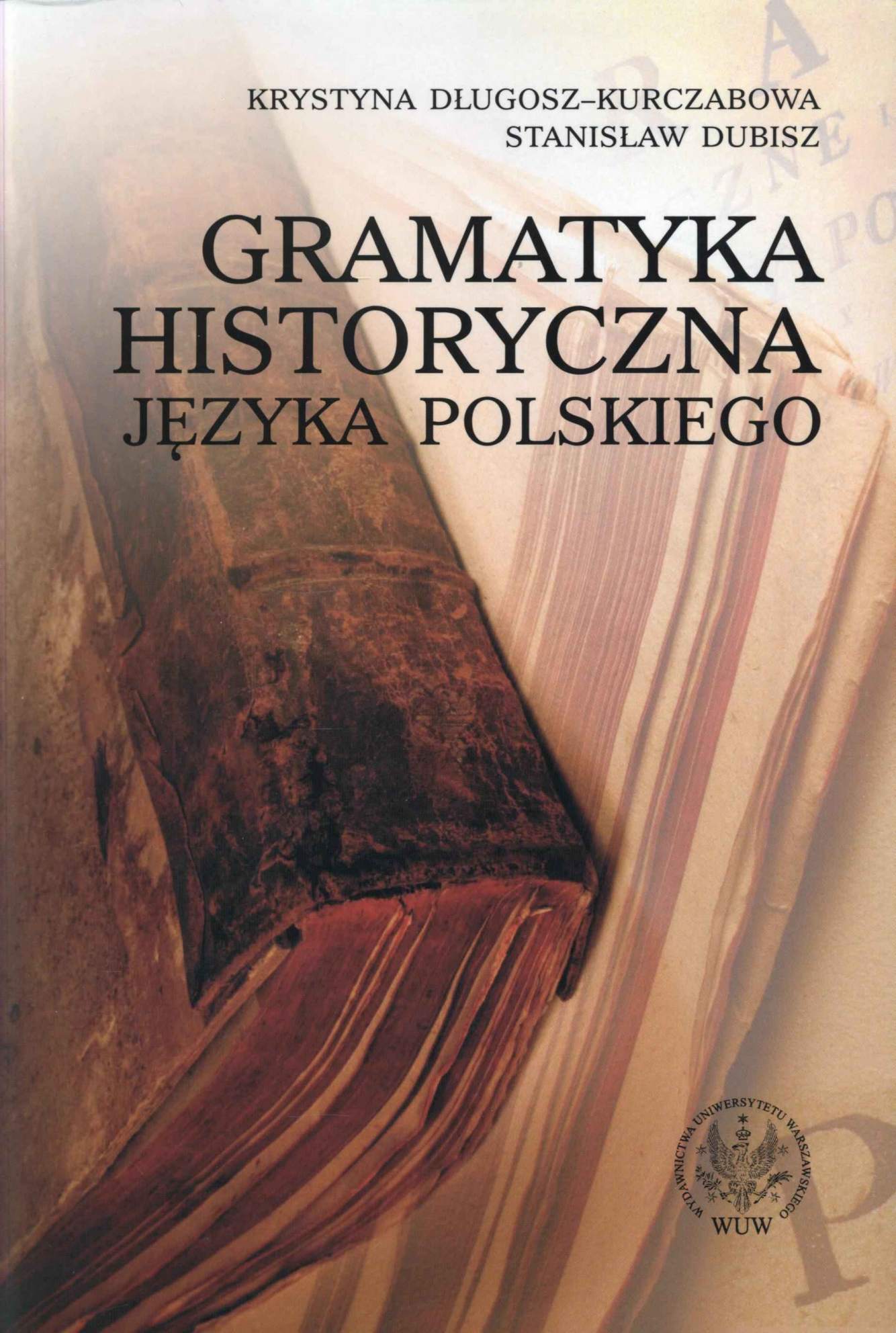
KRYSTYNA DŁUGOSZ-KURCZABOWA
STANISŁAW DUBISZ

GRAMATYKA HISTORYCZNA JĘZYKA POLSKIEGO

WYDAWNICTWA UNIWERSYTETU WARSZAWSKIEGO
WUW

KRYSTYNA DŁUGOSZ-KURCZABOWA
STANISŁAW DUBISZ

GRAMATYKA HISTORYCZNA JĘZYKA POLSKIEGO

WYDAWNICTWA UNIWERSYTETU WARSZAWSKIEGO
WUW

Recenzent całości
Władysław Kupiszewski

Recenzent rozdziałów I–V
Wojciech Rzepka

Recenzent rozdziałów VI–VII
Zdzisława Krążyńska

Projekt okładki
Jakub Rakusa-Suszczewski

Redaktor prowadzący
Maria Szewczyk

Redaktor
Katarzyna Sobolewska

Redaktor techniczny
Elżbieta Czajkowska

Korekta
Urszula Dubisz
Bożena Gorlewska
Elżbieta Michniewicz
Ewa Koperska

Skład i łamanie
Dariusz Górski

© Copyright by Wydawnictwa Uniwersytetu Warszawskiego 2006
© Copyright by Stanisław Dubisz i Krystyna Długosz-Kurczabowa 2006

ISBN 83-235-0118-1

Wydawnictwa Uniwersytetu Warszawskiego
00-497 Warszawa, ul. Nowy Świat 4
http://wuw.uw.edu.pl; e-mail: wuw@uw.edu.pl
Dział Handlowy tel. +48 (22) 55 31 333

Wydanie III poszerzone i zmienione. Ark. wyd. 32,20 Ark. druk. 36,25 Papier kl. III

Druk i oprawa: Promocja XXI
tel./fax: 022 867 17 84, 022 42 43 844
e-mail: biuro@elpis.pl

SPIS TREŚCI

Od autorów ... 15

I. Pochodzenie języka polskiego ... 17
1. Języki indoeuropejskie ... 19
1.1. Wspólnota praindoeuropejska ... 19
1.2. Rodziny języków indoeuropejskich ... 21
1.2.1. Języki tocharskie ... 21
1.2.2. Języki indyjskie ... 21
1.2.3. Języki irańskie ... 22
1.2.4. Języki anatolijskie (hetyckie) ... 23
1.2.5. Języki tracko-ormiańskie ... 24
1.2.6. Języki greckie ... 24
1.2.7. Języki albańskie ... 25
1.2.8. Języki italskie (romańskie) ... 25
1.2.9. Języki celtyckie ... 26
1.2.10. Języki germańskie ... 26
1.2.11. Języki bałtyckie ... 27
1.2.12. Języki słowiańskie ... 28
1.3. Wyodrębnianie się rodzin języków indoeuropejskich ... 28
1.3.1. Etapy migracji ludów indoeuropejskich ... 28
1.3.2. Języki peryferyczne i centralne ... 30
1.4. Problem rekonstrukcji języka praindoeuropejskiego ... 30
1.4.1. Podstawy rekonstrukcji języka praindoeuropejskiego ... 30
1.4.2. System fonetyczny języka praindoeuropejskiego ... 31
1.4.3. Zasób leksykalny języka praindoeuropejskiego – przykłady rekonstrukcji ... 31
1.4.4. System gramatyczny języka praindoeuropejskiego – przykłady rekonstrukcji ... 35
2. Rodzina języków słowiańskich ... 37
2.1. Wspólnota prasłowiańska ... 37
2.2. Repertuar fonetyczny języka prasłowiańskiego i jego geneza – zestawienie ... 39

2.3. Grupy dialektów słowiańskich ... 45
2.3.1. Podziały terytorialne Słowiańszczyzny ... 45
2.3.2. Językowe wyznaczniki podziałów Słowiańszczyzny ... 46
2.4. Grupa zachodniosłowiańska ... 47
2.4.1. Podziały terytorialno-językowe ... 47
2.5. Zróżnicowanie języków (dialektów) słowiańskich – wykresy i mapy ... 49
3. Język polski ... 54
3.1. Geneza języka polskiego ... 54
3.2. Periodyzacja dziejów języka polskiego ... 56
3.3. Najdawniejsze zabytki języka polskiego ... 58
3.3.1. Dane z epoki przedpiśmiennej ... 58
3.3.1.1. *Geograf Bawarski* ... 58
3.3.1.2. *Dagome iudex* ... 59
3.3.1.3. *Kronika* Thietmara ... 59
3.3.2. Zabytki epoki piśmiennej ... 59
3.3.2.1. *Bulla gnieźnieńska* ... 60
3.3.2.2. *Księga henrykowska* ... 60
3.3.2.3. *Bogurodzica* ... 61
3.3.2.4. *Kazania świętokrzyskie* ... 61
3.3.2.5. *Psałterz floriański* ... 62
3.3.2.6. Roty sądowe ... 62
3.3.2.7. *Kazania gnieźnieńskie* ... 62
3.3.2.8. Wiersz Słoty *O zachowaniu się przy stole* ... 63
3.3.2.9. List miłosny z 1429 ... 63
3.3.2.10. *Traktat o ortografii* Jakuba Parkoszowica ... 63
3.3.2.11. *Kodeks Świętosławów* ... 63
3.3.2.12. *Żywot świętego Błażeja* ... 64
3.3.2.13. *Biblia królowej Zofii* ... 64
3.3.2.14. *Legenda o świętym Aleksym* ... 64
3.3.2.15. *Żale Matki Boskiej pod krzyżem* ... 65
3.3.2.16. *Wiersz o zabiciu Andrzeja Tęczyńskiego* ... 65
3.3.2.17. *Rozmowa mistrza Polikarpa ze Śmiercią* ... 65
3.3.2.18. *Rozmyślanie przemyskie* ... 65
3.3.2.19. *Psałterz puławski* ... 65
3.4. Grafia tekstów staropolskich ... 66
3.4.1. Trudności z adaptacją alfabetu łacińskiego ... 66
3.4.2. Podstawowe typy grafii staropolskiej ... 67
4. Problemy metodologii badań językoznawstwa diachronicznego ... 70
4.1. Przedmiot i typy badań, dyscypliny badawcze ... 70
4.2. Teorie zmian językowych ... 72
4.2.1. Teoria drzewa genealogicznego ... 72
4.2.2. Teoria falowa ... 73
4.2.3. Teoria prawa głosowego ... 74
4.3. Podstawowe metody badawcze ... 74
4.3.1. Metoda filologiczna ... 74
4.3.2. Metoda rekonstrukcji wewnętrznej ... 75

4.3.3. Metoda historycznoporównawcza ... 76
4.3.4. Metoda strukturalna ... 76
4.4. Chronologizacja zmian językowych ... 78

II. Fonetyka i fonologia języka polskiego – rozwój historyczny ... 79
1. Przedpolski system wokaliczny ... 81
2. Przegłos lechicki a przegłos prasłowiański i apofonia praindoeuropejska ... 83
2.1. Przegłos lechicki ... 83
2.1.1. Istota procesu ... 83
2.1.2. Zjawiska anomalii i wyrównań analogicznych ... 86
2.1.2.1. Brak przegłosu ... 86
2.1.2.2. Pozorny brak przegłosu ... 86
2.1.2.3. Zanik form z przegłosem ... 86
2.1.2.4. Formy oboczne ... 87
2.1.2.5. Wyrównania do form z przegłosem w odmianie rzeczowników ... 87
2.1.2.6. Wyrównania do form bez przegłosu w odmianie czasowników ... 87
2.1.2.7. Wyrównania do form bez przegłosu w proklitykach ... 88
2.1.2.8. Nieregularny przegłos ... 88
2.1.2.9. Fałszywy przegłos ... 88
2.1.3. Chronologia przegłosu ... 89
2.1.3.1. Chronologia bezwzględna ... 89
2.1.3.2. Chronologia względna ... 89
2.1.4. Konsekwencje przegłosu ... 90
2.1.4.1. Zniesienie psł. korelacji miękkości ... 90
2.1.4.2. Fonologizacja miękkości ... 90
2.1.4.3. Defonologizacja *i – y* ... 91
2.1.4.4. Alternacje samogłoskowe ... 91
2.2. Przegłos prasłowiański ... 91
2.3. Apofonia praindoeuropejska ... 92
2.3.1. Funkcja werbalno-nominalna ... 92
2.3.2. Funkcja duratywno-iteratywna ... 93
2.3.3. Funkcja receptywno-kauzatywna ... 93
2.3.4. Apofonia jakościowa i ilościowa ... 94
2.3.5. Przegłos lechicki a apofonia pie. ... 94
3. Ewolucja jerów ... 96
3.1. Geneza jerów ... 96
3.2. Jery słabe i mocne ... 96
3.3. Zanik jerów ... 97
3.4. Wokalizacja jerów ... 97
3.4.1. Wokalizacja jerów w sąsiedztwie *j* ... 98
3.4.2. Wyrównania analogiczne ... 99
3.4.2.1. Wyrównania analogiczne w odmianie rzeczowników ... 99
3.4.2.2. Analogiczne *-e-* ruchome ... 100
3.4.2.3. Wyrównania analogiczne w przyimkach ... 101
3.5. Wzdłużenie zastępcze ... 101
3.5.1. Wzdłużenie zastępcze przed spółgłoskami nosowymi ... 103

3.6. Chronologia zaniku jerów ... 104
3.6.1. Chronologia bezwzględna ... 104
3.6.2. Chronologia względna ... 104
3.7. Konsekwencje zaniku jerów ... 105
3.7.1. Zniesienie psł. korelacji miękkości ... 105
3.7.2. Nowe alternacje samogłoskowe ... 105
3.7.3. Nowe samogłoski długie ... 105
3.7.4. Uchylenie psł. prawa sylaby otwartej ... 105
3.7.5. Nowe spółgłoski i grupy spółgłoskowe ... 106
3.7.6. Uproszczenie systemu wokalicznego ... 106
4. Rozwój sonantów ... 107
4.1. Geneza i ewolucja sonantów w okresie przedpolskim ... 107
4.2. Rozwój sonantów w języku polskim ... 108
4.2.1. Rozwój *r̥* ... 109
4.2.2. Rozwój *r̥̂* ... 109
4.2.3. Zjawiska anomalii i wyrównań analogicznych w rozwoju *r, r̥̂* ... 110
4.2.4. Rozwój *l̥* ... 111
4.2.5. Rozwój *l̥̂* ... 112
4.2.6. Zjawiska anomalii i wyrównań analogicznych w rozwoju *l, l̥̂* ... 112
4.3. Chronologia wokalizacji sonantów ... 113
4.3.1. Chronologia bezwzględna ... 113
4.3.2. Chronologia względna ... 113
4.4. Ewolucja sonantów (pie.-pol.) ... 115
5. Samogłoski nosowe ... 116
5.1. Geneza nosówek ... 116
5.2. Rozwój samogłosek nosowych w okresie staropolskim ... 117
5.2.1. Dokumentacja filologiczna zmian samogłosek nosowych w okresie staropolskim ... 119
5.3. Rozwój samogłosek nosowych w okresie średniopolskim ... 119
5.4. Ewolucja samogłosek nosowych ... 120
5.5. Zjawiska anomalii w rozwoju samogłosek nosowych ... 122
5.5.1. Nazalizacja, czyli wtórna nosowość ... 122
5.5.2. Denazalizacja, czyli odnosowienie ... 122
5.5.3. Alternacje – samogłoska nosowa : samogłoska ustna ... 122
5.5.4. Zróżnicowanie form zaimków ... 123
5.5.5. Archaizmy ortograficzne ... 123
6. Iloczas. Ewolucja samogłosek ścieśnionych. Akcent ... 124
6.1. Źródła samogłosek długich w języku staropolskim ... 124
6.1.1. Dziedzictwo języka prasłowiańskiego ... 124
6.1.2. Kontrakcje ... 125
6.1.3. Wzdłużenie zastępcze ... 126
6.1.4. Wpływ spółgłosek półotwartych ... 126
6.2. Zanik iloczasu i jego konsekwencje ... 126
6.2.1. Funkcjonowanie iloczasu w staropolszczyźnie ... 126
6.2.2. Przyczyny zaniku iloczasu ... 127
6.2.3. Konsekwencje zaniku iloczasu – samogłoski ścieśnione ... 128

6.3. Losy samogłosek ścieśnionych ... 129
6.3.1. Samogłoska *ȁ* ... 130
6.3.2. Samogłoska *ȅ* ... 130
6.3.3. Samogłoska *ȍ* ... 131
6.4. Przyczyny zaniku samogłosek ścieśnionych w języku polskim ... 131
6.5. Chronologia procesów ... 132
6.6. Akcent ... 133
7. Najważniejsze tendencje w rozwoju systemu wokalicznego języka polskiego. Stadia ewolucji ... 135
8. Przedpolski system konsonantyczny ... 138
9. Palatalizacje ... 139
9.1. Istota procesu ... 139
9.2. Palatalizacja indoeuropejska ... 140
9.3. Palatalizacje prasłowiańskie ... 141
9.3.1. Palatalizacje przez psł. *j* ... 141
9.3.2. Palatalizacje przez psł. samogłoski przednie i miękkie sonanty ... 142
9.3.2.1. Pierwsza palatalizacja ... 142
9.3.2.2. Druga palatalizacja ... 142
9.3.2.3. Trzecia palatalizacja ... 143
9.4. Palatalizacje polskie ... 144
9.4.1. Modyfikacje spółgłosek palatalnych odziedziczonych z języka prasłowiańskiego ... 144
9.4.1.1. Fonologizacja miękkości ... 144
9.4.1.2. Rozwój nowych miękkich fonemów spółgłoskowych ... 145
9.4.2. Polskie procesy palatalizacyjne ... 146
10. Dyspalatalizacje ... 149
10.1. Istota procesu ... 149
10.2. Fazy dyspalatalizacji ... 149
11. Nowe polskie fonemy spółgłoskowe. Ewolucja systemu konsonantycznego ... 152
11.1. Okres staropolski ... 152
11.2. Okres średniopolski ... 154
11.3. Okres nowopolski ... 156
12. Spółgłoski protetyczne i zmiany grup spółgłoskowych ... 157
12.1. Spółgłoski protetyczne – przyczyny i fazy występowania ... 157
12.2. Prasłowiańskie spółgłoski protetyczne ... 157
12.3. Staropolskie spółgłoski protetyczne ... 158
12.4. Zmiany grup spółgłoskowych ... 159
12.4.1. Redukcja grup spółgłoskowych ... 160
12.4.2. Wzmacnianie grup spółgłoskowych ... 160
12.4.3. Asymilacje w obrębie grup spółgłoskowych ... 161
12.4.3.1. Regresywne asymilacje pod względem dźwięczności ... 161
12.4.3.2. Regresywne asymilacje pod względem miękkości ... 161
12.4.4. Inne typy zmian grup spółgłoskowych ... 162
12.4.4.1. Zmiany w grupach spółgłoskowych z geminatami ... 162

12.4.4.2. Zmiany w grupach ze spółgłoskami środkowojęzykowymi i przedniojęzykowymi ... 162
12.4.4.3. Zmiana stpol. grupy *kń* → *ś* ... 163
13. Najważniejsze tendencje w rozwoju systemu konsonantycznego języka polskiego ... 164
14. Rozwój polskiego systemu fonologicznego ... 165
14.1. Podstawa materiałowa i założenia teoretyczne ... 165
14.2. Superstruktura dziejów polskiego systemu fonologicznego ... 167
14.3. Tendencje rozwojowe polskiego systemu fonologicznego ... 169
14.4. Zmiany językowe i hierarchia tendencji rozwojowych ... 172
14.5. Dynamika zmian fonologicznych i aktywność tendencji rozwojowych a zagadnienie periodyzacji historii polskiego systemu fonologicznego ... 174

III. Fleksja imienna ... 177
1. Struktura morfologiczna wyrazu a tendencje rozwojowe fleksji praindoeuropejskiej ... 179
2. Paradygmaty imienne: pie. – psł. – pol. ... 180
2.1. Tematy zakończone na *-a-* ... 180
2.2. Tematy zakończone na *-ja-* ... 181
2.3. Tematy zakończone na *-o-* ... 182
2.4. Tematy zakończone na *-jo-* ... 183
2.5. Tematy zakończone na *-i-* ... 184
2.6. Tematy zakończone na *-ŭ-* ... 186
2.7. Tematy zakończone na *-ū-* ... 187
2.8. Tematy zakończone na *-r-* ... 188
2.9. Tematy zakończone na *-n-* ... 189
2.10. Tematy zakończone na *-t-* ... 190
2.11. Tematy zakończone na *-s-* ... 191
3. Tendencje rozwojowe prasłowiańskiej fleksji imiennej ... 192
3.1. Zmiana struktury morfologicznej wyrazu ... 192
3.2. Wzrost funkcji rodzaju gramatycznego ... 193
4. Ewolucja podstawowych kategorii fleksyjnych: psł. – pol. ... 195
4.1. Kategoria rodzaju gramatycznego ... 195
4.2. Kategoria liczby ... 198
4.3. Kategoria przypadka ... 199
5. Odmiana rzeczowników ... 201
5.1. Deklinacja męska ... 201
5.2. Deklinacja żeńska ... 210
5.3. Deklinacja nijaka ... 215
5.4. Deklinacja mieszana ... 220
5.5. Liczba podwójna ... 222
5.6. Wnioski ... 222
5.6.1. Tendencja do uproszczeń odmiany ... 222
5.6.2. Tendencja do komplikacji odmiany ... 224
6. Odmiana zaimków ... 227
6.1. Zaimki osobowe ... 227
6.2. Zaimki wskazujące ... 232

6.3. Zaimki dzierżawcze ... 234
6.4. Zaimki pytajne ... 236
6.5. Uwagi końcowe ... 237
7. Odmiana przymiotników ... 239
7.1. Przymiotniki w języku pie. ... 239
7.2. Przymiotniki w języku psł. ... 239
7.3. Pierwotne (rzeczownikowe) formy przymiotnika w języku polskim ... 241
7.4. Złożona (zaimkowa) odmiana przymiotników: psł. – pol. ... 242
7.5. Podsumowanie ... 247
8. Odmiana liczebników ... 249
8.1. Liczebniki w języku pie. ... 249
8.2. Liczebniki w języku psł. ... 250
8.3. Deklinacja liczebników w języku pol. ... 251
8.3.1. Liczebnik *dwa* ... 251
8.3.2. Liczebniki *trzy, cztery* ... 252
8.3.3. Liczebniki od *pięciu* do *dziesięciu* ... 252
8.3.4. Neutralizacja kategorii liczby ... 253
8.3.5. Liczebniki złożone ... 254
8.3.6. Liczebniki zbiorowe ... 256
8.4. Podsumowanie ... 257
9. Tendencje rozwojowe polskiej fleksji imiennej ... 259
9.1. Zmiany w strukturze wyrazu ... 259
9.2. Przesunięcia w obrębie typów deklinacyjnych ... 260
9.3. Dziedzictwo prasłowiańskie a polskie innowacje ... 260
9.4. Chronologia procesów ... 261

IV. Fleksja werbalna ... 263
1. Struktura morfologiczna wyrazu a koniugacja w języku psł. i pol. ... 265
1.1. Geneza końcówek fleksyjnych w koniugacji (pie. – psł. – pol.) ... 266
2. Dwa tematy czasowników w języku psł. i ich funkcje ... 268
2.1. Proste formy fleksyjne czasowników w języku psł. ... 269
2.2. Złożone formy fleksyjne czasowników w języku psł. ... 270
2.3. Koniugacje w języku psł. ... 272
3. Kategorie fleksyjne osobowych form czasownika w języku psł. ... 274
3.1. Kategoria osoby i liczby ... 274
3.2. Kategoria czasu ... 275
3.2.1. Czas teraźniejszy ... 275
3.2.2. Czasy przeszłe ... 276
3.2.3. Czas przyszły ... 279
3.3. Kategoria trybu ... 279
3.4. Kategoria strony ... 281
4. Kategoria aspektu w języku psł. ... 283
4.1. Aspekt w języku pie. ... 283
4.2. Aspekt w języku psł. ... 284
5. Tendencje rozwojowe prasłowiańskiej fleksji werbalnej ... 286
5.1. Kontynuacja stanu pie. ... 286

5.2. Modyfikacje dziedzictwa pie. ... 287
5.3. Innowacje psł. ... 288
6. System koniugacyjny w języku polskim ... 289
6.1. Struktura morfologiczna wyrazu ... 289
6.2. Tematy i koniugacje ... 290
6.2.1. Znaczenie kryterium tematycznego ... 290
6.2.2. Dziedzictwo koniugacyjne jęz. psł. w okresie stpol. ... 291
6.2.3. Przedpolska innowacja koniugacyjna ... 293
6.2.4. Innowacje koniugacji w okresie stpol. ... 294
6.3. Konsekwencje przekształceń klas koniugacyjnych ... 298
6.3.1. Zmiany przynależności czasowników do klas koniugacyjnych ... 298
6.3.2. Zmiany postaci tematów czasowników ... 299
6.4. Uwagi końcowe ... 300
7. Ewolucja osobowych form czasownika w języku polskim ... 301
7.1. Kategoria osoby i liczby ... 301
7.2. Kategoria czasu ... 302
7.2.1. Czas teraźniejszy ... 302
7.2.2. Czasy przeszłe ... 303
7.2.2.1. Aoryst i imperfectum ... 303
7.2.2.2. Czas przeszły złożony ... 305
7.2.2.3. Czas zaprzeszły złożony ... 309
7.2.2.4. Czas przyszły ... 310
7.3. Kategoria trybu ... 310
7.3.1. Tryb orzekający ... 310
7.3.2. Tryb rozkazujący ... 310
7.3.3. Tryb warunkowy ... 315
7.4. Kategoria strony ... 316
8. Ewolucja imiesłowów w języku polskim ... 318
8.1. Imiesłowy czasu przeszłego ... 318
8.1.1. Imiesłów czasu przeszłego czynny I ... 318
8.1.2. Imiesłów czasu przeszłego czynny II ... 319
8.1.3. Imiesłów czasu przeszłego bierny ... 320
8.2. Imiesłowy czasu teraźniejszego ... 321
8.2.1. Imiesłów czasu teraźniejszego czynny ... 321
8.2.2. Imiesłów czasu teraźniejszego bierny ... 323
8.3. Uwagi końcowe ... 323
9. Bezokolicznik ... 325
10. Tendencje rozwojowe polskiej fleksji werbalnej ... 327
10.1. Kontynuacja stanu psł. ... 327
10.2. Modyfikacje dziedzictwa psł. ... 327
10.3. Innowacje polskie ... 328

V. Słowotwórstwo ... 331
1. Zagadnienia wstępne ... 333
1.1. Słowotwórstwo diachroniczne ... 333
1.1.1. Założenia ogólne badań diachronicznych w zakresie słowotwórstwa ... 334

1.1.2. Ograniczenia we współczesnych badaniach z zakresu słowotwórstwa diachronicznego ... 335
1.2. Podstawowe opozycje słowotwórcze ... 336
1.2.1. Opozycja semiotyczna *forma – znaczenie* ... 336
1.2.2. Opozycja genetyczna *wyrazy pierwotne – wyrazy pochodne* ... 336
1.2.3. Opozycja strukturalna *wyrazy proste – wyrazy podzielne słowotwórczo* ... 337
1.2.4. Opozycja strukturalna *derywacja – kompozycja* ... 337
1.2.5. Opozycja semantyczna *znaczenie strukturalne – znaczenie realne* ... 338
1.2.6. Opozycja metodologiczna *analiza morfemowa – analiza słowotwórcza* ... 338
1.2.7. Opozycja metodologiczna *analiza słowotwórcza synchroniczna – analiza słowotwórcza diachroniczna* ... 339
1.2.8. Opozycja funkcjonalna *ekonomiczność – wyrazistość struktur słowotwórczych* ... 339
2. Derywacja ... 341
2.1. Zmiany z zakresie technik derywacyjnych ... 341
2.1.1. Derywacja afiksalna ... 343
2.1.1.1. Sufiksacja ... 343
2.1.1.2. Prefiksacja ... 344
2.1.1.3. Postfiksacja ... 345
2.1.1.4. Infiksacja ... 346
2.1.1.5. Interfiksacja ... 346
2.1.1.6. Konfiksacja ... 346
2.1.2. Derywacja bezafiksalna ... 346
2.1.2.1. Derywacja syntaktyczna ... 347
2.1.2.2. Derywacja semantyczna ... 347
2.1.2.3. Reduplikacja ... 347
2.1.2.4. Wnioski ... 348
2.2. Zmiany znaczeń strukturalnych ... 348
2.2.1. Leksykalizacja, czyli utrata znaczenia strukturalnego ... 348
2.2.2. Nabywanie znaczenia strukturalnego ... 349
2.2.3. Modyfikacje znaczenia strukturalnego ... 350
2.3. Zmiany w zasobie typów słowotwórczych ... 351
2.3.1. Charakterystyka formantów pie. ... 351
2.3.2. Charakterystyka formantów psł. ... 352
2.4. Zmiany w zasobie typów słowotwórczych w polszczyźnie ... 356
2.4.1. Formanty odziedziczone z języka psł. ... 357
2.4.2. Formanty wytworzone w polszczyźnie ... 358
2.4.2.1. Powstawanie nowych formantów na skutek *perintegracji* i *absorpcji morfologicznej* ... 358
2.4.2.2. Powstawanie nowych formantów z *końcówek fleksyjnych* ... 361
2.4.2.3. Powstawanie nowych formantów w wyniku *kontaminacji* ... 363
2.4.2.4. Powstawanie nowych formantów z *samodzielnych wyrazów* ... 364
2.4.3. Formanty obcego pochodzenia ... 366

2.4.3.1. Zapożyczanie formantów ... 366
2.4.3.2. Symbioza słowotwórcza ... 367
2.4.3.3. Zapożyczone formanty sufiksalne ... 368
2.4.3.4. Zapożyczone formanty prefiksalne ... 369
2.4.3.5. Chronologia zapożyczania formantów ... 369
2.4.3.6. Kalki słowotwórcze ... 370
2.4.3.7. Formanty regionalno-gwarowe ... 371
2.4.4. Nowe funkcje formantów ... 371
2.4.4.1. Wielofunkcyjność formantów odziedziczonych ... 371
2.4.4.2. Reinterpretacja formacji ... 372
2.4.4.3. Irradiacja morfologiczna ... 373
2.4.4.4. Konwersja ... 373
2.5. Zmiany w zakresie aktywności formantów ... 374
3. Kompozycja ... 378
3.1. Terminy i definicje ... 378
3.2. Geneza i funkcje kompozycji ... 380
3.3. Zestawienia ... 382
3.3.1. Dziedzictwo psł. ... 382
3.3.2. Rozwój w języku polskim ... 383
3.4. Zrosty ... 386
3.4.1. Geneza i rozwój w polszczyźnie ... 386
3.5. Złożenia ... 388
3.5.1. Typy strukturalne złożeń o genezie psł. ... 388
3.5.2. Fazy rozwojowe w języku polskim ... 389
3.5.2.1. Okres staropolski ... 389
3.5.2.2. Okres średniopolski ... 392
3.5.2.3. Okres nowopolski ... 393
4. Skróty i skrótowce ... 394
4.1. Terminy i definicje ... 394
4.2. Skróty w historii języka polskiego ... 395
4.3. Rozwój skrótowców w polszczyźnie XX wieku ... 397
5. Tendencje rozwojowe polskiego słowotwórstwa ... 401
5.1. Okres staropolski (T1–T2) ... 402
5.1.1. A. Kompletacja ... 402
5.1.2. C. Ekonomizacja ... 402
5.1.3. D. Nobilitacja ... 403
5.2. Okres średniopolski (T2–T3) ... 403
5.2.1. A. Kompletacja ... 403
5.2.2. B. Repartycja ... 404
5.3. Okres nowopolski i najnowsze dzieje polszczyzny (T3–T4) ... 404
5.3.1. A. Kompletacja ... 404
5.3.2. B. Repartycja ... 404
5.3.3. C. Ekonomizacja ... 404
5.3.4. D. Nobilitacja ... 405
5.4. Hierarchia tendencji rozwoju polskiego systemu słowotwórczego ... 405

VI. Składnia w epoce przedpolskiej i polszczyzny przedpiśmiennej ... 407
1. Zagadnienia wstępne ... 409
1.1. Miejsce składni w opisie diachronicznym języka polskiego ... 409
1.2. Stan badań nad składnią historyczną języka polskiego ... 409
1.3. Składnia w podręcznikach akademickich ... 411
1.4. Charakter ewolucji systemu składniowego ... 413
1.5. Założenia, metoda i cel opisu składni polskiej ... 414
2. Epoka praindoeuropejska ... 416
2.1. Podstawy składni pie. ... 416
2.2. Budowa wyrazu ... 416
2.3. Kategorie gramatyczne (semantyczno-morfologiczne i syntaktyczne) ... 416
2.4. Szyk wyrazów ... 418
2.5. Klasyfikacja zdań języka pie. ... 419
2.6. Składnia zdania pojedynczego ... 419
2.7. Składnia zdań złożonych ... 420
2.8. Podsumowanie ... 421
3. Epoka prasłowiańska ... 423
3.1. Czas trwania wspólnoty prasłowiańskiej ... 423
3.2. Dziedzictwo pie. ... 425
3.3. Kategorie gramatyczne ... 426
3.3.1. Kategoria rodzaju ... 426
3.3.2. Kategoria żywotności ... 427
3.3.3. Kategoria liczby ... 427
3.3.4. Kategoria przypadka ... 428
3.3.5. Przyimki ... 430
3.3.6. Kategoria trybu ... 431
3.3.7. Kategoria czasu ... 431
3.3.8. Kategoria osoby i liczby ... 432
3.3.9. Kategoria strony ... 432
3.4. Składnia zdania prostego ... 432
3.4.1. Związek podmiotu z orzeczeniem ... 432
3.4.2. Składnia zgody według znaczenia (*constructio ad sensum*) w zakresie kategorii liczby ... 434
3.4.3. Zdania z orzeczeniem słowno-imiennym i imiennym ... 435
3.4.4. Zdania bezpodmiotowe ... 435
3.4.5. Modalność zdaniowa ... 436
3.5. Składnia zdania złożonego ... 437
3.5.1. Zdania złożone współrzędnie ... 437
3.5.2. Zdania złożone podrzędnie ... 438
3.6. Literackie konstrukcje syntaktyczne ... 439
3.6.1. Dativus absolutus ... 439
3.6.2. Dativus cum infinitivo ... 439
3.6.3. Nominativus cum infinitivo i accusativus cum infinitivo ... 439
4. Epoka przedpiśmienna języka polskiego ... 441
4.1. Wyznaczanie granic czasowych epoki ... 441

4.2. Składnia polszczyzny epoki przedpiśmiennej ... 441
4.3. Kształtowanie się polskiej pisowni i interpunkcji a składnia ... 443

VII. Składniowo-stylistyczny rozwój literackiej polszczyzny ogólnej (XVI–XX w.) ... 447
1. Czynniki sprawcze i uwarunkowania ewolucji ... 449
2. Główne kierunki rozwoju i cezury periodyzacyjne ... 453
3. Dwa nurty stylistyczno-składniowe ... 458
4. Ewolucja systemu składniowego literackiej polszczyzny ogólnej. Procesy i tendencje rozwojowe ... 466
4.1. Okres 1. (XVI w. – 1. połowa XVII w.) ... 467
4.1.1. Główne procesy ewolucyjne i zmiany szczegółowe ... 467
4.1.2. Zmiany i tendencje rozwojowe – podsumowanie ... 477
4.2. Okres 2. (2. połowa XVII w. – XVIII w.) ... 479
4.2.1. Główne procesy ewolucyjne i zmiany szczegółowe ... 479
4.2.2. Zmiany i tendencje rozwojowe – podsumowanie ... 485
4.3. Okres 3. (XIX w.) ... 487
4.3.1. Główne procesy ewolucyjne i zmiany szczegółowe ... 487
4.3.2. Zmiany i tendencje rozwojowe – podsumowanie ... 492
4.4. Okres 4. (XX w.) ... 495
4.4.1. Główne procesy ewolucyjne i zmiany szczegółowe ... 495
4.4.2. Zmiany i tendencje rozwojowe – podsumowanie ... 499
4.5. Zestawienia zbiorcze ... 501
5. Periodyzacja rozwoju systemu składniowego literackiej polszczyzny ogólnej ... 506
5.1. Cezura 1.: stpol. – śrpol. 1. (przełom XV i XVI w.) ... 506
5.1.1. Procesy, zmiany i tendencje wyznaczające periodyzację ... 506
5.1.2. Zmiany i tendencje rozwojowe – podsumowanie ... 509
5.2. Cezura 2.: śrpol. 1. – śrpol. 2. (XVI w. – 1. połowa XVII w./2. połowa XVII w. – XVIII w.) ... 510
5.2.1. Procesy, zmiany i tendencje wyznaczające periodyzację ... 510
5.2.2. Zmiany i tendencje rozwojowe – podsumowanie ... 512
5.3. Cezura 3.: śrpol. 2. – npol. 1. (przełom XVIII i XIX w.) ... 513
5.3.1. Procesy, zmiany i tendencje wyznaczające periodyzację ... 513
5.3.2. Zmiany i tendencje rozwojowe – podsumowanie ... 516
5.4. Cezura 4.: npol. 1. – npol. 2. (przełom XIX i XX w.) ... 517
5.4.1. Procesy, zmiany i tendencje wyznaczające periodyzację ... 517
5.4.2. Zmiany i tendencje rozwojowe – podsumowanie ... 519
5.5. Zestawienia zbiorcze ... 521
6. Zakończenie ... 524

Bibliografia ... 526

Wykaz skrótów i oznaczeń ... 537

Indeks polskich form wyrazowych (opracowała *Ewa Dulna-Rak*) ... 540

OD AUTORÓW

Niniejszy podręcznik obejmuje pełny zakres wiedzy z gramatyki historycznej języka polskiego. Oczywiście, zawiera on te wyselekcjonowane wiadomości, które stanowią kurs najczęściej realizowany na uniwersyteckich studiach polonistycznych. Części tematyczne podręcznika są następujące: I. *Pochodzenie języka polskiego*; II. *Fonetyka i fonologia języka polskiego – rozwój historyczny*; III. *Fleksja imienna*; IV. *Fleksja werbalna*; V. *Słowotwórstwo*; VI. *Składnia w epoce przedpolskiej i polszczyzny przedpiśmiennej*; VII. *Składniowo-stylistyczny rozwój literackiej polszczyzny ogólnej (XVI–XX w.)*.

W porównaniu z wydaniem 2. (Wydawnictwa Uniwersytetu Warszawskiego, Warszawa 2001), niniejsza edycja jest poszerzona o dział składni w ujęciu diachronicznym, wprowadzono także niezbędne modernizacje i korekty tekstu oraz uzupełnienia w indeksie bibliograficznym. Przydatność tych uzupełnień widzimy zarówno ze względu na kompletność obrazu rozwoju systemu gramatycznego polszczyzny, jak i ze względu na analizy tekstów – zabytków języka polskiego z okresu staropolskiego, średniopolskiego i nowopolskiego, które stanowią ważny składnik zajęć z gramatyki historycznej języka polskiego i historii polszczyzny.

Przedmiotem opisu jest ewolucja systemu gramatycznego języka polskiego, jednakże – w związku z jakością procesów i tendencji rozwojowych oraz ich zasięgiem chronologicznym – przedstawiamy tę problematykę w ujęciu genetycznym, tj. na tle zjawisk charakterystycznych dla języka praindoeuropejskiego i prasłowiańskiego. Punktem wyjścia jest dla nas proces językowy – zmiana językowa. W opisie staramy się uwzględnić istotę samego procesu, warunki determinujące jego zachodzenie, chronologię i konsekwencje dla systemu językowego. Opis *stricte* diachroniczny uzupełniamy synchronicznymi zestawieniami i podsumowaniami, ukazującymi najważniejsze stadia rozwojowe polszczyzny. Stosujemy zatem dwuaspektowy sposób analizy i opisu zmian językowych – ewolucyjny i strukturalny.

Podręcznik ten stanowi swego rodzaju zapis naszych ponadtrzydziestoletnich doświadczeń dydaktycznych. Nawiązuje on do wcześniejszych opracowań z tego zakresu (zob. Bibliografia), zarazem jednak pod względem układu treści, interpretacji faktów językowych i metod konstrukcji opisu nasze opracowanie przedstawia – jak sądzimy – również nowe propozycje.

Dla ułatwienia odbioru treści pełną pisownię fonetyczną materiału egzemplifikacyjnego stosujemy tylko w tych partiach tekstu podręcznika, w których jest to niezbędne dla zachowania dokładności opisu, w pozostałych zaś częściach przyjęliśmy transkrypcję uproszczoną lub pisownię konwencjonalną.

Jak już zaznaczono – ze względu na możliwości i uwarunkowania dydaktyczne – w niniejszym opracowaniu prezentujemy jedynie wybór zagadnień, staraliśmy się jednak dokonywać selekcji materiału w taki sposób, by opis przedstawianych zmian, procesów i tendencji miał charakter całościowy w odniesieniu do pełnego ciągu ewolucyjnego polszczyzny, tj. od jej początków po współczesność. Mamy nadzieję, że udało nam się to zamierzenie zrealizować w sposób komunikatywny i merytorycznie poprawny.

* * *

Na ostateczną zawartość podręcznika oraz zastosowane w nim ujęcia problematyki (dotyczące tak metodologii, jak i prezentacji materiału szczegółowego) wpłynęły uwagi Państwa Recenzentów wydawniczych – Pana Prof. dra hab. Władysława Kupiszewskiego, Pana Prof. dra hab. Wojciecha Rzepki i Pani Prof. dr hab. Zdzisławy Krążyńskiej. Wszystkim Państwu Recenzentom serdecznie dziękujemy za rady, dyskurs z nami, życzliwość i współpracę.

Osobne podziękowania kierujemy do Państwa, którzy byli łaskawi dostrzec i ocenić różne (chronologicznie i treściowo) wersje naszego podręcznika, zamieszczając swe recenzje w czasopismach językoznawczych. Dziękujemy za to Pani Prof. dr hab. Irenie Bajerowej, Panu Prof. drowi hab. Witoldowi Mańczakowi i Pani Dr Irenie Szczepankowskiej.

* * *

Ujęcie podręcznikowe ma określone cechy, które w innych naukowych opracowaniach monograficznych nie muszą występować. Chodzi tu o selekcję materiału, jednolitość opisów, syntetyczność sądów. Cechy te staraliśmy się realizować, mając świadomość ich wartości i mankamentów. Jeśli te pierwsze będą przeważały w opiniach tych z Państwa, którzy będą korzystali z naszego podręcznika, to będziemy mogli przyjąć, że nasza koncepcja opisu podręcznikowego potwierdziła swą funkcjonalność.

Mamy poczucie, że podręcznik naszego autorstwa jest pierwszym tego typu opracowaniem utrzymanym w strukturalistycznym profilu metodologicznym. To również skłania do refleksji wartościującej, tym bardziej że metodologia strukturalistyczna nie dominuje już w obrębie współczesnego językoznawstwa. Pozostaje zatem mieć nadzieję, że następne strukturalistyczne podręczniki z zakresu polonistycznego językoznawstwa diachronicznego będą doskonalsze, a kognitywizm i pragmalingwistyka pozwolą na precyzyjniejsze opisy ewolucji systemu gramatycznego polszczyzny.

Warszawa, czerwiec 2004 r.

Krystyna Długosz-Kurczabowa
Stanisław Dubisz

I. POCHODZENIE JĘZYKA POLSKIEGO

1. JĘZYKI INDOEUROPEJSKIE

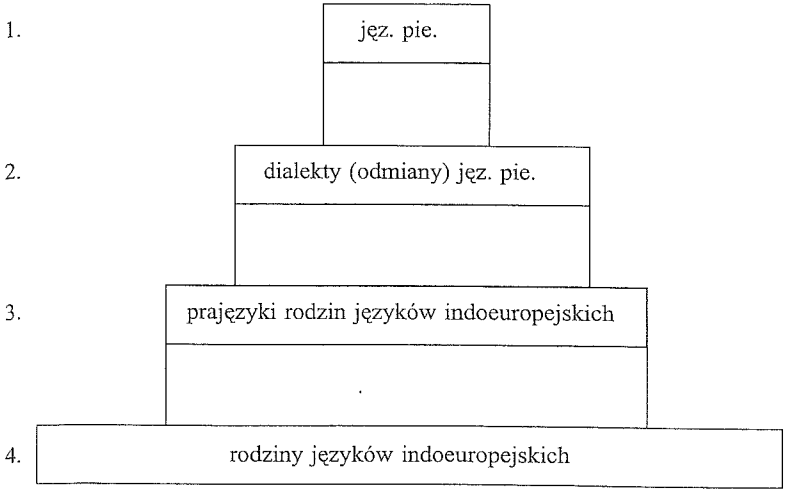
1.1. Wspólnota praindoeuropejska

Język polski należy do języków indoeuropejskich. Wywodzą się one z prajęzyka, na którego oznaczenie stosuje się termin **język praindoeuropejski.** Według współczesnych opracowań[1] językiem tym posługiwano się przed trzema tysiącami lat przed naszą erą (ścisła chronologia jest w tym wypadku niemożliwa wobec braku dokładnej dokumentacji faktograficznej) na stepowych, nizinnych obszarach położonych nad dolną Wołgą. Zespół etniczny mówiący tym językiem określa się umownie nazwą **Pra-**

[1] Jak zaznaczono, wnioski na temat zasięgu terytorialnego i chronologicznego wspólnoty praindoeuropejskiej mają charakter hipotetyczny, a poglądy na ten temat ulegały zmianom: „Problem ojczyzny języka pie. nie jest w pełni rozwiązany. Dawniej sądzono, że były nią dzisiejsze Turyngia i Saksonia. Taki punkt widzenia reprezentował np. T. Lehr-Spławiński [...]. Dziś lokuje się ją raczej nad dolną Wołgą i na terenach przyległych do Morza Kaspijskiego. Stamtąd, jak sądzi H. Łowmiański, wyszła w III tysiącleciu przed n.e. pierwsza fala ludności zwanej przez niego staroeuropejską i opanowała obszar aż po Ren na zachodzie, Dunaj na południu i południową Skandynawię na północy" – L. Moszyński, *Wstęp do filologii słowiańskiej*, Warszawa 1984, s. 178–179; „Pierwotnie pasterski charakter ludności indoeuropejskiej (liczne nazwy zwierząt hodowlanych) sugeruje, że nie był to określony obszar, lecz strefa koczownicza typu laso-stepowego o klimacie umiarkowanym i wilgotnym (określenie 'zimy', 'śniegu', 'mrozu', 'lodu' oraz nazwy zwierząt leśnych i wodnych). Wskazują na to również początki terminologii związanej z rolnictwem (niemożliwym przy ówczesnej technologii w czystym, suchym stepie). Brak ogólnoindoeuropejskiej nazwy 'morza' i innych nazw z nim związanych wskazuje, że miejsce to było w głębi lądu. W rachubę wchodzą więc znaczne obszary środkowego pasa zachodniej Eurazji między Europą Środkową a centralną Azją. [...] Proces kształtowania się dialektów indoeuropejskich rozpoczął się jeszcze przed datowanym na przełom IV i III tysiąclecia p.n.e. rozpadem prajęzyka i trwał co najmniej następne tysiąc lat, tzn. do pierwszej połowy II tysiąclecia p.n.e. [...]" – L. Bednarczuk, *Wprowadzenie* [w:] *Języki indoeuropejskie*, pod red. L. Bednarczuka, t. I, Warszawa 1986, s. 36–37.

indoeuropejczyków, a okres występowania ich wspólnoty kulturowej nazywamy okresem **wspólnoty praindoeuropejskiej**. Należy przyjąć, że tereny nad dolną Wołgą nie były pierwotnymi siedzibami Praindoeuropejczyków. Ich zespół etniczny ukształtował się najprawdopodobniej w wyniku migracji ludnościowych (wędrówek ludów) z obszaru Azji.

Z okresu ok. 2000 lat przed naszą erą pochodzą zabytki kultury materialnej cywilizacji, które wyodrębniły się ze wspólnoty praindoeuropejskiej. Świadczy to o tym, że praindoeuropejski zespół etniczny podzielił się na kilkanaście grup etnicznych w wyniku ich wędrówek z obszaru wspólnoty w poszukiwaniu lepszych warunków bytowania. W ciągu kilkudziesięciu wieków plemiona indoeuropejskie zasiedliły całą Europę i znaczną część Azji. W miarę różnicowania się kultur ludów wywodzących się ze wspólnoty praindoeuropejskiej różnicowały się także ich języki. W ten sposób ukształtowały się **rodziny języków indoeuropejskich**, przy czym trzeba podkreślić, że każda z nich wywodzi się z prajęzyka pośredniego, a te dopiero są kontynuantami dialektów (odmian) języka praindoeuropejskiego. Można zatem w tym procesie – upraszczając nieco zagadnienie – wyróżnić cztery fazy, charakteryzujące się coraz większym stopniem stratyfikacji językowej (zob. wykres 1).

Wykres 1

1.2. Rodziny języków indoeuropejskich

Współcześnie wyróżniamy dwanaście rodzin języków indoeuropejskich.

1.2.1. JĘZYKI TOCHARSKIE

Występowały one na obszarze wschodniego Turkiestanu Chińskiego i w Azji środkowej (Pamir). Na pustyni Takla-Makan odkryto teksty dwóch odmian języków tocharskich (tzw. język A – zachodni i język B – wschodni), spisane na liściach palmowych. Teksty te pochodzą z okresu od V do VIII w. n.e. i dotyczą tematyki religijnej. Są to przekłady wcześniejszych chronologicznie indyjskich tekstów spisanych w sanskrycie. Języki tocharskie, wraz z cywilizacją Tocharów, zaginęły po VIII w. n.e. w wyniku najazdu i podboju dokonanych przez Ujgurów.

1.2.2. JĘZYKI INDYJSKIE

Języki indyjskie wraz z językami irańskimi i dardyjskimi tworzyły w okresie przed 1500 r. p.n.e. wspólnotę językowo-kulturową. Dlatego też w niektórych ujęciach klasyfikacyjnych występuje termin **języki indoirańskie,** a w starszych opracowaniach termin **języki aryjskie** (od sans. *Āryāh* stosowanego na oznaczenie praprzodków Irańczyków i Indusów). Ze współczesnego jednak punktu widzenia należy mówić o dwóch rodzinach językowych, przy czym języki dardyjskie – stanowiące kiedyś człon terytorialnie pośredni między językami indyjskimi a irańskimi – dziś zaliczamy do języków południowowschodnioirańskich.

Języki indyjskie wyodrębniły się ok. 1500 r. p.n.e., obejmując swym zasięgiem dorzecze Indusu. Z tego też okresu pochodzą najstarsze teksty sakralne hinduizmu, spisane w tzw. języku wedyjskim (*Vedah* r.m. 'wiedza'), którego funkcjonowanie wyznacza granice okresu staroindyjskiego (1500 r. p.n.e. – 500 r. p.n.e.). W okresie średnioindyjskim (500 r. p.n.e. – 1000 r. n.e.) język wedyjski przekształcił się w sanskryt klasyczny, będący literackim językiem Indii przez bez mała dwa tysiące lat, oraz w potoczne warianty jęz. śrind. – pali i prakryty (*prākryta* 'samorodny'). W okresie nowoindyjskim (od 1000 r. n.e.) ukształtowały się występujące współcześnie języki indyjskie, z których najważniejsze to: hindi, urdu,

bengali; do jęz. nowoindyjskich należy także język syngaleski (Cejlon) i cygański[2].

1.2.3. JĘZYKI IRAŃSKIE

Dzieje rodziny języków irańskich ujmujemy również w trzech okresach: staroirańskim (do 300 r. p.n.e.), średnioirańskim (do 800 r. n.e.), nowoirańskim (od 800 r. n.e.). Już w okresie stirań. języki te podzieliły się na cztery grupy terytorialne: 1) płd.zach., 2) płd.wsch., 3) płn. zach., 4) płn. wsch. i podział ten w zasadzie obowiązuje do dziś. Najstarsze zapisy wywodzą się z VI w. p.n.e. Są one ułożone w tzw. jęz. awestyjskim – języku *Awesty,* świętej księgi wyznawców Zaratustry – należącym do jęz. płd.wsch. stirań. Z podgrupy jęz. płd. zach. stirań. wyodrębnił się język staroperski, którego zabytki w postaci napisów na skałach pochodzą z VI, V, IV w. p.n.e. Podgrupę jęz. płn.zach. stirań. reprezentował język medyjski, kontynuowany współcześnie przez narzecza kurdyjskie. Językami podgrupy płn.wsch. stirań. posługiwali się Scytowie i Sarmaci (Alanowie, Jazygowie, Roksolanowie), o których w V w. p.n.e. znajdujemy wzmianki w tekstach Herodota. Prawdopodobnie w VII w. p.n.e. plemiona te zajmowały częściowo obszar Ukrainy, gdzie zetknęły się z plemionami, z których w okresie późniejszym ukształtował się prasłowiański zespół etniczny. Stąd w jęz. psł. znalazło się szereg zapożyczeń leksykalnych i semantycznych z tych języków, np. *topór, srom* 'wstyd', *bóg* 'bóstwo', *święty* 'silny, mocny'. O pierwotnym osadnictwie scytyjsko-sarmackim świadczą także zachowane do dziś nazwy hydrograficzne, np. *Don, Dunaj* – pierwotnie 'rzeka'; *Dniepr* – pierwotnie 'rzeka głęboka'; *Prut* – pierwotnie 'bród'.

W okresie średnioirańskim największe znaczenie uzyskał język średnioperski (czyli pehlewi), w którym powstała bogata literatura piękna, religijna i historyczna, kontynuujący płd.zach. stirań. język staroperski. Podgrupę płn.zach. w tym okresie m.in. reprezentował jęz. partyjski (z którego zapożyczenia występują w jęz. ormiańskim); podgrupę płn.wsch. – jęz. sogdyjski (tereny dzisiejszego Uzbekistanu i Tadżykistanu), chorezmijski i sarmacko-alański (zapożyczenia z tego języka występują w jęz. węgierskim); podgrupę płd.wsch. – jęz. sakijski (obszar Turkiestanu wschodniego), graniczący z językami tocharskimi i mający dość obszerną dokumentację źródłową.

W okresie nowoirańskim zróżnicowanie tej rodziny językowej ukształtowało się następująco:

– podgrupa płd.zach. – jęz. nowoperski, występujący w zróżnicowanych odmianach normatywnych w Iranie, Afganistanie i Tadżykistanie;

– podgrupa płd.wsch. – jęz. afgański (inaczej – paszto), jęz. pamirskie, jęz. dardyjskie (najważniejszy z nich to jęz. kaszmirski);

– podgrupa płn.wsch. – jęz. jagnobski (Tadżykistan – u podnóża Pamiru), jęz. osetyński – kontynuujący jęz. sarmacko-alański (Kaukaz);

– podgrupa płn.zach. – jęz. kurdyjski (Iran, Irak, Turcja), jęz. beludżyjski (wybrzeże Zatoki Perskiej).

1.2.4. JĘZYKI ANATOLIJSKIE (HETYCKIE)

Państwo Hetytów, ze stolicą w Hatusas, istniało w dorzeczu dzisiejszego Kizıłırmak w okresie od XX do XII w. p.n.e. Zabytki kultury materialnej i intelektualnej Hetytów i innych plemion odkryto m.in. na terenie Turcji w Anatolii – stąd termin: **języki anatolijskie**. W historii tej rodziny językowej wyróżniamy kilka faz rozwojowych:

1) ok. 2000 r. p.n.e. – występowanie jęz. protohetyckiego (prajęzyka);

2) XVIII–XVI w. p.n.e. – występowanie jęz. starohetyckiego; zabytki tego języka spisane pismem klinowym na glinianych tabliczkach są najstarszymi zapisami języków indoeuropejskich;

3) XV–VIII w. p.n.e. – występowanie zabytków jęz. nowohetyckiego oraz jęz. luwijskiego (płd. Azja Mniejsza) i jęz. palajskiego (płn. Azja Mniejsza), spisanych pismem hieroglificznym;

4) VII–I w. p.n.e. – występowanie zabytków jęz. anatolijskich: lidyjskiego (kontynuant jęz. hetyckiego), likijskiego i milyjskiego (kontynuanty jęz. luwijskiego), spisanych alfabetem greckim.

Języki anatolijskie wyszły z użycia do początków naszej ery.

[2] Praojczyznę Cyganów stanowił obszar północno-zachodnich Indii, skąd (w X w. n.e.) rozpoczęli oni migrację przez Beludżystan, Persję do Armenii i do Azji Mniejszej (XI w.). Z Armenii Cyganie przewędrowali do Rumunii (XIII w.) i na Bałkany (XV w.), co dało podstawy wytworzenia się dialektu północnocygańskiego, skąd przez węgierski Siedmiogród przedostali się na teren Europy środkowej (XV w.). Z Azji Mniejszej migracja Cyganów przebiegała poprzez Syrię, Maroko, Cieśninę Gibraltarską do Europy południowo-zachodniej (XV w.), w wyniku czego ukształtował się dialekt południowocygański. Do XVIII w. sądzono, że Cyganie wywodzą się z Egiptu – stąd ang. *Gipsy* 'Cygan'. Oni sami niejednokrotnie podawali się za spadkobierców starożytnej cywilizacji koptyjskiej, argumentując to m.in. podobieństwem nazwy *człowiek* w obu tych językach: cyg. *roma* – kopt. *rom*. Mamy w tym wypadku do czynienia z fałszywą (ludową) etymologią.

1.2.5. JĘZYKI TRACKO-ORMIAŃSKIE

W starożytności ta rodzina językowa obejmowała języki (dialekty) trackie, występujące w drugim tysiącleciu p.n.e. między Dunajem a Morzem Egejskim i Morzem Marmara (Bałkany), oraz dialekty frygijskie, które od XIII–XII w. p.n.e. rozprzestrzeniły się na znaczną część Azji Mniejszej, a ich nosiciele przyczynili się zapewne do upadku państwa Hetytów. Pierwotną siedzibą tracko-ormiańskiego zespołu etnicznego było północne i zachodnie wybrzeże Morza Czarnego. Grupa dialektów trackich zaginęła na początku naszej ery, a dialekty frygijskie – nawarstwiając się na dialekty chaldyjskie – dały początek jęz. staroormiańskiemu, który znany jest z literatury chrześcijańskiej, rozwijającej się od początku V w. n.e. Współcześnie możemy mówić o dwóch odmianach jęz. nowoormiańskiego. Język zachodnioormiański używany jest w Europie wśród diaspory ormiańskiej, a język wschodnioormiański jest oficjalnym językiem na obszarze Armenii.

1.2.6. JĘZYKI GRECKIE

Dzieje tej rodziny językowej ujmujemy w pięciu okresach: 1) okres mykeński (ok. 3000 r. p.n.e. – ok. 1200 r. p.n.e.), 2) okres klasyczny (800 r. p.n.e. – 500 r. n.e.), 3) okres bizantyjski (600 r. n.e. – 1452 r.), 4) okres turecki (1453–1827), 5) okres nowogrecki (po 1827 r.). Z okresu pierwszego pochodzą pisane zabytki językowe odkryte podczas wykopalisk archeologicznych na Krecie (ok. 1900 r.), obrazujące dwa systemy pisma (sylabiczne linearne pismo typu A <XVII–XIV w. p.n.e.> oraz sylabiczne linearne pismo typu B <XIV–XIII w. p.n.e.>). Okres drugi otwierają teksty Homera (utwór wcześniejszy to *Iliada*), znane tylko z późniejszych odpisów, stanowiących mieszaninę co najmniej dwóch dialektów: jońskiego i eolskiego. W okresie tym następuje wspaniały rozkwit literatury starożytnej Grecji. Charakteryzuje się on także dużym zróżnicowaniem językowym (dialekty jońskie, doryckie, attyckie, eolskie). W okresie trzecim następuje olbrzymie zróżnicowanie języka literackiego i potocznego – stają się one niemalże odrębnymi systemami. Dzieje się tak w XIII w., kiedy to krzyżowcy (Francuzi i Wenecjanie) podbili Grecję. Okres niewoli tureckiej to faza upadku greckiej kultury, brak również z tego okresu ważnych zabytków językowych. W okresie nowogreckim nawiązano do zróżnicowania językowego z okresu bizantyjskiego. Funkcjonowały dwie odmiany:

tzw. **katharévusa** – język książkowy, purystyczny, elitarny i tzw. **dhimotiki** – język potoczny, ludowy, bardzo się między sobą różniące. W obu tych odmianach powstała bogata literatura. Współcześnie różnice te zlikwidowano, obowiązuje norma jednego języka greckiego. Spośród występujących dziś dialektów greckich jedynie dialekt tsakoński, kontynuujący dawny dialekt lakoński (spartański), nawiązuje bezpośrednio do podziałów języków greckich w starożytności.

1.2.7. JĘZYKI ALBAŃSKIE

Współcześnie występuje tylko jeden reprezentant tej rodziny językowej – język albański i stąd nazwa całej grupy. Teksty pisane w tym języku (o tematyce religijnej) sięgają XVI w. Język ten ma dwie odmiany terytorialne – dialekt gegijski (płn.) i dialekt toskijski (płd.). Jest prawdopodobne, że pierwotnie Albańczycy i Rumuni (Dakowie?) zajmowali obszar Mezji aureliańskiej (płn. Serbia i płn. Bułgaria?), a następnie zostali rozrzuceni przez migracje Słowian. Podobieństwa między jęz. albańskim i rumuńskim są duże. Język albański, o którego początkach można mówić w odniesieniu do VII-VIII w. n.e., prawdopodobnie jest także spokrewniony z dawnymi dialektami Ilirów i Mesapiów, występującymi pierwotnie na terenach w rejonie Adriatyku.

1.2.8. JĘZYKI ITALSKIE (ROMAŃSKIE)

Najstarszy hipotetyczny zapis (napis na fibuli) w języku łacińskim pochodzi z VII lub VI w. p.n.e. Wtedy to łacina była językiem Rzymu i jego okolic; poza nią na terenie Italii występowały inne języki z tej rodziny – oskijski, umbryjski, wenetyjski. Jednakże już na początku naszej ery cała Italia mówiła po łacinie. Ten okres rozwoju języków italskich określa się jako archaiczny (VIII w. p.n.e. – początek n.e.). Okres drugi, tzw. klasyczny (początek n.e. – 476 r. n.e.), przynosi rozkwit łaciny i jej ekspansję terytorialną związaną z ekspansją polityczną imperium rzymskiego. Łacina objęła swym zasięgiem (poza Italią) obszary dzisiejszej Francji, Hiszpanii, Portugalii, zach. i płd. Niemiec, Szwajcarii, Austrii, Jugosławii, Bułgarii, Rumunii, Anglii, Belgii, Holandii, a także całą północną Afrykę. W tym okresie wytworzyły się dwie odmiany języka: 1) łacina literacka (klasyczna), 2) łacina ludowa, i już w III w. n.e. różnice między nimi były znaczne.

Po upadku imperium rzymskiego łacina literacka wychodzi z użycia, a łacina ludowa spełnia funkcję języka praromańskiego, na podstawie którego rozwiną się nowe języki tej rodziny. Z przełomu X i XI w. pochodzą najstarsze zapisy języka okcytańskiego (prowansalskiego), a z X wieku – zapisy w języku włoskim i hiszpańskim. Trzeci okres rozwoju tej rodziny językowej (476 r. – 800 r.) to okres preromański, a okres następny (od 800 r.) to okres romański. Współcześnie do tej rodziny językowej zaliczamy jęz. włoski, francuski, prowansalski, kataloński, hiszpański, portugalski, rumuński, dialekty sardyńskie i retoromańskie (w okolicach Istrii – gwary friulskie, we włoskim Tyrolu – gwary ladyńskie, w szwajcarskim kantonie Grigioni – gwary romanszyjskie). Wyszedł z użycia jęz. dalmatyński (w końcu XIX w.).

1.2.9. JĘZYKI CELTYCKIE

Pierwotnie ta rodzina językowa obejmowała swym zasięgiem terytorialnym Europę zachodnią i środkową oraz Wyspy Brytyjskie. Okres kulturowej dominacji Celtów przypadał na V–IV w. p.n.e., natomiast od II w. p.n.e. zaczynają oni ulegać podbojom i hegemonii z jednej strony Rzymian, z drugiej zaś – Germanów. Około 50 r. p.n.e. Juliusz Cezar podbił ówczesną Galię, a w I w. n.e. Celtowie zasiedlali już właściwie tylko Wyspy Brytyjskie. Z historycznego punktu widzenia języki celtyckie dzielimy na trzy grupy: 1) galijską, 2) brytyjską, 3) irlandzko-szkocką. Grupa galijska zaginęła w wyniku hegemonii politycznej Rzymu i językowej – łaciny. Grupę brytyjską kontynuuje jęz. walijski i niektóre dialekty we francuskiej Bretanii, gdzie przesiedliła się część ludności celtyckiej z Wysp Brytyjskich. Grupa irlandzko-szkocka to współcześnie jęz. irlandzki oraz tzw. jęz. gaelicki w północnej Szkocji.

1.2.10. JĘZYKI GERMAŃSKIE

Praojczyzna germańskiego zespołu etnicznego leżała w płd. Skandynawii, Danii oraz na terenie płn. Niemiec. Przyjmuje się podział tej rodziny językowej na trzy grupy: 1) wschodnią, 2) północną, 3) zachodnią. Grupę wschodnią stanowiły dialekty gockie, znane z przekładu Biblii na język Wizygotów, dokonanego w IV w. n.e. Goci, którzy wywędrowali ze swych siedzib w Skandynawii, w I w. n.e. zasiedlili Pomorze Gdańskie, a w II w. n.e. ich migracja dotarła na tereny Ukrainy (Ostrogoci) i Rumunii (Wizygoci).

W ucieczce przed najazdami Hunów Ostrogoci i Wizygoci przewędrowali nad Morze Śródziemne (Jugosławia, Italia, Francja), gdzie znani są w średniowieczu. Niewielka grupa Ostrogotów pozostawała na Krymie do XVI w. Języki gockie zaginęły. W językach słowiańskich występuje kilkadziesiąt zapożyczeń leksykalnych, które są albo pierwotnymi wyrazami gockimi, albo też przez język gocki zostały przeniesione z łaciny i innych języków – por. np. pol. *miecz, ksiądz, chleb, kocioł, szkło, kupić, lichwa, chwila, osioł, wielbłąd.* Dawną grupę północnogermańską kontynuują współcześnie następujące języki: duński, szwedzki, norweski, islandzki, farerski (na Wyspach Owczych), a grupę zachodniogermańską – język niemiecki (z jego głównymi odmianami: dolnoniemiecką i górnoniemiecką), holenderski, flamandzki, angielski, dialekt luksemburski. Najwcześniejsze poświadczenia pisane jęz. germańskich pochodzą z I w. p.n.e. Były to zapisy w tzw. alfabecie runicznym (runy) złożonym wyłącznie z linii pionowych (z pominięciem linii poziomych), który został zapożyczony przez Germanów od plemion północnoitalskich.

1.2.11. JĘZYKI BAŁTYCKIE

W większości współczesnych ujęć przyjmuje się, że języki bałtyckie i języki słowiańskie – zanim ostatecznie usamodzielniły się – tworzyły pewną wspólnotę kulturowo-językową, zwaną wspólnotą bałto-słowiańską[3]. Dlatego też niejednokrotnie w schematach klasyfikacyjnych występuje pojęcie bałto-słowiańskiej rodziny językowej. Ostateczny rozwój tych języków pozwala jednak na traktowanie języków bałtyckich i języków słowiańskich

[3] We wcześniejszych opracowaniach istnienie wspólnoty bałto-słowiańskiej traktowano jako hipotezę pewną, w pełni udokumentowaną – por. np. Z. Klemensiewicz, T. Lehr-Spławiński, S. Urbańczyk, *Gramatyka historyczna języka polskiego*, Warszawa 1965, wyd. 3, s. 22–23; T. Milewski, *Językoznawstwo*, Warszawa 1969, wyd. 3, s. 77 i in.; T. Brajerski, *Język staro-cerkiewno-słowiański*, Lublin 1973, s. 56. Nowsze ujęcia prezentują opinie podzielone – przykładowo: L. Moszyński i J. Okulicz (archeolog) uznają jej istnienie za pewnik, Z. Gołąb opowiada się za jej istnieniem, W. Boryś nie wyklucza jej, a W. Mańczak neguje istnienie wspólnoty bałto-słowiańskiej. Wydaje się jednak, że znacznie więcej argumentów przemawia za koncepcją mówiącą o występowaniu takiej wspólnoty od X do VI w. p.n.e. Zwolennicy koncepcji wspólnoty bałto-słowiańskiej przyjmują, że w tym okresie m.in. wytworzył się system intonacyjny mający funkcje morfologiczne; rozwinęły się pie. sonanty *r̥, l̥, m̥, n̥*; system koniugacyjny został oparty na tematach (czasu teraźniejszego i czasu przeszłego).

jako oddzielnych (choć najbliżej spokrewnionych) rodzin języków indoeuropejskich.

Języki bałtyckie występowały w dwóch zespołach terytorialnych: wschodnim i zachodnim. Występujące dziś języki bałtyckie – litewski i łotewski – kontynuują dawny zespół wschodni (wyszedł z użycia dialekt Kurów – nazwa ta jest poświadczona w nazwach geograficznych, m.in. *Zalew Kuroński, Kurlandia*). Dialekty stanowiące zespół zachodni zaginęły. Były to dialekty Jadźwingów, Sudawów (Sudów) i Prusów, występujące na obszarze północnego Mazowsza i Podlasia oraz dzisiejszego Pojezierza Mazurskiego.

1.2.12. JĘZYKI SŁOWIAŃSKIE

Współcześnie do tej rodziny językowej należy zaliczyć trzynaście języków, klasyfikowanych ze względu na ich historię i związki pokrewieństwa w trzech grupach:

1) grupa zachodniosłowiańska – jęz. polski, dolnołużycki, górnołużycki, czeski, słowacki;

2) grupa wschodniosłowiańska – jęz. rosyjski, ukraiński, białoruski;

3) grupa południowosłowiańska – jęz. słoweński, serbski, chorwacki, macedoński i bułgarski.

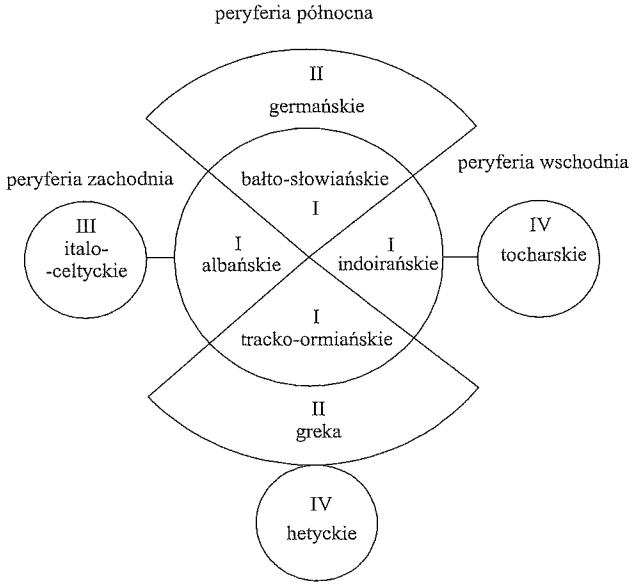
Szersze omówienie rozwoju rodziny języków słowiańskich zawiera jeden z następnych podrozdziałów (zob. I.2).

1.3. Wyodrębnianie się rodzin języków indoeuropejskich

1.3.1. ETAPY MIGRACJI LUDÓW INDOEUROPEJSKICH

Jak już zaznaczono (zob. I.1.1), proces wyodrębniania się poszczególnych rodzin języków indoeuropejskich przebiegał stopniowo i trwał bez mała kilkadziesiąt wieków. Migracje kolejnych zespołów etnicznych z obszaru wspólnoty pie. przebiegały w czterech podstawowych etapach. Najwcześniej oderwały się od wspólnoty: zespół, który wytworzył kulturę Tocharów oraz zespół późniejszej kultury anatolijskiej (hetyckiej). W drugiej kolejności opuścili swe pierwotne siedziby przodkowie Italików i Celtów. Trzeci etap to migracje plemion pragreckich i pragermańskich.

W wyniku tych wędrówek dawna wspólnota pie. podzieliła się na zespoły ***peryferyczne*** (wymienione wyżej) i ***centralne***, które dłużej pozostały w jej obrębie, stanowiąc swoiste centrum ludów indoeuropejskich. Rozbicie tego centrum nastąpiło w czwartym etapie migracji Indoeuropejczyków, kiedy to wyodrębnił się zespół indoirański, tracko-ormiański, albański i bałto-słowiański. Łatwo zauważyć, że kierunki migracji zespołów centralnych były zbliżone do kierunków wędrówek zespołów peryferycznych, ale dystans dzielący je od dawnego obszaru wspólnoty pie. był mniejszy. Można więc stwierdzić, że nawet po ostatecznym rozbiciu wspólnoty pie. dawne zespoły centralne pozostały wewnątrz obszaru zajętego przez Indoeuropejczyków, a dawne zespoły peryferyczne pozostały na jego obrzeżach (zob. wykres 2).

Wykres 2

[T. Milewski, *Językoznawstwo*, Warszawa 1969, s. 177]

1.3.2. JĘZYKI PERYFERYCZNE I CENTRALNE

Terminów określających etapy migracji Indoeuropejczyków używamy także w odniesieniu do sfery zjawisk językowych. Wyróżniamy więc języki peryferyczne (tocharskie, anatolijskie, italskie, celtyckie, greckie, germańskie) oraz języki centralne (indyjskie, irańskie, tracko-ormiańskie, albańskie, bałtyckie, słowiańskie). Znajduje to motywację w tym, że w obu tych grupach języków ie. w inny nieco sposób przebiegały pewne procesy językowe i odmienne były wyniki tych procesów. Przykładowo – języki centralne (inaczej – ***satemowe***) przeprowadziły dalszą palatalizację pie. spółgłosek *ḱ, ǵ* (zob. II.9.2.), natomiast w językach peryferycznych (inaczej – ***kentumowych***) spółgłoski te zostały zdepalatalizowane. Podobnie – tylko języki centralne przeprowadziły zmianę pie. *s* → *x* (jęz. słow.), *š* (jęz. bałt., ind., irań.) w pozycji po pie. *i̯, ī, ī̯, ŭ, ū, u̯, r̥, k, g*, podczas gdy w językach peryferycznych zmiana ta nie zaszła:

pie. **bhlusa* → psł. **blъxa* (pol. *pchła*, ros. *błoxa*, stpol. *błeška* 'pchełka')
pie. Msc. lmn. **u̯l̥kʷ-oi̯-su* → psł. **vl̥'k-oi̯-xъ* → **vl̥'čěx (stpol. vilčex)*
pie. Msc. lmn. **sūn-u-su* → psł. **syn-ъ-xъ* (stpol. *synox*)
pie. aor. **bhu-som* → psł. **by-xъ*

1.4. Problem rekonstrukcji języka praindoeuropejskiego

1.4.1. PODSTAWY REKONSTRUKCJI JĘZYKA PRAINDOEUROPEJSKIEGO

Wszystko, co wiemy o języku pie. i wczesnych stadiach rozwojowych języków indoeuropejskich, jest tylko naukową hipotezą. System języka pie. został zrekonstruowany na podstawie najwcześniejszych zabytków pisanych języków indoeuropejskich. Podstawę tej rekonstrukcji stanowiły:

1) zabytki języka starohetyckiego – ok. 1800 r. p.n.e.;
2) zabytki języka wedyjskiego – ok. 1500 r. p.n.e. i najstarsze teksty sanskryckie – ok. 500 r. p.n.e.;
3) zabytki języka greckiego z okresu mykeńskiego – ok. 1200 r. p.n.e. i klasycznego – ok. 800 r. p.n.e.;
4) zabytki języka łacińskiego z okresu archaicznego – ok. 200 r. p.n.e.

1.4.2. SYSTEM FONETYCZNY JĘZYKA PRAINDOEUROPEJSKIEGO

Hipotetyczny system fonetyczny języka pie.[4] przedstawia się następująco:

i e u o a ə
ei̯ eu̯ oi̯ ai̯ ou̯ au̯ əi̯ əu̯
em en er el om on or ol
r̥ l̥ m̥ n̥
p b ph bh m
t d th dh s z sh zh r l u̯ n i̯
k g kh gh
ḱ ǵ ḱh ǵh
kʷ gʷ kʷh gʷh

Na system ten składa się pięć podstawowych klas głosek: 1. monoftongi (*i, e, u* ...); 2. dyftongi (*ei̯, eu̯, oi̯* ...); 3. dyftongoidy (*em, en, er* ...) – wyróżniane ze względu na to, że w systemie pie. oboczności wokalicznych funkcjonowały tak jak dyftongi; 4. sonanty (*r̥, l̥, m̥, n̥*) – czyli zgłoskotwórcze spółgłoski sonorne; 5. spółgłoski (*p, d, kh* ...).

1.4.3. ZASÓB LEKSYKALNY JĘZYKA PRAINDOEUROPEJSKIEGO – PRZYKŁADY REKONSTRUKCJI

Rekonstrukcja pie. systemu fonetycznego była zagadnieniem bardzo ważnym w historii badań indoeuropeistycznych, stwarzała bowiem podstawy rekonstruowania pie. form wyrazowych (rdzeniów wyrazów), czyli odtwarzania zasobu leksykalnego języka pie. Z drugiej strony trzeba podkreślić, że ta rekonstrukcja była możliwa tylko w wyniku porównywania form wyrazowych, zarejestrowanych w tekstach pisanych różnych języków indoeuropejskich. Oto kilka przykładów takich rekonstrukcji.

[4] Jest to jedna z kilku przyjmowanych (a różniących się nieco) wersji zrekonstruowanego systemu fonetycznego jęz. pie. Według zaprezentowanej koncepcji monoftongi i dyftongi już w pie. były zróżnicowane iloczasowo (długie i krótkie). Dwuznaki z literą *h* (np. *th, kh*) oznaczają tzw. spółgłoski aspirowane (przydechowe), *u̯* we frakcji górnej w dwuznakach (np. *kʷ*) oznacza spółgłoskę labializowaną. Znak *ə* oznacza samogłoskę zredukowaną, tzw. *szwa*, co do której wartości fonetyczno-artykulacyjnej nie ma zadowalających hipotez. Szerzej na temat pie. systemu fonetycznego i fonologicznego por. m.in.: T. Brajerski, *Język staro-cerkiewno-słowiański*, Lublin 1973, s. 66–68; L. Moszyński, *Wstęp do filologii słowiańskiej*, Warszawa 1984, s. 181–183, 194; L. Bednarczuk, *Wprowadzenie* [w:] *Języki indoeuropejskie*, pod red. L. Bednarczuka, Warszawa 1986, t. I, s. 23–24.

het.	*sittar* ‘gwiazda’	
sans.	*stṛ-bhíh* ‘gwiazdami’	
grec.	*aster* ‘gwiazda’	pie. **stḗr* ‘gwiazda’
łac.	*stella* ‘gwiazdka’	
goc.	*stairo* (*stero*) ‘gwiazda’	
sans.	*dádāmi* ‘dają’	
grec.	*dídomi* ‘dają’	
łac.	*dare* ‘dać’	pie. **dō-* ‘dawać’
lit.	*dúoti* ‘dawać’	
scs	*damъ* ‘damy’	
het.	*tekan*||*takan* ‘ziemia’	
grec.	*khton*	
awest.	*zam-*	pie. **dǵhem* ‘ziemia’
łac.	*humus* ‘gleba’	
lit.	*žẽme* ‘ziemia’	
scs	*zemlja*	
het.	*kurtas* ‘twierdza’	
grec.	*khortos* ‘zagroda’	
łac.	*hortus* ‘ogród’	pie. **gherd-*||*ghert-* ‘to, co jest ogrodzone’
goc.	*gards* ‘gród’	
lit.	*gãrdas* ‘ogrodzenie’	
scs	*gradъ*, *graditi*	
het.	*kaneszi* ‘znajduję’	
sans.	*jñāyate* ‘zna’	
grec.	*gignosco* ‘poznaje’, *gnosis* ‘poznanie’	
łac.	*gnosco*	pie. **ǵnō-* ‘znać’
goc.	*kam* ‘umie’	
ang.	*know* ‘znać’	
lit.	*žinóti*	
scs	*znati*	
sans.	*gáyah* ‘gospodarski’	

grec.	*bijos* ‘życie’	
awest.	*gayo*	
łac.	*vivus*	pie. **gu̯ei-* ‘żyć’
goc.	*quis* ‘żywy’	
lit.	*gývas*	
scs	*žiti, gojiti*	
het.	*kwenzi* ‘uderza’	
sans.	*ghnanti* ‘uderzają’	
grec.	*theine* ‘zabijam’, *fonos* ‘zabójstwo’	pie. **gʷhen-* ‘uderzać’
łac.	*of-fendo* ‘urażam’ *de-fendo* ‘odrzucam’	
lit.	*genu* ‘pędzę’	
scs	*gъnati*	
sans.	*gharmáh* ‘żar’	
grec.	*thermos* ‘ciepły’	
łac.	*fornax* ‘piec’	pie. **gʷher-* ‘gorący, ciepły’
goc.	*gozwarm* ‘ciepły’	
lit.	*gariù* ‘palę się’	
scs	*gorěti*	
het.	*yukan* ‘jarzmo’	
sans.	*yngám*	
grec.	*dzygon*	pie. **iugom* ‘jarzmo’
łac.	*iugum*	**ieu̯g-* ‘zaprzęgać’
goc.	*juk*	
scs	*igo*	
sans.	*lúbhyati* ‘pragnie’	
łac.	*lubens* ‘chętny’	
goc.	*liufs* ‘kochany’	pie. **leu̯bhos* ‘kochać, lubić’
lit.	*liaupsẽ* ‘cześć’	
scs	*ljubiti*	
het.	*lukkes* ‘świecić’	

sans.	*rocate* 'błyszczy'	
grec.	*leukos* 'biały'	
łac.	*lucere* 'świecić'	pie. **leu̯k-* 'świecić'
goc.	*liuhaƀ* 'światło'[5]	
lit.	*laũkas* 'mający białą plamę'	
scs	*luč* 'promień'	
sans.	*vis'-* 'wieś'	
grec.	*u̯oikos* 'dom'	
awest.	*vis* 'wieś'	
łac.	*vicus*	pie. **u̯eiḱ-* 'wieś'
goc.	*weihs*	
scs	*vьsь*	
sans.	*vīráh*	
awest.	*viro*	
łac.	*vir*	pie. **u̯iro-* 'mężczyzna'
goc.	*wair*	
lit.	*výras*	
het.	*nepis* 'niebo'	
sans.	*nābhah* 'mgła, niebo'	
grec.	*nephos* 'chmura'	
łac.	*nebula*	pie. **nebh-es* 'niebo, chmura'
stisl.	*nifls* 'ciemność'	
niem.	*Nebel* 'mgła'	
lit.	*debesis* 'chmura'	
scs	*nebo, nebese*	
het.	*nekut* 'wieczór'	
sans.	*nak,* lmn. *naktih* 'noc'	
grec.	*nüks*	
łac.	*nox, noctis*	pie. **noktis* 'noc'
goc.	*nahts*	
lit.	*naktis*	
scs	*nošťь*	

[5] Goc. *ƀ= thf.*

het.	*sakuwa* 'oko, widzieć'	
sans.	*aksi* 'oczy'	
grec.	B. *opa* 'oko'	
łac.	*oculus*	pie. **okᵘ-* 'oko'
goc.	*augô*	
lit.	*akis*	
scs	*oko, očese*	
het.	*laman* 'imię'	
sans.	*nā́ma*	
grec.	*onoma*	pie. **(o)nomn̥* 'imię'
łac.	*nomen*	
goc.	*namo*	
scs	*imę, imene*	
sans.	*saptá* 'siedem'	
grec.	*kepta*	
awest.	*hapta*	pie. **septm̥* 'siedem'
łac.	*septem*	
goc.	*sibun*	
scs	*sedmь*	
het.	*tri* 'trzy'	
sans.	*trayah*	
grec.	*treis*	
łac.	*tres*	
goc.	*ƀreis*	pie. **treu̯es* 'trzy'
lit.	*trỹs*	
scs	*trьje*	

1.4.4. SYSTEM GRAMATYCZNY JĘZYKA PRAINDOEUROPEJSKIEGO – PRZYKŁADY REKONSTRUKCJI

Posługując się metodą zestawiania form występujących w zabytkach pisanych języków indoeuropejskich można rekonstruować nie tylko pie. morfemy leksykalne (rdzenie wyrazowe), ale również morfemy gramatyczne (słowotwórcze i fleksyjne), a tym samym odtwarzać system gramatyczny

języka pie. Dla przykładu podajemy zestawienie odmiany słowa posiłkowego *być* w czasie teraźniejszym w ośmiu językach indoeuropejskich i zrekonstruowaną odmianę pie.

Lp. 1 os. het. *esmi,* wed. *ásmi*, grec. *eimí*, łac. *sum*, goc. *im*, orm. *em*, lit. *esmí*, scs *jesmь*, pie. **és-mi*;
2 os. het. –, wed. *ási*, grec. *essí*, łac. *es*, goc. *is*, orm. *es*, lit. *esí*, scs *jesi*, pie. **és-si*;
3 os. het. *eszi*, wed. *ásti*, grec. *estí*, łac. *est*, goc. *ist*, orm. *ē*, lit. *ẽsti*, scs *jestъ*, pie. **és-ti*;

Lmn. 1 os. het. –, wed. *smás*, grec. *eimés*, łac. *sumus*, goc. *sijum*, orm. *emkh*, lit. *ẽsme*, scs *jesmъ*, pie. **s-més*;
2 os. het. –, wed. *sthá*, grec. *estè*, łac. *estis*, goc. *sijuth*, orm. *ēkh*, lit. *ẽste*, scs *jeste*, pie. **s-té*;
3 os. het. *asanzi*, wed. *sánti*, grec. *eisí*, łac. *sunt*, goc. *sind*, orm. *en*, lit. *ẽsti*, scs *sǫtъ*, pie. **s-énti, s-ónti*.

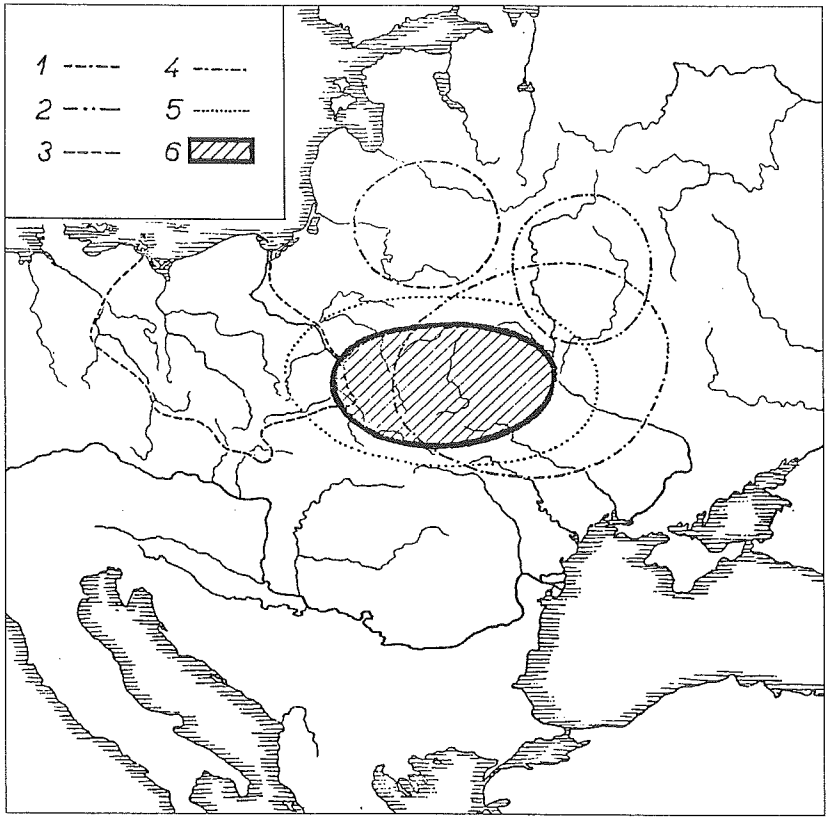
2. RODZINA JĘZYKÓW SŁOWIAŃSKICH

2.1. Wspólnota prasłowiańska

Po rozbiciu bałto-słowiańskiej wspólnoty kulturowej (zob. I.1.2.11) słowiański zespół etniczny stopniowo objął swym zasięgiem tereny między Odrą a Bugiem, Karpatami a Bałtykiem oraz nad Prypecią i środkowym Dniestrem. Można przyjąć, że proces tych migracji zaczął się w VI w. p.n.e., że w okresie od III w. p.n.e. do III w. n.e. zespół ten osiągnął stosunkowo największy stopień zwartości, by w ciągu następnych trzech wieków ostatecznie podzielić się na podstawowe człony: Słowiańszczyznę zachodnią, wschodnią i południową. Cały ten okres (VI w. p.n.e. – VI w. n.e.) bywa określany terminem **wspólnota prasłowiańska**, przy czym trzeba zaznaczyć, że jest to szeroka interpretacja tego pojęcia. W ujęciu węższym przez wspólnotę prasłowiańską należy rozumieć okres około 600 lat (od III w. p.n.e. do III w. n.e.). W okresie wspólnoty prasłowiańskiej posługiwano się prajęzykiem, tj. **językiem prasłowiańskim**[6]. W tym miejscu niezbędne jest zastrzeżenie, że zwartość wspól-

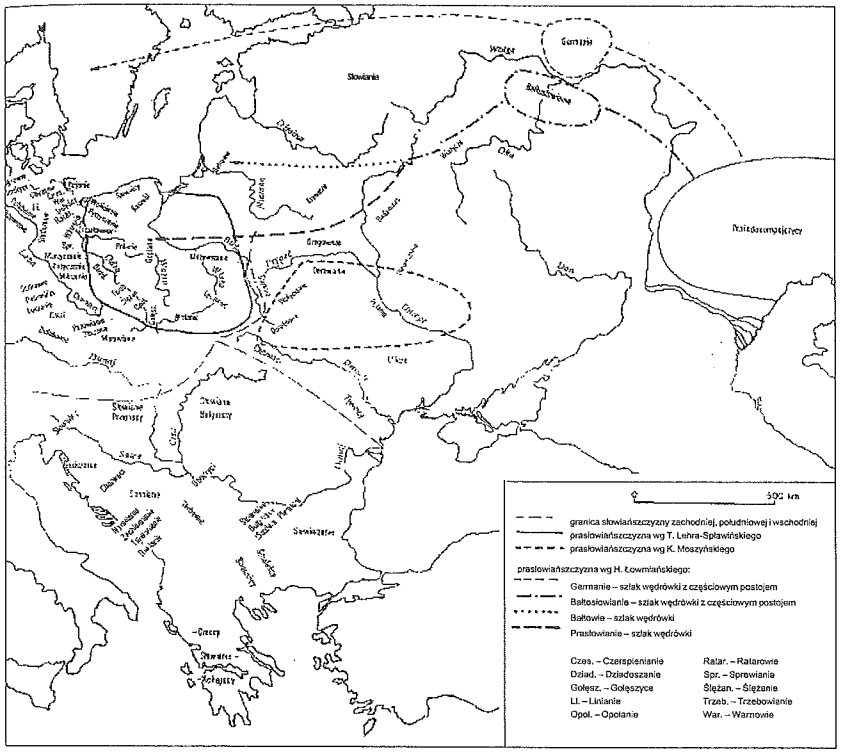
[6] Zagadnienie etnogenezy Słowian ma bardzo bogatą literaturę i jest przedmiotem dociekań zarówno językoznawców, jak etnologów i archeologów. Mimo wielości ujęć bardzo niewiele propozycji ma charakter pewny, niedyskusyjny. Przykładowo, powstanie jęz. psł. bywa datowane na XX w. p.n.e. (Georgiew, Szewielow), XV w. p.n.e. (Rudnicki), XI w. p.n.e. (Gołąb), IV w. p.n.e. (Vasmer), I w. p.n.e. (Vaillant), przełom starej i nowej ery (Brajerski). Podobne różnice występują, jeśli chodzi o chronologię rozpadu wspólnoty psł. (od II do VI w. n.e.), a także geograficzny obszar wspólnoty: nizina naddunajska (Trubaczow), wsch. Ukraina i płd. Rosja (Gołąb), dorzecze Wisły i Odry (Lehr-Spławiński), Wielkopolska (Martynow, Mańczak, Nalepa), Przykarpacie (Udolph). Wobec takiej sytuacji istnieje konieczność uznania którejś z koncepcji za najbardziej prawdopodobną. W naszym wypadku jest to ujęcie nawiązujące do opracowań Z. Stiebera (*Zarys gramatyki porównawczej języków słowiańskich*) i L. Moszyńskiego (op. cit.). Zagadnieniu etnogenezy Słowian w kontekście uwarunkowań językowych poświęcona jest publikacja H. Popowskiej-Taborskiej, *Wczesne dzieje Słowian w świetle ich języka*, Warszawa 1993.

noty psł. miała charakter względny. Nie był to zwarty kompleks etniczny, ale raczej przejściowe pasy etniczno-językowe o nietrwałych granicach. Wynikało to z przenikalności terytorium zajmowanego przez Prasłowian i niejednolitości ich kultury. Tym samym i o języku psł. nie można mówić jako o tworze monolitycznym. Właściwsze jest tu ujęcie traktujące język psł. jako pewien zespół dialektów, mających wspólny trzon systemowy, ale zarazem zróżnicowanych terytorialnie i językowo (por. mapy 1, 2).

Mapa 1. Lokalizacja praojczyzny Słowian według: 1. A. Szachmatowa, 2. J. Rozwadowskiego, 3. K. Jażdżewskiego, 4. J. Rostafińskiego, 5. L. Niederlego (por. H. Ułaszyn, *Praojczyzna Słowian*, Łódź 1959, s. 25), 6. K. Moszyńskiego (*Pierwotny zasięg języka prasłowiańskiego*) i S. Bernsztejna (*Oczerk srawnitielnoj grammatiki sławianskich jazykow*, s. 65).

[K. Dejna, *Dialekty polskie*, Wrocław 1973, s. 36]

Mapa 2. Poglądy polskich uczonych na zasięg praojczyzny Słowian oraz rozmieszczenie plemion słowiańskich IX–X w.

[L. Moszyński, *Wstęp do filologii słowiańskiej*, Warszawa 1984, s. 176–177]

2.2. Repertuar fonetyczny języka prasłowiańskiego i jego geneza – zestawienie

Zasób elementów wokalicznych i konsonantycznych występujących w różnych fazach rozwojowych języka psł. był z jednej strony wynikiem dziedzictwa wcześniejszych etapów ewolucji języków indoeuropejskich (pie., bałto-słow.), z drugiej zaś – wynikiem innowacyjnych procesów fo-

netycznych dokonujących się już na gruncie psł. Te dwa czynniki spowodowały ukształtowanie się w końcowej fazie rozwoju języka psł. określonego systemu fonetycznego i fonologicznego. To zagadnienie jest (proporcjonalnie do omawianej problematyki) przedstawione w drugiej części niniejszego podręcznika (zob. II). W tym wypadku chodzi natomiast o ukazanie genezy repertuaru fonetycznego języka psł. w przekroju synchronicznym, obejmującym wszystkie fazy jego rozwoju.

psł. i_1 ← pie. $\bar{\imath}$ – pie. *$g^{u}\bar{\imath}u̯os$ → psł. *$\acute{z}ivъ$ ‘żywy’
← pie. $ei̯$, $ēi̯$ – pie. *$pei̯$- → psł. *$piti$, pie. *$u̯ēi̯d$- → psł. *$viděti$
← pie. -$ēr$ – pie. *$mātēr$ → psł. *$mati$, pie. *$dhughətēr$ → psł. *$dъkti$ ‘córka’
← pie. in – pie. *$ginsla$ → psł. *$\acute{z}ila$ ‘żyła’
← wcz.psł. $ei̯$ po j ← wcz.psł. $oi̯$ po j – wcz.psł. *$pisioite$ → *$pisieite$ → *$pi\text{-}\acute{s}ite$. Msc. lmn. wcz.psł. *$koniǫixъ$ → *$konieixъ$ → *$końixъ$

psł. i_2 ← wcz.psł. $ai̯$ po j ← pie. $oi̯$ po j – C., Msc. lp. wcz.psł. *$strujai̯$ → *$struji$ ‘strumień’
← wcz.psł. $oi̯$ ← pie. $oi̯$ – M. lmn. pie. *$u̯l̥k^{u}oi̯$ → wcz. psł. *$vl̥'koi̯$ → *$vl̥'ci$

psł. e ← pie. e – pie. *$bherōm$ → psł. *$berǫ$ ‘biorę’
← wcz.psł. o po j – wcz.psł. *$poljo$ → *$polje$

psł. $ě_1$ ← pie. $ē$ – pie. *$u̯ēr$- → psł. *$věra$ ‘wiara’
← wcz.psł. $ē$ – wcz.psł. *$slyxēti$ → *$slyxěti$ → *$slyšěti$ → *$slyšati$

psł. $ě_2$ ← wcz.psł. $oi̯$ ← pie. $oi̯$ – Msc. lp. pie. *$u̯l̥k(^{u})oi̯$ → psł. *$vl̥'koi̯$ → *$vl̥'čě$
← wcz.psł. $ai̯$ ← pie. $āi̯$ – D. lp. pie. *$ronkai̯$ → psł. *$rǫkai̯$ → *$rǫc'ě$

psł. $ę$ ← pie. emT, enT – pie. *$penk^{u}tos$ → psł. *$pętъ$ ‘piąty’
← pie. -$ēm$, -$ēn$ – pie. *$sēmēn$ → psł. *$sěmę$, B. lp. pie. *$mēm$ → psł. *$mę$ ‘mnie, mię’

psł. $ę$ ← pie. in – 3 os. lmn. cz. ter. pie. *$nosint$ → psł. *$nosętъ$
← germ. in – germ. *$pfenning$ → psł. *$pěnęgъ$ → *$pěnęźъ$, germ. *$kuniŋgaz$ → psł. *$kъnęgъ$ → *$kъnęźъ$ → pol. *$kśǫz$*
← wcz.psł. -ens, -ons po j ← pie. -ans, -ons po j – B. lmn. wcz.psł. *$krajons$ → *$kraję$, B. lmn. pie. *$strujans$ → wcz.psł. *$strujons$ → *$strujens$ → *$struję$

← pie. $ṃ$, $ṇ$, – pie. *-$gṃ$- → psł. *$vy\text{-}\acute{z}ę\text{-}ti$ ‘wyżąć’, pie. *-$pṇ$ → psł. *$za\text{-}pę\text{-}ti$ ‘zapiąć’, pie. *$tṇ$- → psł. *$tęti$ ‘ciąć’

psł. $ь$ ← pie. $ĭ$ – pie. *$ghostĭs$ → psł. *$gostь$, pie. *$esmĭ$ → psł. *$jesmь$
← pie. e zredukowanego – tryb życzący (rozkazujący) pie. *$rekoi̯$ → psł. *$rьc'i$
← pie. e przed j – pie. *$u̯ei̯ōm$ → psł. *$vьjǫ$ ‘wiję’, pie. *$trei̯es$ → psł. *$trьje$
← pie. $ṃ$, $ṇ$ w wygłosie – B. lp. r.m. im. czyn. cz. ter. pie. *$bherentṃ$ → psł. *$berǫtjь$
← w grupach $ьr$, $ьl$, $ьm$, $ьn$ ← bałto-słow. $\acute{r}$, $\acute{l}$, $\acute{m}$, $\acute{n}$, przed samogłoską ← pie. $r̥$, $l̥$, $ṃ$, $ṇ$, – por. psł. *$tьrǫ$ ‘trę’, *$dьrǫ$ ‘drę’, *$umьrǫ$ ‘umrę’, *$stьlati$ ‘słać’ – ‘ścielić’

psł. u ← wcz.psł. $ou̯$ ← pie. $ău̯$, $ŏu̯$ – pie. *$său̯sos$ → psł. *$suxъ$ ‘suchy’, pie. *$ău̯s$- → psł. *uxo, pie. *$dŏu̯sos$ → psł. *$duxъ$
← wcz.psł. $au̯$ ← pie. $āu̯$, $ōu̯$ (brak dokumentacji)
← po miękkiej ← wcz.psł. u po j ← pie. $ĕu̯$ – pie. *$leu̯bhos$ → wcz.psł. *$ljubъ$ → psł. *$l'ubъ$ ‘luby’

psł. y ← pie. $ū$ – pie. *$bhū$- → psł. *$byti$, pie. $sūnŭs$ → psł. *$synъ$

psł. y ← pie. -$ās$, -$ōs$ – D. lp. pie. *$genās$ → psł. *$\acute{z}eny$, pie. *$u̯ōs$ → psł. *vy
← pie. -ans, -ons – B. lmn. pie. *$u̯l̥k^{u}ons$ → psł. *$vl̥'ky$
← pie. -un- – pie. *$lunk$- → psł. *$lyko$ ‘łyko’

psł. o ← pie. $ă$, $ŏ$ – pie. *$mări$ → wcz.psł. *$morje$ → *$moŕe$, pie. *$ŏk(^{u})$- → psł. *oko
← pie. $ə$ – pie. *$sphəros$ → psł. *$sporъ$ ‘spory’
← w grupie *ovA* ← wcz. psł. $ou̯$- ← pie. $ĕu̯$, $ŏu̯$, $ău̯$ – pie. *$neu̯os$ → psł. *$novъ$ ‘nowy’, pie. *$\acute{k}leu̯os$ → wcz.psł. *$sloǔo$ → psł. *$slovo$, pie. *$plau̯$- → 1 os. lp. cz. ter. psł. *$plovǫ$ ‘płynę’

psł. $ǫ$ ← pie. anT, onT, amT, omT – pie. *$ghans$ → psł. *$gǫsь$, pie. *$kamptos$ → psł. *$kǫtъ$, pie. *$ǵombhos$ → psł. *$zǫbъ$, pie. *$ponthĭs$ → psł. *$pǫtь$
← pie. -$ām$, -$ān$, -$ōm$, -$ōn$ – B. lp. pie. *$genām$ → psł. *$\acute{z}enǫ$, pie. *$bherōm$ → psł. *$berǫ$
← bałto-słow. $ṃ$, $ṇ$, przed spółgłoską – pie. *$dhṃ$- → psł. *$dǫti$ ‘dąć’, pie. *$zvṇ$- → psł. *$zvǫkъ$ ‘dźwięk’

psł. a ← pie. $ā$, $ō$ – pie. *$bhrāter$ → psł. *$bratrъ$, pie. *$dō$- → psł. *$dati$
← wcz.psł. $ě$ po j, $\acute{c}$, $\acute{z}$, $\acute{s}$ – wcz.psł. *$stojěti$ → *$stojati$, *$krikěti$ →

*kričěti → *kričati, *blьskěti → *blьščeti → *blьščati, *slyxěti → *slyšěti → *slyšati

← w grupie *avA* ← wcz.psł. *au̯* ← pie. *āu̯, ōu̯* – pie. *bhōu̯ → psł. *baviti*, pie. *plāu̯- → psł. *plaviti*

psł. *ъ* ← pie. *ŭ* – pie. *mŭs- → psł. *mъxъ*, pie. *sūnŭs → psł. *synъ*

← pie. *-os, -om, -ón* – pie. M. lp. *u̯l̥k^u̯os → psł. *vl̥'kъ*, pie. B. lp. *u̯l̥k^u̯om → psł. *vl̥'kъ*

← pie. *m̥* – pie. *ḱm̥tom → psł. *sъto*

← w grupach *ъr, ъl, ъm, ъn* ← bałto-słow. *r̥, l̥, m̥, n̥*, przed samogłoską ← pie. *r̥, l̥, m̥, n̥*, – pie. *dhm̥- → psł. *dъmǫ*, pie. *gn̥,- → psł. *gъnati* (brak dokumentacji dotyczącej *ъr, ъl*)

psł. *r̥, l̥, ŕ, ĺ* ← między spółgłoskami ← bałto-słow. *r̥, l̥, ŕ, ĺ* ← pie. *r̥, l̥* – por. psł. *gr̥dlo, *gr̥bъ, *kr̥kъ, *kr̥miti, *stl̥pъ, *sl̥nce, *pl̥kъ, *xl̥mъ, *sъmŕtь, *tŕtъjь, *dr̥lъ, *vĺkъ, *mĺknǫti, *dĺgъjь, *tl̥'kǫ

psł. *p* ← pie. *p* – pie. *ponthis → psł. *pǫtь*

← pie. *ph* – pie. *phol- → psł. *politja* 'półka' → stpol. *pol'ica*

psł. *b* ← pie. *b* – pie. *bā! → psł. *ba!*

← pie. *bh* – pie. *bherō → psł. *berǫm*

psł. *v* ← pie. *u̯* – pie. *u̯oi̯d- → psł. *voi̯d- → *věděti*

← wcz.psł. *bv* – wcz.psł. *obvolkъ → *obolkъ* 'obłok', wcz.psł. *obvětovanьje → *obětovanьje*

← w grupach *ov, av* ← wcz.psł. *ou̯* ← pie. *ĕu̯, ŏu̯, ău̯*; ← wcz.psł. *au̯* ← pie. *āu̯, ōu̯* – por. psł. *a*, psł. *o*

– jako spółgłoska protetyczna – pie. *utor- → psł. *vъtorъ* 'wtóry', pie. *ūdrā → psł. *vydra*, pie. *ūk- → psł. *vyknǫti*

psł. m ← pie. *m* – pie. *sēmēn → psł. *sěmę*

– w pozycji wcz.psł. grupy *dm* – wcz.psł. *dadmь → *damь*

psł. *t* ← pie. *t* – pie. *bhrāter- → psł. *bratrъ*

← pie. *th* – pie. *ponthis → psł. *pǫtь*

← wcz.psł. *pt, bt* – wcz.psł. *tepti → *teti* 'rzucać', wcz.psł. *dolbto → *dolto* 'dłuto'

– jako spółgłoska wtrącona – pie. *akros → psł. *ostrъ* 'ostry'

psł. *d* ← pie. *d* – pie. *ḱr̥d- → psł. *sŕdьce*

← pie. *dh* – pie. *dhumbos → psł. *dǫbъ*

– jako spółgłoska wtrącona – pie. *monros → psł. *mǫdrъ*

psł. *s* ← pie. *s* – pie. *ghostis → psł. *gostь*

psł. *s* ← pie. *ḱ, ḱh* – pie. *u̯eiḱ- → psł. *vьsь*

← wcz.psł. *ps, bs, ts, ds, ss, zs* – aor. *tĕpsъ → *tĕsъ* (od bić, uderzać), aor. *čitsъ → *čisъ* (od czytać), 2 os. lp. cz. ter. *dadsi → *dasi* (od dać), aor. *vědsъ → *vĕsъ* (od wiedzieć), aor. *nĕssъ → *nĕsъ* (od nieść), aor. *vĕzsъ → *vĕsъ* (od wieźć)

← wcz.psł. *tt, dt* – *metti → *mesti*, *pletti → *plesti*, *vědti → *větti → *vĕsti*, *padti → *patti → *pasti*

psł. *z* ← pie. *z* – pie. *zvn̥,- → psł. *zvǫkъ*

← pie. *ǵ, ǵh* – pie. *ǵnō- → psł. *znati*, pie. *anǵh- → psł. *ǫzъkъ* 'wąski'

← w grupie *zd* ← wcz.psł. *dd* – wcz.psł. *jadda → jazda*

psł. *n* ← pie. *n* – pie. *noktis → psł. *noktь*

– w pozycji wcz.psł. grup *tn, dn, pn, bn* – wcz.psł. *svistnǫti → *svisnǫti*, *vędnǫti → *uvęnǫti*, pie. *sŭpnos → wcz.psł. *sъpnъ → *sъnъ*, wcz.psł. *usъpnǫ → usъnǫ*, *gybnǫti → *gynǫti*

psł. *r* ← pie. *r* – pie. *rekoi̯ → psł. *rьci*

psł. *l* ← pie. *l* – pie. *leu̯bhos → psł. *ljubъ*

psł. *j* ← pie. *i̯* w dyftongach – pie. *pei̯- → psł. *pьjǫ*, pie. *u̯ei̯- → psł. *vьjǫ*

– jako spółgłoska protetyczna – pie. *edhla → psł. *jedla*, pie. *is → psł. *ъ → *jь* (zaimek)

psł. *ŕ* ← wcz.psł. *rj* – wcz.psł. *morje → *moŕe*

psł. *l'* ← wcz.psł. *lj* – wcz.psł. *volja → *vol'a*

– jako spółgłoska wtrącona – wcz.psł. *kupjǫ → *kupl'ǫ*, *lubjǫ → *lubl'ǫ*, *grobja → *grobl'a*

psł. *ń* ← wcz.psł. *nj* – wcz.psł. *vonja → *vońa*, *konjь → *koń*

psł. *s'* ← wcz.psł. *x* – C., Msc, lp., M., B., W. lpodw. wcz.psł. *muxoi̯ → *mus'i*, Msc. lp. *duxoi̯ → *dus'ě*

psł. *c'* ← wcz.psł. *k* – Msc. lp. wcz.psł. *člověkoi̯ → *člověc'ě*

psł. *ʒ'* ← wcz.psł. *g* – Msc. lp. wcz. psł. *bogoi̯ → *boʒ'ě*

psł. *š* ← wcz.psł. *x* – W. lp. wcz.psł. *duxe → *duše*

← wcz.psł. *xj* – wcz.psł. *duxja → *dušа*, *slyxjǫ → *slyšǫ*

← wcz.psł. *sj* – wcz.psł. *pisjǫ → *pišǫ*, *nosjǫ → *nošǫ*

psł. *ž* ← wcz.psł. *g* – W. lp. wcz.psł. *boge → *bože*

← wcz.psł. *gj* – wcz.psł. *logje → *lože*, *lьgjǫ → * *lьžǫ*

← wcz.psł. *zj* – wcz.psł. *vězja → *věža*, *vozjǫ → *vožǫ*

psł. *č* ← wcz.psł. *k* – W. lp. wcz.psł. *vĺke → *vĺče*, *rekešь → *rečešь*

← wcz.psł. *kj* – wcz.psł. **plakjь* → **plačь*, **kjuti* → **čuti*

psł. *šč* ← wcz.psł. *stj* – wcz.psł. **pustja* → **pušča*

← wcz.psł. *skj* – wcz.psł. **iskjǫ* → **išču*

psł. *žž* ← wcz.psł. *zdj* – wcz.psł. **jezdjǫ* → **ježžǫ*, **dъzdjь* → **dъžžь* 'deszcz'

← wcz.psł. *zgj* i *zg* przed przednią – wcz.psł. **rozgьje* → **rozžьje* → **rožžьje* → **rožžьje* 'winnica', **izgjenǫ* → **izženǫ* → **ižženǫ* → **ižženǫ*, **mozgьkъ* → **možžьkъ* → **možžьkъ* → **možžьkъ*

psł. *k* ← pie. *k* – D., N. lp. pie. **sụekruụes* → psł. **svekrъve*

← pie. k^u, k^uh – pie. **ụḷk^{u}os* → *psł. *vl̥'kъ*

psł. *g* ← pie. *g* – pie. **gn̥-* → psł. **gъnati*

← pie. *gh* – pie. **gherd-* → psł. **gordъ*

← pie. g^u, g^uh – pie. **g^{u}er-* → psł. **gr̥dlo*, pie. **g^{u}her* → psł. **goreti*

psł. *x* ← pie. *s* – pie. **bhlusa* → psł. **blъxa* 'pchła'

–? niejasnego pochodzenia – por. psł. **xoditi*, **xorniti*, **xъtěti*, **xotěti*, **soxa*

– w pozycji wcz.psł. grup *kx*, *gx* – aor. wcz.psł. **rěkxъ* → **rěxъ*, *aor. *žagxъ* → **žaxъ* (od **žegǫ* 'palę')

W języku psł. ukształtował się również nowy system prozodyjny. Odziedziczone z okresu wspólnoty bałto-słowiańskiej (zob. przypis 3) dwie intonacje: **rosnąca (akutowa)** i **opadająca (cyrkumfleksowa)** zostały wzbogacone o dwie następne. W określonych warunkach artykulacyjno-prozodyjnych pierwotna intonacja **rosnąca (akutowa)** załamywała się opadająco, dając podstawę nowej intonacji **opadającej (nowocyrkumfleksowej)**, a pierwotna intonacja **opadająca (cyrkumfleksowa)** załamywała się rosnąco, dając podstawę nowej intonacji **rosnącej (nowoakutowej)**. Procesy te określamy nazwą **prasłowiańska metatonia** (przemiana toniczna). Ten nowy system intonacyjny ukształtował się ostatecznie w okresie późnoprasłowiańskim w wyniku rozwoju systemu fonetycznego oraz morfologicznego (m.in. powstanie i redukcje jerów, powstawanie nowych formacji słowotwórczych, rozwój złożonych form odmiany przymiotnika) i spowodował ustalenie się nowych, uzależnionych od intonacji, stosunków iloczasowych w obrębie późnoprasłowiańskiego wokalizmu.

2.3. Grupy dialektów słowiańskich

2.3.1. PODZIAŁY TERYTORIALNE SŁOWIAŃSZCZYZNY

Od II w. n.e. rozpoczyna się w Europie okres wędrówek ludów. Zapoczątkowują go na większą skalę plemiona germańskie, które z północy (Skandynawia) migrują na południe (Goci: Pomorze Gdańskie – Ukraina – Rumunia; Burgundowie: Bornholm – dorzecze Renu – Francja; zob. I.1.2.10). Następną falę migracji plemion indoeuropejskich spowodowały najazdy ludów turko-tatarskich (Hunów, Awarów) w okresie od połowy IV w. do połowy VI w. Kolejnym czynnikiem powodującym migracje był rozpad imperium rzymskiego (V w.), który zmienił ówczesną polityczną i etniczną mapę Europy. Zjawiska te musiały mieć wpływ na znaczne rozluźnienie (i tak niezbyt zwartej – zob. I.2.1.) wspólnoty psł. i ostateczne jej rozbicie.

W pierwszej (wstępnej) fazie wędrówek Prasłowian nastąpiło wyodrębnienie się dwóch podstawowych dialektów prasłowiańskich: zachodniego i wschodniego przy zachowaniu jeszcze niewielkiej spoistości wspólnoty psł. Druga (zasadnicza) faza wędrówek w kierunku równoleżnikowym (na zachód i na wschód) doprowadziła do pogłębienia się tego podziału i wyodrębnienia Słowiańszczyzny zachodniej i wschodniej. Migracja w kierunku zachodnim pozwoliła z czasem objąć Słowianom tereny aż do Łaby, migracja w kierunku wschodnim spowodowała zasiedlenie przez Słowian terenów położonych nad Wołgą. Trzecia (końcowa) faza wędrówek przebiegała w kierunku południowym ze wschodnich i zachodnich siedzib Słowian. Najazdy ludów turko-tatarskich (IV–VI w. n.e.) spowodowały przejście południowej części Słowian wschodnich na Bałkany, a od V w. n.e. południowa część Słowian zachodnich zaczęła migrować przez Bramę Morawską oraz przełęcze karpackie i sudeckie na tereny dzisiejszych Czech, Słowacji, Węgier oraz północnych Bałkanów. W ten sposób ukształtowała się Słowiańszczyzna południowa. Pas graniczny między dialektami zach.słow. a wsch.słow. stanowiło dorzecze Bugu, natomiast między dialektami zach.słow. i wsch.słow. a płd.słow. – łuk górski (Karpaty, Sudety). Należy przyjąć, że w VII w. n.e. te trzy terytorialno-językowe zespoły słowiańskie były już zarysowane, choć trwały jeszcze (co prawda z mniejszą intensywnością) dalsze ruchy migracyjne, prowadzące do uzupełniania tych zespołów i krystalizowania się mniejszych wspólnot terytorialno-językowych.

W wieku IX układ ten został zmieniony. Migracja Madziarów (Węgrów) na zajmowane przez nich dzisiaj tereny oraz klin ekspansji niemieckiej, posuwający się wzdłuż Dunaju z Bawarii, odcięły przodków dzisiejszych Czechów i Słowaków od grupy Słowian południowych. Z tego względu język czeski i słowacki zaliczamy do grupy zachodniosłowiańskiej, choć pierwotnie dialekty, które stanowiły ich podstawę, należały do grupy południowosłowiańskiej.

2.3.2. JĘZYKOWE WYZNACZNIKI PODZIAŁÓW SŁOWIAŃSZCZYZNY

Wyodrębnienie się trzech grup dialektów (a później – języków) słowiańskich spowodowało zróżnicowanie w ich obrębie wyników wspólnych procesów językowych, które zostały zapoczątkowane zapewne jeszcze w okresie większej spoistości wspólnoty prasłowiańskiej:

1) II palatalizacja psł. *x* (zob. II.9.3.2.2):
wsch.słow. i płd.słow. – *x* → *s'*, por. C. lp. ukr. *mus'i*, scs *mus'ě*;
zach.słow. – *x* → *ś*, por. C. lp. pol. *muśe*;
2) III palatalizacja psł. *x* (zob. II.9.3.2.3):
wsch.słow. i płd.słow. – *x* → *s'*, por. ros. *ves'*, scs *vьsь* 'wszystek';
zach.słow. – *x* → *ś*, por. stpol. *wśi* ← **vьśь*, pol. *wszystek*;
3) palatalizacja psł. grup *kv́*, *gv́* (zob. II.9.3.2.2):
płd.słow. *kv́*, *gv́* → *cv́*, *zv́*, por. scs. *cvět*, *zvězda*, sch. *cvijet*, *zvijezda*;
później przez analogię do scs-u wsch.słow. *kv́*, *gv́* → *cv́*, *zv́*, por. ros. *cvét*, *zvezda*; zach.słow. zachowała grupy *kv́*, *gv́* bez zmian, por. pol. *kwiat*, *gwiazda*;
4) ewolucja psł. grup *tl*, *dl*:
wsch.słow. i płd.słow. – *tl*, *dl* → *l*, por. ros. *pleła*, *véla*, *kryło*, *molitьsja*, scs *plela*, *vela*, *krilo*, *moliti sę*; zach.słow. zachowała grupy *tl*, *dl* bez zmian, por. pol. *plotła*, *wodła*, *skrzydło*, *modl'ić się*;
5) metateza psł. grup nagłosowych *orT*, *olT*:
płd.słow. – *orT* → *raT*, *olT* → *laT*, por. scs *ralo* ← psł. **ordlo*, *rasti* ← psł. **orsti*, *lakъtь* ← psł. **olkъtь*, *ladii* ← psł. * *oldьji*;
płn.słow. (zach.słow., wsch.słow.) – *orT* → *raT*, *olT* → *laT* pod intonacją rosnącą, por. pol. *ramię*, *radło*, *łania*, *łaknąć*, blr. *ramé*, ros. *łako-myjь*, *łanь*; – *orT* → *roT*, *olT* → *loT* pod intonacją opadającą, por. pol.

rosnąć (stpol. *rostnąć*), *równy*, *łokieć*, *łódka* (stpol. *łoʒa*), ros. *rovnyj*, *lokotь*, *lodka*. W tym miejscu trzeba zaznaczyć, że Z. Stieber psł. grupy nagłosowe rekonstruuje jako *ărT*, *ălT*;
6) metateza psł. grup śródgłosowych *TorT*, *TolT*, *TerT*, *TelT*:
zach.słow. – *TorT*, *TolT*, *TerT*, *TelT* → *TroT*, *TloT*, *TreT*, *TleT*, por. pol. *wróg* (stpol. *wrōg*), *wrona*, *błoto*, *złoto*, *brzeg*, *trzoda*, *mleko*, *wlekę* (forma *wlokę* jest wtórna);
wsch.słow. – *TorT*, *TolT*, *TerT*, *TelT* → *ToroT*, *ToloT*, *TereT*, *TeleT* (tzw. pełnogłos), por. ros. *vorog*, *vorona*, *bolото*, *zolото*, *bereg*, *čerёd*, *molоko*, *volоku*;
płd.słow. – *TorT*, *TolT*, *TerT*, *TelT* → *TraT*, *TlaT*, *TrětT*, *TlětT*, por. scs *vragъ*, *vranъ*, *blato*, *zlato*, *brěgъ*, *crěda*, *mlěko*, *vlěkǫ*. Psł. grupy *TorT*, *TolT* w rekonstrukcji Z. Stiebera mają postać *TărT*, *TălT*;
7) rozwój *t'*, *d'* ← psł. *tj.*, *dj* (zob. II.9.3.1):
zach.słow. *t'*, *d'* → *c*, *-ʒ||z*, por. pol. *świeca*, *mięza*, czes. *meze*, głuż. *měza*;
wsch.słow. *t'*, *d'* → *č*, *ž*, por. ros. *sveča*, *meža*; płd. słow. *t'*, *d'* → *št*, *žd*, por. scs *svešta*, *mežda*;
8) rozwój psł. grup *kt'*, *gt'* → *kt'*:
zach.słow. *kt'* → *c*, por. pol. *noc*, *móc*, *piec*, *ciec*; wsch.słow. *kt'* → *č*, por. ros. *nočь*, *močь*, *pečь*, *tečь*; płd.słow. *kt'* → *št*, por. scs *noštь*, *mošti*, *pešti*, *tešti*;
9) zróżnicowanie końcówek M. i B. lmn. rzecz. r.ż. psł. deklinacji na *-ja*:
płn. słow. (zach.słow., wsch.słow.) – końcówka *-e* (← *-ě*), por. pol., czes. *duše*, strus. *duše*, ukr. *dusi*; płd.słow. – końcówka *-ę*, por. scs *dušę*;
10) zróżnicowanie końcówki M. im. czyn. cz. ter. r.m.:
płn.słow. (zach.słow., wsch.słow.) – końcówka *-a*, por. stpol. *rzeka*, czes. *nesa*, strus. *nesa*, *veda*; płd.słow. – końcówka *-y||-i*, por. scs *reky*, *nesy*, *mogy*, stsch. *mogi*.

2.4. Grupa zachodniosłowiańska

2.4.1. PODZIAŁY TERYTORIALNO-JĘZYKOWE

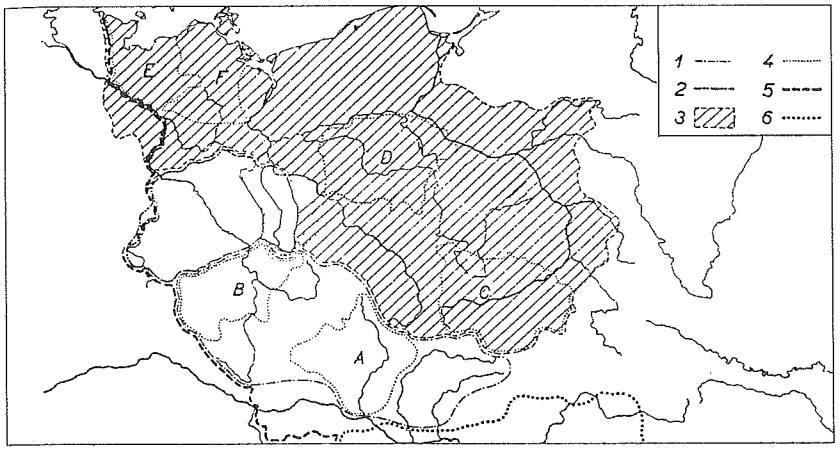
Okres od VII do X w. to faza wewnętrznych zróżnicowań grupy zachodniosłowiańskiej. Dzieli się ona na dwie podstawowe podgrupy etnicz-

no-językowe: lechicką[7] i łużycką, a w IX w. – w wyniku oddziaływania czynników zewnętrznych (zob. I.2.3.1) – w jej obręb wchodzi trzecia podgrupa czesko-słowacka. Podgrupa ta współcześnie jest kontynuowana przez język czeski i słowacki oraz zróżnicowane kompleksy dialektów czeskich, hanackich i słowackich. Podgrupę łużycką kontynuują dziś dwa języki: górnołużycki i dolnołużycki. Centrum skupisk górnych Łużyczan stanowi Budziszyn (niem. Bautzen), a dolnych Łużyczan – Chociebuż (niem. Cottbus). Łużyczanie (zwani także Serbami łużyckimi) mają zagwarantowane prawo do autonomii kulturowej i językowej.

Na podgrupę lechicką składały się trzy – wewnętrznie zróżnicowane – zespoły plemienne: połabski, pomorski, polski. Połabianie zachodni – Obodrzyce i Drzewianie – zajmowali zachodnią i środkową dzisiejszą Meklemburgię, okolice Lubeki, a w pobliżu dzisiejszego Hannoweru obejmowali również lewy brzeg Łaby. Połabianie wschodni – Wieleci – zasiedlali wschodnią Meklemburgię, obszary ówczesnej północnej Marchii Brandenburskiej i Pomorze Szczecińskie (być może aż do Koszalina). Pomorzanie – Słowińcy i Kaszubi – zajmowali obszar dzisiejszego polskiego Pomorza Środkowego i Gdańskiego. Polski zespół plemienny obejmował cztery ośrodki: Polan (Wielkopolska), Mazowian (Mazowsze), Ślężan (Śląsk) i Wiślan (Małopolska).

Spośród tych zespołów tylko zespół polski potrafił wytworzyć własną państwowość (X–XI w.) i wejść – dzięki przyjęciu chrześcijaństwa – w skład państw ówczesnej cywilizowanej Europy. Stało się to podstawą ukształtowania etnicznego, ogólnonarodowego języka polskiego. Dialekty połabskie zaginęły (do XVIII w.) w wyniku wielowiekowej germanizacji. Podobny los spotkał dialekty słowińskie (XX w.), natomiast dialekty kaszubskie znalazły wsparcie w rozwijającej się polszczyźnie i do dziś występują na terenie Pomorza Gdańskiego. Status kaszubszczyzny bywa współcześnie przedmiotem naukowych dyskusji. Zgodnie z ujęciem klasycznym (por. wyżej) uważa się ją za zespół dialektalny, różniący się znacznie od dialektów polskich. Niektóre z najnowszych ujęć traktują kaszubszczyznę jako odrębny język. Zróżnicowanie Słowiańszczyzny zachodniej przedstawia mapa nr 3.

[7] Nazwa Lechia jest wtórna i sztuczna. Po raz pierwszy pojawia się w *Kronice* Wincentego Kadłubka (XII–XIII w.). Etymologicznie nawiązuje ona do stpol. *lechy, lęchy, lędy* 'pola, nizinne tereny uprawne', por. ros. *l'ax,* lit. *lenkas*, węg. *lengyel.*

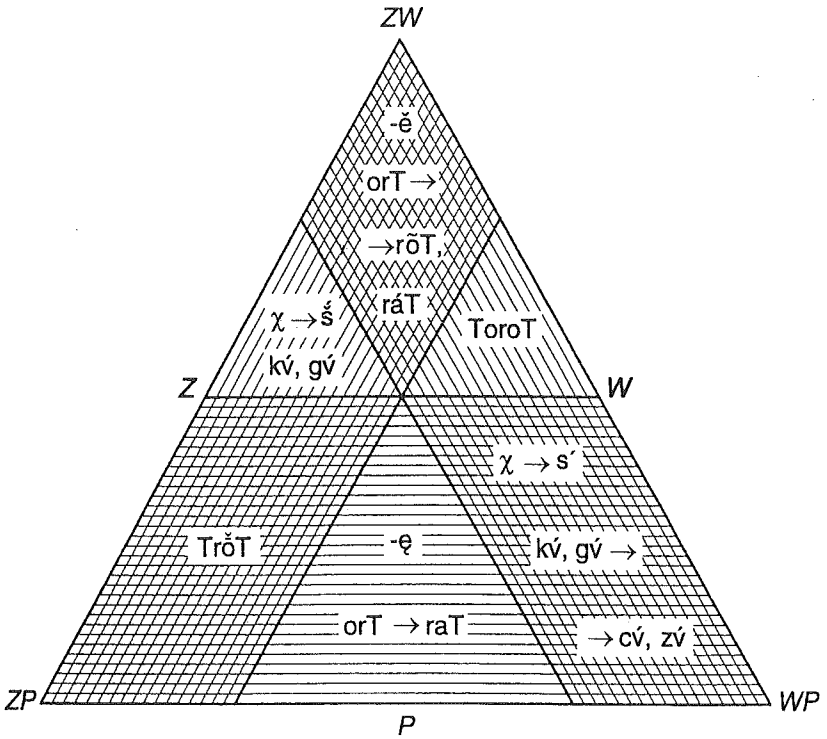

Mapa 3. Słowianie zachodni w latach 800–950. Przypuszczalne zasięgi obszarów zamieszkiwanych przez zespoły plemion: 1. czesko-słowackich, 2. serbołużyckich, 3. lechickich. 4. Domniemane zasięgi ważniejszych związków międzyplemiennych: A – Morawian, B – Czechów, C – Wiślan, D – Polan, E – Obodrzyców, F – Wieletów. 5. Granica królestwa niemieckiego na początku X wieku. 6. Domniemane zasięgi osadnictwa węgierskiego w połowie X wieku. (Według *Atlasu historycznego Polski*, Warszawa 1967, m. 3).

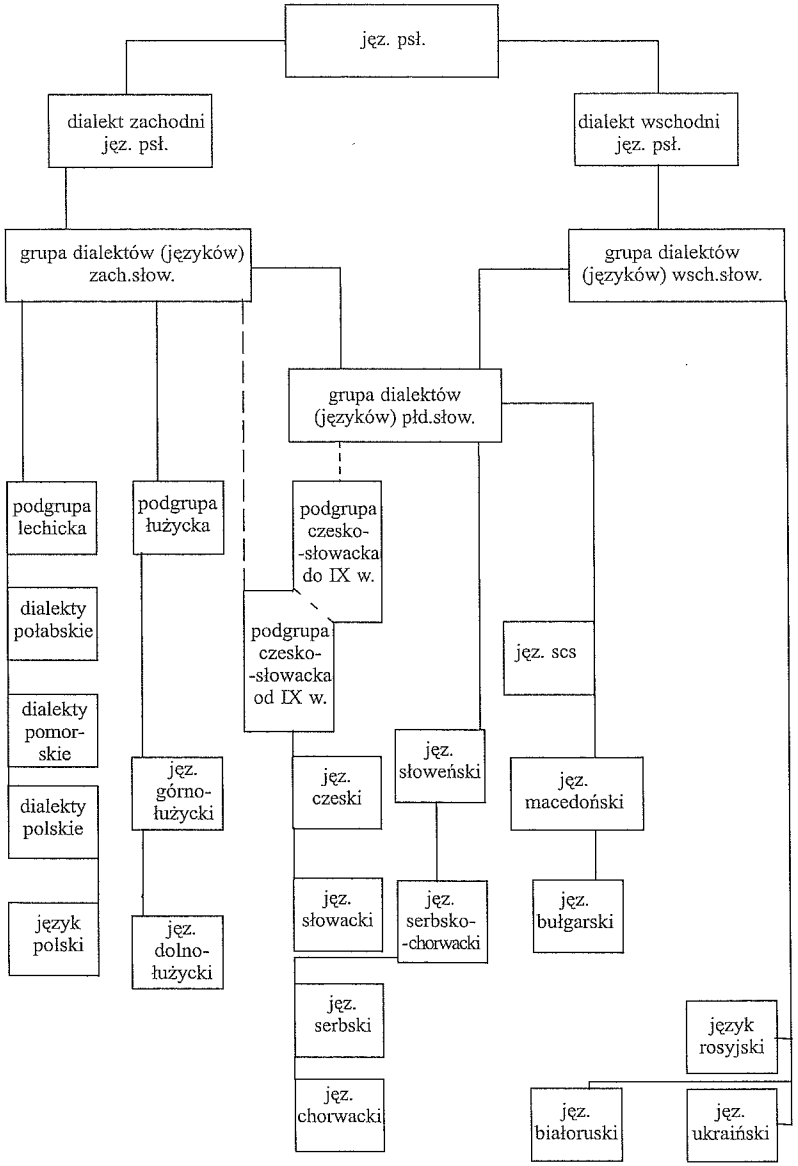
[K. Dejna, *Dialekty polskie,* Wrocław 1973, s. 64]

2.5. Zróżnicowanie języków (dialektów) słowiańskich – wykresy i mapy

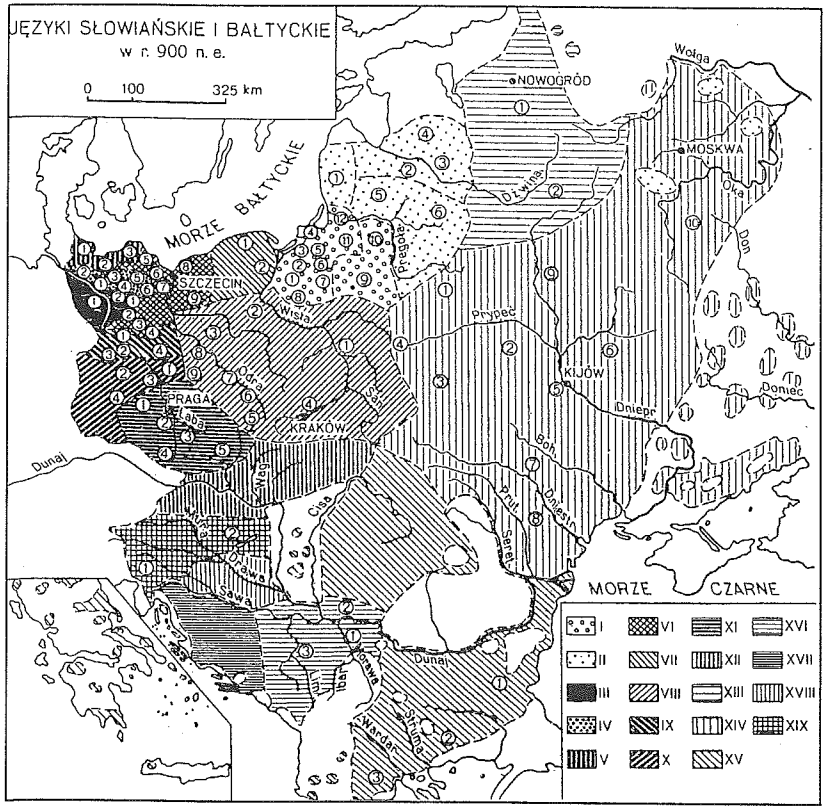
Wykres 3. przedstawia te językowe wyznaczniki podziałów Słowiańszczyzny, które zostały omówione wcześniej (zob. I.2.3.2.). Wierzchołki przedstawionego trójkąta wskazują na cechy wspólne językom słowiańskim: Z i W (zachodnim i wschodnim), Z i P (zachodnim i południowym), W i P (wschodnim i południowym). Pojedynczymi literami oznaczone są skontrastowane z tymi cechami właściwości języków słowiańskich: Z (zachodnich), W (wschodnich), P (południowych). Figury geometryczne pokryte kratką przedstawiają cechy wspólne dwu grupom języków, a nieobecne w trzeciej; obszary poliniowane zawierają cechy właściwe tylko jednej grupie językowej.

Wykres 3

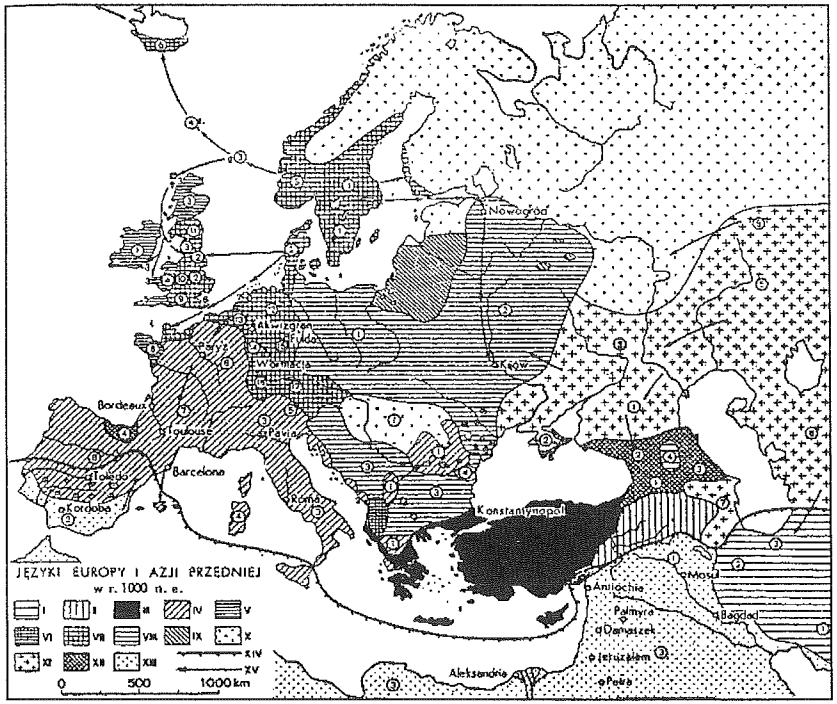
Wykres 4

Mapa 4. Języki słowiańskie i bałtyckie w r. 900 n.e.

I. Narzecza pruskie i jaćwięskie. II. Narzecza litewskie i łotewskie oraz wyspowo pod Moskwą dialekty Galindii (Goladi). III, IV, V, VI. Narzecza lechickie zachodnie. VII. Narzecza kaszubskie. VIII. Narzecza polskie. IX–X. Narzecza łużyckie. XI. Narzecza czeskie. XII. Narzecza słowackie. XIII. Narzecza północnoruskie. XIV. Narzecza południoworuskie. XV. Narzecza bułgarskie. XVI, XVII, XVIII. Narzecza serbsko-chorwackie. XIX. Narzecza słoweńsko-panońskie. Cyfry w kółkach oznaczają poszczególne dialekty w obrębie zespołów narzeczy.

[W. Kuraszkiewicz, *Podstawowe wiadomości z gramatyki historycznej języka polskiego*, Warszawa 1970, s. 14]

Mapa 5. Języki Europy i Azji Przedniej w r. 1000 n.e.

A. Języki indoeuropejskie: I. Grupa irańska na południe od Morza Kaspijskiego i grupa indyjska w Indiach. II. Język ormiański na południe od Kaukazu. III. Język grecki na południowym Bałkanie i w Azji Mniejszej. IV. Grupa romańska w dzisiejszej Italii, w Hiszpanii, we Francji, w Rumunii i w środkowym Bałkanie. V. Grupa celtycka w Irlandii, w zachodniej i północnej Anglii, na Półwyspie Bretońskim we Francji. VI. Język albański. VII. Grupa germańska w południowej Skandynawii, w Islandii, w Danii, w Brytanii, w dzisiejszych Niemczech Zachodnich, w Holandii i w północnej Belgii. VIII. Grupa słowiańska na wschód od Elby do źródeł Donu i Wołgi. IX. Grupa bałtycka od dolnej Wisły poza Niemen. B. Języki nieindoeuropejskie: X. Języki uralskie (ugrofińskie) w północno-wschodniej Europie i na Węgrzech. XI. Języki tureckie w południowo-wschodniej Europie. XII. Języki kaukaskie. XIII. Języki semickie (aramejskie i arabskie) w zachodniej, południowej i wschodniej peryferii Morza Śródziemnego aż po Zatokę Perską. XIV. Północna granica wpływów języka arabskiego. XV. Kierunki ekspansji lingwistycznych. Cyfry w kółkach oznaczają poszczególne dialekty w obrębie grup językowych.

[W. Kuraszkiewicz, *Podstawowe wiadomości z gramatyki historycznej języka polskiego*, Warszawa 1970, s. 12]

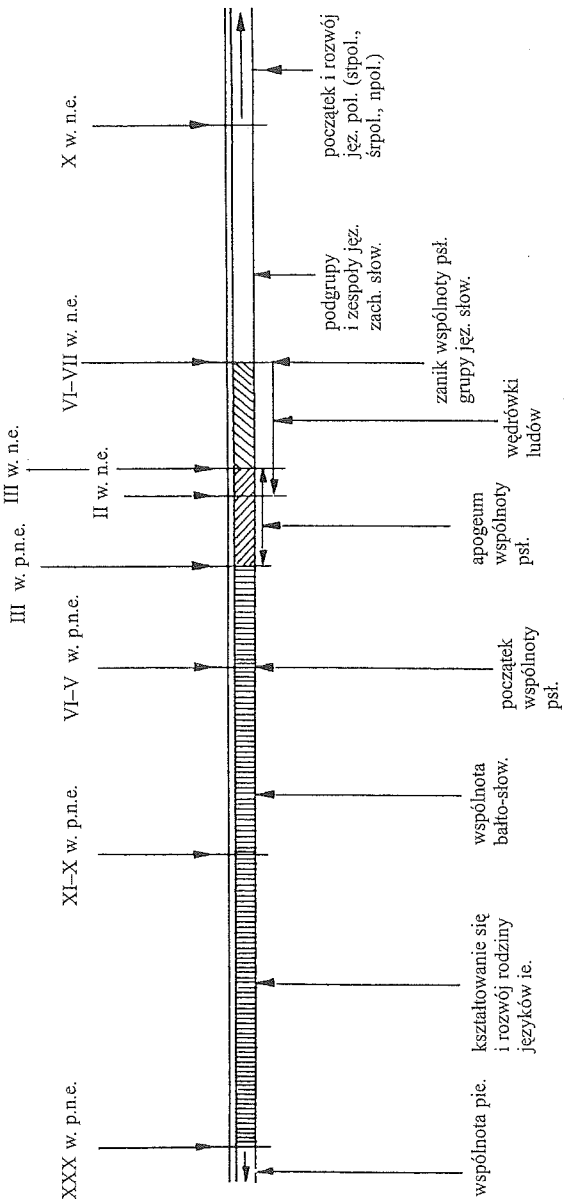
3. JĘZYK POLSKI

3.1. Geneza języka polskiego

Początek samodzielnego rozwoju języka polskiego umownie datujemy na II połowę X w., łącząc ten fakt z rozwojem polskiej państwowości (zob. 3.2.). Trzeba jednak podkreślić, że było to możliwe jedynie dzięki temu, że poprzedziły tę fazę ewolucji języka etapy wcześniejsze: przedpolski, prasłowiański, indoeuropejski, o których była mowa w poprzednich rozdziałach. Z diachronicznego punktu widzenia mamy zatem do czynienia z kontynuacją określonych tendencji rozwojowych, koncentrujących się w ewolucji poszczególnych języków (indoeuropejskich, słowiańskich), a w interesującym nas wypadku – w rozwoju polszczyzny: „Obiektywnie tak zwani Słowianie czy też Prasłowianie byli przodkami lingwistycznymi, czyli językowymi zarówno Polaków, jak i innych Słowian; język więc prasłowiański powinien być uważany za dawny język polski. Podobnie ma się sprawa ze stanem językowym praindoeuropejskim, który w swej dostępnej dla naszego badania, a ustanawianej drogą domysłów i odtwarzań postaci, może być również uważany za najstarożytniejszy język polski"[8].

W sposób graficzny ową ciągłość rozwojową przedstawia wykres 5, będący zarazem swego rodzaju podsumowaniem dotychczasowego wykładu. Na osi czasu przedstawiono schematycznie chronologię kolejnych faz ewolucji, które poprzedziły rozwój języka polskiego, tj. okresy: wspólnoty praindoeuropejskiej, kształtowania się rodzin języków indoeuropejskich, wspólnoty bałto-słowiańskiej, wędrówek ludów, wyodrębniania się podgrup i zespołów języków zachodniosłowiańskich.

[8] J. Baudouin de Courtenay, *Zarys historii języka polskiego*, Warszawa 1922, s. 22.

Wykres 5

3.2. Periodyzacja dziejów języka polskiego

Periodyzacji dziejów języka polskiego dokonujemy ze względu na dwa kryteria. Pierwszym z nich jest fakt występowania (lub niewystępowania) pisanych zabytków języka polskiego; jest to więc swego rodzaju **kryterium filologiczne.** O drugim decyduje wewnętrzny rozwój języka, w którym zaznaczają się pewne cezury, i zewnętrzne (pozajęzykowe, tj. społeczne, polityczne, kulturalne, ekonomiczne) jego uwarunkowania. W tym wypadku mamy do czynienia z **kryterium historycznojęzykowym**[9].

Ze względu na pierwsze kryterium dzieje języka polskiego dzielimy na dwie epoki (doby):

1) epokę przedpiśmienną – do 1136 r.,

2) epokę piśmienną – od 1136 r.

Granicę chronologiczną między tymi dwoma epokami stanowi rok 1136 – data prawdopodobnego sporządzenia tzw. *Bulli gnieźnieńskiej* (zob. I.3.3.2.1). Nie jest to co prawda dokument sporządzony na ziemiach polskich i sformułowany w języku polskim, ale w jego tekście łacińskim występuje 410 nazw miejscowych i osobowych, na podstawie których można zrekonstruować system fonetyczny ówczesnej polszczyzny oraz wyróżnić produktywne typy onomastyczne. Ten tekst spełnia więc w gruncie rzeczy funkcję pierwszego filologicznego zabytku polszczyzny i dlatego przypisywaną mu datę powstania uznajemy za cezurę obu epok – przedpiśmiennej i piśmiennej.

Ze względu na drugie kryterium w dziejach języka polskiego wyróżniamy trzy okresy:

1) okres staropolski – od początków rozwoju polszczyzny (X w.) do przełomu XV i XVI w.,

2) okres średniopolski – obejmujący wiek XVI, XVII i XVIII do roku 1772,

3) okres nowopolski – od roku 1772 do roku 1939.

Najnowszą historią polszczyzny (po okresie II wojny światowej), tj. od 1945 r., zajmuje się już nauka o współczesnym języku polskim.

[9] Jeśli chodzi o periodyzację dziejów języka polskiego, to por. m.in. M. Karaś, *Historia języka w ujęciu Z. Klemensiewicza*, „Poradnik Językowy" 1970, z. 3, s. 139–150; Z. Klemensiewicz, *Historia języka polskiego*, Warszawa 1974; S. Borawski, *Tradycja i perspektywy. Przeszłość i przyszłość nauki o dziejach języka polskiego*, Wrocław 1995.

W związku z tą periodyzacją mówimy w skrócie o **języku staropolskim** (stpol.), **średniopolskim** (śrpol.), **nowopolskim** (npol.) i o **współczesnej polszczyźnie.** Granice okresu staropolskiego określają początki rozwoju polskiej państwowości (od 966 r.) oraz renesansowy przełom w naszej kulturze. Rozwój języka polskiego w tym okresie determinują dwa podstawowe czynniki: polityczno-państwowy i kościelno-wyznaniowy. Działania władzy świeckiej i działania Kościoła mają w tym okresie ten sam główny cel – scalanie społeczeństwa i państwa narodowego, a tym samym również scalanie języka, wytworzenie – na podstawie regionalno-plemiennych odmian – pisanego języka ogólnonarodowego, czyli **języka literackiego**, którego początki możemy śledzić poczynając od wieku XIV. W sferze wewnętrznej ewolucji polszczyzny w okresie stpol. na plan pierwszy wysuwa się rozwój systemu fonetycznego, fonologicznego i fleksyjnego. Zanik iloczasu (zob. II.6) na przełomie XV i XVI w., który spowodował zasadnicze zmiany w podsystemie wokalicznym i prozodycznym, jest jednym z głównych czynników decydujących o rozgraniczeniu okresu stpol. i śrpol.

Okres śrpol. rozpoczyna „złoty wiek kultury polskiej", a zamyka data pierwszego rozbioru Polski (1772 r.). W tym okresie polszczyzna w pełni zyskuje już rangę języka literackiego, zaznaczają się w jej obrębie odmiany funkcjonalne (style), socjalne (środowiskowe, zawodowe) i regionalne (terytorialne). Wtedy to zaznacza się różnica w rozwoju literackiej polszczyzny ogólnej i dialektów ludowych. W okresie śrpol. zawierają się główne tendencje rozwojowe podsystemu fleksyjnego, w nowym kształcie formuje się podsystem fonetyczny, bardzo intensywnie wzbogaca się zasób leksykalny polszczyzny (ok. czterokrotny wzrost zasobu w porównaniu z okresem stpol.), co determinuje zarazem rozwój podsystemu słowotwórczego, literackie formy wypowiedzi sprzyjają doskonaleniu się warstwy składniowej tekstów. Jest to okres pełnego rozwoju polszczyzny. Zaznaczyć w tym miejscu trzeba, że na proces doskonalenia się jej systemu w gruncie rzeczy nie wywarł ujemnego wpływu upadek kulturalny Polski w okresie baroku saskiego.

Okres npol. otwiera epoka oświecenia, która wniosła wiele nowego i do wewnętrznej ewolucji języka polskiego, i – co może najważniejsze – do nauki o języku, sposobów posługiwania się nim i troski o jego poprawność, sprawność i estetykę. Zarazem zaczyna się faza rozbiorów Polski, od których począwszy polszczyzna przez ponad 120 lat będzie się rozwi-

jała w odmiennych niż dotąd warunkach pod, stopniowo nasilającym się, szczególnie w XIX w., wpływem języków państw zaborczych. System językowy polszczyzny był jednak już na tyle ukształtowany, że wpływy te nie zmieniły zasadniczych tendencji jego rozwoju, a praca nad językiem w epoce oświecenia wytworzyła w świadomości narodowej poczucie, że język polski symbolizuje utraconą ojczyznę, że powinien być on przedmiotem szczególnej troski. Dlatego też okres npol. dostarczył najwspanialszych zabytków języka literackiego. W XIX w. na plan pierwszy wysuwa się rozwój podsystemu słowotwórczego, składniowego oraz zasobu leksykalnego, a tendencje rozwojowe podsystemu fonetycznego i fleksyjnego wchodzą w stadium końcowe[10]. Wiek XX wnosi w rozwój polszczyzny nowe tendencje i wartości, szczególnie w zakresie słowotwórstwa, składni i słownictwa oraz w planie stratyfikacji języka, ale nie zmieniają one w sposób zasadniczy ukształtowanego już systemu gramatycznego polszczyzny.

3.3. Najdawniejsze zabytki języka polskiego

3.3.1. DANE Z EPOKI PRZEDPIŚMIENNEJ

Z epoki przedpiśmiennej (zob. I.3.2.) pochodzi kilka tekstów łacińskich, w których występują zapisy nazw własnych odnoszących się do terytorium polskiego. Nie są to *sensu stricto* zabytki języka polskiego, ale trzeba o nich wspomnieć, ponieważ rejestrują fakty istotne z punktu widzenia i historii języka, i historii w ogóle.

3.3.1.1. *Geograf Bawarski* (GB)

Chronologicznie pierwszym tego typu zabytkiem jest geograficzno-historyczny opis, sporządzony przez anonimowego autora w Bawarii i dlatego zwanego *Geografem Bawarskim* (stąd i skrótowa nazwa całego rękopisu). Ten rękopiśmienny tekst, datowany na IX w., rejestruje m.in. plemienne terytoria środkowej Europy i wśród licznych nazw wymienia i te, które odnosiły się do plemion zamieszkujących obszary późniejszego państwa

[10] Por. np. D. Buttler, *Rozwój semantyczny wyrazów polskich*, Warszawa 1978; I. Bajerowa, *Polski język ogólny XIX w. Stan i ewolucja*, t. I: *Ortografia, fonologia z fonetyką, morfonologia*, Katowice 1986, t. II: *Fleksja*, Katowice 1992.

polskiego: *Wiślanie, Goplanie, Wiercanie, Lędzicy, Ślężanie, Dziadoszanie, Opolanie, Brzeżanie, Golęszycy*. Istotne jest m.in. to, że zapis nazwy *Dziadoszanie* jest pierwszą rejestracją występowania procesu tzw. **przegłosu lechickiego** (zob. II.2).

3.3.1.2. *Dagome iudex* (Di.)

Drugi rękopis to najdawniejszy polski dokument, tzw. *Dagome iudex*, w którym Mieszko I oddawał swe państwo pod opiekę papieża. Dokument ten został prawdopodobnie sporządzony ok. 990 r., ale znane są jedynie kopie jego streszczenia, pochodzące z XI i XII w. Łacińska (często skrótowa) pisownia bardzo zniekształcała formę polskich nazw, tak że trzeba je było rozszyfrować. Zapisów tych nazw jest kilka: *Kraków, Gniezno, Szczecin, Odra, Prusowie, Rusowie*. Pierwszy wyraz tytulatury tego dokumentu stanowi prawdopodobnie skrótowy zapis dwóch imion pierwszego historycznego polskiego władcy: *Dago* (od *Dagobert* – imię chrześcijańskie), *Me* (od *Mesco* ← *Mieszko* ← *Miecsław*? – pierwotne imię słowiańskie).

3.3.1.3. *Kronika* Thietmara (KTh.)

Trzeci chronologicznie tekst to *Kronika* merseburskiego biskupa Thietmara, zawierająca m.in. opis walk niemiecko-polskich w latach 1000, 1010, 1015. Rękopis sporządzony był po łacinie przez Niemca – to podwójnie sprzyjało zniekształcaniu postaci polskich nazw. Thietmar wymienia niektóre nazwy polskich plemion, grodów i rzek: *Dziadoszycy, Ślężanie, Głogów, Krosno, Niemcza, Wrocław, Odra, Bóbr*, a także imię ówczesnego polskiego władcy – *Bolesława Chrobrego*.

3.3.2. ZABYTKI EPOKI PIŚMIENNEJ

Pełna lista zabytków rękopiśmiennych z okresu staropolskiego (te tylko bowiem zasługują na miano „najdawniejszych") liczy kilkadziesiąt pozycji. W tym miejscu zamieszczone są krótkie charakterystyki tylko kilkunastu z nich, które szczególnie często bywają wykorzystywane w dydaktyce uniwersyteckiej. Pełniejsze dane dotyczące tych i innych zabytków polszczyzny wraz z wyborami tekstów zawierają przykładowo m.in. następujące opracowania:

1) W. Taszycki, *Najdawniejsze zabytki języka polskiego*, Wrocław 1963; wyd. 5 rozszerzone, Wrocław 1975,

2) S. Vrtel-Wierczyński, *Wybór tekstów staropolskich. Czasy najdawniejsze do roku 1543*, wyd. 3, Warszawa 1963,

3) W. Wydra, W.R. Rzepka, *Chrestomatia staropolska. Teksty do roku 1543*, Wrocław 1984; wyd. 2 poprawione i uzupełnione, Wrocław 1995.

3.3.2.1. *Bulla gnieźnieńska* (Bgn.)

Rejestr zabytków epoki piśmiennej otwiera *Bulla* z 1136 r. (zob. I.3.2.), zwana *Bullą gnieźnieńską*, a przez A. Brücknera określona jako „złota Bulla" ze względu na obszerny i ciekawy materiał językowy, który w niej jest zawarty. Jest to tzw. bulla protekcyjna, przyjmująca w opiekę stolicy apostolskiej dobra arcybiskupstwa gnieźnieńskiego. Została ona wystawiona przez papieża Innocentego II na prośbę arcybiskupa gnieźnieńskiego Jakuba. Polski materiał językowy, zawarty w tekście łacińskim, składa się z dwóch grup nazw własnych – mniej licznych nazw miejscowych i liczniejszych nazw osobowych. Łącznie w tekście *Bulli gnieźnieńskiej* występuje 410 polskich nazw. Według badań historycznych, przeprowadzonych przez K. Maleczyńskiego, znany tekst *Bulli* jest falsyfikatem, który został zredagowany przez osobę nie znającą dostatecznie dobrze zwyczajów kancelarii papieskiej tamtych czasów. Jest jednak prawdopodobne, że ten falsyfikat został sporządzony na podstawie jakiejś autentycznej bulli dotyczącej arcybiskupstwa gnieźnieńskiego, o czym zdają się świadczyć autentyczne imiona kardynałów umieszczone na dokumencie. Dla badań historyczno-językowych ważne jest jednak to, że dokument w znanej nam postaci powstał w latach 1139–1146, a więc – nawet jeżeli jest falsyfikatem – zawiera autentyczny polski materiał językowy z I połowy XII w.

3.3.2.2. *Księga henrykowska* (Kh.)

Zabytek ten pochodzi z XIII w. Zawiera opis początkowych dziejów klasztoru cystersów w Henrykowie pod Wrocławiem. Tekst jest ciekawą ilustracją rozwoju ówczesnych stosunków społecznych. Oprócz materiału onomastycznego w tym łacińskim rękopisie znajdujemy pierwsze zdanie zapisane po polsku. Widnieje ono pod datą 1270 r. we fragmencie *Księgi...* pt. *O pierwszym właścicielu działu zwanego Brukalicy i dlaczego się tak nazywa*, gdzie zawarta jest opowieść o czeskim (? raczej śląskim) osadniku Boguchwale (Bogwale), który w ten sposób zwrócił się do żony mającej trudności z mieleniem na żarnach: „day ut ia pobrusa a ti poziwai", tzn. „daj, ać ja pobruszę, a ty poczywaj". Od tego „bruszenia", czyli obracania kamienia żaren, przezwano go – jak pisze kronikarz – Brukałem, a jego potomków i później całą osadę – Brukalicy.

3.3.2.3. *Bogurodzica* (B)

Jest to najstarsza polska pieśń religijna. Najwcześniejsza jej wersja pisana pochodzi z początku XV w., ale opiera się na tekście oryginalnym powstałym prawdopodobnie w XIII w. Jej pierwotny tekst liczył tylko dwie zwrotki (zawierające apostrofy do Matki Bożej i Syna Bożego), tekst z końca XV w. – już piętnaście zwrotek, a wersja XVI-wieczna aż dwadzieścia dwie, co świadczy o popularności tej pieśni w owym okresie. Była ona intonowana m.in. w chwilach podniosłych, ważnych i uroczystych (wg świadectwa Długosza śpiewało ją polskie rycerstwo w bitwie pod Grunwaldem). Tekst pieśni zawiera ciekawy materiał językowy, świadczący m.in. o obcych wpływach kulturowych, i charakteryzuje się wysokim kunsztem artystycznym.

3.3.2.4. *Kazania świętokrzyskie* (Kśw.)

Kazania świętokrzyskie odnalazł A. Brückner – wszyte w oprawę innego rękopisu – podczas studiów w petersburskiej Bibliotece Publicznej w 1890 r. Nazwał je **świętokrzyskimi**, ponieważ księga, w której się przechowały, była poprzednio własnością biblioteki klasztoru benedyktynów usytuowanego w Górach Świętokrzyskich. Tekst pisany jest po polsku, łacińskie są tylko cytaty wprowadzające temat danego kazania. Kazania te należą bowiem do gatunku tzw. **kazań akademickich**, przeznaczonych dla światłego audytorium i dlatego cechuje je struktura charakterystyczna dla uroczystej wypowiedzi kaznodziejskiej. Na początku występuje temat zawarty w łacińskim cytacie, następnie tzw. temat pomocniczy, będący jak gdyby przekładem treści cytatu na konkretne sytuacje, wreszcie rozwinięcie tematu. Teksty *Kazań świętokrzyskich* zawierają wiele wyznaczników ówczesnego stylu retorycznego – apostrofy, wyliczenia, powtórzenia, alegorie, paralelizmy składniowe, często ich fragmenty pisane są prozą zrytmizowaną. Oryginalny zbiór kazań powstał prawdopodobnie na początku XIV w. – znany ich odpis datowany jest na połowę XIV w. Cechy językowe *Kazań świętokrzyskich* sugerują związek tego zabytku z północną Małopolską.

3.3.2.5. *Psałterz floriański* (Pfl.)

Ten *Psałterz* był przechowywany w bibliotece klasztoru kanoników lateraneńskich w St. Florian pod Linzem w Austrii – stąd nazwa zabytku. Zawiera ona teksty psałterzowe w języku łacińskim, polskim i niemieckim; po każdym wersecie łacińskim umieszczony jest zwykle jego polski, a następnie niemiecki, odpowiednik. Trzeba jednak zaznaczyć, że wersja polska i niemiecka nie jest bezpośrednim tłumaczeniem tekstu łacińskiego, są to bowiem odpisy tłumaczeń wcześniejszych. Przekład niemiecki pisany jest dialektem, którego używali mieszczanie krakowscy niemieckiego pochodzenia, przekład polski nosi wyraźne cechy małopolskiej regionalnej odmiany języka (cz. I, do psalmu 101 – dialekt środkowomałopolski, cz. II – dialekt północnomałopolski). Rękopis większej części zabytku pochodzi z końca XIV w., część końcowa jest późniejsza – z początku XV w.

3.3.2.6. Roty sądowe (Rs.)

Są to zeznania składane pod przysięgą w trakcie przewodów sądowych. Protokóły przewodów sądowych były sporządzane po łacinie, ale bezpośrednie zeznania, ujęte w krótkie formuły rot, były zapisywane po polsku. Najstarsze zabytki językowe tego rodzaju pochodzą z końca XIV w. i z początku XV w. Są one ściśle datowane i mają walor autentycznych wypowiedzi formułowanych zapewne zgodnie ze zwyczajem ówczesnej codziennej polszczyzny. Zbiory rot sądowych są stosunkowo liczne, ale do najczęściej przywoływanych należą **roty poznańskie i krakowskie.** Są one dobrym świadectwem kształtowania się dwóch regionalnych odmian ówczesnego języka polskiego – wielkopolskiej i małopolskiej. Znane są również **roty warszawskie** z XV i XVI w.

3.3.2.7. *Kazania gnieźnieńskie* (Kgn.)

Na ten zbiór kazań składają się 103 teksty łacińskie i 10 tekstów polskich. Polskie kazania są zróżnicowane objętościowo; pięć z nich to teksty długie, pięć – krótkie. Nie są one samodzielne pod względem treściowym i kompozycyjnym. Wzorowane są na funkcjonujących w średniowieczu łacińskich kazaniach, legendach i apokryfach, stąd zapewne latynizmy występujące w ich składni. Stylistyka *Kazań gnieźnieńskich* jest mniej kunsztowna niż *Kazań świętokrzyskich*. Pozwala to na wniosek, że były one kierowane do szerokiego kręgu odbiorców, do pospólstwa, a ich język był bliższy wypowiedzi potocznej. Cechy językowe tego zabytku wskazują na jego wielkopolskie pochodzenie. Rękopis *Kazań*... został opracowany na początku XV w. Zabytek ten był i jest przechowywany w Bibliotece Kapitulnej w Gnieźnie, stąd nazwa – *Kazania gnieźnieńskie.*

3.3.2.8. Wiersz Słoty *O zachowaniu się przy stole* (Sł.)

Zabytek pochodzi z początku XV w. Został odnaleziony przez A. Brücknera w petersburskiej Bibliotece Publicznej na przełomie lat 1889/1890. Jest to pierwszy zabytek staropolskiej poezji świeckiej i pierwszy tekst niejako autoryzowany. W zakończeniu utworu występuje bowiem nazwisko jego autora – *Słota*, którym – w świetle ostatnich ustaleń – był prawdopodobnie szlachcic z ziemi łęczyckiej Przecław Słota, pełniący w latach 1398--1400 urząd burgrabiego poznańskiego. Utwór został zapisany ok. 1415 r. Tytuł stanowi parafrazę jego treści; w pierwopisie tekst nie był zatytułowany. W opracowaniach bywa również stosowany inny tytuł – *O chlebowym stole*, będący cytatem trzeciego wersu utworu.

3.3.2.9. List miłosny z 1429 (Lm.)

Jest to pierwszy zabytek epistolografii staropolskiej. Stanowił część składową obszernego rękopisu z I połowy XV w., w którym przeważały teksty łacińskie, znajdującego się w zbiorach Biblioteki Jagiellońskiej. Po raz pierwszy ogłosił tekst *Listu*... L. Malinowski w 1885 r. („Prace Filologiczne", I, 1885, s. 480–481). Autor listu i jego adresatka są nieznani. Stylistyka tekstu pozwala na wychwycenie formuł kształtującej się konwencji epistolograficznej, a jego cechy językowe wiążą ten zabytek z Wielkopolską.

3.3.2.10. *Traktat o ortografii* Jakuba Parkoszowica (JP)

Ten zabytek znany jest z kopii sporządzonej ok. 1460 r., ale tekst oryginalny jest wcześniejszy prawdopodobnie o 20 lat. Jego autorem jest Jakub Parkoszowic z Żórawicy, profesor i rektor Akademii Krakowskiej. Jego obszerny traktat stanowi pierwszą próbę znormalizowania bardzo zróżnicowanej (zindywidualizowanej) staropolskiej ortografii. Swoje poglądy wyłożył Parkoszowic po łacinie, ale dołączył do traktatu wierszowane **obiecado (abecadło)** w języku polskim. Propozycje pisowni Parkoszowica nie wpłynęły na rozwój polskiej ortografii, ale rejestrują one stan systemu fonetycznego ówczesnej polszczyzny, m.in. fakt występowania iloczasu.

3.3.2.11. *Kodeks Świętosławów* (KŚ)

Jest to przekład z łaciny na język polski *Statutu wiślickiego*, zawierającego kodyfikację ustawodawstwa polskiego, ustanowionego na zjeździe

w Wiślicy przez Kazimierza Wielkiego w 1347 r. Przekładu tego dokonał Mazur Świętosław z Wocieszyna dla ks. Bolesława mazowieckiego ok. r. 1449 – stąd tytuł kodeksu. Tekst dokumentu zawiera wiele regionalizmów (dialektyzmów) charakterystycznych dla mazowieckiej odmiany polszczyzny w XV w. Pod tym względem *Kodeks Świętosławów* stanowi ciekawy zabytek językowy. Zarazem jednak cechuje go nieudolna stylistyka wynikająca z niewolniczego trzymania się tekstu łacińskiego i dosłownego przekładu. Braki w sztuce translatorskiej Świętosława z Wocieszyna powodują, że niektóre fragmenty tekstu polskiego są po prostu niezrozumiałe bez porównywania ich z tekstem łacińskim.

3.3.2.12. *Żywot świętego Błażeja* (ŻB)

Rękopis tego zabytku językowego pochodzi z połowy XV w. Zachował się jedynie w czterech krótkich fragmentach. Pierwotnie wchodził on w skład stpol. pasjonału, tzn. zbioru żywotów świętych męczenników. Gatunkowo *Żywot św. Błażeja* należy do literatury apokryficznej. Język zabytku zawiera cechy charakterystyczne dla dialektu środkowomałopolskiego.

3.3.2.13. *Biblia królowej Zofii* (BZ)

Zachowany do naszych czasów fragment przekładu Starego Testamentu jest jedyną pozostałością pełnego tłumaczenia *Biblii*, sporządzonego dla królowej Zofii (Sonki), żony Władysława Jagiełły. Do II wojny światowej zabytek ten znajdował się w bibliotece gimnazjalnej w Sáros-Patak na Węgrzech – stąd inna nazwa rękopisu: *Biblia szaroszpatacka*. W czasie II wojny światowej rękopis ten zaginął (odnaleziono tylko drobne fragmenty). XV-wiecznego przekładu dokonywało kilku tłumaczy, z których ostatnim był ks. Andrzej z Jaszowic. Przekład został zakończony w 1455 r. Zawiera on wiele bohemizmów, ponieważ tłumacze posiłkowali się tekstem czeskim i niejednokrotnie wręcz go „cytowali", jeśli nie mogli sobie poradzić z subtelnościami tekstu łacińskiego. Język *Biblii królowej Zofii* ściśle wiąże się z regionem Małopolski (dialekt północnomałopolski).

3.3.2.14. *Legenda o świętym Aleksym* (LA)

Jest to dość obszerny utwór wierszowany, liczący – w zachowanej wersji – 240 wersów (brak zakończenia). Zabytek ten pochodzi z II połowy XV w. W tekście *Legendy o św. Aleksym* dość licznie występują cechy dawnego dialektu mazowieckiego.

3.3.2.15. *Żale Matki Boskiej pod krzyżem* (ŻMB)

Utwór ten, zaczynający się od słów „Posłuchajcie bracia miła...", które stanowią jego drugi tytuł, uznawany jest za najpiękniejszą XV-wieczną pieśń religijną, jedyną – z tego okresu – godną porównania z *Bogurodzicą* (zob. I.3.3.2.3.). Charakteryzuje ją bardzo rzadka w tym czasie monologowa forma wypowiedzi i liryzm połączony z realizmem obrazowania. Wiele cech językowych wiąże ten zabytek z regionem Mazowsza.

3.3.2.16. *Wiersz o zabiciu Andrzeja Tęczyńskiego* (WT)

Ten utwór został napisany na wieść o zamordowaniu przez mieszczan krakowskich Andrzeja Tęczyńskiego, kasztelana wojnickiego, w 1461 r. Tekst zachował się na okładce najstarszego rękopisu *Kroniki Galla Anonima*. Po raz pierwszy wydał ten wiersz J.W. Bandtkie właśnie wraz z *Kroniką Galla* (Warszawa 1824 r.).

3.3.2.17. *Rozmowa mistrza Polikarpa ze Śmiercią* (RP)

Jest to jeden z najciekawszych tekstów poetyckich, które powstały w okresie staropolskim. Rękopis *Rozmowy...* powstał pod koniec XV w. Tekst w zachowanej wersji liczy 498 wersów (brak zakończenia) i tym samym jest najdłuższym utworem poetyckim z tego okresu. Charakteryzuje go częsta w XV i XVI w. forma dialogu i duża plastyka obrazowania, sięgająca po naturalistyczne środki wyrazu. Cechy językowe pozwalają łączyć ten zabytek z regionem Mazowsza.

3.3.2.18. *Rozmyślanie przemyskie* (Rprzem.)

Jest to najobszerniejszy zabytek stpol. prozy narracyjnej, liczący 426 kart (brak początku i zakończenia). Znany rękopis pochodzi z początku XVI w. i jest kopią wcześniejszego (zapewne XV-wiecznego) oryginału. Tekst zawiera opowieść o życiu Świętej Rodziny ze szczególnym uwzględnieniem historii życia i męki Chrystusa. Jest to utwór apokryficzny, będący kompilacją wątków zaczerpniętych z różnych źródeł. Cechy językowe zabytku wiążą go z regionem północnej Małopolski.

3.3.2.19. *Psałterz puławski* (Ppuł.)

Zabytek pochodzi z przełomu XV i XVI w. Porównanie języka psalmów zawartych w Ppuł. i Pfl. (zob. I.3.3.2.5) pozwala m.in. stwierdzić, jakim przemianom podlegała polszczyzna w okresie dzielącym powstanie

obu psałterzy, tj. w okresie ponad 100 lat. W rękopisie *Psałterza puławskiego* występują cechy małopolskiej regionalnej odmiany ówczesnej polszczyzny.

3.4. Grafia tekstów staropolskich

3.4.1. TRUDNOŚCI Z ADAPTACJĄ ALFABETU ŁACIŃSKIEGO

Słowianie nie stworzyli własnego systemu znaków graficznych (literowych) na oznaczenie dźwięków swej mowy. Słowiańszczyzna południowa (a później wschodnia) w wyniku działalności Cyryla i Metodego, a następnie ich uczniów i kontynuatorów, zaadaptowała alfabet grecki. W ten sposób powstały takie systemy oznaczeń literowych, jak głagolica, cyrylica, grażdanka. Słowianie zachodni, w tym Polacy, pozostający w sferze oddziaływania kultury chrześcijańskiej Rzymu, przejęli system literowy charakterystyczny dla łaciny. W odniesieniu do języka polskiego abecadło łacińskie nie było wystarczające. Brak bowiem w nim było oznaczeń takich dźwięków mowy, jak:

- samogłoski nosowe (*ę, ǫ*);
- samogłoski zmieniające relacje fonologiczne (*i, y*);
- spółgłoski miękkie (np. *ḃ, ṁ, ṅ*);
- spółgłoski środkowojęzykowe (np. *ś, ź, ć*);
- spółgłoski dziąsłowe (np. *š, ž, č*);
- spółgłoski zwarto-szczelinowe (np. *c, ʒ*);
- spółgłoski *j, w, ł*.

Podkreślić trzeba, że w trakcie powstawania pierwszych polskich tekstów pisanych system fonologiczny polszczyzny podlegał istotnym zmianom (zob. 11.14), co dodatkowo utrudniało jednoznaczne przyporządkowanie znaków graficznych znakom dźwiękowym, polszczyzna pod względem fonetycznym była zróżnicowana regionalnie, a teksty te wychodziły w znacznej części spod pióra cudzoziemców.

Wszystko to sprawiało, że przez cały okres staropolski grafia rozwijała się żywiołowo, w sposób nieskodyfikowany, zindywidualizowany. Nie należy zatem w odniesieniu do tego okresu mówić o **ortografii,** tj. **normie pisowniowej (zasadach pisowni),** bo takiej nie było, lecz o **adaptacji** abecadła łacińskiego i początkach **grafii** tekstów staropolskich. Pierwszą próbę normalizacji tej grafii przynosi wiek XV. Jest nią *Traktat o ortografii* Jakuba Parkoszowica (zob. I.3.3.2.10), ale dopiero w XVI w. powstanie polski system ortograficzny, który będzie podlegał zmianom aż po wiek XX.

3.4.2. PODSTAWOWE TYPY GRAFII STAROPOLSKIEJ

W dziejach polskiej grafii rozróżniamy trzy jej podstawowe typy występujące w pewnym następstwie chronologicznym:

1) **grafia niezłożona** – polegająca na nieregularnych (żywiołowych, zindywidualizowanych) substytucjach oznaczeń literowych w stosunku do znaków dźwiękowych;

2) **grafia złożona** – wprowadzająca, w sposób nie w pełni systematyczny, ale z dużą częstością, dwuznaki literowe typu *sz*, *ch* oraz oznaczenia spółgłosek miękkich w pozycji przed samogłoskami za pomocą litery *y* (*nyebo*);

3) **grafia diakrytyczna** – wprowadzająca dodatkowe oznaczenia graficzne, dodawane do przyjętych już liter, dla oddania dźwięków mowy innych niż te, którym odpowiadały litery podstawowe (por. np. *ó, ę, ż, ś*).

Na podstawie analizy tekstów staropolskich należy przyjąć, że grafia niezłożona dominuje w XII i XIII w., a grafia złożona w XIV i XV w. Nie znaczy to jednak, że w poszczególnych tekstach nie może występować **grafia mieszana** (niezłożono-złożona). Tak jest w ich większości. Należy zatem mówić o dominacji, nie zaś o ścisłym następstwie i rozgraniczeniu chronologicznym. Propozycje grafii diakrytycznej znajdujemy już w *Traktacie...* Parkoszowica, ale do polskiej pisowni wejdzie ona na stałe w wieku XVI, kodyfikującym polską normę pisowniową.

Przykłady substytucji niektórych znaków dźwiękowych i literowych z przewagą grafii niezłożonej znajdujemy m.in. w *Kazaniach świętokrzyskich* (zob. I.3.3.2.4.).

Głoska	Litery
i	i, y: *cynich* = czynić, *faly* = chwali
y	y, i: *milosciuy* = miłościwy, *rihlem* = rychłem
u	u, v: *uznaie* = uznaje, *vzrely* = uźrzeli
ą̆	*ϕ*, ǫ, *ϕ*: *ſϕ* = się, *meſkaiϕch* = mieszkając
j	i, y, g, j: *iaco* = jako, *poydi* = pojdzi, *gemze* = jemże, *jenze* = jenże

v	u, v, w: *deuicha* = dziewica, *vmoch* = w moc, *uznamonaw* = uznamionaw
s	*ſ* (z): *ſϕ* = są, *ſϕmnena* = sąmnienia
š	*ſ*: *naſego* = naszego, *uaſih* = waszych
ś	*ſ*: *ſϕ* = się, *ſirce* = sirce
z	z: *znameniti* = znamienity, *zaſtϕpy* = zastępy
ž	z: *yze* = iże, *urazonego* = urażonego
ź	z: *priiazny* = przyjaźni, *nalazimy* = nałazimy
c	c, ch: *mocy* = mocy, *pomoch* = pomoc
č	c, ch: *uciny* = uczyni, *roſpachaſ* = rozpaczasz
ć	c, ch: *pϕc* = pięć, *hochal* = chociał
ʒ	d, ch, c: *narodene* = narodzenie, *pobucha* = pobudza, *droce* = drodze
ʒ́	d, ch, c: *diunem* = dziwnem, *deuicha* = dziewica, *bϕchmy* = bądźmy, *doraci* = doradzi
k	k, c, ck: *uekom* = wiekom, *taco* = tako, *peckle* = piekle
ř	r, *rſ*: *rech* = rzecz, *trſy* = trzy
ł	l: *slawa* = sława, *coscola* = kościoła
x	h, ch: *hochal* = chociał, *lichoth* = lichot

Przykłady substytucji niektórych znaków dźwiękowych i literowych z przewagą grafii złożonej znajdujemy m.in. w *Psałterzu floriańskim* (zob. I.3.3.2.5).

Głoska	Litery
i	i (y): *list* = list, *nimy* = nimi
y	i (y): *mislicz* = myślić
u	u (v): *stolczu* = stolcu, *vczini* = uczyni
ą̌	*ϕ*: *mϕsz* = mąż, *bϕdze* = będzie
j	i, y: *ien* = jen, *swoy* = swój
v	w: *dzewka* = dziewka, *chwala* = chwała
s	s: *wsϕdze* = w sądzie
š	sz: *grzesznicy*
ś	s: *sedzal* = siedział, *przespeie* = prześpieje
z	z: *wzacone* = w zakonie
ž	sz: *boszem* = bożem, *iesz* = jeż
ź	z: *zeme* = ziemie
c	cz, c: *owocz* = owoc
č	cz, c: *czas* = czas, *oblicza* = oblicza
ć	cz, c: *czekϕcych* = ciekących, *milosciwi* = miłościwi
ʒ	dz: *powedz* = powiedz
ʒ́	dz: *radze* = radzie, *sedzal* = siedział
k	k, c: *spoczϕtka* = z początka, *zacone* = zakonie
ř	rz: *drzewo* = drzewo, *rzucza* = rzuca
ł	l: *podlug* = podług, *stal* = stał
x	ch: *proch* = proch, *grzesznich* = grzesznych

4. PROBLEMY METODOLOGII BADAŃ JĘZYKOZNAWSTWA DIACHRONICZNEGO

4.1. Przedmiot i typy badań, dyscypliny badawcze

Zasadniczym przedmiotem badań językoznawstwa diachronicznego[11] są zmiany językowe, czyli ewolucja jednego języka lub grupy języków. Jeżeli przedmiotem badań jest ewolucja wyłącznie jednego języka, to mamy do czynienia z **językoznawstwem diachronicznym opisowym**, jeśli zaś tym przedmiotem jest ewolucja grupy języków, to wkraczamy na grunt **językoznawstwa diachronicznego porównawczego.** W tym miejscu trzeba zaznaczyć, że pierwszy typ językoznawstwa (tj. językoznawstwo diachroniczne opisowe) w czystej postaci występuje bardzo rzadko. Dzieje się tak dlatego, że podstawą badawczą językoznawstwa diachronicznego w ogóle jest twierdzenie o podobieństwie języków, wynikającym z ich pokrewieństwa. Zatem nawet wtedy, gdy opisujemy ewolucję jednego języka, to zwykle odnosimy się do faktów analogicznych występujących w językach podobnych. Odrębności obu typów językoznawstwa diachronicznego w trakcie postępowania badawczego mają więc – w sferze metodologii – charakter różnic ilościowych, różnice jakościowe dotyczą celu postępowania badawczego (opis ewolucji jednego języka: opis ewolucji grupy języków). Do dyscyplin naukowych z zakresu językoznawstwa diachronicznego opisowego należy przykładowo zaliczyć: gramatykę historyczną języka polskiego, historię języka polskiego, dialektologię historyczną języka polskiego, z kolei gramatyka porównawcza języków słowiańskich to typowa dyscyplina z zakresu językoznawstwa diachronicznego porównawczego, ale już tzw. indoeuropeistyki (traktowanej jako badania nad językiem pie.) czy też badań nad językiem psł. nie można tak jednoznacznie zaklasyfikować.

[11] Diachronia (grec. *diá* = przez + *chrónos* = czas) – następstwo procesów w czasie, niewspółczesność zjawisk.

Co prawda przedmiotem tych badań jest ewolucja jednego języka (pie., psł.), ale opisu tej ewolucji nie można dokonać bez stosowania metodologii językoznawstwa diachronicznego porównawczego.

Realizacja nadrzędnego celu badań językoznawstwa diachronicznego, czyli sformułowanie opisu ewolucji danego języka (grupy języków), jest możliwa tylko dzięki osiąganiu celów cząstkowych, tj. dzięki opisom stadiów ewolucyjnych, tendencji rozwojowych, rekonstrukcji zmian i ich stanów wyjściowych. Wynika to z samej istoty procesu przeobrażania się języka, czyli jego ewolucji – „Dokonuje się ona niezmiernie wolno i stopniowo. Zmianie podlegają równocześnie tylko bardzo nieliczne elementy języka (fonemy, morfemy czy całe wyrazy), a elementy te wchodzą niepostrzeżenie w miejsce starych elementów nie przeszkadzając w niczym komunikacji między ludźmi, czyli wzajemnemu przekazywaniu informacji. Ponieważ więc zmiany językowe występują w tak drobnych dawkach, że nie odgrywają żadnej roli w życiu ludzi, przeto nie uświadamiają ich oni sobie i mniemają, że język się nie zmienia. A zatem za «przodka» i «potomka» uważamy te systemy językowe, z których jeden wszedł w miejsce drugiego poprzez drobne zmiany bez naruszania przeświadczenia społeczeństwa, że ciągle mówi tym samym językiem. Takie systemy językowe uważamy za różne stadia ewolucyjne tego samego języka. Tak więc system językowy staropolski z epoki *Kazań świętokrzyskich* i nowopolski z XX w. są stadiami ewolucyjnymi języka polskiego. W ramach tak określonego języka jednolitego historycznie dokonuje się powolna ewolucja"[12].

Z powyższych uwag wynika jednoznacznie, że **językoznawstwo diachroniczne** stosuje również metodologię badań charakterystyczną dla **językoznawstwa synchronicznego,** którego zasadniczym celem jest opis stanów językowych. Aby bowiem skonstruować pełny opis ewolucji języka, trzeba najpierw sformułować opisy jego stanu w określonych przekrojach synchronicznych i dopiero ich suma daje całościowy obraz przeobrażeń językowych. O ile jednak językoznawstwo synchroniczne traktuje dany stan (stadium) języka jako fakt skończony i w izolacji od stanów poprzednich, o tyle językoznawstwo diachroniczne widzi w danym stadium rozwoju języka tylko jedno z ogniw jego procesu rozwoju, traktuje je jako składnik **superstruktury dziejów języka**[13]. Synchroniczne opisy stadiów języko-

[12] T. Milewski, op.cit., s. 130.

[13] Por. I. Bajerowa, *Strukturalna interpretacja historii języka*, „Język Polski" 1969, z. 2, s. 81–103.

wych stanowią więc dla językoznawstwa diachronicznego jeden ze środków, za pomocą których osiąga się pełny obraz przyczynowo-skutkowych przemian języka.

4.2. Teorie zmian językowych

4.2.1. TEORIA DRZEWA GENEALOGICZNEGO

Jak już zaznaczono (zob. I.4.1), podstawę badawczą językoznawstwa diachronicznego stanowi twierdzenie o podobieństwie języków, wynikającym z ich pokrewieństwa. Za języki pokrewne uznaje się te, których podobieństwo wiąże się z ich pochodzeniem ze wspólnego prajęzyka. Języki **pokrewne** tworzą **rodzinę językową** (zob. I.1.1; 1.2; 2). Są to więc języki, które powstały z jednego wspólnego **prajęzyka** w wyniku stałej, nieprzerwanej, a zarazem zróżnicowanej na różnych obszarach, ewolucji. Teoria drzewa genealogicznego wprowadza zatem pojęcie ewolucji w czasie, którą zajmuje się przede wszystkim, i pojęcie zróżnicowania terytorialnego. Wyróżnia ona **rodziny językowe jednostopniowe**, w których wszystkie języki są w jednakowym stopniu spokrewnione, tzn. wszystkie wywodzą się bezpośrednio z prajęzyka, i **rodziny językowe wielostopniowe**, w których zachodzą różne stopnie pokrewieństwa językowego ze względu na to, że poszczególne języki nie wywodzą się bezpośrednio z prajęzyka, lecz w swej ewolucji miały jeszcze pośrednie stadia wspólnoty językowej. Przykładem rodziny jednostopniowej są języki italskie (wszystkie wywodzą się z łaciny ludowej – zob. I.1.2.8), natomiast przykład rodziny wielostopniowej stanowią języki słowiańskie (zob. I.2.1; 2.3; 2.4; 2.5), w odniesieniu do których można mówić aż o czterech stopniach pokrewieństwa.

Podobieństwo języków może wynikać nie tylko z ich pokrewieństwa (przy zróżnicowanym rozwoju terytorialnym), lecz także z ich terytorialnego sąsiedztwa. Grupę języków sąsiadujących ze sobą, które w wyniku wzajemnych oddziaływań upodobniły swe systemy fonologiczne, gramatyczne i słownictwo nazywamy **ligą językową**. Języki tworzące ligę są w stosunku do siebie **powinowate**. Przykładowo, języki: grecki, albański, bułgarski, rumuński, choć są reprezentantami różnych rodzin językowych (grecka, albańska, słowiańska, italska) na tyle się upodobniły – w wyniku

wielowiekowego sąsiedztwa i podobnych pozajęzykowych uwarunkowań rozwoju – że tworzą tzw. **bałkańską ligę językową.**

4.2.2. TEORIA FALOWA

Każda zmiana językowa zaczyna się w określonym momencie dziejowym i ma określoną lokalizację terytorialną (przestrzenną). Proces zachodzenia zmiany ma również określony zasięg czasowy i terytorialny. Teoria falowa zajmuje się tym drugim (terytorialnym) kontekstem zmian językowych. Według niej zmiana językowa powstaje w określonym punkcie geograficznym i rozchodzi się z niego we wszystkich kierunkach po obszarze zajętym przez nosicieli danego języka (danych języków). Rozpowszechniając się, zmiana językowa zatacza coraz szersze kręgi podobne do kręgów fal na powierzchni wody, rozchodzących się z miejsca, w którym wrzucono kamień – stąd określenie: teoria falowa. Pozwala to na wyodrębnienie centrum terytorialnego zmiany i jej obszarów peryferycznych. Terytorialna ewolucja zmian językowych przypomina więc proces wyodrębniania się **indoeuropejskich języków peryferycznych i centralnych** (zob. I.1.3.2). Teoria falowa stanowi podstawę geografii językowej, pozwala jednak zarazem wyrokować o chronologii zjawisk. Przyjmuje się, że fakty językowe, które występują na peryferiach danego obszaru, a nie występują w centrum, są chronologicznie wcześniejsze (starsze). Takie fakty językowe nazywamy **archaizmami peryferycznymi**. Za archaizm peryferyczny na obszarze Słowiańszczyzny należy przykładowo uznać występowanie **samogłosek nosowych w języku polskim**. Ich stan jest zbliżony do tego, który jest zarejestrowany w języku scs (i zrekonstruowany w psł.), podczas gdy inne języki słowiańskie uprościły swoje systemy wokaliczne i zredukowały samogłoski nosowe. Podobnie za archaizm peryferyczny w odniesieniu do polskiego obszaru językowego należy uznać **występowanie akcentu inicjalnego** w dialektach kaszubskich i podhalańskich. Przyjmowanie zjawisk peryferycznych za chronologicznie wcześniejsze wynika z istoty zmian językowych. W centrum obszaru zachodzą one wcześniej, na peryferiach później – i gdy na tych obszarach one jeszcze występują, to w centrum pojawiają się już nowe procesy rozwojowe. Twórcą teorii falowej jest J. Schmidt.

4.2.3. TEORIA PRAWA GŁOSOWEGO

W płaszczyźnie zmian fonetycznych (fonologicznych) podstawowe znaczenie ma **teoria prawa głosowego**. Prawa głosowe określają warunki zachodzenia danej zmiany językowej oraz pozwalają ustalić stałe odpowiedniości między fonemami wyrazów używanych w językach, które wchodzą w skład rodziny językowej. Teoria prawa głosowego znajduje więc zastosowanie zarówno w odniesieniu do jednego języka, jak i grupy języków.

„Prawa głosowe różnią się zasadniczo od praw przyrodniczych, gdy bowiem te ostatnie działają zawsze i wszędzie, to każde prawo głosowe działa tylko w pewnym okresie czasu i w obrębie społeczeństwa ludzkiego zamieszkującego pewien obszar. W obrębie tego czasu i przestrzeni prawo głosowe jest bezwyjątkowe, tj. wywołuje daną zmianę w danej pozycji we wszystkich wyrazach i u wszystkich członków danego społeczeństwa, po wygaśnięciu jednak działania prawa mogą wejść w skład języka formy nowe, stanowiące od danego prawa wyjątki pozorne, bo powstały już po jego wygaśnięciu. Te wyjątki pozorne to bądź zapożyczenia z obcych języków, bądź wyniki funkcjonowania systemu języka"[14].

Sformułowanie teorii prawa głosowego pozwoliło na dokonywanie opisów zmian fonetycznych (procesów) w sposób uporządkowany i sformalizowany. W dotychczasowych uwagach wiele takich praw głosowych zostało już przedstawionych (zob. np. I.2.2.; 2.3.2), inne – dotyczące bezpośrednio ewolucji polszczyzny – są omawiane w II części tego podręcznika. W tym miejscu trzeba dodać, że podobne prawa językowe działają także w odniesieniu do pozostałych podsystemów języka (fleksja, składnia, słowotwórstwo).

4.3. Podstawowe metody badawcze

4.3.1. METODA FILOLOGICZNA

Polega ona na zestawianiu danych z zabytków pisanych w tym samym języku. Dane te muszą dotyczyć elementów języka spełniających identyczną funkcję, tylko wtedy wyniki analizy stanowić mogą podstawę dalszych wniosków. Zestawiając dane dotyczące występowania wspólnofunkcyjnych

[14] T. Milewski, op.cit., s. 141.

elementów językowych w jednej epoce (okresie itp.), stwierdzamy fakt istnienia danego zjawiska językowego. Zestawiając takie dane na podstawie tekstów z różnych epok, możemy określić długość trwania danego zjawiska (zachodzenia procesu itp.) lub ustalić moment rozpoczęcia/zakończenia danej zmiany językowej (procesu, tendencji), czy wreszcie określić fazy przeobrażeń językowych. Metoda filologiczna pozwala uzyskiwać ustalenia pewne, oczywiście na tyle, na ile prawdziwe (pewne) są dane źródłowe. Źródła filologiczne dzielimy na **bezpośrednie i pośrednie.** Bezpośrednie to takie, w których dany fakt językowy jest poświadczony (np. oznaczanie samogłosek nosowych w tekstach stpol. za pomocą jednej i tej samej litery pozwala na wyciągnięcie wniosku, że w tym okresie pod względem brzmienia występowała jedna nosówka – zob. II.5), natomiast źródła pośrednie to takie, w których pisze się o występowaniu danego faktu językowego, ale ich teksty tego bezpośrednio nie poświadczają (np. XVI-wieczne traktaty ortograficzne, których autorzy zauważają występowanie mazurzenia: *š, ž, č, ǯ* → *s, z, c, ʒ* w języku Mazowszan i Małopolan, ale sami nie mazurzą i stosują pisownię literacką).

4.3.2. METODA REKONSTRUKCJI WEWNĘTRZNEJ

Jej podstawą jest występowanie w danym stadium rozwojowym języka (epoce, okresie) obocznych elementów językowych. Analizując system językowy w całym cyklu rozwojowym, można – posługując się tą metodą – ustalić, który z tych elementów jest wcześniejszy chronologicznie, a który nowszy, a tym samym określić kierunek zmiany językowej. Przykładowo, jeśli w *Bogurodzicy* występują formy 2 os. lp. trybu rozkazującego tzw. dłuższe, np. *spuści*, i krótsze, np. *słysz*, a w tekstach późniejszych przeważają zdecydowanie formy krótsze (podobnie jak i we współczesnej polszczyźnie), to należy wysnuć wniosek, że formy dłuższe są chronologicznie wcześniejsze, a formy krótsze – późniejsze oraz że w XIII w. ta zmiana językowa (skracanie form) zachodziła. Podobnie, jeśli dla psł. rekonstruujemy – na podstawie scs – formę **ča̋sъ*, to musimy przyjąć, że jest to forma późna i że forma pierwotna musiała mieć postać **kēsъ*, ponieważ musiały zajść zmiany fonetyczne (określone prawami głosowymi) takie, jak: *ča̋- ← čě̋-, čě̋- ← čē̋-, čē̋- ← kē̋-*.

Metoda rekonstrukcji wewnętrznej ma szerokie zastosowanie (fonetyka, fleksja, słownictwo). Posługując się nią można rekonstruować nie tylko

formy polskie, ale także psł. i pie., jeśli dysponujemy odpowiednią wiedzą na temat rozwoju ich systemów językowych. Pomocniczo w tej metodzie wykorzystywane są dwie tezy metodologiczne:

1) teza o formach wyjątkowych – jeżeli występują dwie formy jednoznaczne: jedna regularna (odpowiadająca ogólnemu typowi morfologicznemu języka), druga nieregularna (wyjątkowa), to tę drugą formę należy uznać za przeżytek, archaizm, a więc za formę chronologicznie wcześniejszą;

2) teza o formach ginących – jeżeli z dwóch synonimów jeden zanika, a drugi się upowszechnia, to postać zanikająca jest chronologicznie wcześniejsza.

Metoda rekonstrukcji wewnętrznej pozwala przede wszystkim określić **chronologię względną** (zob. I.4.4) procesów i zjawisk językowych. Jeżeli te fakty mają ścisłą lokalizację źródłową, to posiłkując się metodą filologiczną można ustalić ich **chronologię bezwzględną.**

4.3.3. METODA HISTORYCZNOPORÓWNAWCZA

Stosowana bywa przede wszystkim w językoznawstwie diachronicznym porównawczym, ponieważ sprowadza się do wyboru starszego elementu spośród elementów różnych języków ze sobą spokrewnionych. Jest więc swego rodzaju rozszerzeniem metody rekonstrukcji wewnętrznej. Metoda historycznoporównawcza służy także do rekonstruowania **praform,** tj. form występujących w prajęzykach (np. psł., pie.). Spożytkowuje ona wyniki teorii zmian językowych (prawa głosowego, drzewa genealogicznego, falowej) oraz wymaga zastosowania wiedzy o ewolucji pokrewnych systemów językowych. Przykładem zastosowania tej metody badawczej są rekonstrukcje wybranych form wyrazowych języka pie. (zob. I.1.4.3) i rekonstrukcja repertuaru fonetycznego języka psł. (zob. I.2.2.).

4.3.4. METODA STRUKTURALNA

W metodzie strukturalnej przyjmuje się, że historia to system procesów pozostających we wzajemnych zależnościach oraz w określonych relacjach w stosunku do samego przebiegu dziejów. Całość przebiegu dziejów języka stanowi **superstrukturę** będącą faktem obiektywnym (i przedmiotem badania), zorganizowanym wokół głównego procesu (tendencji), którym jest **doskonalenie się języka** (awansowanie języka), interpretowane zarówno ze strony nadawców, jak i odbiorców komunikatów językowych. Główną relacją superstruktury historii języka jest relacja między tendencją do jej stanu optymalnego, a ostatecznym wynikiem rozwoju języka, czyli jego doskonaleniem się. Jest to więc relacja przyczynowo-skutkowa, relacja celowościowa. Zadaniem metody strukturalnej w językoznawstwie diachronicznym jest:

1) wskazanie głównego procesu, który organizuje superstrukturę;
2) wskazanie relacji w obrębie superstruktury:
   a) bezpośrednich relacji zjawisk szczegółowych w stosunku do procesu głównego,
   b) relacji zjawisk szczegółowych w stosunku do siebie,
   c) relacji struktur czasowych, tj. odcinków czasowych charakteryzujących się występowaniem danego zjawiska, w stosunku do superstruktury i w stosunku do siebie.

Język jest optymalny (doskonały) jeżeli:

1) jest wystarczający w aspekcie komunikacji,
2) jego elementy są wyraźnie zróżnicowane (opozycje i kontrasty),
3) jest maksymalnie ekonomiczny w płaszczyźnie syntagmatycznej (artykulacyjnej),
4) ma odpowiedni poziom w aspekcie ekspresji (awansowania języka).

Doskonalenie języka (optymalizacja) jest osiągane dzięki działaniu sześciu tendencji:

1) do kompletowania systemu morfemów, tak aby mógł przekazywać informacje (grupowanie i redukcja systemu słowotwórczego i słownikowego),
2) do różnicowania elementów systemu paradygmatycznego (uwydatnianie opozycji),
3) do różnicowania się układu syntagmatycznego w zakresie artykulacji (uwydatnianie kontrastów),
4) do upraszczania systemu paradygmatycznego,
5) do upraszczania systemu syntagmatycznego,
6) do awansowania języka (zwiększanie ekspresji).

Te tendencje dają określone wyniki (efekty) cząstkowe, które składają się na proces ewolucji i doskonalenia się języka. Jak już zaznaczono, relacje między poszczególnymi zjawiskami mają charakter przyczynowo-skutkowy (celowościowy). Przykładowo, zmiana stpol. *t'* → *ć* jest wynikiem oddziaływania tendencji do uwydatniania opozycji, ale bezpośrednimi przy-

czynami są: przegłos lechicki i wokalizacja jerów (zob. II.2..., 3...). Spośród wymienionych wyżej sześciu tendencji rozwojowych za najważniejsze uznaje się cztery (od 2 do 5), na drugim miejscu w tej hierarchii klasyfikuje się dwie następne tendencje (1, 6), a dalsze miejsce zajmują inne zjawiska językowe i czynniki społeczne. Stosowanie metody strukturalnej w językoznawstwie diachronicznym pozwala na jednolity opis całości zmian zachodzących w historii języka, na ukazanie rozwoju języka jako systemu procesów, przyczynia się do uporządkowania hierarchii czynników wywołujących zmiany językowe i tworzy nowe kryteria periodyzacji dziejów języka[15].

4.4. Chronologizacja zmian językowych

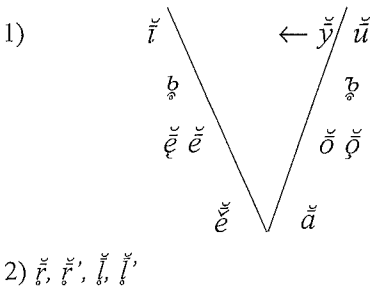
Posługując się metodami, które zostały przedstawione w poprzednich uwagach, można ustalić czas i następstwo przyczynowo-skutkowe określonych zmian językowych. Ustalenie chronologii może mieć dwojaki charakter: albo chodzi nam o ustalenie **chronologii bezwzględnej,** albo **chronologii względnej**. Ustalenie chronologii bezwzględnej polega na określeniu w miarę ścisłych dat zachodzenia danej zmiany językowej w sposób zgodny z obowiązującym systemem datowania (lata, wieki, okresy, epoki). Określenie chronologii względnej sprowadza się do usytuowania danej zmiany językowej w ciągu innych procesów (przeobrażeń) językowych, tzn. ustalenia, jaki proces poprzedzał opisywaną przez nas zmianę językową i jaki po nim następował. W badaniach z zakresu językoznawstwa diachronicznego zawsze staramy się ustalić chronologię bezwzględną procesu językowego, jedynie w sytuacji, gdy brak nam ku temu danych, poprzestajemy na określeniu chronologii względnej.

[15] Por. I. Bajerowa, *Strukturalna interpretacja...*; eadem, *Kształtowanie się systemu polskiego języka literackiego w XVIII wieku*, Wrocław 1964; eadem, *Polski język ogólny XIX wieku. Stan i ewolucja*, t. I: *Ortografia, fonologia z fonetyką, morfonologia*, Katowice 1986; t. II: *Fleksja*, Katowice 1992.

II. FONETYKA I FONOLOGIA JĘZYKA POLSKIEGO – ROZWÓJ HISTORYCZNY

1. PRZEDPOLSKI SYSTEM WOKALICZNY

Przedpolski system wokaliczny, charakterystyczny dla fazy kształtowania się lechickiej podgrupy etniczno-językowej (zob. I.2.4.1), przedstawia wykres 6.

Wykres 6

System ten składał się zatem z dwóch podstawowych klas: 1) monoftongów, 2) sonantów, które funkcjonalnie (funkcja zgłoskotwórcza) były tożsame z monoftongami, a artykulacyjnie były bliskie elementom systemu konsonantycznego. Monoftongi dzieliły się na kilka grup ze względu na następujące kryteria:

1) zróżnicowanie pod względem iloczasu:
   – długie: *ī, ȳ, ū, ē, ę̄, ō, ǭ, ė̄, ā*;
   – krótkie: *ĭ, y̆, ŭ, ĕ, ę̆, ŏ, ǫ̆, ė̆, ă*;
   – zredukowane („półkrótkie"): *ь, ъ* – które miały dwa warianty pozycyjne: mocny (*ь̯, ъ̯*) i słaby (*ь̯̆, ъ̯̆*) – zob. II.3.2.;

2) występowanie lub brak rezonansu nosowego:
   – nosowe: *ę̌, ǫ̌*;
   – ustne: wszystkie pozostałe (por. wykres);
3) poziomy ruch języka:
   – przednie (palatalne): *ǐ, ь̑, ě̑, ę̌, ě̑*;
   – tylne (niepalatalne): *y̌, ǔ, ъ̑, ǒ, ǫ̌, ă*;
4) pionowy ruch języka:
   – wysokie: *ǐ, y̌, ǔ*;
   – półwysokie: *ь̑, ъ̑*;
   – średnie: *ě̑, ę̌, ǒ, ǫ̌*;
   – niskie: *ě̑, ă*;
5) układ warg:
   – płaskie: *ǐ, ь̑, y̌, ě̑, ę̌*;
   – pośrednie: *ě̑, ă*;
   – zaokrąglone: *ǔ, ъ̑, ǒ, ǫ̌*.

Klasa sonantów była zróżnicowana pod względem iloczasu: długie (*r̄, r̥̄, l̄, l̥̄*), krótkie (*r̆, r̥̆, l̆, l̥̆*) (oraz ze względu na pionowe ruchy języka: twarde (*r̆̑, l̆̑*), miękkie (*r̆̑', l̥̆̑'*).

2. PRZEGŁOS LECHICKI A PRZEGŁOS PRASŁOWIAŃSKI I APOFONIA PRAINDOEUROPEJSKA

2.1. Przegłos lechicki

2.1.1. ISTOTA PROCESU

Przegłos lechicki to **proces** przekształcenia się w dialektach (językach) lechickich (tzn. polsko-pomorsko-połabskich, zob. I.2.4.1)[16] prasłowiańskich samogłosek *ě, ę, e* oraz miękkich sonantów *r̥', l̥'* w pozycji przed spółgłoskami przedniojęzykowo-zębowymi twardymi (tj. *t, d, n, s, z, r, ł*) w *'a, 'o, 'ǫ, r̥, l̥*. Schematycznie można ująć to tak:

e + T (t, d, s, z, n, ł, r) → *'oT*
ě + T (t, d, s, z, n, ł, r) → *'aT*
ę + T (t, d, s, z, n, ł, r) → *'ǫT*
r̥' + T (t, d, s, z, n, ł, r) → *r̥T* → *arT*
l̥' + T (t, d, s, z, n, ł, r) → *l̥T* → *elT*

Należy przy tym podkreślić, że zasięg terytorialny, natężenie i czas trwania tego procesu były dość zróżnicowane w odniesieniu do poszczególnych głosek. Charakterystykę przegłosu ograniczamy do zmian, które zaszły w języku polskim.

Przykłady:

eT → *'oT*		*ěT* → *'aT*	
**berǫ*	→ pol. *borę*,	**květъ*	→ pol. *kwat*,
**nesǫ*	→ pol. *nosę*,	**lěsъ*	→ pol. *las*,

[16] Przegłos dokonywał się również wśród języków nielechickich, np. *e* → *'a* w dialektach dolnołużyckich, we wschodnich dialektach bułgarskich, a *e* → *'o* na obszarze Łużyc, w języku wielkoruskim i białoruskim, por. H. Koneczna, *Charakterystyka fonetyczna języka polskiego na tle innych języków słowiańskich*, Warszawa 1965, s. 53–59; Z. Stieber, *Historyczna i współczesna fonologia języka polskiego*, Warszawa 1966, wyd. 4, s. 12.

*zelo → pol. *żoło*, **měra → pol. *mara*,
**ž́ena → pol. *żona*, **město → pol. *masto*.

Rezultaty przegłosu w samogłoskach nosowych zostały zatarte przez późniejszy rozwój tych samogłosek (zob. II.5). Dlatego też ten proces zilustrujemy przykładami najstarszymi, pochodzącymi z *Bulli gnieźnieńskiej*, czyli z początku XII w. (zob. I.3.3.2.1):

ęT → 'ǫT
Zuantos (= *Śv'ǫtoš́*), por. **svętъ*,
Transouo (= *Tr'ǫsovo*), por. **tr'ęsǫ*,
Chanstobor (= *Čǫstobor*), por. **čęstъ*.

Natomiast w pozycji przed spółgłoskami palatalnymi zachowana jest pierwotna nosówka *ę*, por. *Myslentino* (= *Myślęcino*), *Rendissouo* (= *Ręz'iš́ovo*).

ŕT → ŗT → arT
**čŕnъjь → **čŗnъjь → stpol. *čarny*, później – *čarny*,
**čŕtь → **čŗtь → stpol. *čart*, później *čart*,
**mŕtvъjь → **mŗtvъjь → pol. *martwy*,
**pŕskati → **pŗskati → pol. *parskać*,
**sŕna → **sŗna → pol. *sarna*[17]

ĺT → ļT → ełT
**pĺnъjь → **pļnъjь → pol. *pełny*,
**pĺzati → **pļzati → pol. *pełzać*,
**vĺna → **vļna → pol. *wełna*,
**bĺtati → **bļtati → pol. *bełtać*.

Istotę przegłosu można ujmować w różnych aspektach.

Z punktu widzenia fonetycznego – zarówno akustycznego, jak i artykulacyjnego – najpełniejsze wyjaśnienie przegłosu podała H. Koneczna[18].

[17] Z podanych przykładów wynika, że kontynuant *ŕ → ŗ → ar* jest poprzedzony spółgłoską *č́ → č* (pierwotnie miękką, a później stwardniałą) oraz *m, p, n*, czyli spółgłoskami twardymi. Oznacza to, że wokalizacja sonantu dokonała się po palatalizacji tylnojęzykowych *k → č́* (zob. II.9.3.), a przed spalatalizowaniem innych spółgłosek.

[18] Por. H. Koneczna, *Próba objaśnienia przegłosu w językach słowiańskich*, „Sprawozdania z posiedzeń TNW", XXV, 1932; eadem, *Charakterystyka fonetyczna...*, s. 50–62.

Wykorzystała ona m.in. następujące osiągnięcia fonetyki eksperymentalnej: samogłoski składają się z całego szeregu tonów prostych, czyli tzw. tonów składowych głoski. Wśród tonów składowych ton najniższy, tzw. ton podstawowy, decyduje o wysokości muzycznej głoski. Tony składowe mogą być silne lub słabe. Tony silne, charakterystyczne dla jakości samogłoski, występują zawsze zwartą grupą obok siebie, tworząc tzw. formant. Każda samogłoska ma inny stały, sobie właściwy formant. Im wyższe samogłoski, tym wyższe tony częściowe obejmuje formant. Poza formantami właściwymi istnieją tzw. formanty uboczne. W samogłoskach jasnych (*e, i*) uboczne formanty obejmują tony niższe i są jednocześnie dolnymi formantami, natomiast w samogłoskach ciemnych (*o, u*) uboczne formanty są zarazem górnymi, gdyż przypadają na wyższe tony częściowe w stosunku do formantu głównego. Pod względem fizjologicznym wytworzone przez wiązadła tony składowe dźwięku ulegają w jamie ustnej modulacji – górne formanty są wytwarzane w jej przedniej części, a dolne – w tylnej. Tak więc usunięcie głównego formantu z *e* wpływa na całkowitą zmianę w brzmieniu samogłoski – *e* bez tonu podstawowego brzmi jak *o*, gdyż uboczny (dolny) formant *e* jest zarazem głównym formantem samogłoski *o*.

Artykulacyjnie tłumaczy się to tak, że kiedy w przodzie jamy ustnej grzbiet języka podnosi się i przesuwa, aby wytworzyć pozycję właściwą samogłosce *e*, to i tył języka uczestniczy w tym ruchu w ten sposób, że w tylnej części jamy ustnej powstaje układ potrzebny do wymówienia *o*. Podobnie przy pozycji dla *e* szerokiego (*ě*), artykułowanego w przedniej części jamy ustnej, powstaje pozycja dla *a* w części tylnej. Jeśli więc główny formant samogłoski zostanie osłabiony lub zlikwidowany, to powstanie samogłoska uwarunkowana odpowiednim formantem ubocznym.

Reasumując te rozważania, stwierdzamy, że przegłos jest wynikiem osłabienia i zaniku zasadniczej części artykulacji samogłosek przednich przy zachowaniu ich ubocznej artykulacji w tylnej części jamy ustnej. Osłabienie elementu przedniego zostało wywołane palatalizacją spółgłosek, ostatecznego zaś przegłosu dokonały następujące po nich spółgłoski twarde przedniojęzykowo-zębowe.

Na przegłos należy też spojrzeć przez pryzmat całego systemu wokalicznego. Schematycznie można to ująć następująco:

e ⟶ *o*
ę ⟶ *ǫ*
ě ⟶ *a*

oraz *ĺ* → *l̥* i *ŕ* → *r̥*, tzn. że przegłos polegał na **depalatalizacji** fonemów miękkich, przy czym poza jego zasięgiem znalazły się fonemy wysokie (*i, y, u, ъ, ь*).

W prasłowiańskim systemie wokalicznym była bardzo silna opozycja miękkość: twardość[19]; palatalnym fonemom *i, e, ę, ě, ь, ŕ, ĺ* odpowiadały niepalatalne *y, o, ǫ, a, ъ, r̥, l̥*. Przegłos wiąże się z neutralizacją tej opozycji.

2.1.2. ZJAWISKA ANOMALII I WYRÓWNAŃ ANALOGICZNYCH

Odstępstw od przedstawionego schematu procesu przegłosu lechickiego jest wiele: są one różnej natury i różne czynniki je wywołały.

2.1.2.1. Brak przegłosu

Przegłos nie dokonał się mimo sprzyjających warunków fonetycznych, np.:

cesař (nie: *casař*) ← **cěsaŕь*,
kobeta (nie: *kobata*) ← **koběta*.

2.1.2.2. Pozorny brak przegłosu

Pozornym odstępstwem od przegłosu lechickiego są współczesne formy typu: *berny, kvetny, verny* lub stpol. *śmerny*. Pierwotnie bowiem – w okresie dokonywania się przegłosu – w formach tych po spółgłosce przedniojęzykowo-zębowej występował *ь*, który ją częściowo palatalizował i tym samym samogłoski przednie *e, ě* nie znajdowały się przed spółgłoską przedniojęzykową twardą, por.:

berny ← **berьnъjь*,
kvetny ← **květьnъjь*,
verny ← **věrьnъjь*,
śmerny ← **sъměrьnъjь*.

2.1.2.3. Zanik form z przegłosem

Przegłos został przeprowadzony konsekwentnie w staropolszczyźnie, lecz nie zachował się do dziś, np.:

cena (stpol. *cana*) ← **cěna*, por. *ceńe, ceńić*,
křesło (stpol. *křasło* i stpol. dial. *křosło*) ← **křěslo*, por. *na křeśle*,
česać (stpol. *česać*) ← **česati*, por. *češę, češeš*,
křesać (stpol. *křosać*) ← **kresati*, por. *křešę, křešeš*.

Przedstawione tu przykłady mają charakter zmian analogicznych, polegających na tym, że regularna forma bezokolicznika *česać, křosać* pod wpływem (również regularnych) form bez przegłosu *češę, češeš, křešę, křešeš* uległa wyrównaniu do *česać, křesać*. Umotywowana historycznie postać M. lp. *cana, křasło* upodobniła się do formy Msc. lp. *ceńe*[20], *křeśle*.

2.1.2.4. Formy oboczne

Zjawiskiem wyjątkowym jest współwystępowanie we współczesnej polszczyźnie form z przegłosem i bez przegłosu typu *beda – bada*. Zróżnicowaniu fonetycznemu towarzyszy w tym wypadku repartycja znaczeń, por.:

bieda 'ubóstwo' – *biada* (wykrzyknik),
dzieło (wytwór działalności człowieka) – *działo* 'armata',
na czele 'na przodzie' – *na czole* (na części twarzy).

2.1.2.5. Wyrównania do form z przegłosem w odmianie rzeczowników

W wyniku wyrównań analogicznych powstały współczesne formy z przegłosem przed spółgłoskami palatalnymi, np.:

o żońe ← stpol. *žeńe* ← **žeńě* (bo: *žona, žony*),
na śańe ← stpol. *śeńe* ← **sěńě* (bo: *śano, śana*),
v vadře ← stpol. *vedře* ← **vědřě* (bo: *vadro, vadra*).

Tego typu analogia doprowadziła do wyrównania tematów w obrębie całego paradygmatu[21].

2.1.2.6. Wyrównania do form bez przegłosu w odmianie czasowników

Odrębną grupę wyrównań analogicznych, ale o charakterze morfologicznym, stanowią formy czasowników, np.:

křyčał: *křyčeli*: *křyčeć*,
ležał : *leželi* : *ležeć*,
milčał: *milčeli*: *milčeć*.

[19] Por. L. Moszyński, *Wstęp do filologii słowiańskiej*, Warszawa 1984, zwłaszcza rozdział: *Zwycięstwo opozycji przednia – tylna, podstawowa zmiana epoki bałto-słowiańskiej*, s. 184–185.

[20] Nie można też wykluczyć wpływu form czasownika *ceńić, ceńę*, w których oczywiście przegłos nie powinien zajść.

[21] Nie jest to proces zakończony, por. *vara – o veře* (nie: *vaře*), *mara – meře* (nie: *maře*), *las – leśe* (nie: *laśe*), *śvat – śveće* (nie: *śvaće*).

W podanych przykładach formy z *-a-* są dziedzictwem przedpolskim, por. psł. **kričati*, **ležati*, **mlčati*, natomiast formy z *-e-* są polską innowacją; powstały na wzór alternacji innej grupy czasowników, por.:

víʒał : *víʒeli* : *víʒeć*,
lećał : *lećeli* : *lećeć*,
xćał : *xćeli* : *xćeć*.

W bezokolicznikowych formach tej grupy czasowników wygłosowe *e* tematyczne wywodzi się z *ě* (które – jak wiemy – w sprzyjających warunkach ulegało przegłosowi lechickiemu i stąd formy *víʒał, lećał, xćał*). Ponieważ w tych formach takich warunków nie było, więc przegłos nie zaszedł; analogicznie do tych form czasowniki typu *křyčać, mílčać, ležać* „wycofały" pierwotne *-a-* i wprowadziły do wielu alternacji samogłoskę *-e-* (*křyčeć, mílčeć, ležeć*).

2.1.2.7. Wyrównania do form bez przegłosu w proklitykach

Jeszcze jednym przejawem wyrównań analogicznych są formy *bez*[22], *přez*, *před*, w których przegłos ostatecznie się nie dokonał. Przyimek, jako wyraz niesamodzielny, wiązał się z wyrazem po nim następującym, który raz mógł mieć nagłos palatalny, np. *prędь ŕěkojǫ*, a raz niepalatalny, np. *prodъ gorojǫ*. Ostatecznie ustaliła się forma bez przegłosu.

2.1.2.8. Nieregularny przegłos

O nieregularnym przegłosie możemy mówić w odniesieniu do form wyrazowych: *macoxa* ← **matjexa, pozomka*, por. **zemlja, požoga*, por. **ʒegǫ, vlokę* ← **velkǫ*, w których wymiana *'e* → *'o* dokonała się przed spółgłoskami tylnojęzykowymi i wargowymi.

2.1.2.9. Fałszywy przegłos

Nie można także nie wspomnieć o grupie wyrazów, w których *-e-* pochodzące z *ь* uległo wymianie w *-o-*, np.:

**osьlъ* → *ośeł* → *ośoł*,
**kozьlъ* → *kożeł* → *kożoł*,
**dьnъkъ* → *ʒonek* (por. *dьnь* → *ʒeń*),
**vьsъka* → *veska* → *voska* (por. **vьsь* → *veś*).

[22] Brak palatalności b jest wynikiem oddziaływania języka czeskiego, historycznie umotywowana byłaby forma **bez* → **boz*, a brak przegłosu – częstością użycia, por. W. Mańczak, *Polska fonetyka i morfologia historyczna*, Łódź – Warszawa – Kraków 1965, s. 28.

Jest to zjawisko tzw. fałszywego przegłosu. Zmiana ta dokonała się jako przejaw wyrównań fonetycznych, zupełnie niezależnie od przegłosu lechickiego.

2.1.3. CHRONOLOGIA PRZEGŁOSU

2.1.3.1. Chronologia bezwzględna (zob. I.4.4.)

Metoda filologiczna (zob. I.4.3.1.)

Na szczególną uwagę zasługują tu zapisy nazwy plemiennej Dziadoszan (← **dědъ*) u *Geografa Bawarskiego* (zob. I.3.3.1.1) *Dadosesani – ʒadošane* (*Dziadoszanie*) i w *Kronice* Thietmara (zob. I.3.3.1.3) *Diedesisi – ʒadošycy* (*Dziadoszycy*), w których poświadczony jest przegłos lechicki. Pozwala to na wysnucie wniosku, że przegłos zachodził w IX i X w.

Z polskich tekstów najwcześniejsze zapisy znajdujemy w *Bulli gnieźnieńskiej* (zob. I.3.3.2.1). Są to nazwy własne (imiona) poddanych arcybiskupa gnieźnieńskiego: *Białowąs, Białosza, Białowieżycy* (por. **běl-*), *Kwiatek* (por. **květъ*), *Siostroch* (por. **sestr-*). Ważne jest też spostrzeżenie, że we wszystkich formach, występujących w Bgn., w których były warunki umożliwiające przegłos lechicki, ten proces jest przeprowadzony. Pozwala to na wniosek, że w pierwszej połowie XII w. przegłos był już procesem zakończonym.

2.1.3.2. Chronologia względna (zob. I.4.4)

Metoda rekonstrukcji wewnętrznej (zob. I.4.3.2):

A. Przegłos dokonał się po metatezie grup *or, ol, er, el* między spółgłoskami (zob. I.2.3.2), np.:

**berza* → *bŕeza* → *bŕoza* → *břoza*

Najpierw *-er-* → *-re-*, a następnie w *-ro-*, gdyż inna kolejność zmian językowych musiałaby dać rezultaty nie znane polszczyźnie:

**berza* → **bŏrza* → **broza* → **b'roza*

Podobnie:

**perdъ* → **pŕedъ* → *pŕodъ* → *pŕōd* → *pŕód*,

nie zaś:

**perdъ* → **pŏrdъ* → **prodъ* → **prōd* → **pród*.

B. Przegłos zaszedł przed zanikiem i wokalizacją jerów (zob. II.3), ponieważ *'e, e* pochodzące z *ь*, *ъ* przegłosowi nie uległo, por.:

**pьsъ* → *pŕes* (nie: *pŕos*),
**lьnъ* → *len* (nie: *lon*),

*sъnь → *sen* (nie: *son*),
*bъzъ → *bez* (nie: *boz*) 'Syringia vulgaris'

Metoda historycznoporównawcza:

Na żywotność przegłosu lechickiego w X w. wskazują wyrazy, które pojawiły się w polszczyźnie wraz z chrześcijaństwem, por. *Piotr* (czes. *Petr* ← łac. *Petrus*), *anioł* (czes. *anjeł* ← łac. *angelus*), *kościół* (czes. *kostel* ← łac. *castellum*).

Przegłos był procesem długotrwałym, istniały zapewne różnice w czasie pojawienia się i nasilania tendencji do tej wymiany w odniesieniu do samogłosek i sonantów. Ogólnie jednak można przyjąć, że zachodził on w IX, X i – być może – jeszcze w XI w.

2.1.4. KONSEKWENCJE PRZEGŁOSU

Przegłos polegał na **dyspalatalizacji samogłosek** przednich, lecz jego konsekwencje nie ograniczyły się jedynie do systemu wokalicznego. Skutki przegłosu dotknęły bowiem cały system fonologiczny polszczyzny, a konsonantyczny w szczególności.

2.1.4.1. Zniesienie psł. korelacji miękkości

Przegłos stał się też powodem zniesienia prasłowiańskiej zasady **korelacji palatalności**. Polegała ona na tym, że po spółgłosce miękkiej występowała samogłoska przedniego szeregu, a po spółgłosce twardej – samogłoska tylnego szeregu. Genetycznie rzecz biorąc, miękkość spółgłoski była właśnie spowodowana palatalizującym wpływem następującej po niej samogłoski. Przegłos spowodował możliwość wystąpienia po spółgłosce palatalnej samogłoski tylnej, por. *ḱ-ały*, *kv́-at*, *l-as*, *ś-ostra*, *v́-odę*, *ź-oło*. Uchylił w ten sposób tak istotne dla systemu prasłowiańskiego prawo.

2.1.4.2. Fonologizacja miękkości

Przegłos stał się przyczyną zjawiska określonego mianem fonologizacji miękkości, tzn. przyczynił się do powstania miękkich fonemów spółgłoskowych. Przypomnijmy zatem: w wyrazie *měra ě* mające zdolności palatalizujące oddziałuje na poprzedzającą spółgłoskę *m*, w wyniku czego powstaje wariant pozycyjny fonemu *m*, tzn. *ḿ*. Przegłos sprawia, że palatalność staje się wyłączną cechą fonemu spółgłoskowego, który uniezależnia

się od sąsiedztwa fonetycznego, staje się nowym, samodzielnym fonemem palatalnym *ḿ*, por. *ḿara* i *mara*. Konsekwencją przegłosu było więc powstanie nowych spółgłoskowych fonemów palatalnych (zob. II.9.4.2).

2.1.4.3. Defonologizacja *i – y*

Przyjmujemy również, że naruszenie prawa korelacji miękkości i związana z tym fonologizacja miękkości wywołały też zmiany w zakresie relacji fonemów *i – y* (tzn. tych fonemów samogłoskowych, które bezpośrednio nie uległy przegłosowi). Istniejąca między nimi opozycja fonologiczna miękka – twarda uległa zakłóceniu. Dotychczas bowiem w parze wyrazów **byti* : **biti* ciężar zróżnicowania fonologicznego spoczywał na *y* : *i*. Po przegłosie, którego konsekwencją było przerzucenie korelacji palatalności z samogłoski na spółgłoskę (por. *ḿ-ara* i *m-ara*, *v́-ara* i *v-ara)*, i w tej parze istotniejsze stało się przeciwstawienie *b* : *b́*, tzn. *b-yć* : *b́-ić*, a mniej istotna opozycja *y* : *i*. Doprowadziło to do defonologizacji fonemów samogłoskowych *i, y* i powstania jednego fonemu z dwoma wariantami kombinatorycznymi: *i* po spółgłosce miękkiej oraz w nagłosie, *y* – po spółgłosce twardej.

2.1.4.4. Alternacje samogłoskowe

W wyniku przegłosu wytworzył się w polszczyźnie nowy typ alternacji samogłoskowych *e/o* oraz *e/a*, por.:

véźć : *vózę,*	(v) *leśe* : *las,*
ńeść : *ńosę,*	(v) leće : *lato,*
březina : *bŕoza,*	(v) *śveće* : *śvat,*
pleść : *plotka,*	(v) *ḿeśće* : *ḿasto,*
śelski : *śoło,*	(v) *ḿeře* : *ḿara,*
żeńśki : *żona,*	(v) *ćeśće* : *ćasto.*
źelńik : *źoło,*	

Z synchronicznego punktu widzenia zasięgi alternacji *e/o* oraz *e/a* nie pokrywają się całkowicie z wymianami o charakterze przegłosu. Nałożyły się bowiem na nie różne anomalie i wyrównania analogiczne (zob. II.2.1.2...).

2.2. Przegłos prasłowiański

Przegłos prasłowiański był procesem towarzyszącym tzw. I palatalizacji (zob. II.9.3); zachodził więc w ściśle ograniczonych warunkach. Pole-

gał on na tym, że wczesnoprasłowiańskie połączenia *kē, *gē *xē oraz *jē przekształciły się ostatecznie w *ča, *ža, *š, ja*, por.:

wcz.psł. *kēsъ → psł. *časъ → pol. *čas,*
wcz.psł. *kēdъ → psł. *čadъ → pol. *čad* (por. *kadzić*),
germ. *xêtaz → psł. *šata → pol. *šata,*
pie. *iēro → psł. *jarъ → pol. *jar, jary.*

Istota fonetyczna przegłosu prasłowiańskiego była zbieżna z przegłosem lechickim: „cały element prepalatalny samogłoski $ě_1$ został wchłonięty w nowo powstające spółgłoski prepalatalne, a z pełnej, przedniej artykulacji samogłoski *ě* zachowało się tylko odpowiednie nieznaczne napięcie bardziej tylnej części języka w okolicy postpalatum i początkowej części praevelum, czyli pozycja właściwa samogłosce *a*"[23].

Przejście *kē, *gē, *xē, *jē, w *ča, *ža, *ša, ja* dokonywało się bez względu na jakość następnej spółgłoski, która wtedy zwykle miała artykulację niepalatalną.

2.3. Apofonia praindoeuropejska

Jest to najstarsza, sięgająca doby wspólnoty pie., alternacja wokaliczna. Jej relikty zachowały się nie tylko w polszczyźnie i w innych językach słowiańskich, lecz również w grece, w łacinie, w językach germańskich; por. grec. *lego* 'mówię', *logos* 'słowo', łac. *tego* 'okrywam', *toga* 'okrycie'.

Prymarna jest alternacja *-e-* : *-o-*. Pełni ona funkcje morfologiczne i semantyczne. Postać rdzenia z *-e-* najczęściej charakteryzuje formy podstawowe, postać z *-o-* formy pochodne.

2.3.1. FUNKCJA WERBALNO-NOMINALNA

Samogłoska *e* występuje w tematach werbalnych, *o* w rzeczownikach dewerbalnych, np.:

psł. **plesti* : **plotъ*,	pol. *pleść* : *płot*;
psł. **tekti* : **tokъ*,	pol. *ćec* : *tok*;
psł. **rekǫ* : **prorokъ*,	pol. *rękę* : *prorok.*

Alternacja *e* : *o* powtarza się również w połączeniach dyftongicznych, które miały różne kontynuanty:

[23] H. Koneczna, *Charakterystyka fonetyczna...*, s. 49.

er : *or*

psł. **merti* : **morъ*,	pol. *mřeć* : *mór;*
psł. **perti* : **pora*,	pol. *přeć* : *podpora;*
psł. **verti* : **vora*,	pol. *zavřeć* : *zavora;*

el : *ol*

psł. **melti* : **moltъ*,	pol. *mleć* : *młot;*
psł. **peltti* : **poltъ*,	pol. *pleść* : *płot;*
psł. **kelpjǫ* : **kolpotъ*,	pol. *klepę* : *kłopot;*

ei : *oi*

psł. **biti* : **boi̯ь*,[24]	pol. *bić* : *bój;*
psł. **piti* : **poi̯ь*,	pol. *pić* : *napój;*
psł. **gniti* : **gnoi̯ь*,	pol. *gnić* : *gnój;*

en : *on*

psł. **pęti* : **pon-*,[25]	pol. *spǫć* : *opona;*
psł. **čęti* : **kon-*,	pol. *počątek* : *koniec;*
psł. **klęčę* : **klon-*,	pol. *klęczę* : *pokłon.*

2.3.2. FUNKCJA DURATYWNO-ITERATYWNA

Samogłoska *-e-* występuje w czasownikach duratywnych, czyli oznaczających czynność trwającą; *-o-* (*-ō-*) w czasownikach iteratywnych, czyli oznaczających czynność wielokrotną, częstotliwych, np.:

psł. **nesti* : **nositi*,	pol. *nieść* : *nosić;*
psł. **vedti* : **voditi*,	pol. *wieść* : *wodzić;*
psł. **vezti* : **voziti*,	pol. *wieźć* : *wozić;*
psł. **ženǫ* : **goniti*,	pol. *żenę* : *gonić.*

2.3.3. FUNKCJA RECEPTYWNO-KAUZATYWNA

Alternacja *-e-* : *-o-* (*-ō-*) w rdzeniach czasownikowych jest wykładnikiem czasowników receptywnych (skutkowych) i kauzatywnych (przyczynowych), np.:

psł. **ležati* : *ložiti*, pol. *leżeć* : *łożyć*;
psł. **vrěti* : *variti*, pol. *wrzeć* : *warzyć*;

[24] W jęz. pie. te rdzenie występowały w postaci **bheį-*: **bhoį-*
[25] W jęz. pie. te rdzenie występowały w postaci **pen-*: **pon-*

psł. *piti : poi̯iti, pol. *pić* : *poić*;
psł. *ži̯ti : goi̯iti, pol. *żyć* : *goić*.

2.3.4. APOFONIA JAKOŚCIOWA I ILOŚCIOWA

Obok alternacji jakościowej (kwalitatywnej) istniały też alternacje ilościowe (kwantytatywne). Obok stopnia podstawowego *-e-* : *-o-* występował stopień wzdłużony *-ē-* : *-ō-* oraz stopień zredukowany (który już w prasłowiańszczyźnie przybierał postać jeru).

Oczywiście alternacje jakościowe mogły się wiązać z alternacjami ilościowymi i w ten sposób powstawały szeregi apofoniczne, np.:

psł. **rьci* : **rekǫ* : **pro-rokъ* : **prě-rěkati* : **na-ricati*; por. pol. *rzec, prorok, narzekać*;

psł. **sьmi̯tь* : **mьrǫ*: **merti* : **morъ* : **u-mari̯ati* : **umirati*; por. pol. *śmierć, mrę, mrzeć, mór, umarzać, umierać*;

psł. **grebǫ* : **grobъ* : **po-grěbati* : **grabiti* : **po-gribati*; por. pol. *grzebię, grób, pogrzebać, grabić*;

psł. **ryti* : **rъvǫ* : **rovъ*; por. pol. *ryć, rwę, rów*.

Należy pamiętać, że wraz ze zmianami, jakim podlegały pie. samogłoski na gruncie psł., pierwotna oboczność apofoniczna przybierała często nową, zmienioną postać. Charakterystycznym zjawiskiem było też wycofywanie się niektórych ogniw szeregu apofonicznego.

2.3.5. PRZEGŁOS LECHICKI A APOFONIA PIE.

Z podanego przeglądu zjawisk przegłosowych i apofonicznych wynika, że są to fakty językowe o zdecydowanie odmiennej naturze.

Przegłos jest **procesem** z natury swej **diachronicznym**, polega na przejściu (zmianie) jednej głoski w drugą, por. **lěsъ* → *las*, **ži̯ena* → *ži̯ona*; przy czym nie powoduje on żadnych modyfikacji morfologicznych ani semantycznych.

Apofonia natomiast to **alternacja**, czyli współwystępowanie w tym samym morfemie różnych fonemów pozycyjnie niezależnych i uwarunkowanych morfologicznie. Inaczej mówiąc, apofonia jest z natury zjawiskiem **synchronicznym**, a alternujące formy są zróżnicowane morfologicznie.

Ważna jest również różnica chronologiczna. Apofonia to zjawisko praindoeuropejskie, przegłos był pierwszym procesem polskim.

Przegłos zachodził w określonych warunkach fonetycznych – w pozycji przed spółgłoską przedniojęzykowo-zębową. Apofonia takich ograniczeń nie znała. W wyznaczaniu różnic między apofonią a przegłosem ważny jest nie tylko następnik samogłoski, lecz przede wszystkim jej poprzednik. Samogłoski tylne pochodzące z przegłosu występują zawsze po spółgłoskach miękkich, w apofonii natomiast tylko po twardych. Praktycznym sprawdzianem, czy mamy do czynienia z wymianą przegłosową, czy z obocznością apofoniczną jest więc sąsiedztwo fonetyczne – charakter poprzedzającej spółgłoski, np.:

bе́rе – bórę – zbóry – przegłos,
bе́rе – zbory – apofonia;

ńeśe – ńosę – przegłos,
ńeśe – nośić – apofonia.

3. EWOLUCJA JERÓW

3.1. Geneza jerów

Jery (tzw. półsamogłoski, samogłoski zredukowane) powstały we wczesnej epoce prasłowiańskiej w wyniku skrócenia dawnych wysokich krótkich samogłosek *ĭ*, *ŭ* oraz redukcji innych samogłosek (sonantów) o genezie pie. (zob. I.2.2.). System samogłoskowy tego okresu miał następującą postać:

	przednia		tylna		
wysoka	*ī*		(*ȳ*)	*ū*	długa
półwysoka		ъ		ь	półkrótka
średnia		*ĕ*		*ŏ*	krótka
niska		*ě̆*	*ā*		długa

Tak więc długie samogłoski zajęły najwyższy i najniższy poziom artykulacyjny, samogłoski krótkie – średni, a półkrótkie – półwysoki.

3.2. Jery słabe i mocne

W rozwoju systemu prasłowiańskiego ujawniła się tendencja do stopniowego obniżania artykulacji półsamogłosek, której towarzyszyła redukcja iloczasu, czyli tzw. osłabienie jerów. W wyniku tego jery zaczęły się różnicować i (obok istniejącej już opozycji **jer przedni : jer tylny**) wytworzyła się nowa opozycja **jer słaby *ъ̯*, *ь̯*: jer mocny *ъ̆*, *ь̆***.

Jery słabe zajmowały w wyrazie następujące pozycje:

1) w wygłosie, np. **domъ̯, *synъ̯, *konь̯, *gostь̯;*

2) w zgłosce poprzedzającej sylabę z pełną samogłoską lub z jerem w pozycji mocnej, np. **dъ̯va, *tь̯ma, *pь̯sъ̯kъ̯, *sь̯vь̯cь̯.*

Jery mocne zajmowały pozostałe pozycje, tzn. pojawiały się w zgłosce poprzedzającej zgłoskę z jerem słabym, np. **domъ̯kъ̯, *bъ̯zъ̯, *pь̯sъ̯, *lь̯nъ̯.*

Z podanego przeglądu pozycji słabej i mocnej jerów wynika, że ich zróżnicowanie dokonywało się poprzez wzdłużenie kompensacyjne o kierunku wstecznym, tzn. stopniowe „osłabianie" jerów słabych było kompensowane systematycznym wzmacnianiem jerów mocnych. Inaczej mówiąc, poprzedzająca półsamogłoska była wzdłużana o tyle, o ile skracał się następujący po niej jer.

Tak więc zapoczątkowany w epoce prasłowiańskiej proces różnicowania jerów doprowadził w języku polskim do zupełnego zaniku jerów słabych, któremu towarzyszyły dwa rodzaje wyrównań kompensacyjnych – **wokalizacja jerów** i **wzdłużenie zastępcze**.

3.3. Zanik jerów

Zanik jerów można przedstawić schematycznie w następujący sposób:

ъ̯ → *ø*, np. **synъ̯ → syn;* **dъ̯va → dva;*

ь̯ → *'ø*, np. **konь̯ → koń;* **tь̯ma → tma → ćma.*

Podkreślić należy, że *ь* zanikając pozostawiał palatalność poprzedzającej go spółgłosce, przy czym ta palatalność nie w każdej pozycji zachowała się do dziś. Towarzyszące zanikowi jerów procesy kompensacyjne wymagają dokładniejszego omówienia.

3.4. Wokalizacja jerów

Wokalizacją jerów, czyli ich usamogłoskowieniem, nazywamy przejście jeru mocnego w pełną samogłoskę, przy czym w języku polskim:

ъ̆ → *e*, np. **dъ̯xъ̆ → dex,* **bъ̯zъ̆ → bez;*

ь̆ → *'e*, np. **pь̯sъ → pes,* **vь̯sь̆ → veś.*

W wyniku wokalizacji obu jerów powstaje jedna, przednia, średnia samogłoska *e*, a kontynuacją dawnej opozycji **jer przedni : jer tylny** jest opozycja **palatalna : niepalatalna** w zakresie spółgłosek je poprzedzających, por.:

psł. **konь : *synъ* – pol. *koń : syn*;
psł. **vьsь : *lěsъ* – pol. *wieś : las*;
psł. **tvarъ : *varъ* – pol. *twarz : var*.

Wokalizacja jerów mocnych sprowadza się do działań kompensacyjnych – iloczas przeznaczony na artykulację słabego jeru zostaje przerzucony na jer mocny, występujący w sylabie go poprzedzającej. Z sumy iloczasu dwu półsamogłosek powstaje jedna, pełna, choć o krótkim iloczasie, samogłoska *e*. Te wyrównania kompensacyjne były uzasadnione tym bardziej, że – w związku z zanikiem jerów – zmniejszyła się liczba sylab, składających się na formę wyrazową (por. **sъ – nъ → sen*, D. lp. **pь – sъ – ka → pes – ka* itp.).

3.4.1. WOKALIZACJA JERÓW W SĄSIEDZTWIE *j*

Inne były rezultaty wokalizacji jerów mocnych, które występowały w sąsiedztwie joty. Powszechnie się sądzi, że w późnej prasłowiańszczyźnie i w trakcie jej rozpadu występował tu tzw. **jer napięty**, jego artykulacja była bowiem wyższa, zbliżona do *i* (*y*). Pozostałością tej właśnie tendencji wymawianiowej są – przedstawione w pewnym uproszczeniu – polskie kontynuanty:

– wygłosowa grupa *-ьjь → -y*, np. **dobrьjь → dobry*, **starьjь → stary*;
– wygłosowa grupa *-ьjь → -i*, np. **tanьjь → tani*, D. lmn. **kostьjь → kości*;
– śródgłosowa grupa *-ьj- → -ij-*, np. **bьjǫ → biję*, **vьjǫ → viję*;
– śródgłosowa grupa *-ьj- → -ij- → -yj-*, np. **šьja → šija → šyja*; **čьja → čija → čyja*;
– nagłosowa grupa *jь- → i-*, jeśli wyraz z *jь-* rozpoczynał zdanie, czyli był w nagłosie absolutnym, np. **jьdǫ → idę*, **jьmati →* w stpol. *imać/imieć*; *jьgra → igra*, **jьskra → iskra* lub *jь- → ∅*, jeśli wyraz z *jь* występował po samogłosce poprzedniego wyrazu, por. *mieć, gra, skra*; przy czym w późniejszym okresie fonetyczna postać tych wyrazów była warunkowana różnymi innymi czynnikami, np. semantycznymi, por. *igrać – grać*, stylistycznymi, por. *iskra – skra*;
– B. lp. zaimka **jь → ji* (zastąpiony od XVI w. przez *jego, go*).

3.4.2. WYRÓWNANIA ANALOGICZNE

3.4.2.1. Wyrównania analogiczne w odmianie rzeczowników

Wyrównania analogiczne działały w różnych kierunkach. W obrębie jednego paradygmatu możliwe były różne procesy:

1) oddziaływanie form jednego przypadka, najczęściej mianownika, na przypadki zależne, np.:

M. lp. **šь̯mъ̯rъ̯ → šmer*
D. lp. **šь̯mъ̯ra → šemra* (por. *šemrać*)
C. lp. **šь̯mъ̯ru → šemru* itd.

Mimo takiej wokalizacji jerów pod wpływem formy mianownika upowszechnia się w całym paradygmacie temat *šmer-*;

2) oddziaływanie form przypadków zależnych na mianownik, np.:

M. lp. **sъ̯jь̯mъ̯ → sjem*[26]
D. lp. **sъ̯jь̯ma → sejma*
C. lp. **sъ̯jь̯mu → sejmu* itd.

Do mianownika został ostatecznie przeniesiony temat przypadków zależnych *sejm-*.

Nieco inaczej przebiegało wyrównanie analogiczne w odmianie rzeczownika *piesek*:

M. lp. **pь̯sъ̯kъ̯ → psek*[27]
D. lp. **pь̯sъ̯ka → peska*
C. lp. **pь̯sъ̯ku → pesku* itd.;

[26] Jest to postać poświadczona w języku polskim, por. np. głośną satyrę Marcina Bielskiego *Sjem niewieści* z 1586 r.

[27] Forma znana w języku staropolskim, por. np. zapis w *Biblii królowej Zofii* (zob. I.3.3.2.13): „Agdisz tak szedl thobyas, a psek byezal gego zanym"; cyt. za S. Vrtel-Wierczyński, *Wybór tekstów staropolskich. Czasy najdawniejsze do roku 1543*, Warszawa 1950, s. 83.

3) rzadziej zdarzało się, że to przypadek zależny narzucał swoją postać mianownikowi i pozostałym przypadkom. Tak się stało z formą D. lmn. *dъsk̨ъ → *desk*, który to temat uogólnił się w całym paradygmacie, a zarazem sam upodobnił się do form D. lmn. innych rzeczowników i przyjął postać *desek*, jak: *mísek, vósek, głosek*, w których *-e-* było historycznie umotywowane mocną pozycją jera. W związku z tym pierwotny M. lp. *dъska → *dska → cka* przyjął postać *deska*, D. lp. *dъsky → *dsky → cki* przeszedł w *deski* itd.;

4) odmienna sytuacja zachodzi w tych tematach rzeczownikowych, w których wtórne procesy fonetyczne spowodowane odmiennymi wynikami wokalizacji jerów doprowadziły do naruszenia jednolitości paradygmatu, np.:

M. lp. *dъxъ → *dex*

D. lp. *dъxa → *dxa*

C. lp. *dъxu → *dxu* itd.

Po ubezdźwięcznieniu nagłosu form przypadków zależnych (*txu, txem* itp.) temat odmiany zróżnicował się – *dech, tchu...*

Rozbiciu uległ paradygmat rzeczownika *deždž → deszcz* w następujący sposób:

M. lp. *dъzdjъ → *dežž*

D. lp. *dъzdja → *žža*

C. lp. *dъzdju → *žžu* itd.

Wygłosowa grupa spółgłoskowa w M. lp. po zaniku jeru uległa ubezdźwięcznieniu i ustabilizowała się forma *dešč*, do której dostosowano przypadki zależne: *dešču, deščóvi, deščem* itd. Pierwotne formy odmiany zachowały się szczątkowo, np. w związku frazeologicznym *czekać, pragnąć, wyglądać jak kania dżdżu*[28].

3.4.2.2. Analogiczne *-e-* ruchome

Innym przejawem działania wyrównań jest tzw. *-e-* ruchome analogiczne, które – jak sama nazwa wskazuje – pojawia się w pozycjach nie umotywowanych fonetycznie, np. w zdrobniałych formacjach derywowanych formantami kontynuującymi psł. *-dlъko, *-slъko, *-tvъka*, które wbrew oczekiwanym formom np. *mydłko, mașłko, břytvka*, przybierają postać *mydełko, masełko, břytevka.*

[28] W języku środowiskowym meteorologów występuje termin *dżdża* (r.ż.) 'drobny deszcz' – jest tu więc zachowana cała odmiana, lecz nastąpiła zmiana rodzaju męskiego na żeński.

Analogiczne *-e-* ruchome występuje też w zapożyczonym z języka niemieckiego sufiksie *-unek* (← *ung*), który w staropolszczyźnie i w XVI w. funkcjonował w postaci *-unk*, por. np. tytuł utworu Mikołaja Reja *Wizerunk własny żywota człowieka poczciwego* (1558).

W zakresie wokalizacji zaczyna się też zróżnicowanie dialektalne – w gwarach północnych dominują formy bez *-e-* ruchomego, np. *paznokć, snopk, kravc*, a w gwarach południowych *-e-* ruchome zachowuje się nie tylko w formach mianownika, lecz również w przypadkach zależnych, np. *mex – mexu – mexem, bez – bezu – bezem*. To dzisiejsze zróżnicowanie dialektalne kontynuuje dawne podziały regionalne polszczyzny w okresie stpol. i śrpol.

3.4.2.3. Wyrównania analogiczne w przyimkach

Przejawy wyrównań analogicznych dostrzegamy w dzisiejszych obocznych formach przyimków *w – we, z – ze, nad – nade, pod – pode, przed – przede* itp. Historycznie przyimki – jako formy proklityczne – stanowiły całość fonetyczno-akcentuacyjną z następującym wyrazem, który decydował o pozycji słabej lub mocnej wygłosowego jera w przyimku, np. *vъ domu → v domu* i *vъ, dьne → ve dńe*. Dziś nie ma już prawidłowych kontynuacji *ъ* i *ь*; postać przyimka z końcowym *-e-* lub bez niego jest uzależniona od postaci fonetycznej wyrazu, z którym przyimek się łączy. Przyimek z *-e-* występuje przed wyrazami zaczynającymi się od grupy spółgłoskowej, trudnej do wymówienia, np. *we wsi, we mnie, we śnie*; niekiedy występują wahania, np. *w trójkę / we trójkę, w czwartek / we czwartek*, przy czym formy z *we* jako regionalizmy są współcześnie najczęstsze na obszarze południowej Małopolski i Śląska, rzadsze w centrum Polski i w Wielkopolsce, por. *we Wiedniu, we wodzie.*

3.5. Wzdłużenie zastępcze

Wzdłużenie zastępcze jest, podobnie jak i wokalizacja jerów, wynikiem wyrównań kompensacyjnych. Różnica między obu tymi procesami polega na tym, że przy wokalizacji zanikający jer oddawał swój iloczas półsamogłosce, i w rezultacie powstawała pełna samogłoska, przy wzdłużeniu zastępczym natomiast zanikający jer oddawał swój iloczas samogłosce pełnej, powodując tym samym jej wzdłużenie.

Przykładowo psł. wyraz *vozъ w związku z zanikiem jeru skracał się o jedną sylabę; ażeby czas artykulacji wyrazu nie uległ redukcji o połowę (ponieważ były dwie sylaby, a po zaniku jeru pozostała jedna), nastąpiło wzdłużenie zastępcze samogłoski w poprzedniej sylabie. W ten sposób iloczas całego wyrazu pozostał wielkością stałą.

Schematycznie można to ująć następująco:

*vozъ → *vozъ → vooz → võz → vóz

Od dawna językoznawcy łączyli wzdłużenie zastępcze z zanikiem jerów. Jednak ten związek nie był wystarczająco precyzyjnie wyjaśniony. Dopiero H. Konecznej[29] udało się stworzyć spójną koncepcję. Zakłada ona również, że wzdłużenie zastępcze powstało wskutek zaniku słabych jerów. Konsonantyzm w języku polskim (i pozostałych językach słowiańskich) ma tę cechę wspólną, że wszystkie spółgłoski dźwięczne mają krótki iloczas. Najsłabszą artykulację ustną i najkrótszy iloczas mają spółgłoski sonorne. Jeżeli spółgłoska wygłosowa jest dźwięczna, to samogłoska przed nią występująca ma iloczas dłuższy niż przed odpowiednią bezdźwięczną. Po zaniku ъ, ь najłatwiej się wzdłużała samogłoska występująca przed sonorną, która już i tak, ze względu na swoją pozycję, była dość długa. Dotyczy to także pozostałych samogłosek w pozycji przed innymi dźwięcznymi. Zanik jerów po bezdźwięcznej musiał również wywołać pewne przedłużenie poprzedzającej samogłoski, lecz w tej pozycji powstawała samogłoska półdługa. Z biegiem czasu samogłoski o iloczasie niepewnym poprzez analogię do form przypadków zależnych uległy w języku polskim skróceniu.

Tak więc psł. wyraz *nosъ był kontynuowany w polszczyźnie jako jednosylabowy; iloczas zanikającego jeru przejęła samogłoska *-o-*, która – ze względu na sąsiedztwo bezdźwięcznej *s* – była bardzo krótka i po wzdłużeniu zastępczym, stała się jedynie głoską półdługą, a następnie krótką jako regularny element opozycji iloczasowej **samogłoska krótka : samogłoska długa**.

Schematycznie ujmiemy to następująco:

psł. *nosъ → *nosъ → noos → nos

Mechanizm wzdłużenia zastępczego można przedstawić nie tylko w kategoriach akustycznych i artykulacyjnych, lecz także w kategoriach ogólnosystemowych, fonologicznych[30].

[29] Por. H. Koneczna, *Wzdłużenie zastępcze*, [w:] *Księga referatów II Międzynarodowego Zjazdu Slawistów, sekcja I: Językoznawstwo*, Warszawa 1934, s. 56-60.

[30] Por. A. Furdal, *O przyczynach zmian głosowych w języku polskim*, Wrocław 1964.

Polszczyzna odziedziczyła takie i im podobne pary wyrazowe:

*rokъ – *rogъ,
*bokъ – *bogъ,
*plotъ – *plodъ.

Zanik jerów słabych w wygłosie spowodował, że spółgłoski zaczęły ulegać ubezdźwięcznieniu. W konsekwencji obu tych procesów wymienione pary wyrazowe musiałyby się utożsamić. Aby jednak taka identyfikacja nie nastąpiła, istniejącą w psł. opozycję **spółgłoska dźwięczna : spółgłoska bezdźwięczna** przejęły w polszczyźnie samogłoski w postaci opozycji **samogłoska krótka : samogłoska długa**:

rok – *roog* (*rook*),
bok – *boog* (*book*),
płot – *płood* (*płoot*).

Nie ma więc sprzeczności między obu przedstawionymi tu wyjaśnieniami; H. Koneczna udokumentowała fonetyczną zależność między iloczasem samogłoski i sąsiadującej z nią spółgłoski, natomiast A. Furdal ukazał interpretację fonologiczną – konieczność ujawnienia się nowych opozycji fonologicznych (iloczasowych) po neutralizacji poprzednich opozycji (tzn. neutralizacji dźwięczności spółgłosek wygłosowych).

3.5.1. WZDŁUŻENIE ZASTĘPCZE PRZED SPÓŁGŁOSKAMI NOSOWYMI

Podkreślić trzeba w tym miejscu, że – zgodnie z przedstawionym mechanizmem procesu kompensacji – wzdłużeniu ulegały również samogłoski występujące przed spółgłoskami nosowymi, jednakże ich rozwój był nieco inny niż w formach typu *vozъ → vóz*:

*domъ → domъ → doom → dóm → dom
*konь → koń → kooń → kóń → koń

W okresie śrpol. formy typu *dóm, kóń* występowały powszechnie zarówno w polszczyźnie literackiej, jak i dialektach ludowych[31]. Jeszcze w utworach J. Słowackiego występują regionalizmy *psóm, dóm, pożómek, korónki*. W wyniku hiperpoprawności w stosunku do dialektów ludowych formy te zostały usunięte z języka ogólnego, natomiast w dialektach pozostały do dziś nawet formy *bruna, słuma, żuna, zumek* (literackie *brona, słoma, żona, zamek*), w których ścieśnienie zostało wywołane sąsiedztwem spółgłosek nosowych. Wycofanie się ścieśnienia samogłoski *ó* w połączeniach

[31] Por. S. Urbańczyk, *Jaką polszczyzną mówił Jan Kochanowski i jego rówieśnicy*, „Język Polski" 1953, 33, s. 214–224.

-óm, jak *dóm*, *-óń*, jak *kóń*, można dodatkowo tłumaczyć analogią do grup *-om-*, *-on-* pochodzących z rozkładu samogłosek nosowych przed spółgłoskami zwartymi i zwarto-szczelinowymi, np. *zomb, domb, konty*.

Hiperpoprawność, czyli przesada poprawnościowa, która prowadzi do unikania form zgodnych z ewolucją języka jako rzekomo błędnych, dość często występowała w dziejach polszczyzny.

3.6. Chronologia zaniku jerów

3.6.1. CHRONOLOGIA BEZWZGLĘDNA (zob. I.4.4)

Metoda filologiczna (zob. I.4.3.1):

W żadnym z najdawniejszych polskich zabytków językowych nie stwierdzamy zapisu jerów. Wynika stąd wniosek, że jery zaginęły już w epoce przedpiśmiennej (zob. I.3.2.), a więc przed XII wiekiem.

3.6.2. CHRONOLOGIA WZGLĘDNA (zob. I.4.4.)

Metoda rekonstrukcji wewnętrznej (zob. I.4.3.2):

W okresie zachodzenia przegłosu lechickiego jery jeszcze występowały (zob. II.2.1.3). Jery miękkie, które lekko palatalizowały poprzedzające je spółgłoski, stanowiły przeszkodę fonetyczną w przeprowadzeniu przegłosu, np.:

**květьnъjь* → *kvętny*, ale **květъ* → *kvat*,
**měrьnъjь* → *merny*, ale **měra* → *mara*,
**větrьnъjь* → *vętrny*, ale **větrъ* → *vatr*.

Zarazem, jak wiemy, *-e-* pochodzące z wokalizacji jerów nie ulegało przegłosowi, np:

**lь̨nъ̨* → *len*, nie: *lon*,
**pь̨sъ̨* → *pes*, nie: *pos*,
**sъ̨nъ̨* → *sen*, nie: *son*.

Z tego należy wysnuć wniosek, że jery musiały zaniknąć w tym okresie, w którym przegłos już nie zachodził.

Przyjmuje się, że zanik jerów i związane z tym procesy kompensacyjne (tzn. wokalizacja i wzdłużenie zastępcze) dokonywały się w tym samym czasie. Zestawiając dane z zakresu chronologii bezwzględnej i względnej, należy stwierdzić, że zanik jerów nastąpił w trakcie XI wieku.

3.7. Konsekwencje zaniku jerów

Bezpośrednimi konsekwencjami zaniku jerów, szczegółowo tu omówionymi, były: wokalizacja jerów i wzdłużenie zastępcze.

3.7.1. ZNIESIENIE PSŁ. KORELACJI MIĘKKOŚCI

Wokalizacja jeru mocnego twardego spowodowała powstanie samogłoski *e* pozbawionej zdolności palatalizujących. Jest to więc po przegłosie kolejna faza znoszenia prasłowiańskiej korelacji miękkości. Zgodnie z nią samogłoski przednie mogły występować tylko po spółgłoskach miękkich (ponieważ je palatalizowały), a samogłoski tylne po twardych. Przegłos polski spowodował, że po spółgłoskach miękkich mogła już występować samogłoska tylna, np. *ḿ-asto*, *v́-ara*, *l-as*, *ź-ona*, *b́-orę* itp. (zob. II.2.1.4.2.). Wokalizacja jeru twardego wytworzyła nową sytuację – po spółgłosce twardej może występować *e*, por. *s-en*, *b-ez*, *m-ex*, *d-ex*.

3.7.2. NOWE ALTERNACJE SAMOGŁOSKOWE

Wokalizacja jerów spowodowała też i inne zmiany w systemie samogłoskowym – powstał nowy typ alternacji *e* : ∅ (wyjątkowo również *o* : ∅ – zob. II.2.1.2.9), czyli powstało tzw. *e* ruchome, a wtórnie również tzw. *e* ruchome analogiczne (zob. II.3.4.2).

3.7.3. NOWE SAMOGŁOSKI DŁUGIE

Wzdłużenie zastępcze natomiast stało się źródłem nowych samogłosek długich i w ten sposób przyczyniło się do wzmocnienia opozycji **samogłoska krótka : samogłoska długa**.

3.7.4. UCHYLENIE PSŁ. PRAWA SYLABY OTWARTEJ

Bezpośrednią konsekwencją zaniku jerów jest powstanie sylab zamkniętych, czyli uchylenie prasłowiańskiego prawa sylaby otwartej. Jest to więc ostateczne zakończenie (drugiej po korelacji palatalności) prasłowiańskiej tendencji rozwojowej – prawa sylaby otwartej, a w związku z tym można przyjąć, że jest to drugi etap kształtowania się polskiego systemu fonologicznego.

3.7.5. NOWE SPÓŁGŁOSKI I GRUPY SPÓŁGŁOSKOWE

Zanik jerów nie pozostał bez wpływu na system konsonantyczny. Warto tu zwrócić uwagę przynajmniej na dwa elementy:

1) po zaniku jerów miękkich powstały samodzielne spółgłoski palatalne, por. **vьsь̯* → *veś*, **dьnь̯* → *ǯeń*, **gołǫbь̯* → *gołǫb'* → *gołǫb*, **žadьnъ̯* → *žaǯen* → *žaden* (dalszy ich rozwój – zob. II.11);

2) zanik jerów spowodował powstanie skomplikowanych grup spółgłoskowych, por.:

**mǫžь̯stwo* → *mężstwo* → *męstwo*,
**vlošь̯skъ̯jь* → *vłošsky* → *włoski*,
**městь̯skъ̯jь* → *ḿeśćsky* → *ḿejski*,
**vitęžь̯stvo* → *vićężstvo* → *(z)wycięstwo* (o rozwoju grup spółgłoskowych – zob. II.12).

3.7.6. UPROSZCZENIE SYSTEMU WOKALICZNEGO

Zanik jerów spowodował, że na miejscu dotychczasowego trójelementowego układu iloczasowego **samogłoska długa : samogłoska krótka : : samogłoska półkrótka** powstała przejrzysta opozycja **samogłoska długa : : samogłoska krótka**.

4. ROZWÓJ SONANTÓW

4.1. Geneza i ewolucja sonantów w okresie przedpolskim

System wokaliczny jęz. pie. składał się z trzech klas dźwięków: monoftongów, dyftongów i sonantów (zob. I.1.4.2). Sonanty to głoski sonorne *r̥, l̥, m̥, n̥*, które pełniły funkcję zgłoskotwórczą. Oprócz nich w jęz. pie. występowały niezgłoskotwórcze spółgłoski *r, l, m, n*.

W okresie wspólnoty bałto-słowiańskiej (zob. I.1.2.11) wytworzyła się opozycja fonologiczna **sonanty twarde** *r̥, l̥, m̥, n̥*: **sonanty miękkie** *ŕ̥, ĺ̥, ḿ̥, ń̥*.

W okresie szeroko rozumianej wspólnoty psł. (zob. I.2.1) sonanty podlegały dość istotnym zmianom.

1. Sonanty nosowe *m̥, n̥* twarde w pozycji przed spółgłoską przeszły w *ǫ*, miękkie zaś sonanty *ḿ̥, ń̥* dały – w takiej samej pozycji – samogłoskę *ę*, np.:

pie. **dhm̥-* → psł. **dǫti* → pol. *dąć*,
wcz.psł. *m̥, n̥* pie. **tūs-k'm̥tom* → psł. **tysǫtjь* → pol. *tysiąc*,
pie. **zwn̥-* → psł. **zvǫkъ* → pol. **zvęk* → *ǯwięk*,

pie. **-gm̥-* → psł. **vy-ž́ę-ti* → pol. *wyżąć*,
wcz.psł. *ḿ̥, ń̥* pie. **ng'hū* → psł. **języ̨kъ* → pol. *język*,
pie. **tn̥-* → psł. **tęti* → pol. *ciąć* (zob. samogłoski nosowe II.5).

2. Sonanty nosowe *m̥, n̥* twarde w pozycji przed samogłoską uległy zmianie w połączenia *ъm, ъn*, miękkie zaś *ḿ̥, ń̥* – w połączenia *ьm, ьn* np.:

pie. **gn̥-* → psł. **gъnati* → pol. *gnać*,
wcz.psł. *m̥, n̥*
pie. **dhm̥-* → psł. **dъmą* → pol. *dmę*,

pie. *-gm̥- → psł. *vy-žь̥m-ǫ → pol. *vyžmę*,

wcz.psł.

ḿ̥, ń̥ pie. *zvn̥- → psł. *zvьněti* 'dźwięczeć'.

Te przekształcenia spowodowały zanik sonantów nosowych w jęz. psł. i w językach słowiańskich.

3. Sonanty ustne *r̥, l̥, ŕ̥, ĺ̥* w pozycji przed samogłoską przeszły – podobnie jak sonanty nosowe – w połączenia *ьr, ъl, ьr, ьl*. W językach słowiańskich brak dokumentacji pozwalającej zrekonstruować psł. formy wyrazowe z grupami *ьr, ъl* w tej pozycji, można natomiast zrekonstruować psł. formy z grupami *ьr, ьl*, np. **tьrǫ, *dьrǫ, *pьrǫ, *umьrǫ, *stьlati*.

4. Sonanty ustne *r̥, l̥, ŕ̥, ĺ̥* w pozycji przed spółgłoskami zachowały się w jęz. psł., por. np. psł. **gr̥dlo, *gr̥bъ, *kr̥kъ, *kr̥miti, *tr̥gъ, *stl̥pъ, *sl̥nce, *pl̥kъ, *xl̥mъ; *tŕ̥tьjь, *tŕ̥lъ, *pŕ̥lъ, *mŕ̥lъ, *sъmŕ̥tь, *dĺ̥gъ, *tĺ̥kǫ, *vĺ̥kъ, *mĺ̥knǫti*[32]. W prasłowiańszczyźnie, oprócz istniejącej już opozycji **sonant twardy : sonant miękki** – wytworzyła się nowa opozycja iloczasowa **sonant długi : sonant krótki**. Zatem w końcowej fazie wspólnoty psł. stan sonantów przedstawiał się prawdopodobnie następująco: *r̥̄, r̥̆, l̥̄, l̥̆, ŕ̥̄, ŕ̥̆, ĺ̥̄, ĺ̥̆*. Taki stan odziedziczyły wyodrębniające się ze wspólnoty dialekty (języki) słowiańskie, z których do dziś niektóre jeszcze je zachowują (jęz. czes., słowac. – *r̥, l̥*; jęz. słoweń., mac., sch. – *r̥*). Przyjmujemy, że przedstawiony wyżej zasób sonantów odziedziczył w swej początkowej fazie rozwojowej również język polski. Na jego gruncie sonanty podlegały dalszej ewolucji.

4.2. Rozwój sonantów w języku polskim

W początkowej fazie rozwoju polszczyzny sonanty uległy wokalizacji, tzn. zgłoskotwórcze spółgłoski przekształciły się w zwykłe spółgłoski,

[32] Na temat sonantów w jęz. psł. istnieje wiele hipotez, m.in. Z. Stieber zakłada, że w psł. sonanty nie występowały, były natomiast połączenia *ŭr, ŭl, ĭr, ĭl*, które w późniejszych dialektach wsch.słow. przeszły w *ьr, ъl, ьr, ьl*, a w późniejszych dialektach płd.słow. i zach.słow. przekształciły się w sonanty – por. Z. Stieber, *Zarys gramatyki porównawczej języków słowiańskich*, Warszawa 1979, s. 34. Inne koncepcje przyjmują jednak występowanie sonantów w jęz. psł. i do nich przychyla się ujęcie prezentowane w niniejszym opracowaniu.

a w ich sąsiedztwie powstały samogłoski pełne, które przyjęły funkcję sylabotwórczą.

4.2.1. ROZWÓJ *r̥̆*

Sonantyczne *r̥* uległo wokalizacji w *ar*. Krótkie *ăr* jest kontynuowane bez zmiany brzmienia (barwy) do dziś, np.:

psł. **br̥kъ* → stpol. *bărk* → pol. *bark*,
psł. **br̥zo* → stpol. **bărzo* → pol. *bardzo*,
psł. **gr̥dlo* → stpol. *gărdło* → pol. *gardło*,
psł. **kr̥čma* → stpol. *kărčma* → pol. *karčma*,
psł. **kr̥kъ* → stpol. *kărk* → pol. *kark*.

Długie *ār* uległo ścieśnieniu (po zaniku iloczasu), a następnie – w związku z zanikiem *ȧ* (zob. II.6) – przeszło w *ar*, np.:

psł. **br̥šč̆ь* → stpol. *bārš̆č̆* → śrpol. *bȧršč* → *baršč*,
psł. **br̥tь* → stpol. *bārć* → śrpol. *bȧrć* → *barć*,
psł. **gr̥bъ* → stpol. *gārb* → śrpol. *gȧrb* → *garb*,
psł. **gr̥stь* → stpol. *gārść* → śrpol. *gȧrść* → *garść*,
psł. **tr̥gъ* → stpol. *tārg* → śrpol. *tȧrg* → *targ*.

4.2.2. ROZWÓJ *r̥̆́*

1. Rozwój *r̥̆́* był uwarunkowany sąsiedztwem fonetycznym. Sonantyczne palatalne *r̥̆́* w pozycji przed spółgłoską przedniojęzykowo-zębową ulegało dyspalatalizacji i przeszło w *ar* (zob. II.2.1.1). Schematycznie można ująć to następująco:

r̥̆́ T → ăr

Krótkie *ăr* zachowało się bez zmiany barwy samogłoski (zatraciło jedynie iloczas), natomiast długie *ār* dzieliło los samogłoski długiej *ā* (zob. II.6). Po zaniku iloczasu uległo ścieśnieniu, a w XVIII w. ponownie uzyskało postać *ar*, np.:

psł. **č̆ŕ̥tь* → stpol. *č̆art* → *čart*,
psł. **napŕ̥stъkъ* → pol. *naparstek*,
psł. **mŕ̥znǫti* → pol. *marznąć*,
psł. **č̆ŕ̥no* → stpol. *č̆ārno* → śrpol. *čȧrno* → *čarno*.

W polszczyźnie ogólnej zachowały się nieliczne ślady dawnej miękkości *ŕ̥*, np. *żarno, ćvartka, ʒarski*. Liczniej natomiast rejestrują je północnopolskie

dialekty (Mazowsze, Kaszuby), np. *śarna = sarna*, *mártvy = martvy*, *źarnovo – Dziarnowo* (nazwa miejscowości), które zachowują miękkość spółgłosek przed *ar* ← *ŕ*.

2. *r̥̆ W, K → iŕ → eŕ → eř*

Sonantyczne *r̥̆* miękkie w pozycji przed spółgłoską wargową lub tylnojęzykową przechodzi w *iŕ*, które uległo zmianie w *eř*. Jeżeli *eř* kontynuowało sonant krótki, to pozostawało bez zmian, jeżeli zaś sonant długi, to – zgodnie z rozwojem *ē* (zob. II.6) – w XVI w. uległo ścieśnieniu (trwało ono z różnymi rezultatami aż do końca XIX w.), by wreszcie utożsamić się z *e*, np.:

psł. **pŕ̥xnǫti* → stpol. *pĭřxnǫć* → *pěřxnǫć* → śrpol. *peřxnǫć*,

psł. **vŕ̥ba* → stpol. *vĭřba* → *vĕřba* → śrpol. **vèřba* → npol. *veřba*,

psł. **vŕ̥xъ* → stpol. *vĭřx* → *vĕřx* → śrpol. *vèřx* → npol. *veřx*.

3. *r̥̆T'* → *ir* → *er*

Sonantyczne miękkie *r̥̆* w pozycji przed spółgłoską palatalną ulega wokalizacji w *ĭr*, które następnie ulega rozszerzeniu do *ĕr*. Rozwój tego kontynuantu jest uwarunkowany iloczasem. Krótkie *er* zachowuje się bez zmian, długie natomiast – po zaniku iloczasu – ulega ścieśnieniu, które wycofuje się w końcu XIX w. i ponownie występuje grupa *er* (zob. II.6), np.:

psł. **sŕ̥dьce* → stpol. *s'ĭrce* → stpol. *śĕrce* → *sĕrce* (depalatalizacja *ś* → *s* dokonała się pod wpływem języka czeskiego) → śrpol., npol. *serce*,

psł. **tŕ̥nь* → stpol. *t'ĭrń* → stpol. *ćĕrń* → śrpol. *ćèrń* → npol. *ćerń*,

psł. **čŕ̥niti* → stpol. *čĭrńić* → stpol. *čĕrńić* → śrpol. *čèrńić* → npol. *čerńić*.

4.2.3. ZJAWISKA ANOMALII I WYRÓWNAŃ ANALOGICZNYCH W ROZWOJU *r̥*, *ŕ̥*

Nieregularnym kontynuantem *r̥* jest *ur*, por. formy *kurč, burčeć, turkotać, gurbić się, kurpe, purxavka*. Nieregularność tę można usprawiedliwić dwoma czynnikami: a) onomatopeicznym w wyrazach typu *burčeć, turkot* oraz b) koartykulacyjnym w formach typu *kurč, kurpe, gurbić się, burčeć, purxavka*, ponieważ poprzedzające spółgłoski tylnojęzykowe i wargowe sprzyjają artykulacji samogłoski *u* – tylnej, wysokiej, okrągłej.

Odstępstwem od przedstawionego wcześniej schematu wokalizacji sonantów jest również dawna regionalna (południowo- i środkowopolska) wokalizacja *r̥* w *yr*, np. *myrdać, styrčeć, tyrkotać*, przy czym formy te weszły do języka ogólnego z gwarowym *yr* wymienionym na „lepsze" *er*.

Ogólnopolską formę *portki* zamiast oczekiwanej **partki* (por. stpol. *part* 'płótno') uważa się za pożyczkę wschodniosłowiańską.

Pozostają bez wyjaśnienia stpol. forma *korczak* 'dzban' i współczesna *storczyk*, zawierające *or* jako kontynuant dawnego *r̥*.

Nieregularny rozwój *ŕ̥* wystąpił w wyrazie **sŕ̥pъ* → *śirp* → *śerp*, zamiast oczekiwanej formy *śeřp*.

Przejawem działania analogii są następujące formy: *čarni* (zamiast oczekiwanej formy *černi*), która powstała pod wpływem *čarny*; podobnie *žarće* powstała na wzór formy *žarł, darće* – na wzór *darł*. Wyrównanie innego typu reprezentuje deminutywna forma *žerdka* (zamiast *žardka*), powstała na wzór podstawy *žerʒ́*, w której *-er-* jest umotywowane sąsiedztwem spółgłoski środkowojęzykowej *ʒ́*. Nieregularne *er* (zamiast *ar*) występuje także w przymiotniku *čerstvy*.

Staropolskiej i umotywowanej fonetycznie formie *zarno* odpowiada nowsze *źarno*, które można traktować jako wynik wyrównującego wpływu Msc. lp. *źirńe*. Narzucił on innym formom przypadkowym miękkość *ź* w temacie, przejmując od nich tematyczne *a*.

Wynikiem upodobnienia stpol. *ćvirʒa, ćvirʒ́ić* do *tvardy* są nowsze formy *tvi(e)rʒa, tvi(e)rʒ́ić*.

4.2.4. ROZWÓJ *l̥̆*

Rozwój *l̥̆* polegał na tym, że element konsonantyczny sonantu był realizowany w postaci *ł*, wokaliczny natomiast rozwinął się w zależności od sąsiedztwa fonetycznego:

1) po spółgłosce zębowej *l̥̆* → *łŭ* → *łu*, np.:

psł. **stl̥pъ* → stpol. *stłup* → npol. *słup*,

psł. **sl̥nьce* → stpol. *słuńce* → npol. nieregularne *słońce*;

2) po spółgłosce wargowej *l̥̆* → *ŏł, ōł*. Następnie *ŏł* po zaniku iloczasu przeszło w *oł*, natomiast *ōł* w *ół* i ostatecznie w *uł* (zob. II.6), np.:

psł. **ml̥va* → stpol. *mołva* → npol. *mova*,

psł. **ml̥viti* → stpol. *mōłvić* → stpol. *mółvić* → npol. *muvić*,

psł. **pl̥kъ* → stpol. *pōlk* → śrpol. *półk* → npol. *pułk*;

3) po spółgłosce tylnojęzykowej *l̥̆* → *eł*, np.:

psł. **kl̥basa* → stpol. *kełbasa* → npol. *kełbasa*,

psł. **zgl̥kъ* → stpol. *zgełk* → npol. *zgełk*,

psł. **xl̥mъ* → pol. *xełm*,

psł. **xl̥piti* → pol. *xełpić (się)*.

4.2.5. ROZWÓJ *ļ́*

Rozwój *ļ́* polegał na tym, że element konsonantyczny był realizowany w postaci *ł*, rzadziej *l*, elementem zgłoskotwórczym stała się zaś samogłoska, której jakość była związana z charakterem poprzedzającej ją spółgłoski:

1) po spółgłosce zębowej *ļ́'* → *ły*, np.:
psł. *tļ'kǫ* → pol. *tłukę*,
psł. **tļ'stъjь* → pol. *tłusty*,
psł. **dļ'bǫ* → stpol. *dłubę* → npol. *dłubę*;

2) po spółgłosce *č́, ž́* (wywodzącej się z palatalizacji *k, g,* – zob. II.9.3) *ļ́'* → *ěl* → *ół* (po przegłosie lechickim, zob. II.2.1.1), następnie *ół* → *oł*, a *ōł* → *ół* → *uł* (zob. II.6) np.:
psł. **č́ļ'gati* → **č́ělgati* → stpol. *čółgać* → npol. *czołgać*,
psł. **č́ļ'no* → **č́ělno* → stpol. *čółno* → śrpol. *czółno* → npol. *czułno*,
psł. **ž́ļ'cь* → **ž́ělcь* → stpol. *žółć* → śrpol. *żółć* → npol. *żułć*,
psł. **ž́ļ'vь* → **ž́ělvь* → stpol. *žółv* → śrpol. *żółv* → npol. *żułv*;

3) po spółgłosce wargowej rozwój *ļ́'* jest dwojaki:
– przed spółgłoską przedniojęzykowo-zębową twardą *ļ'* → *eł* (zob. II.2.1.1), np.:
psł. **pļ'nъjь* → pol. *pełny*,
psł. **vļ'na* → pol. *wełna*,
psł. **pļ'zati* → pol. *pełzać*,
psł. **pļ'lъ* → pol. *pełł*;
– przed inną spółgłoską *ļ́'* → *il.* np.:
psł. **vļ'ga* → pol. *wilga*,
psł. **vļ'kъ* → pol. *wilk*,
psł. **mļ'k-* → pol. *milč(eć), milk(nąć).*

4.2.6. ZJAWISKA ANOMALII I WYRÓWNAŃ ANALOGICZNYCH W ROZWOJU *ļ, ļ'*

Liczna grupa odstępstw od omówionych wyżej reguł wokalizacji *ļ, ļ'* ma podłoże regionalne. Stan dialektów ludowych w przeszłości i obecnie pozwala przypuszczać, że w Polsce północnej każde *ļ, ļ'* przechodziło w *oł*. Świadczą o tym kaszubizmy: *tołmač* = tłumacz, *kołbasa* = kiełbasa, *kołp* = kiełp 'łabędź', *xołpic* = chełpić (się) – kontynuujące *l* sonantyczne twarde oraz *vołk* = wilk, *mołčec* = milczeć – kontynuujące *l* sonantyczne miękkie,

a także mazowizmy *vołna* = wełna, *połny* = pełny, *mołł* = mełł, *połł* = pełł, nawet *vyvołga* = wywilga 'wilga'.

Te nieregularności są poświadczone w najdawniejszych zapisach onomastycznych – miejscowości północnopolskich, por. *Stolpia* (1204) – dziś Słupia, *Stolp* (1240) – dziś Słupsk, *Chołm* (1136).

Wyrównania analogiczne w obrębie paradygmatu fleksyjnego obserwujemy np. w odmianie rzeczownika *wełna*, w której formy M.D.B.N. lp., tzn. *wełna, wełny, wełnę, wełno* realizowały temat *weln-* (← *ļ'* po wargowej, a przed spółgłoską przedniojęzykowo-zębową twardą), natomiast C. i Msc. lp. powinny przybierać postać **viln-*, ponieważ końcówka obu tych przypadków (*-e-*) powodowała palatalizację tematycznego *n*. Ostatecznie w całym paradygmacie zwyciężył temat *weln-* (*wełne*).

Podobnie formy przymiotnika *pełny* narzuciły charakter kontynuantów *ļ'* w derywowanych od niego formach czasownika *pełnić*, a nie **pilnić* – jak by wskazywały prawa fonetyczne rozwoju tego sonantu.

4.3. Chronologia wokalizacji sonantów

4.3.1. CHRONOLOGIA BEZWZGLĘDNA (zob. I.4.4)

Metoda filologiczna (zob. I.4.3.1):

Pierwszy chronologicznie zabytek języka polskiego (zob. I.3.2), tj. *Bulla gnieźnieńska,* jednoznacznie poświadcza, że wokalizacja sonantów dokonała się w epoce przedpiśmiennej. W Bgn. sonanty już nie występują, a na ich miejscu pojawiają się grupy samogłoskowo-spółgłoskowe, por.:

Targossa (= Targosza) – pol. *targ*, psł. **tŕgъ*,
Marlec (= Marłek) – pol. *zmarły*, psł. **mŕlъkъ*,
Zmarsk (= Zmarsk) – pol. *zmarszczka*, psł. **mŕsk-*,
Cyrnela (= Czi(y)r(z)niela) – stpol. *čirnić*, psł. **čŕn-*,
Vilchanta (= Wilczęta) – pol. *vilk*, psł. **vļ'kъ*.

Należy zatem przyjąć, że wokalizacja sonantów dokonała się wcześniej, a więc przed XII w.

4.3.2. CHRONOLOGIA WZGLĘDNA (zob. I.4.4)

Metoda rekonstrukcji wewnętrznej (zob. I.4.3.2.):

Charakter zmian, a zwłaszcza dyspalatalizacyjny rozwój *ŕ* w pozycji przed spółgłoską przedniojęzykowo-zębową (np. *čŕťъ* → *čart*) oraz rozwój *ļ'* w tej samej pozycji (np. *vļ'na* → *vełna*, także *čļ'no* → *čelno* → *čōlno* → *čułno*), pozwalają odnieść wokalizację sonantów do tego samego okresu, w którym zachodził przegłos lechicki (zob. II.2.1.1; II.2.1.3).

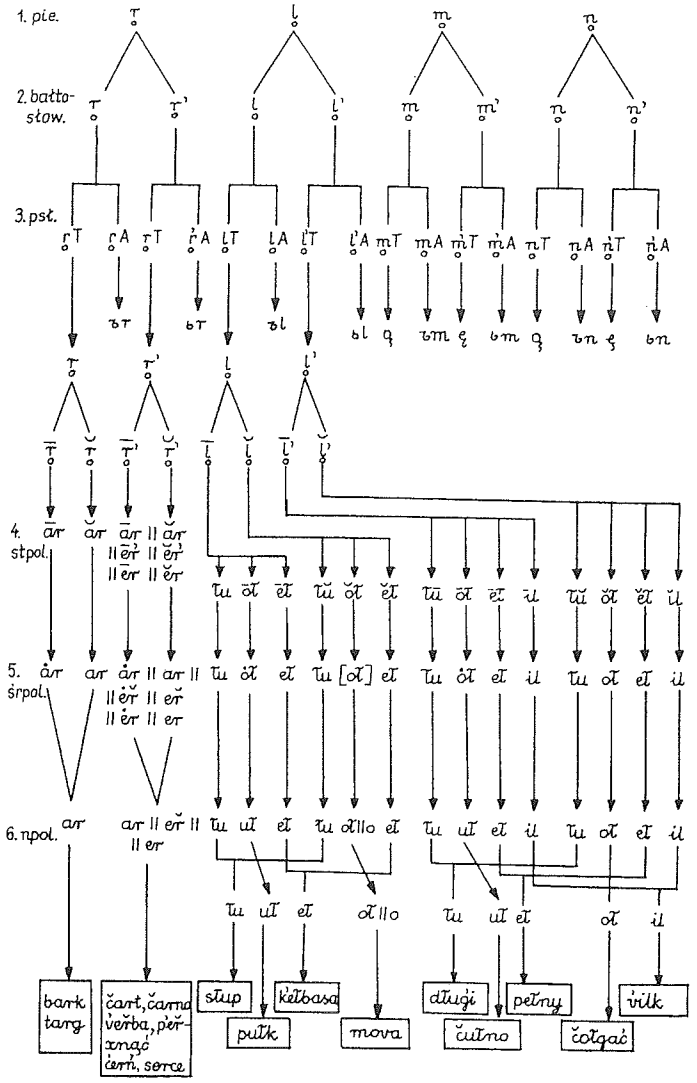
W szerszej perspektywie czasowej można stwierdzić, że wokalizacja sonantów zaszła po palatalizacji psł. spółgłosek *k* → *č́*, *g* → *ž́* (zob. II.9.3), występuje bowiem forma *čarny*, a nie *karny* (← psł. **čŕnъjь*), a przed tzw. polską palatalizacją (zob. II.9.4).

Metoda historycznoporównawcza (zob. I.4.3.3)

W tym miejscu trzeba przypomnieć, że w części języków słowiańskich sonanty nie zwokalizowały się całkowicie (jęz. czes., słoweń., sch., mac., słow.), w części natomiast zwokalizowały się (jęz. pol., dial. pomorskie i połabskie, jęz. wsch.słow.), zatem proces ten musiał zajść w okresie, gdy słowiańszczyzna była już w trakcie podziału terytorialno-językowego (zob. I.2.3.1; I.2.3.2).

Zestawienie powyższych danych pozwala na wyciągnięcie wniosku, że zasadnicza faza procesu wokalizacji sonantów przypadała prawdopodobnie na wiek X.

4.4. Ewolucja sonantów (pie.-pol.)

Wykres 7

5. SAMOGŁOSKI NOSOWE

5.1. Geneza nosówek

Powstanie samogłosek nosowych wiąże się ściśle z działaniem prasłowiańskiego prawa sylaby otwartej. W jego bowiem wyniku połączenia dyftongoidalne *em, en, im, in, om, on, am, an, um, un,* występujące przed spółgłoską i w wygłosie, uległy monoftongizacji i przeszły w samogłoskę nosową (zob. I.2.2), np.:

pie. **trems-* → psł. **tręsti* (por. łac. *tremo*) → pol. *trząść*,
pie. **penkᵘt* → psł. **pętь* (por. grec. *pente*) → pol. *pięć*,
pie. **gᵘrendh* → psł. **grędъ* (por. łac. *grandis*) → stpol. *grąd* 'miejsce wzniosłe i suche pośród łąk błotnistych',
pie. **dentslo* → psł. **dęslo* (por. łac. *dens, -ntis*) → pol. *ząsło*,
pie. **pont* → psł. *pǫtь* (por. łac. *pons, -ntis*) → stpol. *pąć*,
pie. **dhumb* → psł. **dǫbъ* (por. lit. *dum̃blas*) → pol. *dąb*,
pie. **glumbh* → psł. **glǫbokъ* → pol. *głęboki*,
pie. **gund-* → psł. **gǫdti* → psł. **gǫsti* → stpol. *gąść* 'grać, brzękać',
pie. **ǵhans* → psł. **gǫsь* (por. łac. *anser*) → pol. *gęś*,
pie. **ienter* → psł. **jętry, *jętrъve* (por. łac. *ianitrices*) → stpol. *jątrev* 'bratowa',
pie. **kamptos* → psł. **kǫtь* (por. lit. *kam̃pas*, łac. *campus*) → pol. *kąt*,
pie. **kondsos* → psł. **kǫsъ* (por. lit. *kąsti kándu*) → pol. *kęs*,
pie. **krongh* → psł. **krǫgъ* (por. stniem. *hring*, niem. *Ring*) → pol. *krąg*.

Z podanych przykładów wynika, że pie. połączenia typu *em, en, im, in* były kontynuowane w prasłowiańszczyźnie w postaci *ę*, natomiast połączenia *om, on, am, an, um, un* – w postaci *ǫ*. A zatem w psł. zachowana była opozycja przednia *ę* i tylna *ǫ*. Ponadto trzeba przypomnieć, że samogłoski nosowe powstały w jęz. prasłowiańskim z wcześniejszych sonantycznych połączeń $m̥T$, $n̥T \rightarrow ǫ$, $ḿ̥T$, $ń̥T \rightarrow ę$ (zob. I.2.2; II.4.1).

Samogłoska nosowa *ę*, podobnie jak pozostałe samogłoski przedniego szeregu, miała zdolności palatalizujące i w formach wyrazowych zmiękczała poprzedzające ją spółgłoski.

Istotną kategorią fonologiczną prasłowiańskiego systemu była opozycja iloczasowa; występowała ona również w odniesieniu do samogłosek nosowych. Prasłowiańska para wyrazowa **mǫ̆ka* 'męka' i **mǭka* 'mąka' różniła się między sobą tylko tą jedną cechą dystynktywną (*ǫ̆* : *ǭ*), która różnicowała zarazem ich znaczenia.

5.2. Rozwój samogłosek nosowych w okresie staropolskim

W okresie przedpolskim występowały dwie odziedziczone z języka prasłowiańskiego samogłoski nosowe: przednia, średnia, palatalizująca i tylna, średnia, niepalatalizująca. Obie w dwu wariantach: krótkim i długim: *'ę̆ 'ę̄ ǫ̆ ǭ*.

W staropolskim okresie rozwoju języka polskiego samogłoski nosowe objęte były tymi wszystkimi procesami fonetycznymi, które dokonały się w samogłoskach ustnych.

Najwcześniejszą i istotną zmianą był przegłos. Polegał on na tym, że samogłoski nosowe przednie w pozycji przed spółgłoską przedniojęzykowo-zębową twardą ulegały dyspalatalizacji i przechodziły w *'ǫ* (zob. II.2.1.1). Schematycznie przedstawimy to następująco:

'ę̆T 'ę̄T → 'ǫ̆T 'ǭT

Uwzględniając tę zmianę, szereg nosówek w polszczyźnie X wieku przedstawimy tak:

'ę̆ 'ę̄ 'ǫ̆ 'ǭ ǫ̆ ǭ

Novum, które wprowadził przegłos, polegało więc na tym, że samogłoski tylne mogły występować nie tylko – jak dotąd – po spółgłoskach twardych, lecz również po spółgłoskach miękkich, np. w Bgn.:

Śv̨otoš (*Zuantos*), por. **svętъ*,
Čǫstobor (*Chanstobor*), por. **čęstъ*,
Tŕǫsovo (*Transouo*), por. **tręsǫ*.

Drugi rodzaj zmian w zakresie samogłosek nosowych polegał na wzmoc-

nieniu opozycji iloczasowej. W początkach polszczyzny występowały nosówki długie, które kontynuowały – ze względów intonacyjnych – tylko część prasłowiańskich nosówek długich. Wzdłużanie samogłosek pierwotnie krótkich dokonywało się przede wszystkim w dwu pozycjach: 1) w wyniku przedpolskiej kontrakcji grup *-ojǫ, -ejǫ, -ьjǫ*, np. *rękǫ* ← **rǫkojǫ*, *żenǫ* ← **ženojǫ*; *dušǫ* ← **dušejǫ*, *mojǫ* ← **mojejǫ*; *kośćǫ* ← **kostьjǫ*, *vśǫ* ← **vьsьjǫ*; 2) po zaniku jerów jako wynik stpol. wzdłużenia kompensacyjnego (zob. II.3.5), np. stpol. *dǭb* ← **dǫbъ*, stpol. *sǭdъ* ← **sǫdъ*, stpol. *rę̄d* ← **rędъ*, stpol. *vę̄z* ← **vęzъ*.

Zmiany te miały charakter ilościowy – fonetyczny, tzn. zmieniały w okresie stpol. długość nosówek w danych formach wyrazowych, nie zaś jakościowy – fonologiczny, bo nie wprowadzały do systemu nowych jakościowo samogłosek nosowych.

Niewątpliwie najważniejszą zmianą w tym okresie było systematyczne obniżanie artykulacji obu nosówek aż do poziomu samogłoski niskiej, czyli nosowego *a*. Zmiana ta była spowodowana tendencją do podtrzymania i wzmocnienia rezonansu nosowego, który znajduje najlepsze warunki artykulacyjne podczas wymawiania niskiej samogłoski *a*. Proces ten przebiegał prawdopodobnie w dwu etapach. W pierwszym (XII–XIII w.) powstające nosowe *a* miało dwa warianty – przedni (*ą̈*) i tylny (*ą̊*) w zależności od tego, czy było wynikiem przekształcenia pierwotnego *ę* czy *ǫ*:

1) *'ę̆* → *ą̈*,
2) *'ę̄* → *ą̈̄*,
3) *ǫ̆* + *'ǫ̆* → *ą̊̆*,
4) *ǭ* + *'ǭ* → *ą̊̄*.

Oczywiście już w tym etapie zostały częściowo zatarte wyniki przegłosu lechickiego (co prawda samogłoski *ą̈̆*, *ą̈̄* występowały po spółgłosce miękkiej, ale samogłoski *ą̊̆*, *ą̊̄* mogły występować zarówno po miękkiej, jak i po twardej, a więc kontynuowały zarówno etymologiczne *ǫ*, jak i *'ǫ* pochodzące z przegłosu).

W drugim etapie (XIV–XV w.) ta nieznaczna różnica barwy (brzmienia) całkowicie zaginęła, a została zachowana jedynie różnica iloczasu, który był wtedy najważniejszą kategorią fonologiczną w systemie wokalicznym (zob. II.6.1.1; 6.2.1):

1) *ą̈̆* + *ą̊̆* → *ą̆*,
2) *ą̈̄* + *ą̊̄* → *ą̄*.

5.2.1. DOKUMENTACJA FILOLOGICZNA ZMIAN SAMOGŁOSEK NOSOWYCH W OKRESIE STAROPOLSKIM

Przedstawione wyżej zmiany (zob. II.5.2) dokumentują najdawniejsze teksty staropolskie, w których obie (pierwotnie różne) samogłoski nosowe oznaczone są jednakowo.

1. Już w Bng. (zob. I.3.3.2.1) pojawiają się zapisy *an, am* na oznaczenie obu nosówek, np. *Radanta* = *Rad̨ęta*, *Balouanz* = *Bałovǫs*, *Gamba* = *Gęba*, *Dambnica* = *Dębńica*, *Zambatino* = *Zębaćino*.

2. Kśw. (zob. I.3.3.2.4) wprowadzają nowy znak graficzny na oznaczenie obu samogłosek nosowych, np. *sø* = *sę*, *sø* = *są*, *pocøhø* = *pocęxǫ*, *ydehø* = *iʒexǫ*, *vzastøpy* = *w zastępy*.

3. Podobną grafię zachowuje Pfl. (zob. I.3.3.2.5), np. *rzekø* = *rekę*, *rzekø* = *rzeką*, *yøzik* = *język*, *zøby* = *zęby*, *bødø* = *będę*, *bødø* = będą.

4. Rs. poznańskie (I.3.3.2.6) z XIV w. stosują m.in. dwuznaki na oznaczenie asynchronicznej artykulacji samogłoski nosowej, np. *Sandziwoy* = *Sę̨ivuj*, *Krziwosand* = *Křyvosǫd*, *swanthy* = *śvęty*, *penandze* = *pęńǫʒe*, *sand* = *sǫd*, a także tzw. *o* rogate na oznaczenie obu nosówek w wygłosie, tj. w artykulacji synchronicznej, np. *zapprawø* = *za prawǫ*, *rzeczø* = *řečǫ*. Podobne zjawisko obserwujemy również w Rs. krakowskich, np. *swanthy* = *śvęty*, *clannl* = *klǫł*, *poczanl* = *počǫł*, *Swantohne* = *Śvętoxńe*, *Dulanbanky* = *Dulębanki*.

5. W niektórych tylko tekstach – ściślej w BZ (zob. I.3.3.2.13) – znajdujemy zaznaczanie z dużą niekonsekwencją iloczasu samogłosek nosowych w ten sposób, że długie są zapisywane podwojoną literą, np. *bødøø* = *będǫ*, *møøky* = *mǫki*, *dokøød* = *dokąd*, *ktorøøsz* = *kturąż*, *nadszemyøø* = *nad źemǫ*, *søø* = *sǫ*, *stobøø* = *z tobǫ*, *zemrøø* = *zemrǫ*, *opyøødz* = *opǫ́ć*, *røkøø* = *rękǫ*.

5.3. Rozwój samogłosek nosowych w okresie średniopolskim

Zróżnicowanie iloczasowe samogłosek trwało najprawdopodobniej do końca XV w. Przełom XV i XVI wieku to okres zaniku iloczasu (zob. II.6) – także w odniesieniu do nosówek. Czas trwania ich artykulacji zrównał się, pojawiające się różnice iloczasowe miały charakter wyłącznie fonetyczny, fonologicznie nie były już ważne, dokonała się więc neutralizacja opozycji iloczasu. Wytworzyła się natomiast nowa opozycja barwy samo-

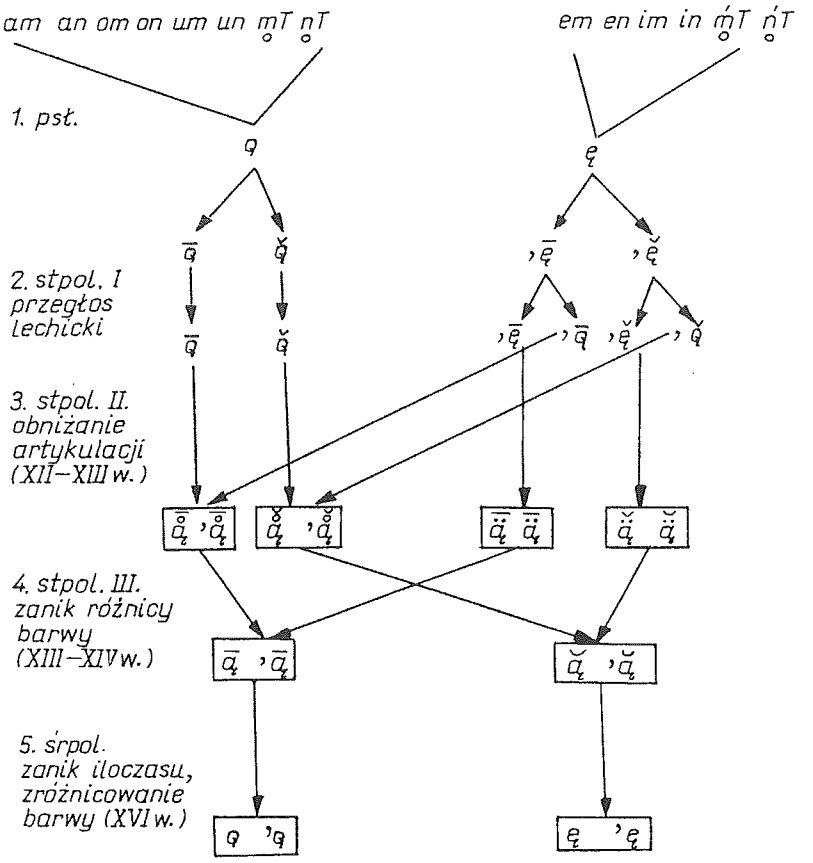
głoski. Kontynuantem stpol. krótkiej samogłoski nosowej stało się *ę*, długiej zaś – *ǫ*.

5.4. Ewolucja samogłosek nosowych

Wykres ewolucji samogłosek nosowych (wykres 8) przedstawia tylko zmiany jakościowe, etapy końcowe, a pomija zmiany ilościowe, stadia pośrednie, niewykrystalizowane, przejściowe postaci, warianty fonemów. Dlatego też konieczna jest tu uwaga, że procesy językowe nie przebiegają nigdy z jednakową siłą na całym terytorium i w tym samym czasie. Druga uwaga dotyczy ortografii – znak graficzny *ę* oznacza *e* nosowe, *ǫ* – *o* nosowe, *ą* – *a* nosowe. Po zaniku iloczasu *ą* uległo ścieśnieniu i przeszło w *o* nosowe, lecz dawna pisownia pozostała.

Jednakże nawet z tak uproszczonego ujęcia wynika, że nowe polskie samogłoski zachowujące opozycję **przednia : tylna** nie są bezpośrednią kontynuacją stanu prasłowiańskiego. Obok bowiem *ę* pierwotnie palatalizującego występuje współcześnie *ę*, które takiej zdolności nie ma (usunięta więc została korelacja palatalności), por. *śvęty, vzęty* ale *sęża, ręka*. Obok *ǫ* po twardej spółgłosce, np. *dǫb, zǫb*, występuje *ǫ* po spółgłosce miękkiej – *vzǫć, pǫty*. Ogólna zasada jest więc taka – zarówno *ę*, jak i *ǫ* po spółgłosce twardej są kontynuacją prasłowiańskiego *ǫ*. Różnice między nimi są spowodowane iloczasem, tzn. *ę* pochodzi z nosówki krótkiej, *ǫ* – z długiej. Nosówki *ę, ǫ*, które występują po spółgłoskach środkowojęzykowych *ś, ź, ć, ʒ́* są kontynuacją prasłowiańskiej nosówki przedniej, przy czym pierwotną krótką kontynuuje *ę*, pierwotną długą – *ǫ*. Trudności w rekonstruowaniu pierwotnej nosówki sprawia sąsiedztwo *j* i sąsiedztwo spółgłosek spalatalizowanych przez *j* (np. *š, ž, č, ʒ́*), po *j* bowiem mogła występować i samogłoska *ę*, i samogłoska *ǫ*.

W zasadzie ewolucja samogłosek nosowych w języku polskim zakończyła się w XVI w. Najważniejsze zmiany, jakie zaszły od tego czasu w języku literackim, to ostateczne dokonanie się fonologicznego rozkładu nosówek na grupy *eN, oN* przed zwartymi i zwarto-szczelinowymi wraz z odnosowieniem *ę* w wygłosie, a obu nosówek przed *l, ł*; na skutek tych zmian fonem *ę* utracił w języku warstw wykształconych samodzielność, utrzymując się tylko dzięki ortografii jako „fonem fakultatywny" (Z. Stieber,

Wykres 8

op.cit., s. 41). Współczesna wymowa typu *moŋka, reŋka, ide, rob'e, vzoų, stanoų, poginel'i, umknel'i* ma źródło w XVII-wiecznej polszczyźnie. W różny sposób rozwijały się nosówki w dialektach ludowych, a i we współczesnej polszczyźnie zaznaczają się pewne nowe tendencje rozwojowe, ale występujący w języku ogólnopolskim zasób fonemów nosowych od XVI w. nie uległ zmianom.

5.5. Zjawiska anomalii w rozwoju samogłosek nosowych

Mimo określonych tendencji rozwojowych (por. uwagi wcześniejsze) postać samogłosek nosowych występujących w poszczególnych formach wyrazowych ulegała różnym przekształceniom. Możemy je stwierdzić, zestawiając formy staropolskie ze współczesnymi.

5.5.1. NAZALIZACJA, CZYLI WTÓRNA NOSOWOŚĆ

stpol. *częstovać, część* – wsp. *częstować*,
stpol. *męzy* – wsp. *męży*,
stpol. *teskny* – wsp. *tęskny*,
stpol. *paśćeka* – wsp. *paszczęka*.

5.5.2. DENAZALIZACJA, CZYLI ODNOSOWIENIE

stpol. *rękojęść* – wsp. *rękojeść*,
stpol. *uczęstnik* – wsp. *uczestnik*.

5.5.3. ALTERNACJE – SAMOGŁOSKA NOSOWA: SAMOGŁOSKA USTNA

W tym wypadku chodzi o pary wyrazów, w których występuje (występował) rdzeń w obocznej postaci. Oboczności te są wynikiem dziedzictwa jęz. psł. lub późniejszych zapożyczeń z języków obcych. Niejednokrotnie alternacje te wiążą się ze zróżnicowaniem znaczeń wyrazów:

xęć – xuć,
kęzory – kudły,
kęs – (pśi)kus,
łęk – łuk,
pękać – pukać,
ręčńica - rušńica,
wnęka – wnuk,
Vęcław – Vacław.

5.5.4. ZRÓŻNICOWANIE FORM ZAIMKÓW

Odrębnym zagadnieniem jest obecność zaimkowych form z nosówką, a więc *mę, ćę, śę* i bez nosowości – *me, će, śe*. Te staropolskie oboczności, będące dziedzictwem epoki prasłowiańskiej, występowały tylko w pozycji po czasowniku; po przyimkach bowiem nosówka występowała zawsze. Zróżnicowanie to miało charakter regionalny, a jego ogólny obraz jest następujący: dialekty północnopolskie (Wielkopolska, Mazowsze) miały zawsze formy z nosówką, dialekty południowe (Małopolska, Śląsk) *mę, ćę, śę* po przyimku – *před śę, za śę, přez ćę* oraz bez nosowości po czasowniku – *vizę će*.

5.5.5. ARCHAIZMY ORTOGRAFICZNE

Wcześniejsze stadia rozwojowe samogłosek nosowych znajdują czasem odzwierciedlenie w utrwalonej ortografii. Tak jest z literą oznaczającą *o* nosowe (*ą* zamiast *ǫ*), tak też jest z pisownią niektórych nazw własnych, która w dodatku narzuciła nową (wtórną) postać brzmieniową tych nazw, por.:

(*Jan*) *Kanty* – por. *kǫt, Kęty*, czyli Jan z Kęt;
Sandomeř – por. stpol. *Sędomiř*, czyli gród Sędomira;
Santok – por. *sǫsad, sǫsek*, stpol. *sǫpeř* 'przeciwnik, adwersarz', czyli 'wspólne ujście, wspólny tok'; ta prastara osada leży bowiem u ujścia Noteci do Warty i wg Galla Anonima stanowiła „regni custodia et clavis", tzn. klucz i strażnicę królestwa.

6. ILOCZAS. EWOLUCJA SAMOGŁOSEK ŚCIEŚNIONYCH. AKCENT

6.1. Źródła samogłosek długich w języku staropolskim

6.1.1. DZIEDZICTWO JĘZYKA PRASŁOWIAŃSKIEGO

W języku praindoeuropejskim (zob. I.1.4.2) wszystkie samogłoski występowały w opozycji **samogłoska długa : samogłoska krótka**. Różnorodne zmiany fonetyczne, które się dokonały w epoce prasłowiańskiej, a m.in. *ĭ* → *ь*, *ŭ* → *ъ*, *ŭ* → *y* (zob. I.2.2) zakłóciły tę przejrzystą korelację iloczasową. W początkowej fazie rozpadu wspólnoty prasłowiańskiej dokonały się dalsze ważne zmiany iloczasowe. W dialektach przedpolskich zachowały się dawne długie samogłoski w pozycji bezpośrednio przed akcentem (który w tej epoce był swobodny i ruchomy) w wyrazach dwusylabowych, pozostałe uległy skróceniu, natomiast dawne krótkie uległy wzdłużeniu pod intonacją nowoakutową. W konsekwencji tych zmian system wokaliczny polszczyzny – we wstępnej fazie jej rozwoju – składał się z następujących par fonemów identycznych co do barwy i zróżnicowanych iloczasowo:

ĭ, y̆, ŭ, ĕ, ŏ, e̊̆, ă, ę̆, ǫ̆
ī, ȳ, ū, ē, ō, e̊̄, ā, ę̄, ǭ

Poza tą opozycją znalazły się półsamogłoski *ь, ъ*, które – ze względu na takie właśnie marginalne miejsce w systemie – wkrótce zaginęły (zob. II.3.3).

Pierwszym więc źródłem samogłosek długich w staropolszczyźnie było dziedzictwo prasłowiańskie.

6.1.2. KONTRAKCJE

Drugim źródłem samogłosek długich była kontrakcja, czyli ściągnięcie dwu samogłosek przedzielonych *-j-*. Schematycznie możemy to ująć następująco:

$$A\,j\,A \rightarrow \bar{A}$$

Mogło także zachodzić ściągnięcie dwu samogłosek występujących bezpośrednio obok siebie, schematycznie:

$$A\,A \rightarrow \bar{A}$$

W okresie przedpolskim kontrakcja dokonywała się z dużą regularnością w wygłosie rzeczowników, np.:

– Mianownik rzeczowników zakończonych na *-ьje*, np. **pitьje → píćē, *pisanьje → písańē,*

– Mianownik lp. rzeczowników zakończonych na *-ьja*, np. **orlьja → rolā, *bratьja → braćā,*

– Narzędnik lp. rzeczowników zakończonych na *-a*, np. **rǫkojǫ → rǫkǭ, *nogojǫ → nogǭ,*

– Narzędnik lp. rzeczowników zakończonych na *-i-*, np. **kostьjǫ → kośćǭ, *noktьjǫ → nocǭ,*

– Dopełniacz lmn. rzeczowników zakończonych na *-i-*, np. **kostьjь → kościī, *noktьjь → nocī → nocȳ.*

Również w okresie przedpolskim dokonała się kontrakcja w odmianie złożonej przymiotników. Oto przykłady* **dobraja → dobrā, *dobroje → dobrē, *dobrajego → dobrēgo, *dobrujemu → dobrēmu.*

Istnieją też pojedyncze formy rzeczowników, w których nastąpiła kontrakcja w śródgłosie, por. **pojasъ → pās.*

W wymienionych formach imiennych regułą było zachowywanie po kontrakcji barwy samogłoski występującej po *j*.

W ściągnięciach nowszych, które dokonały się już w polszczyźnie, zasada ta nie obowiązywała zawsze. W czasownikach z psł. koniugacji *jo-/je-* w bezokoliczniku kontrakcja przebiegała w sposób następujący:

**stojati → stojać → stāć,*
**bojati sę → bojać śę → bāć śę,*
**smějati sę → śmejać śę → śmāć śę,*
**xvějati sę → xvejać śę → xvāć śę;*

w formach osobowych czasu teraźniejszego natomiast:

**znaješ → znāš,*

*źałaješ → źałāš,
*uḿeješ → uḿēš,
*znaje → znā,
*źałaje → źałā.

W wyniku tego ściągnięcia powstała zatem samogłoska długa o barwie samogłoski występującej przed *j*. Niektóre dialekty zachowują do dziś formy nieściągnięte, por. *bojać się, stojać*.

Najpóźniej dokonywała się kontrakcja w formach zaimków dzierżawczych, por. *mojego → mēgo*, *twojego → twēgo*. Polszczyzna ogólna do dziś zachowuje – zróżnicowane stylistycznie – formy ściągnięte i nieściągnięte.

6.1.3. WZDŁUŻENIE ZASTĘPCZE

Trzecim źródłem samogłosek długich było wzdłużenie zastępcze, czyli kompensacja ubytku iloczasu spowodowanego zanikiem jeru w następnej sylabie (zob. II.3.5). Wzdłużenie zastępcze dokonało się w dobie przedpiśmiennej polszczyzny, tj. przed XII w. (zob. II.3.6.1.2).

6.1.4. WPŁYW SPÓŁGŁOSEK PÓŁOTWARTYCH

Wzdłużenie samogłosek mogły też powodować różnorodne czynniki fonetyczne, m.in. sąsiedztwo płynnych spółgłosek *r, l*, np.:

stpol. *gora*	→ *gōra*	→ śrpol. *góra*	→ npol. *gura*,
stpol. *ṕoro*	→ *ṕōro*	→ śrpol. *ṕóro*	→ npol. *ṕuro*,
stpol. *skora*	→ *skōra*	→ śrpol. *skóra*	→ npol. *skura*,
stpol. *ktory*	→ *ktōry*	→ śrpol. *który*	→ npol. *ktury*,
stpol. *vtory*	→ *vtōry*	→ śrpol. *vtóry*	→ npol. *vtury*.

6.2. Zanik iloczasu i jego konsekwencje

6.2.1. FUNKCJONOWANIE ILOCZASU W STAROPOLSZCZYŹNIE

Odziedziczona z prasłowiańszczyzny opozycja **samogłoska długa : samogłoska krótka**, wzmocniona w rozwoju polszczyzny różnorodnymi procesami fonetycznymi: intonacyjnymi i kompensacyjnymi, była żywą kategorią fonologiczną przez cały okres staropolski. Iloczas był dominującą cechą dystynktywną samogłoski tego okresu, różnicował bowiem pary wyrazowe typu *mǭka* 'mąka' i *mǭka* 'męka'. Tę cechę fonologiczną trafnie ujął Jakub Parkoszowic w swym traktacie ortograficznym (zob. I.3.3.2.10): „wszystkie samogłoski wymawiają się albo długo, albo wyraźnie krótko, z której to długości albo krótkości powstaje rozmaite znaczenie wyrazów"[33] w wymowie współczesnych mu Polaków.

Istnienie iloczasu w języku staropolskim można określić stosunkowo dokładnie, posługując się metodą filologiczną (zob. I.4.3.1):

– Poświadcza go cytowana wyżej wypowiedź Jakuba Parkoszowica, który potwierdza jego istnienie w połowie XV w., a Stanisław Zaborowski w rozprawie *Orthographia seu modus recte scribendi et legendi polonicum idioma quam utilissimus*, tzn. *Ortografia, czyli sposób właściwego pisania w języku polskim bardzo użyteczny* z lat 1514–1515 mówi o nim w czasie przeszłym. Ostatnim znanym nam zabytkiem, w którym zaznaczono długość samogłosek jest drobny fragment *Ewangelii św. Jana* w druku krakowskim z 1516 r.[34]

– Teksty z XIV i XV w. stosują mniej lub bardziej konsekwentnie dwuznaki na oznaczenie samogłosek długich: ŻB (zob. I.3.3.2.12): *poon* = poń, *nyezapomnyaal* = nie zapomniał, *przikazaal* = przykazał, *przywyeescz* = przywieść, *meem* = mem, mym, *naas* = nas; Kgn. (zob. I.3.3.2.7): *bosziim* = bożym, *veszeliim* = veselim, *sziin* = syn; Pfl. (zob. I.3.3.2.5): *chleeb* = chleb, *szyrokee* = szyrokie, szerokie.

6.2.2. PRZYCZYNY ZANIKU ILOCZASU

Na podstawie źródeł i dokładnej analizy filologicznej można stwierdzić, że iloczas ginie zupełnie na przełomie XV i XVI w.

1. Przyczyn zaniku iloczasu było kilka. Niewątpliwie najważniejszy był czynnik wewnętrznosystemowy, który polegał na tym, że jeszcze przed zanikiem iloczasu między **samogłoską długą** a **krótką** wytworzyły się drugorzędne różnice jakościowe. Zapisy typu *guor = gór*, *synuov = synów*,

[33] Cyt. za S. Rospond, *Gramatyka historyczna języka polskiego*, Warszawa 1971, s. 67.

[34] Z. Stieber, *Historyczna i współczesna fonologia...*, s. 26. Autorzy *Chrestomatii staropolskiej. Teksty do roku 1543*, Ossolineum 1984, s. 317, W. Wydra i W.R. Rzepka, datują ten zabytek na lata 1518/1519.

skutkuov = *skutków* – z *Psałterza floriańskiego* – dowodzą[35], że zmiana barwy samogłosek długich była związana z podwyższaniem ich artykulacji. Już pierwsze ścieśnienia osłabiły nieco wartość funkcyjną iloczasu, który teraz przestał być jedyną cechą opozycyjną. Powiązanie iloczasu z barwą doprowadziło w konsekwencji do radykalnych, choć przebiegających stopniowo, zmian. Im wyraźniejsze i powszechniejsze były ścieśnienia samogłosek długich, tym bardziej słabła wartość iloczasu. I odwrotnie – osłabienie iloczasu pociągało za sobą konieczność dalszych ścieśnień. Różnice w zakresie barwy samogłosek stały się tak wyraźne, że nawet niezbyt wielkie zmiany w systemie prozodycznym mogły wysunąć je na plan pierwszy, spychając iloczas do roli cechy towarzyszącej, a w konsekwencji do zaniku.

2. Taką zmianą, a zarazem drugą przyczyną zaniku iloczasu, było przesunięcie akcentu inicjalnego na paroksytoniczny. Wyrazy trójsylabowe, np. *zābăvă, zālŏtỹ, kōłĕčkŏ,* miały do końca XV w. akcent inicjalny, tzn. *ā* była długa i akcentowana. Po wykształtowaniu się paroksytonezy, tzn. po przesunięciu akcentu na drugą sylabę od końca, powstała trudność: samogłoska w pierwszej sylabie – długa, a w drugiej – akcentowana. Trudność tę usunęła redukcja iloczasu.

3. Trzecią wreszcie przyczynę upatruje się w czynnikach zewnętrznych – w kontaktach z Rusią, które zwłaszcza za pierwszych Jagiellonów były bardzo ścisłe. Nie można jednak nie wspomnieć, że kontakty te miały charakter przede wszystkim polityczno-gospodarczy, a w niewielkim tylko stopniu kulturowo-językowy. Czynnika zewnętrznosystemowego nie można przeceniać i z tego względu, że okres zaniku iloczasu jest zarazem okresem mocnych wpływów języka czeskiego i łaciny, języków, które zachowały zróżnicowanie iloczasowe.

6.2.3. KONSEKWENCJE ZANIKU ILOCZASU – SAMOGŁOSKI ŚCIEŚNIONE

Neutralizacja opozycji **samogłoska krótka – samogłoska długa** doprowadziła do powstania nowej opozycji **samogłoska jasna – samogłoska ścieśniona** (pochylona).

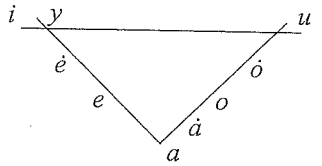
Ścieśnienie, czyli podwyższenie artykulacji samogłosek długich, zapoczątkowane jeszcze przed zanikiem iloczasu, należy rozpatrywać w kate-

[35] Inaczej M. Cybulski, który uważa, że te zapisy są bohemizmami graficznymi i „nie mogą być świadectwem wymowy polskiej", *Język piętnastowiecznej części „Psałterza floriańskiego"*, Łódź 1988, s. 102.

goriach artykulacyjnych jako proces kompensacyjny. Nakład energii artykulacyjnej potrzebny do utrzymania narządów mowy prawie dwukrotnie dłużej niż przy odpowiedniej głosce krótkiej jest kompensowany wzrostem energii artykulacyjnej potrzebnej do podwyższenia artykulacji.

Konsekwencją zaniku iloczasu jest powstanie samogłosek ścieśnionych *ė* (← *ē*), *ȯ* (← *ō*), *ȧ* (← *ā*); o zaniku iloczasu w samogłoskach nosowych zob. II.5.3.

Nowy, z pierwszej połowy XVI w., system samogłosek ustnych w polszczyźnie wyglądał najprawdopodobniej następująco:

Samogłoski ścieśnione *ė*, *ȯ*, *ȧ* zajęły miejsce pośrednie pomiędzy podstawowymi fonemami trójkąta samogłoskowego. Samogłoski długie wysokiego poziomu *ī*, *ȳ*, *ū* uległy skróceniu bez zmiany barwy. Tę sytuację można łatwo wyjaśnić w płaszczyźnie artykulacyjnej – podwyższenie artykulacji samogłosek najwyższych doprowadziłoby do konsonantyzacji samogłosek, tzn. do powstania *i̯*, *u̯*.

W ten sposób przeprowadziły ścieśnienie te regionalne odmiany polszczyzny mówionej, na których podstawie kształtował się język ogólnopolski. Stąd notacje ścieśnień w drukach okresu średniopolskiego i kontynuacja samogłosek ścieśnionych w dzisiejszych dialektach ludowych. Inaczej zaszło ścieśnienie w dialektach kaszubskich, w których wprawdzie dawne długie przeszły w odpowiednie krótkie samogłoski, lecz krótkie *i*, (*y*), *u* przeszły w tylne, niezaokrąglone, obniżone *ë*, np. *žit – žëda, sin – sëna, lud – lëdu.*

6.3. Losy samogłosek ścieśnionych

System wokaliczny samogłosek po zaniku iloczasu był dość skomplikowany – jego mankamentem była zbyt mała różnica fonetyczna między poszczególnymi samogłoskami. Niedostateczna wyrazistość artykulacyjna

i akustyczna stała się główną przyczyną przeobrażeń całego systemu wokalicznego. Główny kierunek tych zmian zmierzał do redukcji samogłosek pochylonych.

6.3.1. SAMOGŁOSKA *ȧ*

Chronologicznie najwcześniej zaginęło *ȧ*, tzn. utożsamiło się z *a*. Już w XVI w. nie zawsze rozróżnia się *a* i *ȧ*. J. Kochanowski nie rymuje wprawdzie *a* z *ȧ*, robią to natomiast poeci kresowi – Szarzyński, Szymonowicz, Zimorowicz. Wpływ szlachty ruskiej był niewątpliwy w usuwaniu opozycji między tzw. *a* jasnym i *ȧ* ścieśnionym. Opozycji tej nie znają gwary na pograniczu ukraińskim i białoruskim ani gwary nad górnym Wieprzem, nad Bugiem, na Podlasiu i Suwalszczyźnie; nie ma też *ȧ* pochylonego na dalszym Mazowszu, w ziemi lubawskiej i na Kociewiu. Występuje natomiast w gwarze kurpiowskiej, ostródzkiej, warmińskiej i mazurskiej. W języku ogólnym *ȧ* ginie ostatecznie w połowie XVIII w.

6.3.2. SAMOGŁOSKA *ė*

Dłużej zachował się w polszczyźnie ogólnej dawny kontynuant *ē* długiego, tzn. *ė* ścieśnione. Usuwa go bowiem dopiero przepis ortograficzny z 1891 r.; w wymowie zaginął więc niewiele wcześniej. Zaznaczyć w tym miejscu należy, że ewolucja dawnego *ē* długiego przebiegała etapami: *ē* → *ė* → *i, y* (XVII w.) → *ė* → *e*. Przyczyny zaniku są głównie wewnętrznosystemowe – niedostateczne zróżnicowanie fonetyczne, wyrównania analogiczne, por. *dobrėgo*, ale *tego*. W dialektach ludowych w zasadzie *ė* ścieśnione utrzymuje się nadal. Wyjątek stanowią gwary łowickie i kielecko-miechowskie, które utożsamiły *ė* z *e*, podobnie jak język ogólnopolski. W gwarach zaznaczają się duże różnice w realizacji kontynuantu dawnego *ē*. Najbardziej konserwatywną wymowę, tzn. jako głoski odrębnej, różnej od *e* oraz *i, y*, zachowuje dialekt suwalski; występuje ona także na Dolnym Śląsku. Na części terytorium (np. część Łódzkiego, Kieleckiego, Kujawy) wymowę *ė* pochylonego warunkuje poprzedzająca spółgłoska: po twardej wymawiane jest *y,* po miękkiej *-i*. Wymowa *ė* pochylonego jako *y* (niezależnie od spółgłoski poprzedzającej) obejmuje gwary Wielkoplski, Śląska, południowej Małopolski.

6.3.3. SAMOGŁOSKA *ȯ*

Opozycja *ȯ* : *o* utrzymuje się w XVII w., następnie ujawnia się tendencja do podwyższania artykulacji, która w konsekwencji doprowadziła do utożsamienia z *u* – dokonało się to w XIX w. Reliktem jest tylko znak ortograficzny wskazujący na pochodzenie tej głoski z dawnego *ō*. Pochylone *ȯ* brzmi jak *u* w części gwar małopolskich, na Kujawach, w ziemi chełmińskiej i na bliższym Mazowszu. W północno-zachodnich gwarach wielkopolskich nie doszło do identyfikacji obu dźwięków, wprawdzie *ō* → *u*, lecz etymologiczne *u* ulega dyftongizacji i jest artykułowane jako *o̯u̯*, por. *gura, ko̯u̯ra*. Także gwary peryferyczne: Suwalszczyzna, dalsze Mazowsze, częściowo Śląsk i południowa Małopolska oraz część gwar Wielkopolski zachowują *ȯ* jako dźwięk pośredni między *o* oraz *u*.

6.4. Przyczyny zaniku samogłosek ścieśnionych w języku polskim

Losy samogłosek ścieśnionych były skomplikowane – kształtowały się bowiem niejednolicie zarówno ze względu na charakter zmian (por. *ė* → *e*, ale *ȯ* → *u*), jak i na miejsce w systemie fonologicznym oraz zróżnicowanie terytorialne i chronologiczne.

Najpełniejsze wyjaśnienie procesu zaniku samogłosek ścieśnionych przedstawiła I. Bajerowa[36]. Uwzględniła ona działanie czynników systemowych i społecznych, tzn. uwarunkowania wewnętrznosystemowe, którym daje pierwszeństwo, oraz zewnętrznojęzykowe.

„Pierwszym, chronologicznie biorąc, czynnikiem powodującym – choć w dalszej dopiero przyszłości – zanik pochyleń, był **zanik iloczasu**. Pochylenie było bowiem cechą fonetyczną towarzyszącą długości, prawdopodobnie fizjologicznie związaną z długością. Pozbawione tej organicznej podstawy, pochylenie stało się bezfunkcyjnym archaizmem, zagrożonym w samej racji bytu"[37].

Druga przyczyna tkwiła w **naturze** samogłosek ścieśnionych, które były wyjątkowo rozchwiane, niewyraźne, nie ustabilizowane. W związku z tym nie były korzystnym i wygodnym elementem ani dla systemu fonologicz-

[36] *O zaniku samogłosek pochylonych. Pokłosie dyskusji*, Katowice 1978.
[37] Ibidem, s. 88.

nego, ani dla morfologicznego. Rozchwianie i brak wyrazistości tych samogłosek zarówno w płaszczyźnie fonologicznej, jak i morfologicznej przeszkadzały normalizacji języka i dlatego zostały usunięte.

Nie można również pominąć tu wpływu spółgłosek półotwartych na poprzedzające je samogłoski. Najpierw bowiem ten wpływ zaznaczył się jako źródło długości tych samogłosek (zob. 6.1.4.), a następnie jako przyczyna ich rozchwiań artykulacyjnych. Ta właśnie fakultatywność *er, er, ar, ar, el, el, al, al* przyczyniła się do zaniku *a* pochylonego oraz *e* pochylonego.

Wymienionym tendencjom wewnętrznosystemowym towarzyszyły czynniki zewnętrzne – ogólnospołeczne uwarunkowania, zwłaszcza przełom XVIII i XIX w., dający początek nowoczesnej polszczyzny, wzrost autorytetu ortografii w XIX w., ale również wpływy innych języków (łaciny), dialektów (język kresowy).

6.5. Chronologia procesów

Kształtowanie się opozycji iloczasowej, a następnie jej neutralizacja, wytworzenie się nowej opozycji na podstawie barwy samogłosek i jej redukcja – to procesy, które dokonywały się w ciągu bez mała dziesięciu wieków istnienia polszczyzny. Dla polszczyzny epoki piśmiennej metoda filologiczna (zob. I.4.3.1) pozwala dość precyzyjnie datować fakty językowe. Kalendarz omawianych zmian przedstawia się następująco:

1) doba staropolska (X–XV w.) to kształtowanie się i wzmocnienie opozycji **samogłoska krótka : samogłoska długa**;

2) przełom XV i XVI w. – zanik iloczasu, w jego konsekwencji powstanie samogłosek ścieśnionych;

3) pierwsza połowa XVIII w. – zanik *ȧ* w języku ogólnym, tzn. utożsamienie z *a*;

4) wiek XIX – zanik *ȯ* ścieśnionego i utożsamienie z *u*;

5) koniec wieku XIX – zanik *ė* w polszczyźnie ogólnej i utożsamienie z *e*.

6.6. Akcent

Akcent wyrazowy polega na uwydatnieniu za pomocą środków fonetycznych pewnych sylab w wyrazie. Owymi środkami akcentuacyjnymi może być przycisk (akcent dynamiczny), melodia (akcent toniczny) oraz iloczas. Układ tych trzech elementów decyduje o prozodii danego języka.

Język prasłowiański miał akcent toniczny, swobodny i ruchomy, tzn. wykorzystywał intonację (akutową i cyrkumfleksową oraz nowoakutową i nowocyrkumfleksową), która nie była związana z żadną określoną sylabą i mogła też przemieszczać się w różnych formach fleksyjnych jednego wyrazu. Zachowywał też zróżnicowanie iloczasowe; przycisk był najmniej wyzyskiwanym środkiem prozodycznym w prasłowiańszczyźnie.

W epoce prasłowiańskiej dokonały się radykalne zmiany systemu akcentuacyjnego.

Najważniejsze kierunki zmian w odniesieniu do polszczyzny polegały na: a) zatraceniu różnic intonacyjnych, b) wzmocnieniu akcentu dynamicznego oraz c) redukcji – już w dobie średniopolskiej – iloczasu.

Przyjmuje się, że akcent w polszczyźnie epoki przedpiśmiennej (X–XI w.) był dynamiczny i ruchomy.

Dzieje zaniku końcówki *-i* w 2. i 3. osobie trybu rozkazującego lp. dowodzą, że w XIII–XIV w. akcent był jeszcze ruchomy. W tekstach z tego okresu znajdujemy bowiem formy *usłysz* (B), *słysz* (B), *napełń* (B) i *zyszczy* (B), *spuści* (B), *raczy* (B), *wstań* (Kśw.) i *pojdzi* (Kśw.), *chwali* (Pfl.), *puści* (Pfl.), które wskazują, że *-i* akcentowane zachowało się dłużej, a nie akcentowane – ulegało redukcji (*wstań* ← *wstani*).

Stabilizacja akcentu dokonywała się stopniowo. Pierwotnie ustalił się na zgłosce początkowej. Istnienie akcentu inicjalnego w XIV- i XV-wiecznej polszczyźnie potwierdzają pośrednio Kaszubszczyzna południowa oraz Podhale, które zachowały peryferyjne archaizmy akcentuacyjne (zob. I.4.2.2). Na ten typ akcentu wskazują również wypadki zaniku *-i* śródgłosowego w wyrazach typu *vel'iki* → *velki*, *vše'liki* → *všelki*, *kal'iždy* → *kalždy*, *gospoźina* → *gospodna*.

Przekształcenie akcentu inicjalnego w paroksytoniczny dokonało się w ten sposób, że najpierw w wyrazach wielozgłoskowych rozwijał się na zgłosce przedostatniej akcent poboczny, który z czasem zamieniał się w główny, a wtedy wyrazy krótsze dostosowały się pod względem miejsca

akcentu do dłuższych. Akcent paroksytoniczny ostatecznie ustalił się w początku XVIII w.

Zakłócenie stabilności akcentu paroksytonicznego wprowadziły wyrazy obce – greckie i łacińskie: *mūzyka*, *lógika*, *polityka*, a pod ich wpływem również rodzime: *Rzeczpospólita* (jak łac. *Respūblica*), które zachowują akcent proparoksytoniczny. Zapożyczenia francuskie: *Pompidōu, Nancȳ* mają akcent oksytoniczny.

Naruszenie akcentu paroksytonicznego dokonywało się w połączeniach wyrazów samodzielnych akcentowo z enklitykami i proklitykami; tworzyły one bowiem jedność akcentową i powodowały przesunięcie akcentu, por. stpol. *dałō śę*, ale – *dāło*; *zobaczȳł go*, ale – *zobāczył*. Ten typ akcentowania był jeszcze żywy w XIX w.

Pewnym odstępstwem od paroksytonezy jest akcent w wyrazach złożonych, por. formy czasu przeszłego złożonego: *chodzíliśmy, robíliśmy*, trybu warunkowego: *musiélibyśmy, chciélibyśmy*, złożone formy liczebników: *ósiemset, dziéwięćset, pięciuset* oraz rzeczowniki typu *graniástosłup*; por. także XIX-wieczne *Kázimierz, Władysław, cúdotwór* itp. Składały się one pierwotnie z dwóch akcentowanych form wyrazowych. Po ich zroście, a w formach czasu przeszłego także skróceniu drugiego członu, pozostał jedynie akcent padający na ich pierwotny człon pierwszy.

Współcześnie ujawniają się dość silne tendencje do usuwania wyjątków i powszechności paroksytonezy, por. *czworónóg, prostókąt, Kazímierz, Władýsław.*

7. NAJWAŻNIEJSZE TENDENCJE W ROZWOJU SYSTEMU WOKALICZNEGO JĘZYKA POLSKIEGO. STADIA EWOLUCJI

Na rozwój systemu wokalicznego polszczyzny można spojrzeć z dwu różnych punktów widzenia: progresywnego, tzn. od doby prasłowiańskiej, i retrogresywnego, tzn. od współczesności.

W ujęciu pierwszym chodzi o ukazanie kresu tendencji rozwojowych systemu prasłowiańskiego. L. Moszyński stwierdził[38], że dla prasłowiańskiego systemu fonologicznego najważniejszymi tendencjami rozwojowymi były: 1) związek iloczasu z barwą samogłoski, 2) korelacja palatalności i 3) prawo sylaby otwartej. Koniec tej epoki oznacza osłabienie i zanik jednej z tych tendencji.

W polszczyźnie wszystkie wymienione tendencje przestały obowiązywać na samym początku jej rozwoju. Wytworzyły się nowe relacje iloczasowe, przegłos osłabił korelację palatalności, a nowe *e* niepalatalizujące pochodzenia jerowego zupełnie ją usunęło, zanik jerów zniósł prawo sylaby otwartej.

Z progresywnego punktu widzenia w rozwoju polszczyzny dominowała tendencja konstruowania nowego systemu wokalicznego i stopniowego usuwania konstrukcji systemu prajęzyka.

Natomiast z retrogresywnego punktu widzenia możemy stwierdzić, że dominowała tendencja do **uproszczenia** systemu. Przejawiała się w tym, że:

1) została zniesiona korelacja miękkości,

2) zostało zniesione prawo sylaby otwartej,

3) na miejscu skomplikowanych struktur prozodycznych wytworzył się akcent dynamiczny, który się ustabilizował na drugiej sylabie od końca,

[38] L. Moszyński, *Rozwój systemu fonologicznego od wspólnoty językowej prasłowiańskiej do języka Cyryla i Metodego*, [w:] *Z polskich studiów slawistycznych*, seria 4: *Językoznawstwo*, Warszawa 1972, s. 293–304.

4) zaginął iloczas,
5) zanikły jery i jać,
6) zanikły sonanty,
7) wytworzyła się fonematyczna jedność *i, y,*
8) zanikły samogłoski ścieśnione,
9) zaznaczyły się silne tendencje denazalizacyjne.

Najintensywniejsze zmiany dokonały się do końca XV w., a więc w okresie staropolskim.

W przedstawieniu kierunków rozwoju systemu językowego nie można pominąć związku (współzależności) między systemem wokalicznym a konsonantycznym.

Wymienione tendencje rozwojowe doprowadziły do tego, że „cechą dzisiejszego systemu fonologicznego polszczyzny kulturalnej jest ubóstwo systemu wokalicznego przy bogactwie fonemów spółgłoskowych i ich grup"[39].

W ewolucji systemu wokalicznego języka polskiego można wyróżnić siedem stadiów rozwojowych (okres stpol. – cztery, okres śrpol. – dwa, okres npol. – jedno). Z pewnym uproszczeniem ich zestawienie – w postaci przekrojów synchronicznych systemu wokalicznego – przedstawia się następująco:

I. Okres staropolski
1) X w. (stadium początkowe)
ĭ̯, y̯̆, ŭ, ĕ, ŏ, ě̆, ă, ę̆, ǫ̆
ī̯, ȳ̯, ū, ē, ō, ě̄, ā, ę̄, ǭ
ь̥/ъ̥, ь̥́/ъ̥́,
r̥̆, r̥̆́, l̥̆, l̥̆́,
r̥̄, r̥̄́, l̥̄, l̥̄́,
2) przełom XI i XII w. (stadium po przegłosie lechickim, wokalizacji sonantów, zaniku i wokalizacji jerów)
ĭ̯/y̯̆, ŭ, ĕ, ŏ, ă, ę̆, ǫ̆
ī̯/ȳ̯, ū, ē, ō, ā, ę̄, ǭ
3) XII–XIII w. (stadium pierwszego etapu integracji nosówek)
ĭ̯/y̯̆, ŭ, ĕ, ŏ, ă, ą̆, ą̆
ī̯/ȳ̯, ū, ē, ō, ā, ą̄, ą̄

[39] Z. Stieber, *Historyczna i współczesna fonologia...*, s. 87.

4) XIV–XV w. (stadium drugiego etapu integracji nosówek)
ĭ̯/y̯̆, ŭ, ĕ, ŏ, ă, ą̆
ī̯/ȳ̯, ū, ē, ō, ā, ą̄.

II. Okres średniopolski
5) XVI w. (stadium po zaniku iloczasu i powstaniu samogłosek ścieśnionych)
i/y, u, e, o, a, ę, ǫ
ė, ȯ, ȧ
6) II połowa XVIII w. (stadium po zaniku *ȧ*)
i/y, u, e, o, a, ę, ǫ
ė, ȯ

III. Okres nowopolski
7) koniec XIX w. (stadium końcowe – po zaniku *ė, ȯ*)
i/y, u, e, o, a, ę, ǫ

8. PRZEDPOLSKI SYSTEM KONSONANTYCZNY

Przedpolski system konsonantyczny składał się z następujących fonemów:

dwuwargowe *p, b, m, v, ṕ, b́, ḿ, v́*,
przedniojęzykowe *t, d, s, z, n, r, l*,
środkowojęzykowe *c', ʒ', ś, ź, ć, ń, ŕ, ĺ, j*,
tylnojęzykowe *k, g, x*.

W przedstawieniu ewolucji systemu konsonantycznego polszczyzny zostaną uwzględnione następujące elementy:

1) tzw. zmiany zależne, to znaczy uwarunkowane sąsiedztwem fonetycznym, czyli zmiany w dystrybucji poszczególnych fonemów, palatalizacje, dyspalatalizacje, przekształcenia grup spółgłoskowych;

2) tzw. zmiany niezależne, dotyczące inwentarza fonemów, a ściślej pojawienia się nowych fonemów w historycznym rozwoju języka polskiego.

Jeśli chodzi o genezę, to wymienione wyżej fonemy należy podzielić na trzy grupy:

1) fonemy, będące wynikiem bezpośredniego dziedzictwa wcześniejszych stadiów rozwojowych języków indoeuropejskich – pie. → psł. → przedpol.: *p, b, m, t, d, s, z, r, l, n, k, g* (zob. I.1.4.2; I.2.2);

2) fonemy, które są wynikiem przekształceń fonemów pie. w okresie wyodrębniania się rodzin języków indoeuropejskich lub wczesnej fazie prasłowiańszczyzny – *x* (zob. I.1.3.2), *v, j* (zob. I.2.2);

3) fonemy, które są rezultatem procesów palatalizacyjnych w okresie psł. oraz w trakcie kształtowania się grup dialektów (języków) słowiańskich: *ṕ, b́, ḿ, v́, c', ʒ', ś, ź, ć, ń, ŕ, ĺ* (zob. I.2.2; I.2.3.2; II.9.3).

9. PALATALIZACJE

9.1. Istota procesu

Palatalizacja, czyli **zmiękczenie** polega na tym, że spółgłoska twarda pod wpływem sąsiadującej z nią samogłoski przedniej otrzymuje dodatkową artykulację – podniesienie środkowej części języka do podniebienia twardego (palatum).

Rodzaj palatalizacji jest ściśle związany z miejscem artykulacji danej spółgłoski. W grupie spółgłosek wargowych – dwuwargowych i wargowo-zębowych – palatalizacja przebiega niezależnie od artykulacji podstawowej, tzn. występują dwie artykulacje o dwu różnych miejscach: wargowym i środkowojęzykowym.

Pełne zsynchronizowanie obu artykulacji daje tzw. **palatalizację synchroniczną**; natomiast opóźnienie ruchu języka w stosunku do ruchu warg powoduje tzw. **palatalizację asynchroniczną**. Efektem palatalizacji asynchronicznej jest powstanie epentezy, czyli głoski wstawnej, por. *kropja* → *kropla*, czy współczesne gwarowe *ṕjasek, pśasek, pχasek*; tzn. na miejscu *ṕ* pojawia się grupa dwuspółgłoskowa *pl, pj, pś*...

W pozostałych spółgłoskach palatalizacja powoduje modyfikację artykulacji głównej. Modyfikacja ta jest wynikiem upodobnienia, czyli asymilacji. Dominuje rodzaj upodobnienia wstecznego, opartego na antycypacji ruchów języka do palatum i ich absorpcji przez spółgłoskę. Sporadyczne są palatalizacje o charakterze postępowym, tzn. polegające na perseweracji palatalności (np. III palatalizacja prasłowiańskich spółgłosek *k, g, x*, zob. II.9.3.2.3).

Modyfikacja artykulacji głównej może być częściowa lub całkowita, wtedy efektem palatalizacji może być zupełnie nowa głoska.

Różne natężenie procesów palatalizacyjnych doprowadziło do tego, że

jednej spółgłosce twardej może odpowiadać – w rozwoju historycznym – kilka różnych spółgłosek miękkich, np.: *k* : *ḱ, c, c', č, s*.

Prześledzenie tych procesów będzie zadaniem następnych części niniejszego opracowania.

9.2. Palatalizacja indoeuropejska

Pierwsze procesy palatalizacyjne wystąpiły już w epoce indoeuropejskiej. Objęły one dwie spółgłoski tylnojęzykowe *ḱ, ǵ* i dokonały się w pewnej tylko części wyodrębniających się rodzin języków indoeuropejskich, w tzw. **grupie języków centralnych**: języków indo-irańskich, tracko-ormiańskich, albańskich i bałto-słowiańskich (zob. I.1.2).

Palatalizacja ie. polegała na tym, że spółgłoski *ḱ, ǵ* i *ḱh, ǵh* uległy spirantyzacji (czyli uszczelinowieniu) i przesunęły swoją artykulację do przodu jamy ustnej – w sanskrycie *ś, j*, w języku litewskim *š, ž*, w polszczyźnie *s, z*. Liczebnik „100" miał w języku psł. postać *sъto*, w awestyjskim *satəm*, w sanskrycie *śatám*, w litewskim *šimtas* (por. łac. *centum*). Nazwa tego liczebnika w jęz. awestyjskim została umownie przeniesiona na całą grupę językową, która tę palatalizację przeprowadziła. Dlatego też indoeuropejskie języki centralne nazywamy inaczej satemowymi (zob. I.1.2.2., 3, 5, 7, 11, 12).

Reliktami indoeuropejskiej palatalizacji spółgłosek tylnojęzykowych są w polszczyźnie m.in. formy:

serce ← psł. **sr̥dьce*, por. łac. *cor, cordis*, pie. **ḱr̥d-*,
słowo ← psł. **slovo*, por. grec. *kle$^{(w)}$os*, pie. **ḱleu-*,
dziesięć ← psł. **desętь*, por. łac. *decem*, pie. *deḱm̥-*,
znać ← psł. **znati*, por. łac. *gnosco*, pie. *ǵnō-*,
stpol. *jaz* ← psł. **azъ*, por. łac. *ego*, pie. *eǵhom-*.

Palatalizacja indoeuropejska dokonała się tylko w części wyodrębniających się prajęzyków rodzin indoeuropejskich, objęła spółgłoski tylnojęzykowe *ḱ, ǵ, ḱh, ǵh*. Miała wprawdzie różne kontynuanty w poszczególnych językach satemowych, lecz wspólny był mechanizm zmian – spirantyzacja i przesunięcie artykulacji do przodu jamy ustnej.

9.3. Palatalizacje prasłowiańskie

W języku prasłowiańskim wystąpiły dwa typy palatalizacji; jedna – powodowana przez jotę i dlatego nazywana **jotacyzacją**, druga – powodowana przez samogłoski szeregu przedniego.

9.3.1. PALATALIZACJE PRZEZ PSŁ. *j*

Jota palatalizowała wszystkie spółgłoski, które przed nią występowały.

1. Psł. połączenia *pj, bj, mj, vj* → *pĺ, bĺ, mĺ, vĺ*, przy czym *l* epentetyczne, które się tu pojawiło, zaginęło na południowym wschodzie (język bułgarski i macedoński) oraz północnym zachodzie (języki lechickie i łużyckie). Reliktami tego typu jotacyzacji są w polszczyźnie m.in. formy: *kropla* (stpol. też *kropa*), *grobla* (stpol. też *groba*), *przerębla, pluskać, ńemovlę, Lublin*. Regularnymi kontynuantami są *ṕ, b́, ḿ, v́*, por. *śpę, lubę, źeḿa, łovę*.

2. Psł. połączenia *nj, rj, lj* → *ń, ŕ, ĺ*. Ta palatalizacja zaszła na całym obszarze prasłowiańszczyzny. Bez większych zmian (jedynie wyjątek stanowi późniejszy rozwój *ŕ* → *ř* → *ž/š*) jest kontynuowana w polszczyźnie np. **gonjǫ* → *gonę*, **polje* → *pole*, **morje* → stpol. *moŕe* → *moře*.

3. Psł. połączenia *tj, dj* → *t', d'*, których późniejszy rozwój w językach słowiańskich był niejednolity, w polszczyźnie przeszły w *c, ʒ*, np. **světja* → **světa* → stpol. *svec'a* → *śveca*, **medja* → *meda* → stpol. *meʒa* → *meza*.

4. Psł. połączenia *sj, zj* → *s̋, z̋*, kontynuowane w języku polskim w formie *š, ž*, np. **nosjǫ* → **nos̋ǫ* → stpol. *nos̋ę* → *nošę*, *vozjǫ* → **voz̋ǫ* → stpol. *voz̋ę* → *vožę*.

5. Psł. połączenia *kj, gj, xj* → *c̋, z̋, s̋*, w polszczyźnie realizowane w formie *č, ž, š*, np. **plakjǫ* → **plac̋ǫ* → stpol. *płac̋ę* → *płačę*; **běgjǫ* → **běz̋ǫ* → stpol. *bez̋ę*, por. *begać*, **slyxjǫ* → **sly s̋ǫ* → stpol. *słys̋ę* → *słyšę*.

6. Zmiękczeniu uległy także psł. grupy spółgłoskowe zaczynające się od *s, z*, np.:

stj → *s̋c̋* → pol. *šč*: **pustja* → **puśc̋a* → stpol. *puśc̋a* → *pušča*,
zdj → *z̋ʒ̋* → pol. *žǯ*: **jězdjǫ* → **jez̋ʒ̋ǫ* → stpol. *jez̋ʒ̋ę* → *jeǯę*,
skj → *s̋c̋* → pol. *šč*: **blьskjǫ* → **blьs̋c̋ǫ* → stpol. *błys̋c̋ę* → *błyščę*,
zgj → *z̋ʒ̋* → pol. *žǯ*: **mězgjǫ* → **měz̋ʒ̋ǫ* → stpol. *maz̋ʒ̋ę* → *maǯę*,
slj → *s̋ĺ* → pol. *śl*: **mysljǫ* → **mys̋ĺǫ* → *myślę*.

Trudno jest określić początek wymienionych procesów palatalizacyjnych. J. Kuryłowicz umieszczał je w epoce bałto-słowiańskiej, Z. Stieber – na podstawie analizy zapożyczeń – stwierdził żywotność tych procesów jeszcze w VII w.[40] Teza o ich chronologii bałto-słowiańskiej jest mało przekonywająca. Trzeba raczej przyjąć, że jest to tendencja wczesnoprasłowiańska, która zamiera po wyodrębnieniu się języków słowiańskich.

9.3.2. PALATALIZACJE PRZEZ PSŁ. SAMOGŁOSKI PRZEDNIE I MIĘKKIE SONANTY

Palatalizujący wpływ wywierały też w języku prasłowiańskim samogłoski szeregu przedniego i miękkie sonanty (*ŕ*, *ĺ*). Ich oddziaływanie było jednak niejednolite – powodowały one bądź to powstanie wariantów pozycyjnych, bądź też samodzielnych fonemów.

O procesie fonologizacji miękkości spowodowanej samogłoskami przednimi możemy mówić jedynie w odniesieniu do spółgłosek tylnojęzykowych *k, g, x*. W spółgłoskach wargowych i zębowych sąsiedztwo samogłosek przednich wywoływało jedynie częściowe, słabe zmiękczenie, tzn. powstawały półmiękkie fonemy pozycyjne (warianty kombinatoryczne).

9.3.2.1. Pierwsza palatalizacja

Pierwsza palatalizacja spowodowała przejście spółgłosek *k* → *č́*, *g* → *ž́*, *x* → *š́* w pozycji przed *i, ь, e, ě, ę, ŕ, ĺ*, np.:

**okese* → **oč́ese*, pol. *oko* – stpol. *oči*, npol. *oczy*,
**slugiti* → **služ́iti*, pol. *sługa* – stpol. *służić*, npol. *służyć*,
**muxьka* → **muš́ьka*, pol. *muxa* – stpol. *muška*, npol. *muška*.

Pierwsza palatalizacja tylnojęzykowych objęła całą Słowiańszczyznę. Świadczy to o tym, że zachodziła ona rzeczywiście w okresie wspólnoty prasłowiańskiej (zob.I.2.1). Datuje się ją na II w. n.e. (L. Moszyński)[41] lub III-V w. n.e. (Z. Stieber)[42].

9.3.2.2. Druga palatalizacja

Druga palatalizacja spółgłosek tylnojęzykowych została wywołana przez nowe – pochodzące z monoftongizacji dyftongów – samogłoski przednie

[40] Z. Stieber, *Zarys gramatyki porównawczej...*, s. 75.
[41] L. Moszyński, *Wstęp do filologii...*, s. 201–203.
[42] Z. Stieber, *Zarys gramatyki porównawczej...*, s. 67.

i_2, *$ě_2$* (← *oi̯, ai̯, ei̯*). Dała ona różne wyniki w różnych dialektach słowiańskich. W dialektach zachodniosłowiańskich *k* → *c'*, *g* → *ʒ'*, *x* → *š́*, np.:

**rǫka, rǫkě* → *rǫc'ě*, pol. *ręka* – stpol. *ręc'e*, npol. *ręce*,
**Bogъ, Bogě* → *Boʒ'ě*, pol. *Bóg* – stpol. *Boʒ'e*, npol. *Bogu*,
**muxa, muxě* → *muš́ě*, pol. *muxa* – stpol. *muše*, npol. *muše*.

W tychże dialektach zachodniosłowiańskich druga palatalizacja nie objęła grup spółgłoskowych i dlatego psł. **květъ* → *květ* → pol. *kwiat*, **gvězda* → *gv'ězda* → *gwiazda*.

Dokonywała się w okresie VI–VII w. n.e., a więc w okresie zaawansowanego już rozbicia wspólnoty prasłowiańskiej (zob. I.2.3.2).

9.3.2.3. Trzecia palatalizacja

Trzecia palatalizacja, zwana **baudouinowską**[43], miała charakter progresywny – *k, g, x* występujące po *i, ь, ę*, i być może, *ŕ*, zmieniały się w *c', ʒ', s'/š́*, a następnie w polszczyźnie w *c, ʒ, š*, np.:

**otьkъ* → **otьc'ь*, stpol. *oćec'*
**pěnęgъ* (← germ. *pfenning*) → **pěnęʒь*, stpol. *pieńęʒ'*, npol. *pieńądz*,
**jęga* → pol. *jęza*,
**děvika* → **děvic'e*, pol. *ʒewica*,
**městьko* → **městьce*, stpol. *mieśce*, npol. *miejsce*,
**vьxъ* → **vьš́ь*, stpol. **wši*, pol. *wszystek*.

Palatalizacja ta nigdzie nie zachodziła z pełną regularnością. Także w polszczyźnie występują liczne – trudne do wyjaśnienia – wyjątki, por. **ulьga* → *ulga*, por. też *Lgota*, choć staropolszczyzna zna wyraz *lza* 'można, wolno'; **kъnęga* → pol. *księga*.

Chronologia procesu jest trudna do ustalenia, przyjmuje się, że trzecia palatalizacja a) przebiegała jednocześnie z drugą, b) była młodsza od niej, c) dokonała się w VIII w.[44] (zob. I.2.3.2). Za tezą a) przemawia to, że wyniki trzeciej palatalizacji są takie same jak drugiej; za tezą b) – to, że nie była ona w pełni regularna, co świadczy o osłabieniu tendencji palatalizacyjnych; te argumenty przemawiają również za tezą c).

[43] Od nazwiska Jana Baudouina de Courtenay (1845–1929) polskiego językoznawcy, który pierwszy na nią zwrócił uwagę.
[44] Por. np. H. Koneczna, *Charakterystyka fonetyczna...*, s. 29; L. Moszyński, *Wstęp do filologii...*, s. 204; Z. Stieber, *Zarys gramatyki porównawczej...*, s. 73.

9.4. Palatalizacje polskie

Termin „palatalizacje polskie" jest wieloznaczny i obejmuje swym zakresem zarówno polskie modyfikacje spółgłosek palatalnych, odziedziczonych – ogólnie rzecz biorąc – z prasłowiańszczyzny, jak i procesy palatalizacyjne, które zostały zapoczątkowane na gruncie języka polskiego.

9.4.1. MODYFIKACJE SPÓŁGŁOSEK PALATALNYCH ODZIEDZICZONYCH Z JĘZYKA PRASŁOWIAŃSKIEGO

Na ten zasób dźwięków składały się dwie klasy elementów:

1) fonemy miękkie ukształtowane w wyniku procesów jotacyzacji (zob. II.9.3.1) spółgłosek wargowych, przedniojęzykowych i tylnojęzykowych oraz w wyniku palatalizacji spółgłosek tylnojęzykowych przez samogłoski (i sonanty) szeregu przedniego (zob. II.9.3.2.1–3). W sumie ten zasób zawierał 12 fonemów: *ṕ(pĺ), b́(bĺ), ḿ(mĺ), v́(vĺ), c', ʒ', ś, ź(ʒ́), ć, ŕ, ĺ, ń*, ale geneza niektórych fonemów mogła być dwojaka:

– *ṕ(pĺ), b́(bĺ), ḿ(mĺ), v́(vĺ)* powstały w wyniku jotacyzacji spółgłosek wargowych,

– *ŕ, ĺ, ń* powstały w wyniku jotacyzacji spółgłosek przedniojęzykowych,

– *c', ʒ', ś, ź, ć, ʒ́* powstały albo w wyniku jotacyzacji spółgłosek przedniojęzykowych i tylnojęzykowych (w połączeniu z przedniojęzykowymi), albo w wyniku palatalizacji spółgłosek tylnojęzykowych przez samogłoski szeregu przedniego i miękkie sonanty;

2) miękkie warianty pozycyjne fonemów wargowych i przedniojęzykowych palatalizowane przez samogłoski przednie.

9.4.1.1. Fonologizacja miękkości

W pierwszej fazie rozwoju polszczyzny fonemy miękkie – odziedziczone z języka prasłowiańskiego – pozostawały bez zmian, a następnie wykazywały tendencję do depalatalizacji (zob. II.10).

Radykalne zmiany dokonały się w grupie półpalatalnych wariantów pozycyjnych fonemów wargowych i przedniojęzykowych. Polegały one przede wszystkim na zmianie ich statusu w systemie fonologicznym. Dokonał się bowiem proces fonologizacji, tzn. warianty fonemów uzyskały samodzielność, niezależność fonologiczną (zob. II.2.1.4.2).

Fonologizację wprowadził przegłos. Spółgłoski *p, b, m, v* w pozycji przed samogłoskami przednimi ulegały zmiękczeniu, przy czym miękkość ta była zawsze warunkowana tą właśnie pozycją, np.:

psł. **piti* → **píti* (później *pić*),
psł. **biti* → **bíti* (później *bić*),
psł. **milъjь* → **mílъjь* (później *miły*),
psł. **viti* → **víti* (później *wić*).

Przegłos polski, czyli **dyspalatalizacja samogłosek**, spowodował fonologizację istniejących wariantów półpalatalnych, np.:

psł. **pěna* → *pě́na* → *pana*, ale – *pana* (D. lp.),
psł. **bělъjь* → *bě́lъjь* → *biały*, ale – *biały* (*się*),
psł. **měra* → *mě́ra* → *miara*, ale – *miara*,
psł. **vě́ra* → *vě́ra* → *wiara*, ale – *wiara* (wykrzyknik).

W wyniku tej zmiany *ṕ, b́, ḿ, v́* mogły występować przed samogłoskami tylnymi, niepalatalnymi.

Spółgłoski przedniojęzykowo-zębowe *t, d, s, z* były również miękczone przez samogłoski przednie i przekształcały się w warianty palatalne *t́, d́, s', z'*, np.:

psł. **tьma* → **t'ьma* (później → *c'ma* → *ćma*),
psł. **dьnь* → **d'ьńь* (później → *d'eń* → *ʒeń*),
psł. **sekǫ* → **s'ekǫ* (później → *śekę*),
psł. **zemja* → **z'emja* (później → *źemia*).

Przegłos spowodował powstanie odpowiednich fonemów, oto:

psł. **tělo* → **t'ělo* → **t'ało* (później *c'ało* → *ćało*),
psł. **dědъ* → **d'ědъ* → **d́adъ* (później *ʒ'ad* → *ʒad*),
psł. **sestra* → **s'estra* → **s'ostra* (później *śostra*),
psł. **zelo* → **z'elo* → **z'olo* (później → *źoło*).

Podobny przebieg i rezultaty obserwujemy w rozwoju spółgłosek *n, r, l*, które po przejściu przez stadium wariantów pozycyjnych, stały się fonemami palatalnymi, np.:

psł. **nesǫ* → **n'esǫ* → **n'osǫ* (później → *nosę*),
psł. **rězati* → **r'ězati* → **r'azać* (później → *rzazać*),
psł. **lěsъ* → **l'ěsъ* → **l'asъ* (później → *las*).

9.4.1.2. Rozwój nowych miękkich fonemów spółgłoskowych

A zatem termin **polska palatalizacja** w odniesieniu do spółgłosek wargowych, a zwłaszcza przedniojęzykowych, oznacza proces fonologizacji

miękkości, spowodowanej przegłosem, a następnie indywidualny rozwój każdego z tych fonemów.

1. Nowo powstałe fonemy palatalne wargowe *ṕ, b́, ḿ, v́* wcześnie utożsamiły się z fonemami odziedziczonymi z prasłowiańszczyzny (zob. II.9.4.1).

2. Nowo powstałe fonemy *s', z', t', d', n'* rozwijały się stopniowo aż do XIII w., i od tego czasu w formie ustabilizowanej, jako środkowojęzykowe *ś, ź, ć, ʒ́, ń*, przetrwały do dziś.

3. Rozwój fonemu *ŕ* był bardziej skomplikowany, chociaż przebiegał jednakowo dla *ŕ* ← *rj*, *ŕ* ← *ŕ* i *ŕ* ← *r* + *i, e, ę, ě, ь*. Początkowo pojawiła się realizacja asynchroniczna palatalności, która doprowadziła do dwuelementowej, frykatywnej wymowy typu $r^{ž}$ (w sąsiedztwie bezdźwięcznych $r^{š}$). Ewolucja tej dwugłoski szła w tym kierunku, że rozwijał się element drugi, epentetyczny, kosztem artykulacji podstawowej. W konsekwencji doprowadził on do utożsamienia kontynuantu *r'* z *ž/š*, tzn. *r'eka* → *żeka*. Pierwsze poświadczenia tego procesu pochodzą z pocz. XV w. z obszaru Wielkopolski, powszechność zdobył w wieku XVIII.

4. Rozwój fonemu *ĺ* był wprawdzie prosty, ponieważ zarówno *l'* ← *lj* (np. *volja*), jak i *l'* ← *l* + *e, ę* (np. *lěsъ, lękъ*) utożsamiło się i do XVI w. było palatalne, a następnie przeszło w neutralne *l*. Jednakże *l'* pozostało nadal jako wariant pozycyjny przed *i*, por. *l'ico, vol'i, l'ist*. A zatem wytworzyła się trójczłonowa opozycja **twardy fonem *ł* (przedniojęzykowo-zębowy), neutralny *l* (← *lj* i *l* + *e, ę*)** oraz wariant ***l'* w pozycji przed *i***, por. *listъ* → *l'ist*, czyli *ł : l : l'*.

9.4.2. POLSKIE PROCESY PALATALIZACYJNE

Polskie palatalizacje to także procesy palatalizacyjne zapoczątkowane w języku polskim. Dotyczą one spółgłosek tylnojęzykowych *k, g*.

Z powodu trzech palatalizacji prasłowiańskich polszczyzna nie znała połączeń spółgłosek tylnojęzykowych z samogłoskami przednimi (zob. II.9.3.2.1–3).

Polską palatalizację spółgłosek tylnojęzykowych (zwaną też czwartą palatalizacją) spowodowały samogłoski pierwotnie – ze względu na genezę – tylne, niepalatalizujące. Procesy te można zestawić w następujące grupy przykładów:

1) *k* + *y*, *g* + *y* (*y* ← przedpol. *y*), np.:

D. lp. **rǫky* → stpol. *ręky* → śrpol. *ręki*,
D. lp. **nogy* → stpol. *nogy* → śrpol. *nogi*,
**kyjь* → stpol. *kyj* → śr.npol. *kij*,
**gybъkъjь* → stpol. *gybky* → śr.npol. *g'ibki*.

2) *k* + *y*, *g* + *y* (*y* ← przedpol. *ьjь*), np.:
**dalekъjь* → stpol. *daleky* → śr.npol. *daleki*,
**gybъkъjь* → stpol. *gybky* → śr.npol. *gibki*,
**tǫgъjь* → stpol. *tęgy* → śr.npol. *tęgi*.

3) *k* + *e*, *g* + *e* (*e* ← przedpol. *oje*), np.:
**vysokoje* → stpol. *vysoke* → śrpol. *vysoke*,
**drugoje* → stpol. *druge* → śr.npol. *druge*,
**dl'goje* → stpol. *długe* → śr.npol. *długe*.

4) *k* + *e*, *g* + *e* (*e* ← *ę*), np.:
**kъlъ* → stpol. *keł* → śr.npol. *keł*,
**okъnъ* → stpol. *oken* → śr.npol. *oken*,
**gъzъ* → stpol. *gez* → śr.npol. *gez*.

5) *k* + *el*, *g* + *el* (*el* ← *ł*), np.:
** kłbasa* → stpol. *kełbasa* → śr.npol. *kełbasa*,
**zgłkъ* → stpol. *zgełk* → śr.npol. *zgełk*.

W wyniku polskich palatalizacji powstały najpierw miękkie *ḱ, ǵ* jako warianty pozycyjne fonemów *k, g*. Jakub Parkoszowic (zob. I.3.3.2.10) jeszcze nie odróżnia twardych *k, g* od ich miękkich odpowiedników. Z. Stieber stwierdza, że o fonemach *ḱ, ǵ* w języku polskim można mówić dopiero od czasu powszechniejszego odnosowienia wygłosowego *ę*, a więc od XVII w. Powstały wtedy takie pary wyrazów, jak *droge* (← *drogę*, B. lp. od *droga*) i *droǵe* (← *droǵe*, M. lp. r.n. przymiotnika *drogi*). Stwierdza on również, że „siła diakrytyczna różnicy między *k, g* z jednej strony, a *ḱ, ǵ* z drugiej jest do dziś mała i dlatego wypadałoby może *ḱ, ǵ* w dzisiejszej polszczyźnie nazwać fonemami «fakultatywnymi»"[45].

Tylnojęzykowa spółgłoska *x* nie podlegała procesowi polskiej palatalizacji. W języku staropolskim grupę *xi*, występującą w wyrazach pochodzenia obcego, zastępowano przez *xy* (*Xyšpan, Xyny*). Dopiero później pod wpływem języków obcych zaczęto w takich wyrazach wymawiać połączenia *xi*, zgodnie z regułą, że przed samogłoską *i* musi występować spółgłoska palatalna (zob. II.2.1.4.3). Następnym etapem adaptacji miękkiej

[45] Z. Stieber, *Historyczna i współczesna fonologia...*, s. 69.

spółgłoski *ɣ́* do polskiego systemu fonetycznego było wprowadzenie jej do polskich formacji czasownikowych z przyrostkiem *-ivać*, np. *vymaxovać* → *vymaxyvać* → *wymaɣ́ivać*, *podsłuxovać* → *podsłuxyvać* → *podsłuɣ́ivać*. Spółgłoska *ɣ́* zaczęła się utrwalać w polszczyźnie zapewne w XIX w., jednakże i w odniesieniu do współczesnej polszczyzny ta spółgłoska nie może być traktowana jako fonem[46].

[46] Por. Z. Stieber, *Historyczna i współczesna fonologia...*, s. 72, 114.

10. DYSPALATALIZACJE

10.1. Istota procesu

Terminem **dyspalatalizacja (depalatalizacja)** określa się dość różnorodne procesy fonetyczne, przede wszystkim dotyczące spółgłosek, lecz również – samogłosek (zob. przegłos lechicki – II.2.1.1).

Dyspalatalizacja polega na odmiękczeniu, stwardnieniu (spół)głosek palatalnych.

Początki tych procesów ujawniły się już w epoce praindoeuropejskiej (zob. I.3.2), a różne ich przejawy są widoczne również w okresie staro-, średnio- i nowopolskim.

10.2. Fazy dyspalatalizacji

1. Najwcześniejsza faza dyspalatalizacji jest związana z okresem tuż po zaniku *ь* oraz **nieakcentowanego** *i* w formach trybu rozkazującego, kiedy to spółgłoska zmiękczona znalazła się przed inną spółgłoską twardą, np.:

ṕ → *p* – **xlopьca* → *xloṕca* → *xlopca*,
b́ → *b* – **grebimy* → *gřeb́my* → *gřebmy*,
ḿ → *m* – **mьgla* → *ḿgla* → *mgła*,
v́ → *v* – **ovьca* → *ov́ca* → *ovca*,
t́ → *t* – **tьnǫ* → *t́nǫ* → *tnę*,
d́ → *d* – **vъ dьne* → *ve d́ne* → *ve dńe*,
ś → *s* – **pisьmo* → *pis'mo* → *pismo*,
ź → *z* – D. lp. **kozьla* → *koz'la* → *kozła*,

ń → *n* – **konьny* → *końny* → *konny*,
ŕ → *r* – **věrьny* → *vér'ny* → *vérny*.

Te procesy dyspalatalizacyjne nie obejmują wszystkich pozycji, nie działają bezwyjątkowo, por. np. formy **tьma* → *ćma*, **grozьnъjь* → *groźny*, **golsьnъjь* → *głośny*.

Trwają one prawdopodobnie przez cały okres staropolski, tj. do końca XV w.

2. Druga faza procesów dyspalatalizacyjnych zakończyła się w XVI w. Obejmowała ona spółgłoski palatalne odziedziczone z prasłowiańszczyzny, np.:

c' → *c* – **ovotjь* → *ovoc'ь* → *ovoc*; **svetja* → *sv'ec'a* → *śvéca*,
ʒ' → *ʒ* – **medja* → *méʒ'a* → *méʒa*; **voldja* → *włoʒ'a* → *włoʒa* 'władza'.

Dyspalatalizacja objęła także spółgłoski *ś́, ź́, ć́, ʒ́* powstałe zarówno w wyniku jotacyzacji, jak i palatalizacji przez samogłoski przednie, por.:

ś́ → *š* – **duś́a* → stpol. *duša*, śrpol. *duša*; **ś́iti* → stpol. *šiti*, śrpol. *šyć*;
ź́ → *ž* – **groź́ǫ* → stpol. *grožę*, śrpol. *grožę*; **ź́alь* → stpol. *žal*, śrpol. *žal;*
ć́ → *č* – **ć́asъ* → stpol. *čas*, śrpol. *čas*; **ć́elo* → stpol. *čoło*, śrpol. *čoło*;
ʒ́ → *ǯ* – **možʒ́ьkъ* → stpol. *mōžʒ́ek* → śrpol. *móžǯek*.

Skrajnym wypadkiem dyspalatalizacji jest tzw. mazurzenie, które polega na dalszym stwardnieniu spółgłosek *š* → *s*, *ž* → *z*, *č* → *c*, *ǯ* → *ʒ*, por. *dusa*, *syć*, *groze*, *zal*, *cas*, *coło*, *muzek*. Proces mazurzenia objął znaczne terytorium: Mazowsze, część Śląska, Sieradzkie, Łęczyckie i niemal całą Małopolskę. Mazurzenie wystąpiło więc w kilku regionalnych (dziś dialektalnych) odmianach polszczyzny, nie upowszechniło się natomiast w języku ogólnym. Najprawdopodobniej zachodziło w tym samym okresie co zmiany *ś́, ź́, ć́, ʒ́* w *š, ž, č, ǯ*.

3. Dopiero w okresie nowopolskim zakończyła się dyspalatalizacja wygłosowych spółgłosek wargowych palatalnych, np.:

ṕ → *p* – **kuṕi* → *kuṕ* → *kup* (2 os. lp. tryb rozkazujący),
**kurpь* → *kurṕ* → *kurp*,
b́ → *b* – **gołǫbь* → *gołǫb́* → *gołąb*,
**greb́i* → *gřeb́* → *gřeb* (2. os. lp. tryb rozkazujący),
ḿ → *m* – **damь* → *daḿ* → *dam* (1 os. lp. tryb oznajmujący),
**osvětimjь* → *ośvećiḿ* → *Ośvęćim*,
v́ → *v* – **novь* → *nov́* → *nuv*,
**krъvь* → *krev́* → *krev*,
**mļvi* → *mov́* → *muv*.

Do dziś wiele rzeczowników zachowuje palatalność w przypadkach zależnych, np. *kurp – kurṕa*; *gołąb – gołębá*, *nuv – nóvu*, *krev – krvi*, *Ośvęćim – Ośvęćiḿa*.

W dialektach mazowieckich palatalność wygłosowych spółgłosek wargowych została zachowana i w związku z występującą w tych dialektach asynchroniczną artykulacją spółgłosek wargowych miękkich formy M. lp. rzeczowników cytowanych przybierają tam przykładowo następującą postać – *kurpś*, *goǫompś*, *nufś*/*nuś*.

4. Od dyspalatalizacji rodzimej należy odróżnić stwardnienia spółgłosek przeprowadzone na wzór czeski, m.in. w następujących wyrazach: *serce* (wobec rodzimego *śerce*), *vesele, vesoły* (wobec rodzimych *véśele, véśoły*), *obyvatel* (wobec rodzimego *obyvaćel*) oraz w serii przymiotników: *čytelny, skaźitelny, śmiertelny, věřytelny*...

11. NOWE POLSKIE FONEMY SPÓŁGŁOSKOWE. EWOLUCJA SYSTEMU KONSONANTYCZNEGO

11.1. Okres staropolski

W odniesieniu do języka staropolskiego należy wyróżnić dwa zasadnicze podokresy rozwoju systemu konsonantycznego. Podokres pierwszy (X–XIII w.), w którym przeważają zmiany ilościowo-jakościowe prowadzące do uzupełnienia (kompletacji) zasobu fonemów, i podokres drugi (XIV–XV w.), w którym przeważają zmiany jakościowe (fonetyczne), prowadzące do ostatecznych przekształceń w okresie średniopolskim.

Rezultaty zmian, które zaszły w pierwszym z wymienionych podokresów, są następujące:

1) nowy fonem *ĺ* (*ĺ* przedniojęzykowo-zębowe ← przedpol. *l*, zob. II.8; II.9.4.1.2);
2) nowe jakościowo fonemy *ṕ, b́, ḿ, v́* (zob. II.9.4.1.2);
3) nowe jakościowo i ilościowo fonemy *ć, ʒ́* (← *t', d'*, zob. II.9.4.1.2);
4) nowe jakościowo fonemy *ŕ, ĺ, ń* (zob. II.9.4.1.2);
5) nowe ilościowo fonemy *ś, ź* (zob. II.9.4.1.2);
6) nowy ilościowo fonem *ʒ́* (zob. I.2.2.);
7) nowe ilościowo i jakościowo fonemy *f, f́*.

Dwa ostatnie zagadnienia wymagają nieco szerszego komentarza. Spółgłoska (*ʒ́* ← wcz.psł. grup *zgj, zge*) występowała w okresie przedpolskim i w okresie staropolskim, jednakże dopiero w XV w. zyskała status fonemu. Zdaniem Z. Stiebera w XV w. miała ona funkcję dystynktywną semantycznie, np. *gvíźʒ́* (2 os. lp. trybu rozkazującego): *gvíźʒ'* 'część siodła', a zatem wtedy wzbogaciła system fonemów konsonantycznych[47].

Fonemy *f, f́* nie miały swoich odpowiedników w okresie przedpolskim. Na ich powstanie złożyło się współdziałanie trzech grup czynników:

[47] Ibidem, s. 64.

1) upodobnienia w grupach spółgłoskowych i uproszczenia grup spółgłoskowych, mające w określonych regionalnych odmianach ówczesnej polszczyzny charakter systemowy (regularny):

– grupa *sv́* (*śv́*) → *sf́* (*śf́*), np. **světъ* → *svątъ* → *śvat* → *śfat* / *śfat* – Mazowsze, Małopolska, Śląsk;

– grupa *xv* → *xf* → *f*, np. **xvała* → *xfała* → *fała* (por. *Faĺimír* ← *Xvaĺimír*, *Faleńica* ← *Xvaleńica*, *Falkovski*, *Xvalkovski*), również miękka grupa *xv́* → *xf'* → *f'*, np. *xvíl'a* → *xf'ila* → *f'ila* – Mazowsze, Małopolska, Sieradzkie, Łęczyckie, Górny Śląsk;

2) uproszczenia niesystemowe różnych grup spółgłoskowych oraz ubezdźwięcznienia spółgłosek w wygłosie form wyrazowych, np.:

**upъvati* → *upvać* → *upfać* → *ufać*,
**stavъ* → *stav* → *staf*,
**pavъ* → *pav́* → *paf*.

Na taki przebieg zmian wskazują najdawniejsze zapisy, np. *grodof* = grodów, *Msczignef* = Mścigniew, *fczora* = wczoraj;

3) zapożyczenia z języków obcych (łaciny, języka niemieckiego i czeskiego), w których te spółgłoski (*f, f́*) występowały, np.:

łac. *fero* / łac. *operor* → niem. *Opfer* → czes. *ofera* → stpol. *of'era, of'ara* → pol. *ofara*,
niem. *Farbe* → pol. *farba*.

Zanim fonemy *f, f́* zostały przyjęte w polszczyźnie, w wyrazach pochodzenia obcego zastępowano je przez *p, b*, np.: łac. *Fabianus* → pol. *Pabian* (później *Fabian*), łac. *Christophorus* → pol. *Kŕištopor* (dzisiejsze *Krzysztofory*), łac. *Josephus* → pol. *Ożep* (późniejszy *Józef*), łac. *Raphael* → pol. *Rapał* (później *Rafał*), łac. *luciferus* → pol. *lucyper* (później *Lucyfer*), łac. *firmare* → pol. *biŕmować* → *beŕmovać*, łac. *ferula* → pol. *berło*, niem. *Farbe* → pol. *barva*.

Dodatkowym czynnikiem sprzyjającym adaptacji fonemów *f, f́* mogło być występowanie spółgłosek *f, f́* w wyrazach onomatopeicznych typu *fruvać*.

Czynniki grupy 1. i 2. mogły zaistnieć dopiero po przegłosie lechickim oraz po zaniku jerów (zob. II.2; II.3). Wpływy języków obcych (grupa 3.) nasilają się od XII w. Wszystko to pozwala na wniosek, że fonemy *f, f́* wzbogaciły system konsonantyczny polszczyzny w XIII w.

W drugim podokresie ewolucji systemu konsonantycznego staropolszczyzny zaznaczyły się następujące procesy i tendencje:

1) afrykatyzacja *ŕ* (zob. II.9.4.1.2);

2) tendencja do podtrzymania palatalności fonemu *ĺ* (← *lj, l* + *e, ę* – zob. II.9.4.1.2);

3) polska palatalizacja spółgłosek *k, g* (zob. II.9.4.2);

4) 1. (zakończona) i 2. (w trakcie) faza dyspalatalizacji spółgłosek (zob. II.10.2).

Zestawienie danych dotyczących dziedzictwa systemu konsonantycznego okresu przedpolskiego (zob. II.8) oraz danych odnoszących się do rozwoju konsonantyzmu na gruncie języka staropolskiego (X–XV w.) pozwala ustalić następujący system dla schyłku tego okresu:

p, b, m, f, v, ṕ, b́, ḿ, f́, v́,
t, d, s, z, n, ł, r,
c' (→ *c*), *ʒ'* (→ *ʒ*), *ć, ʒ́, ś, ź, ń, ĺ, ŕ* (→ *ř*), *j,*
ś́ (→ *š*), *ź́* (→ *ž*), *ʒ́* (→ *ǯ*), *ć́* (→ *č*),
k, g, x.

System ten obejmuje 34 fonemy, a więc w porównaniu z systemem okresu przedpolskiego (zob. II.8) — wzbogacił się o 7 nowych (ilościowo) fonemów: *ś, ź, ć, ʒ́, ʒ́, f́, f́*. Co prawda ten system jest już znacznie rozbudowany, ale jego ewolucja nie jest zakończona — siedem fonemów jest w trakcie zmian jakościowych (*c', ʒ', r, ś́, ź́, ć́, ʒ́*), a dwa następne zyskują na razie status spółgłosek (*ḱ, ǵ*).

11.2. Okres średniopolski

W tym okresie zmiany systemu konsonantycznego zachodziły z mniejszą intensywnością i w części tylko doprowadziły do ukonstytuowania się nowych fonemów. Rezultaty tych przekształceń są następujące:

1) nowe ilościowo fonemy *ḱ, ǵ* (zob. II.9.4.2);

2) nowe jakościowo fonemy *c, ʒ, š, ž, č, ǯ* (zob. II.10.2);

3) nowy jakościowo fonem *ř* (zob. II.9.4.1.2);

4) zneutralizowany pod względem miękkości fonem *l* i trójczłonowa opozycja *ł:l:* (*ĺ*) (zob. II.9.4.1.2);

5) tendencja do adaptacji w polszczyźnie spółgłoski *x́* (zob. II.9.4.2);

6) tendencja do przekształcenia fonemu *ł* → *u̯*;

7) tendencja do adaptacji w polszczyźnie spółgłoski *γ*.

Dwie ostatnie tendencje wymagają szerszego komentarza. Neutralizacja

miękkości stpol. *ĺ* i ukształtowanie się trójczłonowej opozycji *ł:l:*(*ĺ*) spowodowały rozluźnienie związku fonemów *ł* i *l* (pierwotnie zachodziła tu opozycja proporcjonalna *ł:ĺ* = *p:ṕ* itp.). Doprowadziło to w XVI w. do swoistego „wykolejenia się" fonemu *ł* i jego przekształcenia w *u̯*. Jest to tzw. proces wałczenia. Ślady tego procesu możemy śledzić w tekstach pisanych: Małopolska – XV, XVII w., Mazowsze – II połowa XVII w., Wielkopolska – XVIII w. Ta zmiana nie zakończyła się w okresie średniopolskim, ale bardzo rozpowszechniła się w XIX i XX w., tak że w systemie współczesnej polszczyzny występuje w gruncie rzeczy *u̯*[48].

W okresie przedpolskim i staropolskim nie występował fonem *γ*. Dystrybucja spółgłoski dźwięcznej *γ* jako wariantu kombinatorycznego fonemu *x* była bardzo ograniczona, np. *Boγdan, γučińił* = uczynił. W okresie średniopolskim *γ* w formie zleksykalizowanej zaczyna występować częściej w wyniku zapożyczeń z jęz. czeskiego, ukraińskiego (ruskiego) i dialektów białoruskich, np. *γardy* (stpol. *gardy*), *γańba* (stpol. *gańba*), *vaγać śę* (pol. dial. *vagovać śę*), *γołota* (stpol. *gołota*). W języku Polaków kresowych *γ* uzyskało status fonemu (pod wpływem językowego substratu wsch.słow.), a w okresie średniopolskim kresowe regionalne odmiany polszczyzny (płd.wsch. i płn.wsch.) miały znaczny wpływ na kształtowanie się uzusu języka ogólnopolskiego. Tendencji do adaptacji *γ* sprzyjała także wymowa „ortograficzna", np. *Helena, heroiczny* itp. Tendencja ta znalazła kontynuację w XIX w., jednakże i we współczesnej polszczyźnie *γ* nie uzyskało statusu fonemu[49].

Na podstawie powyższych danych można zestawić następujący system konsonantyczny schyłku okresu średniopolskiego (połowa XVIII w.):

p, b, m, f, v, ṕ, b́, ḿ, f́, v́,
t, d, c, ʒ, s, z, n, ł (→ *u̯*) *r, l,*
š, ž, č, ǯ, (ř),
ś, ź, ć, ʒ́, ń, j,
k, g, x, ḱ, ǵ.

Ten system zawiera 35 fonemów, a więc o jeden więcej niż system staropolszczyzny. Przybyły co prawda dwa nowe (ilościowo) fonemy *ḱ, ǵ*, ale zarazem *ř* (← *ŕ*) utożsamił się z *ž*. Ten system ma wyraźnie już zróżnicowane szeregi: wargowe, przedniojęzykowo-zębowe, przedniojęzykowo-dzią-

[48] Ibidem, s. 71, 112.
[49] Ibidem, s. 114–115.

słowe (zdyspalatalizowane), środkowojęzykowe, tylnojęzykowe. W gruncie rzeczy tylko jeden fonem *ł* jest chwiejny pod względem cech artykulacyjnych.

11.3. Okres nowopolski

W tym okresie kończy się pewien historyczny etap ewolucji systemu konsonantycznego. Działają tendencje do zmiany artykulacji *ł* → *u̯* (zob. II.11.2) oraz do adaptacji spółgłosek *x́* (zob. II.9.4.2) i *γ*(*ǵ*) – (zob. II.11.2). Jednocześnie ujawnia się tendencja do powstawania – głównie pod wpływem wyrazów obcego pochodzenia – nowych fonemów półpalatalnych typu *t´*, *(t´ul, T´ina), d´ (d´ipol, d´ingo), s´ (s´inus, s´ignum), z´ (z´integrować, Z´ina), c´ (c´ibalgina, xosp´ic´ium), č´* (*č´ile* „Chile", *č´il´i* „chili"), *ǯ´* (*ǯ´ip* „jeep", *ǯ´insy), š´ (š´into* „shinto", *xoš´im´in* „Ho Szi Min; Hoszimin"), *ž´igolo, r´ (r´ing).*

System konsonantyczny okresu nowopolskiego ma więc postać następującą:

p, b, m, f, v, ṕ, b́, ḿ, f́, v́,
t, d, c, ʒ, s, z, n, r, l, u̯,
č, ǯ, š, ž,
ć, ʒ́, ś, ź, ń, j,
k, g, x, ḱ, ǵ,
(spółgłoski *x́, γ, ǵ*) oraz nowe *t´, d´, s´, z´, š´, ž´, c´, ʒ´, č´, ǯ´, r´.*

12. SPÓŁGŁOSKI PROTETYCZNE I ZMIANY GRUP SPÓŁGŁOSKOWYCH

12.1. Spółgłoski protetyczne – przyczyny i fazy występowania

Występowanie spółgłosek protetycznych jest wynikiem tendencji do wzmacniania nagłosu form wyrazowych, zaczynających się pierwotnie od samogłoski. Jest to zjawisko czysto fonetyczne. Spółgłoski protetyczne modyfikują co prawda postać morfologiczną form wyrazowych, ale nie wpływają na kształt systemu fonologicznego. Jako protezy wykorzystywane bywają spółgłoski wchodzące w skład zasobu fonetycznego danego stadium rozwojowego języka. To, które spółgłoski są stosowane jako protezy, jest uzależnione od charakteru samogłoski występującej pierwotnie w nagłosie formy wyrazowej. W historii rozwoju języków słowiańskich i języka polskiego trzeba odnotować dwie fazy występowania spółgłosek protetycznych: 1) w języku prasłowiańskim, 2) w języku staropolskim. Protezy prasłowiańskie w dużej części zleksykalizowały się i występują w formach wyrazowych odziedziczonych z jęz. psł., natomiast staropolskie spółgłoski protetyczne nie zachowały się na ogół w języku ogólnopolskim, choć się utrwaliły w dialektach ludowych.

12.2. Prasłowiańskie spółgłoski protetyczne

Przed nagłosowymi samogłoskami szeregu przedniego występowało zwykle protetyczne *j-*, np.:

pie. **edhlā* → psł. **jedla* → pol. *jodła*,
pie. **ēdmi* → psł. **jědmь* → **jěmь* → pol. *jem* (*jeść*),
pie. **is* (łac. *is*) → psł. **ь* → **jь* → stpol. **jь* → *jen* (D. lp. *jego*, C. lp. *jemu* itp.).

Dawne psł. protetyczne *j-* występuje przykładowo także w takich formach wyrazowych, jak: *jeleń, jeden, jeśeń, jeśon.*

Proteza *j-* pojawiła się także w języku prasłowiańskim przed samogłoskami *a, u,* np.:

psł. **aviti sę* → **javiti sę* → pol. *jawić się,*
psł. **ako* → **jako* → pol. *jako,*
psł. **uže* → **juže* → pol. *już.*

Przed nagłosowymi *ъ, y* występowała spółgłoska protetyczna *v*, np.:

pie. **utor-* (por. łac. *uterque*) → psł. **vъtorъ* → stpol. *vtōry,*
pie. **ūdrā* → wczpsł. **ydra* → **vydra* → pol. *vydra,*
pie. **ūk* → wczpsł. **yknąti* → **vyknąti* → pol. *pŕy-vykać.*

Niejednokrotnie protetyczna spółgłoska *v-* pojawiała się przed nagłosowymi *o, ǫ*, np.:

pie. **ăn-* → psł. **vonja* → pol. *woń,*
pie. **angh* → psł. **vǫzъkъ* → **vǫski.*

Zaznaczyć także należy, że już w jęz. psł. wszystkie nagłosowe samogłoski nosowe zostały poprzedzone spółgłoskami protetycznymi, por. np. *język, jąć, vęgel, vęzy, vǫtroba.*

12.3. Staropolskie spółgłoski protetyczne

Spółgłoski protetyczne są zaznaczone w zabytkach pochodzących z XIV, XV i XVI w. (a więc także w zabytkach średniopolskich). W porównaniu z jęz. psł. repertuar spółgłosek protetycznych powiększył się. Zabytki notują protetyczne *j-, v-*, ale także *ɰ-, γ-* (dźwięczność tej spółgłoski była wynikiem sąsiedztwa z samogłoską nagłosową – zob. II.11.2).

Protetyczne *j-* występowało przed samogłoskami przednimi: *i, e* oraz przed *a*, np.:

BZ: *gydze = jiże, gygrali = jigrali, gymyal = jimał, gymyenyu = jimeńu, gynego = jinego*;

BZ: *Gewa = Jeva*, podobnie w zapiskach czerskich z 1410 r.;

Zapiski sądowe z 1398 r.: *Jarnold, Jafroszka, Jagnieszka.*

Protetyczne *v-* występowało przed samogłoskami *o, a*; zabytki pisane ten typ protezy notują rzadko, np. kościańskie Rs. z 1393 r.: *awon = a on*; BZ: *wobiczaya = obyčaya*; *Historia Aleksandra Wielkiego*: *Vognya = ogńa.*

Protetyczne *γ-* rejestrują zabytki bardzo często; występowało ono przed nagłosowymi *e, i, u, o,* np.:

Poznańskie Rs. z 1391 r.: *Helska = Elžka* 'Elżbieta';
Sieradzkie Rs. z 1399 r.: *hezye = eže* 'że';
Warszawskie Rs. *hy = i*;
Radomskie Rs. *hyshe = iže* 'że'.

Protetyczne *ɰ-*, jako niesamodzielny fonem o słabej artykulacji, nie było zaznaczane w piśmie, „choć musiało być powszechne, skoro dziś silniejsze lub słabsze *ɰ* przed *o-* mają wszystkie gwary polskie z wyjątkiem południowej części Śląska"[50]. Można jednak przyjąć, że słabe protetyczne *ɰ-* było zapewne najwcześniejszą spółgłoską protetyczną przed *-o* w językach zachodniosłowiańskich.

12.4. Zmiany grup spółgłoskowych

Główne kierunki rozwoju grup spółgłoskowych są wyznaczane przez zmiany ilościowe i jakościowe systemu fonologicznego. Najistotniejsza zmiana w repertuarze grup spółgłoskowych polszczyzny została spowodowana przez zanik jerów. Konsekwencją zaniku jerów było zwiększenie zasobu grup spółgłoskowych w początkowym okresie rozwoju języka polskiego.

Gwałtownemu wzrostowi liczby grup spółgłoskowych towarzyszyła tendencja przeciwstawna – do ich upraszczania. We współczesnym języku polskim liczba grup spółgłoskowych w obrębie form wyrazowych wynosi ponad 2000[51], można więc przyjąć, że bezpośrednio po zaniku jerów liczba ta była o wiele większa.

Najważniejsze zmiany jakościowe grup spółgłoskowych sprowadzają się do:

1) redukcji jakiegoś elementu, a tym samym – często – do redukcji całej grupy spółgłoskowej;

2) asymilacji (upodobnień), niekiedy tylko do dysymilacji (rozpodobnień).

[50] Ibidem, s. 28.
[51] Por. ibidem, s. 88.

12.4.1. REDUKCJA GRUP SPÓŁGŁOSKOWYCH

1. W grupach dwuspółgłoskowych z drugim składnikiem w postaci *-v-* ta właśnie spółgłoska wargowa była redukowana, np.:

-bv- → *b*: **obvozъ* → *obuz* (por. też *obora, obłok, obyčaj, obroża, obły, obařanek, obętnica* z pierwotną grupą *-bv-*);

-rv- → *-r-*: **dopv́o* → *dopírvo* → *dopero*;

xv- → *x-*: **xvorъjь* → *xory*; **xvorstъ* → *xrust*;

xv- → *f-*: **xvala* → *fała* (zob. II.11.1).

2. W grupach dwuspółgłoskowych zawierających spółgłoskę *-n-* zwykle ta spółgłoska pozostawała, np.:

-bn- → *-n-*: **gybnǫti* → *gínǫć* (por. *gibk'i*);

-pn- → *-n-*: **topnǫti* → *tonǫć* (por. *topić*); **sъpnъ* → *sen* (por. *spać*) – należy zaznaczyć, że w nowszych formach ta grupa spółgłoskowa pozostała bez zmian – *kopnǫć, tǫpnǫć, rǫbnǫć*;

-dn- → *-n-*: **jedno* → stpol. *jeno*.

3. Grupa *-gd-* była regularnie redukowana do *-d-*, np. *kegdy* → *kedy, tegdy* → *tedy, bogdaj* → *bodaj* (ale – *Bożo* = deminutivum od *Bogdan*).

4. W grupach trójspółgłoskowych zanikała zwykle spółgłoska środkowa, np.:

-stn- → *-sn-*: **žalostьnъjь* → *żałosny*;

-zdn- → *zn-*: **porzdьnъjь* → **prozdьnъjь* → *pružny*,
**Gnězdьno* → *Gnezno*;

-rdn- → *-rn-*: **milosṛ́dьnъjь* → *miłośerny*;

-rdc- → *-rc-*: **sṛ́dьce* → *serce*;

-łdn- → *-łn-*: stpol. *žołdńeř* → *żołńeř* (pol. *żołd*);

-stb- → *-zb-*: **istьba* → *izba* (por. *izdebka*);

-stl- → *-śl-*: **jestьli* → *jeśli*,
**sъčęstьlivъjь* → *ščęśl'ivy*.

12.4.2. WZMACNIANIE GRUP SPÓŁGŁOSKOWYCH

Redukcji spółgłosek w ich połączeniach przeciwstawiała się tendencja do wzmacniania grup spółgłoskowych, np.:

**bṛzo* → *barzo* → *barʒo*,

**zvonъ* → *zvon* → *ʒvon*,

**sъrǫčiti* 'złączyć ręce' → *sręčyć* → *stręčyć* (por. *zrękowiny*),

stpol. *z rady* → *z rada* → *zdrada*,

stpol. *z roju* → *z ruj* → *zdruj*,

stpol. *z ręki* → stpol. *zdręki*.

12.4.3. ASYMILACJE W OBRĘBIE GRUP SPÓŁGŁOSKOWYCH

12.4.3.1. Regresywne asymilacje pod względem dźwięczności

1. W grupach spółgłoskowych dominowała asymilacja do ostatniego jej składnika, np.:

**tiskъba* → *ćiżba*;

**svatьba* → *svaʒba*,

**ličьba* → *liʒba* (ale ortograficznie – *liczba*).

2. Regresywny kierunek upodobnień obowiązywał także w pozycji międzywyrazowej. Przed wiekiem XV nastąpił podział ówczesnych regionalnych odmian polszczyzny na udźwięczniające wygłos wyrazu poprzedzającego przed nagłosową samogłoską, spółgłoską sonorną i jotą oraz na nie udźwięczniające. Fonetyka udźwięczniająca objęła Wielkopolskę, Śląsk i Małopolskę, np. *kšag‿ruży, kšag‿agrestu, kož‿jabłek*, fonetyka nie udźwięczniająca pozostałe tereny, np. *kšak‿ruży, kšak‿agrestu, koš‿jabłek*.

12.4.3.2. Regresywne asymilacje pod względem miękkości

1. Upodobnienia te polegały na tym, że tzw. następnik narzucał palatalność twardemu poprzednikowi, np.:

**gostь* → *gość*,

**kostь* → *kość*,

**medvědь* → *mẹźvẹź* → *nẹźvẹź*,

**sъpi* → *śpi*,

**sъvědьkъ* → *śfadek*.

2. Ten typ asymilacji nie objął jednak wszystkich grup. Połączenia występujące na granicy morfemów miały rozwój fakultatywny, np.:

**sъbirati* → *zb'erać* (nie* *źberać*),

**bezъpečьnъjь* → *beśpečny* → *beśpečny*, przy czym proces depalatalizacji ze szczególną intensywnością przebiegał w XIX w.; por np. *kraśny* → *krasny, litośny* → *litosny, bezlitośny* → *bezlitosny, mięsny* → *mięsny, miłośny* → *miłosny, przyjaźny* → *przyjazny, wcześny* → *wczesny, zazdrośny* → *zazdrosny, żyźny* → *żyzny, żałośny* → *żałosny;* także *źwierzę* → *zwierzę, Iśladnia* → *Islandia*.

3. Nieregularny i regionalnie zróżnicowany był rozwój grup *sŕ, zŕ*. Nagłosowe grupy *sŕ, zŕ* → *šŕ, žŕ* (asymilacja regresywna), a następnie przekształciły się w kontynuanty zróżnicowane terytorialnie:

Wielkopolska – *šř, žř*, np. *šŕoda, žřudło*, (w mniejszym zakresie także – *stř, zdř*, np. *střoda, zdřudło*,

Śląsk – *stř, zdř*, np. *střoda, zdřudło*,

Małopolska – *rś, rź* / *śr, źr*, np. *rśoda, rźudło* / *środa, źrudło*,

Mazowsze – *śr, źr*, np. *środa, źródło*.

Wymowa wielkopolska obowiązywała w polszczyźnie ogólnej do początków XIX w., a następnie upowszechniła się mazowiecko-małopolska wymowa *śr, źr*[52].

Śródgłosowa grupa *-zŕ-* → *-žŕ-* → *-žř-*. Drugi etap ewolucji polegał na dysymilacji: *-žř-* → *-jžř-* → *-jř-*. Ta wielkopolska wymowa (np. *ujžřeć* → *ujřeć*) już od XVI w. weszła do języka ogólnopolskiego.

12.4.4. INNE TYPY ZMIAN GRUP SPÓŁGŁOSKOWYCH

12.4.4.1. Zmiany w grupach spółgłoskowych z geminatami

W grupach spółgłoskowych częstym kierunkiem zmian była asymilacja spółgłosek aż do powstania geminat, które następnie redukowano, np.:

-žьs- → *-šš-* → *-ss-* → *-s-*: **mǫžьstvo* → *męstvo*,
**bož̌ьstvo* → *bustvo*,
**vićęž̌ьstvo* → *(z)vyćęstvo*,
-šьs- → *-šš-* → *-ss-* → *-s-*: **volšьskъjь* → *włoski*.

Podobny mechanizm zmian działał w innych grupach, np.:

-tьs- → *-cs-* → *-c-*: **bratьstvo* → *bractvo*,
-dьs- → *-zs-* → *-z-*: **sǫsědьstvo* → *sąsẹzstvo*,
-čьs- → *-cs-* → *-c-*: **nemečьski* → *ńemećki*.

12.4.4.2. Zmiany w grupach ze spółgłoskami środkowojęzykowymi i przedniojęzykowymi

Rozwój tych grup był dość skomplikowany, np.:

**městьskъjь* → *ḿeśćśki* → *ḿejscśki* → *ḿejśki*.

Palatalność pierwszej części tej zbitki była realizowana asynchronicznie – ruch języka do podniebienia, stanowiący o istocie artykulacji głosek *ś* i *ć*, był wykonany zbyt wcześnie, konsekwencją tej antycypacji była artykulacja głoski *j*, natomiast spółgłoski *ś, ć* zostały zdepalatalizowane. Ostatnią fazą rozwoju tych grup była redukcja jednej lub dwu spółgłosek.

Jota jako ustabilizowana forma antycypacyjnej palatalności została zachowana m.in. w takich formach wyrazowych, jak:

zamojski ← *zamośćsk'i* – *Zamość*,
ujejski ← *ujeźzsk'i* – *Ujazd*,
ḿejsce ← *ḿeśćce* – *ḿasto*,
ṽejski ← *ṽeśśḱi* – *ṽeś*,
rajca ← *raźca* – *rada*,
D. lp. *ojca* ← *oćca* – *oćec*,
D. lp. *ogrojca* ← *ogroźca* – *ogroźec* (później *-j-* przeniesiono do M. lp.),
D. lp. *kojca* ← *koćca* – *koćec* (później *-j-* przeniesiono do M. lp.).

12.4.4.3. Zmiana stpol. grupy *kń* → *kś*

Zmiany dysymilacyjne występują m.in. w rozwoju następujących form wyrazowych:

**kъnęgъ* → *kśęz, kśǫz*,
**kъnęga* → *kśęga*.

W tych formach sąsiadujące dwie głoski nosowe (spółgłoska i samogłoska) uległy dysymilacji i w rezultacie *kń* → *kś*. W podobnych formach, w których nie występowały dwie głoski nosowe, grupa *kń-* pozostała bez zmian, np. *kńeja*.

[52] Por. M. Szymczak, *Udział Mazowsza w kształtowaniu się polskiego języka literackiego* [w:] *Z polskich studiów slawistycznych*, Warszawa 1972.

13. NAJWAŻNIEJSZE TENDENCJE W ROZWOJU SYSTEMU KONSONANTYCZNEGO JĘZYKA POLSKIEGO

Rozwój historyczny fonemów spółgłoskowych w języku polskim przedstawia się nieco prościej niż rozwój fonemów samogłoskowych, mimo że system wokaliczny ulegał uproszczeniom (zob. II.7), a system konsonantyczny stale się rozwijał i wzbogacał.

Najważniejsze tendencje rozwojowe w systemie konsonantycznym języka polskiego można ująć następująco:

I. Zmiany niezależne:

1) zwiększenie repertuaru fonemów o *ś, ź, ć, ʒ́, f, f́, ḱ, ǵ* oraz spółgłosek o *x́, γ, γ́*.

II. Zmiany zależne:

1) zniesienie psł. korelacji miękkości, co oznacza, że spółgłoska miękka może występować w sąsiedztwie samogłoski tylnej (typ: *vára*), a spółgłoska twarda może występować przed samogłoską przednią (typ: *sen*);

2) zniesienie prasłowiańskiego prawa sylaby otwartej;

3) neutralizacja dźwięczności w wygłosie i w innych pozycjach zależnych;

4) zwiększenie liczby grup spółgłoskowych spowodowanych zanikiem jerów i nowe typy ich przekształceń (asymilacje, dysymilacje, redukcje);

5) mocne i długotrwałe procesy palatalizacyjne, czyli tzw. **polska palatalizacja**, która spowodowała powstanie nowych fonemów;

6) mocne i długotrwałe procesy dyspalatalizacyjne, ujawniające się w neutralizacji palatalności fonemów wargowych w pozycji wygłosowej (typ: *paví* → *paf*) i w określonych grupach spółgłoskowych oraz w stwardnieniu odziedziczonych palatalnych spółgłosek i fonemów prasłowiańskich (typ: *c'* → *c*, *ʒ'* → *ʒ*, *ś́* → *š*, *ź́* → *ž*, *ć́* → *č*, *ʒ́́* → *ǯ*).

14. ROZWÓJ POLSKIEGO SYSTEMU FONOLOGICZNEGO

14.1. Podstawa materiałowa i założenia teoretyczne

Podstawy materiałowe tego syntetycznego opisu rozwoju polskiego systemu fonologicznego stanowią wnioski sformułowane w niniejszym opracowaniu oraz dane zawarte w pracach z zakresu językoznawstwa diachronicznego i opisowego, których wykaz przedstawia się następująco:

1. I. Bajerowa, *Kształtowanie się systemu polskiego języka literackiego w XVIII wieku*, Wrocław 1964.

2. –, *O zaniku samogłosek pochylonych. Pokłosie dyskusji*, Katowice 1978.

3. –, *Polski język ogólny XIX wieku. Stan i ewolucja*, t. I: *Ortografia, fonologia z fonetyką, morfonologia*, Katowice 1986.

4. –, *Strukturalna interpretacja historii języka*, „Język Polski" 1969, z. 2.

5. B. Bojar, *Zarys językoznawstwa dla informatyków*, Warszawa 1976.

6. B. Dunaj, *Język polski najstarszej doby piśmiennej (XII–XIII wiek)*, Kraków 1975.

7. –, *Wzdłużenie zastępcze w języku polskim*, Kraków 1966.

8. A. Furdal, *O przyczynach zmian głosowych w języku polskim*, Prace WTN, Wrocław 1964.

9. B. Klebanowska, *Interpretacja fonologiczna zjawisk fonetycznych w języku polskim*, Warszawa 1990.

10. Z. Klemensiewicz, *Historia języka polskiego*, Warszawa 1974.

11. Z. Klemensiewicz, T. Lehr-Spławiński, S. Urbańczyk, *Gramatyka historyczna języka polskiego*, Warszawa 1965.

12. H. Koneczna, *Charakterystyka fonetyczna języka polskiego na tle innych języków słowiańskich*, Warszawa 1965.

13. R. Laskowski, *System fonologiczny języka polskiego* [w:] *Encyklopedia wiedzy o języku polskim*, pod red. S. Urbańczyka, Wrocław 1978.

14. W. Mańczak, *Polska fonetyka i morfologia historyczna*, Łódź – Warszawa – Kraków 1965.

15. L. Moszyński, *Wstęp do filologii słowiańskiej*, Warszawa 1984.

16. S. Rospond, *Gramatyka historyczna języka polskiego*, Warszawa 1971.

17. Z. Stieber, *Historyczna i współczesna fonologia języka polskiego*, Warszawa 1966.

18. B. Wierzchowska, *Wymowa polska*, Warszawa 1971.

19. –, *Fonetyka i fonologia języka polskiego*, Wrocław 1980.

Podstawę teoretyczną tego opisu stanowi koncepcja strukturalnej interpretacji historii języka przyjęta przez I. Bajerową (zob. I.4.3.4.). Według niej tendencje zarysowujące się w dziejach języka wywołują określone skutki (efekty) w procesie doskonalenia się języka. W związku z teleologicznym charakterem relacji w obrębie superstruktury dziejów języka efekty poszczególnych tendencji są z nimi tożsame co do zakresu zmian jakościowych. Można zatem przyjąć następujące równanie: **tendencja rozwojowa = efekt w procesie doskonalenia się języka**.

Przyjmując te założenia, można – w odniesieniu do systemu fonologicznego polszczyzny – określić następujące tendencje rozwojowe, a zarazem efekty oddziaływania tych tendencji:

A. Tendencja do kompletowania systemu fonemów → efekt: kompletowanie systemu fonemów.

B. Tendencja do różnicowania elementów systemu fonologicznego (tj. uwydatniania opozycji fonologicznych) → efekt: uwydatnianie opozycji fonologicznych.

C. Tendencja do różnicowania w planie artykulacji → efekt: zróżnicowanie artykulacyjne.

D. Tendencja do upraszczania systemu fonemów i ich opozycji → efekt: uproszczenie systemu fonemów i opozycji fonologicznych.

E. Tendencja do upraszczania w planie artykulacji → efekt: uproszczenie artykulacyjne.

F. Tendencja do awansowania językowego, tj. podnoszenia poziomu praktyki językowej użytkowników języka → efekt: awansowanie językowe użytkowników języka.

Trzeba podkreślić, że – w odniesieniu do innych podsystemów języka – podstawowe tendencje rozwojowe mogą mieć inne konkretyzacje, choć ich ogólny repertuar jest wspólny dla całego procesu historycznego.

14.2. Superstruktura dziejów polskiego systemu fonologicznego

W niniejszej analizie przyjmujemy, że superstruktura czasowa rozwoju polskiego systemu fonologicznego [*t*] obejmuje bez mała jedenaście wieków, a zatem $t = X - XX\,w.$ W obrębie tej superstruktury wydzielamy – na podstawie analizy danych materiałowych zawartych w wymienionych wcześniej opracowaniach – cztery struktury czasowe, czyli podłużne układy ewolucyjne, obrazujące zmiany językowe:

$t_1 - t_2$ = schyłek X w. – przełom XI i XII w. [I<- ->II];

$t_2 - t_3$ = przełom XI i XII w. – schyłek XV w. [II<- ->III];

$t_3 - t_4$ = schyłek XV w. – przełom XVI i XVII w. [III<- ->IV];

$t_4 - t_5$ = przełom XVI i XVII w. – przełom XIX i XX w. [IV<- ->V].

Przyjęcie takiego układu ewolucji polskiego systemu fonologicznego determinuje występowanie w tym schemacie analitycznym pięciu przekrojów synchronicznych (pięciu układów poprzecznych), zrekonstruowanych w wyniku analizy materiału fonologicznego:

I. X w. (schyłek); II. XI/XII w. (przełom); III. XV w. (schyłek); IV. XVI/XVII w. (przełom); XIX/XX w. (przełom).

Sformułowany na tej podstawie schemat rozwoju polskiego systemu fonologicznego przedstawia zamieszczone na s. 166 zestawienie.

W odniesieniu do zasobu fonemów, uwzględnionych w przedstawionym zestawieniu, trzeba poczynić dwie uwagi. W całym zestawieniu *m', v'* traktowane są jako miękkie fonemy zgodnie z ujęciami diachronicznymi, przyjmującymi ich fonologizację w wyniku procesu przegłosu lechickiego – por. *mara* : *m'ara* (← *m'era*); *vara* : *v'ara* (← *v'era*). Podkreślić w tym miejscu należy, że niektóre synchroniczne ujęcia systemu fonologicznego polszczyzny współczesnej nie uznają tych spółgłosek za fonemy[53]. Podobnie – zgodnie z ujęciami diachronicznymi – [*i//y*] traktowane są jako warianty jednego fonemu, poczynając od II przekroju synchronicznego, tj. przełomu XI i XII wieku. Przyjmuje się bowiem, że w wyniku procesu przegłosu lechickiego nastąpiła defonologizacja fonemów *i, y* o pierwotnie różnej genezie. Ujęcia dotyczące współczesnej polszczyzny są w tym wypadku zróżnicowane. Przykładowo, B. Bojar i Z. Stieber interpretują [*i//y*] jako jeden fonem, a B. Klebanowska przyjmuje, że mamy tu do czynienia z dwoma

[53] Por. np. 9. B. Klebanowska; 13. R. Laskowski.

Tabela 1

Rozwój polskiego systemu fonologicznego

Lp.	Klasy (podklasy) fonemów	Przekroje synchroniczne				
		I. X w. (schyłek)	II. przełom XI/XII w.	III. XV w. (schyłek)	IV. przełom XVI/XVII w.	V. przełom XIX/XX w.
I	Fonemy samogłoskowe (wokaliczne, otwarte)					
1	Długie	*i̯ y̯ ŭ ě ŏ ā ę̆ ǭ*	*[i̯/y̯] ŭ ě ŏ ā ę̆ ǭ*	*[i̯/y̯] ŭ ě ŏ ā ą̆*	–	–
2	Krótkie	*i̯ y̯ ŭ ě ŏ ă ę̆ ǫ́*	*[i̯/y̯] ŭ ě ŏ ă ę̆ ǫ́*	*[i̯/y̯] ŭ ě ŏ ă ą̆*	–	–
3	Zredukowane	*ь ъ*	–	–	–	–
4	Ścieśnione				*ė ȯ ȧ*	
5	Jasne				*[i̯/y̯] u e o ą ę ǫ*	*[i̯/y̯] u e o ą ę ǫ*
II	Fonemy sonantyczne (wokaliczno-konsonantyczne, spółotwarte)					
6	Długie	*r̆ r̆' l̆ l̆'*	–	–	–	–
7	Krótkie	*ŕ ŕ' ĺ ĺ'*	–	–	–	–
III	Fonemy spółgłoskowe (konsonantyczne, zamknięte)					
8	Wargowe (wargowo-zębowe)	*p b m v ṕ b́ ḿ v́*	*p b m v ṕ b́ ḿ v́*	*p b m f v ṕ b́ ḿ f́ v́*	*p b m f v ṕ b́ ḿ f́ v́*	*p b m f v ṕ b́ ḿ f́ v́*
9	Przedniojęzykowo-zębowe	*t d n s z r ł*	*t d n s z r ł*	*t d n s z r ł*	*t d c ʒ s z n r ł l*	*t d c ʒ s z n r l*
10	Przedniojęzykowo-dziąsłowe				*č ǯ š ž (r̆←ž)*	*č ǯ š ž*
11	Prepalatalne-zazębowe	*c' ʒ'*	*c' ʒ' t' d' s' z'*	*c' ʒ'*	–	–
12	Prepalatalne-zadziąsłowe	*ś ź ć ŕ l'*	*ś ź ć ŕ l'*	*ś ź ć ǯ l' ŕ (r̆', rź, 'ź)*	–	–
13	Prepalatalne	*ń j*	*ń j*	*ć ǯ ś ź ń j*	*ć ǯ ś ź ń j*	*ć ǯ ś ź ń j*
14	Tylnojęzykowe	*k g x*	*k g x*	*k g x*	*k g x*	*k g x u̯*
15	Postpałatalne				*ḱ ǵ*	*ḱ ǵ*
		3 klasy 11 podklas 53 fonemy (18+8+27)	*2 klasy 8 podklas 45 fonemów (14+31)*	*2 klasy 8 podklas 46 fonemów (12+34)*	*2 klasy 8 podklas 45 fonemów (10+35)*	*2 klasy 7 podklas 42 fonemy (7+35)*

fonemami *i, y*[54]. Zaznaczyć także należy, że przy określaniu klas i podklas fonemów zastosowano terminologię z zakresu językoznawstwa opisowego synchronicznego w tych wypadkach, w których precyzyjniej definiuje ona wartość fonologiczną poszczególnych dźwięków w porównaniu z tradycyjną terminologią z zakresu językoznawstwa opisowego diachronicznego[55]. Z podobnych względów spółgłoskę *u̯* uznano za tylnojęzykowy fonem [*u̯*] w opozycji do dominującego (do XVII w.) wariantu przedniojęzykowo-zębowego [*ŕ*].

[54] Por. 5. B. Bojar; 17. Z. Stieber; 9. B. Klebanowska.

[55] Dotyczy to zwłaszcza podklas fonemów spółgłoskowych.

14.3. Tendencje rozwojowe polskiego systemu fonologicznego

Z przedstawionego zestawienia wynika jednoznacznie, że osnową procesu optymalizacji języka w płaszczyźnie fonologicznej była tendencja do ekonomiczności w tym zakresie i uproszczenia systemu. Mówią o tym dane ilościowe. System wyjściowy, który obrazuje I przekrój synchroniczny (schyłek X w.), składał się z trzech klas fonemów (samogłoskowe, sonantyczne, spółgłoskowe), 11 podklas (samogłoskowe: długie, krótkie, zredukowane; sonantyczne: długie, krótkie; spółgłoskowe: wargowe, przedniojęzykowo-zębowe, prepalatalno-zazębowe, prepalatalno-zadziąsłowe, prepalatalne, tylnojęzykowe) i 53 fonemów (samogłoskowe – 18, sonantyczne – 8, spółgłoskowe – 27). System końcowy (por. V przekrój synchroniczny – przełom XIX i XX w.) obejmuje dwie klasy fonemów (samogłoskowe, spółgłoskowe), 7 podklas (samogłoskowe: jasne; spółgłoskowe: wargowe, przedniojęzykowo-zębowe, przedniojęzykowo-dziąsłowe, prepalatalne, tylnojęzykowe, postpalatalne) i 42 fonemy (samogłoskowe – 7, spółgłoskowe – 35). Mamy zatem w tym wypadku do czynienia zarówno ze zmniejszaniem się liczby przynależności kategorialnej fonemów (klasy i podklasy), jak i ze zmniejszeniem się samej liczby fonemów. Stadia ewolucyjne, zmiany systemu przedstawiają kolejne układy podłużne w zamieszczonym zestawieniu (I<- ->II; II<- ->III; III<- ->IV; IV<- ->V) i wewnętrzne przekroje synchroniczne (II, III, IV), dlatego też nie wydaje się konieczne ich szczegółowe omawianie. Podkreślić natomiast należy główny proces przekształceń jakościowych w obrębie rozwoju polskiego systemu fonologicznego – od systemu, w którym w zbliżonej liczbie występowały fonemy zgłoskotwórcze (otwarte i spółotwarte = 26) oraz fonemy niezgłoskotwórcze (zamknięte = 27) do systemu, w którym zdecydowaną dominację zyskały fonemy niezgłoskotwórcze, tj. fonemy spółgłoskowe, zamknięte (= 35, wobec 7 fonemów samogłoskowych, otwartych). Te zmiany bowiem wywarły znaczny wpływ na system prozodyczny i morfologiczny (a pośrednio i składniowy) polszczyzny.

Stwierdzone powyżej ogólne tendencje rozwojowe systemu fonologicznego polszczyzny rozkładają się na szereg wektorów, a właściwie rzecz ujmując, są efektem oddziaływania tendencji podstawowych, które zostały określone we wstępnej części tego opisu (zob. II.14.1). Prześledzenie tych tendencji i ich wyników pozwoli na ustalenie ich jakości, chronologii oddziaływania i hierarchii.

A. Kompletowanie systemu fonemów

– powstanie *t', d', s', z'* [I<- ->II];[56]

– powstanie *f, f'* [II<- ->III];

– powstanie *ʒ́* [II<- ->III];

– powstanie *ḱ, ǵ* [III<- ->IV].

Łącznie cztery procesy dotyczące 9 fonemów.

B. Uwydatnianie opozycji fonologicznych

– zanik fonemów samogłoskowych zredukowanych, = uwydatnienie opozycji iloczasowej **długość : krótkość** w obrębie fonemów samogłoskowych [I<- ->II];

– zanik fonemów sonantycznych = uwydatnienie opozycji **otwartość : : zamkniętość** w obrębie systemu fonologicznego [I<- ->II];

– *t', d'* → *ć, ʒ́* = uwydatnienie opozycji **twardość : miękkość** w obrębie fonemów spółgłoskowych [II<- ->III];

– *s', z'* → *ś, ź* = jak wyżej [II<- ->III];

– *q̄* → *ǫ, q̆* → *ę* = zastąpienie niewyrazistej (w związku z zanikiem kategorii fonologicznej iloczasu) opozycji **długość : krótkość** nową wyrazistą opozycją **tylność : przedniość** [III<- ->IV];

– *ē* → *ė, ō* → *ȯ, ā* → *ȧ* = zastąpienie niewyrazistej (w związku z zanikiem kategorii fonologicznej iloczasu) opozycji **długość : krótkość** nową wyrazistą opozycją **ścieśnioność : jasność** [III<- ->IV];

– *c', ʒ'* → *c, ʒ* = uwydatnienie opozycji **miękkość : twardość** w obrębie fonemów spółgłoskowych;

– *ś́, ź́, ć́, ʒ́* → *š, ž, č, ǯ* = uwydatnienie opozycji **miękkość : twardość** w obrębie fonemów spółgłoskowych [III<- ->IV];

– powstanie *k', g'* = uwydatnienie opozycji **miękkość : twardość** w obrębie fonemów spółgłoskowych [III<- ->IV];

– *l'* → *l* = uwydatnienie opozycji **przedniojęzykowo-zębowość : prepalatalność** w obrębie fonemów spółgłoskowych [III<- ->IV].

Łącznie dziesięć procesów dotyczących 28 fonemów.

C. Zróżnicowanie artykulacyjne

– *ł* → *u̯* – w związku z przejściem *l* (← *l'*) do szeregu fonemów przedniojęzykowo-zębowych [IV<- ->V].

Jeden proces dotyczący 1 fonemu.

[56] Symbole literowe fonemów podano bez oznaczeń nawiasowych [ ], w które ujęto oznaczenia struktur czasowych, określające chronologię zmian językowych, np. [I<- ->II].

D. Uproszczenie systemu fonemów i opozycji fonologicznych

– defonologizacja *i, y* → *i//y* [I<- ->II];

– zanik fonemów samogłoskowych zredukowanych *ь, ъ* – w wyniku czego następuje uproszczenie opozycji iloczasowych [I<- ->II];

– zanik fonemów sonantycznych – w wyniku czego następuje uproszczenie triady opozycyjnej **otwartość : spółotwartość : zamkniętość** do opozycji dwuczłonowej **otwartość : zamkniętość** [I<- ->II];

– *r'* → *ŕ* (tzw. proces afrykatyzacji) – uproszczenie opozycji stopnia otwarcia narządów mowy w obrębie fonemów prepalatalno-zadziąsłowych [I<- ->II];

– *rź, ŕ* → *ř* = *ž* – uproszczenie opozycji w obrębie fonemów przedniojęzykowo-dziąsłowych [III<- ->IV];

– zanik *ė, ȯ, ȧ* (→ *e, o, a*) – zanik opozycji **ścieśnioność : jasność** w obrębie fonemów samogłoskowych i tym samym uproszczenie ich systemu opozycji [IV<- ->V].

Łącznie sześć procesów dotyczących 17 fonemów.

E. Uproszczenia artykulacyjne

– zanik fonemów samogłoskowych zredukowanych *ь, ъ* [I<- ->II];

– zanik fonemów sonantycznych [II<- ->III];

– *ę́, ǫ́* → *q̆* [II<- ->III];

– *c', ʒ'* → *c, ʒ* [III <- -> IV];

– *ś́, ź́, ć́, ʒ́* → *š, ž, č, ǯ* [III<- ->IV];

– zanik *ė, ȯ, ȧ* [IV<- ->V];

– *ł* → *u̯* [IV<- ->V].

Wszystkie te zmiany sprzyjały ułatwieniom w płaszczyźnie artykulacyjnej form wyrazowych w poszczególnych stadiach ewolucji polszczyzny i jej systemu fonologicznego.

Łącznie siedem procesów dotyczących 24 fonemów.

F. Awansowanie językowe

– zanik *ė, ȯ, ȧ* [IV<- ->V];

– *ł* → *u̯* [IV<- ->V].

Łącznie dwa procesy dotyczące 4 fonemów.

Dokonując czysto statystycznego zestawienia danych, dotyczących liczby procesów składających się na tendencje rozwojowe polskiego systemu fonologicznego, trzeba zauważyć, że w największym zakresie dotyczyły one fonemów spółgłoskowych (28 x), następnie fonemów samogłoskowych (10 x) i wreszcie fonemów sonantycznych (3 x).

14.4. Zmiany językowe i hierarchia tendencji rozwojowych

W sumie o ostatecznym kształcie polskiego systemu fonologicznego zadecydowało 20 zmian językowych (procesów rozwojowych o charakterze fonologicznym lub li tylko fonetycznym). Większość z nich (13) była spowodowana stałym współwystępowaniem kilku tendencji podstawowych, mniejszość zaś (7) była wynikiem prymarnego oddziaływania pojedynczych tendencji. Pełne zestawienie danych w kolejnych strukturach czasowych przedstawia się następująco:

Tabela 2

Struktura czasowa	Liczba porządkowa	Zmiana językowa	Tendencja rozwojowa[57]
[I < - - > II]	1.	powstanie *t', d'*	[A]
X w. – XI/XII w.	2.	powstanie *s', z'*	[A]
	3.	zanik *ь, ъ*	[B + D + E]
	4.	zanik sonantów	[B + D + E]
	5.	defonologizacja *i, y*	[D]
[II < - - > III]	6.	powstanie *f, f'*	[A]
XI/XII w. – XV w.	7.	powstanie *ʒ́*	[A]
	8.	*t', d'* → *ć, ʒ́*	[B]
	9.	*s', z'* → *ś, ź*	[B]
	10.	*ŕ* → *r͡ʒ*	[D]
	11.	*e͡ę, o͡ǫ* → *ą̆*	[E]
[III < - - > IV]	12.	powstanie *ḱ, ǵ*	[A + B]
XV w.–XVI/XVII w.	13.	*ą̄* → *ǫ, ă* → *ę*	[B]
	14.	*ē* → *ė, ō* → *ȯ, ā* → *ȧ*	[B]
	15.	*c', ʒ'* → *c, z*	[B + E]
	16.	*ś, ź, č, ʒ́* → *š, ž, č, ǯ*	[B + E]
	17.	*l'* → *l*	[B]
	18.	*r ź, r͡ʒ́* → *ř = ž*	[D]
[IV < - - > V]	19.	*l* → *ɯ*	[C+E+F]
XVI/XVII w. – XIX/XX w.	20.	zanik *ė, ȯ, ȧ*	[D + E + F]

[57] Tendencje rozwojowe określono za pomocą symboli literowych według oznaczeń wprowadzonych na wstępie tego opisu (zob. II.14.1.).

Powyższe dane pozwalają na ustalenie zakresu, a tym samym również hierarchii, tendencji rozwojowych polskiego systemu fonologicznego. W odniesieniu do tendencji prymarnie oddziałujących pojedynczo hierarchia ta ma następujący układ:

I. 1. [B] Uwydatnianie opozycji – wskaźnik rangi 5×[58].

2. [A] Kompletowanie systemu fonemów – wskaźnik rangi 4×.

II. 3. [D] Uproszczenie systemu fonemów i opozycji fonologicznych – wskaźnik rangi 2×.

4. [E] Uproszczenie artykulacyjne – wskaźnik rangi 1×.

III. 5. [C] Zróżnicowanie artykulacyjne – wskaźnik 0.

[F] Awansowanie językowe – wskaźnik 0.

Inaczej przedstawia się kompletny układ rang podstawowych tendencji rozwojowych, uwzględniający ich oddziaływanie (i współwystępowanie) w odniesieniu do wszystkich wymienionych wyżej zmian w ewolucji polskiego systemu fonologicznego.

I. 1. [B] Uwydatnianie opozycji – wskaźnik rangi 10× (determinant 10 procesów odnoszących się do 28 fonemów).

II. 2. [E] Uproszczenia artykulacyjne – wskaźnik rangi 7× (determinant 7 procesów odnoszących się do 24 fonemów).

3. [D] Uproszczenie systemu fonemów i opozycji – wskaźnik rangi 6× (determinant 6 procesów odnoszących się do 17 fonemów).

4. [A] Kompletowanie systemu fonemów – wskaźnik rangi 5× (determinant 5 procesów odnoszących się do 9 fonemów).

III. 5. [F] Awansowanie językowe – wskaźnik rangi 2× (determinant 2 procesów odnoszących się do 4 fonemów).

6. [C] Zróżnicowanie artykulacyjne – wskaźnik rangi 1× (determinant 1 procesu odnoszącego się do 1 fonemu).

Ten układ hierarchiczny – jak się wydaje – w sposób właściwy oddaje zakres mechanizmów decydujących o rozwoju polskiego systemu fonologicznego. Prymarny (nadrzędny) jest mechanizm dystynkcji systemowej fonemów, wspomagają go mechanizmy ekonomizacji (tak w płaszczyźnie fonetycznej, jak i fonologicznej) oraz kompletacji systemu fonemów, podczas gdy mechanizmy o charakterze socjolingwistycznym i diakrytyczno-fonetycznym stanowią jedynie margines determinantów procesu optymalizacji języka w płaszczyźnie fonologicznej.

[58] Liczbowy wskaźnik rangi oddziaływania tendencji wynika z ich aktywności (sprawczości) w odniesieniu do odpowiedniej liczby zmian językowych.

14.5. Dynamika zmian fonologicznych i aktywność tendencji rozwojowych a zagadnienie periodyzacji historii polskiego systemu fonologicznego

Dynamika zmian fonologicznych w kolejnych stadiach rozwoju systemu fonologicznego, tj. w kolejnych strukturach podłużnych superstruktury dziejów polszczyzny, jest zróżnicowana.

1. [III<- ->IV] = XV w. – XVI/XVII w. – wskaźnik dynamiki 105×[59].
2. [I<- ->II] = X w. – XI/XII w. – wskaźnik dynamiki 80×.
3. [II<- ->III] = XI/XII w. – XV w. – wskaźnik dynamiki 42×.
4. [IV<- ->V] = XVI/XVII w. – XIX/XX w. – wskaźnik dynamiki 10×.

Zróżnicowany jest także stopień aktywności podstawowych tendencji rozwojowych polskiego systemu fonologicznego w poszczególnych strukturach podłużnych. Analiza danych pozwala na stwierdzenie, które ze struktur czasowych należy uznać za główne w odniesieniu do wyróżnionych tendencji rozwojowych.

[A] Kompletowanie systemu fonemów – główna struktura czasowa [II<- ->III] = XI/XII w. – XV w.

[B] Uwydatnianie opozycji fonologicznych – główna struktura czasowa [III<- ->IV] = XV w. – XVI/XVII w.

[C] Zróżnicowanie artykulacyjne – główna struktura czasowa [IV<- ->V] = XVI/XVII w. – XIX/XX w.

[D] Uproszczenie systemu fonemów i opozycji fonologicznych – główna struktura czasowa [I<- ->II] = X w. – XI/XII w.

[E] Uproszczenia artykulacyjne – główne struktury czasowe [III<- ->IV] [IV<- ->V] = XV w. – XIX/XX w.

[F] Awansowanie językowe – główna struktura czasowa [IV<- ->V] = XVI/XVII w. – XIX/XX w.

Uwzględnienie przedstawionych wcześniej wskaźników, tj. wskaźnika dynamiki zmian fonologicznych oraz aktywności podstawowych tendencji rozwojowych, a także danych dotyczących rang tendencji w strukturach czasowych, pozwala na określenie cezur chronologicznych w ewolucji polskiego systemu fonologicznego. W jego historii wyraźnie zaznaczają się dwie **„aktywne"** struktury czasowe, charakteryzujące się dużą intensyfikacją tendencji rozwojowych i determinowanych przez nie zmian fonologicznych. Są to struktury: **[I<- ->II] = schyłek X w. – przełom XI/XII w.** oraz **[III<- ->IV] = schyłek XV w. – przełom XVI/XVII w.** W tych okresach gromadzone są impulsy rozwoju polskiego systemu fonologicznego. Zarazem wyraźnie również się zaznaczają dwie **„stagnacyjne"** struktury czasowe: **[II<- ->III] = przełom XI/XII w. – schyłek XV w.** oraz **[IV<- ->V] = przełom XVI/XVII w. – przełom XIX/XX w.,** w których mamy do czynienia przede wszystkim (co nie znaczy, że wyłącznie) z kontynuacją wcześniejszych tendencji rozwojowych.

Taka periodyzacja znajduje dodatkowo uzasadnienie w dziejach procesów uspołeczniania przekazów językowych. Okres do schyłku XV w. charakteryzuje się elitarnością polszczyzny pisanej jako narzędzia społecznej komunikacji, natomiast cechą charakterystyczną okresu następnego (od XVI w.) jest demokratyzacja narodowego języka pisanego. Do wieku XVI dominował w społecznej komunikacji język pisany–rękopiśmienny (w ograniczonym zakresie również język mówiony), obejmujący tylko wykształcone duchowieństwo i urzędniczą arystokrację, a także – jedynie w części – szlachtę i bogatsze mieszczaństwo. Od lat dwudziestych XVI w. w polskiej wspólnocie komunikatywnej rolę pierwszoplanową zaczyna odgrywać język pisany–drukowany (w większym zakresie także język mówiony), obejmujący szersze kręgi szlachty, a w czasach nowszych (od połowy XIX w. po lata dwudzieste XX w.) inteligencję, większość robotników i chłopów[60]. Taka ewolucja funkcjonalna wariantów polszczyzny znajdowała odzwierciedlenie w tendencjach awansowania językowego użytkowników polszczyzny, a tym samym wywierała również wpływ na rozwój polskiego systemu fonologicznego.

[59] Liczbowy wskaźnik dynamiki zmian fonologicznych wynika z liczby zachodzących zmian (procesów) i liczby podlegających tym zmianom fonemów.

[60] Por. W. Lubaś, *Kultura językowa Polaków*, [w:] *Język – Kultura – Społeczeństwo. Wybór studiów i materiałów*, pod red. St. Dubisza, Warszawa 1990, s. 8–16.

III. FLEKSJA IMIENNA

1. STRUKTURA MORFOLOGICZNA WYRAZU A TENDENCJE ROZWOJOWE FLEKSJI PRAINDOEUROPEJSKIEJ

Najważniejszą tendencją fleksji pie. było uzależnienie typów deklinacyjnych od przyrostka tematycznego. Struktura wyrazu pie. była bowiem następująca: a) część leksykalna, która była nosicielem znaczenia i obejmowała rdzeń (rozszerzony niekiedy infiksem, sufiksem lub prefiksem), b) element tematotwórczy, czyli przyrostek tematyczny (inaczej: temat)[61], który formował części mowy: **imię (nomen)** i **słowo (verbum)**, a także decydował o przynależności wyrazu do danego typu odmiany[62], oraz c) końcówka będąca wykładnikiem relacji syntaktycznych. Najistotniejszymi więc cechami wyrazu pie. była trójczłonowa struktura i zróżnicowanie formalne na podstawowe części mowy: nomen i verbum[63]. O odmianie: deklinacji i koniugacji decydował przyrostek tematyczny, czyli temat. Podstawowymi kategoriami gramatycznymi imion była kategoria rodzaju, liczby i przypadka (zob. III.4), a podstawowymi kategoriami verbum – kategoria osoby, czasu, liczby, trybu, strony i aspektu (zob. IV. 3–4).

Zasób podstawowych kategorii gramatycznych w odniesieniu do fleksji pie. był więc zbieżny z tym, który dziś jest charakterystyczny dla systemów języków słowiańskich, w tym również polszczyzny. Kierunek ewolucji wyznaczała zatem odmienna niż dziś trójczłonowa struktura morfologiczna wyrazów i inna ich postać fonetyczna, podlegająca licznym przekształceniom.

[61] Termin *temat fleksyjny* jest wieloznaczny. W odniesieniu do pie. struktury wyrazu oznacza on jego środkową część, tzn. element występujący między rdzeniem a końcówką, np. *-ŭ-* w **sūn-ŭ-s*. Natomiast w odniesieniu do wyrazu polskiego termin ten oznacza tę część, która zostaje po odcięciu końcówki, np. *syn-* w *syn-owie*. Jeszcze inne znaczenie nadaje temu terminowi słowotwórstwo.

[62] W jęz. pie. mógł być także swoistym wykładnikiem pewnych cech semantycznych, np. *-r-* – 'nomina agentis', *-s-* – 'abstracta', *-r-//-n-* – 'określenia elementów natury'.

[63] Wyodrębnienie się wyrazistych morfologicznie części mowy dokonało się w końcowym okresie wspólnoty pie.

2. PARADYGMATY IMIENNE: PIE. – PSŁ. – POL.

Język psł. odziedziczył pie. tematy imienne z następującymi przyrostkami tematycznymi: a) samogłoskowymi *-a-, -ja-, -o-, -jo-, -i-, -ŭ-, -ū-*; b) spółgłoskowymi *-r-, -n-, -t-, -s-*. Nie zachowały się natomiast tematy z wykładnikiem zerowym, tzw. atematyczne.

2.1. Tematy zakończone na *-a-*

Imiona z przyrostkiem tematycznym *-a-* są bardzo archaiczne. Obejmują one przede wszystkim rzeczowniki rodzaju żeńskiego. Dlatego też element tematotwórczy *-a-* stał się cechą charakterystyczną tematów rodzaju żeńskiego (konsekwentnie w przymiotnikach i nieregularnie w rzeczownikach). Należały tu m.in. rzeczowniki typu **baba, *žena, *rǫka, *voda, *gora, *para, *slava*, rzeczowniki dwurodzajowe typu **sluga, *potъběga* stpol. *poćbiega* 'obieżyświat, włóczęga' oraz genetyczne przymiotniki, które uległy substantywizacji, np. *vdova* ← **vъdova* ← **vidu̯a, ǯeva, ǯevoja* ← **děvaja, łuna* ← **luna* ← **loṷksna*. Klasa tych tematów powiększała się stale dzięki intensywnemu rozwojowi określonych typów słowotwórczych z formantami *-ota, -ьka, -ba, -ina, -izna, -ara, -ała*, obcymi *-ita, -ista*.

Rozwój paradygmatu rzeczowników z przyrostkiem tematycznym *-a-* przedstawia tabela 3.[64]

Zawarte w niej dane (podobnie jak w następnych tabelach) obrazują przekształcanie się form fleksyjnych w trzech podstawowych epokach rozwojowych – pie., psł., pol.

[64] Formy pie. i psł. ujęte w tabelach podano na podstawie odpowiednich paragrafów opracowania L. Moszyńskiego *Wstęp do filologii słowiańskiej*, Warszawa 1984, s. 211-229.

Tabela 3

Liczba	Pie.		Psł.	Pol.	Przykład
	Temat + końcówka		Końcówka	Końcówka	
Lp.	M.	*-ā-ϕ*	*-a*	*-a*	*żona*
	D.	*-ā-s*	*(-y)*[65]	*-y*	*żony*
	C.	*-ā-ai̯*	*-ě*	*-e*	*żonie*
	B.	*-ā-m*	*-ǫ*	*-ę*	*żonę*
	N.	*-ā-m*	*(-ojǫ)*	*-ǫ*	*żonǫ*
	Msc.	*-ā-ī*	*-ě*	*-e*	*żonie*
	W.	*-a-ϕ*	*-o*	*-o*	*żono*
Lmn.	M.-W.	*-ā-es//-ā-s*	*(-y)*	*-y*	*żony*
	D.	*-ā-om*	*-ъ*	*-ϕ*	*żon*
	C.	*-ā-mus*	*-amъ*	*-am(-om)*	*żonam*, npol. *-om*
	B.	*-ā-ns*	*-y*	*-y*	*żony*
	N.	*-ā-mīs*	*-ami*	*-ami*	*żonami*
	Msc.	*-ā-su*	*(-axъ)*	*-ax*	*żonach*
Lpodw.	M.-B.-W	*-ā-ī*	*-ě*	*-e*	*ręce, rybie*
	D.-Msc.	*-ā-ou̯*	*-u*	*-u*	*ręku, stronu*
	C.-N.	*-ā-mā*	*-ama*	*-ama, -oma*	*rękama, rękoma*

2.2. Tematy zakończone na *-ja-*

Indoeuropejskie tematy na *-ja-* są bardzo nielicznie poświadczone w jęz. psł. Wiele rzeczowników o tych tematach ma prasłowiańską proweniencję. Tradycyjnie zalicza się do tego typu deklinacyjnego pierwotne **volja, *duxja*; deverbativa **karmja*: **karmiti*, **svetja*: **svetiti*, **sadja*: **saditi*, **žędja*: **žędati*, **xodja*: **xoditi* i deverbativa rodzaju męskiego na *-ca* ← *-ьka- *radъca, *voldъca*. Według deklinacji *ja*-tematowej odmieniały się również pierwotne rzeczowniki twardotematowe, które po palatalizacji przeszły do tematów miękkich, np. na *-ica* ← *-ika* (**devica*), na *-ьca* ← *-ьka* (**ovьca*). Rozwój paradygmatu z przyrostkiem tematycznym *-ja-* przedstawia tabela 4.

[65] Końcówki ujęte w nawias są wtórne (analogiczne).

Tabela 4

Liczba	Pie.		Psł.	Pol.	Przykład
	Temat + końcówka		Końcówka	Końcówka	
Lp.	M.	*-jā-ϕ*	*-ě (-a)*	*-a*	*dusza*
	D.	*-jā-s*	*-ě*	*-e (-y)*	*dusze*, npol. *-y*
	C.	*-jā-ai̯*	*-i*	*-i (-y)*	npol. *duszy*
	B.	*-jā-m*	*(-ǫ)*	*-ę*	*duszę*
	N.	*-jā-m*	*(-ejǫ)*	*-ǫ*	*duszą*
	Msc.	*-jā-ī*	*-i*	*-i (-y)*	npol. *duszy*
	W.	*-ja-ϕ*	*-e*	*(-o)*	npol. *duszo*
Lmn.	M.-W.	*-jā-es//-jā-s*	*-e*	*-e*	*dusze*
	D.	*-jā-om//-jōm*	*-ъ*	*-ϕ*	*dusz*
	C.	*-jā-mus*	*-ěmъ (-amъ)*	*-am (-om)*	*duszam*, npol. *duszom*
	B.	*-jā-ns*	*-ę (-e)*	*-e*	*dusze*
	N.	*-jā-mīs*	*-ěmi (-ami)*	*-amі*	*duszami*
	Msc.	*-jā-su*	*(-ěxъ)*	*-ax*	*duszach*
Lpodw.	M.-B.-W.	*-jā-ī*	*-i*	*-i, -y*	*niedzieli, duszy*
	D.-Msc.	*-jā-ou̯*	*-u*	*-u*	*ziemiu, duszu*
	C.-N.	*-jā-mā*	*-ěma//-ama*	*-ama, -oma*	*duszama, wieżoma*

2.3. Tematy zakończone na *-o-*

W języku pie. tematy na *-o-*, *-jo-* stanowiły dwa niezależne od siebie typy deklinacyjne. W prasłowiańszczyźnie natomiast nastąpiło takie zbliżenie obu tych klas, że tradycyjnie mówi się o wariantach jednego typu. Były to bardzo liczne i produktywne modele odmian.

Według deklinacji *o*-tematowej odmieniały się m.in. masculina deverbativa z samogłoską rdzenną *-o-*, por. **tokъ*, ** potokъ*: **tekti*; **vozъ*, **pri-vozъ*, **navozъ*: **vezti*; **sъborъ*, **naborъ*, **vyborъ*: **bъrati*; **rokъ*, **vyrokъ*, **narokъ*: **rekti* oraz produktywne w psł. typy słowotwórcze z formantami typu *-kъ*, *-ьkъ*, *-akъ*, *-okъ*, *-ykъ*, *-ikъ*, a także rzeczowniki rodzaju nijakiego typu **lěto*, **město*, **bolto*, **bedro*, **mydlo*, **stado*, **pivo*, **koryto* i formacje słowotwórcze na *-ko, -ьko, -isko*.

Rozwój paradygmatu z przyrostkiem tematycznym *-o-* przedstawia tabela 5.

Tabela 5

Liczba	Pie.		Psł.	Pol.	Przykład
	Temat + końcówka		Końcówka	Końcówka	
Lp.	M.	*-o-s, -o-m*	*-ъ, -o*	*-ϕ, -o*	*wóz, piwo*
	D.	*-e-so//-o-od*	*-a*	*-a*	*woza, piwa*, npol. *wozu*
	C.	*-o-oi̯*	*(-u)*	*-u*	*wozu, piwu*, npol. *wozowi*
	B.	*-o-m*	*-ъ, -o*	*-ϕ, -o*	*wóz, piwo*
	N.	*-o-mi*	*-omь*	*-om (-em)*	*wozem, piwem*
	Msc.	*-o-ī*	*-ě*	*-e*	*wozie, piwie*
	W.	*-e-ϕ, -o-m*	*-e, -o*	*-e, -o*	*wozie,piwo*
Lmn.	M.-W.	*-oī, -ā-ϕ*	*(-i), -a*	*(-y), -a*	*wozy, piwa*
	D.	*-om*	*-ъ*	*-ϕ (-ów)*	*wozów, piw*
	C.	*-o-mus*	*-omъ*	*-om*	*wozom, piwom*
	B.	*-o-ns, -ā-ϕ*	*-y, -a*	*-y, -a*	*wozy, piwa*
	N.	*-o-oi̯s*	*(-y)*	*-y (-amі)*	*wozami, piwami*
	Msc.	*-o-ī-su*	*-ěxъ*	*(-ax)*	*wozach, piwach*
L.podw.	M.-B.-W. r.m.	*-ō-ϕ*	*-a*	*-a*	*woza*
	r.n.	*-ā-ī*	*-ě*	*-e*	*lecie*
	D.-Msc.	*-o-ou̯*	*-u*	*-u*	*rodu, latu*
	C.-N.	*-o-mā*	*-oma*	*-oma*	*biskupoma, latoma*

2.4. Tematy zakończone na *-jo-*

Według deklinacji *jo*-tematowej odmieniały się w pie. imiona rodzaju męskiego i nijakiego. Niewiele ich przeszło do prasłowiańszczyzny, por. pie. **kobn-jo-s* → **konь* → *koń*; **noz-jo-s* → **nožь* → *nóż*; **mang-jo-s* → **mǫžь* → *mąż*. Na epokę psł. przypada olbrzymi wzrost produktywności tego modelu deklinacyjnego. Podporządkowują mu się formacje z formantami *-čь, -ečь, -ačь, -očь, -ьčь, -icь, -telь, -arь* oraz formy rodzaju nijakiego z formantami *-išče, -bje*. Obydwa tematy deklinacyjne *-o-*, *-jo-* wywarły decydujący wpływ na kształtowanie się fleksji polskiej. Rozwój paradygmatu rzeczowników z przyrostkiem tematycznym *-jo-* przedstawia tabela 6.

Tabela 6

Liczba	Pie.	Psł.	Pol.	Przykłady
	Temat + końcówka	Końcówka	Końcówka	
Lp.	M. *-jo-s, -jo-m*	*(ь), (-e)*	*-ϕ, -e*	*mąż, morze*
	D. *-jo-od*	*-ě*	*-a*	*męża, morza*
	C. *-jo-oi̯*	*(-u)*	*-u (-ovi)*	*mężowi, morzu*
	B. *-jo-m*	*-ь (-e)*	*-ϕ//=D., -e*	*męża, morze*
	N. *-jo-mi*	*-emь*	*-em*	*mężem, morzem*
	Msc. *-jo-ī*	*-i*	*-i (-u)*	*mężi, morzi → mężu, morzu*
	W. *-je-ϕ, -jo-m*	*(-u) (-e)*	*(-u) (-e)*	*mężu, morze*
Lmn.	M.-W. r.m. *-jo-i̯*	*-i*	*-i (-ové)*	*mężowie*
	M.-W.-B. r.n. *-jā-ϕ*	*-ě- (-a)*	*-a*	*morza*
	D. *-jo-m*	*-ь*	*-ϕ (óv)*	*mężów, mórz*
	C. *-jo-mus*	*-emъ*	*-em (-om)*	*mężom,morzom*
	B. *-jo-ns*	*-ę (-e)*	*-e//=D.*	*mężów*
	N. *-jo-oi̯s*	*-i*	*-i//-y (-ámi)*	*mężami, morzami*
	Msc. *-jo-ī-su*	*-ixъ*	*-ix (-ax)*	*mężach, morzach*
Lpodw.	M.-B.-W. r.m. *-jō-ϕ*	*-ě (-a)*	*-a*	*męża*
	M.-B.-W. r.n. *-jā-ī*	*-i*	*-i, -y*	*poli, słońcy*
	D.-Msc. *-jo-ou̯*	*-ū*	*-u*	*mężu, polu*
	C.-N. *-jo-mā*	*-ema*	*-oma*	*króloma, morzoma*

2.5. Tematy zakończone na *-i-*

Imiona z tematem zakończonym na *-i-* należały do najstarszego indoeuropejskiego typu deklinacyjnego; mogły być rodzaju żeńskiego, męskiego i nijakiego. W jęz. psł. stanowiły bardzo produktywny model deklinacyjny – w samych tylko zabytkach cerkiewnych z XI w. zachowało się ponad 200 takich imion, przy czym nie występują tu już formy rodzaju nijakiego, a jedynie rodzaju żeńskiego i męskiego. W orbitę oddziaływań tego typu deklinacyjnego weszły liczne neologizmy prasłowiańskie, np. formacje na **-ostь* i zapożyczenia, np. germ. **sild* → **sьldь* → pol. *śleź*, czy łac. *comes, comitis* → **kъmetь* → pol. *km'eć*.

Najbardziej reprezentatywnymi rzeczownikami żeńskimi z przyrostkiem tematycznym *-i-* są: **bojaznь* → pol. *bojaźń*, ** danь* → pol. *dań*, **kostь* → pol.

kość, **lъžь* → stpol. *łeż* 'kłamstwo', **mazь* → pol. *maź*, **mogtь* → pol. *moc*, ** myslь* → pol. *myśl*, **myšь* → pol. *myš*, **noktь* → pol. *noc*, **osь* → pol. *oś*, **pamętь* → pol. *pam'ęć*, **pęstь* → pol. *pięść*, **rektь* → pol. *řeč*, **rъžь* → pol. *rež* 'żyto', **sъmьrtь* → pol. *śm'erć*, **solь* → pol. *sól*, **tvarь* → pol. *tvař*, **vьsь* → pol. *veś*, **vъšь* → pol. *veš*, **zьlčь* → pol. *žółć*.

Rzadziej występują w tym typie deklinacyjnym rzeczowniki męskie, przy czym istnieją obiektywne trudności w rozróżnieniu pie. tematów na *-i-* oraz na *-jo-*. Powszechnie przyjmuje się następujące formy rodzaju męskiego na *-i-*: **drobь* → pol. *drób*, **golǫbь* → pol. *gołąb*, ** gostь* → pol. *gość*, **gospodь*, por. stpol. *gospoʒ'in*, pol. *gospodař*, ** gvozdь* → *gvóźʒ*, **medvedь* → pol. *niéźviéʒ*, ** ognь* → pol. *ogień*, **olkъtь* → pol. *łokieć*, **pektь* → pol. *piec*, **veprь* → pol. *vepř*, **želǫdь* → pol. *żołądź*.

Do tematów na *-i-* należały liczebniki, por. **pętь* → pol. *pięć*, **šestь* → pol. *sześć*, **sedmь* → pol. *siedem*, **osmь* → pol. *osiem*.

Niektóre pierwotne formy z tematami na *-i-* zaginęły, a ich ślady zachowały się w formacjach deminutywnych, por. np. **sьrdь* → **sьrdьce* → pol. *serce*, **ovь* → **ovьca* → pol. *ovca*, **morvь* → **morvьca* – por. pol. *mrówka*, kasz. *mrov'ica*.

W historii prasłowiańskiego rozwoju tej deklinacji obserwujemy wzajemne bardzo mocne oddziaływania deklinacji na *-i-*, żeńskich imion na *-a-* oraz męskich na *-jo-*.

Te wzajemne oddziaływania można stwierdzić i na podstawie tożsamości końcówek, i zachodzenia analogicznych procesów wyrównawczych. Przykładowo, w końcówce N. lp. rzeczowników żeńskich z tematami zakończonymi na *-i-* pojawiła się samogłoska nosowa. Stało się to pod wpływem form typu *drug-ojǫ, duš-ejǫ*, reprezentujących tematy zakończone na *-a-* oraz *-ja-*. Również M. i B. rzeczowników żeńskich z tematami zakończonymi na *-i-* ujednoliciły się, podobnie jak stało się to w rzeczownikach z tematami zakończonymi na *-a-*.

Rozwój paradygmatu rzeczowników z przyrostkiem tematycznym *-i-* przedstawia tabela 7.

Tabela 7

Liczba	Pie.	Psł.	Pol.	Przykład
	Temat + końcówka	Końcówka	Końcówka	
Lp.	M. *-i-s*	*-ъ*	*-'ϕ*	*kość*
	D. *-ei̯-s*	*-i*	*-i*	*kości*
	C. *-ei̯-ei̯*	*(-i)*	*-i*	*kości*
	B. *-i-m*	*-ъ*	*-'ϕ*	*kość*
	N. *-i-mi*	*-ъmъ (-ьjǫ)*	*-ǫ*	*kością*
	Msc. - *-ei̯-ϕ*	*-i*	*-i*	*kości*
	W. *-ei̯-ϕ*	*-i*	*-i*	*kości*
Lmn.	M.-W. *-ei̯-es*	*-ьje (-i)*	*-e (-i)*	*kości*
	D. *-ei̯-om*	*-ьjъ*	*-i*	*kości*
	C. *-i-mus*	*-ъmъ*	*-em (-om)*	*kościem*, npol. *kościom*
	B. *-i-ns*	*-i*	*-i*	*kości*
	N. *-i-mi̯s*	*-ьmi*	*-ḿ i (-ami)*	*kośćmi*
	Msc. *-i-su*	*-ьxъ*	*-ex (-ax)*	*kościech*, npol. *kościach*
Lpodw.	M.-B.-W. *-i̯-ϕ*	*-i*	*-i, -a*	*gałęzi, gościa*
	D.-Msc. *-ei̯-ou̯*	*-ьju*	*-u*	*gościu*
	C.-N. *-i-mā*	*-ьma*	*-oma*	*gościoma*

2.6. Tematy zakończone na *-ŭ-*

W pie. przyrostek tematyczny *-ŭ-* miały rzeczowniki wszystkich trzech rodzajów. W jęz. psł. natomiast zachowały się tylko tematy rodzaju męskiego i to bardzo nieliczne. Do deklinacji *u*-tematowej tradycyjnie zalicza się pie. **sūnŭ-* → psł. **synъ* → pol. *syn*, **domŭ-* → **domъ* → pol. *dom*, **medŭ-* → **medъ* → pol. *mód*, **vrxŭ-* → **vrьxъ* → pol. *wierzch* oraz prasłowiańskie innowacje **volŭ* → **volъ* → pol. *wół*, **polŭ* → **polъ* → pol. *pół*.

Ze względu na ekspansywny charakter tej deklinacji oraz jej wpływ na kształtowanie się słowotwórstwa słowiańskiego (por. genezę sufiksów *-ov-*, *-ovьsk-*, *ovьn-*, *-ovit-*) można przypuszczać, że ten typ odmiany był o wiele częściej reprezentowany w jęz. psł.

Rozwój paradygmatu rzeczowników z przyrostkiem tematycznym *-ŭ* przedstawia tabela 8.

Tabela 8

Liczba	Pie.		Psł.	Pol.	Przykład
	Temat + końcówka		Końcówka	Końcówka	
Lp.	M.	*-ŭ-s*	*-ъ*	*-ϕ*	*syn*
	D.	*-ou̯-s*	*-u*	*-u (-a)*	*synu*, npol. *syna*
	C.	*-ou̯-ei̯*	*-ovi*	*-ovi*	*synowi*
	B.	*-ŭ-m*	*-ъ*	*-ϕ//=* D.	*syna*
	N.	*-ŭ-mi*	*-ъmъ*	*-em*	*synem*
	Msc.	*-ōu̯-ϕ*	*-u*	*-u*	*synu*
	W.	*-ou̯-ϕ*	*-u*	*-u*	*synu*
Lmn.	M.-W.	*-ou̯-es*	*-ove*	*-ove*	*synowie*
	D.	*-ou̯-om*	*-ovъ*	*-ov*	*synów*
	C.	*-ŭ-mus*	*-ъmъ*	*(-om)*	*synom*
	B.	*--ŭ-ns*	*-y*	*-y//=* D.	*synów*
	N.	*-ŭ-mi̯s*	*-ъmi*	*-mi (-ami)*	stpol. *synmi, synami*
	Msc.	*-ŭ-su*	*ъxъ*	*-ex (-ax)*	stpol. *syniech, synach*
Lpodw.	M.-B.-W.	*-ū-ϕ*	*-y*	*-y*	*syny*
	D.-Msc.	*-ou̯-ou̯*	*-ovu*	*-u*	*synu*
	C.-N.	*-ŭ-ma*	*-ъma*	*-oma*	*synoma*

2.7. Tematy zakończone na *-ū-*

Pie. przyrostek tematyczny *-ū-* był realizowany w jęz. psł. jako *-y*, *-ъv-*, por. pie. **su̯ek'rū*[66] → psł. **svekry*, *svekrъv-*, stpol. *śv'ekry*, pol. *śv'ekra*. Początkowo był to nieliczny typ deklinacyjny. Jego produktywność rozpoczęła się w końcowej fazie prasłowiańszczyzny i w początkach historycznego rozwoju poszczególnych języków słowiańskich. W polszczyźnie ujawnia się m.in. w hydronimach typu psł. **Nary – Narъve – Narъvь* → pol. *Narew*; **Pelty – Peltъve – Peltъvь* → pol. *Pełtew* oraz licznych apelatywach:

M. * *bruky* – D. *brukъve* – B. *brukъvь* → pol. *bruk'ew*;
* *bry* – *brъve* – *brъvь* → pol. *brew*;
* *cьrky* – *cьrkъve* – *cьrkъvь* → pol. *cerk'ew*;

[66] Zwraca uwagę nieregularny rozwój pie. **k'*; psł. język satemowy zachował zdyspalatalizowaną spółgłoskę tylnojęzykową.

* *xorǫgy* –	*xorǫgъve* –	*xorǫgъvь*	→ pol.	*xorǫgév*;
* *kony* –	*konъve* –	*konъvь*	→ pol.	*konev*;
* *koty* –	*kotъve* –	*kotъvь*	→ pol.	*kotev, kotvica*;
* *kroky* –	*krokъve* –	*krokъvь*	→ pol.	*krokév*;
* *kry* –	*krъve* –	*krъvь*	→ stpol.	*kry*, pol. *krev*;
* *kuropъty* –	*kurpъtъve* –	*kuropъtъvь*	→ pol.	*kuropatva* (nie zaś oczekiwana *kuropatev*);

M. * *lagy* –	D. *lagъve* –	B. *lagъvь*	→ pol.	*łagév*;
* *mǫty* –	*mǫtъve* –	*mǫtъvь*	→ pol.	*mǫtev*;
* *mъrky* –	*mъrkъve* –	*mъrkъvь*	→ pol.	*marxev*;
* *pany* –	*panъve* –	*panъvь*	→ pol.	*panev*;
* *poxy* –	*poxъve* –	*poxъvь*	→ pol.	*poxev*;
* *redъky* –	*redъkъve* –	*redъkъvь*	→ pol.	*řodkév*;
* *žъly* –	*žъlъve* –	*žъlъvь*	→ stpol.	*żełva, żełvica*.

Dawna odmiana na *-ū-* uległa w jęz. psł. całkowitej przebudowie, ponieważ występujący obocznie do *-ū-* temat *-ūu̯-* w pozycji przed samogłoską przekształcił się w *-ъv-* i w ten sposób powstał nowy typ odmiany spółgłoskowej. Jedynie M. lp. *-ū-s* → *-y*. Jak wynika z podanych przykładów, w polszczyźnie dawne formy M. zachowały się szczątkowo, por. stpol. *Nary, Pełty, kry, cyrky*, a w pozostałych formach w funkcji M. wystąpił B.

2.8. Tematy zakończone na *-r-*

Z języka pie. przeszło do prasłowiańszczyzny kilka tematów z przyrostkiem *-r-*. W zabytkach scs-u występują dwa: *mati, dьšti*. Psł. **mati* – **matere* jest kontynuacją pie. **mātēr-*, a psł. **dьkti* – **dьktere* wywodzi się z pie. **dhugatēr-*; po różnych przekształceniach fonetycznych i słowotwórczych przyjęły one w polszczyźnie postać *mać – matka, cora – córka*. W jęz. psł. występował również temat **neter-*, por. **neti* – **netere*, stpol. *ńeśćora* 'siostrzenica'.

Nie odmieniały się już według paradygmatu *r*-tematowego niektóre pie. imiona z tym przyrostkiem, por.:

pie. **bhrater*, scs *bratrъ*, pol. *brat* (ale: *braterstwo*);
pie. **su̯esor*, scs *sestra*, pol. *śostra*;
pie. **ienəter-*, psł. **jętry, jętrъv-*, stpol. *jǫtrev, jǫtrevka* 'żona brata męża';
pie. **dāi̯u̯er-*, psł. **děverъ*, stpol. *ǯeéveř* 'brat męża'.

Tak więc, mimo obecności przyrostka tematycznego *-r-*, ten typ deklinacyjny uległ w jęz. psł. znacznemu ograniczeniu, a w polszczyźnie całkowitemu zanikowi.

2.9. Tematy zakończone na *-n-*

W jęz.psł. zachowało się niewiele tematów pochodzenia pie.; pojawiło się natomiast wiele struktur analogicznych. Ten typ fleksyjny obejmował imiona rodzaju męskiego i nijakiego, por. rzeczowniki r.m.: psł. **kamy*, **kamene* – pol. *kamień*, psł. **polmy*, **polmene* – pol. *płomień*, psł. **remy*, **remene* – pol. *řemień*, psł. **kremy*, **kremene* – pol. *křemień*, psł. **pormy*, **pormene* – pol. *promień*, psł. **ječmy*, **ječmene* – pol. *jęczmień*, psł. **strumy*, **strumene* – pol. *strumień* oraz rzeczowniki r.n.: psł. **pledmen* → psł. **plemę* – pol. *plemię*, **bermen* → psł. **bermę* – pol. *brzemię*, **vertmen* → psł. **vermę* – pol. *vřemę* 'czas', **semen* → psł. **semę* – pol. *ziemię*, **jьmen* → psł. **jьmę* – pol. *imię*, **znamen* → psł. **znamę* – pol. *znamię*.

Rozwój odmiany rzeczowników z tymi tematami przebiegał pod wpływem rzeczowników męskich z tematami zakończonymi na *-u-, -o-, -i-* oraz (w ostatniej fazie) rzeczowników żeńskich z tematami zakończonymi na *-a-*. Z paradygmatu na *-u-* została przejęta końcówka C. lp. *-owi (kamieniowi)*, z paradygmatu na *-o-* końcówka D. lp. *-a (kamienia, imienia)*, C. lmn. *-om (kamieniom, imionom)*, z paradygmatu na *-i-* końcówka D. lmn. *-i (kamieni)*, a z paradygmatu na *-a-* końcówki N. lmn. *-ami (kamieniami, imionami)* i Msc. lmn. *-ach (kamieniach, imionach)*. Rozszerzony temat rzeczowników typu *kamień* w M. lp. jest wynikiem wyrównania do B. lp.

Rozwój paradygmatu rzeczowników z przyrostkiem tematycznym *-n-* przedstawia tabela 9.

Tabela 9

Liczba	Pie.		Psł.	Pol.	Przykład
	Temat + końcówka		Końcówka	Końcówka	
Lp.	M.-W. r.m.	*-ōns*	*-y*	*-y* temat rozszerzony: *kamień*	
	M.-B.-W. r.n.	*-en-ϕ*	*-ę*	*-ę*	*imię*
	D.	*-en-es*	*-en-e*	*(-eń-a)*	*kamienia*
	C.	*-en-ei̯*	*-en-i*	*(-eń-ovi)*	*kamieniowi*
	B. r.m.	*-en-m̥*	*-en-ъ*	*-eń*	*kamień*
	N.	*-en-mi*	*(en-ьmь)*	*(-eń-em)*	*kamieniem*
	Msc.	*-en-ī*	*(en-e)*	*(-eń-u)*	*kamieniu*
Lmn.	M.-W. r.m.	*-en-es*	*-en-e*	*-eńe*	*kamienie*
	M.-B.-W. r.n.	*-en-ā*	*-en-a*	*-ona*	*imiona*
	D.	*-en-om*	*-en-ъ*	*-ϕ, -i*	*imion, kamieni*
	C.	*en-mus*	*(-en-ьmъ)*	*-eń-em (-eń-om)*	*kamieniom*
	B. r.m.	*-en-ns*	*-en-i*	*-eńe*	*kamienie*
	N.	*-en-mis̄*	*-en-bmi*	*-eń-mi (-eń-mi)*	*kamieniami*
	Msc.	*-en-su*	*(-en-ьхъ)*	*-ex (-ax)*	*kamieniach*
Lpodw.	M.-B.-W. r.m.	*-en-ē*	*(-en-i)*	*(-en-i, -eń-a)*	*dni, kamienia*
	M.-B.-W. r.n.	*-en-ī*			
	D.-Msc.	*-en-ou̯*	*-en-u*	*-eń-u*	*kamieniu*
	C.-N.	*-en-mā*	*-en-oma*	*-oń-oma*	*kamienioma*

2.10. Tematy zakończone na *-t-*

Rzeczowniki z przyrostkiem tematycznym *-t-* stanowią specjalną klasę imion. Wywodzi się ona z prajęzyka indoeuropejskiego, została uformowana w późnym okresie rozwoju jęz. psł. i – jako jedyna spośród wszystkich dawnych tematów o spółgłoskowym zakończeniu – zachowuje produktywność we współczesnych językach słowiańskich. Charakterystyczną jej cechą jest również i to, że warunkiem decydującym o przynależności do tej grupy tematycznej było nie pochodzenie, nie struktura, lecz przede wszystkim cecha semantyczna – te imiona zaczęły określać istoty niedorosłe. W zabytkach jęz. scs występują: *agnę* 'jagnię', *źerbę* 'źrebię', *klusę* 'klusię' – por. pol. *kłusak, koźlę, oślę, ovčę, otročę* 'dziecię'. Paradygmat ten jest nadal produktywny we wszystkich niemal językach słowiańskich.

2.11. Tematy zakończone na *-s-*

Były one w jęz. pie. licznie reprezentowane. Odnajdujemy je we wszystkich językach rodziny ie., a zwłaszcza w łacinie, grece, językach germańskich. Przybierają one formę rodzaju męskiego, żeńskiego i nijakiego. Także w jęz. psł. zachowały się ślady tych tematów, przy czym są one ograniczone do rodzaju nijakiego, por. **slovos, slovese* – pol. *słowo*, łac. *cluo, cluoris*, grec. *kleos*; **nebos, nebese* – pol. *niebo, niebosa, niebeski*, łac. *nebula*, grec. *nefos*; **kolos, kolese* – pol. *koło, kolesa, kolasa, koleśnica, koleśnik*, łac. *colō*, grec. *kyklos*; **tělos, tělese* – pol. *ciało, cielesny* (odpowiedników w innych językach brak); **keu̯dos, keu̯dese* – pol. *cudo* ← *čudo*, por. słowac. *čudeso*; **okos, očese* pol. *oko*, por. scs *očese*; **uxos, ušese* pol. *uxo*, scs *ušese*. Najprawdopodobniej do tej klasy deklinacyjnej przeszły także: *červo* (*červos*), *łože* (*ložes*), *runo* (*rou̯nos*), *udo* (*udos*), *čoło* (*čelos*).

3. TENDENCJE ROZWOJOWE PRASŁOWIAŃSKIEJ FLEKSJI IMIENNEJ

3.1. Zmiana struktury morfologicznej wyrazu

Najważniejszą tendencją rozwojową fleksji prasłowiańskiej było przekształcenie praindoeuropejskiego systemu **tematycznego** w system **rodzajowy**, tzn. oparty na rodzaju gramatycznym. To przekształcenie było uwarunkowane przeobrażeniami budowy morfologicznej wyrazu ze struktury **trójczłonowej** w strukturę **dwuczłonową**, tzn. [część leksykalna + przyrostek tematyczny + końcówka] → [temat fleksyjny + końcówka].

Prześledźmy te zmiany na kilku przykładach:

A) pie. * *sūn* + *ŭ* + *s* → psł. **syn* + *ъ*,
pie. **nokt* + *ĭ* + *s* → psł. **noc* + *ь*.

Po zaniku konsonantycznych końcówek i redukcji samogłosek tematycznych w półsamogłoski dokonała się zmiana podzielności fleksyjnej wyrazu.

B) M. lp. pie. **vod* + *a* + *i* → psł. **vod* + *aį̯* → **vod* + *ě*,
B. lp. pie. **vod* + *a* + *m* → psł. **vod* + *am* → **vod* + *ǫ*.

Z połączenia głosek tematycznych z końcówkami powstały dyftongi, które po monoftongizacji przekształciły się w samogłoskę; w konsekwencji tego procesu fonetycznego dokonała się absorpcja przyrostka tematycznego przez końcówkę.

C) C. lp. pie. **dom* + *oų̯* + *eį̯* → psł. * *dom* + *oų̯* + *i* → **dom* + *óvi*,
C. lp. pie. **sūn* + *oų̯* + *eį̯* → psł. **syn* + *oų̯* + *i* → **syn* + *óvi*.

Po monoftongizacji dyftongu, który pełnił funkcję końcówki C. lp., nastąpiła konsonantyzacja drugiego dyftongu tematycznego, czyli *oų̯* + *i* → *ovi*, i w ten sposób dawny przyrostek tematyczny stał się elementem składowym końcówki.

D) M. lp. pie. **dux* + *ja* + *ϕ* → psł. **duš* + *a*,
M. lp. pie. **noz* + *jo* + *s* → psł. **nož* + *ъ*,

M. lp. pie. **kobn* + *jo* + *s* → psł. **kon* + *ъ*.

Po palatalizacji wywołanej jotą część przyrostka tematycznego została wchłonięta przez rdzeń, część stała się końcówką – wyraz uzyskał dwudzielną strukturę.

Z podanych tu przykładów wynika, że do zatarcia wyrazistej trójczłonowej struktury wyrazu praindoeuropejskiego doprowadziły różnorodne procesy fonetyczne w jęz. psł.: zanik końcówek spółgłoskowych, różny rozwój dyftongów – monoftongizacja w wygłosie i przed spółgłoską oraz konsonantyzacja przed samogłoską, palatalizacje, redukcje iloczasowe samogłosek itp. Następstwem zaś wymienionych procesów fonetycznych było przesunięcie granic morfologicznych wyrazu, absorpcja i perintegracja przyrostka tematycznego (przez rdzeń lub końcówkę), co w konsekwencji doprowadziło do powstania dwuelementowej struktury morfologicznej rzeczownika.

Tę fazę rozwoju psł. systemu fleksyjnego wiążemy z zanikiem deklinacji tematycznej. Następną fazę wyznacza wzrost funkcji rodzaju gramatycznego, wokół którego zaczął się kształtować nowy system fleksyjny.

3.2. Wzrost funkcji rodzaju gramatycznego

Rodzaj gramatyczny był, oczywiście, kategorią znaną już w jęz. pie., nie miał on jednak w tej epoce wyraźnych morfologicznych wykładników, tzn. prawie wszystkie typy deklinacyjne były trójrodzajowe (choć nie wszystkie w takim zakresie znalazły kontynuację w jęz. psł.). Wystarczy jednak porównać, że deklinacja na *-o-* obejmuje rzeczowniki rodzaju męskiego i nijakiego, deklinacja na *-a-* – rzeczowniki rodzaju żeńskiego i męskiego, deklinacja na *-i-* – rzeczowniki rodzaju męskiego i żeńskiego, deklinacja na *-n-* – męskiego i nijakiego itd. Rola rodzaju gramatycznego systematycznie wzrastała, a w epoce prasłowiańskiej wytworzyła się taka sytuacja, że im bardziej zacierał się trójelementowy charakter wyrazu (tzn. im mniej wyrazisty stawał się przyrostek tematyczny, który decydował o typie odmiany), tym bardziej rosło znaczenie rodzaju gramatycznego.

Proces przegrupowania dawnych struktur morfologicznych według nowych kryteriów rodzajowych można zilustrować przykładami: pie. rzeczownik **nǵhū* (**dnǵhū*) przybrał w jęz. psł. postać **języ*, a ponieważ

rzeczowniki o tej strukturze były rodzaju żeńskiego (por. **bruky, *bry, *cьrky, *kony, *kry...*), więc rzeczownik rodzaju męskiego **języ* został rozszerzony sufiksem *-kъ* i przeszedł do tematów męskich na *-o-* (**językъ*); podobnie pie. **korŭ-* z deklinacji na *-ŭ-* otrzymał wykładnik rodzajowy *-a*, a stąd: **korŭa → *koru̯a → korva → krova*[67] (natomiast w rodzaju męskim zachował dawną postać tematu – por. pol. *karv* 'wół'). W ten sposób cechą wspólną dawnych tematów na *-ū-* stał się rodzaj żeński, a dawnych tematów na *-ŭ-* – rodzaj męski.

Główną tendencją rozwojową fleksji prasłowiańskiej było stworzenie podstaw deklinacji rodzajowej – **rodzaj gramatyczny stał się podstawowym kryterium podziału na typy deklinacyjne**. Ta tendencja była ściśle powiązana z procesami fonetycznymi i morfologicznymi.

[67] Por. S. Bernstein, *Zarys gramatyki porównawczej języków słowiańskich*, Warszawa 1985, s. 292 oraz inną rekonstrukcję F. Sławskiego [w:] *Słownik etymologiczny języka polskiego*, t. III, Kraków 1966–1969, s. 146-147.

4. EWOLUCJA PODSTAWOWYCH KATEGORII FLEKSYJNYCH: PSŁ. – POL.

4.1. Kategoria rodzaju gramatycznego

Jest ona w polszczyźnie dziedzictwem epoki psł. i pie. Hipotetycznie można zrekonstruować rozwój tej kategorii. Początkowo rodzaj gramatyczny był zgodny z rodzajem naturalnym desygnatu, tzn. rzeczownik rodzaju męskiego określał istotę rodzaju męskiego, a rzeczownik rodzaju żeńskiego – istotę rodzaju żeńskiego; istoty o trudnym do ustalenia rodzaju naturalnym, a więc np. istoty niedorosłe, były określane za pomocą rodzaju niemęskiego i nieżeńskiego, czyli nijakiego. Natomiast przedmioty nieożywione były poddawane antropomorfizacji, tj. nadawano im cechy rodzajowe. Tym właśnie tłumaczy się zgodność rodzaju męskiego łac. *sol* i grec. *hélios* oraz żeńskiego łac. *luna* i grec. *seléne*. «słońce» i «księżyc» stanowiły w tych językach taką samą parę rodzajową, jak «mąż» i «żona».

W miarę rozwoju jęz. pie. rodzaj gramatyczny stawał się coraz bardziej skonwencjonalizowany, tzn. forma rodzajowa rzeczownika nie pozostawała w żadnym czytelnym związku z przedstawianym przez niego desygnatem. Kategoria ta miała charakter wyłącznie syntaktyczny, polegało to na tym, że rzeczownik łączył się z jednym z trzech zaimków pie. **so, *sā, *tod*, por. psł. **tъ, *ta, *to* i pol. *ten, ta, to*.

Kolejną fazą w kształtowaniu tej kategorii była morfologizacja rodzaju. Ujawniają się tutaj dwie tendencje – pierwsza, widoczna w epoce prasłowiańskiej, polegała na powiązaniu rodzaju z przyrostkiem tematycznym (zob. III.2.1.-2.11); druga – właściwa już polszczyźnie – polegała na powiązaniu rodzaju z końcówką fleksyjną. Pierwszą tendencję można zilustrować przykładami wyspecjalizowania się określonych przyrostków w połączeniach z daną formą rodzajową rzeczownika. Najwcześniej ujawniło się to w rodzaju nijakim. Wykładnikami tego rodzaju stały się przy-

rostki *-t-*[68], *-s-*, także *-o-*, *-jo-*, *-n-*. Wykładnikami rodzaju żeńskiego stały się przyrostki *-ū-*, *-r-*, *-a-*, *-ja-*, a męskiego: *-ŭ-*, *-o-*, *-jo-*.

Prasłowiańskie procesy fonetyczne (zob. III.3) zmieniły znacznie strukturę morfologiczną wyrazu i funkcję wykładników rodzaju gramatycznego przejęły końcówki. W wyniku tej tendencji rodzajowa repartycja końcówek w jęz. pol. jest następująca: rzeczowniki zakończone na *-o, -e, -ę* są rodzaju nijakiego, rzeczowniki zakończone na twardą spółgłoskę tematyczną (tzn. nie mające w M. lp. końcówki samogłoskowej) są rodzaju męskiego, rzeczowniki zakończone na *-a*, *-i* są rodzaju żeńskiego[69]. Zdolność wyrażania rodzaju gramatycznego przez końcówki fleksyjne nazywamy **morfologizacją** rodzaju[70].

W rozwoju historycznym polszczyzny, a ściślej – w dobie średniopolskiej, ujawniła się nowa tendencja, pozostająca w opozycji do omawianej morfologizacji rodzaju i określana terminem **demorfologizacja**[71]. Polega ona na utracie możliwości wyrażania rodzaju gramatycznego przez końcówki fleksyjne, lub inaczej, na neutralizacji kategorii rodzaju w odniesieniu do końcówek. Proces ten objął liczbę mnogą: celownik z końcówką *-om*, narzędnik z końcówką *-ami* i miejscownik z końcówką *-ach* występują we wszystkich trzech rodzajach.

W kształtowaniu się nowożytnej deklinacji istotną rolę odgrywała także leksykalna część wyrazu, z którą było związane znaczenie. Wpływ znaczenia wyrazu na jego odmianę określamy terminem **semantyzacja**. Pierwsze przejawy tej tendencji można dostrzec w końcowej fazie epoki prasłowiańskiej, kiedy to z deklinacji męskiej wydzieliła się grupa rzeczowników żywotnych, mająca B. lp. równy D. lp., a nie – jak dotąd – równy M. lp.: *widzę wilka, brata, ońca*, a nie jak dotąd – *widzę wilk, brat, ociec*. Jest to kategoria **żywotności** znana również i w innych językach słowiańskich[72].

W języku doby nowopolskiej ukształtowała się ostatecznie nowa kategoria rodzajowa – kategoria **męskoosobowości**. Ujawniła się tylko w liczbie mnogiej – w mianowniku, który w rzeczownikach twardotematowych ma specjalne końcówki (z historycznego punktu widzenia są one kontynuacją M. lmn. dawnych tematów na *-o-, -u-*: *-i//-y, -owie*), oraz w bierniku, który w tej grupie rzeczowników jest równy dopełniaczowi (dawny B. lmn. występuje w swej prymarnej funkcji, a także w funkcji M. lmn., w grupie rzeczowników niemęskoosobowych).

Istnieją też mniej regularne kategorie semantyczne związane z rodzajem gramatycznym. Między innymi zróżnicowana jest odmiana wyrazu *państwo* w zależności od znaczenia, np. pełna odmiana *to państwo* (niemieckie) – *te państwa* (niemieckie) oraz defektywna: *ci państwo* (Kowalscy); podobnie *Niemiec* (nacja) i *Niemcy* (państwo) itp.[73] Najnowszą, XX-wieczną tendencją jest deklinacyjne różnicowanie rzeczowników występujących zarówno w funkcji nazw pospolitych, jak i nazw własnych,

[68] Do grupy wyrazów z tym przyrostkiem tematycznym (*-t-*) należał pierwotnie wyraz *książę*, mający wtedy rodzaj nijaki.

[69] W polszczyźnie przetrwało wiele rzeczowników nie mających typowych wykładników rodzajowych, np. rzeczowniki r.m. z końcówką *-a* (*mężczyzna, starosta*); rzeczowniki dwurodzajowe typu *ten, ta sługa, ten, ta sierota*; wspólnorodzajowe ekspresywizmy (*ten, ta beksa, gapa, niedołęga*) i chronologicznie najnowsza grupa nazw zawodowych: *ten, ta doktor, adiunkt, inżynier*. Nie mają również wykładników rodzajowych rzeczowniki zakończone na spółgłoskę palatalną – mogą być zarówno rodzaju męskiego, np. *ten koń, słoń, gość*, jak i rodzaju żeńskiego, np. *ta broń, toń, kość*. W obrębie tej grupy charakterystyczne są przesunięcia rodzajowe, np. *ta piszczel, goleń* i *ten piszczel, goleń*. Pewnego rodzaju anomalią są formacje ekspresywne typu *to chłopisko, to matczysko* i *ta chłopina, ta dziecina*, w których jest wprawdzie zachowana zgodność rodzajowa z końcówką, lecz dochodzi do rozbieżności między rodzajem podstawy słowotwórczej *ten chłop – to chłopisko*, a w konsekwencji do rozbieżności między rodzajem gramatycznym a rodzajem naturalnym desygnatu.

[70] Por. M. Kucała, *Rodzaj gramatyczny w historii polszczyzny*, Wrocław 1978.

[71] Szczegółowy opis tej tendencji zawiera monografia W.R. Rzepki *Demorfologizacja rodzaju w liczbie mnogiej rzeczowników w polszczyźnie XVI–XVII wieku*, Poznań 1985.

[72] W jęz. pie. formy tych przypadków były różne: M. lp. *-o-s*, B. lp. *-o-m*, w jęz. psł. doszło do ujednolicenia obu końcówek: M. lp. = B. lp. = *-ъ*. W językach o dowolnym szyku wyrazów w zdaniu groziło nieporozumienie, co jest podmiotem, a co dopełnieniem w konstrukcji *prosi Jan Józef*. Wprowadzenie do B. końcówki D. zapobiegało dwuznaczności, czy *prosi Jana Józef*, czy też *prosi Jan Józefa*. W zdaniach z dopełnieniem wyrażonym rzeczownikiem nieżywotnym dwuznaczności nie było. Proces kształtowania się kategorii żywotności nie objął rzeczowników rodzaju żeńskiego, w których dawna różnica między M. lp. a B. lp. się zachowała. Por. L. Moszyński, *Wstęp...*, op.cit., s. 221.

[73] Zagadnienie rodzaju gramatycznego należy do trudniejszych w obrębie teorii gramatycznej i w zależności od przyjętych metod badawczych wydziela się w odniesieniu do języka polskiego wiele rodzajów: trzy, pięć siedem, dziewięć, jedenaście, por. J. Kuryłowicz, *Podstawowe kategorie morfologiczne*, „Biuletyn PTJ" 28, 1971; Z. Saloni, *Kategoria rodzaju we współczesnym języku polskim* [w:] *Kategorie gramatyczne grup imiennych w języku polskim*, Wrocław 1976; M. Kucała, *Rodzaj gramatyczny w historii polszczyzny*, Wrocław 1978. W odniesieniu do rzeczowników najczęściej wydziela się pięć klas rodzajowych: rzeczowniki męskoosobowe, męskożywotne, męskonieżywotne, nijakie i żeńskie, por. *Encyklopedia wiedzy o języku polskim*, pod red. S. Urbańczyka, Wrocław 1978, s. 280.

por. np. *kozioł* : *kozła*, ale *Kozioł* : *Kozioła*; *gołąb* : *gołębia*, ale *Gołąb* : *Gołąba*; *mech* : *mchu*, ale *Mech* : *Mecha*.

4.2. Kategoria liczby

Kategoria ta sprowadza się do wyrażania za pomocą środków morfologicznych relacji ilościowych. Język psł. przejął po epoce pie. i przekazał poszczególnym językom słowiańskim, w tym także i polskiemu, możliwość wyrażania wielkości «jeden», «dwa», «więcej niż dwa», czyli subkategorie trzech liczb: pojedynczej, podwójnej i mnogiej.

Najważniejsza zmiana w rozwoju tej kategorii polegała na zaniku w polszczyźnie liczby podwójnej. Dokonało się to na przełomie epok staropolskiej i średniopolskiej[74].

Opozycję **jednostkowość : wielość** zachowują rzeczowniki policzalne, tj. oznaczające przedmioty fizycznie jednostkowe. Zakłócenia w tym układzie wykazują:

a) rzeczowniki typu pluralia tantum, odmieniające się tylko w liczbie mnogiej; są to nazwy narzędzi składających się z kilku części, np. *nożyce, szczypce, grabie, widły, dyby, nosze, drzwi*; nazwy ubiorów, np. *spodnie, gacie*; nazwy części ciała, np. *usta, plecy*; nazwy gier, np. *kręgle, szachy, karty*;

b) singularia tantum, tzn. rzeczowniki mające tylko liczbę pojedynczą; należą tu przede wszystkim nazwy własne w swej prymarnej funkcji typu *Polska, Wawel*; nazwy abstrakcyjne typu *młodość, biel, strach*; historycznie należały tu rzeczowniki zbiorowe, tzw. collectiva, typu (*to*) *kamienie, liście, pierze*, a dziś również *szlachta, pospólstwo, młodzież*.

W zakresie tzw. rzeczowników niepoliczalnych forma liczby mnogiej wprowadza nie różnice ilościowe, lecz jakościowe, np.:

[74] Relikty tej odmiany zachowują m.in. przysłowia: *mądrej głowie dość dwie słowie; trzy gęsi, dwie niewieście uczyniły jarmark w mieście.* Szczątkowo zachowała się ta liczba w nazwach części ciała – *oczy, uszy* (wobec *oka, ucha* w znaczeniu przenośnym). Skomplikowany układ przedstawia odmiana wyrazu *ręka* : Msc. *w ręku* (dawna liczba podwójna) miał od początku XX w. znaczenie pluralne, a współcześnie ma wartość syngulatywną – *w ręce//w ręku* wobec pluralnego – *w rękach*; procesowi depluralizacji towarzyszy zmiana rodzaju żeńskiego na męski, por. *w tym ręku, w jednym ręku.*

a) konkretyzację typu *brud – brudy* 'brudna bielizna, brudne sprawy', *dobro – dobra* 'majątek', *czar – czary* 'obrzędy zabobonne'; liczba mnoga oznacza w tym wypadku przedmioty konkretne, przy czym stopień konkretyzacji bywa różny, por. *sen – sny* 'widziadło senne', *świętość – świętości* 'przedmioty święte';

b) różnice gatunkowe typu *srebro – srebra* 'zastawa stołowa', *korzeń – korzenie* 'przyprawy', *sól – sole* 'środki trzeźwiące', *lód – lody* 'deser'.

W pewnej grupie rzeczowników dochodzi do neutralizacji kategorii liczby, por. np. *krzyż – krzyże* 'część ciała', *wąs – wąsy, włos – włosy* 'fryzura', *sadza – sadze, zorza – zorze, łów – łowy, nieszpór – nieszpory.*

Stosunkowo nowym zjawiskiem są formy supletywne. Przykładowo, pierwotną opozycję *człowiek – człowiecy* zastąpiła para *człowiek – ludzie*; opozycję *rok – roki* zastąpiła para *rok – lata*; regularne formy *dziecko – dziecka* zastąpiła para *dziecko – dzieci.*

4.3. Kategoria przypadka

Po jęz. pie. prasłowiańszczyzna odziedziczyła osiem przypadków i uprościła ten system do siedmiu – w miejsce genetivu i ablativu wprowadziła tylko jeden o funkcji genetivu.

Podstawową funkcją kategorii przypadka jest funkcja składniowa. Polega ona na sygnalizowaniu relacji syntaktycznych między poszczególnymi członami zdania.

Prasłowiański system przypadków obejmował: 1) mianownik – przypadek niezależny, określający funkcję podmiotu (a także orzecznika i tzw. dopełnienia orzekającego), 2) wołacz – przypadek niezależny, stojący właściwie poza zdaniem, pełniący funkcję apelu, 3) dopełniacz – przypadek zależny, określający funkcję dopełnienia oraz przydawki, tzw. *genetivus possessivus*, 4) celownik – przypadek zależny o funkcji przede wszystkim dopełnienia i podmiotu epistemologicznego, 5) biernik – przypadek zależny określający funkcję dopełnienia bliższego czasowników przechodnich, 6) narzędnik – przypadek zależny, wykładnik predykacji, dopełnienia i różnych funkcji okolicznikowych, 7) miejscownik – w polszczyźnie pozbawiony samodzielności, musi występować z poprzedzającym go przyimkiem.

Jak zaznaczono, wykładnikami kategorii przypadka są w polszczyźnie

końcówki fleksyjne, przy czym wyrażają one również kategorię liczby i rodzaju, np. *-owi* jest wykładnikiem celownika liczby pojedynczej rzeczowników rodzaju męskiego. Istnieją też końcówki, w których dochodzi do neutralizacji wymienionych kategorii gramatycznych, np. *-i* występuje w rodzaju męskim: *chłop-i*, żeńskim: *pan-i,* nijakim: stpol. *imien-i, dziecięc-i*; w liczbie pojedynczej: *kośc-i* i mnogiej: *kośc-i*; w M.: *go-spodyn-i*, D.: *ziem-i*, C.: *kośc-i*, B.: *ludz-i* i Msc.: *łodz-i*. Obok przedstawionego tu zjawiska homonimii (które polega na tym, że ta sama fonologicznie końcówka ma różne funkcje gramatyczne) występuje też w polszczyźnie zjawisko polimorfizmu, które polega na tym, że tę samą kategorię fleksyjną wyrażają różne końcówki, np. M. lmn.: *-owie, -i, -y, -a, -e*.

5. ODMIANA RZECZOWNIKÓW

Odmiana rzeczowników w języku polskim jest ściśle związana z fleksyjnymi tendencjami rozwojowymi tych imion w epokach poprzednich. Powtórzyć tu należy, że najważniejszą psł. tendencją fleksyjną było przekształcenie deklinacji tematycznej (właściwej epoce pie.) w deklinację rodzajową. W polszczyźnie podstawowym kryterium podziału na typy deklinacyjne był już rodzaj gramatyczny. Dlatego też to kryterium przyjmujemy jako nadrzędne w opisie polskiej fleksji rzeczownika.

Jak już zaznaczono (zob. 4.1.), nadawanie rodzajowi gramatycznemu funkcji podstawowego kryterium podziału na typy deklinacyjne następowało stopniowno w okresie pie. – psł. – pol. Powodowały to procesy konwencjonalizacji kategorii rodzaju (i zyskiwania przez nią funkcji syntaktycznych), morfologizacji i semantyzacji.

5.1. Deklinacja męska

W języku polskim wokół rodzaju męskiego skupiły się przede wszystkim te rzeczowniki, które pierwotnie zawierały następujące przyrostki tematyczne: *-o-, -jo-, -ŭ-, -i-, -n-*[75]. Schematycznie losy tej deklinacji przedstawiają tabele 10-22.

[75] Rodzaju męskiego były też rzeczowniki zawierające inne przyrostki tematyczne, np. *sługa, starosta, władca*, tj. rzeczowniki *a-, ja*-tematowe; zachowały one (przynajmniej w lp.) dawną odmianę żeńską.

Mianownik lp. Tabela 10

Stan psł.			Stan stpol.		Stan npol.	
Temat	Końcówka	Przykłady	Końcówka	Przykłady	Końcówka	Przykłady
-o-	*-ъ*	*vĺkъ*	*-ϕ*	*wilk*	*-ϕ*	*wilk, wóz*
-jo-	*ь*	*mǫžь*	*'-ϕ*	*mąż*	*-ϕ*	*mąż*
-ŭ	*-ъ*	*synъ*	*-ϕ*	*syn*	*-ϕ*	*syn*
-i-	*-ь*	*gostь*	*'-ϕ*	*gość*	*-ϕ*	*gość, gołąb*
-n-	*-y*	*kamy*	= B.	*kamień*	= B.	*kamień*

Rzeczowniki deklinacji *n*-tematowej nie kontynuują form mianownika; w jego funkcji występuje biernik. Na rozwój pozostałych form decydujący wpływ wywarły procesy fonetyczne: po zaniku jerów w pozycji słabej pozostał czysty temat, zmodyfikowany fonetycznie w wypadku wzdłużenia zastępczego, por. *mǫžь → mǭž → mǫž*; *rovъ → rōv → róv*.

Pierwotną opozycję końcówek *-ъ : -ь* kontynuuje opozycja wygłosowych spółgłosek tematycznych miękkich (*mǫž', gość*) oraz twardych (*syn, vilk*), przy czym w dobie nowopolskiej ujawniają się tendencje do jej neutralizacji: a) jeżeli temat kończy się na spółgłoskę wargową miękką, np. *gołǫb́ → gołǫb* oraz b) w związku z dyspalatalizacją historycznie miękkich spółgłosek *ś ź ć ʒ́* w funkcjonalnie miękkie, lecz fonetycznie twarde *š ž č ʒ*.

Ujawnia się silna tendencja unifikacyjna – wspólnym wykładnikiem wszystkich rzeczowników rodzaju męskiego staje się spółgłoskowy wygłos tematyczny i końcówka zerowa.

Dopełniacz lp. Tabela 11

Stan psł.			Stan stpol.		Stan npol.	
Temat	Końcówka	Przykłady	Końcówka	Przykłady	Końcówka	Przykłady
-o-	*-a*	*vĺka*	*-a*	*wilka*	*-a, -u*	*wilka, wozu*
-jo-	*-a*	*mǫža*	*-a*	*męża*	*-a*	*męża*
-ŭ-	*-u*	*synu*	*-a, -u*	*syna*	*-u, -a*	*wołu, syna, miodu*
-i-	*-i*	*gosti*	*-a*	*gościa*	*-a*	*gościa*
-n-	*-e*	*kamene*	*-a*	*kamienia*	*-a*	*kamienia*

Dawne końcówki *-i, -e* wyszły z użycia jeszcze w dobie przedpiśmiennej. Pozostałe dwie końcówki rywalizują ze sobą od czasów najdawniejszych, przy czym końcówka *-u* ograniczona historycznie do nielicznej deklinacji *ŭ*-tematowej wykazuje, zwłaszcza od XV w., wielką ekspansywność (ograniczoną jednak do rzeczowników twardotematowych). Od XVI w.

repartycja końcówek *-a* : *-u* dokonuje się na podstawie semantycznej: wszystkie rzeczowniki żywotne (z wyjątkiem *wołu*) otrzymują końcówkę *-a*, rzeczowniki nieżywotne zaś – końcówkę *-a* lub *-u*. W dalszym rozwoju historycznym wytworzyły się dodatkowe kryteria: końcówkę *-a* mają m.in. nazwy narzędzi, naczyń, miar, wag, liczb, nazwy miesięcy, np. *młota, topora, garnka, centymetra, miliona, stycznia, maja*; nazwy tańców, papierosów, gier, owoców, grzybów, np. *walca, brydża, sporta, pomidora, borowika*; natomiast końcówkę *-u* mają m.in. rzeczowniki pochodzenia obcego, np. *instytutu, teatru*; rzeczowniki abstrakcyjne, np. *śmiechu, bólu*; rzeczowniki zbiorowe, materialne, np. *piachu, cukru, lasu*; skrótowce typu *PAN-u, BUW-u*.

Charakterystycznym zjawiskiem jest fakultatywność występowania obu końcówek, por. u Kochanowskiego *wieka//wieku, obiada//obiadu, dwora// dworu*. Tendencja ta trwa do dziś, por. *fotela//fotelu, pługa//pługu, samowara//samowaru, adaptera//adapteru*. Niekiedy oboczności te wyzyskuje się do sformalizowania różnic znaczeniowych, np. *przypadku* 'losu' : *przypadka* 'formy gramatycznej', *zbiega* 'uciekającego' : *zbiegu* 'okoliczności', *geniusza* 'człowieka genialnego' : *geniuszu* 'wybitnego talentu'.

Celownik lp. Tabela 12

Stan psł.			Stan stpol.		Stan npol.	
Temat	Końcówka	Przykłady	Końcówka	Przykłady	Końcówka	Przykłady
-o-	*-u*	*vĺku*	*-u, -owi*	*kotu, wilkowi*	*-u, -owi*	*kotu, wilkowi*
-jo-	*-u*	*mǫžu*	*-u, -owi, -ewi*	*ojcu, mężowi, wężewi*	*-u, -owi*	*chłopcu, mężowi*
-ŭ	*-ovi*	*synovi*	*-owi*	*synowi*	*-owi*	*synowi*
-i-	*-i*	*gosti*	*-owi, -ewi*	*gościowi, gołębiewi*	*-owi*	*gościowi, gołębiowi*
-n-	*-i*	*kameni*	*-owi, -ewi*	*kamieniowi, kamieniewi*	*-owi*	*kamieniowi*

Końcówka *-i* wychodzi z użycia w czasach przedpiśmiennych. Końcówka *-owi* wykazuje wielką ekspansywność, wkracza bowiem nie tylko do deklinacji *o*-tematowej i *n*-tematowej, ale także do deklinacji miękkotematowych na *-jo-*, *-i-*, przy czym w Wielkopolsce i na Mazowszu ulega modyfikacji fonetycznej i zmienia się w *-ewi*, por. *mężewi, wężewi, gościewi, kamieniewi*. Ta cecha dialektalna przetrwała do dziś.

Ekspansywność końcówki *-owi* wiąże się z jej wyrazistością morfologiczną. Ta dwusylabowa końcówka jest wykładnikiem przypadka (C.), rodzaju

(męskiego), liczby (pojedynczej) w przeciwieństwie do wielofunkcyjnego *-u* (występującego w D., C., Msc. r.m. i n.) oraz *-i* występującego nie tylko w różnych przypadkach, ale także w obu liczbach wszystkich rodzajów (np. *kości, gości, dzieci*).

Końcówka *-u* występuje jeszcze do dziś w niektórych rzeczownikach jednosylabowych i dwusylabowych, które w D. mają końcówkę *-a*, np. *panu, psu, kotu, ojcu, chłopcu, diabłu*, oraz po przyimkach w niektórych nazwach miejscowych, np. *ku Krakowu* (choć także: *ku Krakowowi*).

Biernik lp. Tabela 13

Stan psł.			Stan stpol.		Stan npol.	
Temat	Końcówka	Przykłady	Końcówka	Przykłady	Końcówka	Przykłady
-o-	= M.	por. M.	*-ϕ, -a*	*woz, wilka*	*-ϕ, -a*	*wóz, wilka*
-jo-	= M.	por. M.	*-ϕ, -a*	*kraj, ojca*	*-ϕ, -a*	*kraj, ojca*
-ŭ	= M.	por. M.	*-ϕ, -a*	*miod, syna*	*-ϕ, -a*	*miód, syna*
-i-	= M.	por. M.	*-ϕ, -a*	*liść, gościa*	*-ϕ, -a*	*liść, gościa*
-n-	= M.	por. M.	*-ϕ*	*kamień*	= M.	*kamień*

Zapoczątkowana w epoce prasłowiańskiej dążność do stosowania w funkcji B. formy D. w rzeczownikach żywotnych, a zwłaszcza osobowych, nasila się w okresie staropolskim, a od XVI w. staje się normą. Dawne formy B. = M. przetrwały w połączeniach frazeologicznych, np. *wyjść za mąż, siąść na koń, być z kim za pan brat, na miły Bóg.*

W okresie nowopolskim daje się zauważyć rozszerzenie form D. w funkcji B. także w odniesieniu do rzeczowników nieżywotnych, np. *grać w brydża, tańczyć poloneza, palić papierosa* oraz we frazeologizmach, np. *mieć nosa, spłatać figla, zabić ćwieka, jeść rogala.*

Dawne formy B. kontynuują bez zmian rzeczowniki deklinacji *n*-tematowej.

Narzędnik lp. Tabela 14

Stan psł.			Stan stpol.		Stan npol.	
Temat	Końcówka	Przykłady	Końcówka	Przykłady	Końcówka	Przykłady
-o-	*-omь*	*vļkomь*	*-em*	*wilkiem*	*-em*	*wilkiem*
-jo-	*-emь*	*mǫžemь*	*-em*	*mężem*	*-em*	*mężem*
-ŭ	*-ъmь*	*synъmь*	*-em*	*synem*	*-em*	*synem*
-i-	*-ъmь*	*gostьmь*	*-em*	*gościem*	*-em*	*gościem*
-n-	*-ъmь*	*kamenьmь*	*-em*	*kamieniem*	*-em*	*kamieniem*

Końcówka *-omь* z deklinacji *o*-tematowej zaginęła w dobie przedpiśmiennej. Jej miejsce zajęła końcówka *-em*, będąca regularną kontynuacją pozostałych końcówek: zarówno *-emь*, jak i *-ъmь* oraz *-ьmь* (po wokalizacji jerów w pozycji mocnej).

Miejscownik lp. Tabela 15

Stan psł.			Stan stpol.		Stan npol.	
Temat	Końcówka	Przykłady	Końcówka	Przykłady	Końcówka	Przykłady
-o-	*-ě*	*vļcě*	*-e*	*wilce, wozie*	*-e, -u*	*wozie, wilku*
-jo-	*-i*	*mǫži*	*-u, -i*	*mężu, stolc'i*	*-u*	*mężu*
-ŭ	*-u*	*synu*	*-u*	*synu*	*-u, -e*	*synu, miodzie*
-i-	*-i*	*gosti*	*-u*	*gościu*	*-u*	*gościu*
-n-	*-e*	*kamene*	*-u, -e*	*kamieniu, dnie [dzień]*	*-u*	*kamieniu*

Końcówka *-i* występuje tylko sporadycznie w najdawniejszych zabytkach pisanych, np. *stolcy* [= *stolc'i*], *gaji*, a później ginie. Końcówka *-e* z deklinacji *n*-tematowej przetrwała tylko w wyrażeniu *we dnie*, zachowanym w związku frazeologicznym *we dnie i w nocy* (poza tym tylko *w dniu*). Końcówka *-e* ← *-ě* (tj. z deklinacji *o*-tematowej) stopniowo zawęża zakres występowania; od XVI w. rzeczowniki tej deklinacji zakończone na *-k, -g, -ch* przyjmują końcówkę *-u*, która nie powoduje palatalizacji, por. *grzesze* → *grzechu, Bodze* → *Bogu.*

Końcówka *-u* jest najbardziej ekspansywna: przetrwała w formach deklinacji *ŭ*-tematowej: *synu, domu* (ale: *wole, miodzie, czynie*); przeszła do rzeczowników *o*-tematowych zakończonych na *-k, -g, -ch* (*boku, Bogu, grzechu*); objęła też rzeczowniki deklinacji *jo*-tematowej (*mężu*), *i*-tematowej (*gościu*) oraz *n*-tematowej (*kamieniu*).

Wołacz lp. Tabela 16

Stan psł.			Stan stpol.		Stan npol.	
Temat	Końcówka	Przykłady	Końcówka	Przykłady	Końcówka	Przykłady
-o-	*-e*	*vļ'če*	*-e*	*wilcze*	*-u*	*wilku*
-jo-	*-u*	*mǫžu*	*-u*	*mężu*	*-u*	*mężu*
-ŭ	*-u*	*synu*	*-u*	*synu*	*-u, -e*	*synu, miodzie*
-i-	*-i*	*gosti*	*-u*	*gościu*	*-u*	*gościu*
-n-	*-i*	*kameni*	*-u*	*kamieniu*	*-u*	*kamieniu*

Końcówka *-i* zaginęła w dobie przedpiśmiennej. Końcówka *-e* z licznej deklinacji *o*-tematowej jest w okresie staropolskim usuwana z rzeczowników zakończonych na *-k, -g, -ch*, por. *dusze* → *duchu, wilcze* → *wilku*. Do dziś przetrwały dawne formy *Boże, człowiecze* (obok nowszego *człowieku*), *Kozacze* (obok nowszego *Kozaku*), *głupcze* (obok nowszego *głupcu*), *kupcze* (obok nowszego *kupcu*). Występuje również w kilku wyrazach deklinacji *u*-tematowej: *wole, miodzie, czynie.*

Końcówka *-u* występuje nadal w rzeczownikach *ŭ*-tematowych (*synu, domu*) oraz *jo*-tematowych (*mężu, wężu*), obejmuje rzeczowniki deklinacji z dawnym tematem zakończonym na *-i-* oraz na *-n-* (*gościu, gołębiu, kamieniu*), wkracza również do rzeczowników *o*-tematowych zakończonych na *-k, -g, -ch* (*wilku, duchu, brzegu*).

Mianownik i wołacz lmn. Tabela 17

Stan psł.			Stan stpol.		Stan npol.	
Temat	Końcówka	Przykłady	Końcówka	Przykłady	Końcówka	Przykłady
-o-	*-i*	*vl̥c'i*	*-i, -y, -owie*	*wilcy, chłopi, biskupowie*	*-i* ← *-i*	*chłopi*
					-y ← *-i*	*Polacy*
-jo-	*-i, -e*	*mǫži, cěsar'ě*	*-i, e*	*męże, cesarze*		[← *Polac'i*]
-ŭ	*-ov'e*	*synov'e*	*-owie, -y*	*synowie, domy*	*-i* ← *-y*	*wilki* [← *wilky*]
-i-	*-bje*	*gostьje*	*-e*	*goście*	*-y* ← *-y*	*wozy* [← *wozy*]
-n-	*-e*	*kamene*	*-e*	*kamienie*	*-owie*	*synowie, mężowie*
					-e	*goście, kamienie*

Wszystkie końcówki odziedziczone w jęz. psł. przetrwały do dziś, przy czym repertuar ten został wzbogacony o zapożyczoną z łaciny końcówkę *-a*, np. *akta, grunta.*

Repartycja końcówek jest uzależniona od czynników fonetycznych (*-y* → *-i*; *-i* → *-y* w wyniku procesów palatalizacji i dyspalatalizacji spółgłosek) oraz semantycznych: do XVI w. kształtuje się kategoria żywotności//nieżywotności, a po XVI w. kategoria męskoosobowości//niemęskoosobowości.

Rzeczowniki osobowe zachowują końcówkę mianownikową *-i* (← *-i*), np. *chłopi*; *-y* (← *-i*), np. *Polacy* (← *Polac'i*); *-owie*, np. *synowie, mężowie, ojcowie.* Rzeczowniki nieosobowe przejmują dawną końcówkę biernikową *-y*, która po spółgłoskach tylnojęzykowych przechodzi w *-i*, np. *wozy* (← *wozy*), *wilki* (← *wilky*). Pewne nazwy osób o znaczeniu pejoratywnym, np. *darmozjad, flejtuch, nierób, gagatek*, mogą przybierać tylko końcówki niemęskoosobowe, tzn. *darmozjady, flejtuchy, nieroby, gagatki.* Natomiast użycie dawnych końcówek B. lmn. w innych nazwach osobowych wprowadza dodatkowy ładunek ekspresywny : ujemny, np. *złe doktory, przekupne posły,* lub archaiczno-patetyczny, np. *dzielne bohatery, zacne senatory.*

Końcówka *-e* nie jest wykładnikiem kategorii męskoosobowej – występuje zarówno w odmianie rzeczowników męskoosobowych (*żołnierze, lekarze, goście*), jak i rzeczowników niemęskoosobowych (*talerze, kamienie, gołębie*).

Dopełniacz lmn. Tabela 18

Stan psł.			Stan stpol.		Stan npol.	
Temat	Końcówka	Przykłady	Końcówka	Przykłady	Końcówka	Przykłady
-o-	*-ъ*	*vl̥kъ*	*-ϕ, -ow*	*sąsiad, wilkow*	*-ów*	*sąsiadów, wilków*
-jo-	*-ь*	*mǫžь*	*-y, -ow*	*męży, mężow*	*-y* [← *-i*], *-ów*	*żołnierzy, mężów*
-ŭ	*-ovъ*	*synovъ*	*-ow*	*synow*	*-ów*	*synów*
-i-	*-jь*	*gostьjь*	*-i*	*gości*	*-i*	*gości, gołębi*
-n-	*-ъ*	*kamenь*	*-i*	*kamieni*	*-i*	*kamieni*

Końcówka *-ϕ* (uformowana po zaniku *-ъ, -ь*) ograniczała w jęz. stpol. zasięgi występowania; dziś występuje tylko szczątkowo, np. *dotychczas*, oraz w nazwach państw (*do Włoch, Niemiec, Czech*), a także w formach *przyjaciół, nieprzyjaciół.* Końcówka ta (*-ϕ*) była niefunkcjonalna, ponieważ nie odróżniała D. lmn. od M. lp. i B. lp.

Końcówki *-ów, -i, -y* (← *-i*) konkurują ze sobą od okresu stpol. aż do dziś, por. oboczności: *pokojów//pokoi, złodziejów//złodziei, słuchaczy//słuchaczów.*

Celownik lmn. Tabela 19

Stan psł.			Stan stpol.		Stan npol.	
Temat	Końcówka	Przykłady	Końcówka	Przykłady	Końcówka	Przykłady
-o-	*-omъ*	*vl̥komъ*	*-om*	*wilkom*	*-om*	*wilkom*
-jo-	*-emъ*	*mǫžemъ*	*-em*	*mężem*	*-om*	*mężom*
-ŭ	*-ъmъ*	*synъmъ*	*-om*	*synom*	*-om*	*synom*
-i-	*-ьmъ*	*gostьmъ*	*-em*	*gościem*	*-om*	*gościom*
-n-	*-ьmъ*	*kamenьmъ*	*-em*	*kamieniem*	*-om*	*kamieniom*

Największą ekspansję wykazuje końcówka deklinacji *o*-tematowej, tj. *-om*; w okresie nowopolskim staje się ona jedyną końcówką. Końcówka *-em* (kontynuująca zarówno *-emъ*, jak i końcówki deklinacji na *-ŭ-, -i-, -n-* po zaniku i wokalizacji jerów) występowała w języku staropolskim w rzeczownikach miękkotematowych, np. *ludziem, rycerzem*. W końcowej fazie okresu stpol. i w okresie śrpol. w rzeczownikach twardotematowych występowała również końcówka *-am* (przeniesiona z deklinacji żeńskiej).

Biernik lmn. Tabela 20

Stan psł.			Stan stpol.		Stan npol.	
Temat	Końcówka	Przykłady	Końcówka	Przykłady	Końcówka	Przykłady
-o-	*-y*	*vlky*	*-y*	*wilky*	*-y* [← *-i*]	*wozy*
					-i [← *-y*]	*wilki*
-jo-	*-ě*	*mǫže*	*-e*	*męże*	*-ów*	*mężów*
-ŭ	*-y*	*syny*	*-y*	*syny*	*-ów*	*synów*
-i-	*-i*	*gosti*	*-e*	*goście*	*-i*	*gości*
-n-	*-e*	*kamene*	*-e*	*kamienie*	*-e*	*kamienie*

Do XVII w. utrzymują się zasadniczo dawne formy biernikowe. Po tym wieku – w związku z uformowaniem się kategorii męskoosobowości – dokonuje się nowy podział fleksyjny rzeczowników w odniesieniu do tego przypadka, oparty na kryterium znaczeniowym: dla rzeczowników osobowych B. = D., dla nieosobowych – stan pozostaje bez zmian, tj. końcówka *-y//-i* (po *k, g*) w dawnych tematach na *-o-, -ŭ-*, np. *ptaki, grzechy*, oraz końcówka *-e* w dawnych tematach na *-jo-, -i-, -n-* np. *kraje, gołębie, kamienie* (ale: *dni*, nie: *dnie*).

Stare formy B. lmn. w odniesieniu do rzeczowników męskoosobowych są używane jeszcze w XIX w. w tekstach poetyckich w funkcji stylizacji archaizującej (np. u Konopnickiej *króle, chłopy*).

Narzędnik lmn. Tabela 21

Stan psł.			Stan stpol.		Stan npol.	
Temat	Końcówka	Przykłady	Końcówka	Przykłady	Końcówka	Przykłady
-o-	*-y*	*vlky*	*-y*	*wozy*	*-ami*	*wozami,*
			-i [← *-y*]	*wilki*		*wilkami*
-jo-	*-i*	*mǫži*	*-mi*	*mężmi*	*-mi, -ami*	*końmi, mężami*
-ŭ	*-ъmi*	*synъmi*	*-mi*	*synmi*	*-ami*	*synami*
-i-	*-ьmi*	*gostьmi*	*-mi*	*gośćmi*	*-mi*	*gośćmi*
-n-	*-ьmi*	*kamenьmi*	*-mi*	*kamieńmi*	*-ami*	*kamieniami*

W rozwoju końcówek N. lmn. ujawnia się regres końcówek *-y, -i* w okresie stpol. W dobie npol. występują one już tylko szczątkowo, np. we frazeologizmach typu *przed czasy, przed laty*. W okresie stpol. daje się zauważyć również ekspansja końcówki *-mi* zarówno w tematach miękkich, jak i twardych.

Od XVI w. zaznacza się oddziaływanie końcówki *-ami* z deklinacji *a*-tematowej. Dzisiejsza repartycja końcówek *-ami* : *-mi* zasadza się na kryterium fonetycznym: *-ami* mają wszystkie rzeczowniki twardotematowe, *-mi* alternuje z *-ami* w rzeczownikach miękkotematowych. Oboczności *-ami//mi* występują do dziś, por. np. *gwoździami//gwoździmi*.

Miejscownik lmn. Tabela 22

Stan psł.			Stan stpol.		Stan npol.	
Temat	Końcówka	Przykłady	Końcówka	Przykłady	Końcówka	Przykłady
-o-	*-ěxъ*	*vlcěxъ*	*-ech*	*wilcech*	*-ach*	*wilkach*
-jo-	*-ixъ*	*mǫžixъ*	*-ech*	*mężech*	*-ach*	*mężach*
-ŭ	*-ъxъ*	*synъxъ*	*-ech*	*syniech*	*-ach*	*synach*
-i-	*-ьxъ*	*gostьxъ*	*-ech*	*gościech*	*-ach*	*gościach*
-n-	*-ьxъ*	*kamenьxъ*	*-ech*	*kamieniech*	*-ach*	*kamieniach*

Końcówki *-ixъ* oraz *-ъxъ* nie są kontynuowane w polszczyźnie. W dobie stpol. dominuje końcówka *-ex* we wszystkich typach deklinacyjnych. W okresie XIV-XVI w. pojawiła się końcówka *-ox-* – polska innowacja ograniczona terytorialnie do Małopolski i Śląska – występująca w połączeniu z rzeczownikami miękkotematowymi i zakończonymi na spółgłoskę twardą (*konioch, dnioch, uczynkoch*). Genezy tej końcówki upatruje się w silnych tendencjach unifikacyjnych, w dążeniu do ujednolicenia struktury fonetycznej końcówek lmn.: M. *-owie*, D. *-ow*, C. *-om*, Msc. *-och*, które nie miały zdolności palatalizacyjnych i – tym samym – nie wywoływały alternacji tematycznych.

Od XVI w. wkracza końcówka *-ach* (z tematów zakończonych na *-a-*) i staje się końcówką dominującą. Archaiczna końcówka *-ech* występuje sporadycznie dla podtrzymania różnic znaczeniowych, np. *we Włochach* (o mieście) – *we Włoszech* (o państwie).

5.2. Deklinacja żeńska

Wokół rodzaju żeńskiego skupiły się te rzeczowniki, które zawierały następujące przyrostki tematyczne: *-a-, -ja-, -i-, -ū, -r-*. Proces stapiania się pięciu typów deklinacyjnych w jeden ukazują schematycznie tabele 23-34.

Mianownik lp. Tabela 23

Stan psł.			Stan stpol.		Stan npol.	
Temat	Końcówka	Przykłady	Końcówka	Przykłady	Końcówka	Przykłady
-a-	*-a*	*žena*	-a	*żona*	*-a*	*żona*
-ja-	*-a, -i*	*duša, bogyni*	-a, -i	*dusza, bogyni*	*-a, -i*	*dusza, bogini*
-i-	*-ь*	*kostь*	*-ϕ*	*kość*	*-ϕ*	*kość*
-ū	*-y*	*kry*	*-y : -ϕ*	*kry, krew*	*-ϕ*	*krew*
-r-	*-i*	*mati*	*-ϕ*	*mać, macierž*	*-ϕ*	*mać, macierz*

Język stpol. kontynuuje w zasadzie stan psł., zwłaszcza w zakresie deklinacji *a-* oraz *ja*-tematowej.

Źródłem śrpol. innowacji stają się:

1) bezkońcówkowe formy rzeczowników deklinacji *i*-tematowej (*kość*);

2) zanik form mianownikowych rzeczowników deklinacji spółgłoskowej: *ū-* oraz *r*-tematowej: *kry, chorągy, bry, mać* i wprowadzenie na ich miejsce form biernikowych: *krew, chorągiew, brew, macierz*. W ten sposób bowiem powstaje podtyp deklinacji rzeczowników żeńskich spółgłoskowych z końcówką zerową.

Dopełniacz lp. Tabela 24

Stan psł.			Stan stpol.		Stan npol.	
Temat	Końcówka	Przykłady	Końcówka	Przykłady	Końcówka	Przykłady
-a-	*-y*	*ženy*	*-y*	*żony*	*-y, -i* [← *-y*]	*żony, nogi*
-ja-	*-ě*	*dušě, bogynjě*	*-e*	*dusze, bogynie*	*-i, -y* [← *-i*]	*duszy, bogini*
-i-	*-i*	*kosti*	*-i*	*kości*	*-i, -y* [← *-i*]	*kości, twarzy*
-ū	*-e*	*krъve*	*-e, -i*	*krwie, cerkwi*	*-i*	*krwi, cerkwi*
-r-	*-e*	*matere*	*-e, -y* [← *-i*]	*macierże, macierży*	*-y* [← *-i*]	*macierzy*

Kontynuowana jest końcówka *-y* z deklinacji *a*-tematowej oraz *-i* z deklinacji *i*-tematowej. Końcówka *-i* zdobywa dominację we wszystkich tematach (z wyjątkiem rzeczowników *a*-tematowych).

Końcówka *-e* (kontynuująca zarówno *-ě*, jak i *-e*) zostaje wyparta przez *-i* w dobie stpol. W tym okresie również pojawia się przejściowo przymiotnikowa końcówka *-ej*, spotykana w rzeczownikach o dawnych tematach na *-ja-*, *-i-* (np. *rolej, paniej*), która mogła występować także w celowniku i miejscowniku tych rzeczowników do XVI w. włącznie.

Celownik lp. Tabela 25

Stan psł.			Stan stpol.		Stan npol.	
Temat	Końcówka	Przykłady	Końcówka	Przykłady	Końcówka	Przykłady
-a-	*-ě*	*ženě*	*-e*	*żonie*	*-e*	*żonie*
-ja-	*-i*	*duši, bogynji*	*-y* [← *-i*], *-i*	*duszy, bogyni*	*-y,-i*	*duszy, bogini*
-i-	*-i*	*kosti*	*-i*	*kości*	*-i*	*kości*
-ū	*-i*	*krъvi*	*-i*	*krwi*	*-i*	*krwi*
-r-	*-i*	*materi*	*-i*	*macierži*	*-y* [← *-i*]	*macierzy*

Zwraca uwagę regularna kontynuacja końcówek *-e, -i* (która po spółgłoskach stwardniałych przeszła w *-y*). Polską innowacją doby stpol. było wprowadzenie końcówki *-ej* (*rolej, paniej, ksieniej*) w niektórych rzeczownikach *ja-* oraz *i*-tematowych.

Biernik lp. Tabela 26

Stan psł.			Stan stpol.		Stan npol.	
Temat	Końcówka	Przykłady	Końcówka	Przykłady	Końcówka	Przykłady
-a-	*-ǫ*	*nogǫ*	*-ę*	*nogę*	*-ę*	*nogę*
-ja-	*-ǫ*	*dušǫ, bogynjǫ*	*-ę, -ą*	*duszę, bogynią*	*-ę*	*duszę, boginię*
-i-	*-ь*	*kostь*	*-ϕ*	*kość*	*- ϕ*	*kość*
-ū	*-ь*	*krъvь*	*-ϕ*	*krew*	*-ϕ*	*krew*
-r-	*-ь*	*materь*	*-ϕ*	*macierž*	*-ϕ*	*macierz*

Regularną końcówkę zerową mają rzeczowniki dawnych deklinacji o tematach na *-i-, -ū-, -r-*. Również regularnym kontynuantem jest końcówka *-ę* w deklinacji *a*-tematowej.

W rzeczownikach *ja*-tematowych występowały dwie końcówki: *-ę* (je-

śli w M. lp. końcówką było *-a*), np. *duszę*, oraz *-ą* (jeśli w M. lp. końcówką było *-å*), np. *wolą, pieczą, ewanieliją*. W rozwoju historycznym ujawnia się ekspansja końcówki *-ę*; jedynym reliktem jest dziś forma *panią*.

Narzędnik lp. Tabela 27

Stan psł.			Stan stpol.		Stan npol.	
Temat	Końcówka	Przykłady	Końcówka	Przykłady	Końcówka	Przykłady
-a-	*-ojǫ*	*ženojǫ*	*-ą*	*żoną*	*-ą*	*żoną*
-ja-	*-ejǫ*	*dušejǫ, bogynьjǫ*	*-ą*	*duszą, bogynią*	*-ą*	*duszą, boginią*
-i-	*-ьjǫ*	*kostьjǫ*	*-ą*	*kością*	*-ą*	*kością*
-ū-	*-ьjǫ*	*krъvьjǫ*	*-ą*	*krwią*	*-ą*	*krwią*
-r-	*-ьjǫ*	*materьjǫ*	*-ą*	*macierzą*	*-ą*	*macierzą*

Końcówka *-ą* jest regularnym kontynuantem długiej (pochodzącej z kontrakcji) przedpolskiej samogłoski nosowej.

Miejscownik lp. Tabela 28

Stan psł.			Stan stpol.		Stan npol.	
Temat	Końcówka	Przykłady	Końcówka	Przykłady	Końcówka	Przykłady
-a-	*-ě*	*ženě*	*-e*	*żonie*	*-e*	*żonie*
-ja-	*-i*	*duši, bogynji*	*-i, -y*	*duszy, bogyni*	*-i, -y*	*duszy, bogini*
-i-	*-i*	*kosti*	*-i*	*kości*	*-i*	*kości*
-ū	*-e*	*krъve*	*-e*	*krwie*	*-i*	*krwi*
-r-	*-e*	*matere*	*-e*	*macierże*	*-y*	*macierzy*

Końcówka *-e* w tematach twardych jest kontynuacją końcówki deklinacji *a*-tematowej. Pewną ekspansywność wykazała końcówka *-i* (z deklinacji na *-ja-, -i-*), która objęła rzeczowniki *ū-* oraz *r*-tematowe (przy czym po spółgłoskach stwardniałych przeszła w *-y*).

W wyniku tych procesów dokonało się uproszczenie pierwotnego repertuaru końcówek. W miejscu trzech pierwotnych końcówek: *-ě, -i, -e* (odpowiadających pięciu wzorcom paradygmatycznym: *-a-, -ja-, -i-, -ū-, -r-*) wykrystalizowały się dwie końcówki: *-e, -i//-y*, z których pierwsza jest przyporządkowana do dawnej deklinacji *a*-tematowej, druga zaś – do pozostałych.

W staropolszczyźnie sporadycznie występowała również przymiotnikowa końcówka *-ej*.

Wołacz lp. Tabela 29

Stan psł.			Stan stpol.		Stan npol.	
Temat	Końcówka	Przykłady	Końcówka	Przykłady	Końcówka	Przykłady
-a-	*-o*	*ženo*	*-o*	*żono*	*-o*	*żono*
-ja-	*-e*	*duše, bogynje*	*-e, -i*	*dusze, bogyni*	*-o, i*	*duszo, bogini*
-i-	*-i*	*kosti*	*-i*	*kości*	*-i*	*kości*
-ū	*-i*	*krъvi*	*-i*	*krwi*	*-i*	*krwi*
-r-	*-i*	*materi*	*-i* [→ *-y*]	*macierži*	*-y*	*macierzy*

Końcówka *-o* kontynuuje końcówkę psł., przy czym w dobie stpol. obejmuje swym zasięgiem również rzeczowniki *ja*-tematowe, z których zostaje wyparta końcówka *-e*. Końcówka *-i* poszerza zasięg swojego występowania o grupę rzeczowników typu *bogini*.

Innowacją jest używanie M. w funkcji W. Innowacyjny charakter ma również końcówka *-u* w rzeczownikach deminutywnych i hipokorystycznych (np. *żabciu*).

Mianownik, biernik, wołacz lmn. Tabela 30

Stan psł.			Stan stpol.		Stan npol.	
Temat	Końcówka	Przykłady	Końcówka	Przykłady	Końcówka	Przykłady
-a-	*-y*	*ženy*	*-y*	*żony*	*-y*	*żony*
-ja-	*-ě*	*dušě, bogynjě*	*-e*	*dusze, bogynie*	*-e*	*dusze, boginie*
-i-	*-i*	*kosti*	*-i*	*kości*	*-i*	*kości*
-ū	*-i*	*brъvi*	*-i*	*brwi*	*-i, -e*	*brwi, cerkwie*
-r-	*-i*	*materi*	*-i*	*macierži*	*-e*	*macierze*

Wszystkie odziedziczone z jęz. psł. końcówki są kontynuowane: *-y, -e, -i*. Pewną ekspansywność w okresie npol. wykazuje końcówka *-e* z deklinacji *ja*-tematowej, por. *łodzie, twarze, macierze* oraz *noce//nocy, postacie//postaci, wsie//wsi, moce//mocy*. Mimo tej ekspansji, znaczna część form zachowuje – jako jedyną – końcówkę *-i*, np. *maści, napaści, ości, przykrości, własności, brwi, kości*. Proces rywalizacji obu tych końcówek zachodzi również we współczesnej polszczyźnie.

Jeśli chodzi o rzeczowniki deklinacji *a-* oraz *-ja*-tematowej, to jęz. pol. zachowuje tu pierwotną psł. dystrybucję końcówek: *-y//-i* w rzeczownikach twardotematowych, *-e* w rzeczownikach miękkotematowych.

Dopełniacz lmn. Tabela 31

Stan psł.			Stan stpol.		Stan npol.	
Temat	Końcówka	Przykłady	Końcówka	Przykłady	Końcówka	Przykłady
-a-	*-ъ*	*ženъ*	*-ϕ*	*żon*	*-ϕ*	*żon*
-ja-	*-ъ*	*dušь, bogynjь*	*- ϕ*	*dusz, bogyń*	*-ϕ*	*dusz, bogiń*
-i-	*-ьjь*	*kostьjь*	*-i*	*kości*	*-i*	*kości*
-ū	*-ъ*	*brъvь*	*-i*	*brwi*	*-i*	*brwi*
-r-	*-ъ*	*materъ*	*-i [→ -y]*	*macierži*	*-y*	*macierzy*

Regularnymi kontynuantami końcówek psł. są końcówki *-ϕ*, *-i*, które konkurują ze sobą. Najogólniejsza zasada repartycji jest następująca: *-ϕ* w tematach na *-a-*; *-i* w tematach na *-i-* oraz w tematach na *-ū-*, *-r-*. Charakterystycznym zjawiskiem są oboczności typu: *kuchni//kuchen, studni// //studzien, sukni//sukien*, a także: *szyj, żmij* wobec *nadziei, zbroi, zawiei.*

Celownik lmn. Tabela 32

Stan psł.			Stan stpol.		Stan npol.	
Temat	Końcówka	Przykłady	Końcówka	Przykłady	Końcówka	Przykłady
-a-	*-amъ*	*žonamъ*	*-am//-om*	*żonam//-om*	*-om*	*żonom*
-ja-	*-amъ*	*dušamъ, bogynjamъ*	*-am//-om*	*duszam//-om, bogyniam//-om*	*-om*	*duszom, boginiom*
-i-	*-ьmъ*	*kostьmъ*	*-am//-om*	*kościam//-om*	*-om*	*kościom*
-ū	*-amъ*	*brъvamъ*	*-am//-om*	*brwiam//-om*	*-om*	*brwiom*
-r-	*-ьmъ*	*materьmъ*	*-am//-om*	*macierżam//-om*	*-om*	*macierzom*

Końcówka *-em* (← *-ьmъ*) zaginęła w dobie przedpiśmiennej; na jej miejscu pojawiła się końcówka *-am*. Już w okresie stpol. pojawiła się tu końcówka *-om* (z deklinacji męskiej na *-o-*), która skutecznie wyparła końcówkę *-am* w okresie śrpol.

Narzędnik lmn. Tabela 33

Stan psł.			Stan stpol.		Stan npol.	
Temat	Końcówka	Przykłady	Końcówka	Przykłady	Końcówka	Przykłady
-a-	*-ami*	*ženami*	*-ami*	*żonami*	*-ami*	*żonami*
-ja-	*-ami*	*dušami, bogynjami*	*-ami*	*duszami, bogyniami*	*-ami*	*duszami, boginiami*
-i-	*-ьmi*	*kostьmi*	*-mi*	*kośćmi*	*-mi*	*kośćmi*
-ū	*-ami*	*brъvami*	*-ami*	*brwiami*	*-ami*	*brwiami*
-r-	*-ьmi*	*materьmi*	*-ami*	*macierżami*	*-ami*	*macierzami*

Już w okresie stpol. ujawniła się dominacja końcówki *-ami* nad końcówką *-mi*. Regres tej ostatniej końcówki jest współcześnie bardzo silny – występuje ona np. w formach *nićmi, kośćmi,* lecz już w potocznym frazeologizmie *dobry z kościami* jest końcówka *-ami.*

Miejscownik lmn. Tabela 34

Stan psł.			Stan stpol.		Stan npol.	
Temat	Końcówka	Przykłady	Końcówka	Przykłady	Końcówka	Przykłady
-a-	*-axъ*	*ženaxъ*	*-ach*	*żonach*	*-ach*	*żonach*
-ja-	*-axъ*	*dušaxъ, bogynjaxъ*	*-ach*	*duszach, bogyniach*	*-ach*	*duszach, boginiach*
-i-	*-ьxъ*	*kostьxъ*	*-ech, -ach*	*kościech, kościach*	*-ach*	*kościach*
-ū	*-axъ*	*brъvaxъ*	*-ach*	*brwiach*	*-ach*	*brwiach*
-r-	*-ьxъ*	*materьxъ*	*-ach*	*macierżach*	*-ach*	*macierzach*

Już w jęz. stpol. dominuje końcówka *-ach*, a od XVI w. jest jedyną końcówką występującą w tym przypadku. W okresie XIV–XVI w. sporadycznie występowała końcówka *-och* pod wpływem rzeczowników rodzaju męskiego.

5.3. Deklinacja nijaka

Deklinacja nijaka objęła dawne rzeczowniki rodzaju nijakiego, które w swej strukturze morfologicznej zawierały tematy zakończone na *-o-, -jo-, -n-, -t-, -s-*. Proces kształtowania się tego typu deklinacyjnego przedstawiają tabele 35-44.

Mianownik, biernik, wołacz lp. Tabela 35

Stan psł.			Stan stpol.		Stan npol.	
Temat	Końcówka	Przykłady	Końcówka	Przykłady	Końcówka	Przykłady
-o-	*-o*	*lěto*	*-o*	*lato*	*-o*	*lato*
-jo-	*-e*	*polje*	*-e*	*pole*	*-e*	*pole*
-n-	*-ę*	*imę*	*-ę*	*imię*	*-ę*	*imię*
-t-	*-ę*	*telę*	*-ę*	*cielę*	*-ę*	*cielę*
-s-	*-o-*	*slovo*	*-o*	*słowo*	*-o*	*słowo*

Wszystkie psł. końcówki są kontynuowane w polszczyźnie do dziś, a w związku z tym wykładnikami fleksyjnymi rodzaju nijakiego są końcówki *-o, -e, -ę*.

Istotną rolę w kształtowaniu końcówek polskich odegrały procesy fonetyczne, zwłaszcza w zakresie deklinacji *jo*-tematowej: należały do niej bowiem rzeczowniki mające zakończenie *-je*, *-bje*: **polje*, **zbogьje* → **zbo-žьje* → *zbože*, co w konsekwencji procesów fonetycznych (palatalizacji i kontrakcji) doprowadziło do powstania różnic iloczasowych w samogłoskach końcówkowych: *polē, zbožē*. W dobie średniopolskiej *ē* uległo ścieśnieniu – stąd formy *zboży, p'ići, ućekańi*, które przetrwały w gwarach śląskich i wielkopolskich.

Rzeczowniki zakończone na *-bje*, oznaczające nazwy urzędów typu *podkomorze, podczasze, podstole*, od XVI w. przyjmują postać *podkomorzy, podczaszy, podstoli*. Oprócz omówionych wyżej procesów fonetycznych, wpłynął na to czynnik morfologiczno-semantyczny, tj. analogia do innych nazw urzędów będących genetycznie przymiotnikami (por. *łowczy, woźny, wojski*).

Dopełniacz lp. Tabela 36

Stan psł.			Stan stpol.		Stan npol.	
Temat	Końcówka	Przykłady	Końcówka	Przykłady	Końcówka	Przykłady
-o-	*-a*	*lěta*	*-a*	*lata*	*-a*	*lata*
-jo-	*-a*	*polja*	*-a*	*pola*	*-a*	*pola*
-n-	*-e*	*imene*	*-a*	*imienia*	*-a*	*imienia*
-t-	*-e*	*telęte*	*-a*	*cielęcia*	*-a*	*cielęcia*
-s-	*-e*	*slovese*	*-a*	*słowa*	*-a*	*słowa*

W tym wypadku ujawniła się silna tendencja unifikacyjna – już w jęz. stpol. upowszechniła się końcówka *-a*. Refleksem dawnych końcówek *-e* w dawnych tematach na *-n-*, *-t-* jest miękkość poprzedzającej spółgłoski przed nową końcówką *-a*: *imeń-a, ćelęć-a*.

Rzeczowniki na *-n-*, *-t-* zachowują rozszerzone tematy, natomiast rzeczowniki na *-s-* mają w całym paradygmacie skrócony temat: *slov-* → *słov-*, a nie: *sloves-* → *słoves-*.

Zróżnicowanie końcówek *-a* oraz *-ȧ* zachowują dialekty ludowe, w których formy deklinacji *jo*-tematowej (typ *polja*) mają *-ȧ* ← *-ā* ← *-bja*, np. *veselȧ, kȧzańȧ*.

Celownik lp. Tabela 37

Stan psł.			Stan stpol.		Stan npol.	
Temat	Końcówka	Przykłady	Końcówka	Przykłady	Końcówka	Przykłady
-o-	*-u*	*lětu*	*-u*	*latu*	*-u*	*latu*
-jo-	*-u*	*polju*	*-u*	*polu*	*-u*	*polu*
-n-	*-i*	*imeni*	*-u*	*imieniu*	*-u*	*imieniu*
-t-	*-i*	*telęti*	*-u*	*cielęciu*	*-u*	*cielęciu*
-s-	*-i*	*slovesi*	*-u*	*słowu*	*-u*	*słowu*

Ujawniła się silna tendencja unifikacyjna – wykładnikiem C. lp. rzeczowników rodzaju nijakiego została końcówka *-u*. W najstarszych tekstach zachowała się jeszcze końcówka *-i* (np. *dziecięci* ŻB oraz Pfl.) wyparta ostatecznie przez *-u*. Występują także ślady ekspansji końcówki *-owi*, np. stpol. *imieniowi* (Ppuł.) i współczesne *południowi*.

Narzędnik lp. Tabela 38

Stan psł.			Stan stpol.		Stan npol.	
Temat	Końcówka	Przykłady	Końcówka	Przykłady	Końcówka	Przykłady
-o-	*-omь*	*lětomь*	*-em*	*latem*	*-em*	*latem*
-jo-	*-emь*	*poljemь*	*-em*	*polem*	*-em*	*polem*
-n-	*-ьmь*	*imenьmь*	*-em*	*imieniem*	*-em*	*imieniem*
-t-	*-ьmь*	*telętьmь*	*-em*	*cielęciem*	*-em*	*cielęciem*
-s-	*-ьmь*	*slovesьmь*	*-em*	*słowem*	*-em*	*słowem*

Końcówka *-om* nie zachowała się w polszczyźnie. Innowacją okresu stpol. była końcówka *-im* w rzeczownikach zakończonych pierwotnie na *-bje*, np. *miłosierdzim, drżenim, wiesielim*, która jednak wyszła z użycia w XVI w. Dominantą fleksyjną stała się końcówka *-em*.

Miejscownik lp. Tabela 39

Stan psł.			Stan stpol.		Stan npol.	
Temat	Końcówka	Przykłady	Końcówka	Przykłady	Końcówka	Przykłady
-o-	*-ě*	*lětě*	*-e*	*lecie*	*-e*	*lecie*
-jo-	*-i*	*polji*	*-i/-y, -u*	*morzy, polu*	*-u*	*polu*
-n-	*-e*	*imene*	*-u*	*imieniu*	*-u*	*imieniu*
-t-	*-e*	*telęte*	*-u*	*cielęciu*	*-u*	*cielęciu*
-s-	*-e*	*slovese*	*-e*	*słowie*	*-e*	*słowie*

Końcówkę *-i* zachowały do XV w. wyrazy utworzone formantem *-bje*, np. *czynieni, umęczeni, pisani*. Końcówka *-e* ogranicza zasięg występowa-

nia do rzeczowników dawnej deklinacji *o*-tematowej, których temat nie kończy się na *-k, -g, -ch*, oraz rzeczowników deklinacji *s*-tematowej. Innowacją polską jest ekspansja końcówki *-u* (genetycznie związanej z deklinacją *ŭ*-tematową, która w jęz. psł. obejmowała wyłącznie rzeczowniki r.m.) na wszystkie rzeczowniki o temacie miękkim i zakończonym na *-k, -g, -ch*.

Mianownik, biernik, wołacz lmn. Tabela 40

Stan psł.			Stan stpol.		Stan npol.	
Temat	Końcówka	Przykłady	Końcówka	Przykłady	Końcówka	Przykłady
-o-	*-a*	*lěta*	*-a*	*lata*	*-a*	*lata*
-jo-	*-a*	*polja*	*-a*	*pola*	*-a*	*pola*
-n-	*-a*	*imena*	*-a*	*imiona*	*-a*	*imiona*
-t-	*-a*	*telęta*	*-a*	*cielęta*	*-a*	*cielęta*
-s-	*-a*	*slovesa*	*-a*	*słowa*	*-a*	*słowa*

Od czasów psł. jedynym wykładnikiem M. lmn. jest końcówka *-a*. Mają ją do końca XVI w. rzeczowniki typu *podkomorza, podczasza*; później przejmują one końcówki typowe dla rzeczowników męskoosobowych: *podkomorzowie, podczaszowie*. Od początków rozwoju jęz. pol. rzeczowniki deklinacji *s*-tematowej wyrównują w obrębie całego paradygmatu temat do M. lp.: *słowo – słowa* (nie: *słowiesa*).

Dopełniacz lmn. Tabela 41

Stan psł.			Stan stpol.		Stan npol.	
Temat	Końcówka	Przykłady	Końcówka	Przykłady	Końcówka	Przykłady
-o-	*-ъ*	*lětъ*	*-ϕ*	*lat*	*-ϕ*	*lat*
-jo-	*-ь*	*poljь*	*-ϕ*	*pōl*	*-ϕ*	*pól*
-n-	*-ъ*	*imenъ*	*-ϕ*	*imion*	*-ϕ*	*imion*
-t-	*-ъ*	*telętъ*	*-ϕ*	*cieląt*	*-ϕ*	*cieląt*
-s-	*-ъ*	*slovesъ*	*-ϕ*	*słōw*	*-ϕ*	*słów*

Wykładnikiem D. lmn. jest od zaniku jerów końcówka *-ϕ*. Zanik *-ъ, -ь* wywołał określone skutki fonetyczne, tj. wzdłużenie samogłosek tematycznych, co doprowadziło w okresie npol. do alternacji typu: *pola – pól, cielęta – cieląt*.

Staropolską innowacją jest wprowadzenie końcówek *-i//-y* w rzeczownikach miękkotematowych typu: *wybrzeże* – tych *wybrzeży, rozdroże* – tych *rozdroży*. Niektóre oboczności przetrwały do dziś: *przedmieść//przedmieści, przysłów//przysłowi*.

Celownik lmn. Tabela 42

Stan psł.			Stan stpol.		Stan npol.	
Temat	Końcówka	Przykłady	Końcówka	Przykłady	Końcówka	Przykłady
-o-	*-omъ*	*lětomъ*	*-om*	*latom*	*-om*	*latom*
-jo-	*-emъ*	*poljemъ*	*-om*	*polom*	*-om*	*polom*
-n-	*-ьmъ*	*imenьmъ*	*-om*	*imieniom*	*-om*	*imionom*
-t-	*-ьmъ*	*telętьmъ*	*-om*	*cielętom*	*-om*	*cielętom*
-s-	*-ьmъ*	*slovesьmъ*	*-om*	*słowom*	*-om*	*słowom*

Końcówka *-om* zdominowała pozostałe jeszcze w okresie przedpolskim. W okresie śrpol. przyjmowała ona postać *-óm*. Przejściowo (XV–XVI w.) występowała także końcówka *-am* z deklinacji żeńskiej.

Narzędnik lmn. Tabela 43

Stan psł.			Stan stpol.		Stan npol.	
Temat	Końcówka	Przykłady	Końcówka	Przykłady	Końcówka	Przykłady
-o-	*-y*	*lěty*	*-y, -mi*	*laty*	*-ami*	*latami*
-jo-	*-i*	*polji*	*-mi*	*polmi*	*-ami*	*polami*
-n-	*-y*	*imeny*	*-y*	*imiony*	*-ami*	*imionami*
-t-	*-y*	*telęty*	*-y*	*cielęty*	*-ami*	*cielętami*
-s-	*-y*	*slovesy*	*-y*	*słowy*	*-ami*	*słowami*

Od początku rozwoju polszczyzny końcówki *-i, -y* są zastępowane przez *-mi*, nie tylko w tematach na *-jo-*, lecz także w rzeczownikach *o*-tematowych. Od XVI w. wkracza, a następnie (XVII w.) zdobywa dominację końcówka *-ami* z deklinacji żeńskiej. Relikty dawnych form fleksyjnych przetrwały w wyrażeniach frazeologicznych: *przed laty, dobrymi słowy*.

Miejscownik lmn. Tabela 44

Stan psł.			Stan stpol.		Stan npol.	
Temat	Końcówka	Przykłady	Końcówka	Przykłady	Końcówka	Przykłady
-o-	*-ěxъ*	*lětěxъ*	*-ech*	*leciech*	*-ach*	*latach*
-jo-	*-ixъ*	*poljixъ*	*-ech*	*polech*	*-ach*	*polach*
-n-	*-ьxъ*	*imenьxъ*	*-ech*	*imieniech*	*-ach*	*imionach*
-t-	*-ьxъ*	*telętьxъ*	*-ech*	*cielęciech*	*-ach*	*cielętach*
-s-	*-ьxъ*	*slovesьxъ*	*-ech*	*słowiech*	*-ach*	*słowach*

Odziedziczona z jęz. psł. końcówka *-ich* jest wypierana już w okresie stpol., a zasięg odziedziczonej końcówki *-ech* jest w okresie stpol. ograniczony przez ekspansję końcówki *-ach*. Końcówka *-ach* (przeniesiona z de-

klinacji żeńskiej) zdobywa w XVI w. przewagę nad pozostałymi, a następnie staje się dominantą fleksyjną. Przejściowo (pod wpływem deklinacji męskiej) występowała także końcówka *-och* będąca polską innowacją.

5.4. Deklinacja mieszana

Uwzględniając dłuższą perspektywę historyczną, dostrzegamy, że przeobrażenia w rozwoju fleksji rzeczowników wiązały się przede wszystkim ze zmianą kryteriów podziału na deklinacje: w jęz. pie. decydował o tym przyrostek tematyczny, a w jęz. psł. – rodzaj gramatyczny. Istotną cechą imiennej fleksji polskiej jest – obok dziedzictwa psł. – wzrost roli czynnika semantycznego. W formowaniu się fleksji okresu śrpol. i npol. w szczególności ujawnił się konflikt między formą a znaczeniem różnych grup rzeczowników.

Rzeczowniki typu *sługa, mężczyzna, starosta* (a także zapożyczone *poeta, idiota, erudyta*) oraz *sędzia, hrabia, wykładowca* miały pierwotnie odmianę *a-* oraz *ja*-tematową, obejmującą przede wszystkim rzeczowniki rodzaju żeńskiego, choć zachowywały rodzaj męski. Rozwój fleksyjny tej grupy rzeczowników poszedł w tym kierunku, że w liczbie pojedynczej zachowują one odmianę żeńską, a w liczbie mnogiej (poczynając od XVI w.) uzyskują paradygmat męskoosobowy.

	Lp.	Lmn.
M.	*mężczyzna*	*mężczyźni*
D.	*mężczyzny*	*mężczyzn*
C.	*mężczyźnie*	*mężczyznom*
B.	*mężczyznę*	*mężczyzn*
N.	*mężczyzną*	*mężczyznami*
Msc.	*mężczyźnie*	*mężczyznach*
W.	*mężczyzno*	*mężczyźni*

Historycznie nieregularną odmianę mają rzeczowniki zbiorowe typu *bracia*. Pierwotnie były to kolektiwa, czyli rzeczowniki znaczeniowo zbiorowe, formalnie zaś singularia tantum zachowujące liczbę pojedynczą. Odmieniały się następująco:

M.	*bracia,*	*księża*
D.	*braci,*	*księży (-ej)*
C.	*braci,*	*księży (-ej)*
B.	*bracią,*	*księżą*
N.	*bracią,*	*księżą*
Msc.	*braci,*	*księży (-ej)*
W.	*bracio,*	*księżo*

W okresie śrpol. dominującą rolę zaczęło odgrywać znaczenie – ono zdeterminowało związki syntaktyczne, co w konsekwencji doprowadziło do przekształcenia się dawnych form syngularnych w pluralne, por. *ta bracia przyszła* → *ci bracia przyszli*, stąd też uzyskaliśmy paradygmat:

		Lmn.
M.	*bracia,*	*księża*
D.	*braci,*	*księży*
C.	*braciom,*	*księżom*
B.	*braci,*	*księży*
N.	*braćmi,*	*księżmi*
Msc.	*braciach,*	*księżach*
W.	*bracia,*	*księża*

„Mieszany" paradygmat odmiany zachowują także rzeczowniki pochodzenia obcego zakończone na *-um* (typu *liceum*), które nie odmieniają się w liczbie pojedynczej, natomiast w liczbie mnogiej odmieniają się według wzorca rodzaju nijakiego i męskiego, por.:

M.	*licea*
D.	*liceów*
C.	*liceom*
B.	*licea*
N.	*liceami*
Msc.	*liceach*
W.	*licea*

Podsumowując, należy stwierdzić, że tzw. deklinację mieszaną stanowią różne typy rzeczowników o nieregularnej odmianie.

5.5. Liczba podwójna

W jęz. stpol. funkcjonowała jeszcze – choć w ograniczonym zakresie – liczba podwójna. Oto przykłady zachowanych form:

M., B., W. r.m. *dwa szczyta, dwa męża*
r.ż. *dwie ręce, dwie świecy*
r.n. *dwie ście, dwie plecy*
D., Msc. r.m. *dwu panu, dwu królu*
r.ż. *dwu kopu, dwu niedzielu*
r.n. *dwu latu, dwu pokoleniu*
C., N. r.m. *dwiema zakonoma, dwiema mężoma*
r.ż. *dwiema niewiastama, dwiema rzeczoma*
r.n. *dwiema latoma, dwiema plecoma*

Do dziś przetrwały tylko nieliczne formy, por. *ręce, oczy, uszy, rękoma, oczyma, uszyma, w ręku, oku, uchu*; niektóre z nich tylko w przysłowiach, np. *trzy gęsi, dwie niewieście uczyniły jarmark w mieście*; *mądrej głowie dość dwie słowie.*

5.6. Wnioski

Historia fleksji rzeczowników języka polskiego jest ściśle związana z tendencjami rozwojowymi poprzednich epok. Niewątpliwie najważniejszą tendencją rozwojową fleksji imiennej (zapoczątkowaną w jęz. psł.) było przekształcenie deklinacji tematowej (właściwej jeszcze epoce pie.) w deklinację rodzajową.

W ewolucji paradygmatów rzeczownikowych ujawniły się dwa przeciwstawne kierunki zmian – upraszczanie i komplikowanie odmiany.

5.6.1. TENDENCJA DO UPROSZCZEŃ ODMIANY

Upraszczanie systemu fleksyjnego rzeczowników polegało na tym, że:

1) zmniejszyła się liczba paradygmatów, tzn. na miejscu pierwotnych paradygmatów tematowych: *-a-, -ja-, -o-, -jo-, -i-, -ŭ-, -ū-, -r-, -n-, -t-, -s-* powstały trzy: paradygmat rzeczowników męskich, nijakich i żeńskich (oraz typ *„mieszany"* – obejmujący odmianę rzeczowników nieregularnych fleksyjnie);

2) zmniejszyła się liczba końcówek – wykładników poszczególnych przypadków, por. np. w N. lp. na miejscu odziedziczonych w tym przypadku końcówek *-ją, -ją, -bją, -omь, -emь, -ьmь* zachowały się dwie: *-ą, -em*; podobnie z repertuaru końcówek C. lmn. *-omъ, -emъ, -amъ, -ьmъ* przetrwała tylko końcówka *-om*; por. także N. lmn. z końcówkami *-y, -i-, -ьmi, -ьmi, -ami*, które zostały zredukowane do *-ami* i sporadycznie *-mi*, oraz Msc. lmn. z końcówkami *-ěxъ, -ixъ, -ьxъ, -ъxъ, -axъ* zredukowanymi do *-ach* i kilkoma archaizmami z *-ech*;

3) szczególną ekspansywność wykazywały końcówki morfologicznie wyraziste, jednofunkcyjne, zaczynające się na głoskę, która nie tworzyła alternacji morfologicznych (nie palatalizowała spółgłosek), por. *-om, -ami, -ach*. Końcówki te wywodzą się z bardzo licznych typów deklinacyjnych *o-* oraz *a*-tematowych. Na uwagę zasługuje również ekspansja (a później dominacja) końcówek z bardzo nielicznej deklinacji *ŭ*-tematowej, por. D. lp. *-u*, C. lp. *-owi*, Msc. lp. *-u*, W. lp. *-u*, M. lmn. *-owie*, D. lmn. *-ów*. Ich produktywność wiąże się niewątpliwie z wyrazistością morfologiczną – końcówki *-owi, -owie, -ów* informują o podstawowych kategoriach fleksyjnych: liczbie, rodzaju i przypadku deklinowanego rzeczownika;

4) przejawem tendencji upraszczających są nie tylko zmiany w zakresie tzw. fleksji zewnętrznej, tzn. w końcówkach, lecz także wyrównania analogiczne w tematach. Charakterystycznym zjawiskiem jest ujednolicenie form mianownika i biernika w pierwotnych typach deklinacyjnych z tematami na *-ū-, -n-, -r-*, por. psł. M. lp. **cьrky*, B. lp. **cьrkъvъ* → pol. M., B. lp. *cerkiew*; psł. M. lp. **kamy*, B. lp. **kamenь* → pol. M., B. lp. *kamień*; psł. M. lp. **mati*, B. lp. **materь* → pol. M., B. *macierz*. Inny rodzaj wyrównania analogicznego w temacie dokonał się w grupie rzeczowników *s*-tematowych, w których postać tematu M. i B. lp. została narzucona pozostałym przypadkom obu liczb, stąd M. lp. *słowo*, D. lp. *słowa* (nie: *słowiesa*) itp. Reliktami tu są *niebiosa, w niebiesiech (niebiosach)* wobec nowszych form *nieba, w niebach*. Innym przejawem tej samej tendencji jest usuwanie alternacji związanej z palatalizacją spółgłosek tylnojęzykowych przez zastępowanie końcówek palatalizujących niepalatalizującymi, np. w Msc. lp. *-u* zamiast *-'e*, np. *na początku*, zamiast na *początce* (bo: *początek*), w Msc. lmn. *-ach* zamiast *'-ech*, np. *w grzechach* zamiast w *grzeszech* (bo: *grzech*). Na uwagę zasługuje także usuwanie tematycznych

alternacji samogłoskowych, powstałych m.in. w wyniku wokalizacji jerów, przegłosu, np. *szwiec, szewca → szewc, szewca*; *sjem, sejmu → sejm, sejmu*; *żona, żenie → żona, żonie*;

5) do uproszczenia systemu fleksyjnego rzeczownika w znacznym stopniu przyczynił się zanik liczby podwójnej.

5.6.2. TENDENCJA DO KOMPLIKACJI ODMIANY

Do najdawniejszych procesów komplikujących polską fleksję należy zaliczyć powiązanie odmiany rzeczowników rodzaju męskiego z ich znaczeniem, czyli zjawisko semantyzacji polskiej fleksji.

Przejawami semantyzacji jest powstanie kategorii żywotności//nieżywotności w liczbie pojedynczej, kategorii męskoosobowości//niemęskoosobowości w liczbie mnogiej oraz narodziny nowej opozycji **nomina apellativa : nomina propria**, a także mniej systemowe (bardziej zleksykalizowane) zróżnicowania znaczeniowe typu *Niemcach – Niemczech, o państwu – o państwie* itp. Początki kategorii żywotności sięgają epoki prasłowiańskiej. Genezy jej należy upatrywać w dwu zjawiskach:

1) we fleksji pytajnego zaimka osobowego rodzaju męskiego *kъto*, który jako jedyny miał D. = B., tzn. *kogo*;

2) w syntaktycznej specjalizacji podmiotowej funkcji mianownika i dopełnieniowej funkcji biernika – w swobodnym szyku zdania konstrukcje typu *syn kocha ojciec* były dwuznaczne, a zróżnicowanie form biernika przy rzeczownikach osobowych usuwało tę dwuznaczność, por. *syn kocha ojca, ojca kocha syn* oraz *ojciec kocha syna, syna kocha ojciec.*

Ukształtowanie się tej kategorii przypada na wiek XV, a w XVI w. proces jest już zakończony. Prasłowiańska zgodność M. i B. przetrwała w archaicznych już dziś wyrażeniach: *wyjść za mąż, siąść na koń, na miły Bóg, być za pan brat, na św. Jan* itp. Żywotność//nieżywotność rzeczowników rodzaju męskiego stała się też kryterium rozróżniania form dopełniacza lp.: *-a* w rzeczownikach żywotnych, *-u//-a* – w nieżywotnych.

Kategoria męskoosobowości rozwija się w XVII w.; jest ograniczona do liczby mnogiej, ściślej ujawnia się w M. i B. tej liczby. W aspekcie historycznym polega na tym, że końcówki dawnego M. lmn. są zachowane wyłącznie w grupie rzeczowników rodzaju męskiego o znaczeniu osobowym, pozostałe rzeczowniki mają w tym przypadku dawne końcówki B. lmn., por. *chłopi – snopy, sołtysi – wrzosy*. Zróżnicowanie dokonało się

również w B. lmn.: w rzeczownikach osobowych jest on równy D., w nieosobowych – M., por. *widzę panów – domy, chłopów – snopy*. Różnicowanie fleksji rzeczowników własnych i rzeczowników pospolitych jest dopiero w początkowym stadium.

Drugim (oprócz semantycznego) czynnikiem komplikującym polską fleksję rzeczowników jest czynnik fonetyczny, który, po pierwsze, przejawia się w różnorodnych głoskowych alternacjach tematycznych, a po drugie – w uzależnieniu końcówki od postaci fonetycznej tematu. Regularne oboczności tematów są spowodowane następującymi polskimi procesami fonetycznymi:

1) przegłosem (zob. II.2.), np. *las : leśe, śvat : śveće, lato : leće*;[76]

2) wokalizacją jerów (zob. II.2.), np. *pes : psa, len : lnu, sen : snu, xłopec : xłopca*[77] i najnowsze *koćoł : kotła, ośoł : osła, kozoł : kozła*;[78]

3) wzdłużeniem zastępczym (zob. II.3.5.), np. *ród : rodu, stół: stołu, vóz : vozu, dǫb : dęba, zǫb : zęba, mǫž : męża*;[79]

4) palatalizacją spółgłosek (zob. II.9.), np. *ród : roʒ'e, żona : żońe, lato : leće, ręka : ręki : ręce, noga : nogi : nogе*[80] oraz nowsze alternacje typu *Vłox : Vłosy → Vłośi, mnix : mńišy → mńiśi* (analogicznie do *sołtys : sołtyśi, bosy : bośi*).

Innym aspektem oddziaływania czynników fonetycznych na rozwój fleksji jest uzależnienie końcówki od charakteru fonetycznego tematu fleksyjnego rzeczownika. Przykładowo, końcówki dawnej deklinacji *ŭ*-tematowej (czyli twardotematowej) *-ovi, -ove, -ov* po przejściu do rzeczowników miękkotematowych ulegały modyfikacji w *-evi, -eve, -ev*[81].

[76] Nie można tu nie zauważyć kontrtendencji – dążenia do usuwania tej oboczności, por. *miotła : mietle → miotle, oświata : oświecie → oświacie, żona : żenie → żonie, jezioro : jezierze → jeziorze, miód : miedzie → miodzie, wiosna : wieśnie → wiośnie.*

[77] Przejawem tendencji do unifikacji tematów są ich stpol. modyfikacje typu: *sjem → sejm,* bo *sejmu...*; *szwiec → szewc,* bo *szewca...*; *szemr → szmer*, bo *szmeru...*; *bochnek → bochenek*, bo *bochenka...*; *cka → deska*, bo *desk* (→ *desek*).

[78] Por. także stpol. nie umotywowane historycznie alternacje typu: *ogń → ogień*, bo *ognia*; *wązł → węzeł*, bo *węzła*; podobnie jak: *stopień : stopnia, orzeł : orła.*

[79] Por. tendencję do usuwania tego typu alternacji: *ból – bólu.*

[80] Por. stpol. tendencję do usuwania alternacji związanej z palatalizacją spółgłosek tylnojęzykowych typu: M. lp. *jabłce → jabłku*, bo *jabłko*; *skutce → skutku*, bo *skutek*; *grzesze → grzechu*, bo *grzech*; *bodze → bogu*, bo *bóg*.

[81] Ta oboczność jest do dziś zachowana w przymiotnikach dzierżawczych, które stały się podstawą nazw miejscowych typu *Lwów, Kraków : Sochaczew, Parczew* oraz form typu *królowa : królewna, Olszowski : Olszewski.*

Kryterium fonetyczne odgrywa istotną rolę w doborze końcówek, np. Msc. lp., W. lp., M. lmn., D. lmn., N. lmn. deklinacji męskiej oraz we wszystkich niemal przypadkach deklinacji żeńskiej, por. Msc. lp. rzecz. r.m. – końcówka *-e* w połączeniu z tematami twardymi (oprócz tych, które są zakończone na *-k, -g, -x*), końcówka *-u* w połączeniu z tematami miękkimi i zakończonymi na *-k, -g, -x*: *zešyće, stole, dyḿe* oraz *ševcu, boku, daxu*; C. lp. rzecz. r.ż. – końcówka *-e* w połączeniu z tematami twardymi, końcówka *-i* w połączeniu z tematami miękkimi: *damе, głoѵe, księʒe* oraz *pańi, ziemi, voĺi* itp.

Pierwotne alternacje morfologiczne zachowały się w polszczyźnie tylko w kontynuantach dawnych tematów zakończonych na *-n-*: **imę* : **imene* → *imę* : *imeńa* oraz dawnych tematów zakończonych na *-t-*: **telę* : **telęte* → *ćelę* : *ćelęća*.

Wykorzystanie środków fonologicznych w systemie morfologicznym języka jest przedmiotem badań działu językoznawstwa zwanego **morfonologią, morfofonemiką, morfonemiką**. Badania te dotyczą planu synchronicznego języka.

6. ODMIANA ZAIMKÓW

Pod względem morfologicznym zaimki były imionami i jak wszystkie imiona miały budowę trójczłonową, tzn. składały się z rdzenia, przyrostka tematycznego i końcówki. Według deklinacji *o*-tematowej odmieniał się np. pie. **t-o-d* → psł. **tъ* → pol. *ten*; pie. **eg'h-o-m* → psł. **azъ* → pol. *ja*; według deklinacji *i*-tematowej np. pie. **j-i-s* → psł. **jь* → stpol. *jen*; pie. **k^{u}-i-d* → psł. **čь* → pol. *co*. Rdzeni zaimkowych było niewiele. Najstarszą warstwę stanowią zaimki osobowe, pewne zaimki wskazujące i dzierżawcze oraz pytajne.

6.1. Zaimki osobowe

W jęz. pie. należały do tej grupy jedynie zaimki pierwszej i drugiej osoby; funkcję zaimka trzeciej osoby przejął w jęz. psł. zaimek wskazujący *onъ, ona, ono*. Pie. forma zaimka pierwszej osoby **eg'hom* (por. łac. *ego*) była kontynuowana w jęz. psł. w postaci **azъ* (dokonywała się tu palatalizacja *g* → *z* we wszystkich językach satemowych, w tym także w psł., samogłoska *-o-* uległa skróceniu i przeszła w *ъ*, wygłosowa spółgłoska – zgodnie z prawem sylaby otwartej – została zredukowana), w polszczyźnie natomiast zaginął nie tylko jer w pozycji słabej, lecz również wygłosowa spółgłoska *-z*, a samogłoska rdzenna została wzmocniona protetyczną jotą. Mniej radykalne zmiany zaszły w formie zaimka drugiej osoby: pie. **tū* → psł. **ty* → pol. *ty* (por. łac. *tu*). Charakterystyczną cechą obu tych zaimków było i jest to, że są one pozbawione kategorii rodzaju. Drugą

istotną cechą paradygmatu zaimków osobowych jest supletywizm form, który przetrwał od czasów pie., por. pie. M. lp. **eg'hom*, D. lp. **mene*, M. lmn. **mes*, D. lmn. **nōsōm*; psł. **jazъ*, **mene*, **my*, **nasъ*; pol. *ja, mnie, my, nas*.

Ewolucję zmian w paradygmacie odmiany zaimków osobowych ukazuje tabela 45.

Tabela 45

Liczba		Odmiana psł.		Odmiana pol.	
Lp.	M.	*azъ*	*ty*	*ja*	*ty*
	D.	*mene*	*tebe*	*mnie*	*ciebie*
	C.	*mьně//mi*	*tobě//tebě//ti*	*mnie//mi*	*tobie//ci*
	B.	*mę//me//mene*	*tę//te//tebe*	*mię//mie//mnie*	*cię//cie//ciebie*
	N.	*mьnojǫ*	*tobojǫ*	*mną*	*tobą*
	Msc.	*mьně*	*tobě//tebě*	*mnie*	*tobie*
Lmn.	M.	*my*	*vy*	*my*	*wy*
	D.	*nasъ*	*vasъ*	*nas*	*was*
	C.	*namъ*	*vamъ*	*nam*	*wam*
	B.	*nasъ//ny*	*vasъ//vy*	*nas*	*was*
	N.	*nami*	*vami*	*nami*	*wami*
	Msc.	*nasъ*	*vasъ*	*nas*	*was*
Lpodw.	M., B., W.	*na*	*va*	*na*	*wa*
	D., Msc.	*naju*	*vaju*	*naju*	*waju*
	C., N.	*nama*	*vama*	*nama*	*wama*

Zaimki w polszczyźnie są dość regularną kontynuacją stanu psł. (przy uwzględnieniu zmian wynikających z procesów fonetycznych: zaniku jerów w pozycji słabej, polskich palatalizacji itp.). Komentarza wymagają jedynie formy biernika.

Formy pełne: psł. **mene*, **tebe*, pol. *mnie, ciebie* są przeniesione z dopełniacza. W pozycji enklitycznej występowały formy krótkie, przy czym zróżnicowały się one dialektalnie – w Małopolsce i na Śląsku upowszechniły się po czasowniku formy bez nosówki, natomiast na Mazowszu i w Wielkopolsce występowały formy *mię, cię*. Formy z nosówką występowały na całym polskim terytorium językowym po przyimkach, por. *na mię, przez cię*. W okresie npol. zachowały się już tylko formy pełne i formy z nosówką: *mnie – mię, ciebie – cię*. Psł. B. lmn. **ny*, **vy* nie zachował się w polszczyźnie.

Zaimek *ty* w przypadkach zależnych jest zastępowany przez zaimek zwrotny *się*, jeżeli oznacza podmiot czynności, o której mowa, tzn. osobę wykonującą tę czynność. Zaimek zwrotny *się* ma paradygmat defektywny – jest pozbawiony mianownika, a formy przypadków zależnych są ograniczone do liczby pojedynczej.

	Odmiana psł.	Odmiana pol.
M.	–	–
D.	*sebe*	*siebie*
C.	*sobě//sebě//si*	*sobie*
B.	*sebe//sę//sě*	*się//sie*
N.	*sobojǫ*	*sobą*
Msc.	*sobě//sebě*	*sobie*

Na podkreślenie zasługuje fakt, że forma enklityczna B. *się* często nie ma już charakteru zaimkowego. Funkcjonuje ona jako morfem słowotwórczy przy tworzeniu czasowników nieprzechodnich od przechodnich, np. *toczyć się* : *toczyć*, bądź też jako morfem fleksyjny przy tworzeniu form bezosobowych typu *mówi się* i strony biernej, np. *dom buduje się szybko*.

Formy celownika zaimków osobowych i zaimka zwrotnego obok swej prymarnej funkcji pełniły w jęz. stpol., a także we współczesnej odmianie polszczyzny mówionej, funkcję partykuły ekspresywnej, tzw. *dativus ethicus*, por. *tedycz vϕc on svϕ glovϕ krige* (*y szonuge*), *a oczalocz on nix nedba. A takesczy svϕczy appostoli szϕcz oni tho byly czynili. Allecz nauϕcze swϕty barthlomeg gest on tho byl czynil* (Kgn.) oraz współczesne: *on ci do mnie ma pretensje*; *ale ci się napracował.*

Funkcję zaimka drugiej osoby w zwrotach grzecznościowych pełnią wyrazy *pan, pani*, a trzeciej osoby – *państwo*.

W funkcji zaimka trzeciej osoby upowszechnił się w jęz. psł. zaimek – pierwotnie wskazujący – **onъ, ona, ono*. Miał on twardotematową odmianę: *onъ, onogo, onomu...*; *ona, onojě, onoji*. Pierwszą zmianą fleksyjną w polszczyźnie było wprowadzenie do tego paradygmatu końcówek analogicznych, miękkotematowych: *-ego, -emu...*; *-ej, -ej...*, które zostały przeniesione z zaimków typu **jь, ja, je*, **mojь, moja, moje* itp. Nowa, osobowa funkcja zaimka *on, ona, ono* sprzyjała ograniczaniu jego pierwotnej wskazującej funkcji, której reliktami są w polszczyźnie wyrażenia typu *onego czasu, wonczas*. Drugą istotną zmianą była kontaminacja odmiany tego zaimka z odmianą zaimka anaforycznego **jь, ja, je*[82].

[82] Już w jęz. psł. uwidoczniła się tendencja do ograniczania tej pierwotnej anaforycznej

Tabela 46

	Stan psł.			Stan stpol.			Stan psł.			Stan pol.		
Lp. M.	*onъ*	*ono*	*ona*	*on*	*ono*	*ona*	*jь*	*je*	*ja*	*on*	*ono*	*ona*
D.	*onogo*		*onojě*	*onego*		*onej*	*jego*		*jejě*	*jego, go, niego*		*jej, niej*
C.	*onomu*		*onoji*	*onemu*		*onej*	*jemu*		*jeji*	*jemu, mu, niemu*		*jej, niej*
B.	*onъ*	*ono*	*onǫ*	*on*	*ono*	*onę*	*jь*	*je*	*jǫ*	*= D. ji*	*je, nie*	*ją, nią*
N.	*oněmь*		*onojǫ*	*onym*		*oną*	*jimь*		*jejǫ*	*jim*[83] *> nim*		*ją > nią*
Msc.	*onomь*		*onoji*	*onem*		*onej*	*jemь*		*jeji*	*jem> niem > nim*		*jej > niej*
Lmn.												
M.	*oni*	*ona*	*ony*	*oni*	*ona*	*ony*	*ji*	*ja*	*je*	*oni, one*	*one*	*one*
D.	*oněxъ*			*onich*			*jixъ*			*ich, nich*		
C.	*oněmъ*			*onim*			*jimъ*			*im, nim*		
B.	*ony*	*ona*	*ony*	*ony*	*ona*	*ony*	*jě*	*ja*	*jě*	*ich, nich*		*je, nie*
N.	*oněmi*			*onemi*			*jimi*			*jimi > nimi*		
Msc.	*oněxъ*			*onich*			*jixъ*			*ich > nich*		

Schemat tych zmian przedstawia tabela 46.

Dokonana w polszczyźnie kontaminacja odmiany dwu zaimków **onъ, ono, ona* oraz **jь, je, ja* miała istotny wpływ na kształt formalny i semantyczny nowego paradygmatu.

1. Wytworzył się nowy supletywizm form mianownik – przypadki zależne: *on – jego, oni – ich* (por. odziedziczony z jęz. pie. supletywizm form zaimków 1. i 2. osoby: *ja – mnie, my – nas, ty – ciebie, wy – was*).

2. Pojawiło się wiele form innowacyjnych, zwłaszcza form z nagłosowym *n-*. Geneza ich wiąże się z występowaniem w polszczyźnie obocznych form przyimka **kъn-//kъ-*, **vъn-//vъ-*, **sъn-//sъ-*. Połączenia przyimków z zaimkiem typu: **kъn + jemu*, **sъn + jimь* w wyniku perintegracji (której sprzyjała obecność form **kъ*, **sъ*) i absorpcji morfologicznej przekształciły się w *k + niemu*, *z + nim*, tzn. nastąpiło przesunięcie przyimkowego *-n-* do zaimka. Początkowo używano tych form tylko po przyimkach z uzasadnionym genetycznie *n-*, potem jednak rozszerzono je na inne przyimki, np. *do niego, za nim, przy nim*. W konsekwencji formy N. i Msc. mają wyłącznie nagłosowe *n-*. W okresie stpol. były jeszcze w użyciu formy N. *im, jimi*; w ten sposób wytworzyła się opozycja form poprzyimkowych i niepoprzyimkowych.

3. Dość długo zachował się dawny B. **jь → ji*. Jego zanik wiąże się bezpośrednio z wytworzeniem się kategorii żywotności//nieżywotności, której przejawem było zastępowanie B. formami D. *– go, jego*. Reliktem dawnego B. jest forma przyimkowa **vъn + ji*, która przekształciła się w *weń* i stała się wzorcem do powstawania struktur analogicznych: *zeń, poń, dlań*[84].

4. Podobnie jak w innych imionach, a w przeciwieństwie do bezrodzajowych zaimków osobowych 1. i 2. osoby, wytworzyła się w formach zaimka 3. osoby kategoria żywotności//nieżywotności w liczbie pojedynczej rodzaju męskiego, która polegała na przeniesieniu form dopełniacza na biernik, oraz kategoria męskoosobowości//niemęskoosobowości w liczbie mnogiej, która różnicuje formy mianownika i biernika.

5. Podobnie jak w zaimkach *ja, ty, się,* tak i tu w D., C. i B. występuje formalna opozycja między ortotonicznymi (akcentowanymi) i enklitycznymi (nieakcentowanymi) wariantami, por. *jego//niego – go, jemu//niemu – mu*. Formy enklityczne są genetycznie związane z formami pełnymi, które uległy redukcji w pozycji nieakcentowanej.

6. Komplikacją semantyczną, występującą wyłącznie w paradygmacie tego zaimka, jest opozycja znaczeniowa form D. lp. i lmn. *jego, jej, ich* o znaczeniu osobowym, por. *jego nie ma w domu, dla niej to przygotowałem, ich obecność mnie ucieszyła*, oraz *jego, jej, ich* o znaczeniu dzierżawczym, por. *do jego domu, z jej listu, z ich posiadłości*. Wariantywność semantyczna tych form jest związana z genezą paradygmatu, będącego kontaminacją odmian dwu różnych znaczeniowo zaimków. W planie synchronicznym te formy są traktowane jako niezależne leksemy – zaimkowy i przymiotnikowy[85].

(tzn. wskazującej na znany przedmiot) funkcji. Stał się on składowym elementem złożonej odmiany przymiotników (zob. III.7.2.; 7.4.), por. **dobra+ja*, a w połączeniu z partykułą *że* stawał się zaimkiem względnym, por. *jaże, jeże*.

[83] Por. zachowaną do dziś tę formę w skostniałym połączeniu *im lepiej, tym gorzej*.

[84] Te formacje zachowują jednak ścisły związek z dawnym B. r.m. *ji* i dlatego nie mogą być odnoszone do form innych niż rodzaju męskiego, a zatem *dlań = dla niego*, a nie: *dla niej*.

[85] Por. np. *Gramatyka współczesnego języka polskiego. Morfologia*, pod red. R. Grzegorczykowej, R. Laskowskiego, H. Wróbla, Warszawa 1984, s. 281.

6.2. Zaimki wskazujące

Do grupy zaimków wskazujących, zwanych też demonstratywnymi lub deiktycznymi, należały w jęz. psł.: *tъ, ta, to; sь, si, se; onъ, ona, ono; ovъ, ova, ovo; jь, ja, je*. Ich podstawowa funkcja polegała na wskazywaniu przedmiotu bliższego (*sь, ovъ*), przedmiotu dalszego (*onъ*), przedmiotu bliższego i znanego (*tъ*) oraz przedmiotu znanego (*jь* – zwanego z tego powodu zaimkiem anaforycznym)[86].

Ten stan prasłowiański uległ dość istotnym przeobrażeniom. Pierwotną deiktyczną funkcję utracił zaimek *onъ*, który stał się zaimkiem osobowym (zob. III.6.1.), znacznemu ograniczeniu uległa wskazująca funkcja zaimka *jь*, który w polszczyźnie utracił samodzielność paradygmatyczną, również ograniczeniu, a następnie redukcji, uległ w jęz. pol. zaimek *sь*. Jego reliktami we współczesnym języku są wyrażenia i wyrazy: *do siego roku; ni to, ni sio; latoś; dziś* (← *dzień* + *ś*). Losy odmiany pozostałych zaimków były podobne; omówimy je na przykładzie zaimka *tъ*.

Występował już w jęz. pie. – miał tam postać **so, *sā, *tod*; w jęz. psł. zaszło wyrównanie analogiczne i uogólnił się rdzeń *t-* : **tъ, ta, to*. Odmieniał się według deklinacji *o-* oraz *a*-tematowej; por. odmianę psł. i współczesną w tabeli 47.

Tabela 47

Liczba		Odmiana psł.			Odmiana pol.		
Lp.	M.	*tъ*	*to*	*ta*	*ten*	*to*	*ta*
	D.	*togo*		*tojě*	*tego*		*tej*
	C.	*tomu*		*toji*	*temu*		*tej*
	B.	*tъ*	*to*	*tǫ*	=M. lub D.		*tę*
	N.	*těmь*		*tojǫ*	*tym*		*tą*
	Msc.	*tomь*		*toji*	*tym*		*tej*
Lmn.	M.	*ti*	*ta*	*ty*	*ci, te*	*te*	*te*
	D.	*těxъ*			*tych*		
	C.	*těmъ*			*tym*		
	B.	*ty*	*ta*	*ty*	*tych, te*	*te*	*te*
	N.	*těmi*			*tymi*		
	Msc.	*těxъ*			*tych*		

[86] Por. L. Moszyński, *Wstęp...*, op.cit., s. 249.

Najważniejszą tendencją rozwojową było uogólnienie miękkotematowych końcówek fleksyjnych *-ego, -emu*[87]. Reliktami odmiany twardotematowej są archaiczne formy *togo, tomu* występujące w Kśw. Ślady tej odmiany mamy jeszcze we współczesnej polszczyźnie w wyrazach *potomny, potomek, przytomny*.

Polską innowacją jest forma M. lp. r.m. – *ten*. Odziedziczonej z jęz. psł. formie **tъ* po zaniku jeru w pozycji słabej groziła redukcja i aby do tego nie doszło, forma ta była na różne sposoby wzmacniana. Jednym z nich była reduplikacja, tzn. podwojenie *tъ* + *tъ* → *tet, teć*. Skuteczniejszym sposobem było wzmocnienie przyrostkiem *-nъ* (analogicznie do *jь* + *nъ* → *jen*), tzn. *tъ* + *nъ* → *ten*. Przeobrażenia w formie M. stały się precedensem do wprowadzania końcówek miękkotematowych do przypadków zależnych: *t-e-n, t-e-go, t-e-mu* itp., na wzór *jen, jego, jemu*.

Kolejną istotną zmianą było wprowadzenie polskich kategorii rodzajowych żywotności//nieżywotności w obrębie rodzaju męskiego lp. Biernik odnoszący się do rzeczowników żywotnych przybierał formę dopełniacza, a odnoszący się do rzeczowników nieżywotnych pozostawał równy M., por. B. *tego psa – ten kamień*. Wprowadzono również kategorię męskoosobowości//niemęskoosobowości w liczbie mnogiej. Kontynuowane w jęz. stpol. rozróżnienie rodzajowe psł. *ci* (r.m.), *ta* (r.n.), *ty* (r.ż.) zostało w okresie śrpol. sprowadzone do opozycji: *ci* – żywotne męskie, *ty* – pozostałe rzeczowniki męskie, nijakie i żeńskie. Modyfikacja form M. lmn. przeprowadzona na początku okresu npol. była ściśle związana z kształtowaniem się kategorii męskoosobowości we wszystkich imionach, w tym także w zaimkach. Podstawą nowej opozycji była zasada, że formy dawnego M. są wykładnikami męskoosobowości, a formy dawnego B. – niemęskoosobowości. Ostatecznie ukształtowały się formy *ci – te*, por. *ci panowie – te psy, okna, kobiety*.

Zmiany analogiczne objęły N. i Msc. rodzaju męskiego i nijakiego. Przede wszystkim uformowały się końcówki neologiczne z *-y* : *-ym, -ymi, -ych*; dzięki nim wytworzyła się oboczność *-ym* : *-im, -ymi* : *-imi, -ych* : *-ich*, która podtrzymywała dwa dotychczasowe typy odmian: miękkotematowy i twardotematowy. Następnie po wprowadzeniu końcówek w N. *-ym*, w Msc. *-ėm*, zaczyna się (od przełomu XV/XVI w.) mieszanie obu końcówek. Przyczyną tego stanu były zjawiska fonetyczne: po zaniku iloczasu

[87] Na ich wtórność wskazuje twardość poprzedzającej je spółgłoski.

i ścieśnieniu samogłoski *-e-* w końcówce *-ėm* w Msc. – zmniejszyła się znacznie różnica brzmieniowa między tymi końcówkami. Zatarła się więc opozycja między N. i Msc. W 2. połowie XVIII w. O. Kopczyński wprowadził normę różnicującą ponownie te końcówki, lecz nie według dotychczasowego kryterium przypadka (N. – Msc.), lecz według rodzaju: r.m. N. i Msc. = *-ym*, r.n. N. i Msc. = *-em*. Kolejny etap w historii tych końcówek kształtuje reforma ortograficzna Polskiej Akademii Umiejętności z 1936 r., która wprowadza jedną końcówkę *-ym* w obu przypadkach i w obu rodzajach.

6.3. Zaimki dzierżawcze

Zaimki dzierżawcze powstawały w wyniku derywacji za pomocą dzierżawczego formantu **jь, ja, je* zaimków osobowych, tzn. zaimków 1. i 2. osoby, por. **mojь*, **tvojь* ← **tuojь* ← **tu-o-jь*; **našь*, **vašь* ← **vasъjь* ← **va-sъ-jь*; zaimka zwrotnego **svojь* ← **suojь* ← **su-o-jь* oraz zaimka pytajnego **čьjь* ← **k-ogo-jь*. Nie było zaimka dzierżawczego 3. osoby; w tej funkcji występował dopełniacz lp. i lmn. *jego, jej, ich*[88] (zob. III.6.2.).

Odmianę tych zaimków przedstawia tabela 48.

Regularnymi zmianami morfologicznymi są przekształcenia wywołane tworzeniem się w polszczyźnie kategorii żywotności//nieżywotności. Biernik lp. zaimków r.m. bądź to zachowuje formy pierwotne zgodne z M., jeśli odnoszą się one do rzeczowników nieżywotnych, np. *mój zeszyt, nasz dom*, bądź też uzyskuje formy zgodne z D., jeśli odnoszą się do rzeczowników żywotnych, np. *mojego nauczyciela, naszego ojca*.

Kategoria męskoosobowości ujawnia się w dwu przypadkach liczby mnogiej. W mianowniku na miejscu trzech rodzajów pojawia się opozycja dwurodzajowa – wykładnikami rodzaju niemęskoosobowego stają się dawne formy B. (*moje, nasze*), natomiast wykładnikami rodzaju męskoosobowego są formy dawnego M. rodzaju męskiego (*moi, naszy*). Należy tu podkreślić, że prawidłowa historycznie forma *naszy* (także *waszy*) jest w użyciu do XVII w., a później jest zastępowana przez nowotwory *nasi, wasi*, które powstały zapewne pod wpływem męskoosobowych form przymiotników i rzeczowników typu *sołtysi, prymasi, mecenasi, łysi, bosi, rudowłosi*, tj. takich imion, w których wykładnikami tej kategorii stało się *-i* wraz z poprzedzającą je spółgłoską śródkowojęzykową *-ś-*.

[88] Por. L. Moszyński, *Wstęp...*, op.cit., s. 250.

Tabela 48

Liczba		Odmiana psł.			Odmiana pol.		
		r.m.	r.n.	r.ż.	r.m.	r.n.	r.ż.
Lp.	M.	*mojь* *našь*	*moje* *naše*	*moja* *naša*	*mój* *nasz*	*moje* *nasze*	*moja* *nasza*
	D.	*mojego* *našego*		*mojejě* *našejě*	*mojego* *naszego*		*mojej* *naszej*
	C.	*mojemu* *našemu*		*mojeji* *našeji*	*mojemu* *naszemu*		*mojej* *naszej*
	B.	*mojь* *našь*	*moje* *naše*	*mojǫ* *našǫ*	=M. lub D. =M. lub D.	*moje* *nasze*	*moję* > *-ą* *naszę* > *-ą*
	N.	*mojimь* *našimь*		*mojejǫ* *našejǫ*	*moim* *naszym*		*moją* *naszą*
	Msc.	*mojemь* *našemь*		*mojeji* *našeji*	*mojem* > *moim* *naszem* > *naszym*		*mojej* *naszą*
Lmn.	M.	*moji* *naši*	*moja* *naša*	*mojě*//płd. *moję* *naše*	*moi* *naszy* > *nasi*	*moja*> *moje* *nasza* > *nasze*	*moje* *nasze*
	D.	*mojixъ*		*našixъ*	*moich*	*naszych*	
	C.	*mojimъ*		*našimъ*	*moim*	*naszym*	
	B.	płn. *mojě* //płd. *moję* *našě*	*moja* *naša*	płn. *mojě*//płd. *moję* *našě*	*moje* lub D. *nasze lub D.*	= M. = M.	= M. = M.
	N.	*mojimi*		*našimi*	*moimi*	*naszymi*	
	Msc.	*mojixъ*		*našixъ*	*moich*	*naszych*	

Ewolucja końcówek N. i Msc. r.m. i r.n. przebiegała zgodnie z tendencjami rozwojowymi ukazanymi przy omawianiu form przypadkowych zaimków wskazujących; istniejące do końca okresu stpol. zróżnicowanie końcówek *-im* w N., *-em* w Msc. zostało zatarte. Podejmowane przez gramatyków próby normatywnego uporządkowania szły w tym kierunku, żeby rodzajowi męskiemu odpowiadała końcówka *-im* w obu przypadkach, a rodzajowi nijakiemu – końcówka *-em*. Uogólnienie końcówki *-im//-ym* na oba rodzaje i oba przypadki nastąpiło w 1936 r. (zob. III.6.2.).

W rodzaju żeńskim, podobnie jak i w innych zaimkach, doszło do analogicznego wyrównania form dopełniacza *moje, nasze* → *mojej, naszej* pod wpływem odpowiednich form C. i Msc.

Charakterystyczną cechą zaimków dzierżawczych *mój, twój, swój* jest to, że obok form pełnych w przypadkach zależnych (*mojego, twojego, swojego, swojej*) mogą występować formy ściągnięte (*mego, twego, swego, swej*). Kontrakcja w zaimkach dokonała się na znacznym obszarze Słowiańszczyzny. W jęz. pol. formy krótkie są używane rzadziej od odpowiadających im form długich, w zasadzie nie występują w gwarach i są nacechowane stylistycznie.

6.4. Zaimki pytajne

Należą tu m.in. zaimki *kto, co*. W jęz. psł. miały one postać **kъ-to*, **čь-to*, były pozbawione kategorii liczby i rodzaju, odmieniały się (i odmieniają) tylko przez przypadki, przy czym nie miały (i nie mają) form wołacza. Zaimek **čь-to* odnosił się na pewno do przedmiotów martwych, zaimek **kъ-to* – do osób. W jęz. pie. zaimek *kto* miał postać **k^{u}-o-s*, zatem należał do deklinacji *o*-tematowej, a zaimek *co* miał postać **k^{u}-i-d*, czyli odmieniał się według deklinacji *i*-tematowej.

Zmiany w odmianie tych zaimków ukazuje tabela 49.

Tabela 49

	Odmiana psł.		Odmiana pol.	
M.	*kъto*	*čьto*	*kto*	*co*
D.	*kogo*	*čьso, česo, čego*	*kogo*	*czego*
C.	*komu*	*čemu*	*komu*	*czemu*
B.	*kogo*	*čьto, čьso*	*kogo*	*czso → co*
N.	*čěmь*	*čimь*	*kim*	*czym*
Msc.	*komь*	*čemь*	*kiem → kim*	*czem → czym*

Na podkreślenie zasługują następujące kwestie:

1) zaimek *kto* jako jedyny w języku polskim (pomijając zaprzeczony zaimek *nikt*) zachowuje w D., C., B. odmianę twardotematową: *-ogo, -omu, -ogo*, natomiast w N. i Msc. zamiast oczekiwanych **cem, *kom* pojawiły się analogiczne, miękkotematowe *kim, kiem*, które bardzo wcześnie zostały ujednolicone (*kim, kim*), por. uwagi o N. i Msc. w pozostałych typach zaimków i w przymiotnikach;

2) charakterystyczną cechą paradygmatu zaimka pytajnego *kto* jest to, że w najwcześniejszej fazie rozwoju jęz. psł. w M. miał on postać *kъ-* i wspólne dla D. i B. *kogo*. Ponieważ odnosił się on zawsze do istot żywych, to tu należy szukać genezy rodzaju męskożywotnego w językach słowiańskich;

3) zaimek *co* miał zapewne jeszcze do końca epoki psł. mianownikową formę *čь-*. W jęz. pol. – z powodu zaniku jeru – była ona zagrożona. Reliktem dawnego B. = M. jest spółgłoska *-č* w wyrażeniach przyimkowych *zacz, przecz, wniwecz*. Funkcję M. = B. przejęła dawna forma D. *co*, kontynuująca *čьso, česo*, która miała już od czasów przedhistorycznych dublet w postaci *čego*, utworzony na wzór innych form zaimkowych, por. *j-ego, moj-ego, vš-ego* itp.;

4) inne zaimki pytajne, derywowane od rdzenia *k-*, np. *ki, ka, kie*; *kaki, kaka, kakie* nie zachowały się w polszczyźnie, wyjąwszy nieliczne frazeologizmy, np. *ki diabeł? kie licho?*

6.5. Uwagi końcowe

1. Zaimki pod względem morfologicznym i semantycznym są klasą bardzo niejednolitą.

2. Wszystkie zaimki zachowały kategorię przypadka (z pominięciem wołacza), natomiast nie wszystkie mają kategorię rodzaju (np. pozbawione jej są zaimki *ja, ty, siebie, kto, co*) i kategorię liczby. Całkowicie pozbawione liczby są zaimki *kto, co, siebie*; pozostałe odmieniają się w liczbie pojedynczej i mnogiej, liczba podwójna wyszła z użycia w XVI w., a jej pozostałości zachowują jedynie gwary ludowe. Zjawiskiem polskim są wtórne użycia form liczby mnogiej w znaczeniu liczby pojedynczej, np. *my* 'ja', *wy* 'ty' (tzw. pluralis maiestaticus), *my, król*; *my, autor*; *wy, obywatelu*, gwarowe: *wy, matko*; *nasi dziadek*; *oni powiedzą* 'ty powiedz'.

3. Charakterystyczną cechą zaimków jest supletywizm form odziedziczony jeszcze z jęz. pie. typu: *ja – mnie* i wytworzony w języku polskim typu: *on – jego*.

4. Zmiany w tematach zaimkowych zaszły w paradygmacie zaimka *on – jego*, powstały bowiem formy z nagłosowym *n-*: *niego, niemu, nim, niej, nią*, oraz w wygłosie tematów zakończonych na spółgłoskę *-š*: *naš-i → naš-y → naś-i*. Inny typ alternacji tematycznych reprezentują formy długie

i ściągnięte zaimków *mój, twój, swój*: *mojego//mego, twojego//twego, swojego//swego*.

5. Polską innowacją jest synkretyzm form D., C. i Msc. lp. zaimków rodzaju żeńskiego, por. *jej – jej – jej*; *naszej – naszej – naszej* oraz N. i Msc. lp. rodzaju męskiego i nijakiego, por. *tym – tym*; *naszym – naszym*; *nim – nim*.

6. Polską innowacją jest również wpływ odmiany miękkotematowej na twardotematową (oporny na ten wpływ okazał się tylko zaimek *kto*: *kogo, komu*).

7. Wpływ odmiany przymiotnikowej zaznaczył się w B. lp. rzeczowników rodzaju żeńskiego, co spowodowało zarazem przejście form *naszę, waszę, moję* → *naszą, waszą, moją*.

8. Prasłowiańską genezę ma kategoria żywotności, której powstanie i rozwój wiążą się ze specyficzną cechą fleksji zaimka **kъ-to*, tzn. z synkretyzmem form D. i B. (*kogo*).

9. Wytworem polskim jest kategoria fleksyjna męskoosobowości//niemęskoosobowości, występująca w M. i B. lmn.

10. Na podkreślenie zasługuje też polisemiczność form D. lp. i lmn. zaimka *on – jego, jej, ich* <zaimek osobowy> oraz <zaimek dzierżawczy>.

11. Dość istotnie zmienił się stan liczbowy zaimków – nie przetrwały do dziś formy psł.: **nękъto, *kotorъ, *kolikъ, *jeterъ, *koterъ, *sikъ, *kakъ, *kьjь, *tolikъ, *jelikъ, *selikъ, *kogda, *togda, *jegda, *vъšegda, *abъje, koli, jeli, toli, seli*; inne jak *sь, si, se, ki, ka, ke* – zachowały się tylko w stanie szczątkowym we frazeologizmach, np. *ni to, ni sio*; *siaki i owaki*; *do siego roku*; *ki czort*; *po kiego diabła* itp.

7. ODMIANA PRZYMIOTNIKÓW

7.1. Przymiotniki w języku pie.

W jęz. pie. nie było formalnej różnicy między rzeczownikami a przymiotnikami; przymiotniki podobnie jak rzeczowniki miały trójskładnikową budowę morfologiczną, ich rdzenie wiązały się z tymi samymi przyrostkami tematycznymi i tak samo się odmieniały, por. pie. **kaiḷ-ū-s* → **cělу* → **cělъ, -a, -o* → pol. *cały, -a, e*; pie. **vet-u-s* → **větъ* → *+větъxъ, -a, -o* → stpol. *vetxy* 'stary, dawny'; pie. **glomb-i-s* → **glǫbъ* → **glǫbokъ, -a, -o* → pol. *głęboki, -a, -e*.

7.2. Przymiotniki w języku psł.

Podobnie jak w rzeczownikach, tak i w przymiotnikach ujawniła się tendencja do ukształtowania morfologicznego wykładnika kategorii rodzaju gramatycznego. Przejawy tej tendencji dały jednak w odniesieniu do obu tych części mowy odmienne rezultaty. Rzeczownik bowiem wykształcił rozbudowaną kategorię gramatyczną o charakterze selektywnym (co oznacza, że istnieją rzeczowniki rodzaju męskiego, żeńskiego i nijakiego), przymiotnik natomiast ma fleksyjną kategorię rodzaju (co oznacza, że przymiotniki odmieniają się przez rodzaj męski, żeński i nijaki). Tę trójrodzajowość uzyskał przymiotnik w końcowej fazie rozwoju jęz. pie. Była ona rezultatem oddziaływania rodzajowych zaimków **so*, **sā*, **tod* (zob. III.6.2.) i przekształceń morfologicznych, które polegały na tym, że imiona w funkcji atrybutywnej rodzaju żeńskiego przechodziły do deklinacji *a*-te-

matowej, a rodzaju męskiego i nijakiego do deklinacji *o*-tematowej. Inne tematy uległy redukcji[89].

Jednym ze sposobów takich przegrupowań tematowych była derywacja. Dawne imiona *i*-tematowe **glǫb-i-*, **vys-i-*, po uzyskaniu mającego mocję przyrostka słowotwórczego *-okъ*, por. psł. **glǫbokъ*, **vysokъ*, *-oka*, por. psł. **glǫboka, vysoka, -oko*, por. psł. **glǫboko, *vysoko*, znalazły się w obrębie paradygmatu *-o-* oraz *a*-tematowego. Podobnie dawne imiona z przyrostkiem tematycznym *-u-* typu: **lьg-u-*, **mę-k-u-*, **bliz-u-* po wzmocnieniu trójrodzajowym formantem *-kъ, -ka, -ko* uzyskały strukturę **lьgъkъ, *lьgъka, *lьgъko* (por. pol. *lekki, lekka, lekko*), **mękъkъ, *mękъka, *mękъko* (por. pol. *męki, męka, męko*), **blizъkъ, *blizъka, *blizъko* (por. pol. *bliski, bliska, bliskо*). W ten sposób w jęz. psł. uogólnił się trójrodzajowy model deklinacyjny *o-* oraz *a*-tematowy, który miał również warianty palatalne *jo-* oraz *ja*-tematowe, por. **dobrъ, -a, -o *pěšь, -a, -e*.

Zgodnie z podanym modelem paradygmatów z przyrostkami tematycznymi *-o-*, *-jo-* oraz *-a-*, *-ja-* (zob. III.2.1.–2.4.) prasłowiańska odmiana przymiotników była następująca:

Tabela 50

Liczba		Odmiana twardotematowa			Odmiana miękkotematowa		
		r.m.	r.n.	r.ż.	r.m.	r.n.	r.ż.
Lp.	M.	*dobrъ*	*dobro*	*dobra*	*pěšь*	*pěše*	*pěša*
	D.	*dobra*		*dobry*	*pěša*		*pěše*
	C.	*dobru*		*dobrě*	*pěšu*		*pěši*
	B.	*dobrъ*	*dobro*	*dobrǫ*	*pěšь*	*pěše*	*pěšǫ*
	N.	*dobromъ*		*dobrǫ*	*pěšemъ*		*pěšǫ*
	Msc.	*dobrě*		*dobrě*	*pěši*		*pěši*
Lmn.	M.	*dobri*	*dobra*	*dobry*	*pěši*	*pěša*	*pěšě*
	D.	*dobrъ*		*dobrъ*	*pěšь*		*pěšь*
	C.	*dobromъ*		*dobramъ*	*pěšemъ*		*pěšamъ*
	B.	*dobry*	*dobra*	*dobry*	*pěšě*	*pěša*	*pěšě*
	N.	*dobry*		*dobrami*	*pěši*		*pěšami*
	Msc.	*dobrěxъ*		*dobraxъ*	*pěšixъ*		*pěšaxъ*

męskie i nijakie przeszły do *-o-* tematowej *-jo-*
żeńskie przeszły do tzw. *-a-* tematowej *-ja-*

[89] Relikty zachowały się np. w łacinie, por. *i*-tematowe *gravis, -is* (m., ż.), spółgłoskowe *felix, felicis* (m., ż., n.).

7.3. Pierwotne (rzeczownikowe) formy przymiotnika w języku polskim

Język polski kontynuował tę prasłowiańską odmianę. W tekstach stpol. odnajdujemy m.in. takie przykłady: M. *byłby żyw na wieki; sobiem był szczodr; ty miłościw jeś był im; gniewien będziesz; gotowo sierce jego; będzie nawrocono krolestwo dawidowo; ma być żywo wszystko stworzenie;*[90] D. *do piłatowa domu; z adamowa boku; od lica nieprzyjacielowa; od bojaźni nieprzyjacielowy; judaszowy złości;* C. *imieniu panowu; ku prorokowie żenie;* B. *puścił ji cała i zdrowa;*[91] *w dom panow; synowo imię; prze imię pana Chrystusowo; na śmierć pana Jezusowę; w brodę aaronowę;* N. *uczynił ji małem mniej wszech anjełow;* Msc. *na domu dawidowie; w siemieniu abramowie.*

Nawet z tej niewielkiej próbki materiałowej (a pełniejszy materiał potwierdza tę obserwację) wynika, że najliczniejsze były formy mianownika oraz, że formy przypadków zależnych zachowały się przede wszystkim w przymiotnikach dzierżawczych. Od XVI w. formy tej odmiany są już rzadkie. Do dziś przetrwały m.in. przymiotniki: *wesół, zdrów, gotów, ciekaw, pełen*, które mają postacie oboczne: *wesoły, zdrowy, gotowy, ciekawy, pełny*, a także: *kontent, rad, wart*, które są pozbawione tych dubletów morfologicznych. Ujawniająca się w jęz. stpol. tendencja do ograniczania występowania omawianych form do funkcji orzecznika staje się dziś obowiązującą normą, potwierdzoną jednym tylko wyjątkiem. Przymiotnik *pełen* może jeszcze i we współczesnym języku pełnić rolę nie tylko orzecznika, ale również i przydawki, por. *kosz jest już pełen – kosz pełen jabłek stoi na stole, przyniósł pełen kosz jabłek.*

Relikty pierwotnej odmiany przymiotników zachowały się w formach wyrazowych, które dziś nie wiążą się bezpośrednio z odmianą przymiotni-

[90] Przymiotnikowe formy mianownika ograniczamy do rodzaju męskiego i nijakiego. Rodzaj żeński zachowywał zróżnicowanie obu typów odmian tylko do czasu występowania iloczasu – samogłoska krótka *-ă* była końcówką odmiany rzeczownikowej, a samogłoska długa *-ā* odmiany zaimkowej, por. *dobră* i *dobrā* ← **dobraja*. Po zaniku iloczasu wytworzyła się opozycja *dobra* z *a* jasnym i *dobra* z *a* ścieśnionym (pochylonym). Ponieważ jednak te samogłoski były w drukach różnie oznaczane, więc brak jest pewnych podstaw do ustalenia form odmiany krótkiej i długiej. Natomiast po zaniku *a* ścieśnionego różnice między tymi typami odmiany całkowicie się zatarły.

[91] Biernik rzeczowników żywotnych równy jest dopełniaczowi.

ka; są to głównie rzeczowniki i przysłówki. Rzeczownikami pochodnymi od form przymiotnikowych są: 1) abstracta typu *dobro, zło, piękno, święto* – genetycznie M. i B. rodzaju nijakiego; 2) nazwy miejscowe typu *Kraków, Częstochowa, Wejherowo, Izabelin, Żegocina, Węgorzyno* – genetycznie przymiotniki dzierżawcze z formantami: *-ow, -owa, -owo, -in, -ina, -ino*, które pełniły funkcję przydawki określającej, opuszczany czasem, rzeczownik *gród, osada, pole*;[92] 3) nazwy kobiet tworzone od nazwiska lub zawodu męża typu *Sroczyna, Zarębina, starościna, wojewodzina* – genetycznie przymiotniki dzierżawcze z formantem *-ina* (inne przymiotniki z tym formantem występują nadal w swej prymarnej funkcji, por. *matczyn, -a, macoszyn, -a, ciotczyn, -a, córczyn, -a, niańczyn, -a, babczyn, -a, ciocin, -a, mamin, -a*).

Przysłówki wywodzące się z form fleksyjnych dawnej odmiany przymiotników to przede wszystkim: 1) formy typu *mało, blisko, biało, wysoko* – genetycznie M. i B. rodzaju nijakiego oraz nowsze, analogiczne do nich nowotwory miękkotematowe typu *głupio, dostatnio, pieszo*; 2) formy typu *dobrze, źle, wcale, wkrótce* – genetycznie Msc. lp.; 3) wyrażenia typu *po polsku, po cichu, po prostu* – przyimki z dawnym celownikiem przymiotnika, *z daleka, z cicha, bez mała, do syta* – przyimki z dawnym dopełniaczem przymiotnika.

7.4. Złożona (zaimkowa) odmiana przymiotników: psł. – pol.

W okresie wspólnoty bałto-słowiańskiej (zob. I.1.2.11.) ukształtował się nowy typ odmiany przymiotnika, nazywany odmianą złożoną lub zaimkową. Powstała ona w wyniku scalenia odmiany rzeczownikowej z następującym po niej zaimkiem anaforycznym. Przypomnijmy, że początkowo nie było żadnych morfologicznych różnic między rzeczownikiem a przymiotnikiem. Różnice między tymi częściami mowy zaznaczyły się wtedy, kiedy imiona te uzyskały odmienne morfologiczne wykładniki kategorii rodzaju gramatycznego: rzeczownik – syntaktyczną, selektywną, przymiotnik – morfologiczną. Ukształtowanie się trzech rodzajowych form przymiotnika zbliżyło go do zaimka, oddalając równocześnie od rzeczownika. W tej fazie rozwojowej różnice między strukturą morfologiczną rzeczownika i przymiotnika nie były jednak wystarczająco duże, por. *dobrъ rabъ, dobra raba, dobru rabu..., dobra žena, dobry ženy, dobre žene..., dobro lěto, dobra lěta, dobru lětu...*

Morfologiczne wyodrębnienie się przymiotników z klasy imion dokonało się za pośrednictwem zaimka anaforycznego **jь, ja, je*, który – zajmując postpozycję – wyraźnie sygnalizował przymiotnik. W ten sposób pojawiły się dublety przymiotnikowe *dobrъ rabъ – dobrъ jь rabъ*; *dobra žena – dobra ja žena*; *dobro lěto – dobro je lěto*. Bezwyjątkowa postpozycja sprzyjała łączeniu się zaimka z przymiotnikiem, co doprowadziło do nowej, zaimkowej odmiany tej klasy imion. Istniejące obocznie formy proste (rzeczownikowe) i zaimkowe (złożone) przymiotnika zaczęły się różnicować semantycznie – formy proste miały charakter nieokreślony, formy złożone określony[93].

Kształtowanie się odmiany złożonej przymiotników przedstawia tabela 51.

Tabela 51

Liczba		Odmiana przymiotników twardotematowych			Odmiana przymiotników miękkotematowych		
		r.m.	r.n.	r.ż.	r.m.	r.n.	r.ż.
Lp.	M.	*dobrъ+jь*	*dobro+je*	*dobra+ja*	*pěšь+jь*	*pěše+je*	*pěša+ja*
	D.	*dobra+jego*		*dobry+jejě*	*pěša+jego*		*pěšě+jejě*
	C.	*dobru+jemu*		*dobrě+jeji*	*pěšu+jemu*		*pěši+jeji*
	B.	*dobrъ+jь*	*dobro+je*	*dobrǫ+jǫ*	*pěšь+jь*	*pěše+je*	*pěšǫ+jǫ*
	N.	*dobromь+jimь*		*dobrǫ+jejǫ*	*pěšemь+jimь*		*pěšǫ+jejǫ*
	Msc.	*dobrě+jemь*		*dobrě+jeji*	*pěši+jemь*		*pěši+jeji*
Lmn.	M.	*dobri+ji*	*dobra+ja*	*dobry+jě*	*pěši+ji*	*pěša+ja*	*pěšě+jě*
	D.	*dobrъ+jixъ*		*dobrъ+jixъ*	*pěšь+jixъ*		*pěšь+jixъ*
	C.	*dobromъ+jimъ*		*dobramъ+jimъ*	*pěšemъ+jimъ*		*pěšamъ+jimъ*
	B.	*dobry+jě*	*dobra+ja*	*dobry+jě*	*pěšě+jě*	*pěša+ja*	*pěšě+jě*
	N.	*dobry+jimi*		*dobrami+jimi*	*pěši+jimi*		*pěšami+jimi*
	Msc.	*dobrěxъ+jixъ*		*dobraxъ+jixъ*	*pěšixъ+jixъ*		*pěšaxъ+jixъ*
Lpodw.	M., B.	*dobra+ja*	*dobrě+ji*	*dobrě+ji*	*pěša+ja*	*pěši+ji*	*pěši+ji*
	D., Msc.	*dobru+jeju*		*dobru+jeju*	*pěšu+jeju*		*pěšu+jeju*
	C., N.	*dobroma+jima*		*dobrama+jima*	*pěšema+jima*		*pěšama+jima*

[92] Ten sam typ nazw miejscowych reprezentują: M. lp. *Radom, Oświęcim, Poznań, Bydgoszcz, Radogoszcz, Małogoszcz, Sandomierz*; D. lp. *Radomia, Oświęcimia, Poznania, Bydgoszczy, Radogoszczy, Małogoszczy, Sandomierza*. Są to bowiem przymiotniki dzierżawcze z formantem **jь*.

[93] Opozycja przymiotnika bez zaimka anaforycznego do przymiotnika z zaimkiem anaforycznym była podobna do opozycji rodzajników niemieckich *ein, eine, ein* : *der, die, das*.

Rozwój odmiany złożonej przymiotników przedstawiają tabele 52, 53.

Deklinacja *o-*, *jo*-tematowa — Tabela 52

	Stan wcz.psł.		Stan późn.psł.		Stan stpol.		Stan npol.	
	r.m.	r.n.	r.m.	r.n.	r.m.	r.n.	r.m.	r.n.
Lp.								
M.	*dobrъ+jь* *pěšь+jь*	*dobro+je* *pěše+je*	*dobryjь* *pěšijь*	*dobroje* *pěšeje*	*dobrȳ* *pieszī*	*dobrē* *pieszē*	*-y* *-y*	*-e* *-e*
D.	*dobra+jego* *pěša+jego*		*dobrajego* *pěšajego*		*dobrēgo* *pieszēgo*		*-ego* *-ego*	
C.	*dobru+jemu* *pěšu+jemu*		*dobrujemu* *pěšujemu*		*dobrēmu* *pieszēmu*		*-emu* *-emu*	
B.	*dobrъ+jь* *pěšь+jь*	*dobro+je* *pěše+je*	*dobryjь* *pěšijь*	*dobroje* *pěšeje*	*dobrȳ* > *>dobrēgo* *pieszī* > *pieszēgo*	*dobrē* *pieszē*	*-ego* *-ego*	*-e* *-e*
N.	*dobromь+jimь* *pěšemь+jimь*		*dobryjimь* *pěšijimь*		*dobrȳm//-ēm* *pieszīm//-ēm*		*-ym* *-ym*	
Msc.	*dobrě+jemь* *pěši+jemь*		*dobrějemь* *pěšijemь*		*dobrēm//-ȳm* *pieszēm//-ȳm*		*-ym* *-ym*	
Lmn.								
M.	*dobri+ji* *pěši+ji*	*dobra+ja* *pěša+ja*	*dobriji* *pěšiji*	*dobraja* *pěšaja*	*dobrzī* *pieszī*	*dobrā* *pieszā*	*-y* *-i*	*-e* *-e*
D.	*dobrъ+jixъ* *pěšь+jixъ*		*dobryjixъ* *pěšijixъ*		*dobrȳm* *pieszīch*		*-ych* *-ych*	
C.	*dobromъ+jimъ* *pěšemъ+jimъ*		*dobryjimъ* *pěšijimъ*		*dobrȳm* *pieszīm*		*-ym* *-ym*	
B.	*dobry+jě* *pěši+jě*	*dobra+ja* *pěša+ja*	*dobryjě* *pěšijě*	*dobraja* *pěšaja*	*dobrē* *pieszē*	*dobrā* *pieszā*	*-ych* *-ych*	*-e* *-e*
N.	*dobry+jimi* *pěši+jimi*		*dobryjimi* *pěšijimi*		*dobrȳmi//-ēmi* *pieszīmi//ēmi*		*-ymi* *-ymi*	
Msc.	*dobrěxъ+jixъ* *pěšixъ+jixъ*		*dobryjixъ* *pěšijixъ*		*dobrȳch* *pieszīch*		*-ych* *-ych*	

Deklinacja *a-*, *ja*-tematowa — Tabela 53

	Stan wcz.psł.	Stan późn. psł.	Stan stpol.	Stan npol.
Lp.				
M.	*dobra+ja* *pěša+ja*	*dobraja* *pěšaja*	*dobrā* *pieszā*	*dobra* *piesza*
D.	*dobry+jejě* *pěšě+jejě*	*dobryjě* *pěšějě*	*dobrē* *pieszē*	*dobrej* *pieszej*
C.	*dobrě+jeji* *pěši+jeji*	*dobrěji* *pěšiji*	*dobrēj* *pieszēj*	*dobrej* *pieszej*
B.	*dobrǫ+jǫ* *pěšǫ+jǫ*	*dobrǫjǫ* *pěšǫjǫ*	*dobrą̄* *pieszą̄*	*dobrą* *pieszą*
N.	*dobrǫ+jejǫ* *pěšǫ+jejǫ*	*dobrǫjǫ* *pěšǫjǫ*	*dobrą̄* *pieszą̄*	*dobrą* *pieszą*
Msc.	*dobrě+jeji* *pěši+jeji*	*dobrěji* *pěšiji*	*dobrēj* *pieszēj*	*dobrej* *pieszej*
Lmn.				
M.	*dobry+jě* *pěšě+jě*	*dobryjě* *pěšějě*	*dobrē* *pieszē*	*dobre* *piesze*
D.	*dobrъ+jixъ* *pěšь+jixъ*	*dobryjixъ* *pěšijixъ*	*dobrȳch* *pieszīch*	*dobrych* *pieszych*
C.	*dobramъ+jimъ* *pěšamъ+jimъ*	*dobryjimъ* *pěšijimъ*	*dobrȳm* *pieszīm*	*dobrym* *pieszym*
B.	*dobry+jě* *pěšě+jě*	*dobryjě* *pěšějě*	*dobrē* *pieszē*	*dobre* *piesze*
N.	*dobrami+jimi* *pěšami+jimi*	*dobryjimi* *pěšijimi*	*dobrȳmi* *pieszīmi*	*dobrymi* *pieszymi*
Msc.	*dobraxъ+jixъ* *pěšaxъ+jixъ*	*dobryjixъ* *pěšijixъ*	*dobrȳch* *pieszich*	*dobrych* *pieszych*

Przeobrażenia te zmierzały zatem w kierunku scalania dwu samodzielnych wyrazów w jeden i skracania powstałych w ten sposób wielosylabowych zestawień. Na podkreślenie zasługuje to, że największe zmiany dokonały się w członie pierwszym tych zestawień, natomiast wygłosowa forma zaimka pozostała w zasadzie bez zmian. Dzięki temu proces morfologicznego różnicowania rzeczowników i przymiotników był wyrazisty i skuteczny.

Uproszczenia złożonych form przymiotnika dokonywały się w wyniku:

1) tzw. haplologii, czyli redukcji jednej z dwu podobnych lub tożsamych sylab, por. **dobry+jejě* → **dobryjě*, **pěšǫ+jejǫ* → **pěšǫjǫ*;

2) kontrakcji, por. **dobra+jego → dobrego*, **pěšu+jemu → pěšemu*;

3) działania analogii do krótszych form, por. **dobromъ+jimъ → *dobryjimъ*, **dobrami+jimi → *dobryjimi*, **draxъ+jixъ → *dobryjixъ*.

Dość często te zmiany występowały łącznie, np. haplologia i kontrakcja, uproszczenia analogiczne i kontrakcja itp.

W ewolucji odmiany złożonej przymiotników w języku polskim należy zwrócić uwagę na następujące procesy:

1) wyodrębnienie, na wzór rzeczowników, kategorii żywotności. Objęła ona B. lp. r.m., który stał się równy D. w tej grupie semantycznej, a zachował zgodność z M. w odniesieniu do form nieżywotnych;

2) powstanie – również pod wpływem rzeczowników – kategorii męskoosobowości, która ujawniła się w M. lmn. i polegała na redukcji trójrodzajowego odróżnienia r.m. *-i ← -iji*, r.n. *-a ← -aja*, r.ż. *-e ← -yjě* w dwuelementową opozycję: *-i* przymiotniki męskoosobowe oraz *-e* przymiotniki niemęskoosobowe, por. r.m. *dobrzi* (← *dobrziji*), r.n. *dobra* (← *dobraja*), r.ż. *dobre* (← *dobryje*) → męskoosobowe *dobrzy* i niemęskoosobowe *dobre*. Paralelną zmianę przeszedł B. lmn., który był równy M. w odniesieniu do form niemęskoosobowych oraz równy D. w odniesieniu do form męskoosobowych;

3) wytworzenie się – tak jak w zaimkach – oboczności końcówek *-im* : *-ym, -imi* : *-ymi, -ich* : *-ych* (przy czym formy z *y* są neologizmami), a to zapobiegło niepożądanym palatalizacjom i przyczyniło się do zachowania odmiany miękkotematowej i twardotematowej;

4) wzajemne oddziaływanie form N. i Msc. lp. rodzaju męskiego i nijakiego, prowadzące do utożsamienia się tych końcówek. Pierwotną, wspólną dla obu rodzajów końcówką N. było *-ym ← -y+imь ← -oмь+jimь*, a dla Msc. *-em ← -ě+jemь*. Od początku XVI w. rozpoczyna się proces mieszania obu końcówek, spowodowany przede wszystkim tym, że po zaniku iloczasu i ścieśnieniu *-e-* (w końcówce *-ėm*) różnice między tymi końcówkami stały się niedostatecznie wyraziste. Dlatego też jedni pisarze dawali pierwszeństwo końcówce *-ėm* w obu przypadkach, a inni odwrotnie – upowszechniali końcówkę *-ym*. Ingerencja gramatyków szła w tym kierunku, aby wprowadzić zróżnicowanie rodzajowe: *-ym* dla rodzaju męskiego w N. i Msc., *-em* dla rodzaju nijakiego także obu przypadków. Takie stanowisko zajmowali np. Statorius-Stojeński, Szylarski, Kopczyński. Ich przepisy normatywne, sprzeczne z rozwojem historycznym obu końcówek i nie uwzględniające uzusu, zostały usunięte dopiero w 1936 r. poprzez ujednolicenie tych końcówek na rzecz *-ym*. Wahania końcówek N. i Msc. lp. odbiły się na formie N. lmn., mającej historycznie końcówkę *-ymi//-imi* (← *-y+ji--mi// -i + jimi*), która uzyskała wariant *-emi*. Kodyfikacja szła w różnych kierunkach: zróżnicowania rodzajowego *-ymi//-imi* dla rodzaju męskoosobowego, *-emi* dla rodzaju niemęskoosobowego (Kopczyński); wprowadzenia wtórnej końcówki *-emi* dla obu rodzajów (Kryński). Tu również przepisy Polskiej Akademii Umiejętności z 1936 r. ujednoliciły końcówkę *-ymi*;

5) wprowadzenie analogicznej końcówki *-ej* do D. lp. rodzaju żeńskiego (w D. lp. regularną, historycznie umotywowaną końcówką było *-e ← -yje ← -y+jejě*) pod wpływem końcówki *-ej ← -ěji* w C. i Msc. lp.

7.5. Podsumowanie

1. W jęz. pie. pierwotnie nie było różnic morfologicznych między rzeczownikami a przymiotnikami; miały one wspólne paradygmaty odmian.

2. Różnice między tymi klasami wyrazów ujawniły się już w epoce pie. przy kształtowaniu się kategorii rodzaju gramatycznego, który w klasie przymiotników rozwijał się pod wpływem zaimków.

3. Zapoczątkowana w ten sposób tendencja do morfologicznego wyodrębnienia przymiotników doprowadziła do powstania w epoce bałto-słowiańskiej złożonej, rzeczownikowo-zaimkowej (zaimkowej) odmiany przymiotnika o wyrazistych wykładnikach rodzajowych.

4. Dublety form fleksyjnych powstałe z odmiany prostej (rzeczownikowej) w epoce pie. oraz odmiany złożonej (zaimkowej) w epoce bałto-słowiańskiej ulegały w jęz. psł. zróżnicowaniu: formy krótkie były nieokreślone, formy długie – określone.

5. Zróżnicowanie semantyczne (określoność – nieokreśloność) dubletów fleksyjnych trwało tak długo, jak długo oba typy odmiany zachowały żywotność.

6. W najstarszym okresie rozwoju polszczyzny zaznaczył się proces wycofywania form prostych (rzeczownikowych) odmiany przymiotników.

7. Reliktami odmiany prostej są formy wybranych leksemów typu *rad, kontent, wart,* które występują jako wyłączne, oraz formy typu *wesół, zdrów, gotów*, które mają oboczne formy *wesoły, zdrowy, gotowy*, ale – zarazem – ograniczony syntaktycznie zakres użycia. Inne formy odmiany prostej bądź

to uległy urzeczownikowieniu, np. *zło, dobro, święto, starościna, Kraków*, bądź też uprzysłówkowieniu, np. *źle, dobrze, święcie, po polsku.*

8. W deklinacji złożonej przymiotnika – podobnie jak w innych imionach – wytworzyła się kategoria żywotności (w lp.) i męskoosobowości (w lmn.); jest to przejaw semantyzacji polskiej fleksji.

9. Przejawem oddziaływania tendencji upraszczającej jest m.in. redukcja liczby podwójnej (w okresie stpol.), ujednolicenie form N. i Msc. lp. rodzaju męskiego i nijakiego oraz ujednolicenie D., C., Msc. lp. rodzaju żeńskiego (w okresie npol.).

8. ODMIANA LICZEBNIKÓW

8.1. Liczebniki w języku pie.

Liczebnik stanowi bardzo niejednolitą klasę wyrazów zarówno pod względem semantycznym i syntaktycznym, jak i morfologicznym, tzn. pod względem struktury i odmiany. Tu ograniczymy się do prześledzenia kształtowania się fleksji liczebników sensu stricto, tj. liczebników głównych (np. *dwa*) i zbiorowych (np. *dwoje*), a pominiemy tzw. liczebniki porządkowe (np. *drugi*), wielokrotne (np. *dwukrotny*), mnożne (np. *podwójny*), wielorakie (np. *dwojaki*), ponieważ pod względem fleksyjnym nawiązują one do klasy przymiotników, oraz liczebniki partytywne (typu *pół, półtora, trochę, wiele*), gdyż – w zasadzie – są one pozbawione fleksji.

Przedstawianie dziejów **deklinacji liczebnikowej** zaczniemy od stwierdzenia, że w jęz. pie. nie było morfologicznej ani semantycznej klasy liczebników; tym samym nie było również wyodrębnionej odmiany liczebnikowej. Te imiona, które dziś nazywamy liczebnikami, nie różniły się strukturą od innych imion, składając się z następujących elementów: części leksykalnej, z którą związane było znaczenie, przyrostka tematycznego, który decydował o modelu odmiany, oraz końcówki, która ustalała relacje syntaktyczne. Według deklinacji *o*-tematowej odmieniały się np.: pie. **oi̯no-//ei̯no-* → psł. **(jed)inъ*, por. łac. *ūnŭs*, pol. *jeden*; pie. **duu̯ō-* → psł. ** dъva*, por. łac. *dŭō*, pol. *dva*; pie. **ḱm̥to-* → psł. **sъto*, por. łac. *centŭm*, pol. *sto*. Według deklinacji *i*-tematowej odmieniało się zaś np. pie. **trei-* → psł. **trьje*, por. łac. *trēs, trĭă*, pol. *trzy*; według deklinacji z tematem zakończonym na *-r-* np. pie. **k"etūr-* → psł. **četyre*, por. łac. *quattŭŏr*, pol. *cztery*; a według deklinacji z przyrostkiem tematycznym *-ęt-* np. pie. **dek̑m̥t-* → psł. *desętь*, por. łac. *dĕcĕm*, pol. *ziesięć* itp.

8.2. Liczebniki w języku psł.

Również jęz. psł. nie wytworzył żadnych wspólnych cech morfologicznych dla tej klasy imion – pozostały one nadal bardzo zróżnicowane pod względem syntaktycznym i morfologicznym, a fleksyjnie należały do wszystkich istniejących typów deklinacyjnych, tj. do deklinacji zaimkowej, rzeczownikowej i przymiotnikowej.

Kształtowanie się **semantycznej** klasy imion o znaczeniu liczebnikowym zapoczątkowały przekształcenia w zakresie wyrazu *jeden*[94]. Początkowo był to trójrodzajowy zaimek o znaczeniu 'pewien, jakiś' i odmieniał się według deklinacji *o*-, *a*-tematowej (por. *tъ, to, ta*), przy czym jego paradygmat był defektywny – nie miał regularnej liczby podwójnej, a jedynie pojedynczą i mnogą. Pełny zestaw form obejmował zatem:

M. lp. **jedinъ, *jedino, *jedina*;

M. lmn. **jedini, *jedina, *jediny* oraz formy supletywne:

M. lpodw. **dъva, *dъvě, *dъvě*.

Początek zmian wywołało przesunięcie semantyczne od **jedinъ* 'pewien' do **jedinъ* 'jeden', które spowodowało, że wyraz ten – zachowując nadal formalnie cechy zaimka – semantycznie stał się **liczebnikiem** (przy czym ślady pierwotnego zaimkowego znaczenia przetrwały w polszczyźnie do dziś, por. *jeden pan, jedni państwo*).

Kolejnymi liczebnikami stały się pierwotne przymiotniki **trъje, *četyre* z dawnej deklinacji z przyrostkami tematycznymi *-i-*, *-r-*, które nie dostosowały się do powstającej w epoce psł. przymiotnikowej deklinacji *o*-tematowej oraz *a*-tematowej. Odmienność morfologiczna obu tych wyrazów ułatwiła im przesunięcie do klasy liczebników.

W ten sposób ukształtowała się semantyczna klasa liczebników, na którą składał się ciąg genetycznych zaimków **jedinъ, *dъva*, przymiotników – **trъje, *četyre*, uzupełniony następnie przez genetyczne rzeczowniki – **pętь, *šestь, *sedmь, *osmь, *devętь*[95] (z dawnej deklinacji *i*-tematowej), **desętь* (z deklinacji *t*-tematowej), **sъto* (deklinacja *o*-tematowa) itp.

Przyjmujemy więc, że w jęz. psł. pojawiła się nowa część mowy – liczebnik – jako klasa semantyczna, która nie miała własnych cech morfologicznych i nie dysponowała własnym typem odmiany.

[94] Por. L. Moszyński, *Wstęp...*, op.cit., s. 239.

[95] Były to rzeczowniki o znaczeniu abstrakcyjnym derywowane od przymiotników. Pierwotną relację **pętь* : **pętь* (pol. *pięć* : *piąty*) zachowują np. **čę̀nь* : **čę́nь*, por. pol. *czerń* : *czarny*.

8.3. Deklinacja liczebników w języku pol.

8.3.1. LICZEBNIK *DWA*

O powstaniu deklinacji liczebnikowej możemy mówić dopiero w odniesieniu do języka polskiego, a jej fundamentem stał się paradygmat liczebnika *dwa*, który w okresie stpol. miał następującą postać:

M. r. m. *dwa*; r.n., ż. *dwie*

D. *dwu*

C. *dwiema*

B. = M.

N. *dwiema*

Msc. *dwu*

Najistotniejsze zmiany, które dokonały się w okresie śrpol. polegały na:

1) powstaniu kategorii męskoosobowości, realizowanej dzięki neologizmowi *dwaj* oraz możliwości użycia form D. w funkcji M., co stanowi niewątpliwe novum w dziejach tej kategorii gramatycznej. Obok więc formy *dwaj panowie* (*idą*) można użyć w M. form *dwu//dwóch panów* (*idzie*). Inną zmianą rodzajową jest rozciągnięcie dawnej męskiej formy *dwa* na rodzaj nijaki. Ostatecznie ukształtowała się następująca opozycja rodzajowa: r. mos. *dwaj, dwu, dwóch* : r.m. nieos. *dwa* : r.n. *dwa* : r.ż. *dwie*. Stan stpol. zachowują do dziś gwary śląskie;

2) wpływie deklinacji rzeczownikowej ujawniającym się w formie C. z końcówką *-om* i N. z końcówką *-oma*;

3) powstaniu nowych końcówek w D. *-óch* i Msc. *-óch* (historycznie *u + ch*) pod wpływem odpowiednich form zaimkowych i przymiotnikowych, por. *tych dobrych dwóch*, oraz końcówki C. *-óm*, będącej wynikiem kontaminacji *-om + -u*, por. *dwom//dwu chłopom* → *dwóm chłopom*;

4) wycofaniu się z C. formy *dwiema*.

Zjawiskiem charakterystycznym dla najnowszego okresu rozwoju polszczyzny jest możliwość występowania w odmianie tego liczebnika uogólnionej formy *dwu* dla rodzaju męskoosobowego i wszystkich przypadków zależnych: M. *dwu//dwóch panów*; D. *dwu//dwóch panów, kobiet, lat*;

C. *dwu//dwom//dwóm panom, kobietom, latom*; B. = M.; N. *dwu//dwoma panami, kobietami, latami*; Msc. *dwu//dwóch panach, kobietach, latach.* W ten sposób końcówka *-u* staje się fleksyjnym wykładnikiem tej części mowy.

8.3.2. LICZEBNIKI *TRZY, CZTERY*

Rozwój odmiany tych liczebników przedstawia tabela 54.

Tabela 54

	Stan psł.		Stan stpol.		Stan npol.	
	r.m.	r.ż., n.	r.m.	r.ż., n.	r.m.	r.ż., n.
M.	*trьje* *četyre*	*tri* *četyri*	*trze* *cztyrze*	*trzy* *cztyrzy*	*trzej, trzech* *czterej, -ech*	*trzy* *cztery*
D.	*trьjь* *četyrъ*		*trzy* *cztyr*		*trzech* *czterech*	
C.	*trьmъ* *četyrьmъ*		*trzem* *cztyrzem*		*trzem* *czterem*	
B.	*tri* *četyri*		*trzy* *cztyrzy*		*trzech* *czterech*	*trzy* *cztery*
N.	*trьmi* *četyrьmi*		*trzemi* *cztyrzmi*		*trzema* *czterema*	
Msc.	*trьxъ* *četyrьxъ*		*trzech* *cztyrzech*		*trzech* *czterech*	

Najważniejsze innowacje sprowadzają się do:

1) wytworzenia form męskoosobowych przez wprowadzenie neologizmów *trzej, czterej* oraz możliwości użycia w tej funkcji D. *trzech, czterech*, a także zróżnicowania form B.: dla męskoosobowych jest on równy D., dla pozostałych – równy M.;

2) wpływu odmiany liczebnika *dwa* na formy N. – *trzema, czterema*;

3) wpływu deklinacji zaimkowej na D. i wprowadzenia końcówki *-ech*.

8.3.3. LICZEBNIKI OD *PIĘCIU* DO *DZIESIĘCIU*

Liczebniki *pięć, sześć, siedem, osiem, dziewięć*, a także *dziesięć* (który pierwotnie należał wprawdzie do deklinacji spółgłoskowej o temacie zakończonym na *-ęt-*, lecz już w jęz. psł. odmieniał się według deklinacji

i-tematowej) odmieniały się w jęz. stpol. jak rzeczowniki rodzaju żeńskiego typu *kość*:

M. *pięć, sześć, siedm, ośm, dziewięć, dziesięć rycerzów, kobiet, lat*;

D. *piąci, sześci, siedmi, ośmi, dziewiąci, dziesiąci rycerzów, kobiet, lat*;

C. *piąci, sześci, siedmi, ośmi, dziewiąci, dziesiąci rycerzom, kobietom, latom*;

B. = M.;

N. *piącią, sześcią, siedmią, ośmią, dziewiącią, dziesiącią rycerzami, kobietami, latami*;

Msc. *piąci, sześci, siedmi, ośmi, dziewiąci, dziesiąci rycerzach, kobietach, latach.*

Począwszy od XVI w., we wszystkich przypadkach zaczyna się pojawiać końcówka *-u*. Rywalizacja starego rzeczownikowego typu odmiany z odmianą nowszą liczebnikową trwa niemal trzy wieki. Model współczesnej odmiany ukształtował się ostatecznie w XIX w. i przyjął postać następującą:

M. *-u* r. mos.; *-ϕ* r.m. nieos., n., ż.
D. *-u*
C. *-u*
B. = M.
N. *-u//-oma*
Msc. *-u*

8.3.4. NEUTRALIZACJA KATEGORII LICZBY

Jednym z formalnych morfologicznych wykładników klasy liczebników była neutralizacja kategorii gramatycznej liczby. Liczebnik *jeden* w swej prymarnej funkcji nie mógł tworzyć liczby mnogiej; liczebnik *dwa* od początku miał znaczenie dualne; liczebniki *trzy, cztery* (pochodzenia przymiotnikowego) oraz liczebniki *pięć, sześć, siedem, osiem, dziewięć, dziesięć* (pochodzenia rzeczownikowego) – zapewne ze względu na swoje znaczenie abstrakcyjne (również i dzisiejsze abstracta należą do grupy singularia tantum) – nie urabiały liczby mnogiej.

Proces neutralizacji kategorii liczby w tej klasie wyrazów możemy prześledzić na przykładzie liczebnika *sto*. Pierwotny rzeczownik deklinacji *o*-tematowej zachował w jęz. stpol. wszystkie formy trzech liczb:

	Lp.	Lmn.	Lpodw.
M.	*sto*	*sta*	*ście*
D.	*sta*	*set*	*stu*
C.	*stu*	*stom*	*stoma*
B. = M.			
N.	*stem*	*sty//stami*	*stoma*
Msc.	*ście*	*ściech//stach*	*stu*

W okresie śrpol. ukształtował się współczesny model odmiany tego liczebnika

M. *stu* r. mos., *sto* r.m. nieos., n., ż.
D. *stu*
C. *stu*
B. = M.
N. *stu, stoma*
Msc.*stu*

Jest on całkowicie zbieżny z paradygmatem liczebnika *dwa*. Reliktami pierwotnej odmiany są formy: *set* (*wiele set, pięćset, sześćset*), *sta* (*trzysta, czterysta*), *ście* (*dwieście*). Kategoria liczby właściwa rzeczownikowi *sto* uległa całkowitej neutralizacji we fleksji liczebnika *sto*.

Liczebniki *tysiąc, milion* zachowują jeszcze odmianę rzeczownikową. Istniejący w jęz. psł. i scs wyraz *tьma* 'dziesięć tysięcy' (zapożyczenie tur. *tuman*) uległ w polszczyźnie kontaminacji z rodzimym **tьma* 'ciemność' i nabrał znaczenia liczebnika nieokreślonego o znaczeniu 'ogromna ilość'. Ponowna pożyczka z jęz. tur. wyrazu *tuman* (za pośrednictwem języków ruskich) ma znaczenie 'obłok', por. *tuman* (*kurzu*), i przenośne 'głupi człowiek'.

8.3.5. LICZEBNIKI ZŁOŻONE

Liczebniki *jeden, dwa, trzy, cztery, pięć, sześć, siedem, osiem, dziewięć, dziesięć, sto* oraz powstające w obrębie deklinacji rzeczownikowej *tysiąc, ćma* (← psł. **tьma* '10 000' 'bardzo dużo', 'tłum' i pod fonetycznym wpływem psł. **tьma* 'mrok, ciemność'), *milion* (zapożyczenie z jęz. fr.) miały prostą budowę morfologiczną. Oprócz nich występowały liczebniki morfologicznie złożone. Geneza liczebników *jedenaście – dziewiętnaście* jest następująca: pierwotnie były one zestawieniami o strukturze **jedinъ*

*na desęte, *tri na desęte* itp., które kolejno ulegały uproszczeniom i redukcjom, por. **dъva na desęte* → pol. *dva na ȝeśęće* → *dva na ȝeśće* → *dva na ȝće* → *dvanaśće*. Deklinowaniu był poddawany tylko człon pierwszy: *dwunaście, czterechnaście, piąciąnaście*. W okresie stpol. ujawniła się nowa tendencja w odmianie tego typu imion, będąca wynikiem oddziaływania odmiany liczebnika *dwa*: człon pierwszy stał się nieodmienny, a człon drugi przyjął końcówki charakterystyczne dla deklinacji liczebnikowej, tzn. M., B. *dwanaście//dwunastu* r. mos., *trzynaście//trzynastu* r. mos.; D., C., Msc. *dwunastu, trzynastu*; N. *dwunastu//dwunastoma, trzynastu//trzynastoma*.

Liczebniki *dwadzieścia – dziewięćdziesiąt* składały się z liczebnika głównego i odpowiedniej formy liczebnika **desęťь* : **dъva deseti, *trьje desęte, *pęťь desęťь*, pol. *dwa dziesięci* → *dwa dziesięcia*, przy czym początkowo odmieniały się oba człony zestawienia *dwudziestu (dwiema dziestoma...)*, a następnie – zgodnie z kształtującą się deklinacją liczebnikową – przyjęły końcówki charakterystyczne dla tej odmiany: M. *dwadzieścia//dwudziestu*; D., C., Msc. *dwudziestu*; N. *dwudziestu* albo *dwudziestoma*.

Liczebniki *dwieście – dziewięćset* miały podobną strukturę – składały się z liczebnika głównego i odpowiedniej formy liczebnika **sъto*: **dъvě sъtě, *tri sъta, *pęťь sъtъ*. Zestawienia oparte na związku zgody *dwieście, trzysta, czterysta* odmieniały początkowo oba człony, a zestawienia oparte na związku rządu *pięćset, sześćset, siedemset, osiemset, dziewięćset* odmieniały tylko człon pierwszy. W okresie śrpol. kształtował się typ odmiany liczebnikowej; zakończenie tego procesu przypada na wiek XIX.

Morfologicznie bardziej skomplikowane liczebniki zachowują nadal strukturę zestawień, por. *dwadzieścia dwa, sto dwadzieścia trzy, tysiąc dwieście trzydzieści cztery* itp. Odmiana takich liczebników jest w pewnym stopniu związana z liczbą ich elementów składowych:

1) jeśli liczebnik składa się z dwu lub trzech wyrazów, to każdy z nich przybiera odpowiednie końcówki, np. *dwudziestu dwu, stu dwudziestu trzech*, przy czym w narzędniku liczebników złożonych z trzech wyrazów człony oznaczające setki nie przyjmują końcówki *-oma* (jest ona możliwa tylko w członach końcowych: *ze stu dwudziestu pięcioma//ze stu dwudziestoma pięcioma*);

2) jeśli liczebnik składa się z więcej niż trzech wyrazów, odmienia się w całości (rzadziej) lub częściowo (tylko dziesiątki i jednostki), np. *z ty-*

siącem pięciuset dwudziestu pięciu//pięcioma albo *z tysiąc pięćset dwudziestu pięciu//pięcioma.*

Wyjątek stanowią liczebniki z końcowym członem *jeden*, który pozostaje nieodmienny, np. *sklep z tysiącem jeden drobiazgów.*

8.3.6. LICZEBNIKI ZBIOROWE

Na klasę liczebników zbiorowych składają się pierwotne zaimki **dъvojь, -a, -e, *obojь, -a, -e, *trojь, -a, -e* oraz przymiotniki **četverъ, *pęterъ, *šesterъ* itd. Ich odmiana wiązała się ściśle ze strukturą morfologiczną, tzn. była zaimkowa przy **dъvojь* i prosta przymiotnikowa przy **četverъ*. Język polski odziedziczył ten stan: formy *dwój, obój, trój* odmieniały się jak zaimki *swój, twój, mój*, a formy *czwór, sześciór, pięcior* jak przymiotniki w odmianie prostej *mądr, zdrów, wesół, chor, spor*. W okresie śrpol. zaznaczył się wyraźnie proces kontaminowania obu typów odmiany, który w konsekwencji doprowadził do powstania nowego modelu deklinacji. Schematycznie przedstawia się on następująco:

1. M.	*dwoj*	*czwór*	← *cz(t)wior*	*dwoj*		*czwór*
D.	*dwojego*	*czwora*		→ *dwojga*		*czworga*

2. Rozszerzony o spółgłoskę *-g-* nowy temat został uogólniony na pozostałe przypadki, por. *dwojgu, czworgu, dwojgiem, czworgiem*;

3. W funkcji M. jako wyłączna pozostaje tylko forma rodzaju nijakiego *dwoje, czworo*, pozostałe formy rodzajowe *dwoj, dwoja, czwór, czwora* (por. stpol. *oboj żywot, troj rodzaj, dwoja szkoda*) wychodzą z użycia, co pozwala na wniosek, że dokonała się neutralizacja rodzaju gramatycznego;

4. Neutralizacji uległa też kategoria liczby – jest to istotna cecha nowo tworzącej się deklinacji liczebnikowej: stpol. formy *dwoi posłowie, na dwoich stajach, na pięciorych księgach* są współcześnie niemożliwe do zastosowania.

Przekształceniom morfologicznym liczebników zbiorowych towarzyszyły ograniczenia syntaktyczne. Liczebniki te, chociaż formalnie mają postać rodzaju nijakiego, nie mogą odnosić się do wszystkich neutrów, jak to było w jęz. stpol., por. *dwoje krolestwo, oboim obyczajem, dwoje rozkazania, o dziewięcioru błogosławieniu*, lecz tylko do wybranych grup semantyczno-morfologicznych. Są to przede wszystkim:

a) frazeologizmy sięgające okresu staropolskiego (bądź stylizowane na staropolszczyznę), np. *dziesięcioro przykazań, doktor obojga praw, rzeczpospolita obojga narodów, z dwojga złego, na dwoje babka wróżyła, Królestwo Obojga Sycylii*;

b) nazwy istot niedorosłych – rzeczowniki zakończone na *-ę*, np. *dwoje kurcząt, troje dziewcząt*;

c) rzeczowniki typu plurale tantum, np. *dwoje drzwi, troje spodni, pięcioro skrzypiec*;

d) nazwy przedmiotów występujących parzyście, np. *dwoje oczu, uszu, rąk*;

e) nazwy istot różnej płci, np. *dwoje rodziców, pięcioro studentów, siedmioro rodzeństwa.*

Współcześnie obserwuje się regres w używaniu liczebników zbiorowych – zamiast form *troje nożyczek, dwoje spodni* częściej używa się konstrukcji opisowych *trzy pary nożyczek, dwie pary spodni*; zamiast form *trzydzieścioro uczniów* – konstrukcji *dwudziestu uczniów i dziesięć uczennic* itp.[96]

Na ograniczenie stosowania tej klasy liczebników wskazuje również i to, że w praktycznym użyciu są tylko formy liczebnikowe o mniejszych wartościach liczbowych, choć postać morfologiczną mogą przyjmować liczebniki od 2 do 90. W liczebnikach zbiorowych wielowyrazowych najczęściej tylko ostatni człon ma postać liczebnika zbiorowego, pozostałe człony mają zaś postać liczebników głównych, por. *tysiąc sto dwadzieścia ośmioro dzieci.*

8.4. Podsumowanie

1. Polszczyzna przejęła z jęz. psł. semantyczną (a nie morfologiczną) klasę imion o znaczeniu liczebnikowym, na którą składały się zaimki (*jeden, dwa*), przymiotniki (*trzy, cztery*), rzeczowniki (*pięć, sześć..., sto...*). W początkowym okresie rozwoju polszczyzny wyrazy te zachowywały pierwotną, sobie właściwą, odmianę.

2. Deklinacja liczebnikowa kształtowała się w okresie śrpol. – ten etap zakończył się w XIX w. Podstawą deklinacji liczebnikowej stała się odmiana liczebnika *dwa*; jej wykładnikami są końcówki *-u, -oma.*

[96] Por. J. Zieniukowa, *Liczebniki polskie – wyrazy kłopotliwe* [w:] *Studia z filologii polskiej i słowiańskiej*, t. 24, Warszawa 1987, s. 101–113.

3. Tę polską innowację charakteryzuje to, że:

a) podobnie jak w innych typach deklinacyjnych, występuje tu kategoria męskoosobowości, przy czym jest ona wyrażana w specyficzny sposób: w funkcji M. występuje D., por. *dwu, trzech, czterech, pięciu, sześciu, stu panów*, bądź też – w odniesieniu do kilku liczebników – swego rodzaju neologizmy *dwaj, trzej, czterej*;

b) w przeciwieństwie do innych imion nastąpiła tu neutralizacja kategorii rodzaju – liczebniki *pięć, sto* nie mają współcześnie ani fleksyjnej kategorii rodzaju (jak przymiotniki czy zaimki), ani morfologicznej kategorii rodzaju (jak rzeczowniki); wyjątek stanowią tu formy *jeden, -a, -o, dwa, -ie*;

c) w opozycji do innych imion – co jest oczywiste ze względu na wartość semantyczną tej klasy wyrazów – nastąpiła również neutralizacja kategorii liczby.

4. Liczebniki zbiorowe stanowią niejednorodną genetycznie klasę imion, a ich odmiana jest wynikiem kontaminacji paradygmatu zaimkowego i rzeczownikowego. Ograniczenia strukturalne (nie od wszystkich liczebników głównych są derywowane liczebniki zbiorowe) i syntaktyczne wskazują na regres rozwoju tej grupy liczebników, co może prowadzić do jej zaniku (podobnie jak wyszły z użycia stpol. liczebniki typu *samotrzeć*).

9. TENDENCJE ROZWOJOWE POLSKIEJ FLEKSJI IMIENNEJ

9.1. Zmiany w strukturze wyrazu

Wyraz pie. miał w zasadzie strukturę aglutynacyjną, ponieważ odrębne cząstki morfologiczne wyrazu pełniły odrębne funkcje: rdzeń – funkcję leksykalną (semantyczną), przyrostek tematyczny – funkcję fleksyjną, końcówka – funkcję syntaktyczną, np. M. lp. **woz-o-s*, M. lmn. **voz-o-i*. Charakterystyczną cechą wyrazu psł. jest dwuelementowa struktura – temat jest nadal nosicielem znaczenia, lecz końcówka – obok możliwości wyrażania relacji składniowych – jest również wykładnikiem rodzaju gramatycznego i w związku z tym określa typ paradygmatu fleksyjnego, np. M. lp. **voz-ъ*, Msc. lp. **voz-ě*. W języku polskim jeszcze bardziej zazębia się część tematyczna z końcówką, np. *vuz-ϕ, voź-e*. W skrajnych wypadkach prowadzi to do alternacji wszystkich fonemów w wyrazie, np. *sen-ϕ* : *sn-u* : *śń-e*.

Zapoczątkowany w jęz. psł. wzrost czynnika semantycznego intensyfikuje się w polszczyźnie. W okresie stpol. kształtuje się ostatecznie kategoria żywotności//nieżywotności, w okresie śrpol. – kategoria męskoosobowości//niemęskoosobowości. Dalsza semantyzacja fleksji polskiej przejawia się m.in. w różnicowaniu odmiany rzeczowników własnych i rzeczowników pospolitych, np. *Gołąb, Gołąba*, ale *gołąb, gołębia*, oraz różnicowaniu maskulinów od feminatywów, np. M. lp. *ten dyrektor Zięba, Dudek*, D. lp. *tego dyrektora Zięby, Dudka*, ale M. lp. *ta dyrektor Zięba, Dudek*, D. lp. *tej dyrektor Zięby, Dudek*. Różnice takie ujawniają się również w opozycjach jednostkowych, np. *we Włoszech* (= w Italii) i *we Włochach* (= w podwarszawskim miasteczku); *o państwie polskim, o państwach europejskich* oraz *o państwu Kowalskich* (brak lmn.).

9.2. Przesunięcia w obrębie typów deklinacyjnych

Podstawową opozycją fleksyjną w jęz. pie. była opozycja **nomen** : **verbum**, natomiast w zakresie **nomen** ważne było przeciwstawienie **substantivum** (rzeczownik) : **pronomen** (zaimek). W jęz. psł. wykształciła się nowa klasa morfologiczna – **adiectivum** (przymiotnik), a w polszczyźnie – nomen **numerale** (liczebnik). Każda z tych klas zachowuje odmienne, sobie właściwe, paradygmaty fleksyjne.

Ujawniają się też procesy przeciwne, pewne typy morfologiczne jednej deklinacji przechodzą do innych deklinacji, np. dawne neutra przymiotników *dobro, piękno, zło* przechodzą do klasy rzeczowników. **Substantywizacji** ulegają także dawne przymiotniki typu *chorąży, wojski, woźny*, nomina propria typu *Biały, Wolski, Ojców*. Transpozycję przymiotników *chory, ślepy, kulawy* itp. do klasy rzeczowników obserwujemy jeszcze dziś.

Silnie zaznaczyła się w polszczyźnie tendencja do **adiektywizacji**. Podlegają jej przede wszystkim imiesłowy: imiesłów bierny czasu teraźniejszego, np. *łakomy, świadomy, znajomy*; imiesłów czynny czasu przeszłego, np. *posiwiały, pożółkły, wzniosły*; niektóre imiesłowy czynne czasu teraźniejszego, np. *gorący, śpiewający* (ptak), *burząca* (bomba) oraz niektóre imiesłowy bierne czasu przeszłego, np. *znany, nieznany, suszony* (zob. IV.8.1.-3.).

Procesy **adwerbizacji**, czyli przejścia do klasy przysłówków, dotyczyły przede wszystkim przymiotników, zwłaszcza ich form odmiany rzeczownikowej (prostej), np. *nisko, dobrze, źle, wcale, wkrótce, z cicha, po polsku.* Uczestniczyły w nim także formy przypadkowe niektórych rzeczowników, np. *wczoraj*, stpol. *wczera* od **večerъ*; *między*, stpol. *miedzy* od **medja*; nowsze *biegiem* 'szybko' od *bieg*; *bokiem* 'obok' od *bok*; *szeptem* 'cicho' od *szept*.

9.3. Dziedzictwo prasłowiańskie a polskie innowacje

Podstawą rozwojową fleksji polskiej jest fleksja prasłowiańska. Najważniejsze zmiany, które dokonywały się w polszczyźnie polegały (i polegają) na upraszczaniu form psł. lub nawet ich redukcji i na wprowadzaniu polskich innowacji. Modyfikacja systemu psł. przejawiała się w tym, że:

– zmniejszyła się liczba modeli odmiany, np. zaginęły deklinacje z tematami zakończonymi na *-s-, -r-, -ū-*; na miejscu pierwotnych kilkunastu typów paradygmatycznych mamy trzy podstawowe typy deklinacyjne;

– ograniczeniu uległa liczba wykładników fleksyjnych w poszczególnych przypadkach, proces ten jest szczególnie widoczny w liczbie mnogiej rzeczowników: C. *-om*, N. *-ami*, Msc. *-ach*; w odmianie liczebników uogólniła się końcówka *-u*;

– zaginęła liczba podwójna;

– zaginęła rzeczownikowa (prosta) odmiana przymiotników;

– zaginęła twardotematowa odmiana zaimków;

– ograniczeniu uległo stosowanie liczebników zbiorowych, por. współczesne formy *dwoje dziewcząt*, ale już *troje, czworo dziewcząt* lub *trzy, cztery dziewczęta.*

Wymienione procesy nie objęły wszystkich wyrazów i form. Niektóre spetryfikowane postacie wyrazów i form przypadkowych przetrwały do dziś i funkcjonują jako archaizmy fleksyjne lub leksykalne, np. M. lp. *macierz* (pierwotnie B. lp.), *tę panią* (B. lp.), *niebiosa//nieba* (M. lmn.), *słowy// //słowami* (N. lmn.), *w ręku//w ręce//w rękach* (Msc. lpodw., lp., lmn.), *zdrów//zdrowy*, *dlatego* ale *potomny, mieć męża* ale *wyjść za mąż.*

Najważniejsze polskie innowacje to:

– wzrost funkcji czynnika semantycznego w odmianie imion,

– wyodrębnienie morfologicznej klasy liczebników,

– wzrost funkcji czynnika fonetycznego, tzn. uzależnienie postaci końcówki od wygłosu fonetycznego tematu, np. Msc. lp. i M. lmn. rzeczowników,

– procesy wyrównań i analogii.

9.4. Chronologia procesów

Procesy fleksyjne przebiegają powoli. Dlatego też nie można podać ściślejszych dat określających początek bądź koniec jakiejś zmiany fleksyjnej. Przyjmujemy, że do końca XV w., tj. w okresie stpol., zaszły następujące procesy:

– uformowała się rodzajowa deklinacja rzeczowników z podziałem na rzeczowniki męskie żywotne i nieżywotne; rzeczowniki r.ż. z dawnym przy-

rostkiem tematycznym *-ū-* uzyskały już w M. lp. formy biernikowe: *brew, krew, cerkiew*; charakterystycznym zjawiskiem jest fakultatywność użycia końcówek, np. D. lp. *luda//ludu*, C. lp. *mężu//mężowi*, Msc. lmn. *bodzech//bogoch//bogach*, D. lp. *dusze//duszej*, B. lp. *jutrznię//jutrznią*;

– zanikła rzeczownikowa (prosta) odmiana przymiotników;

– zanikła twardotematowa odmiana zaimków, pojawiły się formy *tego, onego*; w B. lp. na miejscu formy *jen* pojawiła się forma *go*.

Na przełomie okresu śrpol. i npol. w fazę stabilizacji weszły następujące procesy rozwojowe:

– wyraźne zróżnicowanie rzeczowników na męskie osobowe i męskie nieosobowe w M. lmn. (stpol. *mniszy, Włoszy* → *mnisi, Włosi*);

– krystalizacja dominant fleksyjnych w odmianie rzeczowników: N. lmn. *-ami (biskupy, obyczajmi* → *biskupami, obyczajami*), Msc. lmn. *-ach (ptakach, czasach)*;

– upowszechnianie się formy B. lp. r.ż. *ową, naszą* (zamiast stpol. *waszę, naszę, ową*);

– kształtowanie się deklinacji liczebnikowej.

IV. FLEKSJA WERBALNA

1. STRUKTURA MORFOLOGICZNA WYRAZU A KONIUGACJA W JĘZYKU PSŁ. I POL.

Odziedziczona z jęz. pie. trójskładnikowa struktura morfologiczna osobowych form czasownika (zob. III.1.) jest wyraźnie zaznaczona w jęz. psł. i jęz. scs. W obrębie formy fleksyjnej możemy wyróżnić: a) część leksykalną – rdzeń, b) element tematotwórczy, czyli przyrostek tematyczny, decydujący o wzorcu odmiany (przynależności czasownika do odpowiedniej koniugacji), c) końcówkę fleksyjną stanowiącą wykładnik relacji syntaktycznych. Tę strukturę można przedstawić na przykładzie odmiany psł. czasownika **nesti* = pol. *nieść* w cz. ter.:

lp.	1 os.	**nes-ǫ ← *nes-ō-mь*
	2 os.	**nes-e-šь ← *nes-e-ši̯*
	3 os.	**nes-e-tь*
lmn.	1 os.	**nes-e-mъ*
	2 os.	**nes-e-te*
	3 os.	**nes-ǫtъ ← *nes-ǫtь ← *nes-o-nti*
lpodw.	1 os.	**nes-e-vě*
	2 os.	**nes-e-ta*
	3 os.	**nes-e-te*

W tej odmianie rdzeń (część leksykalna formy) występuje w jednolitej postaci: *nes-*, zakończenie tematu (element tematotwórczy) ma postać oboczną: *-e-//-o-*, końcówki fleksyjne są zróżnicowane w zależności od kategorii osoby i liczby: *-ǫ* (← *-o-mь*), *-ši*, *-tь*; *-mъ*, *-te*, *-ǫtъ* (← *-o-nti*); *-vě*, *-ta*, *-te*.

Podkreślić w tym miejscu trzeba, że w formach 1 os. lp. **nes-ǫ* i 3 os. lmn. **nes-ǫtъ* w przedstawionej odmianie zaznaczony jest już proces perintegracji morfologicznej, polegający na tym, że z pierwotnych form trójskładnikowych (**nes-o-mь, *nes-o-nti*) – w wyniku procesów fone-

tycznych[97] – powstały formy dwuskładnikowe. W formach tych wyraźny jest już tylko podział na dwie części: rdzeń (temat, część leksykalną) i końcówkę fleksyjną. Procesy perintegracji morfologicznej, powodowane procesami fonetycznymi bądź oddziaływaniem tendencji do analogii, w połączeniu z zanikiem paradygmatotwórczej funkcji zakończeń tematów i przyjęciem odmiennych nieco kryteriów podziału na koniugacje, utrwaliły w polszczyźnie dwuskładnikową postać form fleksyjnych czasownika. Zmianę wcześniejszej psł. formy 3 os. lmn. **nes-ǫtь* → **nes-ǫtъ*, w której wygłosowy *-ь* → *-ъ*, należy tłumaczyć tendencją do zachowania zawartej w końcówce spółgłoski *-t-*, która w pozycji przed *ь* musiałaby ulec palatalizacji.

Psł. **mogti* = npol. *móc*

lp.	1 os.	**mog-ǫ* ← **mog-o-m*	*mog-ę*
	2 os.	**mož-e-šь*	*moż-esz*
	3 os.	**mož-e-tь*	*moż-e*
lmn.	1 os.	**mož-e-mь*	*moż-emy*
	2 os.	**mož-e-te*	*moż-ecie*
	3 os.	**mog-ǫtь* ← **mog-o-nti*	*mog-ą*
lpodw.	1 os.	**mož-e-vě*	
	2 os.	**mož-e-ta*	
	3 os.	**mož-e-te*	

1.1. Geneza końcówek fleksyjnych w koniugacji (pie. – psł. – pol.)

Przedstawiona powyżej odmiana czasownika *móc* w czasie teraźniejszym pozwala na stwierdzenie, że występujące we współczesnej polszczyźnie końcówki fleksyjne są bezpośrednią kontynuacją końcówek występujących w jęz. psł., a te są kontynuantami końcówek charakterystycznych dla jęz. pie. Zamieszczona niżej tabela 55. dotyczy końcówek w odmianie czasownika *móc* i ukazuje ich ewolucję w formach czasu teraźniejszego[98].

[97] Chodzi tu o oddziaływanie psł. tendencji do sylaby otwartej, która m.in. powodowała powstawanie samogłosek nosowych z połączeń typu: *o* + *m*, *o* + *n* w pozycji przed spółgłoską i w wygłosie.

[98] Ze względu na procesy perintegracyjne (zob. IV.1) w odniesieniu do stanu psł. podano końcówki fleksyjne z poprzedzającymi je zakończeniami tematu.

Tabela 55

Liczba	Osoba	Pie.	Psł.	Stpol.	Npol.
Lp.	1 os.	*-ōm//-mi*	*-ǫ*(← *-o-mь*)	*-ę*	*-ę*
	2 os.	*-sī̆* ← *-sai̯*	[*-e*]*-ši//-šь* (← *-xī̆* ← [*-i*] *-sī̆*)	*-eš*	*-esz*
	3 os.	*-tī̆*	[*-e*]*-tь*	*-e*[+*ϕ*]	*-e*
Lmn.	1 os.	*-mos//-mom*	[*-e*]*-mъ*	*-em*	*-emy*
	2 os.	*-te*	[*-e*]*-te*	*-eće*	*-ecie*
	3 os.	*-ntī̆*	*-ǫtъ* (← *-ǫtь* ← [*-o*]*-nti*)	*-ǫ*	*-ą*
Lpodw.	1 os.	*-u̯es*	[*-e*]*-vě*[99]	*-va*	
	2 os.	*-tā̆*	[*-e*]*-ta*	*-ta*	
	3 os.	*-tes*	[*-e*]*-te*	*-ta*	

[99] Psł. końcówka *-vě* powstała pod wpływem M. zaimka osobowego stosowanego w 1 os. lpodw. **vě* w miejsce kontynuantu pie. końcówki *-u̯es*. Jeśli występuje możliwość alternatywnej bądź obocznej interpretacji postaci końcówek w jęz. psł., to w niniejszym opracowaniu przyjmujemy wersję bliższą (tożsamą) tej, którą rejestrują zabytki jęz. scs.

2. DWA TEMATY CZASOWNIKÓW W JĘZYKU PSŁ. I ICH FUNKCJE

Na podstawie systemu morfologicznego jęz. scs można wnosić, że repertuar form fleksyjnych czasowników w jęz. psł. opierał się na dwóch tematach, tj. temacie czasu teraźniejszego i temacie bezokolicznika. Temat cz. ter. uwidocznia się po odcięciu końcówki fleksyjnej w danej formie osobowej czasownika i składa się z rdzenia i zakończenia tematycznego (przyrostka tematycznego), np. **nes-o-[mь]*, **nes-e–[šь]*, **nes-e–[tь]*; **dvi-g-no–[mь]*, **dvig-ne–[šь]*, **dvig-ne–[tь]*; **zna-jo–[mь]*, **zna-je–[šь]*, **zna-je–[tь]*; **pros-jo–[mь]*, **pros-i–[šь]*, **pros-i–[tь]*. Temat bezokolicznika otrzymujemy po oddzieleniu w obrębie całej struktury wyrazowej charakterystycznej dla niego końcówki *-ti*, np. **nes-[ti]*, **dvig-nǫ-[ti]*, **zna-[ti]*, **pros-i-[ti]*. Ma on zróżnicowaną postać morfologiczną:

– może być równy rdzeniowi (z zakończeniem spółgłoskowym lub samogłoskowym), np. **ne-s-[ti]*, **rek-[ti]*, **bi-[ti]*, **ču-[ti]*, **kry-[ti]*, **ję-[ti]*, **plu-[ti]* 'płynąć', **mel-[ti]* → **mlě-[ti]*, **mer-[ti]* → **mrě-[ti]*;

– może również być równy rdzeniowi rozszerzonemu przyrostkiem tematycznym, np.:

*-a-: *bьr-a-[ti]*, **zъv-a-[ti]*;

*-e-: *um-ě-[ti]*, **vid-ě-[ti]*, **vis-ě-[ti]*, **boj-ě-[ti]* → **boj-a-[ti]*, **krič-ě-[ti]* → **krič-a-[ti]*, **bež–ě-[ti]* → **bež-a-[ti]*;

*-i-: *mol-i-[ti]*, **pros-i-[ti]*, **rod-i-[ti]* – w tej sytuacji temat bezokolicznika jest tożsamy z tematem czasu teraźniejszego;

*-ja-: *da-ja-[ti]*;

*-va-: *by-va-[ti]*;

*-ova-: *kup-ova-[ti]*.

2.1. Proste formy fleksyjne czasowników w języku psł.

Zróżnicowane tematy czasowników stanowiły podstawę tworzenia różnych ich form fleksyjnych (w tym sensie były one sfunkcjonalizowane). Od tematu czasu teraźniejszego były tworzone:

1) czas teraźniejszy, np. lp. 1 os. **rekomь* → **rekǫ*, 2 os. **rečešь*, 3 os. **rečetь*; lmn. 1 os. **rečemъ*, 2 os. **rečete*, 3. os. **rekonti* → **rekǫtь*; lpodw. 1 os. **rečevě*, 2 os. **rečeta*, 3 os. **rečete* (pol. *rzekę, rzeczesz, rzecze...*);

2) tryb rozkazujący (życzący), np. lp. 1 os. - - -, 2 os. **dvigni*, 3 os. **dvigni*; lmn. 1 os. **dvignemъ*, 2 os. **dvignete*, 3 os. - - -; lpodw. 1 os. **dvignevě*, 2 os. **dvigneta*, 3 os. - - - (pol. *dźwignij, niech dźwignie, dźwignijmy...*);

3) aoryst asygmatyczny, np. lp. 1 os. **mogъ*, 2 os. **može*, 3 os. **može*; lmn. 1 os. **mogomъ*, 2 os. **možete*, 3 os. **mogǫ*; lpodw. 1 os. **mogově*, 2 os. **možeta*, 3 os. **možete* (pol. czas. *móc*);

4) imiesłów czasu teraźniejszego czynny, np. r.m. M. **nesy*, D. **nesǫtja*, C. **nesǫtju*, B. **nesǫtjь*, N. **nesǫtjemь*, Msc. **nesǫtji*, W. **nesy*; lmn. M. **nesǫtje*, D. **nesǫtjь*, C. **nesǫtjemъ*, B. **nesǫtję*, N. **nesǫtji*, Msc. **nesǫtjixъ*, W. **nesǫtje*; lpodw. M., B., W. **nesǫtja*, D., Msc. **nesǫtju*, C., N. **nesǫtjema* (pol. czas. *nieść* → im. *niosący*);[100]

5) imiesłów czasu teraźniejszego bierny, np. r.m. M. **beromъ*, D. **beroma*, C. **beromu*, B. **beromъ*, N. **beromomъ*, Msc. **bero mě*, W. **berome*; lmn. M. **beromi*, D. **beromъ*, C. **beromomъ*, B. **beromy*, N. **beromy*, Msc. **beromexъ*, W. **beromi*; lpodw. M., B., W. **beroma*, D., Msc. **beromu*, C., N. **beromoma* (psł. czas. **bьrati* – pol. *brać*);

6) czas przyszły prosty (wyrażony w odniesieniu do czasowników dokonanych za pomocą form czasu teraźniejszego), np. **bǫdǫ*, **damъ*, **ubijǫ*, **napišǫ*, **priidǫ*, **vъznesǫ*, **vъspojǫ*.

Od tematu bezokolicznika tworzono:

7) imperfectum (czas przeszły niedokonany), np. lp. 1 os. **viděaxъ*, 2 os.

[100] Imiesłów czasu teraźniejszego czynny należał (tak jak i pozostałe imiesłowy) do nieosobowych form czasownika, które się deklinowały. W zrekonstruowanej odmianie tego imiesłowu czasownika **nesti* (= pol. *nieść*) występująca w śródgłosie samogłoska *-ǫ-* pochodzi z wcześniejszego połączenia *-on-*, np. **nesǫtja* ← **nesontja*, i dopiero w tej wcześniejszej formie widoczny jest temat cz. ter. **nes-o-* (zob. II.2.). Psł. grupa *tj* w jęz. płd.słow. → *št*, stąd w jęz. scs formy typu *nesǫšta, nesǫštu, nesǫštь...* W jęz. zach.słow., a więc także w jęz. pol., *tj* → *c'* → *c* (*niosąca, niosącu, niosąc...*).

viděaše, 3 os. **viděaše*; lmn. 1 os. **viděaxomъ*, 2 os. **viděašete*, 3 os. **viděaxǫ*; lpodw. 1 os. **viděaxově*, 2 os. **viděašeta*, 3 os. **viděašete* (pol. czas. *widzieć*);

8) aoryst sygmatyczny (I, II), np. lp. 1 os. **dvignǫxъ*, 2 os. **dvignǫ*, 3 os. **dvignǫ*; lmn. 1 os. **dvignǫxomъ*, 2 os. **dvignoste*, 3 os. **dvignǫšę*; lpodw. 1 os. **dvignǫxově*, 2 os. **dvignǫsta*, 3 os. **dvignǫste* (pol. czas. *dźwignąć*);

9) imiesłów czasu przeszłego czynny I, np. r.ż. lp. M. **nesъši*, D. **nesъšę*, C. **nesъši*, B. **nesъšǫ*, N. **nesъšejǫ*, Msc. **nesъši*, W. **nesъši*; lmn. M. **nesъšę*, D. **nesъšь*, C. **nesъšamъ*, B. **nesъšę*, N. **nesъšami*, Msc. **nesъšaxъ*, W. **nesъšę*; lpodw. M., B., W. **nesъši*, D., Msc. **nesъšu*, C., N. **nesъšama* (pol. czas. *nieść* – im. *niósłszy*);

10) imiesłów czasu przeszłego czynny II, np. r.m. lp. M. **zъnalъ*, D. **zъnala*, C. **zъnalu*, B. **zъnalъ*, N. **zъnalomъ*, Msc. **zъnalě*, W. **zъnale*; lmn. M. **zъnali*, D. **zъnalъ*, C. **zъnalomъ*, B. **zъnaly*, N. **zъnaly*, Msc. **zъnalěxъ*, W. **zъnali*; lpodw. M., B., W. **zъnala*, D., Msc. **zъnalu*, C., N. **zъnaloma* (pol. czas. *znać* – im. *znał*);

11) imiesłów czasu przeszłego bierny, np. r.m. lp. M. **bьranъ*, D. **bьrana*, C. **bьranu*, B. **bьranъ*, N. **bьranomъ*, Msc. **bьraně*, W. **bьrane*; lmn. M. **bьrani*, D. **bьranъ*, C. **bьranomъ*, B. **bьrany*, N. **bьrany*, Msc. **bьraněxъ*, W. **bьrani*; lpodw. M., B., W. **bьrana*, D., Msc. **bьranu*, C., N. **bьranoma* (pol. czas. *brać* – im. *bran* → *brany*);

12) supinum, tj. nieodmienna forma czasownika zastępująca wypowiedzenie okolicznikowe celu, np. **nestъ* 'by nieść', **xvalitъ* 'by chwalić', **videtъ* 'by widzieć', **rektъ* 'by rzec', **pektъ* 'by piec', **žrětъ//žŕtъ* 'by źreć, jeść';

13) bezokolicznik, jako kontynuacja pie. C. lp. rzeczownika odsłownego, np. pie. **dō-ti-s* 'danie' → C. lp. pie. **dō-tei̯* 'dawaniu; do dania; aby dać' → psł. **da-ti* 'dać'; pie. **pī-ti-s* 'picie' → C. lp. pie. **pī-tei̯* 'piciu; do picia; aby pić' → psł. **pi-ti* 'pić'.

2.2. Złożone formy fleksyjne czasowników w języku psł.

Oprócz wymienionych wyżej prostych form fleksyjnych czasownika, tworzonych bezpośrednio od tematów czasu teraźniejszego albo bezokolicznika przez dodanie odpowiednich końcówek fleksyjnych, w jęz. psł. występowały także formy złożone (analityczne, peryfrastyczne). Istotą ich było to, że składały się one z dwóch członów wyrazowych, będących określonymi prostymi formami fleksyjnymi. W tym wypadku trudno mówić o bezpośredniej funkcji formotwórczej tematów czasownikowych, ale można mówić o funkcji pośredniej, ponieważ człony składowe złożonych form fleksyjnych były tworzone od właściwych podstaw tematycznych.

Złożone formy fleksyjne czasowników w jęz. psł. to:

14) czas przeszły złożony = imiesłów czasu przeszłego czynny II + słowo posiłkowe **byti* w odpowiedniej formie osobowej czasu teraźniejszego, np. lp. 1 os. **neslъ, nesla, neslo jesmь*, 2 os. **neslъ, nesla, neslo jesi*, 3 os. **neslъ, nesla, neslo jestъ*; lmn. 1 os. **nesli, nesly, nesla jesmь*, 2 os. **nesli, nesly, nesla jeste*, 3 os. **nesli, nesly, nesla sǫtъ* ; lpodw. 1 os. **nesla, neslě, neslě jesvě*, 2 os. **nesla, neslě, neslě jesta*, 3 os. **nesla, neslě, neslě jeste*;

15) czas zaprzeszły złożony (plusquamperfectum) = imiesłów czasu przeszłego czynny II + słowo posiłkowe **byti* w odpowiedniej formie osobowej przeszłego czasu niedokonanego (imperfectum) lub aorystu, np. lp. 1 os. **neslъ, nesla neslo běaxъ//byxъ*, 2 os. **neslъ, nesla, neslo běaše//by*, 3 os. **neslъ, nesla, neslo běaše//by*; lmn. 1 os. **nesli, nesly, nesla běa-xomъ//byxomъ*, 2 os. **nesli, nesly, nesla běašete//byste*, 3 os. **nesli, nesly, nesla běaxǫ//byšę*; lpodw. 1 os. **nesla, neslě, neslě běaxově//byxově*, 2 os. **nesla, neslě, neslě běašeta//bysta*, 3 os. **nesla, neslě, neslě běaše-te//byste*;

16) czas przyszły złożony:

a) odpowiednia forma osobowa czasowników posiłkowych **iměti, *načęti* 'zacząć', **vъčęti* 'rozpocząć', **xotěti* + bezokolicznik danego czasownika, np. scs *imamъ glagolati* 'będę mówić', *imate vъniti* 'wejdziecie', *lešti xoštǫ* 'będę leżeć';

b) imiesłów czasu przeszłego czynny II + słowo posiłkowe **byti* w odpowiedniej formie osobowej czasu przyszłego, np. scs *bǫdetъ pokajalъ sę* 'będzie się kajał', *bǫdetъ prišьlъ* 'przyjdzie';

17) tryb warunkowy (przypuszczający) = imiesłów czasu przeszłego czynny II + słowo posiłkowe **byti* w odpowiedniej formie osobowej trybu warunkowego prostego, np. lp. 1 os. **čulъ, čula, čulo bimь*, 2 os. **čulъ, čula, čulo bi*, 3 os. **čulъ, čula, čulo bi*; lmn. 1 os. **čuli, čuly, čula bimъ*, 2 os. **čuli, čuly, čula biste*, 3 os. **čuli, čuly, čula bǫ*; lpodw. 1 os.

*čula, čulě, čulě bivě, *čula, čulě, čulě bista*, 3 os. *čula, čulě, čulě biste*;[101]

18) strona bierno-zwrotna = imiesłów czasu teraźniejszego bierny//imiesłów czasu przeszłego bierny + odpowiednie formy słowa posiłkowego *byti* (*byvati*) w różnych czasach, np. *nesomъ jesmь, *nesena jesmь, *gonimъ byvaše, *vidimi bǫdete, *pobьjenъ byxъ[102].

2.3. Koniugacje w języku psł.

Drugą podstawową funkcją zróżnicowania tematów czasowników w jęz. psł. (oprócz kształtowania określonych form fleksyjnych czasownika – zob. IV.2.1) było różnicowanie ich paradygmatów (wzorców odmiany), czyli podział na koniugacje. W tej klasyfikacji za nadrzędny jest uznawany podział ze względu na zakończenie tematu czasu teraźniejszego (podział ze względu na postać tematu bezokolicznika odgrywa w tym wypadku rolę podrzędną).

Koniugacja I – czasowniki z tematem cz. ter. zakończonym na *-o-//-e-*, np. **nes-o-mь, *nes-e-šь*; **rek-o-mь, *reč-e-šь*; **ber-o-mь, *ber-e-šь*; **mьr-o-mь, *mьr-e-šь*; **pьn-o-mь, *pьn-e-šь*; **plov-o-mь, *plov-e-šь*; **zo-v-o-mь, *zov-e-šь*.

Koniugacja II – czasowniki z tematem cz. ter. zakończonym na *-no-//-ne*, np. **dvig-no-mь, *dvig-ne-šь*; **kos-no-mь, *kos-ne-šь* 'dotykać'.

Koniugacja III – czasowniki z tematem cz. ter. zakończonym na *-jo-//-je-*, np. **grě-jo-mь, *grě-je-šь*; **mel-jo-mь, *mel-je-šь*; *děla-jo-mь, *děla-je-šь*; **zna-jo-mь, *zna-je-šь*; **umě-jo-mь, *umě-je-šь*; **bi-jo-mь, *bi-je-šь*; **kry-jo-mь, *kry-je-šь*; **byva-jo-mь, *byva-je-šь*; **da-jo-mь, *da-je-šь*; **kupu-jo-mь, *kupu-je-šь*.

[101] W jęz. scs w funkcji formy warunkowej słowa posiłkowego **byti* mogły także występować formy aorystu (*byxъ, by, by, byxomъ, byste, byšę, byxově, bysta, byste*) lub formy będące wynikiem kontaminacji (*bixomъ ← bimъ + byxomъ, bišę ← biste + byšę*).

[102] W jęz. scs stronę bierną tworzono także poprzez połączenie formy strony czynnej czasownika z zaimkiem zwrotnym *sę*, np. *narečeši sę* 'będziesz nazwany'. Konstrukcje te, charakterystyczne zapewne także dla jęz. psł., miały również znaczenie strony zwrotnej – *narečeši sę* 'nazwiesz się' i w późniejszych fazach rozwojowych jęz. słow. wyspecjalizowały się w tej funkcji – por. pol. *nazwać się, umyć się, zapisać się* itp.

Koniugacja IV – czasowniki z tematem cz. ter. zakończonym na *-jo-//-i-*, np. **xval-jo-mь, *xval-i-šь*; **lub-jo-mь, *lub-i-šь*; **vid-jo-mь, *vid-i-šь*; **slyx-jo-mь, *slyx-i-šь*; **sěd-jo-mь, *sěd-i-šь*; **pors-jo-mь, *pors-i-šь*; **rod-jo-mь, *rod-i-šь*; **běg-jo-mь, *běg-i-šь*.

Koniugacja V – tzw. atematyczna – cztery czasowniki, których końcówki osobowe łączą się bezpośrednio z rdzeniem (brak tu przyrostka tematycznego), podlegającym różnym przekształceniom fonetycznym w porównaniu z postacią pierwotną: **byti* 'być', **jes-mь, *je-si* ← **jes-si*; **věděti* 'wiedzieć', **vě-mь* ← **věd-mь, *vě-si* ← **věd-si*; **dati* 'dać', **da-mь* ← **dad-mь, *da-si* ← **dad-si*; **jadti* → **jasti* 'jeść', **ja-mь* ← **jad-mь, *ja-si* ← **jad-si*[103].

[103] Przedstawiony podział psł. koniugacji został opracowany przez niemieckiego językoznawcę A. Leskiena (1840–1916). W językoznawstwie diachronicznym bywa także stosowany schemat klasyfikacyjny przyjęty przez polskiego językoznawcę T. Lehra-Spławińskiego (1891–1965), uwzględniający podział na trzy koniugacje: I. *-o-//-e-*, II. *-i-*, III. atematyczna oraz występujące w ich obrębie klasy i grupy koniugacyjne.

3. KATEGORIE FLEKSYJNE OSOBOWYCH FORM CZASOWNIKA W JĘZYKU PSŁ.

Z przedstawionego wcześniej wykazu form fleksyjnych czasowników w jęz. psł. (por. IV.2.1.-2.) wynika, że dzieliły się one na odmienne i nieodmienne, a formy odmienne podlegały koniugacji lub deklinacji.

I. Odmienne formy czasowników:

1. Koniugujące się (osobowe):

a) proste: czas teraźniejszy, tryb oznajmujący, tryb rozkazujący, strona czynna, aoryst asygmatyczny, czas przyszły prosty, imperfectum, aoryst sygmatyczny (I, II);

b) złożone: czas przeszły złożony, czas zaprzeszły złożony, czas przyszły złożony, tryb warunkowy, strona bierno-zwrotna.

2. Deklinujące się (imienne): imiesłów czasu teraźniejszego czynny, imiesłów czasu teraźniejszego bierny, imiesłów czasu przeszłego czynny I, imiesłów czasu przeszłego czynny II, imiesłów czasu przeszłego bierny.

II. Nieodmienne formy czasowników: supinum, bezokolicznik.

Z zestawienia tego wynika, że podstawowe koniugacyjne kategorie czasowników w jęz. psł. to: **osoba**, **liczba**, **czas**, **tryb**, **strona**, do kategorii deklinacyjnych należy natomiast zaliczyć: **rodzaj**, **przypadek** i **liczbę** (por. III.4.1.-3.).

3.1. Kategoria osoby i liczby

W systemie fleksyjnym jęz. psł. występowały trzy osoby (1, 2, 3) w liczbie pojedynczej, mnogiej i podwójnej. Ich podstawowymi wyznacznikami były końcówki fleksyjne osobowych form czasowników, współwystępującymi zaś formy zaimków osobowych: lp. 1 os. **azъ* [← pie. **eg'hom*], 2 os. **ty* [← pie. **tū*]; lmn. 1 os. **my* [← pie. **mes-?*]; w os. **vy* [← pie. **i̯us-?*]; lpodw. 1 os. **na, vě* [← pie. **no-? u̯ē-*]; 2 os. **va* [← *pie. *u̯ō-?*]. Funkcję zaimkowego wykładnika 3 os. w jęz. psł. przejął pierwotny zaimek wskazujący **onъ, ona, ono* (por. pie. **so* 'on, ten', **tot* 'ono, to', **oi̯no-* 'jeden')[104]. Jak już zaznaczono, system ten obejmował trzy subkategorie liczby: pojedynczą, mnogą i podwójną, kontynuujące stan charakterystyczny dla jęz. pie. Pierwotnie oznaczały one pojedynczość, mnogość lub podwójność (parzystość) obiektu i należy zakładać, że te funkcje spełniały również na gruncie jęz. psł. Zarazem – na podstawie zabytków jęz. scs – można przypuszczać, że już w psł. zakres stosowania liczby podwójnej był ograniczony. Nie stosowano jej bezwyjątkowo w konstrukcjach składniowych dotyczących parzystych obiektów, lecz przede wszystkim w połączeniach z liczebnikami *dwa, oba* oraz w odniesieniu do obiektów określanych (wiadomych, znanych)[105].

3.2. Kategoria czasu

Kategoria czasu wyraża relację między momentem (okresem) wykonywania czynności a momentem mówienia. Równoczesność tych momentów konstruuje subkategorię teraźniejszości, zachodzenie czynności przed aktem mówienia – subkategorię przeszłości, zachodzenie czynności po momencie mówienia – subkategorię przyszłości. Wszystkie one w jęz. psł. są dziedzictwem praindoeuropejskim (por. IV.1.), jednakże zróżnicowaną genezę, chronologię i funkcje mogły mieć ich morfologiczne wykładniki, stąd potrzeba komentarza.

3.2.1. CZAS TERAŹNIEJSZY

Czas teraźniejszy stanowi kontynuację systemu jęz. pie. W jęz. psł. tworzono go przez dodanie do tematu czasu teraźniejszego czasowników odpowiednich końcówek fleksyjnych. Ewolucję tych końcówek oraz

[104] Jeżeli chodzi o genezę i odmianę zaimków osobowych, to por. III.6.

[105] A. Weinsberg, *Gramatyka porównawcza języków indoeuropejskich*, cz. III, IV, V, Warszawa 1990, s. 42-43.

przykłady odmiany zawierają uwagi przedstawione wcześniej (zob. IV.1., 2., 2.3.).

3.2.2. CZASY PRZESZŁE

Podstawową formą czasu przeszłego, odziedziczoną z jęz. pie., był **aoryst**, określający pierwotnie w jęz. psł. jedynie przeszłość czynności (stanu). O jego prymarności świadczą zróżnicowane sposoby tworzenia (aoryst sygmatyczny I, II; aoryst asygmatyczny) oraz wtórne funkcje semantyczne, które zaczął pełnić w okresie późnej prasłowiańszczyzny.

Aoryst sygmatyczny I tworzono przez dodanie do tematu bezokolicznika (zob. IV.2., 2.1.) przyrostka tematycznego *-s-*[106] (który w pozycji po pie. **ǐ, ī, i̯, ŭ,ū, u̯, r, k, g* → *-x-*; zob. I.1.3.2.) i odpowiedniej końcówki. W związku z przedstawioną zmianą fonetyczną (*-s-* → *-x-*) w jęz. psł. ta nowa postać przyrostka tematycznego (*-x-*) stała się – oprócz postaci pie. (*-s-*) i końcówek fleksyjnych – charakterystycznym morfologicznym wyznacznikiem form aorystycznych, choć przyrostek ten mógł podlegać dalszym zmianom w wyniku procesów fonetycznych. Przykładowe formy aorystu sygmatycznego I przedstawiają się następująco: lp. 1 os. **nosi-s-o-m* → **nosixъ*, 2 os. **nosi-s-s* → **nosi*, 3 os. **nosi-s-t* → **nosi*; lmn. 1 os. **nosi-s-o-m* → **nosixomъ*, 2 os. **nosi-s-te* → **nosiste*, 3 os. **nosi-s-n̥t* → **nosixę*, → **nosi-šę*; lpodw. 1 os. **nosi-s-o-vē* → **nosixově*, 2 os. **nosi-s-ta* → **nosista*, 3 os. **nosi-s-te* → **nosiste*[107].

Aoryst asygmatyczny (tzw. prosty) w jęz. psł. był tworzony od tematu czasu teraźniejszego zakończonego przyrostkiem *-o-//-e-*, a więc tylko czasowników koniugacji I (zob. IV.2.3.); jego zakres występowania był zatem bardzo ograniczony. Charakteryzowało go pominięcie pie. przyrostka **-s-* i bezpośrednie łączenie z tematem końcówek fleksyjnych o następującej genezie przedsłowiańskiej:

lp.	1 os.	**-o-m* → **-ъ*	**ob-rět-ъ*	'znalazłem'
	2 os.	**-e-s* → **-e*	**ob-rět-e*	
	3 os.	**-e-t* → **-e*	**ob-rět-e*	

[106] Stąd nazwa: aoryst *sygmatyczny* – od grec. nazwy litery (*sigma*).

[107] Zmiana pie. *s* → psł. *x* w pozycji po *ǐ, ī, i̯, ŭ, ū, u̯, r, k, g* nie zachodziła, jeśli *s* wchodziło w skład grupy spółgłoskowej, dlatego w części form aorystycznych zachowało się pie. *s* – por. L. Moszyński, *Wstęp do filologii słowiańskiej*, Warszawa 1984, s. 195, 265.

lmn.	1 os.	**-o-mos* → **-omъ*	**ob-rět-omъ*
	2 os.	**-e-te* → **-ete*	**ob-rět-ete*
	3 os.	**-o-nt* → **-ǫ*	**ob-rět-o*
lpodw.			
	1 os.	**-o-u̯es* → **-ově*	**ob-rět-ově*
	2 os.	**-e-ta* → **-eta*	**ob-rět-eta*
	3 os.	**-e-tes* → **-ete*	**ob-rět–ete*

W tym wypadku zatem podstawowym wyznacznikiem aorystu asygmatycznego były w jęz. psł. końcówki fleksyjne.

Aoryst sygmatyczny II powstał w okresie późnoprasłowiańskim jako forma wtórna, utworzona na podstawie dwu wcześniejszych form aorystycznych (sygmatycznego I i asygmatycznego). O późnym powstaniu aorystu sygmatycznego II świadczy sposób jego tworzenia i zróżnicowanie geograficzne postaci morfologicznej. Tworzono go od tematu bezokolicznika (zob. IV.2.3.) przez dodanie złożonego przyrostka *-o-x-* i końcówek fleksyjnych. Zakres jego występowania był również ograniczony, ponieważ tworzono go przede wszystkim w odniesieniu do tych czasowników, które miały aoryst asygmatyczny. Można zatem mówić o pewnej tendencji do wyrównania postaci aorystów wszystkich czasowników wobec odmienności form aorystu asygmatycznego w porównaniu z formami aorystu sygmatycznego I. Na obszarze Słowiańszczyzny zachodniej przyrostek tego aorystu miał postać oboczną *-e-x-* (por. np. stpol. *idziechą, pośpieszichą*), co świadczy o tym, że jego geneza wiąże się z okresem względnej tylko spoistości językowo-terytorialnej wspólnoty prasłowiańskiej.

Przykładowa odmiana czasownika **rekti* 'rzec' w aoryście sygmatycznym II przedstawiała się następująco: lp. 1 os. **rek-o-xъ*, 2 os. **[reče]*, 3 os. **[reče]*; lmn. 1 os. **rek-o-x-omъ*, 2 os. **rek-o-s-te*, 3 os. **rek-o-š-ę*; lpodw. 1 os. **rek-o-x-ově*, 2 os. **rek-o-s-ta*, 3 os. **rek-o-s-te*.

Jak zaznaczono, różne formy aorystu w okresie późnoprasłowiańskim zaczęły pełnić wtórne funkcje semantyczno-aspektowe. W odniesieniu do aorystu punkt ciężkości przesunął się w tym okresie z funkcji oznaczania w ogóle czynności przeszłej na funkcję oznaczania czynności, co prawda przeszłej, ale zarazem – i przede wszystkim – momentalnej (krótkotrwałej) i zarazem dokonanej. Wiązało się to z powstaniem innowacyjnych form fleksyjnych w obrębie kategorii czasu w jęz. późnoprasłowiańskim, tj. **imperfectum, czasu przeszłego złożonego** i **czasu zaprzeszłego złożonego**.

„Formy prsł. imperfectu są stosunkowo późnym nowotworem. Tworzy je przyrostek [tematyczny – St.D.] *-ax-* o niezbyt jasnym pochodzeniu. Najprawdopodobniej wyabstrahowany został z formacji *bě-ja-xъ* na podstawie opozycji *běxъ – bějaxъ*. Forma **bějaxъ* → *běaxъ* to pierwotny aoryst sygmatyczny od duratywnego tematu **bě-ja-*. Powstał on w wyniku rozszerzenia niedokonanego tematu *bě-* [...] duratywnym przyrostkiem tematycznym *-ja-* (por. np. *da-ti – da-ja-ti...*)[108]. Końcówki pźn. psł. imperfectum były tożsame z końcówkami aorystu asygmatycznego: lp. 1 os. **dadě-ax-ъ*, 2 os. **dadě-aš-e*, 3 os. **dadě-aš-e*; lmn. 1 os. **dadě-ax-omъ*, 2 os. **dadě-aš-ete*, 3 os. **dadě-ax-ǫ*; lpodw. 1 os. **dadě-ax-ově*, 2 os. **dadě-aš-eta*, 3 os. **dadě-aš-ete*.

Formy imperfectum oznaczały przede wszystkim czynność duratywną (długotrwałą, powtarzającą się), a zarazem niedokonaną. Semantyczna funkcja oznaczania czynności przeszłej była w tym wypadku drugorzędna i wynikała zapewne z „aorystycznej genezy" tej formy fleksyjnej (por. wyżej). Wyraźnie zatem zaznacza się komplementarność imperfectum wobec wtórnych semantyczno-aspektowych funkcji aorystów (momentalność, dokonaność).

Jak podaje Z. Stieber, **czas przeszły złożony** (łac. perfectum) istniał już niewątpliwie w późnej epoce prasłowiańskiej, podobną chronologię należy odnieść do początków **czasu zaprzeszłego złożonego** (łac. plusquamperfectum), o czym świadczy jego występowanie w zabytkach jęz. scs.[109] Strukturę obu tych form oraz przykłady odmiany przedstawiono wcześniej (zob. IV.2.2.), w tym miejscu pozostaje jedynie stwierdzić, że mogły one (uwzględniając kryterium funkcjonalne) ukształtować się dopiero wtedy, gdy wykształcone były wtórne funkcje temporalno-aspektowe aorystu i imperfectum. W zestawieniu bowiem z nimi czas przeszły złożony oznaczał pierwotnie czynność, która zaszła w przeszłości i której rezultaty jeszcze trwają w momencie mówienia o niej (tzw. formy rezultatywne), a czas zaprzeszły złożony – czynność (zdarzenie) zakończone przed momentem, o którym się mówi. Można zatem w ich powstaniu widzieć kolejne wyznaczniki oddziaływania tendencji do zwiększania precyzji w określaniu czynności przeszłej i relacji temporalno-aspektowych w jęz. psł.

[108] L. Moszyński, op.cit., s. 266.

[109] Zob. Z. Stieber, *Zarys gramatyki porównawczej języków słowiańskich*, cz. II, z. 2: *Fleksja werbalna*, Waszawa 1973, s. 51, 56.

W trakcie ewolucji subkategorii czasu przeszłego w jęz. psł. zaznaczyły się zatem trzy typy relacji w oznaczaniu czynności (zdarzenia, stanu) przeszłej przez poszczególne formy osobowe czasowników:

1) bezwzględne temporalne oznaczanie przeszłości – prymarnie aoryst, sekundarnie imperfectum (formy proste);

2) temporalno-aspektowe oznaczanie przeszłości – sekundarnie aoryst, prymarnie imperfectum (formy proste);

3) względne temporalno-rezultatywne (stanowe) oznaczanie przeszłości – czas przeszły złożony, czas zaprzeszły złożony (formy analityczne, peryfrastyczne).

3.2.3. CZAS PRZYSZŁY

W obrębie form **czasu przyszłego** w jęz. psł. nie występują bezpośrednie kontynuanty pie. czasu przyszłego sygmatycznego. Formy czasu przyszłego prostego – w odniesieniu do czasowników dokonanych – wyrażane są za pomocą form czasu teraźniejszego, w pozostałych wypadkach występują formy analityczne: tworzone za pomocą form osobowych czasowników posiłkowych i bezokolicznika (tzw. futurum primum) lub za pomocą imiesłowu czasu przeszłego czynnego II i formy *bǫdǫ* (tzw. futurum exactum) – zob. IV.2.2.

3.3. Kategoria trybu

System trybów w jęz. pie. był rozbudowany. Składały się na niego:

1) tryb orzekający, oznajmujący (łac. *indicativus*);

2) woluntatywny tryb życzący (łac. *optativus*);

3) woluntatywny tryb rozkazujący (łac. *imperativus*);

4) tryb przypuszczający, warunkowy (łac. *coniunctivus* 'łączący', ponieważ pełnił on – oprócz funkcji modalnych – funkcje gramatyczne, m.in. podporządkowany był następstwu czasów, łac. *consecutio temporum*).

W jęz. psł. dokonało się uproszczenie trybów w porównaniu z podstawą pie. Bezpośrednią kontynuacją jest jedynie tryb orzekający, którego przykłady zawierają wzorcowe odmiany w czasie teraźniejszym, czasach przeszłych i przyszłych (zob. IV.2.1.-2.3., 3.2.).

Dwa woluntatywne tryby pie. zostały zastąpione jednym – kumulującym funkcję życzącą i rozkazującą z przewagą tej drugiej; dlatego też przyjęto termin **tryb rozkazujący**. Jego podstawę stanowił pie. tryb życzący. Psł. tryb rozkazujący był tworzony od tematu czasu teraźniejszego za pomocą genetycznie pie. przyrostka tematycznego *-i-* oraz końcówek fleksyjnych charakterystycznych dla psł. czasów przeszłych. W wyniku procesów fonetycznych zachodziły w tych formach zmiany perintegracyjne, stąd ostateczne postacie fleksyjne czasowników w trybie rozkazującym odbiegały od form wczesnoprasłowiańskich.

Psł. **nesti* = pol. *nieść*[110]

lp.	1 os.	- - -		
	2 os.	**nes-o-i-s* →	**nes-oi̯* →	**nes-i_2*
	3 os.	**nes-o-i-t* →	**nes-oi̯* →	**nes-i_2*
lmn.	1 os.	**nes-o-i-mъ* →	**nes-oi̯-mъ* →	**nes-$ě_2$-mъ*
	2 os.	**nes-o-i-te* →	**nes-oi̯-te* →	**nes-$ě_2$-te*
	3 os.	- - -		
lpodw.	1 os.	**nes-o-i-ve* →	**nes-oi̯-vě* →	**nes-$ě_2$-vě*
	2 os.	**nes-o-i-ta* →	**nes-oi̯-ta* →	**nes-$ě_2$-ta*
	3 os.	- - -		

Z powyższego przykładu odmiany wynika, że w zasadzie w jęz. psł. nie tworzono form 1 os. lp. oraz 3 os. lmn. i podw. trybu rozkazującego. Jedynym czasownikiem, który w zabytkach jęz. scs ma poświadczone wszystkie formy osobowe jest **byti*, tworzący tryb rozkazująco-życzący od podstawy **bǫd-* : *bǫděmь, bǫdi, bǫdi*; *bǫděmъ, bǫděte, bǫdǫ*; *bǫděvě, bǫděta, bǫděte*[111].

Pie. tryb przypuszczający (*coniunctivus*) zaniknął w jęz. psł., a na jego miejscu wytworzył się **tryb warunkowy** (łac. *conditionalis* ← *condicio* 'umowa, warunek'), mający postać formy złożonej (analitycznej, peryfrastycznej), składającej się z imiesłowu czasu przeszłego czynnego II i słowa posiłkowego **byti* w formie trybu warunkowego (zob. IV.2.2.). To słowo posiłkowe wywodzi się z pie. formy życzącej (optatywnej): pie. **bhū-i* → **bu̯i* → **bi*. Jego odmiana miała postać następującą: lp. 1 os. **bimь*, 2 os. **bis* → **bi*, 3 os. **bit* → **bi*; lmn. 1 os. **bimъ*, 2 os. **biste*, 3 os. **bǫ*; lpodw. 1 os. **bivě*, 2 os. **bista*, 3 os. **biste*.

Już w jęz. psł. odmiana słowa posiłkowego **bimь* ulegała wpływom aorystycznych form od **byti*; stąd *-s-* w formach lmn. i lpodw. – por. odm. aorystu **byti*: lp. 1 os. **byxъ*, 2 os. **by*, 3 os. **by*; lmn. 1 os. **byxomъ*, 2 os. **byste*, 3 os. **byšę*; lpodw. 1 os. **byxově*, 2 os. **bysta*, 3 os. **byste*.

[110] W odmianie tego psł. czasownika zmiany perintegracyjne były wynikiem zanikania spółgłosek w wygłosie (tzw. prawo sylaby otwartej) oraz monoftongizacji dyftongu *oi̯* → i_2 (w wygłosie), *oi̯* → $ě_2$ (w śródgłosie).

[111] Por. L. Moszyński, op.cit., s. 269.

3.4. Kategoria strony

Kategoria strony wyraża stosunek czynności do członów rzeczownikowych z nią związanych (podmiotu i dopełnienia). W stronie czynnej podmiot jest punktem wyjścia czynności, a dopełnienie jest punktem docelowym. W stronie biernej odwrotnie – podmiot gramatyczny jest punktem dojścia czynności, a sprawca czynności (podmiot logiczny) jej punktem wyjścia. W stronie zwrotnej jest wyrażona sytuacja, gdy czynność – wychodząc od podmiotu – wraca do niego.

W jęz. pie. występowały dwie subkategorie strony: **czynna** (łac. *activum*) i **bierno-zwrotna** (łac. *medio passivum*) tworzone selektywnie od różnych grup czasowników. Strona bierno-zwrotna wyrażała *bierność* (podporządkowanie się czynności wykonywanej przez kogoś innego), *zwrotność* (wykonywanie czynności odnoszącej się do siebie), *wzajemność* (wykonywanie przez dwa podmioty czynności, której obiektem jest drugi podmiot).

Podobne relacje występowały w jęz. psł. Można zatem mówić o występowaniu strony czynnej i bierno-zwrotnej. Tę pierwszą obrazują wszystkie przedstawione dotąd przykłady odmiany osobowych form czasownika; zagadnienie to nie wymaga zatem komentarza. Strona bierno-zwrotna nie miała (w przeciwieństwie do jęz. pie.) form prostych (syntetycznych), jedynie złożone. Tworzono ją poprzez połączenie imiesłowu biernego czasu teraźniejszego lub przeszłego ze słowem posiłkowym **byti* w różnych czasach i trybach, np. scs *vidimъ jestъ, pobьjenъ byxъ, gonimъ byvaaše běsomь, sъpasenъ bǫdetъ*. W tych konstrukcjach uwidocznia się przede wszystkim pasywność podmiotu.

Konstrukcje tej strony tworzono również poprzez połączenie osobowej formy czasownika w stronie czynnej z zaimkiem zwrotnym *są* (forma biernika), np. scs *narečeši sę* 'będziesz nazwany, nazwiesz się', *plakati sę, bojati*

sę, moliti sę, lub *si* (forma celownika), np. scs *pominati si* 'myśleć samemu o czymś, mniemać', *sъtǫžiti si* 'martwić się, być powodem zmartwienia'. W tego typu konstrukcjach wyraźniej była zaznaczona zwrotność (medialność) czynności, której obiektem był podmiot.

4. KATEGORIA ASPEKTU W JĘZYKU PSŁ.

4.1. Aspekt w języku pie.

Kategoria aspektu (łac. *aspectus* 'widok, obraz, wygląd') wyraża zróżnicowanie czynności określanej przez czasownik. Podstawowa opozycja w tym zakresie to **dokonaność** i **niedokonaność**, którą w jęz. pie. niejako uzupełniała **rezultatywność** (zob. IV.3.2.2.). Te trzy subkategorie mają za punkt odniesienia moment zakończenia czynności (akcji) określanej (nazywanej) przez czasownik: dokonaność = czynność zakończona, niedokonaność = czynność nie zakończona, rezultatywność = czynność zakończona, ale jej wyniki «trwają». W jęz. pie. aspekt był wyrażany przez temat fleksyjny, który mógł być tożsamy z morfemem leksykalnym, np. ndk. pie. **Ḛei-* 'iść', **ḱei̯-* 'leżeć', **gᵘhen-* 'bić', **su̯ep-* 'spać', **stAnt-* 'stać'; dk. pie. **bhuH-* 'urodzić się, wyrosnąć, stać się', **likᵘe-* 'zostawić', **u̯ide-* 'zobaczyć', lub też był rozszerzany przez przyrostki//przedrostki tematyczne (tematotwórcze), np. ndk. pie. **mol-e-* 'mleć', **tus-sk-* 'cieszyć się', **u̯edh-e-* 'prowadzić'; dk. pie. **pekᵘ-s-* 'ugotować', **sAe-neu-* 'uzyskiwać', **ki̯-neu-* 'poruszać'.

Zróżnicowanie aspektowych tematów charakterystycznych dla jęz. pie. znalazło m.in. kontynuację w jęz. grec. i łac. – por. np. grec. ndk. *deîk-ny-nai* 'pokazywać', *e-deik-nȳ-n* 'pokazywałem', *deik-nýː-ēi* 'niech pokazuje' – dk. *deîk-s-ai* 'pokazać', *é-deik-s-a* 'pokazałem', *deik-s-ēi* 'niech pokaże'; łac. ndk. *dīc-ēbā-m* 'mówiłem' – dk. *dīx-i* 'powiedziałem', jednakże pierwotne pie. zróżnicowanie tematów aspektowych zostało ostatecznie zatarte poprzez rozwój form fleksyjnych czasów dokonanych i niedokonanych (tworzonych od określonych podstaw tematycznych). W większości języków ie. te czasy przejęły znaczeniowe funkcje aspektów (por. np. jęz. fr.).

4.2. Aspekt w języku psł.

W jęz. pie. kategoria aspektu miała wykładniki leksykalno-słowotwórcze, w większości języków ie. zyskała ona wtórnie wykładniki fleksyjno-temporalne (czasy), w jęz. psł. obie te tendencje zaznaczyły się, ale w różnym stopniu. Bez wątpienia fleksyjno-temporalnymi wykładnikami kategorii aspektu dokonanego były sekundarnie aorysty, aspektu niedokonanego – prymarnie imperfectum, a aspektu rezultatywnego – prymarnie czas przeszły złożony i zaprzeszły złożony (zob. IV.3.2.). Były to jednak, jak zaznaczono, innowacje późnoprasłowiańskie, które w językach słowiańskich zaginęły w związku z tym, że aspekt utrwalił się już w prasłowiańszczyźnie jako kategoria o wykładnikach przede wszystkim leksykalno-słowotwórczo-fonologicznych. Typy tych wykładników były następujące:

1) *ambiwalencja aspektowa*, polegająca na tym, że dany czasownik w zależności od kontekstu miał znaczenie dokonaności lub niedokonaności, co można interpretować jako wynik zatarcia się pie. różnic dwu tematów aspektowych; do takich czasowników psł. m.in. należały: **iti, *věrovati, *viděti, *vitati*;

2) *homonimiczność par aspektowych*, np. psł. ndk. **pomazati – pomazajǫ, pomazaješi*, dk. **pomazati – pomažǫ, pomažeši*, znajdująca zapewne podobne uwarunkowania jak ambiwalencja aspektowa;

3) *supletywizm tematów bezafiksalnych* jako rezultat pie. różnic tematów aspektowych, por. pie. ndk. **Ees-* 'być' : dk. **bhuH-* 'stać się' → psł. ndk. **jes-* (cz. ter. np. *jesmь, jesi, jestъ...*), **bě-* (cz. przesz. np. *běaxъ, běaše, běaxomъ...*) : dk. **bǫd-* (cz. ter. – przysz. np. *bǫdǫ, bǫdeši, bǫdetъ...*) **by-* (cz. przesz. np. *byxъ, by, bystъ, byxomъ...*);

4) *zróżnicowanie przyrostków tematycznych*, rozbudowujących morfem leksykalny i tworzących nową postać tematu fleksyjnego, np. psł. ndk. **dvig-a-ti, *sěd-a-ti*, dk. **dvig-nǫ-ti, *sěd-ϕ-ti*;

5) *apofoniczne zróżnicowanie rdzeni* czasowników przedrostkowych, np. psł. ndk. **prinositi, *isceljati*, dk. **prinesti, *iscěliti* (zob. II.2.3.);

6) *supletywizm rdzeni* czasowników przedrostkowych, np. psł. ndk. **proxoditi* 'przechodzić', dk. **proiti* 'przejść';

7) *przedrostki aspektotwórcze*, tj. wprowadzające znaczenie dokonaności czasowników, np. psł. ndk. **xvaliti, *pisati, *dělati, *lubiti, *nesti*, dk. **poxvaliti, *napisati, *sъdělati, *vъzlubiti, *donesti*.

Większość typów wykładników kategorii aspektu znajdowała swe podstawy w systemie aspektów jęz. pie. (pkt. 1-7), charakter innowacyjny miały przedrostki aspektotwórcze, które w jęz. psł. występowały seryjnie, co pozwala na wniosek, że w tym okresie ukonstytuowała się dokonana lub niedokonana słowotwórcza postać czasownika.

5. TENDENCJE ROZWOJOWE PRASŁOWIAŃSKIEJ FLEKSJI WERBALNEJ

5.1. Kontynuacja stanu pie.

System odmiany czasowników w jęz. psł. jest kontynuacją stanu pie. Wyraźnym tego przykładem jest zachowanie pie. kryterium formalno-tematycznego podziału na koniugacje i podstawowej roli dwu tematów czasowników (tj. tematu czasu teraźniejszego i bezokolicznika), stanowiących podstawy tworzenia kolejnych form fleksyjnych (zob. IV.2.1.-3.). W tym wypadku mamy do czynienia z inną sytuacją niż w odniesieniu do rzeczowników, w których pierwotne pie. formalne kryterium tematyczne zostało zastąpione w jęz. psł. przez znaczeniowe kryterium rodzaju (zob. III.3.2.). Można więc mówić o większym konserwatyzmie prasłowiańskiej fleksji werbalnej w porównaniu z fleksją imienną.

Zasób końcówek fleksyjnych osobowych form czasowników również stanowi kontynuację stanu pie. (zob. np. IV.1.1.), z jęz. pie. przejęła prasłowiańszczyzna także kategorie fleksyjne czasownika, tj. kategorię osoby, liczby, czasu, trybu, strony i aspektu. Podkreślić jednak należy, że o bezpośredniej kontynuacji można mówić jedynie w odniesieniu do kategorii osoby, liczby i strony. W obrębie kategorii czasu tylko czas teraźniejszy, aoryst sygmatyczny I i aoryst asygmatyczny bezpośrednio wiążą się z odpowiednimi pie. formami fleksyjnymi. Podobnie jedynie tryb orzekający kontynuuje tę formę fleksyjną z jęz. pie., a w odniesieniu do wykładników aspektu jęz. psł. wprowadził szereg daleko idących innowacji.

Do dziedzictwa pie. w jęz. psł. należy zaliczyć także supletywizm form czasownikowych, wiążący się z pie. zróżnicowaniem tematów form czasownikowych, por. np. supletywizm w odmianie słowa posiłkowego *być* ← **byti* : psł. **by-* (pie. **bhū-*) : psł. **jes-* (pie. **es-*) : psł. **bǫd-* (pie. **bhoų-n-d-*) : psł. **bě-* (pie. **bhu-ē-*) : psł. **bi-* (pie. **bhu-i-*).

5.2. Modyfikacje dziedzictwa pie.

W okresie późnoprasłowiańskim zaznaczyła się tendencja do zatarcia pie. trójskładnikowej struktury morfologicznej osobowych form czasownika: morfem leksykalny + przyrostek tematotwórczy + końcówka fleksyjna → morfem leksykalny (rdzeń, temat) + końcówka fleksyjna, co jest widoczne w formach 1 os. lp. i 3 os. lmn. cz. ter.: **nes-ǫ* ← **nes-ō-mь, *nes-ǫtъ* ← **nes-ǫtь* ← **nes-o-nti* (zob. IV.1.). Jest to, co należy podkreślić, dopiero wstępna faza tego procesu – nie objął on wszystkich form osobowych w jęz. psł. i w jęz. scs – zatem i w tym wypadku można mówić o większej zachowawczości psł. fleksji werbalnej w porównaniu z fleksją imienną (zob. III.3.1.). W ostatecznej konsekwencji tendencja ta doprowadziła jednak do utrwalenia się dwuskładnikowej struktury morfologicznej osobowych form czasownika w językach słowiańskich. Czynnikami sprawczymi były zmiany fonetyczne zachodzące w formach wyrazowych, determinujące zjawiska perintegracji morfologicznej. Zmiany fonetyczne (*-s-* → *-x-* w językach centralnych, tendencja do sylaby otwartej, palatalizacje, monoftongizacje dyftongów itp.) powodowały również przekształcanie się postaci końcówek fleksyjnych odziedziczonych z jęz. pie. (zob. IV.1.1.).

Pozostałe modyfikacje zachodziły już w warstwie fleksyjnej (gramatycznej). Należy tu wymienić:

– upraszczanie pie. podsystemu trybów poprzez scalenie dwu pie. trybów woluntatywnych (życzącego i rozkazującego) i ukształtowanie się nowego psł. trybu rozkazującego (zob. IV.3.3.);

– ukształtowanie się nowego analitycznego (złożonego) psł. trybu warunkowego w miejscu pie. trybu przypuszczającego (zob. IV.3.3.);

– nadanie nowej analitycznej (złożonej) formy stronie bierno-zwrotnej zamiast syntetycznej postaci pie. (zob. IV.3.4.);

– wprowadzenie złożonych (analitycznych) form czasu przyszłego w miejsce pie. czasu przyszłego sygmatycznego (zob. IV.3.2.3.);

– ukształtowanie nieodmiennej formy bezokolicznika na podstawie C. lp. rzeczownika odsłownego (zob. IV.2.1.).

– wykształcenie wtórnych fleksyjno-temporalnych wykładników aspektu i rozwinięcie leksykalno-słowotwórczo-fonologicznych wykładników tej kategorii, np. seryjnych przedrostków aspektotwórczych (zob. IV.4.2.).

5.3. Innowacje psł.

Procesy innowacyjne na gruncie psł. dotyczyły przede wszystkim kategorii czasu i aspektu. Charakter innowacji miały, powstałe w okresie późnoprasłowiańskim, formy aorystu sygmatycznego II, imperfectum, czasu przeszłego złożonego i czasu zaprzeszłego złożonego, wyrażające zarówno czynność przeszłą, jak i jej aspekt, tj. dokonaność (aoryst), niedokonaność (imperfectum) i rezultatywność (czasy złożone) – zob. IV.3.2.2. Co prawda funkcje aspektowe tych czasów nie utrwaliły się w jęz. słowiańskich, a i w jęz. psł. były jedynie wtórnymi wykładnikami aspektu, niemniej jednak ich dalsza ewolucja odegrała znaczną rolę w rozwoju kategorii czasu w języku polskim. Oprócz tej grupy zjawisk innowacyjnych, jako ważny systemowo proces, należy wymienić ukonstytuowanie się w jęz. psł. dokonanej lub niedokonanej słowotwórczej postaci czasowników (zob. IV.4.2.).

6. SYSTEM KONIUGACYJNY W JĘZYKU POLSKIM

6.1. Struktura morfologiczna wyrazu

W okresie stpol. (X–XV w.), poczynając od zapisów w najdawniejszych zabytkach jęz. pol. (zob. I.3.3.), struktura morfologiczna form czasownikowych ma postać dwuczłonową: temat fleksyjny + końcówka. Podkreślić przy tym należy, że ten podział odbiegał od dawnych psł. granic morfologicznych w wyniku zmian fonetycznych i procesów perintegracji, które w jęz. psł. (w jego późnej fazie rozwojowej) były zaledwie zapoczątkowane (zob. IV.1.), a w jęz. stpol. już zakończone.

Przykładowe formy:

		Psł.	Stpol. i śrpol.
		Czas teraźniejszy	
lp.	1 os.	**nes-o-mь → *nes-ǫ*	*nos-ę*
	2 os.	**nes-e-šь → *nes-e-šь*	*neś-eš*
	3 os.	**nes-e-tь*	*neś-e*
lmn.	1 os.	**nes-e-mъ*	*neś-em* (→ *neś-emy*)
	2 os.	**nes-e-te*	*neś-eće*
	3 os.	**nes-o-nti → *nes-ǫtъ*	*nos-ǫ*
lpodw.	1 os.	**nes-e-vě*	*neś-eva*
	2 os.	**nes-e-ta*	*neś-eta*
	3 os.	**nes-e-te*	*neś-eta*

Imiesłów czasu teraźniejszego bierny

lp.	M.	**rek-o-mъ*	**řekom-ϕ* (→ *řekom-y*)
	D.	**rek-o-ma*	**řekom-a* (→ *řekom-ego*)
	C.	**rek-o-mu*	**řekom-u* (→ *řekom-emu*)

B. **rek-o-mъ* **řekom-ϕ//-a* (→ *řekom-ego*)
N. **rek-o-momъ* **řekom-om* (→ *řekom-ym*)
Msc. **rek-o-me* **řekom'-e* (→ *řekom-em*)
W. **rek-o-me* **řekom-ϕ* (→ *řekom-y*)

We fleksji werbalnej mamy zatem do czynienia z analogicznymi zmianami (odziedziczonej z jęz. pie. struktury morfologicznej wyrazu) jak we fleksji imiennej. W odniesieniu jednak do imiennych części mowy zmiany te dokonały się w okresie psł. (zob. III.3.1.), zaś w odniesieniu do czasownika procesy te zachodziły później – zapoczątkowane w jęz. psł. przebiegały zapewne intensywniej już po rozbiciu wspólnoty psł. w okresie przedpolskim. W obu jednak wypadkach typowa dla polszczyzny struktura morfologiczna wyrazu ma postać dwuskładnikową.

6.2. Tematy i koniugacje

6.2.1. ZNACZENIE KRYTERIUM TEMATYCZNEGO

Wynikiem konstytutywnej – dla tworzenia form fleksyjnych i kształtowania klas koniugacyjnych czasowników (zob. IV.2.3.) – roli postaci morfologicznej tematu czasowników w jęz. psł. jest prymarność formalnego kryterium morfologicznego wyodrębniania czasowników w jęz. pol. Oznacza to, że podstawowe klasy koniugacyjne – wydzielane w odniesieniu do jęz. psł. od tematu czasu teraźniejszego – znajdują kontynuację w polszczyźnie od początków jej rozwoju.

W językoznawstwie polonistycznym dla wyróżnienia historycznie uwarunkowanych klas koniugacyjnych przyjmuje się zwykle za podstawę schemat klasyfikacyjny A. Leskiena, wyróżniający pięć koniugacji w jęz. psł. (zob. IV.2.3.), a klasy koniugacyjne jęz. pol. wydziela się na podstawie odrębności końcówek w 1. i 2. osobie liczby pojedynczej czasu teraźniejszego. W koncepcji Leskiena kryterium podziału stanowi zakończenie tematu czasowników (przyrostek tematotwórczy), w podziale dotyczącym polszczyzny jest nim postać końcówek. W obu tych klasyfikacjach nacisk kładzie się na inne nieco składniki morfologiczne formy wyrazowej (co wiąże się z przekształceniem jej struktury z trójskładnikowej na dwuskładnikową – por. IV.6.1.), ale zarazem w obu tych wypadkach mamy do czy-

nienia z kryterium formalnym, co świadczy o swego rodzaju konserwatyzmie fleksji werbalnej w porównaniu z fleksją imienną, która kryterium formalne (tematyczne) przekształciła w kryterium semantyczne, uwzględniające kategorię rodzaju (zob. III.3.2.)[112].

6.2.2. DZIEDZICTWO KONIUGACYJNE JĘZ. PSŁ. W OKRESIE STPOL.

Rozwój koniugacji w jęz. stpol. należy ujmować w dwóch podokresach:
1. X-XIII w.,
2. XIV–XV w.

Jej stan w pierwszym podokresie przedstawia zamieszczona niżej tabela 56.

Na podstawie tego zestawienia można sformułować następujące wnioski dotyczące rozwoju stpol. koniugacji:

1. Zrąb koniugacji psł. został przeniesiony na grunt stpol.; daje się to zauważyć w kontynuacji głównych klas koniugacyjnych i końcówek osobowych form czasowników.

2. W koniugacji stpol. obserwujemy wyniki oddziaływania tendencji do uproszczenia systemu koniugacyjnego – psł. koniugacje I (*-o-//-e-*) i II (*-no-//-ne-*) scaliły się w I koniugację stpol. *-ę, -'esz*. Pozostałe klasy koniugacji stpol. kontynuują paradygmatyczne wzorce psł.: psł. III (*-jo-//-je-*) → stpol. II (*-'ę, -'esz*), psł. IV (*-jo-//-i-*) → stpol. III (*-'ę, -'isz*), psł. V (atematyczna) → stpol. IV (atematyczna), przy czym – co należy podkreślić w odniesieniu do tej ostatniej – w zabytkach jęz. stpol. znajdujemy rejestrację pełnej pierwotnej odmiany jedynie słowa posiłkowego *być* (← psł. **byti*), a większość form pozostałych trzech czasowników atematycznych (zob. IV.2.3.), podawanych w opisach, ma charakter rekonstrukcji.

3. W porównaniu ze stanem psł. koniugacja stpol. wykazuje natomiast większy stopień komplikacji (zróżnicowania) repertuaru końcówek. W jęz. psł. w danych formach osobowych występowały końcówki pojedyncze, w jęz. stpol. mamy do czynienia ze współwystępowaniem dwóch lub trzech końcówek we wszystkich formach osobowych z wyjątkiem 3 os. lmn. Jest to wynikiem zmian fonetycznych i procesów perintegracyjnych, które przekształciły strukturę morfologiczną wyrazu z trójskładnikowej na dwuskładnikową (zob. IV.6.1.; IV.1.).

[112] Por. J. Tokarski, *Fleksja polska*, Warszawa 1978, s. 161-165.

Tabela 56

Liczba	Osoba	Końcówka	Koniugacja psł.				
			I. -o-//-e-	II. -no-//-ne	III. -jo-//-je	IV. -jo-//-i-	V. atematyczna
Lp.	1	*-o-mь*	*nes-ǫ* *vez-ǫ*	*dvig-nǫ* *běg-nǫ*	*my-jǫ* *pis-jǫ*	*xval-jǫ* *voz-jǫ*	*jes-mь* *da-mь*
	2	*-šь*	*nes-e-šь* *vez-e-šь*	*dvig-ne-šь* *běg-ne-šь*	*my-je-šь* *pis-je-šь*	*xval-i-šь* *voz-i-šь*	*jes-si > jesi* *dad-si > dasi*
	3	*-tь*	*nes-e-tь* *vez-e-tь*	*dvig-ne-tь* *běg-ne-tь*	*my-je-tь* *pis-je-tь*	*xval-i-tь* *voz-i-tь*	*jes-tь* *das-tь*
Lmn.	1	*-mъ*	*nes-e-mъ* *vez-e-mъ*	*dvig-ne-mъ* *běg-ne-mъ*	*my-je-mъ* *pis-je-mъ*	*xval-i-mъ* *voz-i-mъ*	*jes-mъ* *da-mъ*
	2	*-te*	*nes-e-te* *vez-e-te*	*dvig-ne-te* *běg-ne-te*	*my-je-te* *pis-je-te*	*xval-i-te* *voz-i-te*	*jes-te* *das-te*
	3	*-o-nti* *> -ǫtь*	*nes-ǫtь* *vez-ǫtь*	*dvig-nąt-ь* *běg-nǫ-tь*	*my-jǫ-tь* *pis-jǫ-tь*	*xval-jǫ-tь* *voz-jǫ-tь*	*s-ǫtь* *dad-ętь*
Lpodw.	1	*-vě*	*nes-e-vě* *vez-e-vě*	*dvig-ne-vě* *běg-ne-vě*	*my-je-vě* *pis-je-vě*	*xval-i-vě* *voz-i-vě*	*jes-vě* *dad-vě > da-ve*
	2	*-ta*	*nes-e-ta* *vez-e-ta*	*dvig-ne-ta* *běg-ne-ta*	*my-je-ta* *pis-je-ta*	*xval-i-ta* *voz-i-ta*	*jes-ta* *das-ta*
	3	*-te*	*nes-e-te* *vez-e-te*	*dvig-ne-te* *běg-ne-te*	*my-je-te* *pis-je-te*	*xval-i-te* *voz-i-te*	*jes-te* *das-te*
			Koniugacja stpol. (X-XIII w.)				
			I. *-ę, -'esz*	II. *-'ę, -'esz*	III. *-'ę,-'isz*	IV. atematyczna	
Lp.	1	*-ę, -m'*	*nios-ę, dźwign-ę* *wioz-ę, biegn-ę*	*myj-ę* *pisz-ę*	*chwal-ę* *woż-ę*	*jeś-m'* *da-m'*	
	2	*-ę, -isz, -o*	*nieś-esz, dźwigń-esz* *wieź-esz, biegń-esz*	*myj-esz* *pisz-esz*	*chwal-isz* *woź-isz*	*jeś-ɸ* **daś-ɸ*	
	3	*-e, -i* *-ć, -t*	*nieś-e, dźwigń-e* *wieź-e, biegń-e*	*myj-e* *pisz-e*	*chwal-i* *woź-i*	*jeś-ć//jes-t* **daś-ć*	
Lmn.	1	*-em, -im, -m[y]*	*nieś-em, dźwigń-em* *wieź-em, biegń-em*	*myj-em* *pisz-em*	*chwal-im* *woź-im*	*jes-m[y]//jeś-m* *da-m[y]*	
	2	*-ecie, -icie, -cie*	*nieś-ecie, dźwigń-ecie* *wieź-ecie, biegń-ecie*	*myj-ecie* *pisz-ecie*	*chwal-icie* *woź-icie*	*jeś-cie* **daś-cie*	
	3	*-ą*	*nios-ą, dźwign-ą* *wioz-ą, biegn-ą*	*myj-ą* *pisz-ą*	*chwal-ą* *wioz-ą*	*s-ą* **dadź-ą*	
Lpodw.	1	*-ewa, -iwa, -wa*	*nieś-ewa, dźwigń-ewa* *wieź-ewa, biegń-ewa*	*myj-ewa* *pisz-ewa*	*chwal-iwa* *woź-iwa*	*jes-wa* *da-wa*	
	2	*-eta, -ita, -ta*	*nieś-eta, dźwigń-eta* *wieź-eta, biegń-eta*	*myj-eta* *pisz-eta*	*chwal-ita* *woź-ita*	*jes-ta* *da-ta*	
	3	*-eta, -ita, -ta*	*nieś-eta, dźwigń-eta* *wieź-eta, biegń-eta*	*myj-eta* *pisz-eta*	*chwal-ita* *woź-ita*	*jes-ta* *da-ta*	

6.2.3. PRZEDPOLSKA INNOWACJA KONIUGACYJNA

W wyniku procesów kontrakcji, które zaszły po rozbiciu wspólnoty psł. w okresie przedpolskim (zob. II.6.1.2.) część form osobowych cz. ter. czasowników należących do psł. koniugacji III (*-jo-//-je-*) zmieniła swoją postać, np. **zna-je-šь → zn-āšь, *d'ěla-je-šь → d'ěl-āšь, *um'e-je-šь → um'-ešь, *gra-je-šь → gr-āšь; *znaj-je-tь → zn-ātь, *d'ěla-je-tь → d'el-ātь, *um'e-je-tь → um'-ētь, *gra-je-tь → gr-ātь*. Nie uległy natomiast kontrakcji formy 1 os. lp. i 3 os. lmn., prawdopodobnie dlatego, że samogłoska przed *-j-* była ustna, a po *-j-* nosowa (np. **zna-jǫ, *zna-jǫ-tъ; *d'ěla-jǫ, *d'ěla-jǫ-tь; *um'e-jǫ, *um'e-jǫ-tъ; *gra-jǫ, *gra-jǫ-tь*)[113]. Nie bez znaczenia mógł być również w tym wypadku fakt, że konsekwentna kontrakcja doprowadziłaby do unifikacji trzech form, tj. 1 os. lp., 3 os. lp. i 3 os. lmn. (*zna*). Można zatem w nieregularnym zajściu kontrakcji widzieć wynik oddziaływania tendencji do wyrazistości (zróżnicowania formalnego) form. W wyniku tej zmiany fonetycznej ta grupa czasowników psł. koniugacji III uzyskała swoistą odmianę mieszaną.

Tabela 57

Liczba	Osoba	Stan przed kontrakcją przedpol.	Stan po kontrakcji przedpol. i stan stpol.
Lp.	1	*zna-jǫ* *um'e-jǫ*	*zna-jǫ* → stpol. *znaj-ę* *um'e-jǫ* → stpol. *umiej-ę*
	2	*zna-je-šь* *um'e-je-šь*	*zn-āšь* → stpol. *zn-āsz* *um'-ēšь* → stpol. *um'-ēsz*
	3	*zna-je-tь* *um'e-je-tь*	*zna-ātь* → stpol. *zn-ā* *um'-ētь* → stpol. *um'-ē*
Lmn.	1	*zna-je-mъ* *um'e-je-mъ*	*zn-āmъ* → stpol. *zn-ām[y]* *um'-ēmъ* → stpol. *um'-ēm[y]*
	2	*zna-je-t'e* *um'e-je-t'e*	*zn-āt'e* → stpol. *zn-ācie* *um'-ēt'e* → stpol. *um'-ēcie*
	3	*zna-jǫ-tь* *um'e-jǫ-tь*	*zna-jǫ-tь* → stpol. *znaj-ą* *um'ejǫ-tь* → stpol. *umiej-ą*

W jęz. stpol. (w pierwszym podokresie jego rozwoju) w podobny sposób odmieniała się dość liczna grupa czasowników, np. *podnaszaję, pożegnaję, przyznawaję, ścwirdzaję, wylewaję, powiadaję, poznaję, uznaję,*

[113] Por. Z. Klemensiewicz, T. Lehr-Spławiński, S. Urbańczyk, *Gramatyka historyczna języka polskiego*, Warszawa 1965, s. 361.

wyznaję, rozeznaję, przysięgaję, zgibaję, zapowiadaję. W związku z tą innowacją należy przyjąć, że do XIV w. występowały następujące modele odmiany (klasy koniugacyjne) osobowych form czasowników:

I. *-ę, -'esz* (*nios-ę, nieś-esz*; *dźwign-ę, dźwigń-esz*; *wioz-ę, wieź-esz*; *biegn-ę, biegń-esz*).
IIa. *-'ę, -'esz* (*myj-ę, myj-esz*; *pisz-ę, pisz-esz*).
IIb. *-'ę, -āsz* (*znaj-ę, zn-āsz*; *powiadaj-ę, powiad-āsz*).
IIc. *-'ę, -'ēsz* (*umiej-ę, um'-ēsz*).
III. *-'ę, -'isz* (*chwal-ę, chwal-isz*; *woż-ę, woź-isz*).
IV. atematyczny (*jeś-m', jeś-ϕ*; *da-m', daś-ϕ*).

Łącznie zatem podstawowych schematów odmiany było sześć, przy czym cztery z nich (I, IIa, III, IV) genetycznie wiązały się z koniugacją psł., dwa zaś (IIb, IIc) były wynikiem procesów przedpolskich. Innowacje te skomplikowały tradycyjny system odmiany czasowników, rozbiły jednolitą psł. koniugację III (*-jo-//-je*), wprowadziły szereg form nieregularnych i niezbyt wyraźnie zróżnicowanych końcówek, np. IIa *-'ę, -'esz* : IIc *-'ę, -'ēsz*. Jak zaznaczono, przyczyną tych zmian był proces fonetyczny (kontrakcja), a więc proces nie mający motywacji morfologicznych i – tym samym – stanowiący niepożądaną komplikację systemu koniugacyjnego.

6.2.4. INNOWACJE KONIUGACJI W OKRESIE STPOL.

W drugim podokresie rozwoju stpol. koniugacji (XIV–XV w.) dość wyraźnie zaznaczyła się tendencja do uproszczenia systemu koniugacyjnego, której wynikiem są innowacje dotyczące odmiany psł. czasowników atematycznych (**byti, *dati, *jasti, *věděti* = stpol. *być* → *być, dać* → *dać, jeść* → *jeść, v'eз'eć* → *v'eз'eć*) oraz ukształtowanie się nowej polskiej koniugacji *-am, -asz//-'em, -'esz//-em, -eś.*

Zgodna z odziedziczonym z jęz. psł. schematem koniugacyjnym odmiana czasowników atematycznych w cz. ter. przedstawiała się następująco:[114]

Lp. 1 os. *jeśm', dam', jem', v'em'*
2 os. *jeś, daś, jeś, v'eś*
3 os. *jeść//jest//je, daść, jeść, v'eść*
Lmn. 1 os. *jesm[y], dam[y], jem[y], v'em[y]*
2 os. *jeśće, daśće, jeśće, v'eśće*
3 os. *sǫ, daз'ǫ, jeз'ǫ, v'eз'ǫ*

[114] Jak zaznaczono (zob. IV.6.2.2.), część z tych form ma charakter rekonstrukcji.

Lpodw. 1 os. *jesva, dava, jeva, v'eva*
2 os. *jesta, data, jeta, v'eta*
3 os. *jesta, data, jeta, v'eta*

Niewielka liczba tych czasowników, odmienność ich końcówek w porównaniu z innymi klasami koniugacyjnymi w jęz. stpol., utożsamienie się niektórych form czasowników *być* i *jeść* motywowały funkcjonalnie przekształcenie ich odmiany. Zmiany te miały zróżnicowany charakter i były powodowane kilkoma czynnikami:

1) w 1 os. lp. formy czas. *dać, jeść, wiedzieć* pozostały bez zmian = *dam', jem', wiem'* (spółgłoski wygłosowe zachowały miękkość w części aż do okresu npol. – zob. II.10.2.);

2) w 2 os. lp. powstały formy *dasz, jesz, wiesz* pod wpływem analogii do form czas. typu *masz, słuchasz,* ukształtowanych w wyniku przedpolskiej kontrakcji (zob. IV.6.2.3.); jeśli chodzi o depalatalizację wygłosu tych form – por. II.10;

3) w 3 os. lp. zbliżone fonetycznie do zakończeń bezokolicznika (*-ći* → *-ć*) grupy spółgłoskowe (*-ść*) uległy zanikowi dla rozróżnienia tych form i powstały formy *da, je, wie*;

4) w 1 os. lmn. formy *dam[y], jem[y], wiem[y]* pozostały bez zmian;

5) w 2 os. lmn. zaszła analogia do tego samego typu czas. co w 2 os. lp. – stąd formy *dacie, jecie, wiecie* (bo: *mācie, słuchācie*);

6) w 3 os. lmn. formy upodobniły się do innego wzorca koniugacyjnego: *dadzą, jedzą, wiedzą,* bo *siedzą, widzą* (trzeba tu także uwzględnić wspólne procesy depalatalizacyjne zakończone w XVI w. – zob. II.10.2.);

7) formy liczby podwójnej były zapewne stosowane do ich zaniku w XVI w. (por. IV.7.1.);

8) pierwotna stpol. odmiana słowa posiłkowego *być* utrzymywała się najdłużej, bo do początków XVI w., ale już od połowy w. XV występują formy: *jestem, jesteś, jest; jesteśmy, jesteście, są,* których podstawą (z wyjątkiem 3 os. lmn.) stała się oboczna postać 3 os. lp. *jest* w połączeniu z końcówkami wyabstrahowanymi ze zrośniętych form pierwotnego czasu przeszłego złożonego (zob. IV.7.2.2.2.): *był jeśm* → *był-em, był jeść* → *był-eś, byli jeśmy* → *byli-śmy, byli jeście* → *byli-ście* (w okresie od XV do XVII w. występowały także – choć rzadko – formy typu: *sąśmy, sąście*).

W wyniku nałożenia się tendencji innowacyjnych, dotyczących czasowników typu *znaję, umieję* (zob. IV.6.2.3.) i czasowników atematycznych

(por. wyżej), ukształtowała się koniugacja *-am, -asz//-'em, -'esz//-em, -eś* jako innowacja polska. Jej paradygmat powstawał w sposób następujący:

1) w 1 os. lp. czasowniki typu *znaję, umieję* przejęły końcówkę czasowników atematycznych: *dam, jem, jestem, wiem – znam, umiem*;

2) w 2 os. lp., jak już zaznaczono, czasowniki atematyczne przejęły końcówkę powstałą w wyniku kontrakcji przedpolskiej: *słuchāsz, znāsz, umiēsz – dasz, jesz, wiesz* (ale: *jesteś*);

3) w 3 os. lp. – w wyniku analogicznego zaniku *-ć* (← *-t'* ← *-tь*) dla odróżnienia od form bezokoliczników – powstały formy *znā, umiē – da, je, wie* (ale: *jest*);[115]

4) w 1 os. lmn. pozostały historycznie ukształtowane formy *znām*[*y*], *umiēm*[*y*] – *dam*[*y*], *jem*[*y*], *wiem*[*y*], w których wtórna końcówka *-y* różnicowała je w zestawieniu z formami 1 os. lp. (czas. *być* uzyskał tu formę *jesteśmy*);

5) w 2 os. lmn. czasowniki atematyczne upodobniły swoją końcówkę do typu *znācie, umiēcie* (także *niesiecie, dźwigniecie, myjecie*) – *dacie, jecie, wiecie, jesteście*;

6) w 3 os. lmn. końcówki zostały ujednolicone pod wpływem różnych czynników: *znają, umieją* (końcówka genetyczna) – *dadzą, jedzą, wiedzą* (bo *siedzą, widzą*) – *są* (końcówka genetyczna).

Należy przyjąć, że główny okres formowania się nowej polskiej koniugacji *-am, -asz//-'em, -'esz//-em, -eś* przypada na w. XIV i XV, choć jeszcze do XVI w. występują w zabytkach formy starsze typu *znaję, umieję, jeśm', jeś*. Powstanie tej koniugacji jest – z diachronicznego punktu widzenia – końcowym etapem ewolucji systemu odmiany osobowych form czasowników w polszczyźnie. Ukształtowane w wyniku tej ewolucji podstawowe klasy koniugacyjne przedstawia zamieszczona niżej tabela 58. (por. także IV.6.2.2.).

Niezależnie od kształtu polskiego systemu koniugacyjnego, wynikającego z jego historycznego rozwoju, w synchronicznych opisach współczesnej polszczyzny i w praktyce dydaktycznej bywa przyjmowany podział na cztery nieco inne klasy koniugacyjne, wyróżniane na podstawie końcówek 1 i 2 os. lp. czasu teraźniejszego: I. *-ę, -esz*, (*piszę, piszesz*); II. *-ę, -isz//-ysz* (*widzę, widzisz*; *słyszę, słyszysz*); III. *-am, -asz* (*dam, dasz*); IV. *-em, -esz* (*wiem, wiesz*). Funkcjonowanie tych dwóch podziałów na klasy koniugacyjne obrazuje odmienność podstaw klasyfikacyjno-metodologicznych: diachronicznej, uwzględniającej ewolucję fleksji czasowników polskich od jej początków prasłowiańskich, i synchronicznej, uwzględniającej zróżnicowanie czasownikowych form fleksyjnych we współczesnym języku polskim.

[115] Analogiczna forma *je* (= *jest*) również jest notowana w zabytkach stpol., a do dziś występuje w dialektach ludowych.

Tabela 58

Liczba	Osoba	Końcówka	Polskie klasy koniugacyjne			
			I. *-ę, -esz*	II. *-'ę, -'esz*	III. *-'ę, -'isz*	IV. *-am, -asz//-'em, -'esz//-em, -eś*
Lp.	1	*-ę, -am, -em*	*nios-ę* *dźwign-ę*	*pisz-ę* *myj-ę*	*woź-ę* *chwal-ę*	*zn-am, d-am* *um'-em, w'-em, jest-em*
	2	*-esz, -isz, -asz, -eś*	*nieś-esz* *dźwigń-esz*	*pisz-esz* *myj-esz*	*woź-isz* *chwal-isz*	*zn-asz, d-asz* *um'-esz, w'-esz, jest-eś*
	3	*-e, -i, -a, -o*	*nieś-e* *dźwigń-e*	*pisz-e* *myj-e*	*woź-i* *chwal-i*	*zn-a, d-a* *um'-e, w'-e, jest-ϕ*
Lmn.	1	*-em*[*y*], *-im*[*y*], *-am*[*y*], *-eśm*[*y*]	*nieś-em*[*y*] *dźwigń-em*[*y*]	*pisz-em*[*y*] *myj-em*[*y*]	*woź-im*[*y*] *chwal-im*[*y*]	*zn-am*[*y*], *d-am*[*y*] *um'-em*[*y*], *w'-em*[*y*], *jest-eśmy*
	2	*-ecie, -icie, -acie, -eście*	*nieś-ecie,* *dźwigń-ecie*	*pisz-ecie* *myj-ecie*	*woź-icie* *chwal-icie*	*zn-acie, d-acie* *um'-ecie, w'-ecie, jest-eście*
	3	*-ą*	*nios-ą* *dźwign-ą*	*pisz-ą* *myj-ą*	*woź-ą* *chwal-ą*	*znaj-ą, dadz-ą* *umiej-ą, wiedz-ą, s-ą*
Lpodw.	1	*-ewa, -iwa, -awa, -eśwa*	*nieś-ewa* *dźwigń-ewa*	*pisz-ewa* *myj-ewa*	*woź-iwa* *chwal-iwa*	*zn-awa, d-awa* *um'-ewa, w'-ewa, jest-eśwa* [*jes-wa*]
	2	*-eta, -ita, -ata, -eśta*	*nieś-eta* *dźwigń-eta*	*pisz-eta* *myj-eta*	*woź-ita* *chwal-ita*	*zn-ata, d-ata* *um'-eta, w'-eta, jest-eśta* [*jes-ta*]
	3	*-eta, -ita, -ata, -eśta*	*nieś-eta* *dźwigń-eta*	*pisz-eta* *myj-eta*	*woź-ita* *chwal-ita*	*zn-ata, d-ata* *um'-eta, w'-eta, jest-eśta* [*jes-ta*]

6.3. Konsekwencje przekształceń klas koniugacyjnych

Przedstawione przekształcenia psł. klas koniugacyjnych osobowych form czasowników w okresie przedpolskim i staropolskim powodowały zmiany przynależności poszczególnych czasowników do danego typu odmiany lub zmiany postaci tematów czasownikowych. Zapoczątkowane one zostały w okresie stpol., ale trwały aż do npol. okresu rozwoju polszczyzny. Przebiegały stopniowo, z uwzględnieniem zachodzących procesów fonetycznych i reprodukcji zasobu leksykalnego jęz. pol., które je determinowały.

6.3.1. ZMIANY PRZYNALEŻNOŚCI CZASOWNIKÓW DO KLAS KONIUGACYJNYCH

Zmiany te zachodziły między kilkoma typami odmiany. Ich wyniki można stwierdzić porównując stpol. i npol. przynależność do klasy koniugacyjnej.

1. I. *-ę, -'esz* → II. *-'ę, -'esz*

stpol. *grzebę, grzebiesz* → npol. *grzebię, grzebiesz*
stpol. *skubę, skubiesz* → npol. *skubię, skubiesz*
stpol. *sypę, sypiesz* → npol. *sypię, sypiesz*
stpol. *zowę, zowiesz* → npol. *zowię, zowiesz*
stpol. *żiwę, żiwiesz* → npol. *żyję, żyjesz*

2. II. *-'ę, -'esz* → III. *-'ę, -'isz*

stpol. *dotyczę, dotyczesz* → npol. *dotyczę, dotyczysz*
stpol. *troszczę, troszczesz* → npol. *troszczę, troszczysz*

3. II. *-'ę, -'esz* → IV. *-am, -asz*

stpol. *bruczę, bruczesz* → npol. *brukam, brukasz*
stpol. *cieszę, cieszesz* → npol. *ciosam, ciosasz*
stpol. *chowię, chowiesz* → npol. *chowam, chowasz*
stpol. *iszczę, iszczesz* → npol. *iskam, iskasz*
stpol. *łżę, łżesz* → npol. *łgam, łgasz*
stpol. *strużę, strużesz* → npol. *strugam, strugasz*
stpol. *tczę, tczesz* → npol. *tkam, tkasz*
stpol. *trzimię, trzimiesz* → npol. *trzymam, trzymasz*
stpol. *wiklę, wiklesz* → npol. *wikłam, wikłasz*
stpol. *włodzię, włodziesz* → npol. *władam, władasz*
stpol. *zyszczę, zyszczesz* → npol. *zyskam, zyskasz*

4. IV. *-am, -asz* → II. *-'ę, -'esz*

stpol. *czerpam, czerpasz* → npol. *czerpię, czerpiesz*
stpol. *drapam, drapasz* → npol. *drapię, drapiesz*
stpol. *kaszlam, kaszlasz* → npol. *kaszlę, kaszlesz*
stpol. *kłamam, kłamasz* → npol. *kłamię, kłamiesz*
stpol. *kopam, kopasz* → npol. *kopię, kopiesz*
stpol. *łupam, łupasz* → npol. *łupię, łupiesz*
stpol. *płakam, płakasz* → npol. *płaczę, płaczesz*

5. IV. *-am, -asz* → III. *-'ę, -'isz*

stpol. *słycham, słychasz* → npol. *słyszę, słyszysz*
stpol. *widam, widasz* → npol. *widzę, widzisz*

6.3.2. ZMIANY POSTACI TEMATÓW CZASOWNIKÓW

Przekształceniom przynależności koniugacyjnej towarzyszyły niejednokrotnie zmiany tematu czasu teraźniejszego, zachodzące pod wpływem odmiany innych czasowników lub tematu bezokolicznika.

I. *-ę, -'esz*

stpol. *kradę, kradziesz* (*kraść*) → npol. *kradnę, kradniesz* (pod wpływem analogii do *paść, padnę, padniesz*)

stpol. *kwtę, kwciesz* (*kwiść*) → npol. *kwitnę, kwitniesz*

stpol. *rostę, rościesz* (*róść*) → npol. *ros*[*t*]*nę, ros*[*t*]*niesz*

stpol. *żiwę, żiwiesz* (*żić*) → npol. *żyję, żyjesz* (II. *-'ę, -'esz* – pod wpływem analogii do *myć, myję, myjesz*).

Skrajnym przykładem tego typu zmian jest zanik pewnych tematów czasowników i wejście w ich miejsce innych form i typów odmiany, np. stpol. *cztę, czciesz* → npol. *czytam, czytasz*.

II. *-'ę, -'esz*

stpol. *kolę, kolesz* (*kłóć*) → npol. *kłuję, kłujesz* (pod wpływem analogii do *czuć, czuję, czujesz*)

stpol. *porzę, porzesz* (*próć*) → npol. *pruję, prujesz* (w wyniku analogii do *suć, suję, sujesz* 'sypać').

6.4. Uwagi końcowe

W ewolucji polskiego systemu koniugacyjnego należy wyróżnić cztery zasadnicze okresy rozwojowe: I. przedpolski, II. staropolski 1. (X–XIII w.), III. staropolski 2. (XIV–XV w.), IV. średnio-nowopolski. Jego podstawę stanowi odziedziczony z jęz. psł. podział na klasy koniugacyjne wyróżniane na podstawie formalnego kryterium tematycznego, które (w postaci nieco zmodyfikowanej) jako kryterium morfologiczne do dziś jest podstawą wyodrębniania osobowych form czasowników (por. IV.6.2.1.).

Na okres przedpolski przypada przekształcenie się trójskładnikowej psł. struktury morfologicznej wyrazu w strukturę dwuskładnikową: morfem leksykalny + przyrostek tematotwórczy + końcówka → temat + końcówka (zob. IV.6.1.) oraz kontrakcyjne zmiany w paradygmatach czasowników typu **znāt'i*, **um'ēt'i* (← **znajeti*, **umiejeti*), które zapoczątkowały przekształcanie się psł. klas koniugacyjnych (zob. IV.6.2.3.).

W okresie stpol. 1. (X–XIII w.) mamy do czynienia z jednej strony z uproszczeniami systemu koniugacji psł., m.in. w wyniku scalenia odmiany psł. klasy I (*-o-//-e-*) oraz II (*-no-//-ne-*), które w sumie dają stpol. koniugację I (*-ę, -'esz*) – zob. IV.6.2.2., z drugiej strony występują komplikacje odmiany, ponieważ konstytuują się nowe paradygmaty wynikające z innowacji przedpolskich (zob. IV.6.2.3.). Ten okres to faza ścierania się tendencji do uproszczeń i komplikacji koniugacji.

W okresie stpol. 2. (XIV–XV w.) przeważają innowacje upraszczające, w wyniku których powstaje nowa polska koniugacja IV (*-am, -asz//-'em, -'esz//-em, -eś*), obejmująca czasowniki typu *znać, umieć* i dawne czasowniki atematyczne (zob. IV.6.2.4.). W wyniku tych procesów na przełomie XV i XVI w. został ukształtowany polski system koniugacyjny.

W okresie śrpol. i npol. system ten nie podlegał już istotnym przekształceniom, trwały natomiast stałe wymiany czasowników między podstawowymi klasami koniugacyjnymi, zmiany postaci morfologicznych tematów czasownikowych (zob. IV.6.3.) oraz procesy rozwojowe dotyczące kategorii i form fleksyjnych (por. IV.7.-8.).

7. EWOLUCJA OSOBOWYCH FORM CZASOWNIKA W JĘZYKU POLSKIM

7.1. Kategoria osoby i liczby

Podobnie jak w jęz. psł. (zob. IV.3.1.), w jęz. stpol. występowały trzy osoby (1, 2, 3) w liczbie pojedynczej, mnogiej i podwójnej. Kategoria osoby kontynuuje w jęz. pol. stan prasłowiański z uwzględnieniem przekształceń końcówek, motywowanych czynnikami fonetycznymi i morfologicznymi (zob. IV.6.2.2.-6.2.4.) oraz zmian postaci zaimków osobowych stanowiących dodatkowe wykładniki tej kategorii (zob. III.6; IV.3.1.). Porównując stan stpol. i współczesną polszczyznę, należy stwierdzić, że w odniesieniu do tej kategorii nie zaszły żadne istotne zmiany w ciągu rozwojowym języka polskiego.

W obrębie kategorii liczby podobną konstatację należy odnieść do subkategorii liczby pojedynczej i mnogiej, natomiast subkategoria liczby podwójnej wyszła z użycia. Jest to wynikiem oddziaływania tendencji do upraszczania systemu gramatycznego, zaznaczającej się już w jęz. psł. poprzez ograniczenie zakresu występowania form liczby podwójnej (zob. IV.3.1.) i znajdującej podobne rezultaty w polskiej fleksji imiennej (zob. III.5.5.).

W odniesieniu do polszczyzny proces zanikania liczby podwójnej przebiegał stopniowo. Z pierwotnych psł. końcówek **-vě, -ta, -te* najwcześniej zaginęła końcówka 3 os. = *-te*. Stało się to prawdopodobnie w okresie przedpolskim, a na pewno w epoce przedpiśmiennej, ponieważ nie występuje ona w żadnym z zabytków jęz. pol. Końcówka 1 os. = *-vě* w okresie stpol. przekształciła się w *-wa*, prawdopodobnie pod wpływem M. lpodw. liczebników *dwa, oba*, rzeczowników r.m. (*dwa krola, męża, woza, roda*) i przymiotników r.m. w odmianie prostej (rzeczownikowej). W ten sposób ukształtowały się – ograniczone do dwóch – stpol. formy lpodw. typu:

1 os. *niesiewa, piszewa, chwaliwa, dawa*;

2 i 3 os. *niesieta, piszeta, chwalita, data.*

Stan ten potwierdzają nieliczne przykłady z zabytków pochodzących z XIV i XV w.: 1 os. *będziewa, jeswa, wynidziewa, znawa*; 2 i 3 os. *będzieta, idzieta, jesta, opatrzyta, poniesieta, porzucita, przykryjeta, przyjdzieta, znata.*

W odniesieniu do XVI w. należy już mówić o zaniku tej subkategorii w systemie gramatycznym polszczyzny. Co prawda formy lpodw. występują w niektórych utworach Biernata z Lublina, Górnickiego, Grochowskiego, Kochanowskiego, Klonowica, Orzechowskiego czy Reja, ale są one bardzo rzadkie i w części są stosowane w celach stylizacyjnych. W systemie (kształtującego się od XVI w.) języka ogólnopolskiego lpodw. się nie zachowała. Dłużej przetrwała w dialektach i gwarach ludowych, ale – w swej pierwotnej funkcji określania podwójności podmiotu – formy z końcówką *-ta* nie występowały już na polskim obszarze gwarowym po 1945 r., a formy z końcówką *-wa* rejestrowano w tej funkcji jedynie w gwarze lasowskiej (pod Tarnobrzegiem) oraz w Garwolińskiem, na terenie płn. Lubelszczyzny i w okolicach Puław. W szerokim zakresie natomiast występowały dawne końcówki lpodw. w gwarach ludowych jako wtórne wykładniki liczby mnogiej i w tej funkcji spotykane są do dziś.

7.2. Kategoria czasu

7.2.1. CZAS TERAŹNIEJSZY

W okresie stpol. formy cz. ter. miały końcówki fleksyjne będące kontynuacją stanu psł. (zob. IV.6.2.2.), wyłączywszy odmianę czasowników atematycznych:

Lp. 1 os. psł. **-ǫ* → stpol. *-ă* → *-ę* zgodnie z ewolucją samogłosek nosowych w jęz. pol. (zob. II.5.1.-5.3.): *niosę, dźwignę, piszę, chwalę*;

2 os. psł. **-šь* → stpol. *-[e//i]sz* w wyniku procesów perintegracyjnych, ewolucji jerów w wygłosie i depalatalizacji spółgłosek: *niesiesz, dźwigniesz, piszesz, chwalisz*;

3 os. psł. **-tь* → stpol. *-ϕ*, ale kształtuje się tu nowa końcówka *-e//-i* z dawnego przyrostka tematycznego: **nes-e-tь* → stpol. *nieś-e*, **xval-i-tь* → stpol. *chwal-i*; mamy zatem w tym wypadku do czynienia z pełnym

zanikiem wygłosu formy psł. (proces ten zaszedł w większości języków słowiańskich z wyjątkiem jęz. ros.) i przejęciem przez samogłoskowy przyrostek tematyczny funkcji końcówki fleksyjnej;

Lmn. 1 os. psł. **-mъ* → stpol. *-[e//i]m* w wyniku – zgodnego z prawami głosowymi – zaniku jeru w wygłosie; końcówka *-[e//i]m* w okresie stpol. dominuje (częsta jest również w okresie śrpol.), ale zarazem już w stpol. pojawia się oboczna końcówka *-[e//i]my*: *niesiem//niesiemy, chwalim//chwalimy* itp., ukształtowana pod wpływem zaimka osobowego 1 os. lmn. *my*, która najpierw staje się dominantą w odmianie czasowników atematycznych: *damy, jemy, wiemy* (ze względu na konieczność rozróżnienia form 1 os. lp. i 1 os. lmn. – zob. IV.6.2.4.), a następnie w pozostałych paradygmatach stosowanych w języku literackim (tj. pisanej odmianie jęz. ogpol.). W okresie śrpol. końcówką podstawową jest już *-[e//i]my*, choć przez cały ten okres, a nawet w XIX w., w tekstach współwystępuje *-[e//i]m* (m.in. Kochanowski, Potocki, Kochowski, Staszic, Wybicki, Słowacki, Konopnicka), która to końcówka stopniowo otrzymuje status regionalny, następnie gwarowy oraz artystyczno-stylizacyjny (archaizacja, dialektyzacja, hieratyczność stylu). Współcześnie ta końcówka ma szeroki zakres występowania w dialektach ludowych, szczególnie Polski płn.;

2 os. psł. **-te* → stpol. *-[e//i//a]cie* w wyniku procesów perintegracji i polskiej palatalizacji (zob. II.9.4.): **nes-e-te, *dvig-ne-te, *my-je-te, *xval-i-te, *jes-te* → stpol. *ńeś-et'e, dv'igń-et'e, myj-et'e, xval-it'e, jes-t'e* → *ńeś-eće, ʒ'v'igń-eće, myj-eće, xval-iće, jeś-će*;

3 os. psł. **-ǫtь* → stpol. *-ą* w wyniku zaniku wygłosu form psł.: *niosą, dźwigną, piszą, chwalą, są, jedzą.*

Główna faza kształtowania się form czasu teraźniejszego przypada na okres stpol. Wtedy to krystalizują się końcówki w wyniku przekształceń fonetycznych form odziedziczonych z okresu psł. i przedpol. Zaznacza się również w tym okresie jedyna końcówka innowacyjna *-[e//i]my* (por. także zmiany końcówek lpodw. – IV.7.1.). W okresie śrpol. i npol. mamy do czynienia jedynie z kontynuacją tendencji zarysowanych w staropolszczyźnie.

7.2.2. CZASY PRZESZŁE

7.2.2.1. Aoryst i imperfectum

Rozbudowany w jęz. psł. (szczególnie w jego późnej fazie rozwojowej) system czasów przeszłych (zob. IV.3.2.2.) w jęz. stpol. ma już postać znacz-

nie uproszczoną. Dotyczy to przede wszystkim form czasów przeszłych prostych, tj. aorystów i imperfectum, które w zabytkach stpol. występują jedynie reliktowo: „W najstarszej znanej nam ze średniowiecznych zabytków fazie rozwojowej polszczyzny formy te należą do wyjątkowo spotykanych szczątków, naliczono ich 26: w *Kazaniach świętokrzyskich* – 8, w *Psałterzu floriańskim* – 13, w *Psałterzu puławskim* – 2, w *Zapisce sądowej* z r. 1401 – 2, w *Biblii szaroszpatackiej* – 1; w innych zabytkach można znaleźć formy aorystu, ale tylko od czasownika *być*"[116].

Dodać trzeba także, że w zabytkach stpol. występują formy jedynie aorystu sygmatycznego II (a więc późnosłowiańskiej formy aorystu) i nie spotykane są formy lpodw. obu tych czasów. Przykładową odmianę stpol. aorystu przedstawia tabela 59.

Tabela 59

Liczba	Osoba	Koniugacje			
		I. *-ę, -'esz*	II. *-'ę, -'esz*	III. *-'ę, -'isz*	IV. *-am, -asz//-'em, -'esz//-em, -eś*
Lp.	1	*ukradziech*	*idziech*	*chwalich*	*działach, bych*
	2	*ukradzie*	*idzie*	*chwali*	*działa, by*
	3	*ukradzie*	*idzie*	*chwali*	*działa, by*
Lmn.	1	*ukradziechom*	*idziechom*	*chwalichom*	*działachom, bychom*
	2	*ukradzieście*	*idzieście*	*chwaliście*	*działaście, byście*
	3	*ukradziechą*	*idziechą*	*chwalichą*	*działachą, bychą*

Dla imperfectum można zrekonstruować następującą odmianę – por. tabela 60.

Tabela 60

Liczba	Osoba	Koniugacje			
		I. *-ę, -'esz*	II. *-'ę, -'esz*	III. *-'ę, -'isz*	IV. *-am, -asz//-'em, -'esz// //-em, -eś*
Lp.	1	*ukradziech*	*idziech*	*chwalach*	*działach, biech*
	2	*ukradziesze*	*idziesze*	*chwalasze*	*działasze, biesze*
	3	*ukradziesze*	*idziesze*	*chwalasze*	*działasze, biesze*
Lmn.	1	*ukradziechom*	*idziechom*	*chwalachom*	*działachom, biechom*
	2	*ukradzieszecie// //ukradzieście*	*idzieszecie// //idzieście*	*chwalaszecie// //chwalaście*	*działaszecie//działaście bieszecie//bieście*
	3	*ukradziechą*	*idziechą*	*chwalachą*	*działachą, biechą*

[116] Z. Klemensiewicz, T. Lehr-Spławiński, S. Urbańczyk, op.cit., s. 368.

Zrekonstruowany stan odmiany stpol. różnił się od stanu psł. (zob. IV.3.2.2.) ze względu na przedpolskie i staropolskie procesy fonetyczne (m.in. kontrakcje, haplologie, palatalizacje), które zmieniły postać poszczególnych form osobowych, upodobniły je i – tym samym – uczyniły mało wyrazistymi. Z przedstawionych wyżej zestawień tabelarycznych wynika bowiem, że:

1) w jęz. stpol. formy 1 os. lp., 1 os. lmn. i 3 os. lmn. aorystu i imperfectum miały taką samą postać, lub nieznacznie tylko się różniły;

2) w 2 os. lmn. różnica między aorystem i imperfectum zacierała się w związku z występowaniem obocznej postaci imperfectualnej tożsamej z formą aorystyczną;

3) w 2 i 3 os. lp. formy aorystu i imperfectum były wyraźnie zróżnicowane, ale zarazem formy aorystyczne były tożsame z formą 3 os. lp. czasu teraźniejszego;

4) jedynie formy 2 i 3 os. lp. imperfectum były wyraźnie zróżnicowane wobec form innych czasów, ale nie rozróżniały formalnie subkategorii 2 i 3 os. (bo były takie same).

Oprócz znikomej częstości występowania form aorystu i imperfectum, niewyrazistość odmiany tych czasów była zasadniczą przyczyną ich zaniku w okresie stpol. Odmiana tak niewyrazista była trudna, a więc niefunkcjonalna, nic też dziwnego, że nastąpiło w tym wypadku systemowe uproszczenie tych form kategorii czasu. Drugą zasadniczą przyczyną było zatracenie – zapewne już w okresie przedpolskim – przez aoryst i imperfectum ich późnoprasłowiańskich funkcji aspektowych (zob. IV.3.2.2.). W jęz. pol. – zgodnie z tendencjami zarysowanymi w jęz. psł. (zob. IV.4.) – kategoria aspektu uzyskała wykładniki słowotwórcze, tym samym wtórne aspektowe funkcje czasów przeszłych prostych stały się zbędne, a stosowanie ich form utraciło motywację gramatyczną.

7.2.2.2. Czas przeszły złożony

W jęz. stpol. podstawową formą wyrażającą subkategorię przeszłości, tj. zachodzenia czynności przed aktem mówienia, jest czas przeszły złożony. Genetycznie należał on do analitycznych (peryfrastycznych) psł. form czasownika, ale w polszczyźnie zatracił on już swą prymarną w jęz. psł. funkcję aspektowo-rezultatywną (zob. IV.3.2.2.). Jego ewolucja w języku polskim przebiegała w trzech etapach: I. stpol. 1 (X–XIII w.), II. stpol. 2 (XIV–XV/XVI w.), III. śrpol. (XVI-XVIII w.).

Zgodnie ze strukturą odziedziczoną z jęz. psł. (zob. IV.2.2.) czas przeszły złożony składał się z imiesłowu cz. przesz. czynnego II, zakończonego przyrostkiem tematycznym *-l-* → *-ł-* i końcówkami fleksyjnymi, oraz odpowiednich form osobowych słowa posiłkowego *być* w czasie teraźniejszym[117].

Do XIII w. imiesłowy te miały postać zgodną z dziedzictwem psł. i formy cz. przesz. złożonego można zrekonstruować następująco:

r.m.,	lp.	*niósł, chwalił, działał*	*– jeśm, jeś, jeść;*
	lmn.	*nieśli, chwalili, działali*	*– jesmy, jeście, są;*
	lpodw.	*niosła, chwaliła, działała*	*– jeswa, jesta, jesta;*
r.ż.,	lp.	*niosła, chwaliła, działała*	*– jeśm, jeś, jeść;*
	lmn.	*niosły, chwaliły, działały*	*– jesmy, jeście, są;*
	lpodw.	*nieśle, chwalile, działale*	*– jeswa, jesta, jesta;*
r.n.,	lp.	*niosło, chwaliło, działało*	*– jeśm, jeś, jeść;*
	lmn.	*niosła, chwaliła, działała*	*– jesmy, jeście, są;*
	lpodw.	*nieśle, chwalile, działale*	*– jeswa, jesta, jesta.*

Formy osobowe słowa posiłkowego *być* mogły występować zarówno w postpozycji (por. podane wyżej zestawienie), jak i w prepozycji (typ: *jeście nieśli*).

W okresie stpol. 2 (XIV–XV/XVI w.) formy cz. przesz. złożonego ulegają dość licznym przekształceniom. Po pierwsze, zmieniała się postać morfologiczna jego składników. W związku z ukształtowaniem się kategorii rzeczowników żywotnych w obrębie deklinacji męskiej (por. III.4.1.), wpływającej na odmianę przymiotników i imiesłowów, końcówka imiesłowów w M. lmn. r.m. *-i* zaczęła ograniczać zakres swego występowania do składniowych związków z rzeczownikami męskożywotnymi, podczas gdy w połączeniu z rzeczownikami męskonieżywotnymi zaczęła się pojawiać końcówka *-y* (*sąsiedzi, wilcy, psi nieśli* : *obłocy, stoli niosły*). W formach r.n., w M. lmn. wychodzi z użycia końcówka *-a* i na jej miejscu pojawia się końcówka *-y* : *niosła, chwaliła, działała* → *niosły, chwaliły, działały*. W formach 3 os. lp. słowa posiłkowego *być* upowszechnia się oboczna postać *jest* (postać *jeść* wychodzi z użycia). W wyniku tych tendencji w zabytkach z XIV i XV w. występują przykładowo formy typu: *wyszedł jeśm, jeśm był, wziął jeś, jeś wywiodł, zażegł jest, jest udziałał, przyszli jesmy, jeśmy rzucili, chodzili są, są drżeli, chodziła jeswa, weseliła się jesta; radowała jeśm, jeśm się starzała, poczęła jeś, obykła jest, weszły są, przewiedle jesta; uciekało jeś, jeś pniało, jest było, straszyło sie jest, ogarnęły są mie zła, widziele jesta* itp.

Po drugie, już od XIV w. poczynając, widoczna jest tendencja do przekształcania form czasu przeszłego z form złożonych (dwuwyrazowych) w skrócone (jednowyrazowe) proste lub zaglutynizowane. Wymienić tu należy następujące procesy:

1) w 3 os. lp. i lmn. słowo posiłkowe (*jest, są*) całkowicie zanikało, w wyniku czego forma imiesłowu zaczynała pełnić funkcję odpowiedniej formy osobowej, np. *uciekał, uciekała, uciekało jest* → *uciekał, uciekała, uciekało; chodzili, chodziły są* → *chodzili, chodziły*;

2) w 1 os. lp. słowo posiłkowe skracało się do *-eśm//-śm* i łączyło się albo z imiesłowem, albo z innym wyrazem w zdaniu, np. *padł jeśm* → *padłeśm, gdy jeśm szedł* → *gdyśm szedł, otoć jeśm usłyszał* → *otocieśm usłyszał*;

3) w 2 os. lp. słowo posiłkowe skracało się do *-eś//-ś*, np. *przysiągł jeś* → *przysiągłeś, jakoż jeś osiadł* → *jakożeś osiadł*;

4) w 1 os. lmn. słowo posiłkowe skracało się do *-smy*, które pod wpływem skróconych końcówek 1 i 2 os. lp. oraz 2 os. lmn. uzyskiwało postać *-śmy* (bo *-eśm//-śm*, *-eś//-ś*, *-ście*), np. *przyszli jesmy* → *przyszlismy* → *przyszliśmy, czso jesmy zgrzeszyli* → *czsosmy zgrzeszyli* → *czsośmy zgrzeszyli*;

5) w 2 os. lmn. słowo posiłkowe skracało się do *-ście*, np. *weseliły jeście* → *weseliłyście, którą jeście ofiarowali* → *którąście ofiarowali*;

6) w 1, 2 i 3 os. lpodw. słowo posiłkowe skracało się odpowiednio do *-swa* i *-sta*, np. *chodziła jeswa* → *chodziłaswa, jako jeswa była* → *jakoswa była; szła jesta* → *szłasta, brale jesta* → *bralesta, która jesta przyszła* → *którasta przyszła.*

Do przełomu XV i XVI w. współwystępują zatem pełne (złożone) formy czasu przeszłego, mające wcześniejszą genezę, i formy skrócone (nowsze). Ich powstanie z pewnością ma charakter innowacji upraszczającej, ekonomizującej wysiłek artykulacyjny. Łączyć to należy zapewne z zanikiem dawnych czasów przeszłych prostych, tj. aorystu i imperfectum (zob. IV.7.2.2.1.), otwierającym niejako w systemie miejsce na nowe konstrukcje syntetyczne, oraz – w płaszczyźnie artykulacyjno-prozodycznej – z oddziaływaniem akcentu inicjalnego (zob. II.6.6.), który sprzyjał prze-

[117] Jeśli chodzi o odmianę słowa posiłkowego *być* w czasie teraźniejszym, to por. IV.6.2.4. – Innowacje koniugacji w okresie stpol.

kształcaniu się enklitycznych form słowa posiłkowego *być* w końcówki fleksyjne. Zarazem pod koniec w. XV powstają dodatkowe końcówki w 1 os. lp., lmn. i lpodw. *-ech, -ch, -chmy, -chwa* pod wpływem trybu warunkowego typu: *byłbych, robiłbych*; *bylibychmy, robilibychmy*; *byłabychwa, bylebychwa*, w których *-ch-* ma genezę aorystyczną (zob. IV.7.3.3.). W związku z tym powstają następujące formy czasu przeszłego: *pobudziłech, żech nosił, tamoch widział*; *płakałach, alech się gniewała*; *uszlichmy, jakochmy położyli, mychmy dzwonili*; *obadwa widziałachwa, dobrzechwa kupiła*. Pierwotnie mają one charakter regionalny – wiążą się z małopolską i śląską odmianą ówczesnej polszczyzny.

W okresie śrpol. ostatecznie krystalizują się dzisiejsze formy czasu przeszłego. Do wieku XVIII kształtują się rodzajowe formy imiesłowu: lp. r.m. – końcówka *-ϕ* (*uczynił, zrobił*), r.ż. – końcówka *-a* (*uczyniła, zrobiła*), r.n. – końcówka *-o* (*uczyniło, zrobiło*); lmn. r. mos. – końcówka *-i* (*uczynili, zrobili*), r. nmos. – końcówka *-y* (*uczyniły, zrobiły*). W związku ze stpol. tendencją do pełnego zaniku słowa posiłkowego *być* w 3 os. lp. i 3 os. lmn. te rodzajowe formy imiesłowu stają się zarazem formami 3 os. lp. i lmn. czasu przeszłego. W XVI w. (zob. IV.7.1.) zaniknęła liczba podwójna, zatem i w odniesieniu do czasu przeszłego te formy wyszły z użycia. Choć w XVI w. jeszcze sporadycznie występują w zabytkach złożone (dwuwyrazowe) formy czasu przeszłego, to jednak w XVII i XVIII w. całkowicie one zanikają i w okresie npol. czas przeszły ma już postać syntetyczną (zaglutynizowaną), a końcówki fleksyjne dodatkowo redukują *-ś-* (← *jeśm*) w 1 os. lp. (*byłeśm* → *byłem*). Regionalne południowopolskie końcówki *-ech, -ch, -chmy* (*uczyniłech, żech zrobił, poszlichmy*) w XVI w. zwiększają co prawda zakres swego występowania, wchodzą w obręb normy języka literackiego (pisanego), ale od połowy w. XVII – w wyniku przeniesienia stolicy i centrum życia umysłowego do mazowieckiej Warszawy – powtórnie „się regionalizują", by ostatecznie ograniczyć swój zasięg do dialektów ludowych (Śląsk i płd.-zach. Małopolska).

Syntetyczne formy czasu przeszłego mają w języku npol. następującą postać:

Lp. 1 os. r.m. *był-em, uczynił-em, zrobił-em*
r.ż. *był-am, uczynił-am, zrobił-am*
r.n. [*był-om, uczynił-om, zrobił-om*]
2 os. r.m. *był-eś, uczynił-eś, zrobił-eś*
r.ż. *był-aś, uczynił-aś, zrobił-aś*
r.n. [*był-oś, uczynił-oś, zrobił-oś*]
3 os. r.m. *był-ϕ, uczynił-ϕ, zrobił-ϕ*
r.ż. *był-a, uczynił-a, zrobił-a*
r.n. *był-o, uczynił-o, zrobił-o*
Lmn. 1 os. r.mos. *byl-i-śmy, uczynil-i-śmy, zrobil-i-śmy*
r. nmos. *był-y-śmy, uczynił-y-śmy, zrobił-y-śmy*
2 os. r. mos. *byl-i-ście, uczynil-i-ście, zrobil-i-ście*
r. nmos. *był-y-ście, uczynił-y-ście, zrobił-y-ście*
3 os. r. mos. *byl-i, uczynil-i, zrobil-i*
r. nmos. *był-y, uczynił-y, zrobił-y*

7.2.2.3. Czas zaprzeszły złożony

Występujący w jęz. stpol. czas zaprzeszły złożony miał zmienioną już strukturę w zestawieniu z jęz. psł. (imiesłów cz. przesz. czynny II + słowo posiłkowe *być* w formie aorystu lub imperfectum – zob. IV.2.2.), składał się bowiem z formy cz. przesz. złożonego, do której dodawano imiesłów cz. przesz. czynny II słowa posiłkowego *być*: *zrobił jeś + był* → *zrobił jeś był // zrobił był jeś // jeś był zrobił // był jeś zrobił* (szyk członów składowych był swobodny). W jęz. stpol. czas zaprzeszły złożony nie miał już także pierwotnej funkcji temporalno-aspektowej (oznaczania czynności zakończonej przed momentem, o którym się mówi – zob. IV.3.2.2.), lecz wyrażał już tylko czynność dawno minioną, lub czynność, która poprzedzała inną czynność minioną. Dodać trzeba także, że analiza zabytków stpol. skłania do wniosku, że i te temporalne funkcje znaczeniowe nie zawsze były realizowane, bo np. w *Kazaniach gnieźnieńskich* formy czasu zaprzeszłego złożonego określają raczej czynność „przeszłą" niż „zaprzeszłą".

Zmiany morfologiczne i strukturalne, którym podlegały konstrukcje cz. zaprzeszłego złożonego, były tożsame z przemianami form cz. przesz. złożonego (por. IV.7.2.2.2.); zachodziły również w tych samych okresach, prowadząc w konsekwencji do przekształceń form trójczłonowych w dwuczłonowe: *zrobił był jeśm* → *zrobiłem był, zrobił był jeś* → *zrobiłeś był* itd. Frekwencja form czasu zaprzeszłego złożonego w tekstach stpol. i śrpol. nigdy nie była duża; dzisiaj jego konstrukcje bywają stosowane sporadycznie (zwykle w celach stylizacyjnych), ponieważ te relacje czasowe (czynność dawno miniona, czynność poprzedzająca inną czynność minioną) wyrażane są zwykle za pomocą przysłówków (*przedtem, wcześniej, dawniej* itp.).

7.2.2.4. Czas przyszły

Formy cz. przyszłego kontynuują stan psł. (por. IV.2.2.). Od początku rozwoju polszczyzny analityczne (złożone) formy tego czasu mogą być tworzone dwojako: w wyniku połączenia osobowych form słowa posiłkowego *być* w czasie przyszłym z bezokolicznikiem danego czasownika lub imiesłowem czasu przeszłego czynnym II: *będę chwalić // będę chwalił, będziecie obiatować // będziecie obiatowali* (*-ły*), *będą się bać // będą się bali* (*-ły*) – w obu wypadkach szyk członów składowych jest swobodny. Pierwszy sposób tworzenia form cz. przyszłego nawiązuje do psł. *futurum primum*, drugi – do psł. *futurum exactum*. W związku z ewolucją kategorii aspektu formalny czas teraźniejszy czasowników dokonanych jest pod względem funkcjonalnym i znaczeniowym ich czasem przyszłym (*uczynię, napiszę, pochwalę*). Mamy więc w tym wypadku do czynienia z formami prostymi (syntetycznymi), które także znajdują genezę w języku psł. (por. IV.2.1.; IV.4.).

7.3. Kategoria trybu

7.3.1. TRYB ORZEKAJĄCY

Tryb orzekający jest kontynuacją stanu psł., który bezpośrednio nawiązywał do systemu jęz. pie. (zob. IV.3.3.). Ewolucję trybu orzekającego w polszczyźnie przedstawiają uwagi dotyczące rozwoju systemu koniugacyjnego (zob. IV.6.) i kategorii czasu (zob. IV.7.2.).

7.3.2. TRYB ROZKAZUJĄCY

Większość stpol. form trybu rozkazującego kontynuowała stan psł. (zob. IV.3.3.). Sytuację tę obrazuje tabela 61.[118]

[118] Przedstawia ona – w odniesieniu do jęz. pol. – stan hipotetyczny do XIII w., a więc przed ukształtowaniem się koniugacji *-am, -asz // -'em, -'esz // -em, -eś* (por. IV.6.2.2.).

Tabela 61

Liczba	Osoba	Koniugacje psł.					Koniugacje stpol.			
		Przyrostki tematu i końcówki					Końcówki			
		I.	II.	III.	IV.	V.	I.	II.	III.	IV.
Lp.	1	–	–	–	–	–	–	–	–	–
	2=3	*-i*	*-n-i*	*-j-i*	*-i*	*-jь*	*-i*	*-i*	*-i*	*-'ϕ*
Lmn.	1	*-ě-mъ*	*-ně-mъ*	*-ji-mъ*	*-i-mъ*	*-i-mъ*	*-im[y]*			*-imy*
	2	*-ě-te*	*-ně-te*	*-ji-te*	*-i-te*	*-i-te*	*-icie*			
	3	–	–	–	–	–	*3=2*			
Lpodw.	1	*-ě-vě*	*-ně-vě*	*-ji-vě*	*-i-vě*	*-i-vě*	*-iwa*			
	2	*-ě-ta*	*-ně-ta*	*-ji-ta*	*-i-ta*	*-i-ta*	*-ita*			
	3	–	–	–	–	–	–	–	–	–

W pierwszym etapie rozwojowym polszczyzny (do XIII w.) zaznaczyły się tylko nieliczne innowacje w porównaniu ze stanem psł. Były to:

1) końcówka *-im[y]* wobec psł. *-i-mъ* w 1 os. lmn., powstała analogicznie jak końcówka 1 os. lmn. cz. ter. trybu orzekającego (zob. IV.7.2.1.);

2) końcówka *-iwa* wobec psł. *-i-vě, -ě-vě*, w 1 os. lpodw., powstała analogicznie jak końcówka 1 os. lpodw. cz. ter. trybu orzekającego (zob. IV.7.1.);

3) wpływ dawnych tematów *-jo-//-je-, -jo-//-i* (→ stpol. koniugacje *-'ę, -'esz*; *-'ę, -'isz*) na odmianę pozostałych czasowników, w wyniku czego czasowniki dawnej koniugacji *-o-//-e-, -no-//-ne-* (→ stpol. koniugacja *-ę, -'esz*) otrzymały końcówki z samogłoską *-i-* : *-imy, -icie, -iwa, -ita*, zamiast *-emy, -ecie, -ewa, -eta*, stanowiących naturalną kontynuację psł. *-ě-mъ, -ě-te, -ě-vě, -ě-ta*; zmiana ta odróżniła odmianę tych form w trybie rozkazującym od odmiany w trybie orzekającym, miała zatem motywację funkcjonalną (por. IV.6.2.2.).

W XIII, XIV i XV w. zaczynają się znaczne przekształcenia form trybu rozkazującego. W 2 i 3 os. lp. w większości czasowników zanika końcówka *-i* : *niesi, wiezi, myji, piszi, chwali, wozi* → *nieś, wieź, myj, pisz, chwal, woź*. Zmiana ta znajduje motywacje morfologiczne w tendencji do rozpodobnienia form trybu rozkazującego wobec – przekształcających się również – form bezokolicznika (por. IV.9.) oraz w oddziaływaniu akcentu inicjalnego (zob. II.6.6.). Dokonuje się ona stopniowo. Zabytki stpol. potwierdzają współwystępowanie form pierwotnych z końcówką *-i* oraz form innowacyjnych (skróconych) bez końcówki *-i*, np. B.: *zyszczy, spuści – słysz, usłysz*; Pfl.: *obroci, oświeci, oczyści, odpuści – odprowadź, naucz, zbaw, wypraw*; BZ: *mowi, obrzuci, zliczy – wystąp, skaż, proś*; Ppuł.: *nauczy, bydli*

– *prowadź, zwal, wypędź, uzdrow, obłudź*. Stan ten trwa również w wieku XVI, ale wtedy coraz częściej występują formy bez końcówki *-i*, które stają się wykrystalizowanymi dominantami pod koniec tego stulecia.

Na przełomie XV i XVI w. wychodzi z użycia pierwotna forma 3 os. lp. (równa 2 os. lp.), zarejestrowana do dziś jedynie w spetryfikowanych frazach: *bądź wola Twoja, Bóg zapłać, przyjdź królestwo Twoje, rozstąp się ziemia, święć się imię Twoje*, a w jej funkcji upowszechniają się konstrukcje opisowe z partykułami *ać* (← *a ci* = C. zaimka), *niechaj* (2 os. lp. tr. rozk. czas. *niechać* 'pozwolić, dopuścić'), *niech, niechać* i formami osobowymi czasowników w trybie orzekającym. Konstrukcje z tymi partykułami upowszechniają się również w XVI w. w 3 os. lmn., np. BZ: *ać mi pożegna twa dusza, dziewka ać się nie pokala*; Murzynowski : *niechaj umarłych że pogrzebą umarłe swoje*; Leopolita: *niechać umarli pogrzebają umarłe swoje*.

Odmienny rozwój 2 i 3 os. lp. trybu rozkazującego miały czasowniki psł. koniugacji II. *-no-//-ne-* (→ stpol. koniugację *-ę, -'esz*) typu: *dźwigni, przeklni, ciągni, tni, klni, żni, poczni, zepni, wytargni, dotkni, kradni, zamkni, dosięgni, roztrząśni, odepchni* oraz część czasowników psł. koniugacji I. *-o-//-e-* (→ stpol. koniugację *-ę, -'esz*) typu: *zetrzy, wydrzy, umrzy, odewrzy, zaprzy*. W przytoczonych wyżej formach nie nastąpił bowiem zanik końcówki *-i//-y* ze względów fonetycznych i morfologicznych – poprzedzające końcówkę grupy spółgłoskowe (powstałe po zaniku jerów – por. II.3, II.12.) po jej zaniku byłyby trudne do wymówienia, a ich uproszczenie spowodowałoby zniekształcenie postaci morfologicznej tematów. Dlatego też te formy występują bez zmian aż do XVII w., by przez w. XVII i XVIII uzyskać postać rozszerzoną o *-j* w 2 os. lp.: *dźwignij, przeklnij, biegnij, zetrzyj, umrzyj, zaprzyj* pod wpływem wykrystalizowanych wcześniej form typu: *bij, myj, pij, kryj, kraj*. Formy 3 os. lp. uzyskały postać opisową z partykułami *niech, niechaj* i formami osobowymi czasowników w trybie orzekającym (por. uwagi wcześniejsze).

W 2 os. lp. czasowniki, których temat kończył się na *-k, -g*, np. *rzekę, piekę, pomogę, strzegę*, najpierw w okresie stpol. wytworzyły regularne formy trybu rozkazującego *rzec, piec, pomódz, strzedz*. Formy te jednak były tożsame z bezokolicznikiem i dlatego uległy przekształceniom pod wpływem tematu czasu teraźniejszego:

rzec → *rzecz* (← *rzeczesz*),
piec → *piecz* (← *pieczesz*),

pomódz → *pomóż* (← *pomożesz*),
strzedz → *strzeż* (← *strzeżesz*).

Formy 1 i 2 os. lmn. oraz 1 i 2 os. lpodw. nie podlegały już tak licznym zmianom. Główne zmiany zaszły w okresie stpol. (XIV–XV w.) i polegały na skróceniu tych form poprzez redukcję śródgłosowego *-i-* pod wpływem akcentu inicjalnego i analogii do przekształceń 2 i 3 os. lp., bądź na wzmacnianiu śródłgosowego *-i-* poprzez *-j-* analogicznie do form 2 i 3 os. lp.:

niesimy, dźwignimy, zetrzymy, myjimy, piszimy, chwalimy, wozimy → *nieśmy, dźwignijmy, zetrzyjmy, myjmy, piszmy, chwalmy, woźmy*;

niesicie, dźwignicie, zetrzycie, myjicie, piszicie, chwalicie, wozicie → *nieście, dźwignijcie, zetrzyjcie, myjcie, piszcie, chwalcie, woźcie*;

niesiwa, dźwigniwa, zetrzywa, myjiwa, pisziwa, chwaliwa, woziwa → *nieśwa, dźwignijwa, zetrzyjwa, myjwa, piszwa, chwalwa, woźwa*;

niesita, dźwignita, zetrzyta, myjita, piszita, chwalita, wozita → *nieśta, dźwignijta, zetrzyjta, myjta, piszta, chwalta, woźta*.

W 3 os. lmn. i podw. upowszechniły się konstrukcje opisowe z partykułami *niech, niechaj* i formami osobowymi czasowników w trybie orzekającym, z tym że formy lpodw. wyszły z użycia w ciągu XVI w. (zob. IV.7.1.). W okresie śrpol. paradygmat trybu rozkazującego został uzupełniony o tego typu konstrukcje w 1 os. lp.

Zróżnicowany rozwój miały czasowniki należące do psł. koniugacji atematycznej: **dati* = stpol. *dać*, **věděti* = stpol. *wiedzieć*, **jasti* = stpol. *jeść*, **byti* = stpol. *być*.

Lp. 1 os. W okresie śrpol. wprowadzono tu analogicznie do innych typów odmiany konstrukcje opisowe z partykułami *niech, niechaj* i formami osobowymi w trybie orzekającym: *niech dam, wiem, jem, będę* (forma cz. przysz.).
2 os. Stpol. *dadź* → *daj*;[119] *wiedz, jedz, bądź* pozostają bez zmian.
3 os. W stpol. = 2 os., następnie upowszechniły się konstrukcje opisowe: *niech da, wie, je, będzie*.

Lmn. 1 os. Stpol. *dadźimy* → *dajimy* → *dajmy*; *wiedźimy, jedźimy, bądźimy* → *wiedzmy, jedzmy, bądźmy* (w formach *wiedźimy,*

[119] Zmianę tę można interpretować jako analogię do czasowników typu *znaj*, związaną ze współoddziaływaniem tych czasowników w trakcie kształtowania się koniugacji polskich – por. IV.6.2.4., wzmocnioną jeszcze przedpolską obocznością tematu czas. **dati* – por. scs *daždь* : *daji* – stpol. *dadz'* : *daj*.

jedźimy wraz z zanikiem śródgłosowego *-i-* zaszła depalatalizacja *dź* → *dz* – zob. II.10.).

2 os. Stpol. *dadźicie* → *dajicie* → *dajcie; wiedźicie, jedźicie, bądźicie* → *wiedzcie, jedzcie, bądźcie.*

Lpodw. 1 os. Stpol. *dadźiwa* → *dajiwa* → *dajwa*; *wiedźiwa, jedźiwa, bądźiwa* → *wiedzwa, jedzwa, bądźwa.*

2 os. Stpol. *dadźita* → *dajita* → *dajta*; *wiedźita, jedźita, bądźita* → *wiedzta, jedzta, bądźta.*

3 os. Upowszechniają się konstrukcje opisowe z partykułami *niechaj, niech*; formy lpodw. wychodzą z użycia w XVI w.

Formy trybu rozkazującego uległy znacznym przekształceniom w porównaniu z pierwotnym stanem stpol., będącym kontynuacją stanu psł. (por. tabela na początku tego rozdziału). W okresie stpol. (XIV–XV w.) przekształcenia te zostały zapoczątkowane, jednakże główna faza zmian przypada na okres śrpol., kiedy to utrwala się nowy sposób odmiany (zob. tabela 62).

Tabela 62

Liczba	Osoba	Konstr. opisowe	Koniugacje polskie			
			I. *-ę, -esz*	II. *-'ę, -'esz*	III. *-'ę, -'isz*	IV. *-am//-asz, -'em, -'esz; -em, -eś*
Lp.	1	*niech*	*niosę, wiozę, dźwignę, biegnę*	*myję, piszę*	*chwalę, wożę*	*znam, umiem, dam, wiem, jestem*
	2	–	*nieś, wieź, dźwignij, biegnij*	*myj, pisz*	*chwal, woź*	*znaj, umiej, daj, wiedz, bądź*
	3	*niech*	*niesie, wiezie, dźwignie, biegnie*	*myje, pisze*	*chwali, wozi*	*zna, umie, da, wie, jest*
Lmn.	1	–	*nieśmy, wieźmy, dźwignijmy, biegnijmy*	*myjmy, piszmy*	*chwalmy, woźmy*	*znajmy, umiejmy, dajmy, wiedzmy, bądźmy*
	2	–	*nieście, wieźcie, dźwignijcie, biegnijcie*	*myjcie, piszcie*	*chwalcie, woźcie*	*znajcie, umiejcie, dajcie, wiedzcie, bądźcie*
	3	*niech*	*niosą, wiozą, dźwigną, biegną*	*myją, piszą*	*chwalą, wożą*	*znają, umieją, dają, wiedzą, są*

7.3.3. TRYB WARUNKOWY

Złożona dwuczłonowa struktura form trybu warunkowego została przeniesiona z jęz. psł. do staropolszczyzny. O ile jednak formy psł. składały się z imiesłowu czasu przeszłego czynnego II i słowa posiłkowego *byti* w trybie warunkowym (zob. IV.3.3.), o tyle w jęz. stpol. bezpośrednim kontynuantem jest jedynie imiesłów, a forma trybu warunkowego słowa posiłkowego *być* została zastąpiona jego formą aorystyczną, być może ze względu na pewne podobieństwo obu odmian:

		Psł. tryb warunkowy	Stpol. aoryst
Lp.	1 os.	**bimъ*	*bych*
	2 os.	**bi*	*by*
	3 os.	**bi*	*by*
Lmn.	1 os.	**bimъ*	*bychom*
	2 os.	**biste*	*byście*
	3 os.	**bǫ*	*bychą*

Substytucja tych form musiała się dokonać jeszcze w okresie przedpolskim lub w przedpiśmiennej epoce rozwoju jęz. pol., ponieważ wszystkie zabytki rejestrują wyłącznie formy trybu warunkowego z aorystycznym *być*:

lp. 1 os. *bych spadł, bych się postarzał, zabiłbych, zginąłbych*;
2 os. *aby nie mówił, aby mi nie odjął, aby mi raczyła dać*;
3 os. *uchopiłby, musiłoby, jenżeby żegł, aby nie darło*;

lmn. 1 os. *abychom poznali, bychom byli zmarli, przyjęli bychom, mielibychom*;
2 os. *opuścilibyście, byście wiedzieli, aby gotowiście byli*;
3 os. *bychą wiedzieli, słyszeli bychą.*

Stan ten trwa do XVI w. włącznie, do dziś natomiast w polszczyźnie ogólnej występują formy 3 os. lp. – *by* oraz 2 os. lmn. – *byście*. Zarazem jednak od połowy w. XV następuje stopniowe upodobnianie się pozostałych form aorystycznych *być* w trybie warunkowym do form powstającej (aglutynacyjnej) odmiany tego czasownika w czasie przeszłym (zob. IV.6.2.4.; IV.7.2.2.2.):

lp. 1 os. *bych* → *bym* (← *byłem*),
2 os. *by* → *byś* (← *byłeś*),

lmn. 1 os. *bychom* → *byśmy* (← *byliśmy*),
3 os. *bychą* → *by* (← *byli* + 3 os. lp. tr. war. *by*).

W wyniku tych przekształceń formy *bym, byś, by, byśmy, byście, by* zatraciły związek z odmianą aorystu i – wobec zaniku tego czasu w okre-

sie stpol. (zob. IV.7.2.2.1.) – zyskały funkcję partykuły trybu warunkowego. Mogą one łączyć się bezpośrednio z formą imiesłowu czasu przeszłego czynnego II, np. *zrobiłbym, zrobiłabym; zrobiłbyś, zrobiłabyś; zrobiłby, zrobiłaby, zrobiłoby; zrobilibyśmy, zrobiłybyśmy; zrobilibyście, zrobiłybyście; zrobiliby, zrobiłyby* (z zachowaniem ruchomości partykuły, która może występować w post- i prepozycji), mogą także wchodzić w skład bardziej złożonych form trybu przypuszczającego. Ich składniki stanowią: forma trybu warunkowego słowa posiłkowego *być* (imiesłów + partykuła) oraz imiesłów właściwego czasownika, np. *byłbym zrobił, byłabym zrobiła; byłbyś zrobił, byłabyś zrobiła; byłby zrobił, byłaby zrobiła, byłoby zrobiło; bylibyśmy zrobili, byłybyśmy zrobiły; bylibyście zrobili, byłybyście zrobiły; byliby zrobili, byłyby zrobiły*. O dominacji tego typu odmian można mówić od XVII w.

Wcześniejsze formy z aorystyczną postacią partykuły w drugiej połowie XVI i w XVII w. nabierają nacechowania regionalnego, a następnie gwarowego (współcześnie reliktowo występują w dialektach ludowych Śląska i płd.-zach. Małopolski).

7.4. Kategoria strony

Z jęz. psł. polszczyzna odziedziczyła zestaw środków językowych służących do wyrażania kategorii strony (zob. IV.3.4.) mającej charakter selektywny. Podstawową subkategorią jest strona czynna – charakteryzuje ona zarówno tzw. czasowniki nieprzechodnie, jak i przechodnie. Ewolucję jej wykładników przedstawiają dotychczasowe uwagi dotyczące rozwoju osobowych form czasowników w jęz. pol. (zob. IV.7.1.-7.3.).

Strona bierna jest ograniczona do czasowników przechodnich. Najpełniej wyraża ją opozycja imiesłowów czynnych i biernych (zob. IV.8.), np. *czyniw*: *czynion, położyw* : *położon, usłyszew* : *usłyszan*. Podstawowymi formami złożonymi (mającymi genezę psł.) strony biernej są konstrukcje z imiesłowami biernymi i słowem posiłkowym *być* w różnych czasach i trybach w odniesieniu do czasowników niedokonanych (wyrażanych poprzez imiesłów), a także konstrukcje ze słowem posiłkowym *zostać* w odniesieniu do czasowników dokonanych. Formy te występują w całym ciągu rozwojowym polszczyzny; ich ewolucja była podporządkowana zmianom we fleksji imiesłowów i słów posiłkowych oraz przekształceniom kategorii aspektu.

Strona zwrotna charakteryzuje tylko część czasowników przechodnich. Tradycyjną jej formą złożoną jest połączenie czasownika w stronie czynnej z *się*, tj. biernikiem zaimka zwrotnego (zob. III.6).

8. EWOLUCJA IMIESŁOWÓW W JĘZYKU POLSKIM

8.1. Imiesłowy czasu przeszłego

8.1.1. IMIESŁÓW CZASU PRZESZŁEGO CZYNNY I

W jęz. wczesnoprasłowiańskim ten imiesłów był tworzony od tematu bezokolicznika za pomocą przyrostka tematycznego *-*ъš* (← *-ъx-* ← pie. * *-us-*), który miał oboczną postać *-*vъš-* przystosowaną do tematów zakończonych na samogłoskę. W M. lp. imiesłowów r.m. i n. przyrostki te ulegały uproszczeniom, dając w ich wyniku zakończenia: *-ъ* (przy tematach spółgłoskowych), *-vъ* (przy tematach samogłoskowych), np. **rekъ* 'ten, który mówił', **nesъ* 'ten, który niósł', **světivъ* 'ten, który świecił', **slyšavъ* 'ten, który słyszał'. W M. lp. imiesłowów r.ż. przyrostki te zachowywały pełną postać zakończoną końcówką *-i*, np. **rekъši*, **nesъši*, **světivъši*, **slyšavъši*. Już w jęz. psł. imiesłów ten miał dwojaką deklinację: prostą – rzeczownikową i złożoną – zaimkową (por. IV.2.1.; III.7.1.–4.).

W jęz. stpol. formy tego imiesłowu były już ograniczone tylko do M. lp. r.m. i r.ż., np. r.m. *oblek, przyszed, ląk się, rzek, obrociw, położyw, przeprawiw, omoczyw, poprosiw, pożegnaw, zebraw, wezwaw, zawoław, posław, związaw, obietowaw, wyjąw, ściągnąw, minąw, uźrzew//uźrzaw, usłyszew//usłyszaw*; r.ż. *pożegszy, szedszy, padszy, porodziwszy, uźrzawszy.*

Kontynuowały one zatem psł. dystrybucję zakończeń (po tematach spółgłoskowych i samogłoskowych), ale – w związku z zanikiem jerów, w wyniku czego pozostawał czysty temat, np. *przyszed, rzek*, lub powstawały trudne artykulacyjnie grupy spółgłoskowe, np. *pożegszy, padszy* (por. II.3.) – już w najwcześniejszych zabytkach jęz. pol. występują innowacyjne formy z zakończeniem typowym dla tematów samogłoskowych w połączeniu z tematami spółgłoskowymi, np. r.m. *poczyrpw, wszedw, spadw, pojadw, zniosw, rzekw, rozpostarw*; r.ż. *pożegwszy, szedwszy, padwszy.*

Druga innowacja stpol. polegała na zanikaniu mniej wyrazistych form r.m. (czysty temat + ϕ lub przyrostek *-w* + ϕ) i upowszechnianiu się w odniesieniu do wszystkich trzech rodzajów imiesłowowych zakończeń pierwotnie charakterystycznych dla r.ż. *-wszy* (*-szy*), np. *Józef pogrzebszy otca, człowiek przyszedszy, usłyszawszy to Herod, dzieciątko wyszedszy, kmiecie zbiegszy, wstawszy oba.*

Obie omówione wyżej zmiany zachodzą w okresie od XIV do XVI w. włącznie. Prowadzą one do zaniku imiennych cech fleksyjnych tego imiesłowu (przypadek, rodzaj, liczba), które zaledwie w stanie szczątkowym odziedziczyła polszczyzna (tylko M. lp. r.m. i ż.), a tym samym – do jego adwerbizacji (uprzysłówkowienia). Już od XV w. ten imiesłów zaczyna pełnić w wypowiedzeniach takie funkcje jak w polszczyźnie współczesnej – określa akcję uprzednią wobec czasu akcji wyrażonej przez orzeczenie, charakteryzuje podmiot bez względu na jego rodzaj i liczbę. Funkcje te upowszechniają się w okresie śrpol., czego wynikiem są także zmiany terminologiczne. Dawny **imiesłów czasu przeszłego czynny I** „przekształca się" w **imiesłów przysłówkowy uprzedni.**

W XVII i XVIII w. ostatecznie stabilizują się współczesne zakończenia imiesłowu przysłówkowego uprzedniego: *-wszy* po temacie samogłoskowym (*wziąwszy, zrobiwszy*), *-łszy* po temacie spółgłoskowym (*poszedłszy, ukradłszy*). Pierwsze z nich kontynuuje formy stpol., drugie jest wynikiem kontaminacji imiesłowu cz. przesz. czynnego I zakończonego na *-szy* oraz imiesłowu cz. przesz. czynnego II zakończonego na *-ł*: *rzekszy + rzekł → rzekłszy, padszy + padł → padłszy, niósszy + niósł → niósłszy*. W tej kontaminacji chodziło zapewne – jak przedstawiła to w recenzji niniejszego podręcznika Irena Bajerowa („Język Polski" 1999, LXXIX, nr 5, s. 390) – „o jakieś nawiązania do uprzedniości-przeszłości, czyli do czasu przeszłego (w którym *-ł-* jest charakterystyczną cechą), a także o odróżnienie tych form od comparatiwów z *-szy*".

8.1.2. IMIESŁÓW CZASU PRZESZŁEGO CZYNNY II

Ewolucja tego imiesłowu, tworzonego w jęz. psł. za pomocą przyrostka tematycznego *-l-* (→ stpol. *-ł-*) i odpowiednich końcówek fleksyjnych, przebiegała w dwóch kierunkach.

Po pierwsze, imiesłów ten – zgodnie z tendencją zarysowaną już w jęz. psł.[120]

[120] Por. L. Moszyński, op.cit., s. 276.

– stał się formacją o charakterze czysto strukturalnym, wchodząc w skład złożonych form czasownika: czasu przeszłego złożonego, czasu zaprzeszłego, czasu przyszłego, trybu warunkowego. Jeśli chodzi o rozwój form imiesłowowych w tej funkcji, to por. IV.7.2.2.2. – IV.7.2.2.4.; IV.7.3.3. Trzeba w tym miejscu stwierdzić, że ten kierunek ewolucji jest w polszczyźnie prymarny. Wiąże się on z jedną z dwóch podstawowych funkcji imiesłowów w jęz. psł., tj. funkcją predykatywną (orzecznikową).

Po drugie, ewolucja przebiegała w kierunku adiektywizacji (uprzymiotnikowienia) imiesłowu czasu przeszłego czynnego II. W okresie stpol. mógł on występować w dwóch postaciach fleksyjnych, zgodnych z odmianą prostą (rzeczownikową) lub złożoną (zaimkową), np. *czuł* 'ten, który czuł', *-a, -o*: *czuły, -a, -e*; *stał* 'ten, który stał', *-a, -o* : *stały, -a, -e*; *był* 'ten, który był', *-a, -o* : *były, -a, -e*; *umarł* 'ten, który umarł', *-a, -o* : *umarły, -a, -e*. Już w okresie stpol. zaznaczył się proces wycofywania form prostych (rzeczownikowych) i upodabniania się imiesłowu czasu przeszłego czynnego II do złożonych form przymiotników (por. III.7.).

Procesy te zachodziły zarówno w warstwie formalnej (wzorca odmiany), jak i znaczeniowej. Postępował bowiem proces leksykalizacji znaczenia tych imiesłowów, zacierania orzecznikowych (czynnościowych) składników ich znaczeń na rzecz elementów atrybutywnych, często także towarzyszyła temu metaforyzacja znaczenia, np.:

czuły 'ten, który czuł' → 'troskliwy, opiekuńczy',

stały 'ten, który stał' → 'niezmienny',

były 'ten, który był' → 'nie pełniący określonej funkcji',

oschły 'ten, który osechł' → 'nieskłonny do wzruszeń, nieczuły, obojętny, oziębły',

okazały 'ten, który okazał' → 'pokaźny, duży, mający wspaniałą prezencję'.

W wyniku tych zmian stpol. imiesłowy czasu przeszłego czynne II przeszły do klasy przymiotników, por. np. *były, czuły, dbały, doskonały, okazały, oschły, posiwiały, przeszły, przyszły, rozwlekły, stały, wściekły, wyrozumiały, zapamiętały, zapiekły, zatwardziały, zmarły, znikczemniały* itp.

8.1.3. IMIESŁÓW CZASU PRZESZŁEGO BIERNY

W jęz. psł. imiesłów ten był tworzony za pomocą trzech przyrostków tematycznych: *-t-, -n-, -en-*, np. **klętъ*, **vitъ*, **znanъ*, **viděnъ*, **vedenъ*, **pletenъ*. Wszystkie te trzy typy zostały przeniesione na grunt języka polskiego i znajdują rejestrację w zabytkach z XIV–XVI w.: *bit, jęt, poczęt, przykryt, strut, ścięt, rozdart, zaczęt*; *dokonan, dzirżan, karan, napawan, pisan, poznan, posłan, rozerwan, rozumian, słyszan, szukan, wychwaliwan*; *błogosławion, jedzon, nalezion, niesion, obleczon, pogrzebion, postawion, rodzon, stłuczon, wspomnion* itp.

W okresie do XVI w. występują one w formach prostych (rzeczownikowych) i złożonych (zaimkowych). Ostatecznie jako dominanty krystalizują się te ostatnie, zgodnie z rozwojem deklinacji przymiotników, np. *bity, bita, bite, poczęty, poczęta, poczęte*; *dokonany, dokonana, dokonane, poznany, poznana, poznane*; *rodzony, rodzona, rodzone, stłuczony, stłuczona, stłuczone*, przekształcając się tym samym w imiesłowy przymiotnikowe bierne, zakończone na *-ty, -ta, -te, -ny, -na, -ne, -ony, -ona, -one*. Zaszedł więc i w tym wypadku proces adiektywizacji, podobnie jak w odniesieniu do imiesłowu czasu przeszłego czynnego II (zob. IV.8.1.2.).

Stpol. formy rzeczownikowe r.m. i r.ż. zanikły, natomiast rzeczownikowe formy r.n. zachowały swój pierwotny czynnościowy charakter stając się podstawą bezosobowych form orzeczeniowych zakończonych na *-to, -no, -ono*, np. *Adamowi nie było naleziono pomocnika podobnego jemu*; *sfukano Stańczyka naszego, iż był coś plugawego rzekł.*

Przekształcenie się tych pierwotnie biernych form imiesłowu w bezosobowe czynne formy verbum nastąpiło w ciągu XVII w., kiedy to już ostatecznie wyszły z użycia rzeczownikowe formy imiesłowu czasu przeszłego biernego r.m. i r.ż.

8.2. Imiesłowy czasu teraźniejszego

8.2.1. IMIESŁÓW CZASU TERAŹNIEJSZEGO CZYNNY

W jęz. psł. imiesłów czasu teraźniejszego czynny miał pełną odmianę prostą (rzeczownikową) i złożoną (zaimkową) – zob. IV.2.1. W jęz. stpol. występowały jedynie relikty odmiany prostej w postaci M. lp. r.m., M. lp. r.ż. oraz B. lp. r.m.

M. lp. r.m. *-ę* (końcówka ta występowała w pozycji dwóch różnych końcówek psł. *-ę, -y*, np. **vęžę, *světę, *nesy, *dvigny*): *poznan będzie gospodzin czynię* ['czyniący'] *sądy*; *dzierżę, buduję, kłamaję, dadzę, rzekę, mowię, proszę* itp.

M. lp. r.ż. *-ęcy* (← psł. *-ǫtji//-ętji*, np. **vedǫtji, *dvignǫtji, *vęžǫtji, *světętji*): *a chwalęcy* ['chwaląca'] *swego oblubieńca*; *dziewka wstała weselący* ['weseląca'] *się*; *będęcy, przywodzęcy, siedzęcy, mówięcy* itp.

B. lp. r.m. *-ąc* (← psł. *-ǫtjь//-ętjь*, np. **vedǫtjь, *dvignǫtjь, *vęžǫtjь, *světętjь*): *obraz dziewice nosząc* ['noszącej'] *dziecię*; *idąc, rostąc, sąc, czując, mając, gniewając się* itp.

Z tych trzech form najszybciej (jeszcze w okresie stpol.) zanika M. lp. r.m. ze względu na tożsamość z 1 os.lp. czasu teraźniejszego, a w jego miejsce „wchodzą" formy B. lp. r.m., np. BZ: *pospieszał Dawid idąc a rostąc*; *tedy przyszedł Achab do domu gniewając się*. Formy M. lp. r.ż. utrzymują się do połowy XVI w. i również zostają zastąpione przez B. lp. r.m., np. BZ: *pojdzie dziewka Rebeka niosąc wiadro*; *Judyt modląc się wynidzie*.

Z przedstawionych przykładów wynika, że pierwotnie te proste (rzeczownikowe) formy imiesłowu czasu teraźniejszego czynnego funkcjonowały jako przydawki odnoszące się odpowiednio do rzeczowników r.m. i r.ż. Zanik tych form i zastąpienie ich przez B. lp. na *-ąc*, który zatraca przynależność rodzajową (odnosi się do rzeczowników wszystkich trzech rodzajów), zmieniają tę pierwotną funkcję.

Podobnie jak imiesłów czasu przeszłego czynny I (zob. IV.8.1.1.), formy zakończone na *-ąc* **adwerbizują się** (uprzysłówkowiają się) i zaczynają pełnić funkcję okolicznikową, np. Kgn.: *dzieciątko leżąc w jasłach jest ci ono płakało*; *a przez to ucieczmy się dzisia k nie, zawitając ją tąto modlitwą*. W XVII w. proces ten dobiega końca i w związku z tym można mówić o przekształceniu się **prostych** (rzeczownikowych) **form imiesłowu czasu teraźniejszego czynnego** w imiesłów **przysłówkowy współczesny**, wyrażający w wypowiedzeniach czynność współczesną z czynnością zdania nadrzędnego.

Formy odmiany złożonej (zaimkowej) tego imiesłowu występowały od początku rozwoju polszczyzny, stopniowo zwiększając zasięg i upodobniając się do przymiotników. Zróżnicowanie rodzajowe ich końcówek było następujące: r.m. *-ący* (*niosący, biegnący, myjący, chwalący, jedzący, będący*); r.ż. *-ąca*, r.n. *-ące*. Procesy adiektywizacji (uprzymiotnikowienia) spowodowały leksykalizację znaczenia tych form i zatarcie ich składnika określającego zachodzenie czynności w teraźniejszości, przy zachowaniu ogólnego czynnościowego aspektu znaczenia, np. *niosący* 'ten, który niesie teraz' → 'ten, który niesie – teraz, w przeszłości, w przyszłości'.

W wyniku tych zmian **złożone** (zaimkowe) **formy imiesłowu czasu teraźniejszego czynnego** przekształciły się w **imiesłów przymiotnikowy czynny**.

8.2.2. IMIESŁÓW CZASU TERAŹNIEJSZEGO BIERNY

W jęz. psł. ten imiesłów tworzono za pomocą przyrostka tematycznego *-m-* i odpowiednich końcówek w zależności od rodzaju i typu odmiany (prosta, złożona). W polszczyźnie formy odmiany prostej (typu: *rzekom, rzekoma, rzekomo*) zachowały się wyjątkowo (np. *czy jesteś tego świadom*), nieliczne są również kontynuanty form złożonych. Można tu przykładowo wymienić kilka wyrazów: *rzekomy, rodzimy, wiadomy, świadomy,* mających genezę psł. i szereg formacji utworzonych na zasadzie analogii do nich już na gruncie jęz. pol.: *widomy, niewidomy, ruchomy, łakomy, znikomy, znajomy* itp.

W wypadku tych form zaszedł w pełni proces adiektywizacji, przekształciły się one w przymiotniki i pod względem fleksji, i pod względem znaczenia, które podlegało leksykalizacji, np.:

rzekomy 'ten, który jest mówiony' → 'pozorny',
wiadomy 'ten, który jest znany' → 'obeznany',
łakomy 'ten, którego się łaknie' → 'ponętny'.

Wtórnie następują również procesy **substantywizacji** tych form (por. np. *to mój znajomy*; *niewidomy szedł drogą*).

8.3. Uwagi końcowe

W jęz. psł. imiesłowy stanowiły imienne formy czasownika, odmieniające się w sposób rzeczownikowy (prosty) lub zaimkowy (złożony), w wypowiedzeniach mogły pełnić funkcje przydawek lub orzeczników, co świadczyło o ich nominalno-werbalnym charakterze.

Polszczyzna odziedziczyła psł. system imiesłowów w stanie szczątkowym. Główne tendencje rozwojowe imiesłowów w jęz. polskim polegały na ich adwerbizacji i adiektywizacji; procesy z nimi współwystępujące to zanikanie form, wchodzenie ich w skład złożonych konstrukcji osobowych, leksykalizacja znaczeń. Wszystkie te zmiany zostały zapoczątkowane w

okresie stpol., jednakże ich główne fazy rozwojowe przypadają na okres śrpol. (XVII, XVIII w.), a niektóre tendencje (np. leksykalizacja, substantywizacja) znajdują odzwierciedlenie również w polszczyźnie współczesnej.

Schemat przekształceń imiesłowów w języku polskim przedstawia się następująco:

1. Imiesłów czasu przeszłego czynny I:

1.1. → adwerbizacja → imiesłów przysłówkowy uprzedni zakończony na *-wszy, -łszy*.

2. Imiesłów czasu przeszłego czynny II:

2.1. → funkcja strukturalna → składnik złożonych form osobowych czasownika (czas przeszły, czas zaprzeszły, czas przyszły, tryb warunkowy);

2.2. → adiektywizacja + leksykalizacja → przymiotnik.

3. Imiesłów czasu przeszłego bierny:

3.1. formy złożone r.m., ż., n. → adiektywizacja → imiesłów przymiotnikowy bierny zakończony na *-ty, -ta, -te*; *-ny, -na, -ne*; *-ony, -ona, -one*;

3.2. formy proste r.m. i r.ż. → zanik;

3.3. formy proste r.n. → werbalizacja → bezosobowe formy zakończone na *-to, -no, -ono*.

4. Imiesłów czasu teraźniejszego czynny:

4.1. formy proste → adwerbizacja → imiesłów przysłówkowy uprzedni zakończony na *-ąc*;

4.2. formy złożone → adiektywizacja → imiesłów przymiotnikowy czynny zakończony na *-ący, -ąca, -ące*.

5. Imiesłów czasu teraźniejszego bierny:

5.1. formy proste → zanik;

5.2. formy złożone → adiektywizacja → przymiotnik.

Ewolucja imiesłowów w języku polskim miała charakter innowacyjno-upraszczający: z pięciu odmiennych imiesłowowych form psł. (mających odmianę prostą i złożoną, zróżnicowaną pod względem rodzaju) powstały cztery formy polskie, w tym dwie nieodmienne. Bezpośredni związek z czasownikiem zachowały bezosobowe formy na *-to, -no-, -ono*, pierwotnie imiesłowowe składniki złożonych osobowych form czasownika oraz imiesłowy przysłówkowe; pozostałe pierwotne imiesłowy ten związek bardzo ograniczyły lub całkowicie zredukowały (imiesłowy przymiotnikowe i nowo powstałe przymiotniki).

9. BEZOKOLICZNIK

Psł. bezokolicznik miał zakończenie *-ti* (zob. IV.2.1.), np. **nesti, *dvignǫti, *rekti, *pekti, *znati, *porsiti → *prositi*. W wyniku rozwoju fonetycznego zakończenie to w jęz. stpol. uzyskało dwa warianty: 1. *-c'*, np. *rzec', piec'*; 2. *-ći*, np. *nieść, dźwignąć, znać, prosić*.

Pierwszy wariant powstał w wyniku przedpolskiej palatalizacji grup **-gt', kt' → -c'* (zob. I.2.3.2.), a następnie uległ depalatalizacji w okresie XIV–XVI w. (zob. II.10), w związku z czym powstały występujące w dzisiejszej polszczyźnie formy bezokoliczników typu *rzec, piec*.

Wariant drugi jest wynikiem polskiej palatalizacji *t' → ć* (zob. II.9.4.), podkreślić jednak należy, że zabytki stpol. prawie bezwyjątkowo notują formy bezokoliczników już skrócone – bez wygłosowego *-i*, np. *nieść, dźwignąć, znać, prosić*. Skracanie tych form dokonywało się zapewne pod wpływem akcentu inicjalnego, analogicznie do form trybu rozkazującego (zob. II.6.6.; IV.7.3.2.), oraz w wyniku oddziaływania bezokoliczników typu *rzec' → rzec, piec' → piec*.

Zatem już w okresie stpol. bezokolicznik uzyskał postać występującą w języku polskim do dziś.

Na okres śrpol. przypadają jedynie zmiany form bezokoliczników wynikające ze zmian przynależności czasowników do klas koniugacyjnych (por. IV.6.3.1.), przekształceń przyrostków oraz wyrównań analogicznych. Można je zasygnalizować w kilku punktach:

1) w związku z przejściem stpol. czasowników typu *grzebę, skubę, sypę* do koniugacji II. *-'ę, -'esz* (→ *grzebię, skubię, sypię*) ich stpol. bezokoliczniki *grześć, skuść, suć* zostały zastąpione nowymi formami *grzebać, skubać, sypać*;

2) stpol. bezokoliczniki *ić, przyć, zająć, najć, dojć, ujć* zmieniły swą postać w XVI w. pod wpływem analogii do korelacji form typu: *wiodę – wieść, siądę – siąść*; stąd nowe formy *iść, przyjść, zajść, najść, dojść, ujść*;

3) stpol. bezokoliczniki *klwać, plwać, szczwać, żwać* zmieniły swą postać pod wpływem analogii do korelacji form typu: *czuję – czuć, truję – truć*; stąd nowe formy *kluć, pluć, szczuć, żuć*;

4) stpol. czasowniki oznaczające czynność powtarzającą się, utworzone za pomocą przyrostków *-awać, -ować* (*dopytawać, oszukawać, opłukawać, opisować, pokazować*), od XVI w. poczynając, w znacznej liczbie zmieniają swą postać pod wpływem regionalnych form północnopolskich z przyrostkiem *-iwać//-ywać*; stąd nowe formy *dopytywać, oszukiwać, opłukiwać, opisywać, pokazywać.*

10. TENDENCJE ROZWOJOWE POLSKIEJ FLEKSJI WERBALNEJ

10.1. Kontynuacja stanu psł.

Podstawę kontynuacji stanu psł. w polskiej fleksji werbalnej stanowi zachowanie prymarnej funkcji formalnego kryterium tematycznego przy podziale na koniugacje (zob. IV.6.2.). Znajduje to m.in. wyraz w bezpośrednim przeniesieniu koniugacyjnych klas psł. do koniugacji polskiej. Tak jest w wypadku polskiej koniugacji II. *-'ę, -'esz* ← psł. III. *-jo-//-je-* oraz koniugacji III. *-'ę, -'isz* ← psł. IV. *-jo-//-i-* (zob. IV.6.2.2.).

Oczywiście cały polski system koniugacyjny znajduje podstawy w jęz. psł., jednak w tym kontekście chodzi o te fakty językowe, które nie podlegały modyfikacjom w porównaniu z przedpolskim stanem wyjściowym.

Jeśli chodzi o kategorie fleksyjne czasownika i realizujące je formy, to bezpośrednią kontynuację podstawy psł. w całym ciągu rozwojowym polszczyzny stanowią: 1. kategoria osoby, 2. formy liczby pojedynczej i liczby mnogiej, 3. formy czasu teraźniejszego, 4. formy trybu orzekającego, 5. formy strony czynnej (zob. IV.7.1.-7.4.).

10.2. Modyfikacje dziedzictwa psł.

Większość cech psł. systemu fleksyjnego czasowników podlegała modyfikacjom bądź jeszcze w okresie przedpolskim, bądź w kolejnych fazach rozwojowych polszczyzny.

W okresie przedpol. dokonało się przekształcenie trójskładnikowej struktury morfologicznej wyrazu w strukturę dwuskładnikową (zob. IV.6.1.), wtedy także nastąpił zanik funkcji aspektowych czasów przeszłych (zob.

IV.7.2.2.2.-3.) oraz modyfikacja form czasu zaprzeszłego złożonego, polegająca na tym, że aorystyczne lub imperfectualne formy słowa posiłkowego *być* zostały zastąpione jego formą imiesłowu czasu przeszłego czynnego II (zob. IV.7.2.2.3.).

W okresie stpol. procesy modyfikacyjne nasilają się. W obrębie koniugacji I. *-ę, -'esz* grupują się czasowniki dwóch koniugacji psł.: I. *-o-//-e-* i II. *-no-//-ne-* (zob. IV.6.2.2.), zanikają formy aorystu i imperfectum (zob. IV.7.2.2.), kształtują się formy czasu przyszłego złożonego, nawiązujące co prawda do psł. *futurum primum* i *futurum exactum*, ale o zmienionej jednak postaci (zob. IV.7.2.2.4.), przekształceniom fonetycznym podlega bezokolicznik (zob. IV.9.). W tym okresie zostają także zapoczątkowane procesy, które zostaną zakończone w dalszych fazach rozwojowych polszczyzny. Chodzi tutaj o zanik liczby podwójnej, która ostatecznie wychodzi z użycia w XVI w. (zob. IV.7.1.), występowanie trybu warunkowego z partykułą *być* w formie aorystu (zob. IV.7.3.3.), czy też stopniowe przekształcanie się form strony biernej i zwrotnej, zachodzące również w polszczyźnie współczesnej (zob. IV.7.4.).

W okresie śrpol. procesy modyfikacyjne wygasają. Oprócz wymienionych wyżej, należy w tym miejscu zwrócić uwagę na strukturalną funkcję pierwotnego imiesłowu czasu przeszłego czynnego II w osobowych formach złożonych (zaglutynizowanych) czasownika (zob. IV.8.1.2.) oraz na ukształtowanie się bezosobowych form na *-to, -no, -ono* z dawnych form imiesłowowych (zob. IV.8.1.3.).

10.3. Innowacje polskie

Tendencje innowacyjne w koniugacji zostały zapoczątkowane w okresie przedpolskim poprzez ukształtowanie się nowego sposobu odmiany części czasowników psł. koniugacji III. *-jo-//-je-* typu *znaję, umieję* (zob. IV.6.2.3.). Rozwinięcie tej tendencji w okresie stpol. doprowadziło do powstania nowej polskiej koniugacji IV. *-am, -asz//-'em, -'esz//-em, -eś* (zob. IV.6.2.4.). Jest to najważniejsza zmiana w tym okresie, pozostałe bowiem w staropolszczyźnie, co prawda, się zaznaczają, ale ich fazy końcowe przypadają już na okres śrpol.

Zmian takich było kilka. Zaczyna się kształtować nowa odmiana słowa posiłkowego *być* w czasie teraźniejszym, który to proces zostanie zakończony w XVI w. (zob. IV.6.2.4.); pojawiają się skrócone lub zaglutynizowane formy czasu przeszłego złożonego, które ostatecznie wykrystalizują się w XVIII w. (zob. IV.7.2.2.2.); zaczyna się proces przebudowy trybu rozkazującego (zob. IV.7.3.2.) i adiektywizacji imiesłowu czasu teraźniejszego biernego (zob. IV.8.2.2.) – oba zakończone w okresie śrpol.; na przełomie XV i XVI w. występują innowacyjne formy czasu przeszłego z aorystycznym *-ch* (zob. IV.7.2.2.2.).

W największym zakresie występują procesy innowacyjne w okresie śrpol. Oprócz wymienionych wyżej (zapoczątkowanych w okresie stpol.), zachodzą wtedy zmiany przynależności czasowników do koniugacji i podlegają zmianom postacie tematów czasowników (zob. IV.6.3.1.-2.); kształtuje się tryb warunkowy z nową formą partykuły – jest nią słowo posiłkowe *być* w zaglutynizowanej odmianie w czasie przeszłym (zob. IV.7.3.3.) – oraz powstają dwuskładnikowe formy czasu zaprzeszłego (wobec wcześniejszych trójskładnikowych – zob. IV.7.2.2.3.). Wreszcie właśnie w okresie śrpol. następuje zasadnicza przebudowa form imiesłowowych – powstają imiesłowy przysłówkowe i przymiotnikowe, część pierwotnych imiesłowów przechodzi do klasy przymiotników (zob. IV.8.).

* * *

Prześledzenie głównych tendencji rozwojowych polskiej fleksji werbalnej skłania do wniosku, że największy zakres miały procesy innowacyjne, których kumulacja przypada na okres śrpol. W okresie stpol. – pod względem zakresu – dominowały procesy modyfikacyjne, choć już wtedy zaznaczyły się również innowacje. Całość procesów rozwojowych była podporządkowana tendencji do uproszczenia skomplikowanego systemu prasłowiańskiego i przystosowania go do komunikatywnych potrzeb użytkowników polszczyzny.

V. SŁOWOTWÓRSTWO

1. ZAGADNIENIA WSTĘPNE

1.1. Słowotwórstwo diachroniczne

Wprowadzona na początku naszego stulecia przez Ferdynanda de Saussure'a zasada konieczności rozróżniania dwu typów językoznawstwa: językoznawstwa synchronicznego i językoznawstwa diachronicznego jest respektowana do dziś. „Opozycja między dwoma punktami widzenia – synchronicznym i diachronicznym – jest absolutna i nie dopuszcza żadnych kompromisów" – twierdził autor *Kursu językoznawstwa ogólnego*[121]. Uzasadniał to m.in. tak: „Przeciwieństwo między diachronią a synchronią bije w oczy w każdym punkcie. Na przykład – by rozpocząć od faktu najbardziej oczywistego – nie mają one takiego samego znaczenia. Pod tym względem aspekt synchroniczny góruje oczywiście, ponieważ dla zbiorowości mówiącej jest on jedyną i prawdziwą rzeczywistością"[122].

Jego znane sformułowania, że „aspekt synchroniczny góruje oczywiście nad diachronicznym" oraz, że „diachronia nie jest celem sama w sobie"[123] stały się bodźcem do podjęcia badań synchronicznych, a w konsekwencji doprowadziły do całkowitej niemal dominacji badań synchronicznych nad diachronicznymi.

W praktyce oznaczało to regres w badaniach historycznojęzykowych, także w zakresie słowotwórstwa diachronicznego. Przejawem tego stanu jest również wyeliminowanie tego działu językoznawstwa diachronicznego z dydaktyki uniwersyteckiej[124].

---

[121] Ferdynand de Saussure, *Kurs językoznawstwa ogólnego,* tłum. Krystyna Kasprzyk, Warszawa 1961, s. 92.

[122] Ibidem, s. 98.

[123] Op.cit., s. 98.

[124] Formalnie podręczniki akademickie zawierały ten dział nauki o języku; por. K. Długosz-Kurczabowa i St. Dubisz, *Słowotwórstwo historyczne w podręcznikach akademickich,* „Poradnik Językowy" 1994, z. 5–6, s. 77–88.

U schyłku wieku sytuacja zaczęła się zmieniać. Okazało się bowiem, że poznawanie przeszłości języka (jego zmian diachronicznych) jest nie tylko pomocne, ale nawet nieodzowne dla rozumienia zjawisk współczesnego języka polskiego.

W ostatnim czasie zainicjowano wiele prac badawczych, które w przyszłości staną się podstawą syntezy polskiego słowotwórstwa historycznego[125].

1.1.1. ZAŁOŻENIA OGÓLNE BADAŃ DIACHRONICZNYCH W ZAKRESIE SŁOWOTWÓRSTWA

Słowotwórstwo historyczne (diachroniczne) stawia sobie za cel ukazanie **ewolucji** systemu słowotwórczego danego języka i opis podstawowych tendencji tej ewolucji. Ażeby ten cel osiągnąć, należy – zgodnie z wymaganiami współczesnego językoznawstwa[126] – opracować **model** słowotwórstwa danej epoki i na podstawie porównań modeli kolejnych epok przedstawić kierunki zmian diachronicznych. Inaczej mówiąc, słowotwórstwo historyczne obejmuje zarówno słowotwórcze przekroje synchroniczne poszczególnych, kolejno po sobie następujących, epok, jak i relacje między nimi.

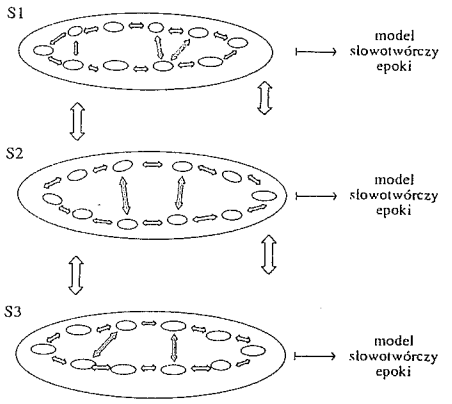
Na model słowotwórczy języka danej epoki składa się system słowotwórczy i norma językowa (uzus) tej epoki. System językowy to ogół współistniejących typów słowotwórczych w ich wzajemnych relacjach znaczeniowych i formalnych. Natomiast typ słowotwórczy to klasa formacji o tym samym formancie, występującym w tej samej funkcji oraz o tym samym charakterze podstawy słowotwórczej, np. typ nomina agentis z formantem sufiksalnym *-ciel* (*doręczyciel, nauczyciel, zbawiciel*), typ deminutywa z formantem sufiksalnym *-ek* (*domek, kotek, piesek*), typ feminatywa z formantem sufiksalnym *-ka* (*aktorka, nauczycielka, pisarka*).

Opis normy powinien zawierać charakterystykę słowotwórczą stylów funkcjonalnych, odmian regionalnych, powinien również uwzględniać dynamikę przekształceń systemu, tzn. zjawiska centralne i peryferyjne, a wśród nich archaizmy i neologizmy.

[125] Por. najnowsze opracowanie o charakterze syntetycznym: *Słowotwórstwo języka doby staropolskiej. Przegląd formacji rzeczownikowych*, pod redakcją Krystyny Kleszczowej, Katowice 1996.

[126] Por. m.in. J. Puzynina, *Jak pracować nad słowotwórstwem historycznym języka polskiego*, „Poradnik Językowy" 1975; I. Bajerowa, *Strukturalna interpretacja historii języka*, „Język Polski" 1969, z. 2, s. 81–103 oraz artykuły w „Biuletynie Polskiego Towarzystwa Językoznawczego" z 1965 i 1969 r. Por. także I.4.3.4.

Graficznie model słowotwórstwa historycznego (diachronicznego) można ująć następująco:

⟺ , ⇳ – relacje między elementami systemu oraz między fazami rozwojowymi systemu

1.1.2. OGRANICZENIA WE WSPÓŁCZESNYCH BADANIACH Z ZAKRESU SŁOWOTWÓRSTWA DIACHRONICZNEGO

Przedstawione założenia ogólne badań słowotwórstwa diachronicznego nie mogą być w pełni zrealizowane w tym podręczniku. Nie możemy bowiem przedstawić systemu słowotwórczego w całości według zaprezentowanej tu wcześniej metodologii słowotwórstwa diachronicznego z kilku powodów, przede wszystkim jednak ze względu na wielką liczbę jednostek systemu słowotwórczego, których opis wymaga analizy tysięcy konkretnych formacji, oraz ze względu na trudności w docieraniu do relacji i funkcji znaczeniowych formantów, a także w określaniu ich produktywności w odległych epokach.

Dysponujemy jedynie opracowaniami małych wycinków systemu[127] i taki stan badań warunkuje nasze ujęcie. Przedstawiamy tylko cząstkowe zmiany modeli słowotwórczych i wybrane tendencje ewolucyjne.

[127] Najpełniejsze opisy zawierają: W. Doroszewski, *Monografie słowotwórcze*, 1. *Formacje z podstawowym* -k- *w części sufiksalnej*, „Prace Filologiczne" 1928, XIII, s. 1–261; 2. *Formacje z podstawowym* -l-..., „Prace Filologiczne" 1928, XIV, s. 34–85; 3. *Formacje z elementem* -r-..., „Prace Filologiczne" 1930, XV/1, s. 275–300; 4. *Formacje z podstawowym* -n-..., „Prace Filologiczne" 1931, XV/2, s. 423–436; B. Kreja, *Słowotwórstwo rzeczowników ekspresywnych w języku polskim. Formacje na* -ik,-k,-isko *i* -ina., Gdańsk 1968; H. Kurkowska, *Budowa słowotwórcza przymiotników polskich*, Wrocław 1954; E. Ostrowska, *Rzeczowniki z przyrostkiem* -ość *w języku XVI wieku*, [w:] *Odrodzenie w Polsce*, cz. 2: *Historia języka*, Wrocław 1962, s. 303–504; F. Pepłowski, *Z historii odczasownikowych nazw wykonawców czynności. Rzeczowniki z formantem* -ciel *w XVI wieku*, „Pamiętnik Literacki" 1967, z. 1, s. 121–176.

1.2. Podstawowe opozycje słowotwórcze

1.2.1. OPOZYCJA SEMIOTYCZNA *FORMA – ZNACZENIE*

Podstawową jednostką morfologiczną jest **morfem**. Jest to złożony element językowy, składający się z jakościowo dwu różnych składników: formalnego (postać) i semantycznego (znaczenie). Związek między nimi ma charakter konwencjonalny; inaczej mówiąc, nie wiemy, **jak znaczą** morfemy, np.: *pies, dom* lub *-ek, -ow-*. Nie wiemy także, **jak znaczą** wyrazy o strukturze jednomorfemowej, np. *pies, dom, rok*. Uświadamiamy sobie natomiast występowanie tego mechanizmu w derywatach, tzn. w strukturach składających się co najmniej z dwu morfemów, np.: *pies-ek* 'mały pies', *dom-owy* 'dotyczący domu'.

Morfemy mogą występować w formach obocznych, przy czym oboczności te są uwarunkowane procesami fonetycznymi różnych epok historycznych: ie., psł., pol., por. np.: *wy-BR-ać//wy-BIER-ać//wy-BIERZ//wy-BIOR-ę//wy-BOR-y//wy-BÓR* oraz *PIES//PS-a//PŚ-e*, w których każdy element morfemu podlega wymianie. Formy *-br-, -bier-, -bierz-, -bior-, -bor-, -bór-* uznajemy za warianty tego samego morfemu, ponieważ oboczności te mają charakter regularny (powtarzają się w innych morfemach) oraz zachowują to samo znaczenie. Tożsamość znaczeniowa nie wystarcza do uznania wariantów za ten sam morfem, np. *rok* i *lata* są różnymi morfemami, ponieważ oboczności *r-//l-* są w języku polskim izolowane, nieregularne. Podobnie tylko formalna tożsamość, np. *mol--owy ← mol, mol-owy ← moll, mol-owy ← mól* nie wystarcza do uznania wymienionych morfemów za warianty jednego morfemu. Wyrazy *molowy (← mol), molowy (← moll)* uznajemy za homonimy. Trzeba także podkreślić, że w polszczyźnie występują także morfemy, które nie mają form obocznych, np.: *dom* – por. *dom-ek, dom-owy, za-dom-owić się* itp.

1.2.2. OPOZYCJA GENETYCZNA *WYRAZ PIERWOTNY – WYRAZ POCHODNY*

Wyrazy pierwotne stanowią chronologicznie najwcześniejszą, współcześnie nieliczną, grupę wyrazów. Są to wyrazy ekspresywne (np. *ach, fu, chi, ojoj, ahoj*), wyrazy onomatopeiczne (np. *szast, pac, ciach, buch, bęc*) oraz wyrazy z idiolektów dzieci, które często występują w formie zreduplikowanej (np.: *ma--ma, ta-ta, ba-ba, pa-pa, cio-cia, la-la*).

Wyrazy pochodne są natomiast tworzone od wyrazów już istniejących, np. *fukać, szastać, szast-prast, matula, papusiać*.

1.2.3. OPOZYCJA STRUKTURALNA *WYRAZY PROSTE (NIEPODZIELNE SŁOWOTWÓRCZO) – WYRAZY PODZIELNE SŁOWOTWÓRCZO (FORMACJE, DERYWATY)*

Podstawową opozycją systemu słowotwórczego jest opozycja między wyrazami prostymi, czyli pozbawionymi struktury słowotwórczej, a wyrazami o przejrzystej, dwuczłonowej, strukturze morfologicznej. Ta opozycja występuje w każdej epoce rozwoju języka polskiego. Ponieważ system słowotwórczy rozwija się dynamicznie, więc granica między tymi dwoma podsystemami również ulega zmianom, np. zanik czasownika *rzwieć* spowodował zatarcie się wyrazistej budowy słowotwórczej pochodnego od niego przymiotnika *rzewny*. W konsekwencji staropolski wyraz podzielny słowotwórczo znalazł się współcześnie w klasie wyrazów słowotwórczo niepodzielnych.

1.2.4. OPOZYCJA STRUKTURALNA *DERYWACJA – KOMPOZYCJA*

Derywacja polega na dodawaniu//odejmowaniu morfemu słowotwórczego do//od podstawy słowotwórczej; kompozycja natomiast polega na przekształcaniu połączeń wyrazowych w jedną jednostkę leksykalną. Podstawowym zatem kryterium rozróżniania tych dwu typów struktur słowotwórczych jest samodzielność znaczeniowa członów – w kompozycjach są one autosemantyczne, natomiast morfemy derywacyjne są synsemantyczne, czyli niesamodzielne pod względem znaczenia[128].

Perspektywa diachroniczna ukazuje to, że granica między derywacją a kompozycją ulega przesunięciom – dawne composita stają się derywatami. Dlatego też bywa stosowane kryterium formalno-semantyczne, które polega na określeniu zależności między wyrazem złożonym lub derywatem a jego definicją strukturalną, czyli między **syntezą** a **paratezą**. W złożeniu obu członom wyrazu (syntezy) odpowiadają w jego definicji (paratezie) te same formalnie i znaczeniowo elementy, np. *półcentymetrowy* = mający *pół* centymetra. W derywacie natomiast brak jest odpowiedniości formalnej członów syntezy i paratezy, np. *półmrok* = prawie mrok; tu *pół-* jest prefiksem swego rodzaju pomniejszającym[129].

[128] Konsekwencję w stosowaniu tego kryterium wykazuje W. Mańczak, który wyrazy typu *podpisać* uważa za złożenia na równi z wyrazami typu *starodruk*, natomiast za derywaty uważa jedynie wyrazy typu *rozpisać*, ponieważ istnieją wyrazy *pod, stary*, nie istnieje zaś wyraz *roz-*. Por. W. Mańczak, *Polska fonetyka i morfologia historyczna*, Warszawa 1965, s. 141.

[129] Argumenty podano za: K. Solarz, *Ewolucja znaczeniowa wyrazu pół w języku polskim (na podłożu indoeuropejskim)*, Warszawa-Kraków 1986, s. 126.

1.2.5. OPOZYCJA SEMANTYCZNA *ZNACZENIE STRUKTURALNE – ZNACZENIE REALNE*

Elementem konstytutywnym wyrazu jest znaczenie. Wyrazy niepodzielne morfologicznie – w odczuciu użytkowników języka – znaczą w sposób konwencjonalny. Jest to znaczenie realne, które w perspektywie historycznej ulega zmianom i różnego rodzaju modyfikacjom, np. stpol. ksiądz 'pan, władca, dostojnik' i npol. *ksiądz* 'duchowny, dostojnik kościelny'.

Wyrazy podzielne słowotwórczo, czyli formacje, znaczą ponadto w sposób strukturalny, tzn. poprzez odniesienie do wyrazu podstawowego, np. *nauczyciel : nauczać* = 'ten, kto naucza'; *mędrzec : mądry* = 'ten, kto jest mądry'. W podanych przykładach znaczenie realne jest zbieżne ze znaczeniem strukturalnym. W wielu wyrazach nie ma zgodności między tymi znaczeniami, np. *pisarz : pisać* – znaczenie strukturalne 'ten, kto pisze', znaczenie realne (współczesne) 'literat, prozaik'; *gościec : gość* – historyczne znaczenie strukturalne 'mały gość', współczesne znaczenie realne 'choroba reumatyczna'.

1.2.6. OPOZYCJA METODOLOGICZNA *ANALIZA MORFEMOWA – ANALIZA SŁOWOTWÓRCZA*

Analiza morfemowa polega na wydzieleniu w wyrazie najmniejszych cząstek obdarzonych funkcją znaczeniową, czyli morfemów, np. *dom-ek, na-ucz-y-ciel-ka*. Analiza morfemowa zatem wymaga znajomości zasad morfologii historycznej, np. w niepodzielnym dziś wyrazie *krzak* wydziela się morfemy *krz-ak* (por. stpol. *kierz*), w wyrazie *byt* – morfemy *by-t* (← *by-ć*), w *męstwo* – *mę(ż)-stwo* (← *mąż*), w *staw* – *sta-w* (← *sta-* + *-ć*)[130].

Analiza słowotwórcza ujawnia mechanizm powstawania danej formacji, która zawsze jest postrzegana jako struktura dwuelementowa, składająca się z tematu słowotwórczego i formantu, czyli z członu określającego i określanego. Ta dwuczłonowość analizy wynika z dwuelementowej apercepcji – utożsamiania z faktami już znanymi (*genus proximum*) i odróżniania od innych znanych (*differentia specifica*).

[130] J. Puzynina w artykule *Morfem a formant, analiza morfemowa a analiza słowotwórcza* [w:] „Biuletyn Polskiego Towarzystwa Językoznawczego" 1977, XXXV, s. 75–84 stwierdza, że do pojęcia morfemów słowotwórczych dochodzimy przez pojęcie formantu słowotwórczego, a nie odwrotnie.

1.2.7. OPOZYCJA METODOLOGICZNA *ANALIZA SŁOWOTWÓRCZA SYNCHRONICZNA – ANALIZA SŁOWOTWÓRCZA DIACHRONICZNA (GENETYCZNA)*

Podstawą analizy synchronicznej jest założenie, że „Wyraz pochodny synchronicznie, inaczej motywowany, jeszcze inaczej derywat synchroniczny, to wyraz, który zgodnie z intuicją językową użytkowników, opartą o synchroniczne relacje znaczeniowe i formalne, można uznać za utworzony od innego wyrazu, przy czym kwestia rzeczywistej, genetycznie pojętej, pochodności i następstwa czasowego nie jest tu istotna"[131].

Natomiast analiza diachroniczna ustala genetyczne, rzeczywiste, uwzględniające następstwo czasowe i formalne, relacje derywacyjne. W tej analizie nie odwołujemy się do intuicji użytkowników języka, ponieważ w odniesieniu do epok historycznych jest ona niepoznawalna.

Różnice w stosowaniu obu tych metod wskazują chociażby następujące przykłady: *książka* w perspektywie diachronicznej jest formacją deminutywną od *księga*, a w ujęciu synchronicznym *księga* jest postrzegana jako derywat augmentatywny od *książka*; podobnie – *walka* jest historycznie strukturą pochodną od czasownika *walić*, synchronicznie zaś – derywatem wstecznym od czasownika *walczyć*.

Istotnym elementem analizy diachronicznej jest założenie, że każdy z wydzielonych członów słowotwórczych danego wyrazu jest poświadczony w takiej samej funkcji co najmniej w jeszcze jednej formacji. Dlatego też nie poddaje się – przykładowo – analizie diachronicznej wyraz *doktor*, bo – choć *-or* występuje w polszczyźnie w innych strukturach wyrazowych, to cząstka *dokt-* jest w języku polskim izolowana.

1.2.8. OPOZYCJA FUNKCJONALNA *EKONOMICZNOŚĆ – WYRAZISTOŚĆ (PRECYZJA) STRUKTUR SŁOWOTWÓRCZYCH*

Nadrzędnymi tendencjami w rozwoju języka i wszystkich jego podsystemów (w tym także słowotwórczego) jest tendencja do upraszczania, czyli ekonomiczność, i przeciwstawna jej tendencja do wyrazistości, precyzji. W tych opozycyjnych tendencjach dostrzegamy zbieżność interesów nadawcy (ekonomicz-

[131] R. Grzegorczykowa, J. Puzynina, *Słowotwórstwo współczesnego języka polskiego. Rzeczowniki sufiksalne rodzime*, Warszawa 1979, s. 9.

ność) i odbiorcy (wyrazistość). Ścieranie się tych tendencji postrzegamy na różnych poziomach podsystemu słowotwórczego.

Przejawem działania tendencji do ekonomii środków językowych jest np. uniwerbizacja wyrażeń z przymiotnikami – por. *akademik ← dom akademicki, arab ← koń rasy arabskiej, dyplom ← praca dyplomowa, węgierka ← śliwka węgierska*[132].

Przejawem działania tej samej tendencji są też derywaty dewerbalne typu *przypływ ← przypływać, podział ← podzielić, podpis ← podpisać, przekaz ← przekazać*. Tu także wymienić należy wszelkiego typu skrótowce (zob. 4). Natomiast przykładem działania tendencji do precyzji – wyrazistości środków językowych jest specjalizacja znaczeniowa formantów, por. np. jednofunkcyjny formant *-ciel* o znaczeniu 'wykonawca czynności' – *oskarżyciel, donosiciel, doręczyciel,* stpol. *układniciel* 'ten, kto oskarża, donosi, doręcza, układnił się'; formant *-dło* o znaczeniu 'nazwa narzędzia' – *mydło ← myć, szydło ← szyć, kropidło ← kropić.*

[132] Por. monografię J. Chludzińskiej-Świąteckiej, *Rzeczowniki postadiektywne. Studium słowotwórczo-leksykalne,* Warszawa 1979.

2. DERYWACJA

2.1. Zmiany w zakresie technik derywacyjnych

Najogólniejszy obraz jakościowego i ilościowego przyrostu struktur słowotwórczych możemy sobie wyrobić pośrednio na podstawie odniesienia do przyrostu słownictwa w poszczególnych epokach. W przybliżeniu jest on następujący:

- dziedzictwo prasłowiańskie: 1700–2000 wyrazów;[133]
- słownictwo u schyłku doby staropolskiej: 15 000 wyrazów;[134]
- zasób wyrazowy doby średniopolskiej: 50 000 jednostek;[135]

O dobie nowopolskiej dokładniejszych danych dostarczają nam następujące słowniki:

- M. S. B. Linde, *Słownik języka polskiego,* t. I–VI, Warszawa 1807--1814 (wyd. 2. Lwów 1854–1860) – ok. 60 000 haseł;
- M. Orgelbrand (ed.), *Słownik języka polskiego*, t. I–II, Wilno 1861 – ok. 110 000 haseł;

[133] Por. T. Lehr-Spławiński, *Element prasłowiański w dzisiejszym słownictwie polskim* [w:] *Studia historyczne ku czci Stanisława Kutrzeby,* t. 2, Kraków 1938, s. 469–481. Nowsze badania wykazują, że całość prasłowiańskiego dziedzictwa leksykalnego (którą będzie można określić dopiero po ukazaniu się wszystkich tomów *Słownika prasłowiańskiego*) będzie liczyć ok. 5000–6000 wyrazów – por. L.A. Jankowiak, *Prasłowiańskie dziedzictwo leksykalne we współczesnej polszczyźnie ogólnej,* Warszawa 1997. Podkreślić jednak należy, że te dane dotyczą tylko tych leksemów odziedziczonych z prajęzyka, które przetrwały do współczesności. Jest oczywiste, że w rozwoju historycznym polszczyzny wiele dawnych wyrazów wyszło z użycia.

[134] Na podstawie materiałów *Słownika staropolskiego* pod red. S. Urbańczyka, t. I--XI, Wrocław 1953–1989; por. także Z. Klemensiewicz, *Historia języka polskiego,* Warszawa 1974, s. 124.

[135] Por. Z. Klemensiewicz, op.cit., s. 317. Nowsze badania wykazują, że zasób leksykalny polszczyzny doby średniopolskiej był obfitszy, ponieważ opracowywany słownik języka polskiego XVII w. i 1. poł. XVIII w. obejmuje ok. 86 000 haseł – zob. K. Siekierska (red.), *Zeszyt próbny...*, Kraków 1996.

– J. Karłowicz, A. Kryński, W. Niedźwiedzki, *Słownik języka polskiego*, t. I–VIII, Warszawa 1900–1927 – ok. 270 000 haseł;[136]

– W. Doroszewski (red.), *Słownik języka polskiego*, t. I–XI, Warszawa 1958–1969 – ok. 125 000 haseł;

– najnowsze opracowania leksykograficzne pozwalają na wniosek, że liczba jednostek leksykalnych, które wzbogaciły polszczyznę już po opublikowaniu słownika pod red. W. Doroszewskiego wynosi ponad 30 000.

Jeżeli zatem zestawimy słownictwo kolejnych epok rozwoju języka polskiego: stpol. – 15 000, śrpol. – 50 000; npol. – 150 000, to ujawni się prawidłowość potrajania zasobu leksykalnego polszczyzny w głównych okresach jej rozwoju. Tej prawidłowości nie zmienia fakt, że prowadzone (choć jeszcze nie ukończone) badania leksykograficzne dowodzą, iż słownictwo polskie w każdej z wymienionych epok było o wiele bogatsze niż pierwotnie zakładano.

Należy przy tym pamiętać, że – w aspekcie genetycznym – w leksyce każdej z tych epok znajdują się wyrazy odziedziczone z prasłowiańszczyzny, wyrazy utworzone już w języku polskim oraz wyrazy zapożyczone z innych języków.

Przy opisie dziedzictwa prasłowiańskiego w zakresie słownictwa zwraca się zwykle uwagę na wyrazy rodzime o prostej strukturze słowotwórczej, np.: *wola, wiara, góra, pole, dąb, buk, wilk, lis, głowa, ręka, syn, brat, zły, miły, dobry, być, pić, jeść* oraz zapożyczenia germańskie i łacińskie, np. *chleb, szkło, ksiądz, pieniądz, wino, cesarz, lek, lekarz*. Pomija się natomiast bardzo ważny – naszym zdaniem – aspekt dziedzictwa prasłowiańskiego, jakim było przejmowanie regularnych struktur słowotwórczych, a w dalszej konsekwencji – określonych **modeli słowotwórczych**.

Przykłady:

* *žitьje* ← * *žiti* + * *-t+ьje*, pol. *życie*; a stąd – czasownik + *-cie* → rzeczownik o znaczeniu 'nazwa czynności';

* *prijatelь* ← * *prijati* + * *-telь*, pol. *przyjaciel*; a stąd – czasownik + *-ciel* → rzeczownik o znaczeniu 'wykonawca czynności';

* *milostь* ← * *milъ* + *-ostь*, pol. *miłość*; a stąd – przymiotnik + *-ość* → rzeczownik o znaczeniu abstrakcyjnym;

* *družьka* ← * *drugъ* + * *-ьka*, pol. *drużka;* a stąd – rzeczownik żywotny + *-ka* → nazwa żeńska;

* *věrьnъjь* ← * *věra* + * *-ьnъjь*, pol. *wierny*; a stąd – rzeczownik + *-ny* → przymiotnik własnościowy;

[136] Słownik ten zawiera nie tylko słownictwo ogólne, ale także gwarowe.

* *domovъjь* ← * *domъ* + * *-ovъjь*, pol. *domowy*; a stąd – rzeczownik + *-owy* → przymiotnik;

* *mǫžьskъjь* ← * *mǫž* + * *-ьskъjь*, pol. *męski*; stąd – rzeczownik + *-ski* → przymiotnik;

* *prěžiti* ← * *prě-* ← * *per-* + * *žiti*, pol. *przeżyć*; stąd – *prze-* + czasownik → czasownik dokonany;

* *prědobrъjь* ← * *prě-* ← * *per-* + * *dobrъjь*, pol. *przedobry*; stąd – *prze-* + przymiotnik → przymiotnik intensywny.

Podobnie pod wpływem wcześniej zapożyczonych form *lek, lekarz* (← ← * *lekъ*, * *lekarь*) powstają zarówno stpol. *ap(o)tekarz : apoteka*, jak i stpol. *włodarz : włodać*.

Tworzenie nowych formacji polskich polegało na **reprodukowaniu** odziedziczonych modeli słowotwórczych oraz na ich **modyfikowaniu** (zob. 2.2.3.). Podstawową **techniką** derywacyjną zarówno w języku psł., jak i w polszczyźnie, jest **afiksacja**. Pozostałe techniki, polegające na derywacji bezafiksalnej, odgrywają w systemie słowotwórczym rolę raczej drugorzędną.

2.1.1. DERYWACJA AFIKSALNA

Derywacja afiksalna, czyli **afiksacja**, jest to proces tworzenia struktury słowotwórczej za pomocą **afiksu**, czyli morfemu słowotwórczego różnego od **rdzenia**, zwanego z tego właśnie względu **formantem**. Jeżeli do podstawy słowotwórczej dodajemy afiks, to jest to **derywacja dodatnia**; jeśli odejmujemy afiks – jest to **derywacja ujemna** (zwana też **wsteczną**), a puste miejsce staje się formantem zerowym; jeżeli natomiast na miejsce jednego formantu wstawiamy inny, to występuje **derywacja wymienna**.

W zależności od usytuowania morfemu-formantu wobec rdzennej części wyrazu, wydzielamy prefiksy i sufiksy (czyli przedrostki i przyrostki), a ponadto: postfiks *się*, nie występujący już w polszczyźnie infiks nosowy, interfiks *-i// y-, -o-* w wyrazach złożonych oraz różnego rodzaju ich kombinacje, czyli tzw. **konfiksy**.

2.1.1.1. Sufiksacja

Niewątpliwie najbardziej rozpowszechnioną techniką derywacyjną jest sufiksacja – odnosi się to do wszystkich epok rozwojowych polszczyzny i obejmuje zarówno formacje rzeczownikowe, np.: *bielidło* ← *biały*, przymiotnikowe, np. *białawy* ← *biały*, jak i czasownikowe, np. *bielić, bieleć* ← *biały*.

2.1.1.2. Prefiksacja

Prefiksacja występuje przede wszystkim w czasownikach odczasownikowych, np.: *pisać → napisać, nadpisać, opisać, odpisać, podpisać, przepisać, przypisać, rozpisać, spisać, wypisać, wpisać, zapisać; pisywać → nadpisywać, napisywać, opisywać, odpisywać, podpisywać, popisywać, przepisywać, przypisywać, rozpisywać, spisywać, wpisywać, wypisywać, zapisywać,* a ponadto *nawypisywać, ponawypisywać...*

Derywacja prefiksalna zachowuje w polszczyźnie żywotność od najdawniejszych czasów do dziś. Jednakże z perspektywy historycznej widać, że zespolenie formantu-prefiksu z czasownikiem podstawowym było o wiele słabsze niż jest to współcześnie. W tej grupie formacji istniała bardzo duża fakultatywność w stosowaniu przedrostków – por. niezróżnicowane znaczeniowo formacje*umyć się, omyć się, obmyć się, wymyć się,* podobnie: *uczesać się, sczesać się, wyczesać się, zaczesać się.* Dopiero w ostatnim trzydziestoleciu XIX w. oraz na przełomie XIX i XX w. nastąpiła stabilizacja form i ich specjalizacja znaczeniowa (lub stylistyczna czy chronologiczna).

Przedrostkowe formanty występują również – choć w mniejszym już zakresie – w formacjach przymiotnikowych. W staropolszczyźnie produktywnymi formantami były m.in.: *nie-*, np. *nieboski, niedobry, niezły* (najczęściej występujący w funkcji antonimicznej); określające różne stopnie intensywności formanty *pra-*, np. *prastary, pradawny; prze-*, np. *przegorzki, przepiękny, przemądry, przebogaty*; *przy-*, np. stpol. *przygłup* – współczesne *przygłupi,* stpol. *przygłuch* – współczesne *przygłuchy, przyciemny, przyblady, przyluźny*; *nad-*, np. *nadludzki* (przy czym w formacjach utworzonych od wyrażeń przyimkowych typu *nadbrzeżny, nadmorski* występuje formant sufiksalny – *nad brzegiem → nadbrzeżny, nad morzem → nadmorski,* nie zaś prefiksalny – *brzeżny → nadbrzeżny, morski → nadmorski*). Nieproduktywnym formantem o znaczeniu 'brak, ubytek' jest *u-*, zachowany w przymiotniku *ubogi* (historycznie 'nie mający Boga, tj. dostatku, szczęścia'). Wymienione formanty prefiksalne były dziedzictwem prasłowiańskim; produktywność formantu *prze-* w XVI w. wiązała się z wpływami języka czeskiego.

W dobie nowopolskiej uwidocznia się szczególnie wpływ morfemów o genezie greckiej i łacińskiej, spopularyzowanych przez różne języki europejskie, które w tym czasie oddziałują na polszczyznę. Można tu przykładowo wymienić następujące internacjonalizmy:

a-, np.: *aspołeczny, apolityczny;*
anty-, np.: *antyspołeczny, antypolski;*

arcy-, np.: *arcymiły, arcydobry* (por. też *arcydzieło, arcypasterz*);
pseudo-, np.: *pseudonaukowy, pseudopatriotyczny;*
ultra-, np.: *ultrafioletowy, ultrasłoneczny;*
post-, np.: *postkomunistyczny, postsolidarnościowy.*

Z przeprowadzonego pobieżnie przeglądu prefiksalnych formantów przymiotnikowych wynika, że w zakresie tej właśnie części mowy prefiksacja jest dziedzictwem prasłowiańskim, a w dobie nowopolskiej – jest uwarunkowana przede wszystkim wpływami języków obcych.

Prefiksacja występuje również w rzeczownikach i – podobnie jak w przymiotnikach – ma prasłowiańską proweniencję, por.: *pa-*, np. *padół, pagór(ek), pasieka, patoka, pamroka; pra-*, np. *prababa, pradziad, prawnuk; są-* np. *sąsiad, sąpierz* (stpol. *sampierz*), *sątok* (por. *Santok*); *wą-*, np. *wąwór, wądół, wąwóz, wątek*, przy czym trzeba podkreślić, że wymienione prefiksy prasłowiańskie są już dzisiaj nieproduktywne, martwe[137].

Paralelnie do przymiotników także i w rzeczownikach ponowna fala prefiksacji wystąpiła w dobie nowopolskiej, a prefiksy również mają charakter internacjonalizmów typu *anty- (antypolskość), arcy- (arcyłotr), eks- (eksmąż), pseudo- (pseudouczony), post- (postmodernizm), ultra- (ultradźwięki).*

2.1.1.3. Postfiksacja

Postfiksacja polega na tworzeniu nowej formacji za pomocą postfiksu, czyli morfemu słowotwórczego usytuowanego po wyrazie-podstawie słowotwórczej. W rozwoju historycznym polszczyzny występuje jeden tylko postfiks *się*, a jego łączliwość słowotwórcza jest ograniczona do podstaw czasownikowych, por. *myć się ← myć, rodzić się ← rodzić, toczyć się ← toczyć, męczyć się ← męczyć.* Typ słowotwórczy: czasownik + formant *się* ma ograniczoną w polszczyźnie produktywność. Postfiks *się* może także występować w funkcji współformantu (zob. 2.1.1.6.). W konkretnych użyciach tekstowych postfiks *się* – wbrew nazwie – nie musi pojawiać się w postpozycji (zarówno wtedy, kiedy pełni funkcję formantu, jak i wtedy, gdy jest współformantem), por. *myć się,* ale: *dziecko się myje; zadomowić się,* ale: *nie mógł się zadomowić.* W tych przykładach tekstowych postfiks występuje w prepozycji.

[137] Monograficzne opracowanie tego zagadnienia zawiera rozprawa W. Borysia *Prefiksacja imienna w językach słowiańskich,* Wrocław 1975.

2.1.1.4. Infiksacja

Infiksacja polegała na tworzeniu nowych formacji za pomocą infiksu, czyli wrostka, tzn. morfemu słowotwórczego, który pojawia się w środku rdzenia – morfemu głównego. W języku psł. infiksacja występowała w zakresie ograniczonym tylko do infiksu nosowego, por. np.: * *leg-ti* : * *leng-ǫ;* * *sěd-ti* : * *sēnd-ǫ.* Polszczyzna dziedziczy wyrazy z infiksem nosowym: *lęgnę, siędę*..., a infiksacja jest martwym modelem derywacyjnym.

2.1.1.5. Interfiksacja

Interfiksacja ma zasięg występowania ograniczony do wyrazów złożonych (zob. 3. Kompozycja).

2.1.1.6. Konfiksacja

W rozwoju historycznym polszczyzny uaktywnił się charakterystyczny prasłowiański model derywacyjny, który polegał na współwystępowaniu dwu (lub nawet większej liczby) formantów, np.: * *u-bogъ-jь* → *ubogi* por. *bóg;* **ob-lič-bje* → *oblicze,* por. *lico.* Szczególnie produktywny był w derywatach czasownikowych, tworzonych od podstaw odrzeczownikowych typu: *syn* → *u-syn-owić; dom* → *za-dom-owić się*; odczasownikowych typu: *gadać* → *roz-ga-dać się; płakać* → *roz-płakać się;* odprzymiotnikowych typu: *miły* → *przy-mil-ać się.*

Konfiksy, czyli współformanty, są także charakterystyczne dla wyrazów złożonych. Interfiksom bowiem często towarzyszą morfemy sufiksalne, por.: *chleb-o-jedź-ca, jedn-o-roż-ec, now-o-wiar-ek.*

2.1.2. DERYWACJA BEZAFIKSALNA

Istotą derywacji bezafiksalnej jest niezmienność strukturalna derywatu – niczego nowego się nie dodaje do podstawy, ani niczego się nie ujmuje od podstawy słowotwórczej danej formacji. Derywacja zatem zasadniczo dokonuje się w płaszczyźnie semantycznej. Można tu wydzielić trzy klasy zjawisk: **derywację syntaktyczną, derywację semantyczną** oraz szczególny typ derywacji zwany **reduplikacją** (w tym wypadku następuje zmiana struktury, ponieważ reduplikacja polega na podwojeniu rdzenia lub morfemu).

2.1.2.1. Derywacja syntaktyczna

Polega ona na przeniesieniu wyrazu do innej części mowy, co w konsekwencji prowadzi do zmiany znaczenia i powstania nowej jednostki słowotwórczej; por. np. przekształcenia stpol. imiesłowów biernych czasu teraźniejszego typu *widomy, łakomy* 'ten, którego się widzi, łaknie' w przymiotniki → 'ten, który widzi, łaknie', czy też imiesłowów czynnych czasu przeszłego na *-ły* typu *posiwiały, pożółkły*. W dobie npol. podobny mechanizm adiektywizacji imiesłowów obserwujemy w zakresie struktur na *-ący*, typu *śpiewający* (np. *ptaki śpiewające*), oraz na *-ny*, typu *nieznany* (np. *Grób Nieznanego Żołnierza*).

Ten sam mechanizm ujawnia się w procesie tzw. substantywizacji przymiotników, np. *chory (człowiek)* → *chory; pokojowa (dziewczyna)* → *pokojowa; (linia) prosta* → *prosta.*

Zjawisko to jest również określane mianem **konwersji** (zob. 2.4.4.4.).

2.1.2.2. Derywacja semantyczna

Jest to proces powstawania neosemantyzmów, któremu nie towarzyszy żadne przekształcenie kategorialne, np. *zajazd* – derywat dewerbalny (← *zajeżdżać*) występował w okresie stpol. i śrpol. w znaczeniu czynnościowym 'zajeżdżanie', natomiast w dobie npol. zaczyna pojawiać się jego znaczenie podmiotowe 'miejsce, gdzie można zajechać//zajeżdżać; gospoda, karczma'. Dlatego też podtytuł *Pana Tadeusza* A. Mickiewicza: *Ostatni zajazd na Litwie* bywa odczytywany przez uczniów jako 'ostatnia gospoda, karczma na Litwie'. Podobnie, sentymentalne wyznanie Laury: *„kocham zmiennika Filona"*, czyli 'Filona, który jest człowiekiem zmiennym (w uczuciach)', bywa rozumiane jako *kocham człowieka, który zamienił (zastąpił) Filona.*

Derywacja bezafiksalna nie była przedmiotem syntetycznych opracowań. Zagadnienia z nią związane są bardziej obiektem badań semantyki historycznej niż słowotwórstwa historycznego. Wydaje się, że ten typ derywacji, znany już od najdawniejszych czasów (o czym świadczą studia nad etymologią wyrazów), jest bardzo produktywnym sposobem wzbogacania słownictwa.

2.1.2.3. Reduplikacja

Specyficzną i być może najstarszą techniką derywacyjną, aktualizowaną do dziś w mowie dziecięcej, jest reduplikacja, czyli podwajanie morfemów – sylab (lub tylko spółgłosek występujących w sylabach) typu *ba-ba, pa-pa, ta-ta, dzia-dzia, ma-ma, cio-cia.* Oto przykłady z języka psł. w zakresie czasowników:

a) z całkowicie podwojonym pierwiastkiem (rdzeniem): * *gol-* : * *golǫ*, * *golgolati* 'mówić' : * *gol-sъ* 'głos'; * *kor-*: * *korǫ*, * *korkorati* 'gdakać' (por. pol. *kokorzeć*);

b) z częściowym podwojeniem, np. * *bǫbъnǫ*, * *bǫbъnati* 'dudnić'; * *gǫgъńǫ*, * *gǫgъnati* 'gęgać'; * *mṛmьŕǫ*, * *mṛmьrati* 'mamrotać'[138].

W wyniku reduplikacji powstają także wyrazy onomatopeiczne, por.: *ku-ku, dzyń-dzyń, puk-puk.* Reduplikacji morfemowej może towarzyszyć afiksacja, np.: *gó-gó-ła, pro-porz-ec (← * por-por-ec)* oraz *ku-ku → kukać, dyn--dyn → dyndać.*

2.1.2.4. Wnioski

Rekapitulując rozważania o technikach derywacyjnych, stwierdzamy, że język polski nie wytworzył specyficznych, sobie tylko właściwych, technik, lecz spożytkował formy i modele odziedziczone oraz zapożyczone. W różnych epokach rozwoju polszczyzny zmieniała się tylko intensywność poszczególnych technik.

2.2. Zmiany znaczeń strukturalnych

2.2.1. LEKSYKALIZACJA, CZYLI UTRATA ZNACZENIA STRUKTURALNEGO

Wyraz mający dwudzielną budowę słowotwórczą może się przekształcić w jednolity znak językowy. Z zatarciem się przejrzystej budowy morfologicznej wiąże się bezpośrednio utrata znaczenia strukturalnego; kiedy bowiem zaciera się struktura wyrazu, to zaciera się również wynikające z niej znaczenie. Ten proces nazywamy **leksykalizacją**.

Przyczyny leksykalizacji bywają różne:

a) Pierwotny rozstęp znaczeniowy między podstawą a derywatem. Dzieje się tak wtedy, kiedy podstawą nowej formacji nie jest wyraz zawierający cechę istotną semantycznie (definicyjną) nowej formacji, np. *stolarz* – nie 'ten, co robi stoły', lecz 'ten, co robi przedmioty z drewna (w tym także stoły)'.

b) Zmiany znaczeniowe derywatu. Dzieje się tak w wyniku użyć metaforycznych, np. *światły* 'świecący; ten, co świeci, rozjaśnia' → 'jasny, mądry'; *księżyc* 'syn księdza (pana), panicz' → 'książę' → 'syn pana Słońca, ciało niebieskie'.

[138] Przykłady za: F. Sławski, *Zarys słowotwórstwa prasłowiańskiego* [w:] F. Sławski (red.), *Słownik prasłowiański*, t. I, Wrocław 1974, s. 48.

c) Zmiany znaczeniowe podstawy, np. *pisanka* 'to, co jest pisane' (przy czym *pisać* 'malować, rysować' → 'malować, stawiać litery).

d) Zmiany fonetyczne, np. stpol. *opłwity* 'opływający' → *opłfity* → *obfity* 'dostatni, bogaty'; stpol. *mężstwo (← * mǫžьstvo)* 'bycie mężem' → *męstwo* 'odwaga, bycie dzielnym'. Podane przykłady ukazują, że zmiany fonetyczne mogą zachodzić zarówno w temacie, jak i na granicy tematu oraz formantu.

e) Zmiany fleksyjne, np. zachowanie twardej (pierwotnej) odmiany zaimka *ten (← * tъ)* w przymiotniku *przytomny* 'będący przy tym; obecny' → 'zachowujący świadomość', lub wprowadzenie neologicznej formy imiesłowowej *gorejący* na miejsce pierwotnego imiesłowu czynnego od *gorzeć – gorący*, który uległ adiektywizacji.

f) Zanik podstawy słowotwórczej, np. stpol. czasownika *rzwieć* 'ryczeć', będącego podstawą słowotwórczą przymiotnika *rzewny* 'ryczący' spowodował ukształtowanie się nowego znaczenia przymiotnika → 'liryczny, wzruszający, ckliwy'.

g) Zanik funkcji formantu, np. deminutywnej funkcji formantu *-ec* w formacjach typu *widelec* 'małe widły, widełki', *palec* 'zdrobnienie od *pała*'.

h) Ograniczona produktywność formantu, np. *są-* 'współ, razem' w *sąsiad,* stpol. *sąpierz* 'adwersarz', stpol. *sątok* – por. występująca do dziś nazwa miejscowa *Santok.*

i) Zmiany dotyczące desygnatu oznaczanego za pomocą danej formacji, np. *miednica* 'miedźne naczynie' → 'naczynie określonego kształtu i przeznaczenia, niezależnie od materiału, z jakiego zostało wykonane: metalu, porcelany, plastiku'; *bielizna* 'białość, coś białego' → 'biały strój' → 'pewien typ stroju, niezależnie od koloru (np. *bielizna kolorowa*)'.

2.2.2. NABYWANIE ZNACZENIA STRUKTURALNEGO

Zjawisko nabywania znaczenia strukturalnego obserwujemy przede wszystkim w wyrazach zapożyczonych, które asymilując się, wchodzą w relacje znaczeniowe z wyrazami etymologicznie obcymi, nie spokrewnionymi; np. *burak* jest pożyczką łac. *borrago* i w związku z tym jest niepodzielny słowotwórczo. Jednakże w wyniku skojarzenia fonetycznego i semantycznego (asonacji i adideacji) z rodzimym przymiotnikiem *bury* uzyskał podzielność *bur-ak* i nowe znaczenie strukturalne: *burak* 'warzywo, które jest bure'.

Podobnie zapożyczenie z języka francuskiego *koniak* (← fr. *cogniac*) pod wpływem rodzimego typu słowotwórczego nazw trunków z sufiksem *-ak* (*de-*

reniak, wiśniak, trójniak...) uzyskuje podzielność słowotwórczą, a zatem i wtórne znaczenie strukturalne: *koni-ak* 'koński (mocny) alkohol'.

Inny przykład: *oportunista* (← łac. *opportunus* 'wygodny, korzystny') bywa interpretowany jako 'ten, który stawia opór, przeciwstawia się czemuś', czyli uzyskuje znaczenie przeciwstawne do etymologicznego 'człowiek wygodny, bez stałych zasad, naginający się do okoliczności dla osobistych korzyści; ugodowiec'.

Zapożyczony z języka rosyjskiego przymiotnik *unikalny* (ros. *unikalnyj* ← łac. *unicus*) odpowiada znaczeniowo polskiemu przymiotnikowi *unikatowy* (← *unikat* ← niem. *Unikat* ← łac. *unicus* 'jedyny'). Ze względu na podobieństwo strukturalne do rodzimych przymiotników odczasownikowych typu *grzebalny, opłacalny, wypłacalny, odwracalny, powtarzalny, jadalny...* przymiotnik *unikalny* zaczyna uzyskiwać nowe znaczenie strukturalne 'możliwy do uniknięcia, dający się unikać'.

2.2.3. MODYFIKACJE ZNACZENIA STRUKTURALNEGO

Zmiana znaczenia strukturalnego jest najczęściej spowodowana reinterpretacją danej formacji. Przykładowo, *krzywda* – wyraz utworzony od przymiotnika *krzywy* 'nieprosty, wygięty, pokrętny' za pomocą formantu *-da* – miał znaczenie 'nieprawość, fałsz, pokrętność, wykręty'. W rozwoju historycznym uzyskał nową interpretację strukturalną poprzez odniesienie do czasownika *krzywdzić* i nowe znaczenie 'krzywdzenie; szkoda materialna lub moralna, którą ktoś niesprawiedliwie wyrządza lub ponosi'. Podobnie wyraz *dzierżawa* oznaczał pierwotnie 'to, co się dzierży', natomiast współcześnie 'to, co się dzierżawi'. Dokonała się zatem reinterpretacja: *dzierż-awa* → *dzierżaw-a*.

Zmiana interpretacji może dotyczyć podstawy słowotwórczej. Przymiotnik *krewki*, dziś interpretowany jako pochodny od *krew*, miał pierwotnie postać *krechki*, był spokrewniony etymologicznie z *kruchy* i oznaczał 'kruchy, łamliwy; wątły; ułomny', a od XIX w. – 'gwałtowny, porywczy'.

Także w wyniku tzw. **etymologii ludowej** czasownik *wietszeć* 'stawać się wiotchym; niszczeć, marnieć, zużywać się' zaczyna się kojarzyć z *wiatr*, przybiera postać *wietrzeć* 'niszczeć pod wpływem działania powietrza i wilgoci', 'ulatniać się'.

Czasownik *rozrzeszyć* 'rozwiązać' (por. etymologicznie spokrewnione wyrazy *rzeszoto, zrzeszotowiały*) skojarzony wtórnie z rzeczownikiem *grzech* przekształcił się w *rozgrzeszyć*, zmieniając jednocześnie swoje znaczenie strukturalne na 'odpuścić grzechy', 'darować winy'.

Rekapitulując, możemy zatem stwierdzić, że u podłoża zmian znaczenia strukturalnego przede wszystkim znajdują się: przesunięcia pierwotnych granic międzymorfemowych, czyli reinterpretacje struktur, oraz przekształcenia semantyczne wyrazów związane z tzw. etymologią ludową.

2.3. Zmiany w zasobie typów słowotwórczych

Termin **typ słowotwórczy** bywa używany w dwóch znaczeniach: 1. konkretnym – klasa wyrazów o wspólnej strukturze słowotwórczej, tzn. formacji derywowanych od takich samych podstaw słowotwórczych za pomocą takich samych formantów, występujących w takiej samej funkcji; 2. ogólnym – schemat strukturalny wspólny dla określonej klasy wyrazów podzielnych słowotwórczo.

W dłuższej perspektywie historycznej widać, że zmiany w zasobie typów słowotwórczych mają przede wszystkim charakter ilościowy – pewne typy zanikają, a pojawiają się nowe. Nowe typy słowotwórcze powstają wtedy, gdy pojawia się nowy formant, lub też wtedy, gdy formant już istniejący przyjmuje nową funkcję.

2.3.1. CHARAKTERYSTYKA FORMANTÓW PIE.

Rejestr zrekonstruowanych formantów praindoeuropejskich obejmuje:[139]

1)Ø, 2) samogłoskę tematyczną, 3) *es*, 4) *eu*, 5) *jo (ijo)*, 6) *en*, 7) *no*, 8) *mo*, 9) *er*, 10) *ro*, 11) *lo*, 12) *et (ed)*, 13) *to (do)*, 14) *ko*, 15) *jes (ijes), (istho)*, 16) *tero (toro), (tro)*, 17) *ter (tel)*, 18) *tro (tlo) // dhro (dhlo)*, 19) *tei*, 20) *teu*, 21) *men*, 22) *went*.

Najważniejszymi cechami charakterystycznymi formantów pie. są:

- prosta struktura;
- zaczątki specjalizacji funkcjonalnej, por. np. *ter, tel* w funkcji tworzenia nazw wykonawców czynności, *tro, tlo, dhro, dhlo* w funkcji tworzenia nazw narzędzi, *tei, teu, men* w funkcji tworzenia nazw czynności, *jes, ijes, istho* w funkcji tworzenia stopni wyższych, *tero, toro, tro* w funkcji tworzenia nazw podobieństwa;

[139] Rekonstruujemy na podstawie następujących prac: A. Meillet, *Zarys gramatyki porównawczej języków indoeuropejskich*, tłum. S.F. Michalski, Warszawa 1919, s. 178–196; tegoż, *Wstęp do językoznawstwa indoeuropejskiego*, tłum. T. Milewski, Warszawa 1958, s. 216–234; L. Bednarczuk (red.), *Języki indoeuropejskie*, t. I, Warszawa 1986.

– możliwość dołączania formantów do rdzenia;
– występowanie elementów prozodycznych i alternacji głoskowych w funkcji współformantów.

2.3.2. CHARAKTERYSTYKA FORMANTÓW PSŁ.

Zrekonstruowany rejestr sufiksalnych formantów prasłowiańskich jest następujący:[140]

-o-; -a; -oba, -ьba, -Ǫ-b-, -ę-b-; -do, -ędo, -ędь, -Ǫd-;

-da; -zda, -oda, -ьda, -ada, -dі-, -jadь, -ědь, -Ǫdь;

-gъ, -ga, -agъ, -ʻagъ, -aga, -ʻaga, -ęgъ, -ędzь, -ęga, -iga, -ogъ, -oga, -Ǫgъ, -Ǫga, -uga, -yga;

-ežь, -ężь, -uža;

-chъ, -cha, -achъ, -acha, -echъ, -echa, -ʻecha, -ichъ, -icha, -ocha, -uchъ, -ucha, -ъcha, -ъša, -ychъ, -ycha, -yša, -ьcha, -ьša;

-šь, -ša, -ašь, -ešь, -eša, -išь, -iša, -ošь, -oša, -ušь, -uša, -yšь;

-jь, -ja, -ьjь, -ьji, -ьja, -ьje, -ějь, -jajь, -eja, -ajь, -ojь, -oja, -ujь, -ʻuja;

-kъ, -ka, -akъ, -jakъ, -ikъ, -ьn-ikъ, -ika, -okъ, -oka, -ъkъ, -ьkъ, -ъko, -ьko, -ьka, -ъka, -ykъ, -yka, -išče, -isko, -ьsko;

-cь, -ce, -ca, -icь, -ice, -ica, -ьcь, -ьce, -ьca;

-čь, -ačь, -ičь, -iče, -očь;

-lъ, -lo, -slo, -la, -lъ, -lʼa, -lьji, -lьja, -lь, -slь, -ělь, -alʼь, -elʼь, -elь, -ela, -elʼa, -olь, -olʼa, -ola, -ulь, -ulʼь, -ulʼa, -ula, -ъlъ, -ъlo, -ъlʼь, -ъla, -ьlь, -ylʼъ, -ylo, -ylь, -yla, -ьlъ, -ьlo, -ьla, -dlo;

-nъ, -no, -na (-ana, -zna), -ńa, -nь, -snь, -znь, -en-inъ, -jan-inъ, -ina, -izna, -en-, -ę, -enь, -my, -menь, -mę, -mene, -enъ, -eno, -ena, -enь, -ěnъ, -ěno, -ěnь, -anъ, -manъ, -ana, -ańь, -anъ, -onъ, -ońь, -unъ, -uńь, -uńa, -ъnъ, -ъno, -ъna, -ьnъ, -ьno, -ьna, -ьnь, -ьńa, -yńi, -yńь, -ynъ;

-mъ, -mo, -ma, -mь, -imъ, -ima, -ьmъ, -ьmo, -ьma;

-er-, -rъ, -ro, -ra, -ŕь, -rь, -trъ, -tro, -etrъ, -arъ, -ara, -arь, -erъ, -ero, -era, -eŕь, -ěŕь, -ěra, -orь, -ora, -oŕь, -urъ, -ura, -ъrъ, -ъŕь, -yrъ, -yra, -yŕь, -tyŕь;

-es-, -sъ, -sa, -asъ, -esъ, -isъ, -osъ, -usъ, -ysъ;

-tъ, -to, -sto, -tʼe, -ta, -tʼa, -tь, -telь, -tajь, -itʼь, -ęt-.

Z podanego przeglądu sufiksalnych formantów nominalnych wynika, że zasób morfemów słowotwórczych epoki psł. zwiększył się wielokrotnie w stosunku do stanu języka pie. Wiele formantów charakteryzowało się złożoną budową morfologiczną. Istotną cechą była też specjalizacja funkcjonalna formantów. Bardzo wyraźnie ujawniła się opozycja formanty produktywne : formanty nieproduktywne. Do formantów produktywnych należały przykładowo: *-o- (* gonъ* 'gonienie' : ** ženǪ, * gъnati* 'gnać'; ** konъ* 'granica' : ** čьnǪ, * čęti* 'zaczynać'; ** vozъ* 'wóz' : ** vezǪ, * vesti* 'wieźć'; ** razъ* 'cięcie noża' : ** rezati* 'ciąć, rzezać'*), -a (* dobra* ← ** dobrъ, * sǪsěda* 'sąsiadka' ← ** sǪsědъ* 'sąsiad', **korva* 'krowa' ← **korvъ* 'wół', ** kosa* 'warkocz, kosa' : **česati* 'czesać, ciąć', ** slava* 'sława' : ** slaviti, * slovǪ, * sluti* 'sławić, słynąć', ** gospoda* 'panowie' ← ** gospodь* 'pan'*), -oba, -ьba (* běloba* 'biel' ← ** bělь* 'biały', ** xudoba* 'chudość' ← ** xudъ* 'chudy', ** x(v)oroba* 'niemoc' ← ** x(v)orъ* 'chory', ** gonoba* 'gonienie' ← ** gonъ* 'gonienie' : ** goniti* 'gonić', ** žaloba* 'żal' : ** žalь* 'cierpienie', ** družьba* 'przyjaźń, przyjaciele' ← ** družiti (sę)* 'przyjaźnić się', ** rězьba* 'cięcie, rozbijanie' ← ** rězati* 'ciąć, rżnąć', ** služьba* 'służenie, służący' ← ** služiti* 'służyć'*) -ežь (* grabežь* 'grabież' ← ** grabiti* 'rabować', ** kradežь* 'kradzież, złodziej' ← ** kradǪ, * krasti* 'kraść', ** lupežь* 'łup, łupienie' ← ** lupiti* 'łupić', ** tʒ́pežь* 'cierpienie' ← ** tʒ́pěti* 'cierpieć', ** moldežь* 'coś młodego' ← ** moldъ* 'młody'*), -jь (* běľь* 'biel' ← ** běľь* 'biały', ** gǪstъ* 'gęsty', ** grudьnъ* 'grudzień' ← ** grudьnъ* ← ** gruda* 'gruda, ścięta mrozem ziemia', ** lъzь* 'łgarz' ← ** lъgati, *plačь* 'płacz' ← ** plakati, * vodь* 'wódz' ← ** vedǪ, * vesti), -ja (* kupʼa* 'kupowanie' ← ** kupiti* 'kupić', ** gordʼa* 'ogrodzenie' ← ** gorditi* 'grodzić', ** paša* 'pasza' ← ** pasti* 'paść', ** duša* 'dech, dusza' ← ** duxъ* 'dech, duch'*), -ьje (* bitьje* 'bicie' ← ** bitъ* ← ** biti* 'bić', ** bytьje* 'bycie' ← ** bytъ* ← ** byti* 'być', ** dělanьje* 'działanie' ← ** dělanъ* ← ** dělati* 'działać', ** voženьje* 'wożenie' ← ** voženъ* ← ** voziti* 'wozić', ** veselьje* 'wesele' ← ** veselъ* 'wesoły', ** sъdorvьje* 'zdrowie' ← ** sъdorvъv* 'zdrowy', ** sъbožьje* 'zboże' ← ** sъbogъ* 'szczęście'*), -kъ (* ęzykъ* 'język' ← ** ęzy* 'język', ** kamykъ* 'kamyk' ← ** kamy* 'kamień', ** dobytьkъ* 'bydło, dobytek' ← ** dobytъ* ← ** dobyti* 'pozyskać, zdobyć', ** stanьkъ* 'miejsce postoju' ← ** stanъ* ← ** stati* 'stać', ** tukъ* 'tuk, tłuszcz' ← ** tyti* 'tyć', ** zorkъ* 'wzrok' ← ** zьreti* 'patrzeć'*), -akъ,- jakъ (* bujakъ* 'istota silna' ← ** bujь* 'potężny, silny', ** novakъ* 'ktoś nowy' ← ** novъ* 'nowy', ** junakъ* 'junak' ← ** junъ* 'młody', ** svojakъ : * svakъ* ← ** svojь* 'swój', ** rodakъ* 'rodak' ← ** rodъ* 'ród',

[140] Rejestr opracowany na podstawie studium F. Sławskiego *Zarys słowotwórstwa prasłowiańskiego* [w:] *Słownik prasłowiański*, op.cit., t. I, Wrocław 1974, s. 43–141; t. II, Wrocław 1976, s. 13–60; t. III, Wrocław 1979, s. 11–19. Według tego opracowania podajemy również materiał dotyczący produktywności formantów.

* *rybakъ* 'łowiący ryby; ← * *ryba,* * *ležakъ* 'leń, przedmiot do leżenia' ← * *ležati* 'leżeć'*), -ikъ (* *listikъ* 'liścik' ← * *listъ* 'liść', * *bělikъ* 'coś białego' ← * *běl*ъ 'biały', * *borovikъ* 'ktoś, coś mający (-ce) związek z borem' ← * *borovъ* 'borowy', * *grěšnikъ* 'grzesznik' ← * *grěšьnъ* 'grzeszny'*), -ъkъ, -ьkъ (* *borъkъ* 'borek' ← * *borъ* 'bór', * *božьkъ* 'bożek' ← * *bogъ* 'bóg', * *pętъkъ* 'piątek' ← * *pętъ* 'piąty', * *sъvědъkъ* 'świadek' ← * *sъvěděti* 'wiedzieć coś dobrze'*), -ьka, -ъka (* děvьka* 'dziewczynka' ← * *děva* 'dziewczyna', * *myšьka* 'myszka' ← * *myšь* 'mysz', * *lišьka* 'lisica' ← * *lisъ* 'lis', * *kotъka* 'kotka' ← * *kotъ* 'kot', * *jalovъka* 'jałówka' ← * *jalovъ* 'jałowy', * *bajьka* 'bajka, gadanie' ← * *bajati* 'mówić', * *gadьka* 'mówienie, rozmowa' ← * *gadati* 'gadać, mówić'*), -išče, -isko (* běliščе : * bělisko* 'miejsce, gdzie się bieli płótno' ← * *běliti* 'bielić', * *lovišče : * lovisko* 'miejsce połowu ryb' ← * *loviti* 'łowić', * *ložišče : * ložisko* 'miejsce, gdzie coś leży' ← * *ložiti* 'łożyć'*), -ica (* lisica* 'lisica' ← * *lisъ* 'lis',* *levica* 'lewa ręka' ← * *levъ* 'lewy', * *tьmьnica* 'ciemnica' ← * *tьmnъ* 'ciemny', * *rodica* 'rodzicielka' ← * *roditi* 'rodzić', * *pьjanica* 'pijak' ← * *pьjanъ* 'pijany'*), -ьcь (* bliznьcь* 'bliźniak' ← * *bliznъ* 'bliźni, bliski', * *starьcь* 'stary, starzec' ← * *starъ* 'stary', * *lipьcь* 'okres kwitnienia lip' ←* *lipa* 'lipa', * *telьcь* 'cielec' ← * *telę* 'cielę', * *lovьcь* 'łowiec' ← * *loviti* 'łowić', * *otьcь* 'ojciec' ← * *otь* 'ojciec'*), -čь, -ačь (* bičь* 'bicz' ← * *biti* 'bić', * *běgačь* 'biegacz' ← * *běgati* 'biegać', * *vьračь* 'zaklinacz, znachor' ← * *vьrati* 'kłamać, łgać', * *kolačь* 'kołacz' ← * *kolo* 'koło', * *bogačь* 'człowiek bogaty' ← * *bogъ* 'bogactwo'*), -dlo (* bidlo* 'narzędzie do bicia, kołatka' ← * *biti* 'bić', * *bydlo* 'to, co służy do życia' ← * *byti* 'być', * *mydlo* 'to, co służy do mycia' ← * *myti* 'myć', * *šydlo* 'narzędzie do szycia' ← * *šiti* 'szyć', * *bělidlo* 'środek do bielenia' ← * *běliti* 'bielić', * *nosidlo* 'nosze' ← * *nositi* 'nosić'*), -ina (* bělina* 'biel, białość' ← * *běl*ъ 'biały', * *bylina* 'roślina' ← * *byl*ъ 'który istniał, były', * *istina* 'prawda, istota' ← *istъ* 'prawdziwy', * *novina* 'nowina' ← * *novъ* 'nowy', * *solnina* 'słonina, solone mięso' ← * *solnъ* 'słony', * *desętina* 'dziesięcina' ← * *desętъ* 'dziesiąty', * *dolina* 'dolina ← * *dol*ъ 'dół', * *telętina* 'cielęcina' ← * *telę,* * *telęte* 'cielę', * *družina* 'drużyna' ← * *drugъ* 'przyjaciel', * *zvěrina* 'zwierzyna' ← * *zverъ* 'zwierzę'*), -yn'i (* bogyn'i* 'bogini' ← * *bogъ* 'bóg', * *gospodyn'i* 'gospodyni' ← **gospodь* 'gospodarz', * *kъnęgyn'i* 'księżna, pani' ← * *kъnęgъ,* * *kъnędzь* 'pan, władca', * *orbyn'i* 'niewolnica' ← * *orbъ* 'niewolnik', * *dobryn'i* 'dobroć' ← * *dobrъ* 'dobry'*), -ar'ь (* konar'ь : * kon'ar'ь* 'pastuch koni' ← * *konь* 'koń', * *ovьčar'ь* 'pasterz owiec' ← * *ovьca* 'owca', * *kosar'ь* 'kosiarz' ← * *kosa* 'kosa', * *lěkar'ь* 'lekarz' ←

* *lekъ* 'lek', * *zvonar'ь* 'dzwonnik' ← * *zvonъ* 'dzwon', * *lъgar'ь* 'łgarz' ← * *lъgati* 'łgać', * *voldar'ь* 'włodarz' ← * *voldǫ,* * *volsti* 'włodać'*), -tь (* cьstь /← * čьt-tь/* 'cześć' ← * *čьtǫ,* * *čisti* 'liczyć, szanować', * *gr̨stь /← * gr̨t-tь/* 'garść' ← * *gr̨(t)nǫti* 'zgarniać', * *věstь /← * věd-tь/* 'wieść, wiedza' ← * *věmь,* * *věděti* 'wiedzieć', * *volstь /← * vold-tь/* 'panowanie, włości' ← * *voldǫ,* * *volsti* 'panować, władać'*), -telь (* datel'ь* 'dawca' ← * *damь,* * *dati* 'dać', * *znatel'ь* 'znawca' ← * *znajǫ,* * *znati* 'znać', *žętel'ь* 'żeniec' ← * *žьnǫ,* * *žęti* 'żąć', * *l'ubitel'ь* 'miłośnik' ← * *l'ub'ǫ,* * *lubiti* 'lubić, miłować', * *prijatel'ь* 'przyjaciel' ← * *prijati,* * *prějǫ* 'sprzyjać'*), -it'ь (* bozit'ь* 'syn boży' ← * *bogъ* 'bóg', *dědit'ь* 'potomek dziadka' ← * *dědъ* 'ojciec ojca lub matki', * *kъnežit'ь* 'syn księżyca' ← *kъnegъ* 'książę', * *rodit'ь* 'członek rodu' ← * *rodъ* 'ród', * *kozьlitь* 'koźlątko' ← * *kozьlъ* 'kozioł'*), -ęt- (* byčę,* byčęte* 'mały byk' ← * *bykъ* 'byk', * *gǫsę,* *gǫsęte* 'gąska' ← * *gǫsь* 'gęś', * *kozьlę,* * *kozьlęte* 'koźlę' ← * *kozьlъ* 'kozioł', * *dětę,* * *dětęte* 'dziecko' ← * *dětь* 'dzieci', * *zvěrę,* * *zvěręte* 'zwierzę' ← * *zvěrь* 'zwierzęta', * *nebožę,* * *nebožęte* 'biedak' ← * *nebogъ* 'biedny'*).*

Grupę formantów mało produktywnych (nieproduktywnych) reprezentują m.in.: *-ǫ-b-, -ę-b- (* golǫb* 'gołąb' ← * *ghel- : * g'hel-* 'żółty, szary', * *astrębь* 'jastrząb' ← * *astrъ* 'szybki', * *ěrębь* 'jarząbek' ← * *erembh* 'pstry'*), -do, -ędo, -ędь, -ǫd- (* čędo* 'dziecko' ← * *čęti* 'poczynać', * *stado* 'gromada zwierząt' ← * *stati,* * *stanǫ* 'stanąć', * *agnędь* 'bazie, kotki' : * *agnę* 'jagnię'*), -da, -zda (* stьgda* 'ścieżka' : *stьga* 'ścieżka, droga', * *uzda* 'uzda' : * *uti* 'wkładać, obuwać'*), -oda, -ьda (* agoda* 'jagoda' ← * *aga* 'winorośl', * *pravьda* 'prawda' ← * *pravъ* 'sprawiedliwy, prawy', * *krivьda* 'niesprawiedliwość' ← * *krivъ* 'niesprawiedliwy'*), -g- (* man-g-io-* 'mąż' ← *man--u-s* 'człowiek', * *četvr̨gъ* 'czwartek' : * *četverъ* 'poczwórny'*), -ogъ (* batogъ* 'bicz' ← * *batati* 'uderzać', * *tvarogъ* 'twaróg' ← * *tvoriti* 'kształtować, tworzyć'*), -oga (* ostroga* 'coś ostrego' ← * *ostrъ* 'ostry'*), -ǫgъ (* pьstrǫgъ* 'pstrąg' ← * *pьstrъ* 'pstry'*), -uga (* běluga* 'coś białego' ← *běl*ъ 'biały'*), -uža (* kaluža* 'kałuża' ← * *kal*ъ 'błoto'*), -chъ (* směchъ* 'śmiech' : * *smьjati se* 'śmiać się'; * *sluchъ* 'słuch' : * *slyšati* 'słuchać', * *duchъ* 'tchnienie, duch' : * *dujǫ,* * *duti* 'dąć, dmuchać'*), -cha (* strěcha* 'pokrycie, strzecha' : * *sterti,* * *stьrǫ* 'rozpościerać'*), -achъ (* pьtachъ* 'ptak' ← * *pьtъ* 'ptak'*), -acha (* čerpacha* 'żółw' ← * *čerpъ* 'skorupa'*), -echa, -'echa (* mat'echa* 'macocha' ← * *mati* 'matka', * *varecha* 'wielka łyżka' ← *va-riti* 'warzyć, gotować'*), -ochъ (* junochъ* 'młodzieniec' ← * *junъ* 'młody'*), -ocha (* bělocha* 'coś białego' ← * *běl*ъ 'biały'*), -ašь (* bělašь* 'coś białego'

← * *běl*ъ 'biały'), *-ešь (* *lemešь* 'lemiesz' ← * *lemechъ* 'lemiesz'), *-išь (* *bratišь* 'braciszek' ← * *bratъ* 'brat'), *-ošь (* *junoš* 'młodzieniec' ← * *junъ* 'młody', * *dlgošь* 'ktoś, coś długiego' ← * *dlgъ* 'długi'), *-oša (* *junoša* 'młodzieniec' ← * *junъ* 'młody', * *svętoša* 'święty' ← * *svętъ* 'święty'), *-ušь (* *mękušь* 'coś miękkiego' ← * *mękъ(kъ)* 'miękki'), *-uša (* *běluša* 'samica białych zwierząt' ← * *běl*ъ 'biały'), *-yšь (* *mękyšъ* 'coś miękkiego' ← **mękъ(kъ)* 'miękki'), *-okъ (* *vidokъ* 'widz; widzenie; to, co się widzi' ← * *viděti* 'widzieć', * *blizokъ* 'bliźni' ← * *blizъ* 'bliski'), *-oka (* *osoka* 'roślina turzyca' ← ie. * *ok'-* 'ostry'), *-ykъ (* *kъlykъ* 'coś kłującego' ← * *kъlъ* 'kieł'), *-yka (* *voldyka* 'władca' ← * *voldǫ*, * *volsti* 'władać'), *-lъ (* *tylъ* 'tył' ← * *tyjǫ*, **tyti* 'tyć'), *-lo, -slo (* *maslo* 'maść, masło' ← * *mažǫ*, * *mazati* 'mazać, smarować', * *veslo* 'wiosło' ← * *vesti*, * *vezǫ* 'wieźć'), *- ulъ, -ulь (* *krivulъ* : **krivulь* 'coś krzywego' ← * *krivъ* 'krzywy'), *-ьla (* *metьla* 'miotła' ← * *metǫ*, * *mesti* 'zamiatać'), *-ьlъ (* *kozьlъ* 'kozioł' ← * *koza* 'koza'), *-imъ (* *pobratimъ* 'przybrany brat' ← * *pobratъ* 'przybrany brat', * *otьcimъ* 'ojczym' ← * *otьcь* 'ojciec'), *-ьma (* *vědьma* 'wieszczka, wiedźma' ← * *věd*ь 'wiedza, czary'), *-trъ (* *větrъ* 'wiatr' ← * *vějati* 'wiać'), *-arъ (* *tęžarъ* 'ciężar' ← * *tęžati* 'ciążyć'), *-tyr'ь (* *pastyr'ь* 'pasterz' ← * *pasǫ*, * *pasti* 'paść'), *-tajь (* *ortajь* 'rataj, oracz' ← * *orǫ*, * *orati* 'orać').

2.4. Zmiany w zasobie typów słowotwórczych

Kolejny (po praindoeuropejszczyźnie i prasłowiańszczyźnie) etap rozwoju słowotwórstwa charakteryzuje się wzrostem liczby nowych formantów o znacznie bardziej rozbudowanej formie i nowych wyspecjalizowanych funkcjach.

Bazą formantów polskich stało się dziedzictwo prasłowiańskie. Część z nich została przejęta jedynie z niewielkimi zmianami fonetycznymi; część natomiast stała się tworzywem do kształtowania formantów polskich. W zasobie słowotwórczym polszczyzny można więc wyodrębnić trzy klasy formantów o zróżnicowanej genezie: a) formanty odziedziczone, b) formanty wytworzone w polszczyźnie, c) formanty zapożyczone.

2.4.1. FORMANTY ODZIEDZICZONE Z PSŁ.

Rejestr najważniejszych sufiksalnych formantów rzeczownikowych, które polszczyzna przejęła z języka psł. przedstawia się następująco:[141]

*-ačь → -acz (oracz), * -akъ → -ak (pływak), * -aljь → -al (kowal), * -arь → -arz (włodarz), * -asъ → -as (brudas), * -avь → -aw (rękaw), * -dlo → -dło (mydło), * - ežь → -eż (grabież), * -ěnъ → -an (młodzian), * -ika → * -ica → -ica (czernica), * -ikъ → -ik (młodzik), * -ina → -ina (jedlina), * -iny → -iny (urodziny), * -inъ → -in (Litwin), * -isko → -isko (ognisko), * -išče → -iszcze (zgliszcze), * -itjь → -ic (szlachcic), * -janinъ → -anin (włościanin), * -mo → -mo (bielmo), * -no → -no (sukno), * -okъ → -ok (widok), * -ostь → -ość (ostrość), * -ota → -ota (głupota), * -otь → -ot (grzmot), * -otь → -oć (dobroć), * -telь → -ciel (nauczyciel), * -vo → -wo (piwo), * -ykъ → -yk (kamyk), * -ynji → -yni//-ini (władczyni, bogini), * -ьka → ka (chłopka), * -ьko → -ko (kółko), * -ьkъ → -ek (śmiałek), * -ьba → -ba (liczba), * -ьda → -da (prawda), * -ьje → -e (włosie), * -ьka → -ka (drużka), * -ьka → * -ьca → -ca (obrońca), * -ьko → -ko (uszko), * -ьkъ → -ek (milczek), * -ьkъ → * -ьcь → - ec (jeździec), * -ьna → -na (panna), * -ьnja → -nia (rzeźnia), * -ьnь → (przekupień), * -ьsko → -sko (zielsko), * -ьstvo → -stwo (państwo).*

Za najważniejsze przymiotnikowe formanty sufiksalne, odziedziczone z języka psł. należy uznać:

*-akъ → -ak[i] (dwojaki), * -atъ → -at[y] (brodaty), * -avь → -aw[y] (białawy), * -ekъ → -ek[i] (daleki), * -ěnъ → -an[y] (miedziany), *inъ -in//-yn (mamin, matczyn), * -istъ → -ist[y] (kamienisty), * -itъ → -it[y] (pospolity), * -ivъ → -iw[y] (litościwy), * -jastъ → -ast[y] (gliniasty), * -jь → -[i/y] (cielęcy), * -okъ → -ok[i] (głęboki), * -ovъ → -ow[y] (domowy), * -ьkъ → -k[i] (wartki), * -ьjь → -[i] (koci), * -ьkъ → -k[i] (ciężki), * -ьlivъ → -liw[y] (gniewliwy), * -ьnъ → -n[y] (kamienny), * -ьnь → -n[i] (żytni), * -ьskъ → -sk[i] (polski).*

Do dziedzictwa prasłowiańskiego należą również następujące tematyczne sufiksy czasownikowe:

[141] Podajemy materiał za: W. Mańczak, *Polska fonetyka i morfologia historyczna*, Łódź–Warszawa–Kraków 1963, s. 135 i n. Podany tu zasób formantów jest prawie czterokrotnie mniejszy od zestawu opracowanego przez S. Rosponda (op.cit., s. 210–213), obejmującego 172 formanty. Ta różnica wynika stąd, że S. Rospond przytacza również formanty nieproduktywne już w psł., których samodzielność słowotwórcza nie jest dziś postrzegana.

*-a- → -a- (gr-a-ją), * -ě- → -e- (biel-e-je), * -i- → -i- (modl-i-my, pros--i-my), * -nǫ- → -ną- (dźwig-ną-ć), * -u-//-ov- → -u-//-ow- (dar-u-je, dar--ow-ać), * -ova- → -owa- (kup-owa-ć)*[142].

2.4.2. FORMANTY WYTWORZONE W POLSZCZYŹNIE

Repertuar formantów odziedziczonych z języka psł. był systematycznie wzbogacany formantami ukształtowanymi w polszczyźnie. Należy przy tym stwierdzić, że bazę materiałową formantów polskich stanowiły afiksy (morfemy) prasłowiańskie, trzeba również podkreślić, że – w zasadzie – formanty rodzime polskie były morfologicznie bardziej rozbudowane niż prasłowiańskie.

Te formanty rodzime powstawały najczęściej w wyniku następujących tendencji i procesów:

- perintegracji i absorpcji morfologicznej;
- przekształcania końcówek fleksyjnych;
- kontaminacji dwu istniejących morfemów;
- swoistej degradacji wyrazu do roli sufiksu.

2.4.2.1. Powstawanie nowych formantów na skutek *perintegracji* i *absorpcji morfologicznej*

Jest to niewątpliwie najproduktywniejszy sposób wzbogacania zasobu odziedziczonych formantów. **Perintegracja** polega na przesunięciu granicy między morfemami w wyrazie. **Absorpcja** natomiast to wchłonięcie elementu, wyodrębnionego w procesie perintegracji, przez sąsiadujący z nim morfem. Może się zdarzyć, że pewien element pierwotnego formantu zostanie włączony do tematu, np. pierwotna granica między tematem a formantem w wyrazie *krzywda* przebiegała następująco: *krzyw-da*, był to bowiem derywat od przymiotnika *krzywy*. W wyniku różnorodnych procesów granica ta uległa przesunięciu na *krzywd-a*, a cały wyraz uzyskał motywację czasownikową: ← *krzywdzić*. Podobne przesunięcia obserwujemy m.in. w derywatach: *rzeź-ba (← rzezać) → rzeźb-a (← rzeźbić); wal-ka (← walić) → walk-a (← walczyć); dzierż--awa (← dzierżyć) → dzierżaw-a (← dzierżawić)*.

Podane przykłady[143] ilustrują zjawisko perintegracji i absorpcji części formantu przez temat. W konsekwencji, z różnych formantów *-da, -ba, -ka, -awa* powstał jeden formant *-a*, zatem inwentarz formantów uległ ograniczeniu. Dokładniejsza orientacja w kierunkach perintegracji pozwala stwierdzić, że omówiony typ absorpcji, tzn. przez temat, jest zjawiskiem marginalnym wobec powszechnego procesu wchłaniania cząsteczki tematu przez formant. Powstawanie nowych formantów przez rozszerzenie – kosztem tematów – formantów odziedziczonych omówimy na kilku przykładach.

Psł. formant * *-ja* tworzył derywaty od przymiotników prymarnych, np.: *puszcza ← pusty, tłuszcza ← tłusty, susza ← suchy*, oraz od przymiotników pochodnych, m.in. derywowanych za pomocą sufiksu * *-n-*, np.: *głownia ← głowny, plewnia ← plewny*, przy czym w dzisiejszym odczuciu są one traktowane jako derywaty odrzeczownikowe, tj. pochodne od *głowa, plewy*. Absorpcja tematycznego *-n-* przez formant *-ja* doprowadziła do powstania złożonego sufiksu *-nia*, występującego np. w takich formacjach, jak *kurzawnia* 'vaporarium' : *kurzawa* 'vapor'.

Formant * *-ja* substantywizował przymiotniki pochodne od rzeczowników z sufiksem * *-dlo*, np. *nakowadlnia* 'fabrica ferrea', *postrzygadlnia* 'tonstrina, barwierski dom', *zuwadlnia* 'miejsce albo gmach, w którym się w łaźni rozbierają', a także *kowadlnia, wieczerzadlnia,* z których został wyabstrahowany formant *-adlnia → -alnia*, por. *pralnia, sypialnia, umywalnia.* Produktywność tego formantu zaznacza się wyraźnie w XIX i XX w.;[144] por. *poczekalnia, pijalnia, smażalnia, dmuchalnia, przewijalnia, ociekalnia, tkalnia, wialnia, krochmalnia, szarpalnia, pakowalnia* itp.

Formant * *-ja* substantywizował również przymiotniki pochodne od rzeczowników z sufiksem *-arz*. W *Leksykonie* J. Mączyńskiego występują: *owczarnia, piekarnia*, które tu motywują się rzeczownikami *owczarz, piekarz*, natomiast formacje *spiżarnia, kozarnia* 'stajnia kozia' można interpretować jako derywaty pochodne od *spiża, koza* z formantem *-arnia*. Historyczne przekształcenia formacji *piekarn-ja → piekar-nja → piek-arnia* ilustrują kolejne etapy „narastania" formantu, który w tej postaci się usamodzielnił i tworzy derywaty typu *pal-arnia* (← *palić*), *powiel-arnia* (← *powielać*), *susz-arnia* (← *suszyć*) itp.[145]

[142] Sufiksy tematyczne *-i-, -ova-, -ną-* nie występują w wykazie opracowanym przez W. Mańczaka. To uzupełnienie znajduje – naszym zdaniem – motywację w procesach historycznojęzykowych.

[143] Por. W. Doroszewski, *Monografie słowotwórcze 3*, op.cit., s. 279–282. Materiał ilustracyjny za: K. Długosz-Kurczabowa, *Funkcje formantów rzeczownikowych w „Leksykonie" Jana Mączyńskiego*, „Prace Filologiczne" 1977, XXVII, s. 47–158.

[144] Por. B. Kreja, *Nazwy pomieszczeń na* -(a)lnia *w języku polskim*, „Język Polski" 1967, z. 3, s. 182–193.

[145] Por. też: B. Kreja, *Nazwy pomieszczeń na* -arnia *w języku polskim*, „Język Polski" 1967, z. 4, s. 259–276.

Formant * *-ja* substantywizował przymiotniki na *-ow-ny*, por. np. u J. Mączyńskiego pod hasłem „infirmaria": *chorownia albo chorowny gmach po polsku może być zwan.* Zarówno w tym, jak i w wielu podobnych formacjach następowało przesunięcie granicy międzymorfemowej *chorown-ja* → *chorow--nia* (jako derywat odczasownikowy ← *chorować*), a nawet *chor-ownia* (jako derywat odprzymiotnikowy ← *chory*). W ten sposób ukształtowały się nowe polskie formanty o dość dużej produktywności, por. np.: *ciepł-ownia, pis-ownia, głos-ownia, zbroj-ownia, narzędziownia, prochownia, wagonownia, wozownia, maszynownia, montażownia.*

Formant *-ik* substantywizował przymiotniki proste, np. *młodz-ik* (← *młody*), przymiotniki pochodne z sufiksem *-n-*, np.: *chłodnik* (← *chłodny*), *głośnik* 'głośna litera [czyli samogłoska]' (← *głośny*), *dziennik* (← *dzienny*). Tematyczne *-n-* zostało zaabsorbowane przez formant i powstał sufiks *-nik*, por. np. *traw-nik, chod-nik, złot-nik.* Formant *-ik* substantywizował przymiotniki odczasownikowe z sufiksem *-ny*, np.: *orędown-ik, czarown-ik, gwałtown-ik, ratownik, rachownik, naśladownik.* Pewna część tego typu formacji była odczuwana jako derywaty odczasownikowe z formantem *-nik*, por. *ratownik* ← *ratować, rachownik* ← *rachować, naśladownik* ← *naśladować.* Kolejnym etapem było przyłączenie tematycznego *-ow-* do formantu, a w konsekwencji, powstanie sufiksu *-ownik,* por. *krążownik* (← *krążyć*), *płaskownik* (← *płaski*), *gniotownik* (← *gnieść*).

W podobny sposób powstały w polszczyźnie następujące rozszerzone sufiksy, pełniące funkcję formantów: *-czyk: pekińczyk* ← *pekinszczyk* ← *pekiński, arabczyk* ← *arabski, młynarczyk* ← *młynarz, piekarczyk* ← *piekarz; -ejczyk: Europejczyk* ← *Europa; -ańczyk: Koreańczyk* ← *Korea; -lik: mętlik* ← *mącić; -ecznik: różanecznik* ← *różany; -icznik: połonicznik* ← *połonina; -alnik: zamrażalnik* ← *zamrażać; -elnik: oparzelnik* ← *oparzać; -ennik: wystawiennik* ← *wystawiać; -arnik: mszarnik* ← *mech; -ewnik: listewnik* ← *list.*

Z prasłowiańskiego formantu * *-ьсь* powstały, w wyniku omawianych tu procesów perintegracji i absorpcji morfologicznej, następujące polskie formanty: *-ec: mędrzec* ← *mądry, starzec* ← *stary; -owiec: sportowiec* ← *sport; -awiec: latawiec* ← *latać; -eniec: młodzieniec* ← *młody; -iniec: gościniec* ← *gość; -lec: gnilec* ← *gnić, rylec* ← *ryć; -elec: rudzielec* ← *rudy, wisielec* ← *wisieć; -aniec: przebieraniec* ← *przebierać.*

Z prasłowiańskiego formantu * *-ica* powstały w wyniku perintegracji i absorpcji części morfemu tematycznego przez sufiks następujące formanty: *-lica: strzęplica* 'gatunek trawy' ← *strzępić; -nica: suwnica* ← *suwać, ośmiornica* ←

ośmioro; -enica: siostrzenica ← *siostra, uździenica* ← *uzda; -alnica: kazalnica* ← *kazać, spawalnica* ← *spawać; -elnica: kadzielnica* ← *kadzić, kropielnica* ← *kropić; -ownica: piaskownica* ← *piasek, deszczownica* ← *deszcz; -awica: latawica* ← *latać, ślizgawica* ← *ślizgać; -owica: krętkownica* 'nazwa choroby' ← *krętki, ropowica* 'nazwa choroby' ← *ropa.*

W ten sam sposób powstawały także formanty przymiotnikowe, por. np. *-owaty: chamowaty* ← *cham, tumanowaty* ← *tuman; -owski: namiestnikowski* ← *namiestnik, sędziowski* ← *sędzia; -tliwy: gadatliwy* ← *gadać; -ebny: ćwiczebny* ← *ćwiczyć;* sporadycznie również formanty czasownikowe, np. *-ywać: rozkazywać* ← *rozkaz.*

Na zakończenie tego fragmentu rozważań warto przytoczyć słowa W. Doroszewskiego: „Proces «przyrastania» końcowych elementów tematów wyrazowych do sufiksów i powstawania w ten sposób nowych sufiksów jest procesem zawsze żywym i daje się obserwować w bardzo licznych wypadkach. Liczba sufiksów powstałych wskutek tego procesu jest nierównie większa niż liczba tych, których pochodzenie z samodzielnych wyrazów daje się historycznie stwierdzić"[146].

2.4.2.2. Powstawanie nowych formantów z *końcówek fleksyjnych*[147]

Zmiany fleksyjne, które się dokonały w języku psł., nie pozostały bez wpływu na procesy derywacyjne. Najistotniejszą z nich była niewątpliwie morfologizacja rodzaju gramatycznego, polegająca na tym, że wykładnikiem rodzaju gramatycznego stała się końcówka fleksyjna, tzn. rodzaj męski miał w zasadzie końcówkę zerową, rodzaj żeński – końcówkę *-a*, rodzaj nijaki – końcówki *-o, -e*[148]. W takiej sytuacji dołączenie końcówki rodzajowej (lub jej odcięcie) stawało się procesem nie tylko fleksyjnym, lecz również słowotwórczym, powstawały bowiem nowe formacje. Prześledźmy to na kilku przykładach.

Końcówka *-a* – fleksyjny wykładnik rodzaju żeńskiego – już w epoce psł. staje się formantem słowotwórczym, przede wszystkim w funkcji feminatywnej,[149] por. psł. * *raba* ← * *rabъ* i stpol. *gościa* ← *gość, stróża* ← *stróż, teścia* ← *teść, wieszcza* ← *wieszcz*[150]. Formant *-a* wykazuje pewną produk-

[146] W. Doroszewski, op.cit., s. 280.

[147] W tym sformułowaniu ujawniają się wyraziście odrębności dwu metod słowotwórczych. W ujęciu diachronicznym mamy tu do czynienia z derywacją sufiksalną; w ujęciu synchronicznym – z derywacją bezafiksalną, konwersją lub derywacją paradygmatyczną.

[148] Zob. III.3.2.; III.4.1.

[149] Por. K. Długosz-Kurczabowa, *Funkcje formantów...*, op.cit., s. 130.

[150] Stpol. opozycja *nazwa męska z formantem -Ø : nazwa żeńska z formantem -a* znajduje odniesienie w wyrazach zapożyczonych typu *markiz* (← *fr. marquiz*) → *markiza* (← *fr. marquise*).

tywność w tworzeniu nazw własnych (zarówno rodzimego, jak i obcego pochodzenia), por. *Bronisława ← Bronisław, Józefa ← Józef, Ludwika ← Ludwik, Piotra ← Piotr, Stanisława ← Stanisław, Więcesława ← Więcesław, Zdzisława ← Zdzisław.*

O regularności opozycji *nazwy żeńskie z formantem -a : nazwy męskie z formantem -Ø* mogą świadczyć formacje utworzone w procesie derywacji ujemnej, tzn. poprzez odcięcie formantu *-a*, por. stpol. *świerzepiec ← świerzepica, sarn ← sarna, sar(n)ek ← sar(n)ka.*

Formant *-ę* wywodzi się z dawnej deklinacji * *-ęt-*;[151] występuje m.in. w formacjach *chłopię ← chłop, gołębię ← gołąb, koźlę ← kozieł, panię ← pan, ptaszę ← ptak, (← *ptach), wróblę ← wróbel*, w których pełni funkcję deminutywizującą, oraz w formacjach *bydlę ← bydło, zwierzę ← zwierz*, w których pełni funkcję syngulatywną[152]. Formant *-ę* występuje również w wyrazie *książę* – derywacie od *książ* 'pan, władca' – pierwotnie rodzaju nijakiego, współcześnie rodzaju męskiego, oraz w wyrazie *niebożę*, derywacie od *niebogi*[153]. Natomiast w wyrazach *jagnię, cielę, prosię, szczenię, źrebię* nie możemy stwierdzić występowania omawianego formantu, lecz jedynie końcówki fleksyjnej, ponieważ są to wyrazy niemotywowane.

Wykształcenie się złożonej odmiany przymiotników i związana z tym wyrazistość końcówek rodzajowych *-i//-y, -a, -e* przyczyniła się do produktywności identycznych z nimi formantów przymiotnikowych, por. np.: *gęsi ← gęś, kurzy ← kur, kura, owczy ← owca, lisi ← lis, człowieczy ← człowiek.*

Genetycznie przymiotnikowymi końcówkami są formanty rzeczownikowe w formacjach typu *podkomorza ← podkomorzy, służąca ← służący, radna ← radny, krewna ← krewny, woźna ← woźny* (zob. 2.4.4.4.).

Fleksyjną proweniencję ma dzierżawczy formant *-ów, -owa, -owo* (i zmodyfikowany fonetycznie *-ew, -ewa, -ewo*) związany genetycznie z końcówką dawnych tematów na * *-u*[154], por. np. w *Leksykonie* Jana Mączyńskiego formant *-owa* w funkcji feminatywnej: *cesarzowa ← cesarz, hetmanowa ← hetman, królowa ← król, myśliwcowa ← myśliwiec, piszczkowa ← piszczek, popowa ← pop, smokowa ← smok, synowa ← syn, Włodkowa ← Włodek.*

[151] Zob. III.2.10.

[152] Por. K. Długosz-Kurczabowa, op.cit.

[153] Por. W. Kuraszkiewicz, *Przyczynki wyrazowe, 1. Nieboże – nieboszczyk, nieboże – nieborak*, „Język Polski"1957, z. 2, s. 123.

[154] Por. M. Brodowska-Honowska, *Słowotwórstwo przymiotnika w języku staro-cerkiewno-słowiańskim*, Wrocław 1960, s. 11–29.

Formantem pochodzenia fleksyjnego jest również *-ew* (z tematów na * *-ū-*) poświadczony w toponimach *Pełtew, Narew*, oraz w rzeczownikach pospolitych *cerkiew, chorągiew*, które w rozwoju historycznym polszczyzny uległy leksykalizacji.

Genetycznie łacińską końcówką jest funkcjonujący w polszczyźnie formant *-us*, por. *pijus, ochlapus, wygibus, ordynus.*

Ogólnie rzecz ujmując, trzeba stwierdzić, że formanty wywodzące się z końcówek fleksyjnych nie odznaczają się w języku polskim dużą produktywnością.

2.4.2.3. Powstawanie nowych formantów w wyniku *kontaminacji*

Kontaminacja polega na skrzyżowaniu (tzn. częściowym nałożeniu na siebie) dwu formantów, w wyniku czego powstaje nowy formant. Oto wybrane przykłady:

-nik (kierow-nik) ⨯ *-czy (łow-czy)* → *-niczy (celow-niczy, budow-niczy, leś-niczy, mier-niczy, motor-niczy, nastaw-niczy, zwrot-niczy...);*

-iwy (litośc-iwy) ⨯ *-czy (poryw-czy)* → *-czywy (upor-czywy, łap-czywy, zapal-czywy...).*

Szczególnie często kontaminacji ulegają formanty deminutywne i ekspresywne, np.:

-utki (mil-utki) ⨯ *-eńki (mal-eńki)* → *-uteńki (cieni-uteńki, drobni-uteńki, pełni-uteńki, równi-uteńki, siwi-uteńki);*

-usi (mal-usi) ⨯ *-eńki (mil-eńki)* → *-usieńki (nag-usieńki, mil-usieńki, cich-usieńki, cal-usieńki, wolni-usieńki);*

-da (buj-da) ⨯ *-enda (leg-enda)* → *-ęda (baj-ęda, gaw-ęda, pogaw-ęd[k]a).*

Jak wynika z przytoczonych przykładów, kontaminacji ulegają zarówno formanty genetycznie rodzime, jak i formanty zapożyczone.

Hybrydalny („rodzimo-obcy") charakter ma wiele formantów przymiotnikowych. Powstały one w wyniku kontaminacji wygłosowych (przymiotnikowych lub rzeczownikowych) morfemów wyrazów obcego pochodzenia i produktywnych rodzimych sufiksów przymiotnikowych, por. np.:

-alny[155] *← -al (← łac. -alis)* ⨯ *-ny (jadalny, doświadczalny, dostrzegalny);*

-iczny ← -icz (← łac. -icus) ⨯ *-ny (ustawiczny, stanowiczny);*

[155] S. Rospond (*Gramatyka historyczna języka polskiego*, Warszawa 1971, s. 215) dopuszcza także inną interpretację: jest to wynik kontaminacji *-al* imiesłowowego oraz *-ny* pochodzenia przymiotnikowego.

-iński ← *-in (*← łac. *-inus)* ◊ *-ski (sierociński, podskarbiński, wyłudziński, europiński);*

-ywny ← *-yw (*← łac. *-ivus)* ◊ *-ny (sugestywny, efektywny).*

W wyniku kontaminacji powstał także produktywny formant czasownikowy *-izować*, składający się z rodzimego morfemu *-ować* i obcego pochodzenia cząstki *-iz* (znajdującej genezę w formie czasowników francuskich zakończonych na *-iser* ← śrłac. *-izare*).

2.4.2.4. Powstawanie nowych formantów z *samodzielnych wyrazów*

Jest to rzadki sposób wzbogacania inwentarza polskich formantów. Omówimy go na kilku przykładach.

1. Jak podaje W. Doroszewski,[156] za wyraz pierwotnie samodzielny o znaczeniu 'ten, który działa, czyni' możemy uważać cząstkę *-dziej,* pochodzącą od czasownika *dziać* 'robić' (por. też współczesne *dziać się, dzieje* 'historia'), który występował przede wszystkim w złożeniach, np. w *Słowniku...* Lindego:[157] *bałwanodziej* 'snycerz lub malarz bałwanów', *czarodziej* 'czarownik', *dobrodziej* 'dobroczyńca', *drzewodziej* 'cieśla', *kołodziej* 'który koła dzieje, to jest działa, robi', *maściodziej* 'co robi maści', *psalmodziej* 'psalmista', *rogodziej* 'który rogi robi', *rymodziej* 'poeta', *szkłodziej* 'co szkło robi', *wasindziej* 'waszeć dobrodziej', *złodziej* 'co złość działa', *złotodziej* 'alchemista, starający się złoto zrobić' oraz nieco późniejsze *lekodziej* 'farmaceuta' (*Słownik wileński*), a także popularne – zwłaszcza w zwrotach grzecznościowych – *asandziej, asindziej* (skrót od *acan dobrodziej*) i *mościdziej, mosztardziej, mosterdziej* (skrót od *miłościwy dobrodziej*). Zaginięcie samodzielnego wyrazu *dziej* wyraźnie osłabiło jego pozycję jako elementu złożenia. Istotną rolę odegrało też nieużywanie podstawowego czasownika *dziać* 'robić', co w konsekwencji doprowadziło do leksykalizacji elementu *-dziej* i sprowadzenia go do roli formantu. W związku z tym zatarła się różnica między kompozycją a derywacją – pierwotny składnik wyrazu złożonego utracił przejrzystość słowotwórczą, przestał być wyrazem motywowanym i stał się wykładnikiem gramatycznym, podobnie jak formanty *-ciel, -arz, -nik* w nazwach zawodów i wykonawców czynności.

2. Rzeczownik *pół* '1/2' jest samodzielnym wyrazem. Może również występować jako człon kompozycji, por. *półcentymetrowy* 'mający 1/2 centymetra', *półarkusz* '1/2 arkusza', *półkula* '1/2 kuli', w których człon *pół-* jest nadal autosemantyczny, zachowuje swoje prymarne znaczenie[158]. Odrębny typ słowotwórczy stanowią konstrukcje typu *półanalfabeta* 'prawie analfabeta', *półmrok* 'prawie mrok', *półaksamit* 'welwet, tkanina pośledniejsza od aksamitu', *półanioł* 'prawie anioł', *półbiały* 'białawy', *półżywy* 'ledwie żywy', *półpanek* 'udający pana, pozujący na pana', *półwysep* 'część ziemi z trzech stron oblana wodą', w których *pół* traci swe pierwotne znaczenie, staje się synsemantyczny, a tym samym zaczyna funkcjonować jako element derywatu (nie kompozycji) i spada do roli formantu.

Proces przechodzenia wyrazów z płaszczyzny leksykalnej na płaszczyznę gramatyczną, czyli proces zatracania samodzielności semantycznej, dokonał się także w historycznych imionach dwuczłonowych, w których cząstki *-sław, -mir, -stan, -mił* uległy degradacji i stały się formantami (zob. 3.5.).

3. Zapożyczyliśmy bezpośrednio z łaciny wyraz *magister* (łac. *magister*); z tego samego źródła, lecz za pośrednictwem czeskim, wyraz *mistrz* (czes. *mistr*) oraz za pośrednictwem niemieckich kompozycji człony *-mistrz, -majster*, por. np.: *kapelmistrz – kapelmajster* (*niem. Kapellmeister*), *koncertmistrz – koncertmajster* (*niem. Konzertmeister*), *pocztmistrz – pocztmajster* (*niem. Postmeister*), *rotmistrz – rotmajster* (*niem. Rittmeister*), *wachmistrz – wachmajster* (*niem. Wachtmeister*).

Obok zapożyczeń zaczynają się pojawiać polskie formacje, polskie neologizmy – por. w XVI w. *gwiazdmistrz* 'astronom, gwiazdarz', w XVII w. *lewmistrz* 'odlewnik', w XIX w. *drógmistrz* 'dróżnik', w XX w. *chlewmistrz* 'chlewiarz'. Jest rzeczą charakterystyczną, że w tych derywatach *mistrz* → *-mistrz*, a więc wyraz ten traci swe pierwotne znaczenie 'zarządzający, kierownik' i specjalizuje się w funkcji tworzenia nazw zawodów, staje się alternatywny do formantów *-nik, -arz*. Jest to więc swoisty proces degradacji semantycznej i formalnej – autosemantyczny wyraz *mistrz* spada do roli formantu słowotwórczego[159].

Podobny proces obserwujemy w odniesieniu do zapożyczonego formantu *-man* (niem. *Mann* 'człowiek, mężczyzna'), por. stpol. *gusman* 'guślarz', gw. *druhman* 'druh', nowsze *liczman* 'pracownik portowy liczący poszczególne sztuki towaru podczas załadunku i rozładunku w porcie'. Omawiany proces

[156] W. Doroszewski, *Podstawy gramatyki polskiej,* cz. 1, Warszawa 1963, s. 279; por. także S. Rospond, op.cit., s. 142.

[157] M.S.B. Linde, *Słownik języka polskiego,* t. I–VI, Warszawa 1807–1814 (wyd. 2.: Lwów 1854–1860) – parafrazy znaczeniowe podano według tego *Słownika...*

[158] Por. K. Solarz, *Ewolucja znaczeniowa wyrazu* pół..., op.cit.

[159] Por. K. Długosz-Kurczabowa, *Czy istnieje w języku polskim formant „-mistrz"*, „Slavia Occidentalis" 1988, XLV, s. 35–40.

można także zaobserwować w wyrazach-formantach *-log, -logia, -fil, -filia, -fob, -fobia*, które prymarnie należały do leksyki polskiej (o genezie obcojęzycznej), a następnie poprzez stadium zanikania wyrazów złożonych zeszły do roli formantów, tj. stały się morfemami gramatycznymi.

2.4.3. FORMANTY OBCEGO POCHODZENIA

2.4.3.1. Zapożyczanie formantów

Rozpowszechnionym sposobem wzbogacania inwentarza formantów jest zapożyczanie tych elementów słowotwórczych z innych systemów językowych (języków obcych) lub z systemów gwarowych tego samego języka.

Termin **formant obcy, formant zapożyczony** jest definiowany w zależności od stosowanej metody badawczej. W ujęciu diachronicznym (historycznym) formantem obcym jest taki element słowotwórczy, który został wyabstrahowany na gruncie języka polskiego z wyrazów zapożyczonych (obcego pochodzenia) i tworzy tu nowe derywaty od podstaw rodzimych (lub wcześniej przyswojonych)[160]. W takim ujęciu formantami obcymi są np. *-unek* i *-ulec*, które w analizie synchronicznej są traktowane jako rodzime[161]. Nie są natomiast formantami w rozumieniu historycznym cząstki *-cja* w *indukcja, ewolucja, -ata* w *aprobata, kasata*, ponieważ nie tworzą one derywatów od podstaw rodzimych.

Powszechnie przyjmuje się zasadę, że zapożycza się nie poszczególne morfemy słowotwórcze, lecz całe wyrazy, z których następnie wyabstrahowuje się dany formant. Zapożyczanie wyrazu lub – częściej – grupy wyrazów z charakterystycznym morfemem jest zaledwie pierwszym etapem w procesie przejmowania przez język polski obcych formantów. Drugim etapem jest uzyskanie, przynajmniej przez jeden wyraz z tej serii zapożyczeń, podzielności słowotwórczej. Dzieje się tak m.in. w wyniku:

– zapożyczania całych rodzin wyrazowych, np.: *szmelcerz, szmelcować, szmelcowy, szmelctygier; barbaryzm, barbaria, barbarzyńca, barbarzyństwo; ateizm, ateista; mord, mordować, morderz, morderca;*

– występowania formacji współpochodnych, np.: *fałszerz, fałszyrz, fałszarz, fałesznik; empiryzm, empiria, empiryka; pedantyzm, pedanctwo, pedanteria;*

– asonacji i adideacji wyrazów obcych z rodzimymi, np.: *pałkierz* ← niem. *Pauker* 'dobosz' – skojarzony z rodzimym wyrazem *pałka* i interpretowany jako 'ten, który uderza pałkami'; *wagus* ← łac. *vagus* 'tułacz, włóczęga', por. też *wagować się* ← łac. *vagari* 'tułać się' i rodzime *wagować się* 'wahać się, być niezdecydowanym, ociągać się' (od *waga* ← niem. *Wägen, wiegen*);

– kalkowania tematów słowotwórczych zapożyczanych wyrazów, np.: niem. *Kreuzholz* → *krzyżulec, Krummholz* → *krępulec;*

– tworzenia formacji aluzyjnych, np.: *juwenalia* → *piernikalia* 'uroczystości jubileuszowe', *pedanteria* → *skakanteria* 'nieład, nieporządek'.

Dopiero taki wyraz zapożyczony, który uzyskał podzielność słowotwórczą, staje się formacją modelową dla nowego typu słowotwórczego w polszczyźnie. Oznacza to zarazem wyodrębnienie z wyrazu genetycznie obcego cząstki słowotwórczej – formantu, za pomocą którego mogą być derywowane wyrazy od podstaw rodzimych.

2.4.3.2. Symbioza słowotwórcza[162]

W ujęciu diachronicznym jest to zjawisko utożsamiania się sufiksów identycznych fonetycznie, ale różnych genetycznie. Przykładowo sufiks *-ada* (← psł. * *-ada*, np. *gromada*) utożsamia się z sufiksem *-ada* wyabstrahowanym z włoskich zapożyczeń typu *arlekinada* (← włos. *Arlecchinata*), por. *arlekin; bufonada* (← włos. *buffonata*), por. *bufon*; oraz z zapożyczeń francuskich typu *defilada* (← fr. *defilade*), por. *defilować; galopada* (← fr. *galopade*), por. *galopować*. Wynikiem tej symbiozy jest produktywny w XX-wiecznej polszczyźnie formant *-ada*, występujący m.in. w takich formacjach, jak: *błazenada, dziecinada, klownada, gawronada, sankada.*

Formant *-ita//-yta* jest związany genetycznie z greckimi zapożyczeniami na *-ites* i łacińskimi na *-ita*, np.: *adamita, lewita, metropolita.* Jest on wyspecjalizowany w tworzeniu nazw osobowych, por. rodzime *miechowita* 'zakonnik ze zgromadzenia bożogrobców, czyli strzegących Grobu Chrystusa, którzy mieli siedzibę w Miechowie', *Lechita* 'potomek Lecha, Polak', Lelewelowski neologizm *zlechita* 'szlachcic'; por. też nazwy własne typu *Miechowita, Wadowita, Kaszubita, Leopolita.* Źródłem drugiego formantu *-ita//-yta* jest słowiański kontynuant pie. * *-ito*, zachowany zwłaszcza we wschodniosłowiańskich zapożyczeniach typu *najmita, włókita, wróżbita.* Stpol. wyraz *pokryta* 'dissimulator, obłudnik' (S. Urbańczyk (red.), *Słownik staropolski*; u Jakuba Wujka tylko w formie *pokryciec*) nawiązuje z jednej strony do sufiksu o prasłowiańskiej

[160] Por. K. Długosz-Kurczabowa, *Sposoby przejmowania obcych formantów rzeczownikowych do polskiego systemu słowotwórczego*, „Poradnik Językowy" 1986, z. 4, s. 222–228.

[161] Por. np. R. Grzegorczykowa, J. Puzynina, *Słowotwórstwo współczesnego języka polskiego. Rzeczowniki sufiksalne rodzime*, Warszawa 1979, s. 66, 175.

[162] Por. K. Długosz-Kurczabowa, *Symbioza słowotwórcza* [w:] *Sprawozdania Wydziału Filologiczno-Filozoficznego PTPN*, nr 103 za rok 1986, Poznań 1988, s. 80–83.

proweniencji, z drugiej zaś widoczny jest wpływ zapożyczonego z łaciny wyrazu *hipokryta* o identycznym znaczeniu. Rezultaty symbiozy tych sufiksów widzimy w formacji *panamita* 'człowiek, który brał udział w panamie, tj. w oszustwie' (*Słownik warszawski*).

Podobne procesy symbiozy obserwujemy także w historii formantów *-us, -ulec.*

2.4.3.3. Zapożyczone formanty sufiksalne

Orientacyjny rejestr sufiksalnych formantów zapożyczonych przedstawia się następująco:

-acja (*pielęgnacja, rabacja*), wariant *-izacja* (*szufladyzacja*); *-ada* (*dziecinada, gawronada*), warianty: *-iada* (*baraniada, gitariada*), *-inada* (*żakinada*), *-onada* (*burszonada*); *-ajło* (*rębajło, wykidajło*); *-alia* (*piernikalia* 'uroczystości jubileuszowe', *uroczystalia, żwirkonalia* 'święto studenckie obchodzone w Domu Studenta przy ul. Żwirki i Wigury'); *-ancja* (*okpiwancja, wyrwancja*); *-anda* (*hulanda*); *-ando* (*mruczando*); *-ans* (*podrygans, wyrażans*); *-ant* (*ścigant, umizgant, załogant, dyżurant*); *-arium* (*rozkoszarium*); *-ariusz* (*abecadariusz, ordynariusz* 'ordynus'); *-as* (*brudas, kubas*); *-at* (*legat* 'ten, co (chętnie) lega', *pomponat*); *-ator* (*kolczykator, powielator*); *-atura* (*cięgatura*); *-atyka* (*bijatyka, pijatyka*); *-eria* (*chuliganeria, łobuzeria, łykieria*); *-erz* (*bluźnierz, miecerz, walcerz*); *-es* (*flores, kwiates*); *-eusz* (*chudeusz, słabeusz*), warianty: *-ateusz* (*gadateusz*), *-ausz* (*mądrausz*); *-inier//-ynier* (*uciekinier, kosynier*); *-ista* (*wieloboista*); *-ita* (*miechowita, Lechita*); *-izm* (*kapcanizm, wszystkoizm, zamordyzm*); *-ia* (*cygania, pisaria, luteria*); *-jusz* (*głąbiusz, utracjusz*); *-uk* (*figlarczuk, lokajczuk*); *-ulec* (*krzywulec, sękulec*); *-unek* (*pocałunek, poczęstunek*); *-us* (*babus, opijus, piętrus*); *-usz* (*kolusz, malusz*).

W funkcji formantów mogą także występować pierwotnie samodzielne wyrazy, będące również członami wyrazów złożonych, np.: *-mistrz* (*chlewmistrz* 'chlewiarz'); *-man* (stpol. *gusman* 'guślarz', gw. *druhman* 'druh, drużba', środ. mors. *liczman* 'człowiek liczący poszczególne elementy załadunku statku w porcie').

W zakresie słowotwórstwa przymiotników odnajdujemy również sufiksy obcego pochodzenia. Ich cechą wspólną i wyróżniającą jest to, że uległy one adaptacji morfologicznej, która polegała na połączeniu, kontaminacji z rodzimymi przyrostkami przymiotnikowymi. Oto wykaz formantów przymiotnikowych zwierających morfemy obce:

-al-ny (por. łac. formy zakończone na *-alis,* stąd *generalny*); *jadalny* ← *jadać;*

-icz-ny (por. łac. formy zakończone na *-icus*, stąd *fanatyczny, polityczny*); *ustawiczny* ← *ustawiać;*

-yl-ny (por. łac. formy zakończone na *-ilis,* np. *infantilis*, stąd *infantylny*); *gnilny* ← *gnić;*

-ij-ny//-yj-ny (por. łac. formy zakończone na *-ia, -io*, np. *appellatio*, stąd *apelacyjny*); *melodyjny* ← *melodia;*

-iń-ski//-yń-ski (por. łac. formy zakończone na *-inus,* stąd *florentyński*); *starościński* ← *starosta, głuptasiński* ← *głuptas.*

Formantem czasownikowym, zawierającym obcy genetycznie morfem jest *-izować, -yzować*, np. *szufladyzować* 'układać w szuflady; klasyfikować'. Został on wyabstrahowany z rzeczowników na *-izm//-yzm,* por. *polonizm – polonizować.*

2.4.3.4. Zapożyczone formanty prefiksalne

Formantami obcymi są również prefiksy występujące w derywatach imiennych (rzeczownikowych i przymiotnikowych):

a- (gr. *a-: asemita, asymetria*): *amoralny, aspołeczny; anty-* (gr. *anti-: antynomia, antysemita*): *antykościelny, antypaństwowy, antyrządowy; arcy-* (gr. *archi-*, łac. *archi-: archidiecezja, arcybiskup*): *arcydzieło, arcyksiążę, arcyłotr; kontr-* (łac. *contr-: kontrargument, kontrakcja*): *kontrwywiad, kontrpara; super-* (łac. *super-: superrewizja, supersoniczny*): *supernowoczesny, supermężczyzna; pseudo-* (gr. *pseudos: pseudologia, pseudomorfizm*): *pseudonaukowiec, pseudoludowy; ultra-* (łac. *ultra: ultraakustyka*): *ultradźwięki, ultranowoczesny, ultrafioletowy; wice-* (łac. *vice-: viceregent, viceregencja*): *wicewojewoda, wicekról.*

2.4.3.5. Chronologia zapożyczania formantów

Wyodrębnianie się formantów słowotwórczych z wyrazów zapożyczonych dokonywało się najczęściej w okresie największych oddziaływań danego języka na polszczyznę. Dlatego też możemy przyjąć, że chronologia pojawiania się poszczególnych formantów jest następująca: formanty pochodzenia łacińsko-greckiego typu *-acja, -atyka, -ista, -izm* są związane z przełomem epoki staropolskiej i średniopolskiej; z epoką staropolską są również związane formanty pochodzenia niemieckiego *-erz, -unek, -ulec;* z XVII wieku pochodzą sufiksalne pożyczki wschodnie; zapożyczenia z języka francuskiego dokonywały się w XVIII–XIX w.; najnowsze są wpływy języka angielskiego.

Dowodzą tego staro- i średniopolskie zapożyczenia leksykalne z poszczególnych języków – por. np. z łac.: *aforyzm, dedykacyja, korespondencyja, satysfakcyja;* z jęz. niem.: *alkierz, kacerz, pręgierz, wilkierz, frasunek, fiserunk* 'wizerunek'; z jęz. rus.: *bałamut, czuryło* 'strojniś, elegant', *szewlucha* 'szkapa', *wereszczaka* 'potrawa ze słoniny'; a także nowopolskie (2 poł. XIX w.) zapożyczenia z jęz. ang.: *kliper, lider, pinczer, poker, stoper, mityng, sliping.*

2.4.3.6. Kalki słowotwórcze

Kalki słowotwórcze, zwane również replikami, są to wyrazy utworzone pod wpływem i na wzór wyrazów obcych; kalkowanie (replikowanie) to odwzorowywanie struktury obcego wyrazu za pomocą rodzimych elementów morfologicznych.

Kalkowanie jest zatem specyficznym sposobem polonizowania wyrazów obcych za pomocą środków słowotwórczych. Najczęściej pojawia się technika derywacyjna w okresie intensywnych zapożyczeń leksykalnych z danego języka.

W okresie stpol. kalkowano głównie wyrazy łacińskie związane z terminologią chrześcijańską, por. np.: łac. *humanitas* → *człowieczeństwo,* łac. *deitas* → *bożstwo,* łac. *absolutio* → *odpuszczenie,* łac. *transformatio* → *przejawienie,* łac. *conscientia* → *sąmnienie,* łac. *omnipotens* → *wszemogący,* łac. *misericordis* → *miłosierdzie,* łac. *salvator* → *zbawiciel.*

Odrębną grupę, z późniejszego okresu, stanowią kalki terminologiczne, por. np. terminy gramatyczne: łac. *nomen* → *imię,* łac. *nomen appellativum* → *imię pospolite,* łac. *nomen proprium* → *imię własne,* łac. *genus* → *rodzaj,* łac. *masculinum* → *męski,* łac. *femininum* → *żeński,* łac. *neutrum* → *żaden* → *nijaki,* łac. *casus* → *spadek* → *przypadek,* łac. *gradus* → *stopień,* łac. *gradus comparativus* → *stopień porównujący* → *stopień równy,* łac. *gradus superlativus* → *stopień przewyższający* → *stopień najwyższy,* łac. *pronomen* → *namiestek* → *zaimek,* łac. *verbum* → *słowo,* łac. *adverbum* → *przysłowie* → *przysłówek,* łac. *tempus* → *czas,* łac. *nominativus* → *mianujący* → *mianownik,* łac. *genetivus* → *rodzący* → *dopełniacz* itp.

Wyrazistą morfologicznie grupę replik wyrazów złożonych, charakterystycznych dla języka niemieckiego, stanowią m.in. takie struktury, jak: *czasokres* ← niem. *Zeitraum, czasopismo* ← niem. *Zeitschrift, duszpasterz* ← niem. *Seelsorger, korkociąg* ← niem. *Korkzieher, księgozbiór* ← niem. *Büchersammlung, listonosz* ← niem. *Briefträger, parostatek* ← niem. *Dampfschiff, światopogląd* ← niem. *Weltanschauung, ogniotrwały* ← niem. *Feuerfest, światłoczuły* ← niem. *Lichtempfindlich, miarodajny* ← niem. *Massgebend, wypośrodkować* ← niem. *Ermitteln, główkować* ← niem. *weghöpfe(l)n, naskok* ← niem. *Ansprung, ogniomistrz* ← niem. *Brandmeister, koncertmistrz* ← niem. *Konzertmeister, drylownik* ← niem. *Drillmaschine, peklówka* ← niem. *Pöckelfleisch.*

Kalkami wyrazów rosyjskich są przykładowo: *brakoróbstwo* ← ros. *brakodielstwo, rozpracować* ← ros. *rozrabotat', przenos* ← ros. *pierienos, bydłobójnia* ← ros. *skotobojnia, półszwadron* ← ros. *połueskadron, upełnomocniony* ← ros. *upołnomoczionnyj, bezrząd* ← ros. *bieznaczalie, biezwłastie, głównodowodzący* ← ros. *gławnokomandujuszczij, ogólnokształcący* ← ros. *obszczieobrazowatielnyj, prawomyślność* ← ros. *prawomyslie, podtrzymać* ← ros. *poddierżiwat'.*

Swojsko brzmiący *nastolatek* jest w rzeczywistości formacją ukształtowaną pod wpływem ang. *teenager*, podobnie *nadwaga* ← ang. *overweight, wiatrówka* ← ang. *wind-jacket.*

Kalki słowotwórcze to w istocie kryptozapożyczenia struktur morfologicznych obcych polszczyźnie. Szczególną produktywność, jak wynika z przytoczonych przykładów, wykazują w zakresie wyrazów złożonych.

2.4.3.7. Formanty regionalno-gwarowe

W rozwoju historycznym polszczyzna ogólna wzbogaciła się nie tylko o formanty zapożyczone z obcych systemów językowych, lecz również o formanty wywodzące się z rodzimych systemów regionalno-gwarowych.

Przykładowo genezę mazowiecką ma formant *-ak,* np.: *kurczak* (*kurczę*), *szczeniak* (*szczenię*), a nawet *halniak* 'wiatr halny', *poniatoszczak* 'most Poniatowskiego'; z tym regionem jest również związany czasownikowy formant *-ywa-//-iwa-,* np.: *pokonywam, wykonywam, wymachiwam.* Z regionu śląsko-małopolskiego pochodzi formant *-aczka,* konkurujący z ogólnopolskim *-arka,* np.: *rębaczka – rębarka, łamiaczka – łamiarka, gadaczka* 'tuba, radio'. Genezę wielkopolską ma przymiotnikowy formant *-ny* w formacjach *boczny, dolny.*

2.4.4. NOWE FUNKCJE FORMANTÓW

2.4.4.1. Wielofunkcyjność formantów odziedziczonych

Zmiany w zasobie typów słowotwórczych polegają nie tylko na wychodze-

niu z użycia pewnej liczby formantów i na wprowadzaniu do systemu morfologicznego nowych (wytworzonych w polszczyźnie lub wcześniej zapożyczonych), lecz również na wykształcaniu nowych funkcji formantów już istniejących. Przyjmuje się bowiem, że pierwotnie każdy formant miał tylko jedną sobie właściwą funkcję. Słowotwórstwo prasłowiańskie wskazuje jednak, że wiele formantów charakteryzowało się już wtedy wielofunkcyjnością. Oto kilka przykładów:

– formant *-a* występował w funkcji feminatywnej, był wykładnikiem żeńskości, np.: * *zmьja* ← * *zmьjь* 'smok', * *korva* ← * *korvъ* 'wół'; tworzył też rzeczowniki abstrakcyjne, np. * *kosa* ← * *česati;* collectiva typu * *gospoda* ← * *gospodь* oraz męskie nomina agentis typu * *vojevoda* ← * *vojinъ* 'żołnierz' + * *vedǫ;*

– formant *-akъ* występował w funkcji tworzenia nazw wykonawców czynności – * *bujakъ,* nazw nosicieli cech – * *novakъ,* nazw odrzeczownikowych typu * *rodakъ,* * *rybakъ;*

– formant *-ica* pełnił m.in. funkcję feminatywną – * *proročica,* substantywizował przymiotniki – * *grěšьnica,* tworzył formacje deminutywne – * *mъšica,* * *děvica.*

2.4.4.2. Reinterpretacja formacji

Pojawienie się nowej funkcji formantu wiąże się często z reinterpretacją określonej struktury słowotwórczej. Przykładowo, psł. formant * *-ikъ* → pol. *-ik//-yk* tworzył formacje odprzymiotnikowe o znaczeniu 'nosiciel cechy wyrażonej podstawą słowotwórczą', np.: *młodzik* 'młody człowiek', *letnik* 'letnia sukienka', *grzesznik* 'grzeszny człowiek'. Wiele derywatów odprzymiotnikowych tego typu słowotwórczego uzyskiwało nową motywację, np. *letnik* 'sukienka na lato', *grzesznik* 'człowiek, który grzeszy' lub 'człowiek, który ma grzechy', co w konsekwencji prowadziło do reinterpretacji tych struktur: *let+nik, grzech+nik.* W rezultacie formant *-nik* zaczął występować w wielu nowych funkcjach, tworzy np. nazwy wykonawcy czynności: *kierownik* (*kierować*), *pracownik* (*pracować*); nazwy zawodów: *lirnik, urzędnik*; nazwy narzędzi: *nasuwnik, naśrubnik, lutownik*; nazwy miejsc: *gołębnik, kurnik, śmietnik.*

Odziedziczony z jęz. psł. formant *-dło* tworzył czasownikowe nazwy narzędzi, por. *mydło, szydło, kowadło, wędzidło.* W wyniku absorpcji tematycznego *-i-* (por. *czerni-dło* ale *malow-idło*) przyjął postać *-idło//-ydło.* Formacja *straszydło* mogła więc mieć podwójną interpretację: formant *-dło* + podstawa słowotwórcza *straszyć* lub formant *-ydło* + podstawa słowotwórcza *strach.*

Reinterpretacja wyrazu *straszydło* jako derywatu odrzeczownikowego zapoczątkowała nową funkcję, tj. funkcję augmentatywną formantu *-idło//-ydło*, i nowy, obecnie bardzo produktywny, typ słowotwórczy: *piśmidło, wierszydło, powieścidło, romansidło...*

2.4.4.3. Irradiacja morfologiczna

Terminem **irradiacja** posługują się specjaliści z wielu dyscyplin naukowych: fizyki, medycyny, psychologii, a także językoznawstwa. Jest to spolszczona wersja późnołacińskiej formy *irradiatio* ← *irradiare*, składającej się z prefiksu *ir-* (← *in-*) oraz morfemu leksykalnego *radiatio* 'promieniowanie, promienienie' – a zatem jej rodzimym odpowiednikiem jest *opromienienie.* W odniesieniu do słowotwórstwa **irradiacją morfologiczną** nazywamy proces precedensowego oddziaływania wyrazistego (semantycznie i//lub strukturalnie) wyrazu, wokół którego powstaje nowy typ słowotwórczy. Oto przykład:

Psł. formant * *-ьcь* ← * *-ьkъ* w derywatach odrzeczownikowych pełnił funkcję deminutywno-hipokorystyczną. Jej ślady odnajdujemy m.in. w nazwach osobowych typu *ojciec, wujec, chłopiec...* oraz *gościec* 'dobry, miły, mały gość' – przy czym od początku była to nazwa eufemiczna, nadawana różnym chorobom nerwowym, mięśniowym, kostnym, nazywanie bowiem chorób miłymi określeniami było powszechnym sposobem zapobiegania tym chorobom. *Gościec* zapoczątkował nowy typ słowotwórczy nazw chorób i dolegliwości, por. *liszajec, półpasiec.*

Przyjmuje się także, że formacją modelową dla npol. typu słowotwórczego *zegarynka, pogodynka...* stała się dawna nazwa automatycznego urządzenia muzycznego – *katarynka.* Zapewne pod wpływem będącego adaptacją fr. *cognac*, niepodzielnego słowotwórczo, wyrazu *koniak* powstały nazwy napojów alkoholowych *winiak, jarzębiak, wiśniak* (ale zarazem: *wiśniówka, orzechówka, pomarańczówka*).

2.4.4.4. Konwersja

W ujęciu diachronicznym **konwersja** polega na przejściu derywatu z jednej klasy części mowy do innej klasy bez zmiany znaczenia. Temu przejściu towarzyszy nabywanie przez dany formant nowych funkcji. Najczęściej mamy tu do czynienia z sufiksami genetycznie przymiotnikowymi, które wtórnie stały się formantami rzeczownikowymi. Oto rejestr wybranych przykładów:

-owa, por. *królowa, bratowa, teściowa, szefowa* (historycznie także nazwy własne typu *Włoszczowa, Częstochowa*); *-owe*, por. nazwy opłat typu

mostowe, drogowe, wpisowe, kieszonkowe, rozłąkowe, gapowe; -owo, por. nazwy własne typu *Wejherowo, Władysławowo; -owy,* por. *borowy, bufetowy, drużynowy, dźwigowy, hamulcowy, księgowy, piecowy, suwnicowy, młotowy; -ów,* por. nazwy własne typu *Janów, Kraków, Ojców; -na,* por. terminy matematyczne typu *dzielna, odjemna, mnożna; -ne,* por. nazwy danin i opłat typu *pogłówne, strawne, przewoźne, znaleźne; -ny,* por. *woźny, krewny, radny, podróżny; -in,* por. nazwy własne typu *Lubin, Marysin, Teresin; -ina,* por. *podstolina, starościna, Sapieżyna; -ino,* por. nazwy własne typu *Myślęcino, Rogalino; -sk(o),* por. *wojsko* (stpol. *wojska*) oraz nazwy własne typu *Gdańsk(o), Bielsko, Kłodzko, Radomsko; -ski,* por. *gadulski, guzdralski; -icki,* por. *wygodnicki, potrzebnicki.*

Wiele formantów imiesłowowych wzbogaciło inwentarz formantów przymiotnikowych (a wtórnie także rzeczownikowych), por. np.: *-ły,* por. *obrzydły, posiwiały, pożółkły, smagły, uległy, wychudły, wymokły, zaciekły, zniewieściały, zsiadły, zsiwiały; -my,* por. *łakomy, rzekomy, niewiadomy, wiadomy, widomy, znajomy, znikomy, świadomy; -ny,* por. *znany, słyszany, pozłacany, wygadany, badany, zacofany, zaufany, zakochany, usłuchany; -ący,* por. *cierpiący, gorący, myślący, palący, służący, pociągający* (zob. 2.1.2.1. Derywacja syntaktyczna).

2.5. Zmiany w zakresie aktywności formantów

We współczesnej polszczyźnie występują formanty jednostkowe, np.: *-ym* (*ojczym*), *-yga* (*dziadyga*), *-aw* (*rękaw*); są też formanty tworzące kilka lub kilkanaście derywatów, np. *-ba* (*chwalba, chwiejba, ględźba, kośba, palba, prośba, rzeźba, siejba, służba, strzelba, wróżba*), *-eż* (*grabież, kradzież, łupież, trzebież*), *-al* (*brzuchal, brzydal, drągal, drwal, gontal, góral, kowal, Moskal, nochal, nogal, nosal, synal, wąsal*) oraz formanty tworzące setki wyrazów, np.: *-anie//-enie, -ec, -ość* (z licznymi wariantami).

Zdolność tworzenia nowych formacji nazywa się **produktywnością** formantów. Formanty jednostkowe są nieproduktywne, często stanowią one dziedzictwo prasłowiańskie. Formanty o ograniczonej produktywności najczęściej tworzą również zamknięte klasy wyrazów, czyli nieproduktywne typy słowotwórcze. Natomiast formanty produktywne tworzą produktywne typy słowotwórcze, tzn. takie klasy wyrazów o określonej strukturze słowotwórczej, które – w razie potrzeby – mogą być uzupełniane, czyli charakteryzują się potencją słowotwórczą.

Ocena produktywności danego typu słowotwórczego jest uzależniona od perspektywy czasowej. Oto mogłoby się wydawać, że produktywność formantu *-owe,* wyspecjalizowanego w funkcji tworzenia nazw opłat i powinności, jest uwarunkowana realiami staropolskimi i – w związku z tym – do tej epoki ograniczona, por. *bykowe, czopowe, dachowe, jarmarkowe, kołowe, kotłowe, kwitowe, mostowe, łanowe, portowe, stołowe, sążniowe.* Okazuje się jednak, że współcześnie jego produktywność jest reaktywowana, por. *bykowe* posp. 'podatek starokawalerski' (wobec stpol. 'opłata za spowodowanie ciąży'), *gapowe, frycowe, postojowe, rozłąkowe, wpisowe...*

Niewątpliwie największy wpływ na produktywność typów słowotwórczych wywierają czynniki kulturowe i cywilizacyjne. Prądy renesansowe „wymusiły" powstanie setek terminów naukowych, nazw abstrakcyjnych – ujawniła się wtedy szczególna produktywność formantów *-ość, -stwo.* Rozwój cywilizacyjny w XIX w., a zwłaszcza w XX w., przyczynił się do powołania rozbudowanych klas wyrazów z sufiksami *-arz, -nik, -arnia, -owiec*; wiek XX sprzyja także produktywności formantów międzynarodowych (głównie pochodzenia grecko-łacińskiego).

Produktywność formantów rozpatrywana w aspekcie słowotwórczym motywuje się wieloma czynnikami, m.in. wyrazistością strukturalną i semantyczną (por. formanty jednofunkcyjne, np.: *-ość, -ciel*), bazą derywacyjną (łączliwość z różnymi podstawami słowotwórczymi), postacią fonetyczną (np. formanty zawierające spółgłoski *s, ś, sz, ch* są nacechowane ekspresywnie), jakością i zakresem alternacji fonetycznych[163].

W aspekcie diachronicznym ważna jest nie tylko produktywność formantów, mierzona wielkością odpowiadających im typów słowotwórczych, lecz przede wszystkim ich aktywność, która przejawia się we wzajemnych relacjach z innymi równoważnymi elementami słowotwórczymi. Przykładowo, wyabstrahowany z zapożyczeń łacińskich w okresie śrpol. formant *-us*[164] zaczyna zdobywać sobie przestrzeń w systemie słowotwórczym polszczyzny konkurując z formantami współfunkcyjnymi, zwłaszcza z *-as, -uś, -ys, -usz, -ch.* Powstają więc dublety: *biegas – biegus, chłopas – chłopus, golas – golus, łotras – łotrus, pijas – pijus, wielgas – wielgus.* Pojawiają się także formacje oboczne zakończone na *-uś* i *-us,* np. *garbuś – garbus, leguś – legus, lizuś – lizus, łaj-*

[163] Por. H. Satkiewicz, *Kryterium ilościowe jako wskaźnik produktywności formantów słowotwórczych,* „Prace Filologiczne" 1969, XIX, s. 109–118.

[164] Por. K. Długosz-Kurczabowa, *Formant* -us *w języku polskim,* „Slavia Occidentalis" 1981, XXXVIII, s. 15–32.

duś – łajdus, łguś – łgus, pijuś – pijus, umizguś – umizgus; formacje oboczne zakończone na *-uch* i *-us*, np. *leniuch – lenius, lizuch – lizus, nadętuch – nadętus, obżartuch – obżartus, uparciuch – upartus, wycieruch – wycierus*; formacje oboczne zakończone na *-usz* i *-us*, np.: *miękusz – miękus, wielkusz – wielgus*.

Wyspecjalizowany w tworzeniu nacechowanych ekspresywnie nazw osób formant *-us* wszedł w relacje z innymi, produktywnymi w tej funkcji, formantami, np. *-acz: biegacz – biegus, lizacz – lizus, szczekacz – szczekus, umizgacz – umizgus; -ak//-'ak: cherlak – cherlus, cwaniak – cwanus, dworak – dworus, łajdak – łajdus, pijak – pijus; -arz: cebularz – cebulus, łgarz – łgus, plotkarz – plotkus, grandziarz – grandus; -ca: chwalca – chwalus, kłamca – kłamus, opijca – opijus, zdzierca – zdzierus; -ec: nerwowiec – nerwus, oberwaniec – oberwus, służalec – sługus, wisielec – wisus, zgnilec – zgnilus; -on: kujon – kujus, szlagon – szlagus; -ant: birbant – birbus, emigrant – emigrus, umizgant – umizgus; -ulec: nagulec – nagus; -er: politykier – politykus*.

Aktywność formantu *-us* mierzy się nie tylko liczbą formacji, derywowanych za jego pomocą (ok. 140), lecz także relacjami z innymi współfunkcyjnymi formantami.

Dla opisu w perspektywie diachronicznej ważne są również następujące aspekty: **chronologia**, tzn. ustalenie następstwa czasowego produktywności współfunkcyjnych formantów, inaczej mówiąc, ustalenie, który formant zastępuje inny, lub przez który jest rugowany; **trwałość**, tzn. określenie, czy formacje z danym formantem były w użyciu tylko w pewnym okresie, czy też na stałe weszły do polszczyzny; **frekwencja**, tzn. określenie częstości występowania w dostępnych tekstach. Może się bowiem zdarzyć sytuacja, że nie hamowana niczym produktywność formantu oraz duża frekwencja formacji stają się czynnikami ograniczającymi aktywność danego formantu. Tak właśnie było z formantem *-ość*[165]. Jego nadproduktywność w 1. połowie XVI w. była ograniczana w tekstach literackich przez rzadziej występujący, odczuwany jako bardziej elegancki, formant *-stwo*.

Monografia E. Mróz-Ostrowskiej, poświęcona formantowi *-ość* w XVI w., ukazuje wieloaspektowość badań słowotwórczych w ujęciu diachronicznym: relacje z polszczyzną poprzedniej epoki i ze stanem współczesnym; miejsce badanego formantu w systemie języka, przyczyny jego produktywności i ograniczeń w tej płaszczyźnie, zakresy występowania formacji zakończonych na *-ość* i współpochodnych; zróżnicowania stylistyczne badanych formacji, wpływ czynników pozajęzykowych na produktywność określonych typów słowotwórczych.

Brak takich właśnie kompletnych i porównywalnych opisów procesów produktywności oraz aktywności wielu innych formantów uniemożliwia przedstawienie tu pełnego obrazu ewolucji systemu słowotwórczego polszczyzny w zakresie derywacji (zob. 1.1.).

[165] Zob. E. Mróz-Ostrowska, *Rzeczowniki z przyrostkiem -ość w języku XVI w.* [w:] *Odrodzenie w Polsce*, cz. II: *Historia języka*, Wrocław 1962, s. 303–504.

3. KOMPOZYCJA

3.1. Terminy i definicje

Kompozycja (łac. *compositio* 'złożenie, układ') to proces słowotwórczy polegający na tworzeniu **wyrazów (derywatów) złożonych** co najmniej od dwóch podstaw. W zależności od siły spojenia członów składowych wyrazy złożone dzielimy na **zestawienia, zrosty, złożenia**, które – od nazwy procesu – bywają również łącznie nazywane kompozycjami. W takim rozumieniu kompozycjami są, przykładowo, takie wyrazy złożone, jak: *Nowa Huta, dobranoc, Białystok, Długopole, Czarnolas, białogłowa, listonosz, Bogumił, Stanisław.*

Termin **kompozycja** współcześnie zwykle częściej bywa stosowany w znaczeniu węższym, odpowiadającym treści jego łacińskiej podstawy wyrazowej, którego polskim odpowiednikiem jest termin **złożenie**. W takim rozumieniu kompozycjami (złożeniami) są – spośród podanych wyżej przykładów – tylko następujące wyrazy złożone: *Długopole, Czarnolas, białogłowa, listonosz, Stanisław.*

Już ta wstępna analiza trzech znaczeń wyrazu *kompozycja* wskazuje na różnice strukturalne, które występują między trzema typami **wyrazów złożonych (kompozycji)**, tj. między **zestawieniami, zrostami** i **złożeniami.**

Zestawienie to wyraz złożony, który składa się z dwu – lub więcej – składników wyrazowych zachowujących swoje właściwości fleksyjne, ale mających stały szyk (układ), np.: *gramatyka historyczna, gramatyka transformacyjno-generatywna, rodzaj gramatyczny, Nowa Huta, Tomaszów Lubelski, Stalowa Wola, przemysł cukrowniczy, dom spokojnej starości, Boże Narodzenie.* Zestawienie nie ma więc morfologicznych wykładników odróżniających je od luźnego połączenia składniowego wyrazów; ma je jednak w postaci niezmiennego szyku (układu) członów składowych, uniemożliwiającego również uzupełnianie lub wymienianie tych członów, oraz w postaci konkretnego znaczenia (będącego wynikiem odniesienia do określonego jednego desygnatu), co powoduje, że w języku (w słowniku lub w wypowiedziach) zestawienie funkcjonuje jako jeden leksem, por. np. *panna młoda, wieczne pióro, maszyna do pisania, dworzec główny, attache kulturalny.* Współcześnie synchroniczne językoznawstwo opisowe przenosi zestawienia poza obręb słowotwórstwa, traktuje je jako twory z pogranicza leksyki i składni zaliczając je do zjawisk z zakresu frazeologii[166]. Z diachronicznego (ewolucyjnego) punktu widzenia właściwsze jest jednak ujęcie klasyczne (por. uwagi na wstępie tego rozdziału), ponieważ zestawienia stanowią niejednokrotnie pierwszy etap kształtowania się innych typów kompozycji.

Zrost to wyraz złożony, który jest wynikiem scalenia dwu wyrazów stanowiących pierwotnie połączenie składniowe, przy czym człon pierwszy jest gramatycznie zależny, tzn. jest identyczny z formą przypadka zależnego imiennej części mowy lub z wyrażeniem przyimkowym, np. *psubrat* (← *psu brat*), *Bogumił* (← *Bogu mił[y]*), *Bogarodzica//Bogurodzica* (← *Boga//Bogu rodzica*), *wniebowzięty* (← *w niebo wzięty*). Zrost jako całość charakteryzuje się jednym akcentem głównym (*ps/ubrat, Bog/umił, Bogurodz/ica, wniebowz/ięty, dobr/anoc, Biał/ystok*), przynależnością do określonego paradygmatu fleksyjnego (wzorca odmiany) oraz nieodmiennością pierwszego członu[167].

Złożenie to wyraz złożony, zawierający morfologiczny wykładnik procesu kompozycji. Wykładnik ten może mieć postać morfemu łącznikowego (łącznika, spójki, interfiksu), np. *marsz-o-bieg, zwart-o-wybuchowy, brzuch-o-mówca, wod-o-lejca, krwi-o-pijca*; morfemu łącznikowego i sufiksu, np.: *cudz-o--ziemi-ec, zim-o-rod-ek, praw-o-skrzydł-owy, wiersz-o-kle-ta, lud-o-żer-ca, wod-o-głowi-e*; wreszcie samego sufiksu, np. *długonog-i, trójnóg-Ø.* Wśród kompozycji złożenia charakteryzują się największym stopniem zespolenia członów składowych.

Ze względu na przynależność do części mowy i formę gramatyczną ich członów można przyjąć następujący podział złożeń występujących w języku polskim:

I. A – rzeczownik + B – czasownik: *brakorób, krwiopijca, grzybobranie;*

[166] Zob. E. Sękowska, *Derywaty złożone* [w:] St. Dubisz (red.), *Nauka o języku dla polonistów*, Warszawa 1996, s. 155; za: J. Puzynina, *Związki frazeologiczne a derywaty (na materiale języka polskiego)*, „Prace Filologiczne" 1974, XXV, s. 446 (441–446).

[167] Wyjątkowo człon pierwszy może zachowywać odmienność, np. D. *Białegostoku, Wielkanocy//Wielkiejnocy*, co świadczy o zachowaniu w świadomości użytkowników języka poczucia jego samodzielności semantycznej. Dodać tu także trzeba, że w zrostach typu *dobranoc, Białystok, Wielkanoc* człon pierwszy występuje w mianowniku, nie zaś w przypadku zależnym.

II. A – przysłówek + B – czasownik: *dalekowidz, długopis, szybkowar;*
III. A – czasownik + B – rzeczownik: *włóczykij, gryzipiórek, rzezikamiennik;*
IV. A – rzeczownik + B – rzeczownik: *duszpasterz, nosorożec, głowonóg;*
V. A – przymiotnik + B – rzeczownik: *gołowąs, cudzoziemiec, żywopłot;*
VI. A – liczebnik + B – rzeczownik: *pięcioksiąg, trójmiasto, dwuszereg*[168].

Ze względu na kryterium semantyczne i relacje funkcjonalne zachodzące między składowymi członami, złożenia dzielimy na: a) kopulatywne, b) determinatywne, te ostatnie zaś na: a) endocentryczne, b) egzocentryczne.

Złożenia kopulatywne charakteryzują się równorzędnością (współrzędnością) znaczeniową ich członów, np.: *biało-czerwony, zwierzo-człeko-upiór, klub-kawiarnia,* które należą do tych samych części mowy. Istotne jest również to, że znaczenie złożenia jest sumą znaczeń jego składników.

Złożenia determinatywne mają człony nierównorzędne semantycznie, zhierarchizowane na człon nadrzędny (określany) i podrzędny (określający), należące często do różnych części mowy, np.: *powieściopisarz, ciemnoniebieski, parostatek, szybkostrzelny.* **Złożenia endocentryczne** to takie, w których jeden z członów określa desygnat całego złożenia, a człon drugi dookreśla jakąś cechę, np.: *bajkopisarz* 'pisarz, który pisze bajki', *barwoślepota* 'ślepota na barwy'. **Złożenia egzocentryczne** to takie, które w całości odnoszą się do pewnego desygnatu, znajdującego się poza znaczeniami obu członów składowych, np.: *bawidamek, nosorożec, gołowąs, prostokąt.* W tym wypadku złożona podstawa słowotwórcza – jako całość – stanowi człon określający wobec formantu (sufiksu), a znaczenie całej kompozycji nie wynika bezpośrednio ze znaczeń jej składowych członów[169].

3.2. Geneza i funkcje kompozycji

Geneza polskich kompozycji (wyrazów złożonych) wiąże się z psł. okresem rozwoju języków słowiańskich. Dla języka psł. rekonstruuje się przykładowo następujące formy: * *vinogordъ,* * *milosr̥dъ,* * *dadjьbogъ,* * *mьstidrugъ,* * *medvedъ.* O wiele liczniej występują kompozycje w zabytkach języka staro-cerkiewno-słowiańskiego, np.: *Bogorodica, vodonosъ* 'dzban', *zъlodějь, vo-*

[168] Zob. E. Sękowska, op.cit., s. 156–157; por. R. Grzegorczykowa, *Zarys słowotwórstwa polskiego,* Warszawa 1974; Z. Kurzowa, *Złożenia imienne we współczesnym języku polskim,* Warszawa–Kraków 1976.

[169] Por. A. Heinz, *Funkcja egzocentryczna rzeczownika,* Wrocław 1957.

jevoda, liceměrъ 'obłudnik', *bogoľubьcь, blagosloviti, dobrotvoriti, dobročьstivъ* 'pobożny', *sьrebroľubьcь* 'chciwiec', *mъnogoličьnъ* 'rozliczny', *dušegubьnъ, krъvotočivъ* 'cierpiący na krwotoki', *bratučędъ* 'bratanek', *vьs'edr̥žitelьstvo* 'wszechmoc', *gromъglasъ* 'mający głos gromów'. W znacznej części są to repliki złożonych wyrazów greckich, świadczą one jednak, że model słowotwórczy kompozycji nie był obcy językom słowiańskim we wczesnych ich fazach rozwojowych[170].

W języku stpol. wyrazy złożone miały zróżnicowany zakres występowania. Należała do nich liczna grupa stpol. imion dwuczłonowych (zob. m.in. 3.4., 3.5.), ale wśród nazw pospolitych zdecydowanie przeważały wyrazy proste i derywaty od podstaw jednowyrazowych. Świadczy o tym m.in. tekst *Kazań świętokrzyskich,* w którym występuje tylko sześć derywatów złożonych: *bogobojny, miłosirdy, wszemogący, jakokoli, kilkakroć, trzynadzieście.* Staropolskie kompozycje w części były replikami złożonych wyrazów obcojęzycznych, np.: *błogosławić* (← łac. *benedicere*), *sąmnienie* (← łac. *conscientia*), *miłosierdzie* (← łac. *misericordia*). Można zakładać, że były charakterystyczne przede wszystkim dla tekstów pisanych, nacechowanych patosem i dostojeństwem, dopracowanych pod względem stylistyki i struktury, ale występowały także w słownictwie codziennym (imiona, liczebniki, zaimki) i zawodowym, np. *rzezikamiennik, krasomowca.* Na większą skalę weszły kompozycje do polszczyzny w okresie średniopolskim, a upowszechniły się w okresie nowopolskim.

Należy przyjąć, że powstawanie kompozycji jest wynikiem oddziaływania tendencji do precyzji i wyrazistości semantycznej wyrazów i całych przekazów, w sensie ogólniejszym kompozycje realizują więc tendencję do uwydatniania opozycji i kontrastów[171]. Derywaty złożone wyrażają treści w sposób tak precyzyjny jak połączenia wyrazowe, a precyzyjniejszy niż wyrazy proste i formacje. Drugą właściwością, którą obdarzone są kompozycje, jest ekonomiczność. Derywaty złożone zastępują w sensie informacyjnym niejednokrotnie rozbudowane struktury składniowe (frazy, zdania), co – z jednej strony – jest funkcjonalne w oralnych przekazach codziennej komunikacji, por. np.: «aby był miły

[170] Por. Z. Klemensiewicz, T. Lehr-Spławiński, S. Urbańczyk, *Gramatyka historyczna języka polskiego,* wyd. 3, Warszawa 1965, s. 255–259; Cz. Bartula, *Podstawowe wiadomości z gramatyki staro-cerkiewno-słowiańskiej,* Warszawa 1994, s. 166–167; T. Brajerski, *Język staro-cerkiewno-słowiański,* Lublin 1973, s. 92.

[171] Zob. I.4.3.4.; I. Bajerowa, *Strukturalna interpretacja historii języka,* „Język Polski" 1969, z. 2, s. 81–103; H. Satkiewicz, *Tendencja do precyzji i wyrazistości semantycznej* [w:] D. Buttler, H. Kurkowska, H. Satkiewicz, *Kultura języka polskiego. Zagadnienia poprawności gramatycznej,* Warszawa 1973, s. 101–102.

Bogu» → *Bogumił*, «aby zyskał sobie więcej (wiele) sławy» → *Bolesław*, «ten, który nosi (doręcza) listy» → *listonosz*, «ten, który oddaje krew chorym» → *krwiodawca*, z drugiej zaś – znajduje zastosowanie w tekstach o dużej dyscyplinie stylistycznej, np. w poezji – por. *jeleń wiatronogi* zam. *jeleń, który ma nogi szybkie (ścigłe) jak wiatr, śpiew słodkobrzmiący* zam. *śpiew, który brzmi słodko*. W tym wypadku w kompozycjach należy widzieć przejaw oddziaływania tendencji do ekonomiczności i upraszczania środków językowych. Obie te tendencje (precyzja i wyrazistość; ekonomiczność i upraszczanie) ewoluują wraz z doskonaleniem się języka. Nic też dziwnego, że wyniki ich oddziaływania powiększają zakres swego występowania w miarę rozwoju systemu językowego jako narzędzia społecznej komunikacji.

3.3. Zestawienia

3.3.1. DZIEDZICTWO PRASŁOWIAŃSKIE

W języku psł. klasa tych kompozycji nie była zbyt rozbudowana jakościowo i składała się z kilku grup konstrukcji. Należy tu wymienić przede wszystkim liczebniki złożone, złożone formy przymiotników, zestawienia rzeczowników z zaimkami. W pierwszej z tych grup należy przykładowo wymienić liczebniki główne od 11 do 19: ** jedinъ na desęte, * dъva na desęte, tri na desęte...*; liczebniki od 20 do 90: ** dъva deseti, * trьje desęte, * pętь desętь...*; liczebniki od 200 do 900: ** dъvě sъte, * tri sъta, * pętь sъtъ...* W tej zestawieniowej postaci zostały one przeniesione do wyodrębniających się z prasłowiańszczyzny języków słowiańskich, co potwierdzają przykłady z zabytków języka staro-cerkiewno-słowiańskiego, np.: *dъvě sъtě, tri sъta* oraz formy staropolskie *dwa na dziesięcie → dwa na dzieście, dwa dziesięcia, dwie ście*[172].

Z epoki wspólnoty bałto-słowiańskiej język psł. odziedziczył formy złożonej (zaimkowej) odmiany przymiotników, mające postać zestawień rzeczownikowej formy przymiotnika oraz zróżnicowanej rodzajowo formy zaimka anaforycznego ** jь, ja, je,* np. ** dobrъ jь, * dobro je, * dobra ja; * pěšь jь, * pěše je, * pěša ja*. Te zestawienia, które rekonstruujemy dla stanu wczesnoprasłowiańskiego, ulegały w języku psł. przeobrażeniom zmierzającym w kierunku scalenia dwu wyrazów w jeden i skracania powstałych w ten sposób wielosylabowych połączeń. Przemiany te dokonywały się w wyniku procesów prozodyczno-fonetycznych (haplologii i kontrakcji) oraz w wyniku oddziaływania mechanizmów analogii, które – łącznie – doprowadziły w fazie późnoprasłowiańskiej do ukształtowania się jednowyrazowych form odmiany złożonej przymiotników, np.: ** dobry jejě → dobryjē, * pěšǫ jejǭ → pěšǫjǭ; * dobra jego → dobrēgo, * pěšu jemu → pěšēmu; * dobromъ jimъ → dobryjimъ, * dobraxъ jixъ → dobryjixъ*[173].

Zestawienia psł. rzeczowników z zaimkami lub przymiotnikami (z wyjątkiem przedstawionych powyżej grup liczebników i przymiotników, nie odbiegających pierwotnie pod względem budowy morfologicznej od „funkcjonalnych" rzeczowników) są rzadziej rekonstruowane – por. np.: ** dьnьsь* 'ten dzień' → ** dьnьsь* 'dziś' → stpol. *dzińsia → dzisiaj*. Zabytki języka scs rejestrują zaś zestaw przykładów zestawień związanych z tekstami sakralnymi, np. *Duxъ Svętъjь, Synъ Božii, Ioanъ Krъstitelь, Ijuda Iskariotьskъjь, Kranijevo Město* 'Golgota'.

3.3.2. ROZWÓJ W JĘZYKU POLSKIM

W okresie stpol. część pierwotnych zestawień liczebnikowych przekształciła się w zrosty, np.: *dwa na dziesięcie → dwa na dzieście → dwanadźće → dwanaćće → dwanaście; dwa dziesięcia → dwa dzieścia → dwadzieścia; dwie ście → dwieście, trzy sta → trzysta, pięć set → pięćset*. Liczebniki złożone o bardziej skomplikowanej strukturze do dziś zachowują postać zestawień, np.: *dwadzieścia pięć, sto dwadzieścia osiem, dziewięćset dziewięćdziesiąt dziewięć, tysiąc pięćset dwadzieścia cztery*.

W odniesieniu do tej fazy rozwoju polszczyzny trzeba także zwrócić uwagę na zestawienia o charakterze nazw własnych – miejscowych i osobowych. Wśród nazw miejscowych zestawienia stanowią jeden z najstarszych typów onomastycznych, np.: *Białe Brzegi, Biały Stok, Ostra Łąka, Długie Pole, Czarny Las, Nowy Sącz, Brzozowy Gaj*. Część z tych nazw właśnie w okresie stpol. (poczynając od XIV/XV w.) przekształciła się w złożenia lub zrosty – por. *Białobrzegi, Białystok, Ostrołęka, Długopole, Czarnolas, Brzozogaj*; część natomiast pozostała w niezmienionej postaci. Podkreślić tu bowiem należy, że wśród nazw miejscowych zestawienia są do dziś jednym z najbardziej produktywnych modeli słowotwórczych, np.: *Nowy Dwór, Tarnowska Wola, Dąbrowa Górnicza, Piekary Śląskie, Warszawa Gocław*.

Wśród nazw osobowych zestawienia występowały z większym zróżnicowa-

[172] Por. III.8.3.5.

[173] Por. III.7.4.

niem typów funkcjonalnych i chronologii procesów je przekształcających. Pierwotnymi, przedpolskimi, zestawieniami były dwuczłonowe stpol. imiona z pierwszym członem przysłówkowym, np.: *Blizbor, Dołupłoz, Domasław, Spycigniew*, lub z pierwszym członem mającym postać partykuły *nie*, np. *Niemir, Niemoj*, które w okresie stpol. przyjęły już postać zrostów.

Z formą zestawień łączą się pierwsze określenia o charakterze nazwiskowym. Od początku XIII w. do XV w. upowszechniają się zlatynizowane połączenia nazwy miejscowości z imieniem osoby z niej pochodzącej, np. *Bobino dictus Johannes, Chojnica dictus Johannes*. W XV w. mamy już do czynienia z polskojęzycznymi zestawieniami imienia posiadacza z wyrażeniem przyimkowym zawierającym nazwę miejscowości, np. *Powała z Taczewa, Spytko z Melsztyna, Zawisza Czarny z Garbowa, Jan z Brzezia*. Korespondują z nimi zestawienia dwóch form imion – polskiego (rodzimego) i obcojęzycznego (chrześcijańskiego), z których to drugie jest niejako określeniem nazwiskowym, np. *Imisław Herman, Boguchwał Filip*[174].

W okresie stpol., wraz z upowszechnianiem się chrześcijaństwa i tekstów o charakterze sakralnym, powstaje w polszczyźnie szereg terminów (quasi-terminów) mających postać zestawień, z których część funkcjonuje również we współczesnym języku polskim – por. np.: *Syn Boży, Duch Święty, Matka Boża, Bóg Ojciec, Gospodzin Bóg, Król Niebieski, Królestwo Niebieskie*.

Tendencje zaznaczające się w okresie stpol. znajdują kontynuację w okresie śrpol. W XVI w. zaczyna się proces scalania nazwiskowych zestawień typu *Janko z Czarnkowa, Piotr z Koniecpola* w nazwiska przymiotnikowe *Janko Czarnkowski, Piotr Koniecpolski*. Jest to faza ustalania się nowej formy nazwiska szlacheckiego, która doprowadziła do zaniku zestawieniowych form staropolskich i ustabilizowania się nowego modelu zestawienia: imię + nazwisko. Rozwój reformacji i kontrreformacji wprowadza natomiast szereg zestawień o charakterze religijnym, np.: *Majestat Boży, Biskup Rzymski, Osoba Boża*, a poszczególne dziedziny wiedzy upowszechniają typ dwuskładnikowych zestawień terminologicznych, np.: *prawo pisane, prawo cesarskie, prawo polskie, prawo pospolite, prawo magdeburskie; filozofia świecka, filozofia obyczajowa*[175].

W przekazach językowych funkcjonuje w tym okresie również bardzo liczna grupa połączeń wyrazowych związanych z ówczesną tytulaturą – urzędową i honoryfikatywną, np.: *biskup krakowski, biskup warmiński, chorąży wielki koronny, chorąży wielki litewski, dowódca obrony potocznej, generał małopolski, kanclerz wielki koronny, kasztelan wileński, kaznodzieja nadworny, krajczy ziemski, kuchmistrz nadworny, marszałek koła rycerskiego, obożny polny, ochmistrz dworu królowej, podczaszy koronny, podskarbi krakowski, podstoli ziemski, prezydent Trybunału, regimentarz generalny, rejent grodzki, starosta bartny, starosta żmudzki, starszy cechowy, strażnik powiatowy, wielki książę litewski, woźny trybunalski, żupnik olkuski, żupnik ruski; Jego (Wasza) Miłość, Jego (Wasza) Mość, Jego Królewska (Książęca) Miłość (Mość), Jego (Wasza) Miłość Pan, Waszmość Państwo, Wielce Miłościwa Pani, Jego (Wasza) Wielmożność, Jego (Wasza) Dostojność, Jego (Wasza) Wielebność*. Okres śrpol. stanowi więc fazę znacznego ilościowego przyrostu zestawień stosowanych w kontaktach językowych[176].

W okresie npol. oraz w najnowszych dziejach polszczyzny wzrasta w sposób ciągły liczba zestawień funkcjonujących w przekazach. Z ich dwuskładnikowością wiąże się w sposób naturalny cecha precyzji znaczeniowej, dlatego też szczególnie często występują one w terminologii poszczególnych dyscyplin naukowych i działów wiedzy oraz w słownictwie specjalistycznym związanym z terminologią – por. np. techn. *bieg jałowy*, geogr. *lasy galeriowe*, antr. *wspólnota praindoeuropejska, ludy indoeuropejskie*, jęz. *stopień wyższy, homonimia leksykalna, homonimy częściowe, rodzaj męski*[177]. Każdy z dużych słowników języka polskiego, wydanych w XX w., rejestruje od stu do kilkuset tysięcy takich skupień (zestawień) terminologicznych.

Niejednokrotnie występowanie zestawień wiąże się z replikowaniem form obcojęzycznych (zob. 2.4.3.6.), czyli z zapożyczeniami strukturalnymi, które polszczyzna często przyjmowała w ciągu ostatnich dwustu lat – por. np. *średnia Azja* 'Azja środkowa', *żółta miedź* 'mosiądz', *Centralna Ameryka* 'Ameryka Środkowa', *kurierski pociąg* 'pociąg ekspresowy' funkcjonujące w XIX-wiecznej polszczyźnie pod wpływem języka rosyjskiego; *suknia domowa, kamizelka z baskinką, sweter á la blezer* przejęte w XIX w. z języka francu-

[174] Por. Z. Klemensiewicz, *Historia języka polskiego*, Warszawa 1974, s. 118.

[175] Zob. m.in. R. Sinielnikoff, *Kształtowanie się polskiej terminologii prawnej w XVI w.* [w:] W. Kupiszewski (red.), *Studia z historii języka polskiego*, Warszawa 1994, s. 73–112; I. Winiarska, *Słownictwo specjalne pierwszego polskiego przekładu «Etyki nikomachejskiej» Sebastiana Petrycego z Pilzna* [w:] ibidem, s. 122–134.

[176] Zob. Z. Góralski, *Urzędy i godności w dawnej Polsce*, Warszawa 1988; M. Cybulski, *Elementy polskiej etykiety językowej w «Trylogii» Sienkiewicza*, „Rozprawy Komisji Językowej ŁTN" 1997, XLII, s. 43–131.

[177] Zob. m.in. St. Dubisz, *Miejsce terminologii w nowym wydaniu «Słownika języka polskiego PWN»*, „NEOTERM. Światowa terminologia specjalistyczna" 1996, nr 7–8, s. 19–31; M. Majewska, *Terminologia dotycząca homonimii w ujęciu Danuty Buttlerowej* [w:] St. Dubisz (red.), *Słowa w różnych kontekstach*, Warszawa 1998, s. 135–180.

skiego pod wpływem mody francuskiej; *narty wodne, rower górski, kobieta interesu* zapożyczone w XX w. z języka angielskiego[178].

Wreszcie trzeci zakres występowania zestawień w okresie npol. i w najnowszych dziejach polszczyzny tworzą przekazy o charakterze kancelaryjno-urzędowym. Formę zestawień mają nazwy instytucji, urzędów, godności, np.: *Uniwersytet Warszawski, Urząd Rady Ministrów, Szkoła Podstawowa nr 15, Najwyższa Izba Kontroli, Prezydent Rzeczypospolitej Polskiej, Prezes Rady Ministrów*; nazwy towarzystw, stowarzyszeń i partii politycznych, np. *Towarzystwo Kultury Języka, Towarzystwo Naukowe Warszawskie, Unia Wolności, Unia Pracy*; tytulatura honoryfikatywna, np.: *Jego Magnificencja, Jego Ekscelencja, Jego Eminencja, Jego Świątobliwość*; formuły adresatywne, np.: *Szanowny Pan, Wielmożna Pani*; określenia zawodów i stanowisk, gałęzi gospodarki, nazwy związane ze sferą kultury i nauki, np.: *profesor szkoły średniej, grafik komputerowy, przemysł górniczy, muzyka poważna, filologia polska*. Warto też przypomnieć, że imiona i nazwiska wszystkich obywateli Polski również układają się w oficjalne (urzędowe) zestawienia.

Należy zatem stwierdzić, że w dziejach polszczyzny ten typ wyrazów złożonych zwiększał sukcesywnie zakres występowania. W najnowszych dziejach polszczyzny zestawienia stanowią jedną z podstawowych klas słownictwa związanego z przemianami realiów cywilizacyjnych. Czynniki kulturowe były zresztą – jak wynika z uwag dotychczasowych – głównymi determinantami rozwoju tego typu kompozycji.

3.4. Zrosty

3.4.1. GENEZA I ROZWÓJ W POLSZCZYŹNIE

Jak zaznaczono na wstępie (zob. 3.1.) **zrost** jest wtórną strukturą słowotwórczą, ponieważ jest wynikiem scalenia dwu wyrazów stanowiących luźne połączenie składniowe. Może być również wynikiem przekształceń zestawień, jak było w wypadku niektórych nazw własnych i liczebników (zob. 3.2.2.).

[178] Por. H. Karaś, *Rusycyzmy słownikowe w polszczyźnie okresu zaborów*, Warszawa 1996; M. Malik, *Słowotwórczo-leksykalna charakterystyka słownictwa dotyczącego ubioru kobiecego w polszczyźnie XIX i XX wieku* [w:] St. Dubisz (red.), *Słowa w różnych kontekstach*, op.cit., s. 21–44; St. Dubisz, *Paralelizmy słownikowe w języku zbiorowości polonijnych i w polszczyźnie standardowej w kraju* [w:] S. Gajda, Z. Adamiszyn (red.), *Przemiany współczesnej polszczyzny...*, Opole 1994, s. 143–152.

Zabytki języka scs rejestrują stosunkowo nieliczną grupę zrostów, por. np. *Cěsarьgradъ* 'Carogród – Konstantynopol', *bratučędъ* 'bratanek', *vьs'edťžitelьstvo* 'wszechmoc', *gromъglasъ* 'mający głos gromu', *tridьnevьnъ* 'trzydniowy', *trikraty* 'trzykroć'.

W języku stpol. zrosty grupują się w kilku klasach wyrazów. Jedną z nich są liczebniki, będące wynikiem przekształceń pierwotnych zestawień (zob. 3.2.2.). Są to liczebniki *dwadzieścia, trzydzieści, czterdzieści* (← *dwa dzieścia* ← *dwa dziesięcia...*), liczebniki od *jedenastu* do *dziewiętnastu* (← *jedenaćće* ← *jedennadźće* ← *jeden na dzieście* ← *jeden na dziesięcie...*), liczebniki od *pięćdziesięciu* do *dziewięćdziesięciu* (← *pięć dziesiąt...*), liczebniki *dwieście, trzysta, czterysta* (← *dwie ście...*) oraz liczebniki od *pięciuset* do *dziewięciuset* (← *pięć set...*). W odniesieniu do tej grupy procesy przekształceń słowotwórczych zachodziły głównie w okresie stpol., determinując określony sposób odmiany tych form, który podlegał dalszej ewolucji w okresie śrpol[179]. W postaci zrostów ta klasa form liczebnikowych występuje również we współczesnym języku polskim.

Drugą grupą zrostów występujących w języku stpol. były dwuczłonowe imiona z formą przypadkową w pierwszym członie. „Ich genezę wyjaśnia Taszycki w ten sposób, że kiedy z czasem zatarł się w poczuciu mówiących formalny i znaczeniowy stosunek członów w złożeniach, usiłowano go w swoisty sposób odbudować, tworząc imiona osobowe z formą przypadkową w pierwszym członie, np.: *Boguchwał, Bogumił, Bratumił, Dziadumił, Piotrumiła, Siestrzemił, Sobiesąd* (celownik), *Siedlewit* (miejscownik + *Wit* 'będący, mieszkający'), *Złymysł*"[180]. Poszerzały tę grupę imiona z pierwszym członem przysłówkowym, np.: *Blizbor, Dołupłoz, Domasław, Spycigniew*, lub z partykułą *nie*, np.: *Niemir, Niemoj* (zob. 3.3.2.), będące pierwotnie zestawieniami. Z zestawień wywodzą się także niektóre nazwy miejscowe, np.: *Białystok, Krasnystaw*, a także nazwa *Wielkanoc*.

Trzecią grupę zrostów, która funkcjonuje w polszczyźnie od okresu stpol. (znajdując nieliczne uzupełnienia w okresie śrpol. i npol.) są wyrazy pospolite, np.: *dobranoc, tymczasem, swawola, lekceważyć, rzeczpospolita* (replika łac. *respublica*), *Bogurodzica* (replika łac. *Dei genitrix//mater Dei*, gr. *Theotokos*). Wśród nich zaznacza się zbiór kompozycji z pierwszym członem przyimkowym, np.: *z-martwych-wstanie, w-niebo-wzięcie, przed-się-wzięcie, po--wsze-dni*, które występują do dziś.

[179] Zob. III.8.3.5.

[180] Z. Klemensiewicz, T. Lehr-Spławiński, S. Urbańczyk, *Gramatyka historyczna języka polskiego*, wyd. 3, Warszawa 1965, s. 258.

Przegląd głównych klas wyrazów reprezentujących zrosty pozwala na wniosek, że nie jest to typ kompozycji szczególnie produktywny. W historycznym rozwoju polszczyzny daje się wyraźnie zauważyć ograniczenie zakresu występowania zrostów na rzecz zestawień (zob. 3.3.2.) i złożeń (zob. 3.5.2.).

3.5. Złożenia

3.5.1. TYPY STRUKTURALNE ZŁOŻEŃ O GENEZIE PRASŁOWIAŃSKIEJ

W języku psł. ten typ kompozycji miał liczną reprezentację. Pierwotne złożenia często składały się z członów, z których pierwszy miał temat zakończony na *-o-*,[181] np. * *vinogo̯dъ*, * *milos̯dъ*, a więc, w których *-o-* było pierwotnym przyrostkiem tematycznym. Już na gruncie psł. ten przyrostek został wyabstrahowany z pierwotnej struktury morfologicznej i zaczął pełnić funkcję spójki (łącznika) dwóch członów o różnej przynależności tematowej – por. np.: scs *krъvojadenije* (psł. temat zakończony na *-ū*, * *krū*), *rǫkopьsanije* (psł. temat zakończony na *-a*, * *rǫka*), *strastotrъpьcь* (psł. temat zakończony na *-i*, * *strastь*). W ten sposób ukształtował się jeden (z dwu podstawowych) typ złożeń z morfemem łącznikowym *-o-*, występującym w obocznej postaci *-e-* (po *-j-* i spółgłoskach palatalnych).

O pierwotności tego strukturalnego typu kompozycji świadczą serie przykładów o różnej chronologii: a) scs *Bogorodica, vodonosъ, zъlodějь, bogoľubьcь, bogoľubivъ, blagosľovlenъ, dobročьstivъ, suxorǫkъ, zlatoustъ, vojevoda, liceměrъ, bogosloviti, blagosloviti, dobrotvoriti*; b) stpol. *złodziej, błogosławiony, jednoręki, złotousty, wojewoda, licemiernik, kołodziej, listopad, kaznodzieja, rękojmia, białogłowa;* c) śrpol. *kościotrup, świniopas, dzieciobójca, pieśnioksiąg, wiatronogi, trupokupiec, chłopobyk, białobrzeski, białogłowski, długopolski, gromowładny, wiarołomny*; d) npol. *światopogląd, wodociąg, listonosz, maszynopisanie, żelazobeton; historycznoliteracki, prawdomówny, językoznawczy, złotodajny, ogniotrwały, dziejotwórczy, wielkoduszny, biało-czerwony, niebiesko-zielony, niebieskooki, ciemnozielony.*

Drugi – genetycznie prasłowiański – typ kompozycji stanowią złożenia z pierwszym członem zakończonym na *-i-//-y-*. Jego cechą charakterystyczną było to, że w zależności od kontekstu (składniowego i znaczeniowego) człon pierwszy mógł być interpretowany nominalnie lub werbalnie – por. np. * *mьstidrugъ* 'towarzysz zemsty' // 'mścić towarzysza'. Z czasem zakończenie członu pierwszego zaczęto utożsamiać z zakończeniem czasowników pierwotnej IV koniugacji z tematem czasu teraźniejszego zakończonym na *-jo-//-i-*, w którym 2. os. lp. trybu rozkazującego miała końcówkę *-i*: psł. * *xval-jo-mь, xval-i-šь; lub-jo-mь, lub-i-šь; běg-jo-mь, běg-i-šь* → * *xvali, lubi, běgi*[182]. Spowodowało to kształtowanie się jeszcze w okresie przedpolskim imion dwuczłonowych, w których człon pierwszy należy interpretować jako temat czasowników koniugacji na *-i-*, np. *Borzysław, Brodzisław, Chwalibóg, Dzirżykraj, Kazimir, Sędzimir*. Typ ten był również produktywny w okresie stpol. – por. np. *Miecisław, Stanisław, Strzeżymir, Włodzisław, Gościrad, Gościwuj, Bronisław, Budzisław, Cieszymysł, Wrocisław*. Według tego modelu słowotwórczego konstruowano w różnych okresach rozwoju polszczyzny także nazwy pospolite, np.: *rzezikamiennik, golibroda, zawalidroga, wiercipięta, moczymorda, skarżypyta*.

Trzeci, wywodzący się z języka psł., typ kompozycji miał mniejszy zakres występowania i mniej wyrazistą strukturę. „Należą tu niektóre imiona stpol., np. *Na-czę-mir, Nie-da-mir, Z-dzie-sław, Ob-ję-sław, Z-by-gniew*. W członie pierwszym, prócz ewentualnego przedrostka, stwierdzamy obecność rdzenia: *cza-, czę-, da-, dzie-, ję-, by-*. Rdzeń ten wcześniej musiał być pojmowany jako rdzeń czasownikowy (...)"[183].

3.5.2. FAZY ROZWOJU W JĘZYKU POLSKIM

3.5.2.1. Okres staropolski

W okresie stpol. złożenia były często występującą strukturą słowotwórczą, przede wszystkim dzięki rozbudowanej klasie dwuczłonowych imion optatywnych. Jak wynika z uwag wcześniejszych, były one dziedzictwem psł., a ich geneza sięga tradycji praindoeuropejskiej[184]. Ich klasyfikację można przeprowadzić według kryterium przynależności pierwszego członu do odpowiedniej części

[181] Por. III.2.3.–4.

[182] Zob. IV.2.3.; IV.3.3.

[183] Z. Klemensiewicz, T. Lehr-Spławiński, S. Urbańczyk, op.cit., s. 257.

[184] Zob. tu m.in. T. Milewski, *Polskie imiona złożone nieznane innym językom słowiańskim*, „Slavia Occidentalis" 1960, XX, s. 101–107; S. Rospond, *Struktura i klasyfikacja słowiańskich antroponimów*, „Biuletyn PTJ" 1966, XXIV, s. 203–224.

mowy oraz według kryterium postaci formalnej tego członu (forma fleksyjna, temat, postać pełna, postać skrócona)[185].

1. Imiona z formą czasownikową w pierwszym członie, np.: *Bądzieciech, Borzysław, Borzywoj, Bronisław, Chwalibog, Cieszymysł, Czcibor, Falimir, Gościrad, Kazimir, Miecisław, Mścisław, Naczęsław, Racibor, Sędzimir, Stanisław, Stoigniew, Zbygniew, Zdzisław, Żelistryj.*

2. Imiona z tematem rzeczownikowym w pierwszym członie, np.: *Bogodan, Bogomił, Gniewomir, Mirosław, Radosław, Sławomir, Wirzchosław, Wojciech.*

3. Imiona z tematem przymiotnikowym w pierwszym członie, np.: *Białowąs, Bolesław, Częstomir, Drogomił, Świętopełk, Wielisław, Wyszebor.*

4. Imiona z tematem zaimkowym w pierwszym członie, np.: *Mojmir, Świerad, Wszerad.*

5. Imiona ze skróconą postacią pierwszego członu, np.: *Bochwał* ← *Bogochwał, Ciesław* ← *Cieszysław, Ludmił* ← *Ludzimił, Wisław* ← *Witosław, Wrocław* ← *Wrocisław*[186].

Te imiona stopniowo wychodzą z użycia w okresie stpol., poczynając od XII w., pod wpływem obyczaju nadawania imion chrzestnych – na ogół o genezie obcojęzycznej. W gruncie rzeczy na przełomie XV i XVI w. w polskim zasobie imienniczym pozostaje już tylko nieliczna grupa psł. dwuczłonowych imion optatywnych (zawierających życzenie co do cech charakteryzujących jego nosiciela), mających postać złożeń.

W okresie stpol. funkcjonowały jeszcze dwie grupy złożeń o stosunkowo dużej frekwencji – obie o charakterze apelatywnym. Jeśli chodzi o pierwszą z nich, to należy tu wymienić liczebniki złożone mnożne, tworzone przez połączenie z członem *-kroć*, np.: *dwakroć, trzykroć, dziesięciokroć, stokroć*; liczebniki zespołowe z pierwszym członem *sam(o)*, np.: *samowtór, samotrzeć, samoczwart*; przysłówki liczebnikowe z członem *-krotnie*, np.: *dwukrotnie, trzykrotnie, dziesięciokrotnie, stokrotnie.* Znaczna część z tych form liczebnikowych funkcjonuje w polszczyźnie do dziś.

Drugą grupę stanowiły wyrazy-nazwy odnoszące się do różnych kręgów tematycznych słownictwa, należące do różnych kategorii słowotwórczych, któ-

[185] Z przedstawionych tu typów imion stpol. wyłączono te, które miały postać zrostów – zob. 3.4.1.

[186] Pełną klasyfikację najstarszych stpol. nazw osobowych zawiera monografia W. Taszyckiego *Najdawniejsze polskie imiona osobowe*, Kraków 1926. Jeśli chodzi o podane przykłady, to por.: Z. Klemensiewicz, T. Lehr-Spławiński, S. Urbańczyk, *Gramatyka historyczna...*, op.cit., s. 188--189; S. Rospond, *Gramatyka historyczna języka polskiego*, wyd. 2, Warszawa 1973, s. 206–207; W. Taszycki, *Najdawniejsze zabytki języka polskiego*, Wrocław 1963, s. 3–7.

re były wynikiem dziedzictwa psł. (zob. 3.5.1.), innowacji stpol. bądź procesów polonizacji słownictwa obcego pochodzenia poprzez replikowanie struktur słowotwórczych, por. np. *miłosierdzie* (← łac. *misericordia*), *błogosławiony* (← łac. *benedictus*).

„Materiał staropolski obfituje w konstrukcje oparte na dwóch autosemantycznych podstawach. Są to twory bardzo zróżnicowane zarówno pod względem strukturalnym, jak i semantycznym"[187] – por.:

1. Nazwy wykonawcy czynności, np.: *bartodziej* 'pasiecznik, dozorca barci', *cudzozmieńca* 'cudzoziemiec', *dobrodziej, czasoguślnik* 'wróżbiarz', *grododzierżca* 'kasztelan', *kaznodzieja, kołodziej, kozopas, mężobójca, piwowar, skotopaśca, świętokradca, świętokupiec, złoczyńca, złodziej*;

2. Środki czynności, np.: *kiełbodziej* 'narzędzie do nadziewania kiełbas', *kołowrót*;

3. Nazwy miejsc, np.: *sianożęć* 'łąka, z której zbiera się siano', *wodomca* 'dół na polu, którym odpływa woda';

4. Nazwy obiektów, np.: *gradobitka* 'gatunek soli kuchennej', *rękojeść*;

5. Nazwy czasu, np.: *listopad, mięsopusty*;

6. Terminy „językoznawcze", np.: *moworzeczna* 'sztuka prowadzenia dysputy', *słoworzeczna* 'nauka o języku, gramatyka';

7. Nazwy botaniczne i zoologiczne, np.: *czarnobyl* 'łodyga', *muchomor, stokłosa, złotokwiat, żywokost, gronostaj, kuropatwa, makolądwa* 'makolągwa', *ostropest, babimór*;

8. Nazwy części całości, np.: *półachtelek, półćwiartek, półgroszek, półkopek, półłanek, półwłóczek, półgęsek, półgębek*;

9. Quasi-złożenia (repliki częściowe), np.: *furman, litkup.*

Zestawienie powyższych przykładów (podanych w wąskim wyborze) pozwala na wniosek, że w języku stpol. złożenia były dość licznie reprezentowane zarówno w klasie nazw własnych, jak i wyrazów pospolitych. Dane materiałowe przeczą wcześniejszym sądom, jakoby kompozycje w ogóle, a w tym również złożenia, były strukturami słowotwórczymi nietypowymi dla polszczyzny[188].

[187] K. Kleszczowa (red.), *Słowotwórstwo języka doby staropolskiej. Przegląd formacji rzeczownikowych*, Katowice 1996, s. 357.

[188] Por. np. „W rozwoju historycznym języka polskiego apelatywa złożone nie odegrały tej roli, co wyrazy jednopienne [...]. Jedynie w nazewnictwie osobowym staropolskim wyszczególnione będą prastare i różne inne formacje złożone. Nietypowość złożonych apelatywów w języku polskim i w ogóle w językach słowiańskich wynika też stąd, że znaczny ich procent należy do kalk – dosłownych tłumaczeń wyrazów obcych złożonych czy zestawieniowych [...]" – S. Rospond, *Gramatyka historyczna...*, op.cit., s. 204.

3.5.2.2. Okres średniopolski

Okres śrpol. przynosi rozszerzenie występowania złożeń przede wszystkim o zakres tekstów artystycznych. *Lexicon Latino-Polonicum* (wyd. w Królewcu w 1564 r.) Jana Mączyńskiego rejestruje szereg złożeń funkcjonujących w ówczesnej codziennej polszczyźnie, np. *gwiazdozorca* 'astronom', *przerzucinóżka* 'wyłudzacz, umiejący ludzi «przez nogę» przerzucać', *uwodziwołek* 'złodziej bydła', *krasomówca, krasomówstwo*, całkiem nową grupę złożeń przyniosła poezja Jana Kochanowskiego, a popularność tychże utworów i szacunek dla jego talentu poetyckiego sprawiły, że i inni pisarze XVI i XVII w. ten typ struktur wyrazowych wprowadzili do języka artystycznego.

J. Kochanowski wprowadził do obiegu artystycznego ok. 70 neologizmów kompozycyjnych, dla których podstawę strukturalną stanowił wzorzec złożeń grecko-łacińskich. Służyły one syntetyzacji treści utworów poetyckich i stanowiły określony etap w kształtowaniu się poetyckich środków wyrazu.

Do neologizmów J. Kochanowskiego należą m.in.: *białogrzywy, białomleczny, białonogi, białoskrzydły, chłopobyk, dobrorzeczyć, dziewięćsił, fraszkopis, koniowłosy, kozorogi, krzywoprzysiężny, nocoświetny, noworodny, pisorym, pełnostrzały, pierwomiesięczny, prędkopióry, prędkolotny, różanoręki, skrzydłonogi, słodkobrzmiący, stokorodny, szerokowładny, trupokupiec, trzykąt, trzynóg, wiatronogi, wielkomyślny, wielożądny, wielożywny, wodolejca, wszechnaświętszy, wodopławny, wszystkokrotny, wszystkorodny, złoczynny, złotoruchy, żartkonogi*[189].

Jak zaznaczono, ten typ złożeń szerzy się w okresie śrpol. w tekstach pisanych – artystycznych i naukowych (w których ma służyć precyzyjnemu oddawaniu treści). Wprowadzają go m.in. Gosławski, Górnicki, Gdacjusz, Jurkowski, Klonowicz, Kmita, Ostrowski, Pudłowski, Petrycy, Potocki, Rybiński, Sapieha, Skorawiec, Stryjkowski, Sęp-Szarzyński, Twardowski, Benisławska, Naruszewicz – por. np.: *winomiot, winograd, mężochwyta, dwojmorski, iskorodny, parchotrętny, łapożonny, wszystkoźry* (Petrycy); *miąższygrosz, tuczybrzuch, łapikopa, gryzosław* (Gdacjusz); *dzieciojad* (Potocki); *płaczorody, starowieczny, złotoki, złotopromienny, złotoruchy, złotowierzby* (Twardowski); *gwiazdozorca, wiecznodługi, wszystkorządny, wszystkokrążny, skrzydłolotny, żywodawny* (Benisławska); *różnorymny* (Naruszewicz). W okresie śrpol. złożenia stały się zatem środkiem kreacji artystycznej i intelektualnej.

[189] Zob. M. Karpluk, *O języku poezji Jana Kochanowskiego*, „Język Polski" 1975, s. 3–16, 87–94.

3.5.2.3. Okres nowopolski

W tym okresie złożenia stają się powszechnie stosowanym środkiem słowotwórczym, znajdującym konkretyzacje w różnych odmianach polszczyzny. Jest to wynikiem uwarunkowań cywilizacyjnych, które przyczyniają się do replikowania szeregu określeń obcojęzycznych (zob. 2.4.3.6.), powodują znaczny rozwój terminologii i słownictwa specjalistycznego, wymuszają wreszcie – w większym zakresie niż dotąd – ekonomiczność i precyzyjność środków językowych (zob. 3.2.).

Przykładów złożeń w obrębie terminologii dostarczają słowniki języka polskiego – por. np.: *acetyloceluloza, arterioskleroza, azotobakter, blaszkoskrzelny, blastoderma, czerwiogubny, ciernіopromienny, dębostan, drzewostan, gatunkotwórczy, gleboznawstwo, graptolit, jednosylabowiec, jednościan, kamieniodruk, kamieniokruszny, kurzyślad, lugotrawler, liszkojad, lądotwórczy, małokalibrowy, metaloceramika, metaloznawca, nowotwór, petrografia, pierworództwo, pierworys, równoważnik, smarochłodziwo, turbośmigłowiec, trzynastozgłoskowiec, trójwartościowy, tlenowodorowy, walconóg, warstwomierz, watosekunda, wilgociolubny, zapisobiorca, zwierzostan.*

Złożenia występują również powszechnie w innych kręgach tematycznych słownictwa i w różnych odmianach stylowych polszczyzny – por. np.: *bratobójstwo, bałwochwalstwo, cudzoziemka, ciemnobrązowy, ciemnooki, dzikolud, jasnogłowy, jasnopopielaty, książkowstręt, łopatologia, małomiasteczkowy, nowożeńcy, ognistożółty, półkożuszek, półkruchy, półksiężyc, rękodzieło, rodowód, równouprawnienie, różnobarwny, samouwielbienie, siódmoklasista, twardogłowy, wnioskodawca, złotodajny*[190].

W zasobie leksykalnym współczesnej polszczyzny złożeń jest oczywiście mniej niż formacji słowotwórczych utworzonych od podstaw jednowyrazowych, mniejsze jest również ich zróżnicowanie strukturalne, trzeba jednak stwierdzić, że są one (wraz z zestawieniami) jednym z podstawowych sposobów wzbogacania słownictwa i równoprawnym modelem słowotwórczym.

[190] Przykłady zostały zaczerpnięte ze *Słownika języka polskiego* pod red. W. Doroszewskiego, t. I–X, Warszawa 1958–1968.

4. SKRÓTY I SKRÓTOWCE

4.1. Terminy i definicje

Skróty i **skrótowce** to dwie różniące się klasy jednostek, choć zwykle w opracowaniach bywają one omawiane łącznie ze względu na podobieństwo formalne, zbliżone funkcje komunikatywne i mechanizmy ich powstawania[191]. Obie te klasy łączy to, że są wynikiem skracania wyrazów, zestawień, określeń wielowyrazowych, różni natomiast to, że **skróty** nie informują o rzeczywistości (tym samym nie mają funkcji realnoznaczeniowej), lecz odsyłają naszą uwagę do odpowiedniego pełnego wyrazu, zestawienia, określenia wielowyrazowego (mają więc funkcję anaforyczną), **skrótowce** zaś są wyrazami pochodnymi, derywatami motywowanymi kilkoma wyrazami podstawowymi, powstającymi jako swoiste skróty kompozycji (zob. 3.1.), mającymi odniesienie do rzeczywistości (tym samym obdarzonymi funkcją realnoznaczeniową)[192].

Należy zatem przyjąć, że **skróty** nie wchodzą w obręb słowotwórstwa, ich istota stanowi przedmiot opisu przede wszystkim ortografii (rozumianej jako teoria konwencji pisowniowej) oraz – rzadziej – fonetyki i prozodii. **Skrótowce** natomiast znajdują swoje miejsce w podsystemie słowotwórczym języka i stanowią przedmiot opisu słowotwórstwa.

Uwzględnienie zagadnień dotyczących **skrótów** ma zatem w niniejszym opracowaniu charakter konwencjonalny (por. wyżej) i marginalny, inaczej jest ze **skrótowcami**, które zajmują pozycję pograniczną między **derywacją** a **kompozycją**. Formalnie są one derywatami prostymi, ale ich podstawy słowotwórcze mają postać kompozycji, same zaś **skrótowce** w komunikatach językowych niejednokrotnie są rozwijane do struktur kompozycyjnych, bądź też anaforycznie do nich odsyłają. Z kompozycjami łączy je także to, że są wynikiem oddziaływania tendencji do ekonomiczności środków językowych (zob. 3.2.).

[191] Por. przytaczane już podręczniki do gramatyki historycznej języka polskiego oraz wybrane przykładowo opracowania: J. Puzynina, *Skróty językowe – charakterystyczna struktura XX w.* [w:] *Z problemów współczesnych języków i literatur słowiańskich*, Warszawa 1976, s. 81–89; J. Młodyński, *Skrótowce we współczesnym języku polskim* [w:] H. Kurkowska (red.), *Współczesna polszczyzna. Wybór zagadnień*, Warszawa 1981, s. 156–186; J. Podracki, *Skróty i skrótowce* [w:] A. Czarnecka, J. Podracki, *Skróty i skrótowce. Pisownia, wymowa, odmiana, składnia*, Warszawa 1995, s. 9–30.

[192] Szerokie omówienie tych problemów, związanych z istotą skrótów i skrótowców, zawierają opracowania wymienione w poprzednim przypisie.

4.2. Skróty w historii języka polskiego

Z diachronicznego punktu widzenia w procesie ewolucji skrótów w polszczyźnie należy wyróżnić dwie podstawowe fazy: fonetyczno-morfologiczną i graficzno-pisowniową. Tę pierwszą (sięgającą języka psł.) należy łączyć z procesami fonetycznymi prowadzącymi do skrócenia morfologicznej postaci form wyrazowych, takimi m.in. jak:

– haplologia, tj. redukcja jednej z dwu podobnych lub tożsamych sylab, np.: * *dobryjejě* → * *dobryjě*, * *pěšǫjejǫ* → * *pěšǫjǭ*;

– kontrakcja przedpolska, np. * *dobrajego* → * *dobrēgo*, * *pěšujemu* → * *pěšēmu*, * *pojasъ* → * *pāsъ*, * *znaješь* → **znāšь*, * *grajetь* → * *grātь*;

– analogia do form prymarnie krótszych, np.: * *dobromъ* + *jimъ* → * *dobryjimъ*, *dobraxъ* + *jixъ* → * *dobryjixъ*;

– zanik jerów, np.: * *květьnъjь* → *kv'etny*, * *měrьnъjь* → *m'erny*, * *sъbogьje* → *zbože*, * *větrъ* → *v'atr*, * *lьnъ* → *len*;

– kontrakcja stpol., np.: *stojać* → *stāć*, *bojać šę* → *bāć śę*, *xv'ejać śę* → *xv'āć šę*, *mojego* → *mēgo*, *tvojego* → *tvēgo*;

– stpol. analogia form koniugacyjnych, np.: *znaję* → *znam*, *umieję* → *umiem*;

– stpol. przekształcenia form trybu rozkazującego, np.: *niesi* → *nieś*, *piszi* → *pisz*, *chwali* → *chwal*, *myji* → *myj*, oraz bezokolicznika, np. *ńeśći* → *ńeść*, *prośići* → *prośić*;

– stpol. redukcje grup spółgłoskowych, np.: *obvora* → *obora*, *xvała* → *fala*, *jedno* → *jeno*, *żołdńeř* → *żołńeř*, *bogdaj* → *bodaj*, *tegdy* → *tedy*;

– zanik iloczasu na przełomie okresu stpol. i śrpol., np.: *ktōry* → *który*, *dōm* → *dom*[193].

[193] Jeśli chodzi o szczegółowe omówienie tych problemów, to zob. III.7.4.; IV.6.2.3.; III.3.6.; III.6.1.2.; IV.6.2.4.; IV.7.3.2.; IV.9.; III.12.4.1.; III.6.2.

Przedstawione przykłady dowodzą, że we wczesnych fazach rozwoju polszczyzny procesy skracania form oraz skróty fonetyczno-morfologiczne, będące ich wynikiem, występowały bardzo często. Współcześnie można je zaobserwować przede wszystkim w wypowiedziach w tempie *allegro* i są niepoprawne artykulacyjnie, np.: *nauka* → *nałka, v ogule* → *vogle, neutron* → *nełtron.*

Rozwój pisanej odmiany polszczyzny i zakończenie staropolskiej fazy ewolucji języka spowodowały przesunięcie skrótów do subkodu graficznego oraz zmianę ich jakości. Jest to charakterystyczne dla rozwoju pisma w ogóle, ponieważ od początku istnienia systemu literowego zaczynały się pojawiać specjalne znaki graficzne, które sygnalizowały skrót rozwiązywany w fonicznej realizacji tekstu.

Jeśli chodzi o tradycję słowiańską, to „Już w najstarszych rękopisach [staro-cerkiewno-słowiańskich – przyp. aut.] występują skróty niektórych wyrazów. Ich stosowanie umotywowane było nie tyle dążnością do oszczędności czasu lub miejsca, ile tradycją religijną. Brała ona początek na gruncie hebrajskim. Żydzi, aby nie profanować świętego imienia Jahwe (Boga), pisali je skrótem. Od helleńskich Żydów tradycję tę przejęli Grecy, a od nich Słowianie. Początkowo skracano tylko wyrazy nazywające Boga [...], później rozszerzano na niektóre inne wyrazy kultu religijnego. W literaturze filologicznej tę grupę skracanych wyrazów nazywa się łacińskim wyrażeniem *nomina sacra* 'imiona święte'. [...] Zdarza się, że skracane bywają i inne wyrazy, nie tylko nomina sacra'[194].

Pewien element „sakralizacji" charakteryzuje również najstarsze polskie skróty graficzne, ponieważ dotyczą one zbioru określeń honoryfikatywnych, np. *Mość* ← *Miłość, Waszmość* ← *Wasza Miłość, Waćpan* ← *Wasza Miłość Pan, Waść* ← *Waszeć* ← *Waćpan, Aść, Aśćka, Aspan, Acan, Mospan, Mopan, Asindziej, Asindziejka, JO* ← *Jaśnie Oświecony, JKM* ← *Jego Królewska Mość (Miłość), W. Twoja* ← *Wierność Twoja, P. Bóg* ← *Pan Bóg, WP* ← *Wielmożny Pan, V.* ← *Venerabilis*[195].

Długą tradycję mają również skróty określeń statusu społecznego i zawodowego (w części również mające walor honoryfikatywny), np.: *X* ← *książę, ks.* ← *ksiądz, prof.* ← *profesor, dr* ← *doktor, dyr.* ← *dyrektor, kmdt* ← *komendant, kmdr* ← *komandor, por.* ← *porucznik, mjr* ← *major*, choć w tym wypadku – jak należy sądzić – głównym czynnikiem sprawczym ich stosowania jest oszczędność miejsca i ekonomiczność zapisu. To jest również głównym powodem stosowania także innych grup skrótów, takich jak skróty nazw miar, wag i walorów finansowych (*cm, m, km, kg, dkg, t; zł, gr, dol.*) czy skróty tekstowe (*np., itp., itd., por., zob., m.in., wg, etc., jw.*).

Biorąc za podstawę słownik autorstwa A. Czarneckiej i J. Podrackiego,[196] za najliczniej reprezentowane w polszczyźnie ostatniego 50-lecia należy uznać następujące klasy skrótowców:

1) tradycyjne polskie skróty typu: *dr, m., płk, dyr., prof., np., zł.;*

2) utrwalone w polskich tekstach skróty obcego pochodzenia, używane jako swego rodzaju cytaty: *r.c.* ← ang. *ready cash* 'opłata gotówką', *s/y* ← ang. *sail yacht* 'sportowy jacht żaglowy', *nb.* ← łac. *nota bene* dosł. 'zauważ dobrze' → 'prawdę mówiąc', *PS* ← łac. *postscriptum* 'dopisek do listu';

3) skróty występujące wyłącznie w piśmie i z reguły nie odczytywane: *ME* ← *Mistrzostwa Europy, RŚ* ← *rekord świata*;

4) skróty w pełni zleksykalizowane, mające już w gruncie rzeczy funkcję wyrazów (rzeczowników) o określonym znaczeniu: *zoo* ← *zoologiczny ogród, cedet* ← *Centralny Dom Towarowy, radar* ← ang. *radio detecting and ranging* 'wykrywanie i określanie odległości za pomocą radia', a więc należące już *de facto* do klasy skrótowców (zob. 4.1.).

Liczbę skrótów, występujących we współczesnych polskich tekstach pisanych, można szacować na kilkanaście tysięcy. Ich cechą charakterystyczną jest to, że funkcjonują – z nielicznymi wyjątkami – tylko w pisanym subkodzie języka, tak jak w okresie stpol. występowały w subkodzie mówionym.

4.3. Rozwój skrótowców w polszczyźnie XX wieku

Historia skrótowców w języku polskim jest znacznie krótsza niż skrótów, bo obejmuje jedynie wiek XX, ale rozwój tego typu struktur słowotwórczych jest jednym z najbardziej widocznych przejawów ewolucji polskiego systemu słowotwórczego w ostatnim 50-leciu[197]. „Najważniejsze bodźce tego rozwoju

[194] L. Moszyński, *Wstęp do filologii słowiańskiej*, Warszawa 1984, s. 97–98.

[195] Por. m.in. M. Cybulski, *Elementy polskiej etykiety językowej...*, op.cit.; St. Dubisz, *Latynizmy i makaronizmy w dwóch listach Marii Ludwiki Gonzagi z 1657 r.* [w:] *Wokół języka. Rozprawy i studia poświęcone pamięci Profesora Mieczysława Szymczaka*, Wrocław 1988, s. 121–130.

[196] A. Czarnecka, J. Podracki, *Skróty i skrótowce. Pisownia, wymowa, odmiana, składnia*, Warszawa 1995, s. 8.

[197] Zob. m.in. H. Satkiewicz, *Innowacje słowotwórcze w powojennym trzydziestoleciu* [w:] H. Kurkowska (red.), *Współczesna polszczyzna...*, s. 47–74; D. Buttler, *Rozwój słownictwa polskiego w sześćdziesięcioleciu* [w:] J. Rieger, M. Szymczak (red.), *Język i językoznawstwo polskie...*,

to: wzmożone tempo życia, pośpiech, wyścig z czasem i ilościowy wzrost instytucji publicznych, których nazwy są tym dłuższe, im bardziej wieloczłonowe, aby wyrazić funkcję danej instytucji w odróżnieniu do innych; wielość placówek handlowych, przemysłowych itp., które chcą się posługiwać zwartymi, sugestywnymi, oryginalnymi a wygodnymi nazwami firmowymi; rozbudowa aparatu administracyjnego, wojska, szkolnictwa itd., co rodzi potrzebę nazywania wielu zróżnicowanych jednostek, placówek, instytucji organizacyjnych"[198].

Skrótowce wyraźnie zaznaczyły swoją obecność w polszczyźnie ogólnej w latach I wojny światowej (1914–1918) i w 20-leciu międzywojennym; wcześniej w XIX w. były charakterystyczne przede wszystkim dla języków tajnych. Na ogół spotykały się wtedy z negatywną opinią ówczesnych językoznawców i użytkowników języka. «Złożeńce» oceniano jako struktury niezrozumiałe i niezgodne z duchem języka polskiego, jednakże ich przyrost ilościowy postępował w sposób ciągły, por. np.: *Jel ← hurtownia jelit, Domat ← biuro dostaw materiałów budowlanych, Famet ← fabryka wyrobów metalowych, Techebu ← biuro artykułów technicznych i chemicznych, Artepor ← artykuły techniczne i elektrotechniczne, Konsistal ← konserwacja instalacji wodociągowych, Polrek ← polska reklama; Pepees ← Polska Partia Socjalistyczna, Enkaen ← Naczelny Komitet Narodowy, Bebewuer ← Bezpartyjny Blok Współpracy z Rządem, PAR ← Polska Agencja Reklamowa, PAT ← Polska Agencja Telegraficzna, PAU ← Polska Akademia Umiejętności, LEO ← lekkie, eleganckie, oszczędne obuwie, Herbewo ← Herliczka, Bełdowski, Wołoszyński* (nazwiska właścicieli firmy), *Kelkra ← Kellner + Kraków, Kapelupol, Kiszkopol, Mydłopol, Odzieżpol, Śledziopol, Zegarpol (-pol ← polski), Blachometal, Kafloparkiet, Wodogaz, Ubraniozmian, Pierzeksport, Pierzpuch, Skóryhurt, Hygienabiał.*

Okres II wojny światowej zintensyfikował występowanie skrótowców w różnych odmianach polszczyzny. Najbardziej charakterystyczne grupy skrótowców tego czasu to:

– nazwy polskich organizacji wojskowych i konspiracyjnych, np.: *AK, NSZ, ZWC, ZWZ, Kedyw, Żelbet, BIP*;

– nazwy formacji wojskowych i policyjnych obcych, np.: *NKWD, gestapo, SS, RAF*;

s. 57–64; M. Szymczak, *Rozwój współczesnego języka polskiego* [w:] S. Urbańczyk (red.), *Słowo piękne i prawdziwe...*, s. 30–47; K. Kleszczowa, *Znaczenie lat wojny w rozwoju polskiego języka ogólnego* [w:] S. Gajda, Z. Adamiszyn (red.), *Przemiany współczesnej polszczyzny...*, s. 25–32; St. Dubisz, *Rozwój współczesnej polszczyzny*, „Przegląd Humanistyczny" 1995, nr 5, s. 69–88.

[198] Z. Klemensiewicz, *Historia języka polskiego*, op.cit., s. 624.

– nazwy partii i ugrupowań politycznych, np.: *PPR, ZPP, WRN, NSDAP*;

– nazwy osób, np.: *folks, szuc, politruk, kołchoźnik*;

– nazwy organizacji społecznych, np.: *PCK, TON, COP*;

– nazwy instytucji państwowych, np.: *kołchoz, Gorkom, KRN, PKWN*;

– nazwy broni i narzędzi wojskowych, np.: *vis, sten, piat, pepesza, radar, fok, messer, Il*;

– nazwy miejsc, np.: *kacet, oflag, stalag*;

– skrótowce utworzone od fraz, np.: *PW ← Polska Walczy* (symbol walki podziemnej), *JPP ← Jedna pani powiedziała* (niepewne źródło informacji).

„Rzeczywistość wojenna wpłynęła na wzrost ilościowy tych formacji [tj. skrótowców – przyp. aut.], a to skutkiem 1) wzmożonego nacisku języków obcych posiadających spore ilości skrótowców [tj. jęz. niem., ros. i ang. – przyp. aut.], 2) powstawania różnych nowych formacji i instytucji życia społeczno-politycznego, które zresztą od dawna ulegały tendencji do stosowania nazw skrótowych, 3) słabej zrozumiałości skrótowca, który w pewien sposób zaszyfrowuje pełną nazwę, co było dogodne w warunkach konspiracyjnych; stąd częste konspiracyjne kryptonimy, właśnie w formie skrótowców"[199].

Najnowsze dzieje polszczyzny charakteryzuje stały wzrost skrótowców w różnych komunikatach językowych. Do przyczyn tej tendencji wymienionych wcześniej trzeba dodać jeszcze jedną – skrótowce często powstają w obrębie słownictwa specjalnego jako terminy wygodne w stosowaniu i zrozumiałe dla danego środowiska zawodowego, a następnie przechodzą do standardowych odmian polszczyzny. Trzeba także podkreślić to, że bardzo często skrótowce powstają od nazw jednostkowych (m.in. nazwy instytucji, organizacji itp.), których poważny przyrost w ostatnim 50-leciu spowodował zarazem znaczne zwiększenie liczby tych struktur słowotwórczych.

Współcześnie wyróżnia się siedem podstawowych typów skrótowców:

1. Skr. literowe (literowce), np.: *MDM, PKO, PKP, UW*;
2. Skr. głoskowe (głoskowce), np.: *PAN, GUS, NOT*;
3. Skr. grupowe, sylabowe (grupowce, sylabowce), np.: *Torwar, Pafawag, żelbet*;
4. Skr. mieszane, np.: *Arged, Cepelia*;
5. Skr. częściowe (ułamkowe), np.: *sam ← samoobsługowy*;

[199] J. Sobczykowa, *Skrótowce czasu wojny* [w:] I. Bajerowa (red.), *Język polski czasu drugiej wojny światowej...*, s. 199. Podane wcześniej przykłady skrótowców zaczerpnięto również z tego opracowania.

6. Skr. złożone z elementów pochodzenia obcego, np.: *Metalexport, Hortex, Impexmetal*;

7. Skr. złożeniowe, np.: *inwestbank, gastropunkt, litredakcja*[200].

[200] Zob. J. Młodyński, *Skrótowce we współczesnym języku polskim*, op.cit., s. 167.

5. TENDENCJE ROZWOJOWE POLSKIEGO SŁOWOTWÓRSTWA

Przyjmując za podstawę przegląd dziejów polskiego słowotwórstwa, dokonany w niniejszym opracowaniu, oraz zasady periodyzacji dziejów języka polskiego Z. Klemensiewicza,[201] należy w superstrukturze czasowej polskiego systemu słowotwórczego wydzielić trzy podstawowe struktury czasowe (okresy), obrazujące zmiany językowe:

T_1–T_2 = schyłek X w. – przełom XV/XVI w.;

T_2–T_3 = przełom XV/XVI w. – przełom XVIII/XIX w.;

T_3–T_4 = przełom XVIII/XIX w. – schyłek XX w.

W tych trzech podokresach ewolucyjnych szczególnie wyraźnie zaznacza się oddziaływanie czterech tendencji rozwojowych języka polskiego w zakresie słowotwórstwa oraz efektów tych tendencji[202].

A. Tendencja do kompletowania elementów systemu słowotwórczego (kompletacja);

B. Tendencja do różnicowania elementów systemu słowotwórczego (repartycja);

C. Tendencja do upraszczania struktur morfologicznych (ekonomizacja);

D. Tendencja do awansowania językowego (nobilitacja).

Poniżej zestawiono wybrane przykłady oddziaływania tych tendencji (A, B, C, D) w kolejnych strukturach czasowych (T_1–T_2...) dla zobrazowania głównych kierunków ewolucji polskiego systemu słowotwórczego.

[201] Zob. I.3.–2. (tamże bezpośrednie odwołania).

[202] Zob. I. Bajerowa, *Strukturalna interpretacja historii języka*, „Język Polski" 1969, z. 2 oraz inne prace tej autorki przytoczone w *Bibliografii*. Por. także I.4.3.4.; I.14.

5.1. Okres staropolski (T_1–T_2)

5.1.1. A. KOMPLETACJA (PRODUKTYWNE KATEGORIE, TYPY SŁOWOTWÓRCZE, FORMANTY)

A.1. Formacje z sufiksalnymi formantami pochodzenia rodzimego:

– nazwy urzędów z formantem *-ē* → *-ė*, np.: *podstole, podskarbie*;

– nazwy miejsc wykonywania czynności z formantem *-dlnia*, np.: *kowadlnia, wieczerzadlnia*;

– nazwy wykonawców czynności z formantem *-acz*, np.: *badacz, gadacz*, z formantem *-ca (dawca, sądźca)*, *-ciel (sławiciel, tworzyciel)*, *-ec (gędziec, igrzec)*, *-nik (przedawnik, walecznik)*;

– nazwy miejsc z formantem *-iszcze*, np.: *Grodziszcze, Targowiszcze*;

– nazwy żeńskie zdrobniałe z formantem *-ica*, np.: *barwica* 'szminka', *przepierzyca, jaskolica*;

– substantywizowane imiesłowy z formantem *-ec*, np.: *poddaniec* ← *poddany, wypędzeniec* ← *wypędzony*;

– przymiotnikowe nazwy cech z formantem *-isty*, np.: *uroczysty, zębisty*;

– przysłówki z formantami *-ski, -skie*, np.: *jezdecki* 'po jeździecku, jak jeździec', *przyjacielski* 'po przyjacielsku', *złodziejskie* 'po złodziejsku, jak złodziej'.

A.2. Formacje z sufiksalnymi formantami pochodzenia obcego:
-arz (*apotekarz, władarz*), *-erz* (*morderz, oblęgierz*), *-telny* (*śmiertelny* zam. *śmiertny, wierzytelny* zam. *wierzysty*).

A.3. Formacje z formantem ujemnym (paradygmatycznym), np.: *utok, wysep, pych.*

A.4. Produktywne formanty prefiksalne: *s-//z-* (← psł. * *sъ, izъ*), *ot-* → *od-* (← psł. * *otъ*).

5.1.2. C. EKONOMIZACJA

– Zrastanie się dwuczłonowych nazw miejscowych typu *Białe Brzegi* → *Białobrzegi, Czarny Las* → *Czarnolas.*

– Skracanie dwuczłonowych imion optatywnych, np.: *Bronisław* → *Bronisz, Stanisław* → *Stasz, Stach, Staś, Stanko, Sławomir* → *Sławosz.*

5.1.3. D. NOBILITACJA

– Powstawanie form nazwiskowych mających postać zestawień typu *Jan z Brzezia, Spytko z Melsztyna, Zbyszko z Bogdańca.*

– Powstawanie patronimicznych form nazwiskowych typu *Stanisław* → *Stachowicz, Staniewicz, Staszewicz, Staszyc, Staszak, Stanak.*

5.2. Okres średniopolski (T_2–T_3)

5.2.1. A. KOMPLETACJA (PRZYKŁADY PRODUKTYWNOŚCI)

A.1. Formacje z formantami sufiksalnymi pochodzenia rodzimego:

– nazwy wykonawców czynności z formantem *-acz*, np.: *oszukacz, zawołacz*, z formantem *-ca* (*znieważca, złoczyńca*), *-ciel* (*wykupiciel, pomnożyciel*), *-ec* (*bezżeniec, plugawiec*);

– nazwy właściwości z formantem *-ak*, np.: *poświstak* 'lekkoduch', *tułak* 'tułacz';

– nazwy znamionujące z formantem *-(n)ik*, np.: *wojennik, nierządnik, nocnik* 'ten, który się włóczy po nocy';

– nazwy abstrakcyjne z formantem *-ość*, np.: *cielesność, drogość, głupość*;

– nazwy żeńskie z formantem *-a*, np.: *chełpa, osnowa, ponęta, pożoga*;

– nazwy miejsc z formantem *-isko*, np.: *osiedlisko, pszeniczysko*;

– przymiotnikowe nazwy cech z formantem *-ny*, np.: *ogrodny, wzgardny*, z formantem *-ski* (*szkolski, dzieciński*), *-liwy* (*błądliwy, fukliwy*), *-ły* (*mdły, doścignły*);

– przysłówki z formantem *-e*, np.: *jaśnie, łatwie, szeroce, śmiele.*

A.2. Formacje z formantami pochodzenia obcego:
-unk//-unek, np.: *frasunek, wizerunek, polerunek, ratunk.*

A.3. Produktywne formanty prefiksalne:
przy-, np.: *przyboś, przycieńszy, przysporszy.*

A.4. Kompozycje o wzorcu grecko-łacińskim:
np.: *fraszkopis, wodolejca, kozorogi.*

5.2.2. B. REPARTYCJA

– Chwiejność, a wtórnie różnicowanie się (specjalizacja), funkcji formantów prefiksalnych, np.: *na- // o- // z- // s- // po-*: *nabladnąć // obladnąć // zbladnąć; poniewolić//zniewolić*;
– Współzawodnictwo, a następnie różnicowanie się (regionalne, socjalne, chronologiczne), prefiksalnych formantów w stopniu najwyższym przymiotników i przysłówków: *na- // naj-, na- → naj-*, np.: *nagłębszy, naweselszy, najlepszy.*

5.3. Okres nowopolski i najnowsze dzieje polszczyzny (T_3–T_4)

5.3.1. A. KOMPLETACJA (ZAKRESY PRODUKTYWNOŚCI)

– Bardzo intensywny rozwój środków słowotwórczych, szczególnie w trzech wariantach komunikacyjno-stylowych języka – języku artystycznym, języku potocznym, języku naukowym (terminologia).
– Duża produktywność formantów sufiksalnych, np.: *-acz, -arz, -ec, -isko, -izna, -ość, -stwo, -ny, -isty*, oraz mechanizmów derywacji ujemnej (paradygmatycznej).
– Znaczny ilościowy wzrost kompozycji, szczególnie zestawień i złożeń.

5.3.2. B. REPARTYCJA (ZAKRESY ZMIAN)

– Różnicowanie się i stabilizacja funkcji znaczeniowych formantów prefiksalnych w czasownikach (2. połowa XIX w.).
– Intensywne procesy różnicowania się funkcji znaczeniowych formantów i typów słowotwórczych (szczególnie w 2. połowie XX w.).

5.3.3. C. EKONOMIZACJA (JAKOŚĆ I CHARAKTER ZMIAN)

– Upraszczanie struktur słowotwórczych, połączone zwykle z dążeniem do precyzji znaczeniowej: skrótowce, skróty, uniwerbizacja, elipsa (XX w.).

5.3.4. D. NOBILITACJA (PRZYKŁADY ZMIAN)

– Maskulinizacja form nazwiskowych i nazw żeńskich (typ: *Ścieborzanka → Ściebora, Wójtowiczowa → Wójtowicz, dyrektorka → dyrektor, redaktorka → redaktor*).
– Tzw. wewnętrzne zapożyczenia słowotwórcze z dialektalnych i regionalnych wariantów języka do polszczyzny ogólnej (szczególnie w odmianie potocznej), np. typ: *kurczak* zam. *kurczę, ciemniak, cwaniak.*

5.4. Hierarchia tendencji rozwoju polskiego systemu słowotwórczego

Dokonany w niniejszym opracowaniu przegląd procesów słowotwórczych typowych dla rozwoju polszczyzny pozwala na wniosek, że główną tendencją była (i jest) tendencja do kompletowania elementów systemu słowotwórczego. Polega ona na: 1) reprodukowaniu odziedziczonych modeli słowotwórczych; 2) modyfikowaniu odziedziczonych modeli słowotwórczych; 3) adaptowaniu (przyswajaniu) nowych modeli słowotwórczych; 4) wytwarzaniu nowych modeli słowotwórczych. Dzieje się to w sferze derywacji (afiksalnej i bezafiksalnej) i kompozycji (zestawienia, zrosty, złożenia), a także w sferze swoistej destrukcji funkcjonujących struktur słowotwórczych i tworzenia skrótowców.

Prześledzenie wybranych tylko przejawów tendencji rozwojowych polskiego słowotwórstwa (por. 5.1.–5.3.) pozwala zaobserwować to, jak znacznie różnią się rangą poszczególne tendencje. Przy całej selektywności zestawienia danych i różnorodności porównywanych zjawisk, obliczony w sposób jednorodny wskaźnik rangi w wypadku **kompletacji** wynosi 25x, natomiast w wypadku pozostałych tendencji (**repartycja, ekonomizacja, nobilitacja)** wynosi 5x. Świadczy to jednoznacznie o dominacji tendencji do kompletowania elementów systemu słowotwórczego tak w całej superstrukturze dziejów języka polskiego, jak i w poszczególnych okresach ewolucyjnych.

Taki układ tendencji rozwojowych polskiego systemu słowotwórczego znajduje uwarunkowania zarówno wewnętrznojęzykowe, jak i zewnętrznojęzykowe. Z jednej strony wiąże się ze stałym w dziejach polszczyzny przyrostem jednostek słownikowych (od ok. 5000 do ok. 300 000) i wzajemnym oddziaływaniem na siebie procesów leksykalno-semantycznych oraz mechanizmów słowotwórczych. Z drugiej zaś jest wynikiem ciągłego cywilizacyjnego rozwoju naszej grupy etnicznej, scalającej się w naród i podlegającej dalszemu zróżni-

cowaniu socjalnemu, wymagającego zwiększania zasobu środków językowych do celów komunikacyjnych.

W ten sposób realizuje się ścisły związek między doskonaleniem się użytkowników języka a samym językiem.

VI. SKŁADNIA W EPOCE PRZEDPOLSKIEJ I POLSZCZYZNY PRZEDPIŚMIENNEJ

1. ZAGADNIENIA WSTĘPNE

1.1. Miejsce składni w opisie diachronicznym języka polskiego

Jak wiadomo, język jest systemem o zhierarchizowanej strukturze. Na każdym jego poziomie wydzielamy elementy, które odpowiednio połączone, stanowią jednostkę wyższego rzędu. Są to: **fonemy** (głoski), z których są zbudowane **morfemy**; natomiast morfemy są składnikami **leksemów** (wyrazów); wyrazy z kolei stanowią budulec **zdań** (wypowiedzeń). Każdemu poziomowi struktury języka odpowiada dział gramatyki: **fonologia** (fonetyka) → **morfologia** → **leksykologia** → **składnia** (syntaktyka).

Zadaniem gramatyki historycznej jest opisanie ewolucji każdego poziomu systemu języka według określonych kryteriów.

Przedmiotem naszego opisu rozwoju historycznego polszczyzny była dotychczas ewolucja **systemu fonologicznego** (fonetycznego) oraz ewolucja **systemu morfologicznego** (ujmowanego zarówno w perspektywie fleksyjnej: fleksja imienna, fleksja werbalna, jak i w perspektywie słowotwórczej: wyrazy proste, niejako amorficzne, oraz wyrazy słowotwórczo rozbudowane: derywaty i kompozycje).

Przedmiotem tego i następnego rozdziału jest ukazanie ewolucji **systemu syntaktycznego** języka polskiego w świetle współczesnego stanu wiedzy w tym zakresie i na miarę potrzeb dydaktycznych.

1.2. Stan badań nad składnią historyczną języka polskiego

Badania nad składnią historyczną polszczyzny mają stosunkowo krótką tradycję. Ich początek stanowią następujące opracowania: A. Krasnowolski,

Systematyczna składnia języka polskiego (Warszawa 1898); J. Łoś, *Składnia* [w:] T. Benni, J. Łoś, K. Nitsch, J. Rozwadowski, H. Ułaszyn, *Gramatyka języka polskiego* (Kraków 1923) oraz tegoż *Zasady składni* [w:] *Krótka gramatyka historyczna języka polskiego* (Lwów 1927). Systematyczne prace zainicjował Z. Klemensiewicz[203]. On też wytyczył kierunki, określił metody badań w tym zakresie[204]. Stwierdził m.in., że cały materiał historyczny można podzielić na dwie warstwy: 1) struktury żywotne, ciągłe, istniejące od najdawniejszych czasów do dziś, oraz 2) struktury archaiczne, nieobecne we współczesnej polszczyźnie, zapomniane, nieciągłe[205]. Przedmiotem zainteresowań badaczy stały się zwłaszcza tzw. konstrukcje zapomniane[206].

[203] Z. Klemensiewicz, *Założenia i wytyczne Pracowni Polskiej Składni Historycznej*, „Zeszyty Naukowe UJ", z. 4, Kraków 1961, s. 5–29.

[204] „Zmienność rozwojową składni można teoretycznie przypuścić w dwu zakresach. Pierwszy zakres to funkcjonalne zmiany konstrukcji składniowych, tzn. zmiany ich znaczenia stosunkowego, które zamyka się w takich kategoriach, jak np. predykatywność, atrybutowość, apozycyjność, komplementywność, konkretyzacyjność, realizujących się w związku podmiotu z orzeczeniem, podstawy z przydawką, dopełnieniem, okolicznikiem, a także na płaszczyźnie hipotaktycznego zespołu dwu wypowiedzeń. Badając historyczną składnię polską, nie znajdujemy zmian rozwojowych w tym zakresie; te bowiem funkcjonalne kategorie syntaktyczne, dziś obecne, trwają w niej bez zmiany, kontynuując stan prasłowiański i praindoeuropejski.

Drugi zakres to formalne zmiany zachodzące w tej samej funkcjonalnie konstrukcji składniowej, tzn. zmiany w sposobie wyrażenia syntaktycznego stosunku jej składników w związku, albo wypowiedzeń składowych w wypowiedzeniu złożonym. Rozmaitość sposobu polega na użyciu różnych środków operacji wypowiedzeniotwórczej. Ze stanowiska składni polskiej są to środki:

a) gramatyczne, mianowicie przypadkowe i osobowe formy paradygmatów fleksyjnych, formy rodzaju i liczby;

b) leksykalne – spójniki, przyimki, zaimki względne i anaforyczne;

c) prozodyczne – intonacja, akcent, pauza;

d) pozycyjne – syntaktycznie ważna (relewantna) lokalizacja.

W referacie ma się uwzględnić główne tendencje rozwoju składniowego. Za główną uznamy taką tendencję rozwojową, która wprowadza istotne zmiany z systemie syntaktycznym, co się dzieje, kiedy się ona realizuje w szerokim zasięgu faktów językowych oraz w rezultacie prowadzi do zaniku istniejącej albo do upowszechnienia nowej konstrukcji syntaktycznej, albo nowych środków operacji wypowiedzeniotwórczej" – *Główne tendencje rozwojowe składni polskiej* [w:] A. Kałkowska (red.), *Składnia, stylistyka, pedagogika językowa...*, s. 339–340.

[205] Teoretycznie możliwe są również: 3) struktury innowacyjne, powstałe w pewnym okresie rozwoju polszczyzny, istniejące do dziś, oraz 4) struktury innowacyjne epizodyczne, które powstały w pewnej epoce historycznej polszczyzny, a następnie wyszły z użycia.

[206] Por. *Zapomniane konstrukcje składni staropolskiej*. Wybór przykładów, oprac. Z. Klemensiewicz, K. Pisarkowa, J. Konieczna-Twardzikowa, Wrocław 1966; *Zapomniane konstrukcje składni średniopolskiej* (*XVI w.*). Wybór przykładów, oprac. Z. Klemensiewicz, K. Pisarkowa, A. Kałkowska, K. Oszywianka, J. Twardzikowa, Wrocław 1971; *Zapomniane konstrukcje składni średniopolskiej* (*XVII w.*). Wybór przykładów, oprac. A. Kałkowska, K. Pisarkowa, J. Twardzikowa, Wrocław 1972; *Zapomniane konstrukcje składni średniopolskiej* (*1700–1780*). Wybór przykładów, oprac. A. Kałkowska, K. Pisarkowa, M. Szybistowa, J. Twardzikowa, Wrocław 1973; *Zapomniane konstrukcje składni nowopolskiej* (*1780–1822*). Wybór przykładów, oprac. A. Kałkowska, K. Pisarkowa, M. Szybistowa, J. Twardzikowa, Wrocław 1974; *Zapomniane konstrukcje składni nowopolskiej* (*1822–1863*). Wybór przykładów, oprac. A. Kałkowska, K. Pisarkowa, M. Szybistowa, J. Twardzikowa, Wrocław 1975; *Zapomniane konstrukcje składni nowopolskiej* (*1863–1918*). Wybór przykładów, oprac. A. Kałkowska, K. Pisarkowa, M. Szybistowa, J. Twardzikowa, Wrocław 1977.

Koncepcje Z. Klemensiewicza rozwijali m.in.: K. Pisarkowa[207], A. Kałkowska[208], Cz. Bartula[209].

Kanon opracowań z zakresu polskiej składni historycznej stanowią następujące monografie: Z. Klemensiewicz, *Zarys składni polskiej*, Warszawa 1969; K. Pisarkowa, *Historia składni języka polskiego*, Wrocław 1984; I. Bajerowa, *Kształtowanie się systemu polskiego języka literackiego w XVIII w.*, Wrocław 1964; –, *Polski język ogólny XIX wieku. Stan i ewolucja*, t. III: *Składnia. Synteza*, Katowice 2000.

Należy tu również przywołać te podręczniki akademickie, w których składnia historyczna znalazła swoje miejsce. Są to przede wszystkim następujące pozycje: Z. Klemensiewicz, T. Lehr-Spławiński, S. Urbańczyk, *Gramatyka historyczna języka polskiego*, Warszawa, wyd. I, 1955, wyd. II, 1964 (por. s. 393–508), wyd. III 1965; S. Rospond, *Gramatyka historyczna języka polskiego*, Warszawa 1971 (por. s. 319–370); Z. Klemensiewicz, *Historia języka polskiego*, Warszawa 1974 (por. s. 26; 120–124; 309–317; 419–435; 625–629); I. Bajerowa, *Zarys historii języka polskiego 1939–2000*, Warszawa 2003 (por. s. 72–76).

1.3. Składnia w podręcznikach akademickich

Ewolucji podlega nie tylko język, ale także sposób jego opisu. Z. Klemensiewicz we wstępie do *Składni* pisze: „W części podręcznika poświęconej składni historycznej stajemy tedy wobec dwu naczelnych zadań: 1. pokazania zasadniczej ciągłości rozwoju syntaktycznego, 2. uwydatnienia na tym tle najważniejszych przemian rozwojowych.

[207] K. Pisarkowa, *Miejsce składni historycznej we współczesnym językoznawstwie polskim*, „Język Polski" 1973, s. 158–172; por. także *Diachronia a teraźniejszość*, „Polonica" 1979, t. 5, s. 197–224, oraz *Możliwości i ograniczenia opisu zmian składniowych w polszczyźnie*, „Polonica" 1980, t. 6, s. 236–242.

[208] A. Kałkowska, *Problemy opisu składni historycznej*, „Język Polski" 1979, s. 329–340.

[209] Cz. Bartula, *Z badań nad składnią polską na tle porównawczym*, Kielce 1981.

Zadanie pierwsze rozwiążemy dostarczając typowych przykładów istnienia także w najstarszych zabytkach pewnych struktur składniowych, znanych współczesnej polszczyźnie. Natomiast więcej uwagi poświęcimy tym zjawiskom, które na tle współczesnego systemu uderzają swoją odmiennością"[210].

Realizując te zadania, Autor przedstawia historię składni polskiej w dwu częściach: I. *Zdanie pojedyncze* (*A. Związek główny podmiotu z orzeczeniem, B. Związki poboczne*), II. *Zdanie złożone*. Uwzględnia również składnię gwarową. Charakterystyczną cechą tego opracowania jest bogata dokumentacja filologiczna.

Także S. Rospond przedstawia historię składni polskiej również w dwu częściach, lecz wydzielonych według innych niż u Z. Klemensiewicza kryteriów, por.: „W *Części ogólnej* zwrócono uwagę na podstawowe procesy syntaktyczne, których ukierunkowanie było zgodne z ogólnymi zjawiskami rozwojowymi języka polskiego (upraszczanie poprzez krystalizację funkcjonalno-syntaktyczną, uściślenie związków syntaktycznych). W *Części szczegółowej* wybrano tylko najważniejsze różne struktury składniowe. Dla lepszego zobrazowania porównywanych konstrukcji zastosowano wykresy, które ułatwiają orientację w krotności i rzędności wypowiedzeniowej. Marginalnie zwracano uwagę na specyfikę składni gwarowej i poetyckiej"[211].

Dla ukazania pełniejszego obrazu wiedzy syntaktycznej w tym podręczniku należy dodać, że S. Rospond w *Części ogólnej* swojego podręcznika przedstawia m.in. zagadnienia: krystalizacji funkcjonalno-syntaktycznej wskaźników zespolenia, bezspójnikowe i spójnikowe połączenia zdań, bezprzyimkowe i przyimkowe składniki syntaktyczne, zastępstwo funkcji słowotwórczej przez kazualną lub przyimkową, składnię rządu i zgody w rozwoju historycznym, szyk wyrazów, wpływy obce na składnię polską. Natomiast *Część szczegółowa* zawiera przegląd struktur składniowych w zakresie zdania pojedynczego i przegląd typów zdań złożonych.

Autor wyznacza też rok 1500 na umowną cezurę chronologiczną oddzielającą składnię staropolską od składni nowopolskiej.

Charakterystyczną cechą ujęcia historii składni polskiej przez Z. Klemensiewicza w jego *Historii języka polskiego* jest wprowadzenie czterech przekrojów synchronicznych, tzn. 1) doba przedpiśmienna (do poł. XII w.),

[210] Z. Klemensiewicz, T. Lehr-Spławiński, S. Urbańczyk, *Gramatyka historyczna języka polskiego*, Warszawa 1965, s. 394.

[211] S. Rospond, *Gramatyka historyczna języka polskiego*, Warszawa 1971, s. 321.

2) doba staropolska (poł. XII w. – przełom XV/XVI w.), 3) doba średniopolska (od XVI w. do ósmego dziesięciolecia XVIII w.), 4. doba nowopolska (od końca XVIII w. do 1939 r.). Ponadto autor w większym niż dotąd zakresie badał funkcjonalną sprawność składniową polszczyzny w poszczególnych dobach, śledził, w jaki sposób i z jakim skutkiem językowy potencjał syntaktyczny danej epoki sprzyjał kształtowaniu wypowiedzi zróżnicowanych funkcjonalnie, gatunkowo, osobniczo.

1.4. Charakter ewolucji systemu składniowego

Syntaktolodzy zgodnie przyjmują, że: a) ewolucja składni pozostaje w ścisłym związku ze zmianami w innych podsystemach: w morfologii, w leksyce, i w semantyce; b) rozwój składni przebiega na ogół powoli, a zachodzące zmiany nie są tak radykalne jak w zakresie fonologii, morfologii, leksyki; c) w rozwoju systemu składniowego nie dochodzi do prostej i bezpośredniej zmiany jednej konstrukcji w drugą; obok konstrukcji nowych istnieją starsze; d) spośród wszystkich podsystemów języka składnia charakteryzuje się największym konserwatyzmem[212]; e) jednakże mimo powolności i powierzchowności zmian syntaktycznych język polski w swoim rozwoju historycznym wytworzył swój własny, różny od prasłowiańskiego i różny od systemów innych języków, system składniowy[213].

[212] Taką opinię sformułował już w 1934 r. A. Meillet w pracy *La slave commune*: „O ile fonetyka i morfologia doznały głębokich zmian, o tyle budowa zdania niewiele się zmieniła od stanu praindoeuropejskiego, prasłowiańskiego do epoki starszej, a nawet nowoczesnej różnych języków słowiańskich. Wystarczy oprzeć się na małej liczbie spostrzeżeń, aby wykazać, jak mało języki słowiańskie wprowadziły nowości w tym zakresie. Wyrazy pomocnicze zdania, zaimek względny, spójniki zostały w dużej mierze odnowione. Ale nic w tym nie ma osobliwego: inne języki indoeuropejskie, nawet w najdalszej starożytności zaświadczone, tak samo postępowały. Są to innowacje słownika, nie zaś innowacje składni." (cyt. za Z. Klemensiewicz, T. Lehr-Spławiński, S. Urbańczyk, *Gramatyka historyczna...*, op.cit., s. 393).

[213] Badania Pracowni Składni Języka Polskiego IBL PAN wykazały, że 70% konstrukcji stanowią konstrukcje ciągłe (por. K. Pisarkowa, *Miejsce składni historycznej we współczesnym językoznawstwie polskim*, op.cit., s. 160). Oczywiście ciągłość, trwałość składni nie oznacza tożsamości poszczególnych wypowiedzi, lecz trwanie określonej konstrukcji syntaktycznej. Mimo to jednak podstawowym procesem w układzie diachronicznym jest zmiana językowa. Zmiany składniowe – zdaniem Z. Klemensiewicza, *Główne tendencje rozwojowe...*, op.cit., s. 340 – mogą się odbywać na poziomie a) gramatycznym: przypadkowe i osobowe formy paradygmatów fleksyjnych, b) leksykalnym: spójniki, przyimki, zaimki względne i anaforyczne, c) prozodycznym: intonacja, akcent, pauza, d) pozycyjnym: syntaktycznie ważna lokalizacja.

1.5. Założenia, metoda i cel opisu składni polskiej

Podczas pisania tego rozdziału podręcznika przyjęto następujące założenia:

a) Składnia diachroniczna stawia sobie za cel oświetlenie ewolucji składni, tzn. wyodrębnienie znamiennych zjawisk i procesów, ustalenie tendencji rozwojowych oraz wyznaczenie okresów rozwojowych tego podsystemu językowego; przy czym opisowi podlegają fakty rzeczywiste i fakty rekonstruowane, odnoszone do dalekiej przeszłości.

b) Podręcznikowy opis ewolucji składni języka polskiego powinien uwzględniać współczesny stan badań syntaktologicznych.

c) Podręcznik powinien być jednorodny metodologicznie, tzn. podobnie jak w opisie systemu fonologicznego i morfologicznego, tak i w opisie systemu składniowego powinny być stosowane metody strukturalistyczne w takim zakresie, w jakim na to pozwala stan naszej wiedzy oraz charakter samego systemu syntaktycznego (np. w opisie składni nie funkcjonuje system opozycji; tradycyjnie za podstawową jednostkę przyjmuje się zdanie i związane z nim kategorie, np. podmiot – orzeczenie, określniki grupy podmiotu i określniki grupy orzeczenia, zdanie – równoważnik zdania, zdanie proste – zdanie złożone, modalność; funkcjonuje natomiast system zmian i tendencji rozwojowych).

d) Ze względu na bazę materiałową, tzn. filologiczny przedmiot naszego opracowania, opis historii składni języka polskiego przedstawiamy w dwu częściach. Część pierwsza, wstępna, uwzględnia epoki prehistoryczne (język praindoeuropejski i język prasłowiański) oraz okres narodzin polskiego języka etnicznego. Część druga, zasadnicza, przedstawia składniowo-stylistyczny rozwój literacki polszczyzny ogólnej. Jest sprawą oczywistą, że obie części różnią się także precyzją opisu, ponieważ o rekonstruowanym systemie syntaktycznym języka praindoeuropejskiego można powiedzieć zdecydowanie mniej niż o składni polszczyzny dowolnej doby piśmiennej. Ten dualizm opisu jest w gruncie rzeczy uwarunkowany odmiennymi obiektami badań.

Naszemu podręcznikowemu opisowi polskiej składni historycznej (podobnie jak to było również przy pisaniu poprzednich rozdziałów) przyświecały dwa cele: jeden teoretyczny, ogólny, poznawczy oraz drugi – praktyczny i szczegółowy. Chcieliśmy bowiem nie tylko ukazać pradzieje i dzieje struktury syntaktycznej polszczyzny, ale także dostarczyć materiału dającego podstawy do rozstrzygnięć normatywnych, poprawnościowych w odniesieniu do współczesnego języka polskiego[214].

Mamy przy tym świadomość wszystkich ograniczeń naszego opisu zmian składniowych polszczyzny i języka epok ją poprzedzających.

[214] Na ten aspekt badań historyczno-syntaktycznych zwracała uwagę m.in. Krystyna Pisarkowa, por. *Historia składni języka polskiego*, Wrocław 1984, s. 6.

2. EPOKA PRAINDOEUROPEJSKA

2.1. Podstawy składni pie.

Zdanie jest strukturą wyższego rzędu. W języku pie. opiera się ono na zasadzie samodzielności wyrazu. Oznacza to, że każdy samodzielny wyraz swoją budową morfologiczną informował o tym, jaką funkcję pełni w zdaniu.

2.2. Budowa wyrazu

Z rozdziału poświęconego morfologii [zob. III.1., III.9.1., IV.1.] wiemy, że pierwotne wyrazy pie. miały trójelementową budowę. Była ona następująca: 1) część leksykalna, pierwiastkowa, rdzenna (rozszerzana niekiedy infiksem, sufiksem lub prefiksem) była nosicielem znaczenia; 2) element tematotwórczy, czyli przyrostek tematyczny (inaczej: temat), formował części mowy: imię (nomen) i słowo (verbum), a także decydował o przynależności wyrazu do danego typu odmiany; 3) końcówka, cząstka podlegająca wymianie, pełniła funkcję wykładnika relacji syntaktycznych, tzn. ukazywała związek składniowy tego wyrazu z innymi wyrazami. Najistotniejszymi więc cechami wyrazu pie. była trójczłonowa struktura i zróżnicowanie formalne na podstawowe części mowy: nomen i verbum. O modelu odmiany decydował przyrostek tematyczny, czyli temat.

2.3. Kategorie gramatyczne (semantyczno-morfologiczne i syntaktyczne)

Język pie. miał bardzo rozbudowaną fleksję. Dysponował następującymi kategoriami gramatycznymi: kategorią rodzaju, liczby, przypadka, osoby, czasu, aspektu, trybu i strony.

Te kategorie należy postrzegać w dwu aspektach: asyntaktycznym (semantycznym, morfologicznym) i syntaktycznym.

Kategoria rodzaju. W języku pie. u podstawy kategorii rodzaju gramatycznego rzeczowników była opozycja semantyczna: różnica płci (rodzaj naturalny), np. *mąż – żona*. Ale była to również kategoria syntaktyczna, ponieważ konotowała odpowiednie formy rodzajowe zaimków, przymiotników, czasowników, por. *ten dobry mąż był – ta dobra żona była.* Formy rodzajowe *ten, dobry, był* otwierają w obrębie tekstu miejsce dla rzeczowników konotowanej klasy, tzn. dla rzeczowników rodzaju męskiego. Kategoria rodzaju jest zatem nie tylko zjawiskiem semantyczno-morfologicznym, lecz również składniowym.

Podobnie wygląda sprawa **kategorii liczby** w zakresie rzeczowników: jest ona bowiem równocześnie kategorią semantyczną, ponieważ *singularis = 1, dualis = 2, pluralis = więcej niż 2, wiele*, oraz kategorią syntaktyczną, ponieważ konotuje specjalne liczebniki oraz specjalne formy przymiotników i czasowników, np. *ten jeden dobry koń biega* i *te dwa dobre konie biegają.* Kategoria liczby czasowników i przymiotników jest kategorią czysto syntaktyczną, konotującą stale liczbę rzeczownika.

Także **kategoria przypadka** jest inaczej postrzegana w perspektywie morfologicznej, a inaczej w perspektywie syntaktycznej. Ujmując tę kategorię w perspektywie morfologicznej, należy stwierdzić, że końcówki przypadkowe określają zależności między imionami, m.in. wskazują na pewne kierunki przestrzenne, por. np. pie. **domei* (loc.) *esmi* 'jestem w domu', łac. *dŏmī* (loc.) *sum* 'jestem w domu', stpol. *jestem doma*, pol. *jestem w domu.* Tu należy zwrócić uwagę na to, że w języku pie. przyimków jeszcze nie było[215].

Natomiast ujmując kategorię przypadka w perspektywie syntaktycznej, stwierdzamy, że przypadki konotują różne inne kategorie, np. mianownik konotuje czasownik, którego ma być podmiotem, a mówiąc krócej: rzeczownik w mianowniku jest podmiotem, podobnie: rzeczownik w bierniku – dopełnieniem, natomiast rzeczowniki w innych przypadkach były okolicznikami lub przydawkami. Przymiotnik w związku z rzeczownikiem był jego określeniem, w związku z czasownikiem *być* – orzecznikiem.

[215] Por. A. Weinsberg, *Gramatyka porównawcza języków indoeuropejskich, Część III–V*, Warszawa 1990, s. 97, oraz M.T. Roszak, *Przegląd i charakterystyka przyimków indoeuropejskich* [w:] J. Sambor, J. Linde-Usiekniewicz, R. Huszcza (red.), *Językoznawstwo synchroniczne i diachroniczne. Tom poświęcony pamięci Adama Weinsberga*, Warszawa 1993, s. 259–271.

W języku pie. wyodrębniły się z całą wyrazistością kategorie osoby, czasu, aspektu, trybu i strony [zob. IV]. Oprócz funkcji semantyczno-morfologicznych pełniły również funkcje syntaktyczne. Por. np. kategorię osoby: czasownik w 1. i 2. osobie konotuje podmiot, na który wskazuje osoba 1. i 2. Osoba 3. (wykluczająca osoby 1. i 2.) pozostawia podstawową konotację czasownika – otwiera w tekście miejsce dla rzeczownika w mianowniku, czyli – inaczej mówiąc – każdy czasownik w formie osobowej pełnił funkcję orzeczenia.

Uwzględniając podane przykłady, należy stwierdzić, że w języku pie. istniał rozbudowany system składni rządu (rekcja) i składni zgody (kongruencja) realizowany za pomocą kategorii rodzaju, liczby, przypadka, osoby, czasu, aspektu, trybu i strony.

Wszystkie wymienione kategorie gramatyczne uległy w historycznym rozwoju istotnym przeobrażeniom, jednak w podstawowych swych funkcjach syntaktycznych są kontynuowane przez język polski.

2.4. Szyk wyrazów

Szyk wyrazów w zdaniu pie., rozpatrywany jako zjawisko składniowe, był określony jako swobodny, co nie znaczy chaotyczny, przypadkowy, absolutnie dowolny. Reguły porządkujące układ wyrazów w zdaniu nie były determinowane gramatycznie, formalnie, lecz warunkowane głównie funkcjonalnie. Można przyjąć, że pierwotny układ wyrazów w wypowiedzeniu uwzględniał naturalną percepcję, naturalny ogląd świata, a zatem w zdaniu najpierw występował podmiot, a później dopełnienie i okoliczniki, podobnie najpierw formułowano przyczynę, a następnie skutek. Można zatem mówić o analogii między szykiem wyrazów w zdaniu, a poznawczą, logiczną, czasową kolejnością opisywanych przez nie zdarzeń. Bardzo ważnym czynnikiem wpływającym na kolejność wyrazów była konsytuacja oraz przyjmowana przez nadawcę hierarchia ważności (realizowana według zasady: najpierw to, co najważniejsze w danej chwili i bliskości). Ważny był również kontekst (wypowiadane struktury wyrazowe zawierały zarówno odniesienia do tekstu już wygłoszonego, jak i nawiązania do tego, co ma nastąpić) oraz względy rytmiczne (wyraz krótszy przed dłuższym).

Powtarzalności zdarzeń sytuacyjnych i kontekstowych towarzyszyła powtarzalność konstrukcji składniowych, które utrwaliły się w formie schematów pełniących określone funkcje. Już w pie. wytworzyły się funkcjonalnie nacechowane pozycje: pierwsza i ostatnia. Szyk wyrazów uległ pewnej stabilizacji i w ten sposób ukształtował się uniwersalny, neutralny układ wyrazów: jest on rekonstruowany w postaci *podmiot – dopełnienie – orzeczenie*[216], przy czym później nastąpiła zmiana kolejności członów na *podmiot – orzeczenie – dopełnienie*.

W pie. związek między członami wypowiedzenia wyrażała rekcja (związek rządu) i kongruencja (związek zgody)[217]. Szyk zdania pie. nie był determinowany gramatycznie, lecz funkcjonalnie, znaczeniowo (np. bliskość, ważność, następstwo w czasie), rytmicznie. W rozwoju historycznym poszczególnych języków wytworzył się mniej lub bardziej sformalizowany stały szyk gramatyczny (por. np. pozycyjny język angielski).

2.5. Klasyfikacja zdań języka pie.

Z gramatycznego punktu widzenia zdania języka pie. dzieli się na dwie kategorie: 1) zdania pojedyncze oraz 2) zdania złożone, polipredykatywne.

2.6. Składnia zdania pojedynczego

Podstawową konstrukcją syntaktyczną języka pie. było pojedyncze zdanie werbalne. Obok niego istniało zdanie nominalne, pierwotnie bez copuli (łącznika), czyli tzw. czyste zdanie nominalne, którego formalnym wykładnikiem była postpozycja orzecznika po podmiocie i – zapewne – intonacja.

[216] L. Bednarczuk, *Wprowadzenie. Język praindoeuropejski* [w:] L. Bednarczuk (red.), *Języki indoeuropejskie*, t. I, Warszawa 1986, s. 34; por. też np. S. Rospond, *Gramatyka historyczna języka polskiego*, Warszawa 1973, s. 319.

[217] Te dwa schematy składniowe w późniejszym okresie mogły uzyskiwać niekiedy wymienność, np. *Psałterz Dawida – Psałterz Dawidów* (*Dawidowy*). Dzięki nim, jako wystarczającym wykładnikom relacji syntaktycznych, w szerokim zakresie może być stosowany szyk swobodny.

„Wbrew często spotykanej opinii (do której podstawę daje podobieństwo końcówek nominatiwu i genetiwu: *-os*) nie ma na gruncie składniowym żadnych śladów konstrukcji ergatywnej [wyrażającej wykonawcę lub sprawcę czynności w przypadku zależnym – przyp. aut.]; w epoce historycznej pojawiła się ona w niektórych językach pod wpływem obcym"[218].

Natomiast przyjmuje się zgodnie, że – ze względu na cel wypowiedzi (czyli tzw. modalność składniową) – w języku pie. występowały już trzy typy zdań pojedynczych: 1) zdania neutralne, informujące, oznajmiające, 2) zdania pytające, wyrażające wątpliwość, 3) zdania rozkazujące, wykrzyknikowe. Ich rozróżnianiu służyła przede wszystkim intonacja: wyznacznikiem zdań informujących była intonacja falista, wznosząco-opadająca, zdań pytających – intonacja wznosząca, a zdań rozkazujących – opadająca.

2.7. Składnia zdań złożonych

W praindoeuropejskich konstrukcjach polipredykatywnych (złożonych) występowały dwa typy zdań: 1) parataksa, czyli zdania współrzędnie złożone, będące w powszechnym użyciu od najdawniejszych czasów, 2) hipotaksa, czyli zdania podrzędnie złożone – pojawiły się później niż współrzędnie złożone i charakteryzowały się wielką ekspansywnością[219].

Pierwotnie zdania złożone cechował asyndeton, tzn. bezspójnikowe połączenia zdań składowych. Dlatego też ważnymi dla składni zdań złożonych kategoriami syntaktycznymi stają się: kategoria zaimków pytajno-względnych oraz kategoria spójników.

Epoki indoeuropejskiej sięgają dwa enklityczne spójniki parataktyczne **kʷe* 'i' oraz **u̯e/u̯ē* 'albo'. W okresie rozpadu wspólnoty pie. były w użyciu zdania względne, na co wskazują odpowiednie formy zaimka **i̯o-*[220]. Istotę funkcji syntaktycznej zaimka względnego najlepiej można przedstawić na tle zaimków pytajnych i anaforycznych[221]. Istota pytania polega na wprowadzeniu substytutu, tj. elementu, który ma być zastąpiony przez jakiś

[218] L. Bednarczuk, *Wprowadzenie...*, op.cit., s. 34.
[219] Por. T. Milewski, *Językoznawstwo*, Warszawa 1969, s. 246.
[220] Por. L. Bednarczuk, *Wprowadzenie...*, op.cit., s. 34.
[221] Por. T. Milewski, *Stanowisko składni w obrębie językoznawstwa* [w:] A.M. Lewicki (oprac.), *Problemy składni polskiej. Studia. Dyskusje. Polemiki z lat 1945–1970*, Warszawa 1972, s. 33.

inny termin substytuowany. Na przykład polskie zaimki *kto? co?* zastępują i konotują odpowiedź, która ma nastąpić w dalszym ciągu tekstu. I na tym polega ich funkcja syntaktyczna. Kategoria zaimka pytajnego jest bliska kategorii zaimka względnego, który graniczy również z anaforą. Jest to uwarunkowane także genetycznie. W pie. bowiem zaimki względne powstały albo z zaimków pytajnych (pie. **ku̯i-/*ku̯o-*), albo z zaimków anaforycznych (pie. **i̯o-*). „Jeżeli więc zaimek pytajny konotuje coś, co ma nastąpić po nim na linii tekstu, a zaimek anaforyczny wskazuje wstecz po tej linii, to zaimek względny łączy obie te funkcje. W zdaniu *weszli do miasta, które wyrosło przed nimi* zaimek względny *które* wskazuje wstecz, na *miasto* (człon zdania głównego), a równocześnie konotuje następujący po nim dalszy ciąg zdania pobocznego, którego jest podmiotem. Zaimek względny jest zawsze członem zdania pobocznego przez niego konotowanego, członem, który jednocześnie wskazuje na jeden z członów zdania głównego. Dzięki temu właśnie może on spełniać funkcje łącznika między dwoma zdaniami"[222].

Innymi wykładnikami hipotaksy były zapewne niektóre konstrukcje modalne, por. *coniunctivus* i *optativus obliqui* w grece oraz powszechne w większości języków użycie trybu przypuszczającego w zdaniu celowym[223].

2.8. Podsumowanie

Praindoeuropejski system składniowy jest w całości rekonstruowany, podobnie jak pozostałe systemy tego języka.

Jednostką scalającą wszystkie podsystemy języka był wyraz. Wyraz miał określoną postać (budowę) fonetyczną; określone znaczenie odnoszące się do rzeczywistości pozajęzykowej; określoną strukturę morfologiczną wyznaczającą relację z innymi wyrazami (zarówno na poziomie morfologicznym, jak i syntaktycznym).

Z wyrazem były też związane podstawowe środki syntaktyczne – por. intonacja, czyli zmiana wysokości tonu podstawowego, która występuje w trzech postaciach: wznoszącej, opadającej oraz wznosząco-opadającej

[222] T. Milewski, *Stanowisko składni...*, op.cit.
[223] L. Bednarczuk, *Wprowadzenie...*, op.cit.

i jest formą modalności; konotacja, która polega na tym, że wyrazy zdaniotwórcze (konotujące) otwierają obok siebie miejsca dla określonych kategorii innych wyrazów – realizowana przez rodzaj gramatyczny syntaktyczny, składnię zgody, składnię rządu i szyk.

Schematy zdaniowe – choć mało rozbudowane – były na tyle zróżnicowane, że stanowiły podstawę rozwojową dla języków następnych epok (zdania proste: oznajmujące, pytające, rozkazujące; zdania werbalne i nominalne; zdania złożone: parataksa i późniejsza hipotaksa).

Język pie. występował w postaci mówionej, oralnej. Jego forma była uwarunkowana sytuacyjnie i zapewne w tworzeniu wypowiedzeń konsytuacja odgrywała większą rolę niż kontekst.

Przyjmujemy, że język pie. mógł pełnić wszystkie podstawowe funkcje właściwe językowi etnicznemu (komunikacyjną, magiczną, ludyczną, performatywną, ekspresywną, impresywną).

3. EPOKA PRASŁOWIAŃSKA

3.1. Czas trwania epoki prasłowiańskiej

Jak wiadomo, istnieje wiele metod datowania zarówno początków wyodrębniania się wspólnoty prasłowiańskiej, jak i jej rozpadu (zob. I.2.1.). Przypomnijmy najbardziej radykalne stanowiska w sprawie chronologii epoki prasłowiańskiej.

Początek tej wspólnoty jest datowany na wieki: XX, XV, XI, VI, IV, I p.n.e., a nawet na przełom starej i nowej ery. Natomiast za kres jej istnienia przyjmuje się najczęściej wiek II, III, IV, VI, bądź VII naszej ery. W tym podręczniku wyznaczyliśmy granice istnienia wspólnoty prasłowiańskiej na okres VI/V w. p.n.e. – VI/VII w. n.e. [zob. I.2.1., I.3.1.]. Za taką periodyzacją przemawiały przede wszystkim procesy oraz zjawiska fonetyczne i fonologiczne.

Inaczej jednak wygląda sprawa chronologii, a zwłaszcza kresu istnienia językowej wspólnoty prasłowiańskiej, rozpatrywana w perspektywie syntaktycznej. Dlatego odwołamy się tu do stanowiska wybitnego polskiego językoznawcy, slawisty i etymologa, Franciszka Sławskiego:

„Do kiedy trwa nowsza doba języka prasłowiańskiego? Nie można wykluczyć, że należy tu jeszcze wiek IX, w którym powstały pierwsze zabytki literackie słowiańskie, nie tylko tłumaczenia fragmentów *Pisma Świętego* z języka greckiego, ale też oryginalna wspaniała literatura, zarówno proza, jak i poezja. Zawdzięczamy ją genialnemu Konstantynowi-Cyrylowi i jego starszemu bratu Metodemu. Obaj bracia, zwani apostołami słowiańskimi, urodzili się z początkiem w. IX w mieście Soluniu (Konstantyn w r. 827). Pierwszy zrąb piśmiennictwa starosłowiańskiego powstał w połowie tego wieku. Język jego jest w istocie swej prasłowiański. Sami bracia nazywają go językiem słowiańskim (slověnьskъ ęzykъ), a tych, którym poświęcili

swoje życie i dzieło, nazywają Słowianami (Slověne). Uderza fakt, że był on równie zrozumiały w okolicach Solunia, jak w Państwie Wielkomorawskim czy też na Rusi. Oparcie się o prasłowiański dialekt bułgarsko-macedoński okolic Solunia połowy IX w. tłumaczy spotykane tu lokalne cechy dialektyczne, całkiem zrozumiałe w końcowej przecież już epoce prasłowiańskiej.

Pamiętać trzeba o tym, że oryginalne zabytki cyrylo-metodiańskie nie dochowały się. Dzieła ich i język znamy tylko pośrednio, na drodze rekonstrukcji, ponieważ najdawniejsze zabytki starosłowiańskie znane nam są dopiero z doby co najmniej w wiek późniejszej, tzn. z odpisów, z których musimy dopiero usuwać naloty późniejszych kopistów, przepisywaczy, aby dotrzeć do mowy w. IX"[224].

Stanowisko Franciszka Sławskiego nie jest odosobnione. Dlatego przywołamy tu jeszcze jedną wypowiedź slawisty i syntaktologa, Czesława Bartuli:

„Najstarszy język literacki Słowian, zwany staro-cerkiewno-słowiańskim, reprezentuje w przeważającej części struktur składniowych stan z końca okresu prasłowiańskiego [podkreślenie nasze – KDK. i StD.] i pokrywa się w znacznym stopniu ze stanem ogólnosłowiańskim w tej epoce, kiedy jeszcze nie istniały inne literackie (pisane) języki słowiańskie, mianowicie w czasie od IX do XI wieku"[225].

Na ponaddialektalny charakter scs zwraca uwagę L. Moszyński, lecz genezę najstarszego literackiego języka Słowian przedstawia inaczej: „Wyrósł on [język scs – przyp. aut.] z gwary soluńskiej, wchłaniał jednak elementy morawskie, czeskie i panońskie, a po przeniesieniu do Presławia i Ochrydy bułgarskie i macedońskie. Wcześnie też przenikał na teren serbski i chorwacki. Stał się więc szybko oderwanym od konkretnej gwary ponadnarodowym kościelnym i literackim językiem wielu społeczeństw słowiańskich"[226].

Przyjęcie stanowiska, że prasłowiański system składniowy funkcjonował jeszcze w IX w., ma dla nas konsekwencje teoretyczne i praktyczne. Oznacza to bowiem, że już w odniesieniu do prasłowiańszczyzny (ściślej: do jej ostatniej fazy rozwojowej) można mówić o dwóch odmianach językowych: mówionej i pisanej.

[224] F. Sławski, *Języki słowiańskie* [w:] L. Bednarczuk (red.), *Języki indoeuropejskie*, t. II, Warszawa 1988, s. 913.

[225] Cz. Bartula, *Z badań nad składnią polską*..., op.cit., s. 5.

[226] L. Moszyński, *Wstęp do filologii słowiańskiej*, Warszawa 1984, s. 291.

Opis struktury składniowej języka prasłowiańskiego (w jego wersji pisanej) nie jest wynikiem przeprowadzonej rekonstrukcji, nie jest hipotetyczny, lecz ma dokumentację materiałową, filologiczną, a zatem i walor pewności, weryfikowalności.

3.2. Dziedzictwo pie.

Ewolucja języka dokonuje się powoli. Zmiany zachodzą we wszystkich podsystemach, i choć wzajemnie się warunkują, to przebiegają z różną intensywnością na poszczególnych poziomach systemu językowego. Składnia, podsystem najwyższego rzędu struktury językowej, jest warunkowana rozwojem pozostałych elementów systemu: fonologicznego, morfologicznego, leksykalnego. Poszczególne zmiany przebiegają początkowo niezauważalnie, ujawniają się z całą wyrazistością dopiero po zakończeniu danej fazy rozwojowej. Nie obserwuje się – w zasadzie – ostrych granic oddzielających równocześnie wszystkie fazy rozwojowe na wszystkich poziomach systemu językowego. Nowe tendencje współistnieją przez pewien czas z tendencjami obecnymi wcześniej w języku, zdobywają nad nimi dominację i w końcu spychają je do roli archaizmów lub rugują z języka całkowicie. Z obserwacji historycznych wynika, że zdarzają się takie sytuacje, w których splot czynników zewnętrznojęzykowych wywołuje i powoduje nasilenie różnych tendencji w kilku podsystemach jednocześnie. Stanowią one momenty przełomowe w ewolucji danego języka naturalnego.

Powstanie prasłowiańskiej wspólnoty językowej było wynikiem takiego właśnie przełomu. Dlatego też podstawowym naszym zadaniem staje się odpowiedź na pytanie: czym różni się system składniowy języka prasłowiańskiego od systemu składniowego języka praindoeuropejskiego? W świetle przedstawionych wyżej uwag ogólna odpowiedź na tak postawione pytanie rysuje się jasno: składnia prasłowiańska jest kontynuacją składni praindoeuropejskiej, lub inaczej: fundament składni prasłowiańskiej stanowi składnia praindoeuropejska.

Dziedzictwo pie. w strukturze składni języka prasłowiańskiego przejawia się następująco:

– zachowanie samodzielności wyrazu (najważniejsze zmiany ewolucyjne dotyczyły psł. przekształceń fonetyczno-morfologicznych, tzn. przekształ-

cenia struktury trójczłonowej (rdzeń, przyrostek tematyczny, końcówka) w strukturę dwuczłonową (temat i końcówka); końcówka fleksyjna nadal ukazuje relację syntaktyczną, wskazuje bowiem na związek tego wyrazu z innymi wyrazami w zdaniu [zob. III.3.1.];

– szyk wyrazów w zdaniu uwarunkowany funkcjonalnie (tzn. treścią wypowiedzi, kontekstem, konsytuacją), a nie gramatycznie, w rozwoju historycznym języka prasłowiańskiego ulega pewnej stabilizacji i może być wykorzystywany do celów stylistycznych;

– obowiązuje zasada zgody gramatycznej związanych ze sobą wyrazów (kongruencja); obejmuje ona zgodę podmiotu i orzeczenia (w zakresie liczby i rodzaju) oraz zgodę przymiotnika z określonym rzeczownikiem (w zakresie liczby, rodzaju i przypadka);

– obowiązuje składnia rządu (rekcja), oparta na przyzwyczajeniach, a nie na podstawie kryterium logicznego jak w związku zgody;

– trwa kontynuacja konstrukcji składniowych zdania prostego (werbalnego i nominalnego) oraz zdań złożonych (współrzędnie i podrzędnie), łączonych najpierw bezspójnikowo; następuje rozwój syntaktycznej klasy spójników.

3.3. Kategorie gramatyczne

Język prasłowiański kontynuuje pie. kategorie gramatyczne, wprowadza przy tym różne innowacje.

3.3.1. KATEGORIA RODZAJU

W pie. kategoria rodzaju miała charakter semantyczny (był to tzw. rodzaj naturalny) oraz syntaktyczny (realizowany w związku zgody). Natomiast w psł. ujawniła się tendencja do morfologizacji rodzaju, która polegała na powiązaniu rodzaju z przyrostkiem tematycznym (zob. III.2.1.–2.11.). Najwcześniej ujawniła się w rodzaju nijakim – jego wykładnikami stały się przyrostki *-t-, -s-*, także *-o-, jo-, -n-*; wykładnikami rodzaju żeńskiego stały się przyrostki: *-ū-, -r-, -a-, -ja-*, a męskiego: *-ŭ-, -o-, -jo-*.

3.3.2. KATEGORIA ŻYWOTNOŚCI

W bezpośrednim związku z kategorią rodzaju pozostaje powstająca w epoce psł. kategoria żywotności. Okoliczności jej narodzin były następujące: w pie. rzeczowniki *o*-tematowe, grupujące rzeczowniki rodzaju męskiego, miały w mianowniku zakończenie *-o-s*, natomiast w bierniku *-o-m*. W wyniku procesów fonetycznych (m.in. działania prawa sylaby otwartej i zmian iloczasowych) nastąpiło ujednolicenie obu form przypadkowych – zakończonych teraz *-ъ*. W strukturze zdania oba te przypadki miały do spełnienia ściśle określone ważne funkcje syntaktyczne: mianownik był przypadkiem podmiotu, a biernik – przypadkiem dopełnienia. Zatarcie różnic formalnych między tymi przypadkami utrudniało, a nawet uniemożliwiało pełnienie podstawowych funkcji składniowych w języku o swobodnym szyku wyrazów w zdaniu, zwłaszcza jeśli zawierało ono rzeczowniki męskie żywotne. Zdanie *Moli Pilat Josifъ* jest znaczeniowo niejasne – nie wiadomo bowiem, kto kogo prosi: *Pilat Josifa* czy *Josif Pilata*. Tę dwuznaczność usunięto właśnie w ten sposób, że biernik rzeczowników męskich żywotnych przyjął końcówkę dopełniacza, przy czym w tej funkcji upowszechniła się w scs końcówka *-a*. Występowała ona niezależnie od deklinacji (por. dopełniacz *synu*, ale biernik *syna*). Także w polszczyźnie wykładnikiem żywotności zarówno w dopełniaczu, jak i w bierniku staje się *-a*; wyjątek stanowi do dziś słowo *wołu*.

Zapoczątkowana w języku prasłowiańskim kategoria żywotności przybierała w poszczególnych językach słowiańskich różną postać i różny zakres.

3.3.3. KATEGORIA LICZBY

Podobnie jak w pie., tak i w psł. wykładnikiem kategorii liczby były końcówki przypadkowe. Język prasłowiański kontynuuje trzy liczby: pojedynczą, podwójną i mnogą. Innowacje polegają m.in. na tym, że pewne grupy wyrazów bywają zwyczajowo używane w jednej tylko liczbie, stąd wyrazy typu *plurale tantum*, np. **usta, *vrata,* oraz *singulare tantum*, np.**milostь*. Szczególną grupę wyrazów stanowią tzw. *collectiva*, czyli takie wyrazy, które oznaczały mnogość, ale miały tylko formę liczby pojedynczej, np. **kamenьje* – lp. r.n. (por. **kamy* – lp. r.m. = kamień); **perьje* – lp. r.n. (**pero* – lp. r.n.; por. pol. opozycję (to) *pierze – pióro*).

3.3.4. KATEGORIA PRZYPADKA[227]

W języku pie. było osiem form przypadkowych, natomiast prasłowiańska deklinacja obejmowała tylko siedem przypadków, zaginął bowiem *ablativus*, czyli przypadek oddalenia. Jego funkcje przejął dopełniacz. W większości deklinacji pie. ablativus miał postać równą dopełniaczowi. Takie ujednolicenie końcówek dokonało się w deklinacji *o*-tematowej – psł. dopełniacz przyjął tu końcówkę pie. ablativu *-ōd* (zamiast pierwotnego *-e-so*). Reliktami dawnego ablativu jest zapewne psł. forma **vьčera* 'wczoraj' od **večerъ* 'wieczór' oraz **doma* 'stpol. doma, npol. w domu' od **domъ* 'dom' (z końcówką *-a* wtórnie przeniesioną do tematu na *-ŭ*). Przegląd najważniejszych syntaktycznych funkcji przypadków przedstawia się następująco:

Mianownik przede wszystkim pełnił funkcję ergatywną, określania wykonawcy czynności. Był to przypadek podmiotu działającego, np. scs *Vojьni že vedošę jь* (Mk 15,16) – *Żołnierze tedy zaprowadzili go...*[228]; podmiotu orzekania, np. *Tьma bystъ po vьseji zeml'i* (Mt 27,45) – *Nastała ciemność po wszystkiej ziemi*; a także podmiotu biernego, np. *Tъšta že Simoňa bě odrъžima ogńemь* (Łk 4,38) – *A świekra Szymona zdjęta była gorączką wielką.*

Właściwa funkcja nominatywna występuje w konstrukcjach nazywających typu *glavy jėvang'elija* jako tytuł spisu treści oraz w konstrukcjach orzecznikowych typu *se člověkъ* (J 19,5) – *oto człowiek.*

Wołacz, drugi obok mianownika przypadek niezależny, był formą bezpośredniego zwracania się do rozmówcy, por. np. scs *Otьče! Sъgrěšixъ (...) prěďъ tobojų* (Łk 15,18) – *Ojcze, zgrzeszyłem (...) przed tobą; O żeno! velija jestъ věra tvoja* (Mt 15,28) – *O niewiasto! Wielka jest wiara twoja.*

Dopełniacz pełnił kilka funkcji syntaktycznych:

– przy niektórych czasownikach tworzył formę dopełnienia bliższego, np. *Ovьce moje glasa mojego slušajątъ* (J 10,27) – *Owce moje słuchają głosu mego*;

– zastępował biernik w zdaniach zaprzeczonych, np. *Vlastь imamь* (J 19,10) i *Ne imaši oblasti* (J 19,11) – *Mam moc* i *Nie miałbyś żadnej mocy*;

[227] Rozdział opracowany na podstawie pracy L. Moszyńskiego, *Wstęp do filologii słowiańskiej,* op.cit., s. 218–219.

[228] Ekwiwalenty cytatów scs podajemy za: *Nowy Testament w przekładzie polskim Jakuba Wujka TJ*, Wydanie nowe przejrzane i objaśnione, Wydawnictwo Apostolstwa Modlitwy, Kraków 1948; cytaty w przekładzie Jakuba Wujka są sygnowane skrótem JW.

– wyrażał dopełnienie bliższe po supinum, np. *Pride Marija (...) viděťъ groba* (Mt 28,2) – *Przyszła* Maria (...) *obejrzeć grób*; oraz po rzeczowniku odsłownym, np. *Razdrušenije xraminy toję* (Łk 6,49) – *Stał się upadek tego domu.*

Dopełniacz pełnił także funkcje:

– dzierżawczą, por. *Vъ domu otьca mojego* (J 14,2) – *W domu Ojca mego*;

– przynależnościową, por. *Kamenь otъ dvьrii groba* (Mk 16,4) – *Kamień od drzwi grobowych*[229];

– pochodzeniową, por. *Synove otьca vašego* (Mt 5,45) – (*Abyście byli*) *synami Ojca waszego.*

Dopełniacz cząstkowy rzeczowników niepoliczalnych występuje po czasownikach, np. *Kupimъ brašьna* (Łk 9,13) – *Kupimy żywności*, i po ogólnych rzeczownikach miary, por. *Koliko košь ukruxъ vъzęste* (Mk 8,19) – *Wieleście odnieśli koszów pełnych ułomków*?

Natomiast dopełniacz cząstkowy rzeczowników policzalnych występuje po liczebnikach od pięciu wzwyż, por. *Pętь xlěbъ prělomixъ* (Mk 8,196) – *Gdym pięć chlebów połamał.*

Dopełniacz porównania występował po formie stopnia wyższego przymiotnika, por. *Ne duša li bol'ьši jestъ pištę i tělo odeždę* (Mt 6,25) – *Czyż dusza nie jest ważniejsza niż pokarm, a ciało niźli odzienie?*

Dopełniacz jakościowy dokumentuje fraza: *Člověkъ jeterъ dobra roda* (Łk 19,12) – *Pewien człowiek szlachetnego rodu.*

Celownik to przede wszystkim przypadek dopełnienia dalszego, por. *Zapręti větru i reče moru* (Mt 4,39) – *Zagroził wiatrowi i rzekł morzu.*

Osobliwą konstrukcją był celownik przynależności i pochodzenia, np. *Synъ inočędъ materi svojeji* (Łk 7,12) – *Jedynego syna matki swojej*; *Molite sę ubo gospodinu žętvě* (Mt 9,38) – *Proście tedy Pana żniwa*; *Znamienije Ioně proroku* (Mt 16,4) – *Znak Jonasza proroka.*

Biernik to przypadek dopełnienia bliższego czasowników przechodnich, por. *Prineseši darъ svojь* (Mt 5,23) – *Przyszedłszy, ofiarujesz dar swój*; *Ubědi učeniky vъlěsti vъ korabl'ь* (Mt 14,22) – *Przymusił uczniów, by weszli do łodzi*; *Vrъzi kamenь* (J 8,7) – *Rzuci na nią kamień*; *Obęza strupy* (Łk 10,34) – *Zawiązał rany jego.*

Narzędnik jest: a) przypadkiem narzędzia w konstrukcjach czynnych i b) przypadkiem wykonawcy czynności w konstrukcjach biernych – por.

[229] W nowszych przekładach, np. w przekładzie K. Romaniuka, w przekładzie ekumenicznym: *kamień od wejścia do grobowca.*

ad a) *Tlъky sę kamenijemъ* (Mk 5,5) – *Tłukąc się kamieniami*; *Prъstomъ pisaše na zemi* (J 6,8) – *Pisał palcem po ziemi*; ad b) *Vъzvedenъ bystъ duxomъ vъ pustynją* (Mt 4,1) – *Został zawiedziony na puszczę przez Ducha*; *Vъsěkъ bo ogńemъ pojastъ sę* (Mk 9,49) – *Każdy ogniem będzie posolony* (sic!) (Mk 9,48).

Miejscownik pełnił funkcję dopełnienia bliższego przy niektórych czasownikach z przedrostkiem *pri-*, por. *Kojeji pritъči priložimъ je?; Jako gorušьně zrьně* (Mk 4,30) – *Do jakiego podobieństwa przyrównamy je?; Jak ziarno gorczyczne.*

Miejscownik tworzył konstrukcje lokalizujące w czasie i w przestrzeni, np. *Da ne bądetъ běstvo vaše zimě* (Mt 24,20) – *Aby uciekanie wasze nie było w zimie.*

W powyższym przeglądzie zostały uwzględnione tylko podstawowe funkcje prasłowiańskich form przypadkowych.

3.3.5. PRZYIMKI

Jak wiadomo, w języku praindoeuropejskim przyimków jeszcze nie było, a wszelkie zależności i relacje przestrzenne wyrażały końcówki fleksyjne. Przyimki są kategorią nową, wytworzoną w okresie późniejszym, już po rozpadzie wspólnoty pie. Prasłowiańskie przyimki pochodzą z różnych źródeł, z których dwa są najważniejsze: 1) Wiele przyimków wykazuje ścisły związek genetyczny z przedrostkami (zarówno werbalnymi, jak i imiennymi), por. np. *vъxoditi vъ domъ, doiti do měšta, otiti ot města*; 2) Drugim źródłem przyimków były martwe formy przypadkowe imion, por. np. scs *meždu* miejscownik lpodw. rzeczownika *mežda* 'granica', por. też stpol. *miedzy*, pol. *między*, od rzeczownika *miedza*), *blizъ* (M. lp.), *vъnъ* (B. lp. r.m. od *vъnъ* 'zewnętrzny'). Podobne zjawisko występuje w łac., por. np. *causā* 'dla, z powodu' (rzeczownik w ablatywie), *grātiā* 'dla, z powodu' (rzeczownik w ablatywie), przy czym przyimek *causā* zajmuje postpozycję, a *grātiā* – prepozycję.

Prasłowiańskie przyimki występowały w zasadzie w prepozycji, przed rzeczownikiem, z którym były związane. Oto najważniejsze przyimki prasłowiańskie[230]:

a) łączące się tylko z jednym przypadkiem:
– z dopełniaczem: *bez(ъ), do, iz(ъ), otъ, u*;
– z celownikiem: *kъ*;

[230] Za: L. Moszyński, *Wstęp...*, op.cit., s. 220.

– z biernikiem: *ob* 'za, przez', *vъz* 'w zamian';
– z miejscownikiem: *pri*;

b) łączące się z dwoma przypadkami:
– z dopełniaczem i narzędnikiem: *sъ*, np. *sъ gory, sъ učeniky svojimi*;
– z biernikiem i narzędnikiem: *nadъ*, np. *nadъ ńь, nadъ nami; podъ*, np. *podъ krovъ mojь vъnideši, postavlajotъ jego podъ spodomъ; prědъ *perdъ*, np. *prěd vladyky vedeni bądete, ni pomětaite biserъ vašixъ prědъ svinijami*;
– z biernikiem i miejscownikiem: *na*, np. *na gorą, na gorě*; *vъ*, np. *vъ gorą, vъ gorě*;

c) łączące się z trzema przypadkami:
– z dopełniaczem, biernikiem i narzędnikiem: *za*, np. *pride za utra, jętъ ją za rąką, idi za mъnoją*;
– z celownikiem, biernikiem i miejscownikiem: *po*, np. *po vъsemu gradu, po vъsę dъni, po němъ*.

Nieliczną grupę stanowiły w prasłowiańszczyźnie przyimki postpozycyjne, tzn. występujące po rzeczowniku, do którego się odnoszą. Były to: *radi*, por. np. scs *sego radi* 'dlatego', *izgъnani pravъdy radi* 'wygnani z powodu prawdy', oraz *děl'ě, děl'a* 'dla'; por. też polskie kontynuanty *dziela* (w *Bogurodzicy*): *Twego dziela krzcziczela, boszicze*; oraz *dla* w *togodla* (w *Kazaniach świętokrzyskich)* i późniejsze, prepozycyjne *dlatego*.

3.3.6. KATEGORIA TRYBU

W stosunku do stanu pie. kategoria trybu w języku psł. uległa znacznemu uproszczeniu, i to zarówno ilościowemu (w pie. 4 tryby, w psł. 3 tryby, a ponadto pełny zasób form zachował tylko tryb oznajmujący, natomiast pełny paradygmat form trybu warunkowego miał tylko czasownik *byti*), jak i jakościowemu (zob. IV. 3.3.). Innowacją psł. są analityczne formy wyrażania stosunku mówiącego wobec wypowiadanej treści przez różne drobne wyrazy, zwane wyrazami modalnymi (partykuły, np. *jeda* 'aby nie, czyż', *li* 'czy, lub', *da* 'niech', *ašte i* 'chociaż'; wykrzykniki, np. *o!, uva!* 'hej!').

3.3.7. KATEGORIA CZASU

Kategoria czasu w języku psł. jest kontynuacją stanu pie. O innowacjach prasłowiańskich – zob. IV.3.2.

3.3.8. KATEGORIA OSOBY I LICZBY

Formy osobowe czasownika łączą się z zaimkami osobowymi, przy czym w jęz. pie. do tej grupy należały jedynie zaimki pierwszej i drugiej osoby; funkcję zaimka trzeciej osoby przejął w jęz. psł. zaimek wskazujący *onъ, ona, ono* [zob. III.6.1.].

Końcówka fleksyjna, wyrażająca kategorię osoby, wyraża jednocześnie i kategorię liczby. Na podstawie zabytków języka scs można przypuszczać, że już w psł. zakres stosowania liczby podwójnej był ograniczony [zob. IV.3.1.].

3.3.9. KATEGORIA STRONY

W języku pie. występowały dwie strony: czynna i bierno-zwrotna, tworzone selektywnie od różnych grup czasowników. Język psł. kontynuuje – w zasadzie – ten stan, a wprowadzone zmiany dotyczą powstania form złożonych w stronie bierno-zwrotnej [zob. IV.3.4.].

3.4. Składnia zdania prostego

3.4.1. ZWIĄZEK PODMIOTU Z ORZECZENIEM

Język psł. kontynuuje pie. schemat składniowy podmiotu z orzeczeniem. Podmiot wyrażony rzeczownikiem w mianowniku pozostaje w związku zgody z orzeczeniem w zakresie liczby i rodzaju.

Rodzimą innowacją prasłowiańską było występowanie tzw. podmiotu dopełniaczowego[231]. Pojawia się w trzech wariantach: a) przy orzeczeniu zaprzeczonym, b) przy orzeczeniu oznaczającym brak, ubywanie, c) w konstrukcjach rzeczownika z liczebnikiem.

Ad a) Cz. Bartula stwierdza[232], że użycie form dopełniaczowych w zaprzeczonych zdaniach egzystencjalnych występuje w tekstach scs obok konstrukcji z podmiotem mianownikowym – por. np. *Bolьšę seju inoję zapovědi něstъ* (Mk 12,31; *Kodeks mariański*), obok: *Bolьši seju ina zapovědь něstъ* (*Kodeks Assemaniego*), por. *Nad to niemasz innego większego przykazania* (JW); *Jako isusa ne bystъ tu ni učenikъ jego* (J 6,24, *Kodeks mariański*), obok: *Jako isusъ ne bystъ tu ni učenici jego* (*Kodeks Assemaniego*), por. *Iż tam nie było Jezusa, ani uczniów jego* (JW).

Na podstawie tego trybu dubletów można stwierdzić, że nastąpiła tu swoista gramatykalizacja – opozycja semantyczna *twierdzenie : zaprzeczenie* ulega w pewnym sensie zatarciu na rzecz opozycji formalnej wyrażającej się w ogólnym schemacie *czasownik twierdzący + rzeczownik w mianowniku : czasownik zaprzeczony + rzeczownik w dopełniaczu.* Formy mianownikowe podmiotu przedstawiają stan starszy, a jego utrzymywaniu sprzyjał wzór oryginałów greckich.

Konstrukcje z podmiotem mianownikowym zamiast dopełniaczowym przy orzeczeniu zaprzeczonym poświadczają teksty polskie z XV i XVI, a nawet jeszcze XVII w.; por. np. *W Rafindim nie była woda ku piciu ludzi* (*Biblia królowej Zofii*, Ex 17,1); *Żadne szlachectwo nie jest między złemi, między łotry*[233].

Ad b) Podmiot dopełniaczowy przy orzeczeniu wyrażającym 'brak, przybywanie, ubywanie' pojawia się dopiero w jęz. psł. Obowiązuje tu zasada syntaktycznej współzależności obu członów – podmiotu i orzeczenia. Dopełniacz podmiotowy (genetivus subiectivus) ma tu wyraźne znaczenie partytywne (stoi w opozycji do mianownika podmiotowego wyrażającego całość) – orzeczenie ma również znaczenie partytywne (czynność, stan przebiega pewnymi etapami w czasie). „Oba człony związku wzajemnie się warunkują: dopełniacz wymaga formy 3. os. lp. r.n. pojętej ogólnie, niejako bezosobowo i zastępującej wszystkie trzecie osoby wszystkich liczb (w starszych okresach języków słowiańskich oprócz lp. i mn. także lpodw.), natomiast 3. os. lp. r.n. wymaga formy dopełniacza podmiotu, inaczej mówiąc, konotuje podmiot w dopełniaczu"[234]. Przykłady: *Chlěbъ ne dovьl'etъ imъ* (J 6,7; *Kodeks Assemaniego*), obok *Chlěbi ne dovьlějątъ imъ* (*Ewangeliarz Ostromira*) – *Nie wystarczy chlebów* (= chleba) *dla nich*, *Nie wystarczą chleby* (= nie wystarczy chleb) *dla nich.*

Konstrukcje dopełniaczowe przy czasownikach typu *przybywać, ubywać, brakować* występowały w staropolszczyźnie, nieobce są również polszczyźnie współczesnej, por. *wody przybywa, ubywa // woda przybywa, ubywa; mieszkań przybywa // mieszkania przybywają, pensji wystarcza // pensja wystarcza,* ale tylko: *brakuje chleba, masła, pracy.*

[231] Ten fragment jest opracowany na podstawie pracy Cz. Bartuli, *Z badań nad składnią polską...*, op.cit.

[232] Ibidem, s. 12 i nast.

[233] S. Petrycy, *Przydatki do Etyki Arystotelesowej*, cyt. za: Cz. Bartula, *Z badań nad składnią polską...*, op.cit., s. 15.

[234] Ibidem, s. 21.

Ad c) Podmiot dopełniaczowy kwantytatywny ma postać skupienia, czyli połączenia rzeczownika z liczebnikiem, przysłówkiem liczebnikowym lub innym rzeczownikiem oznaczającym ilość. W jęz. scs konstrukcje tego typu występowały powszechnie, por. np. *Bě že vъ nasъ sedmь bratriją* (Mt 27,25) – *Było u nas siedmiu braci*; *Jadъšichъ že bě chlěby pętь tysąštь mążь* (Mk 6,44) – *Jedzących chleby było pięć tysięcy mężczyzn*. Podobne konstrukcje z dopełniaczowym podmiotem kwantytatywnym znane są od najdawniejszych czasów do dziś wszystkim językom słowiańskim, w tym także polszczyźnie. Innowacja języka polskiego wiąże się z powstaniem kategorii męskoosobowości i niemęskoosobowości. Rzeczowniki niemęskoosobowe w połączeniu z liczebnikami *dwa, trzy, cztery* mają formę mianownika, a orzeczenie – formę 3. os. lmn.; por. *trzy kobiety były*, ale: *trzech panów było*.

3.4.2. SKŁADNIA ZGODY WEDŁUG ZNACZENIA (*CONSTRUCTIO AD SENSUM*) W ZAKRESIE KATEGORII LICZBY

Składnia tego typu polega na tym, że orzeczenie przybiera formę lmn. zamiast lp. ze względu na znaczenie zbiorowe rzeczownika podmiotu występującego w formie lp., jako *collectivum*, np. *bratrija, čeljadь, čędь* 'ludzie', *družina*, także *gradъ* 'mieszczanie', *narodъ*. Por.: *Vъprašaachą że jego družina jemu* (*Kodeks supraski*) *Zapytała go jego drużyna*; *I se vesь gradъ izidą protivo isusovi* (Mt 8,34; *Kodeks mariański*), obok *Vьsь gradъ izide...* (*Kodeks zografski*) *Całe miasto wyszło, Wszyscy mieszkańcy wyszli*. Podobny stan jest w zabytkach staropolskich, a także późniejszych: przy podmiotach – rzeczownikach typu *bracia, księża, czeladź, gród, lud, pogaństwo, państwo, szlachta*, nazwach krajów jak *Ruś, Litwa* orzeczenie występuje w lp. i w lmn., np. *Przecz skrżytało pogaństwo...* (Pfl) i *Przecz skrżytali pogaństwo...* (Ppuł). Zanik składni *ad sensum* wiąże się z rozwojem składni *ad formam* spowodowanym zmianami morfologicznymi i semantycznymi dawnych collectivów, por. *ta bracia, księża idzie/idą → ci bracia, księża idą; to liście leci/lecą → te liście lecą; ten lud idzie/idą → ten lud idzie.*

Składnia *ad sensum* obowiązuje współcześnie w odniesieniu do wyrazów typu *państwo..., wujostwo... przyszli.*

3.4.3. ZDANIA Z ORZECZENIEM SŁOWNO-IMIENNYM I IMIENNYM

Od czasów pie. w funkcji orzeczenia występował czasownik; było to tzw. orzeczenie werbalne. Obok niego występowało też orzeczenie imienne. Miało ono dwa warianty: łącznikowy i bezłącznikowy. Konstrukcja bezłącznikowa, znana już w języku pie., powstawała w ten sposób, że łącznik był zastępowany elementami prozodycznymi, tj. pauzą i intonacją. Podmiot w takich zdaniach był konieczny, a szyk ustabilizowany. Elipsa łącznika była możliwa tylko w czasie teraźniejszym realnym lub w szeroko pojętym czasie ogólnym *praesens universale*. Konstrukcje z orzeczeniem imiennym bezłącznikowym są znane językowi scs, najczęściej są nacechowane stylistycznie (w tekstach psałterzowych) i zgodne z wzorem greckim, por. np. *Bogъ mojь pomoštьnikъ mojь* (*Psałterz synajski* 17.3) – *Bóg mój pomocnik mój* (Ppuł.); *I svęto imę jego* (Łk 1,49) – *I święte imię jego* (JW); *Blaženi milostivi...* (Mt 5,7; *Kodeks zografski*) – *Błogosławieni miłosierni...* (JW; BT).

W staropolszczyźnie takie konstrukcje występowały nierzadko, i to nie tylko w tekstach religijnych, np. *Duch wprawdzie ochoczy, ale ciało mdłe; Błogosławieni cisi, ubodzy...*, ale także świeckich, potocznych, por. fragmenty rot *Jako mój ociec niewinowat*; *Sołtys łupion i zabit.* Przetrwały do dziś w przysłowiach, zwrotach.

W funkcji łącznika sekundarnie mogą wystąpić czasowniki typu *bywać, stać się, zwać się* oraz partykuły *to, oto*.

W języku scs w funkcji orzecznika występował rzeczownik w mianowniku. Normę stanowiły konstrukcje typu: *Jako ioanъ prorokъ bě* (Łk 20,6) – pol. *Że Jan był prorokiem*; *Vy jeste solь zemi* (Mt 5,13) – pol. *Wy jesteście solą ziemi*. Orzecznik w narzędniku zdarza się, lecz bardzo rzadko – jest tu innowacją składniową, wprowadzoną pod wpływem składni dialektów północno-zachodniosłowiańskich.

W historycznym rozwoju polszczyzny ewolucja form orzecznika (mianownik/narzędnik) przedstawia skomplikowany obraz.

3.4.4. ZDANIA BEZPODMIOTOWE

Zdania jednoczłonowe czasownikowe, czyli bezpodmiotowe właściwe, to takie, w których podmiotu nie można bliżej określić, ponieważ sprawca czynności lub nosiciel stanu nie jest znany mówiącemu, np. *Pada. Świta.*,

lub mówiący nie precyzuje podmiotu, np. *Rozpoczęto prace. Stało się.* Orzeczenie czasownikowe zachowuje kategorie czasu, trybu, natomiast nie w pełni wyraża kategorię osoby, liczby i rodzaju.

Pod względem formalno-gramatycznym charakteryzuje się tym, że orzeczenie występuje tylko w formie 3. os. lp. r.n. pojętej bezosobowo, natomiast semantycznie – odnosi się do zdarzeń ogólnych, do zjawisk przyrody, życia psychofizycznego człowieka.

Konstrukcje tego typu, choć rzadkie, występują w tekstach scs, por. *I bystъ, jegda sъkonьča isusъ vьsja slovesa si* (Mt 7,28) – *I stało się, gdy Jezus dokończył tych słów* (JW). W staropolszczyźnie jest ich znacznie więcej – ich użycia są uwarunkowane sytuacyjnie.

Drugą grupę zdań bezpodmiotowych stanowią konstrukcje typu *pisze, pisze się, pisano, napisane jest, piszą.* Orzeczenie wskazuje tu na nieokreślony i uogólniony w różnym stopniu podmiot, nazywający sprawcę czynności lub nosiciela stanu. Konstrukcje te mają genezę prasłowiańską; por. w scs: *pišetъ* (Mt 4,4), *pišetъ bo sę* (*Kodeks supraski* 106,16), *rečeno jestъ* (Mt 5,43).

W języku polskim charakterystycznymi zdaniami bezpodmiotowymi stały się konstrukcje zbudowane z imiesłowów biernych *pisano, napisane jest*, przy czym te imiesłowy uzyskały znaczenie czynne. Z przeprowadzonych badań wynika, że proces aktywizacji imiesłowów biernych w tych funkcjach składniowych sięga epoki prasłowiańskiej[235], choć same konstrukcje składniowe rozwinęły się w pełni dopiero w języku polskim.

3.4.5. MODALNOŚĆ ZDANIOWA

Język psł. kontynuuje stan z poprzedniej epoki. Podstawowymi strukturami semantyczno-syntaktycznymi są zdania oznajmujące, pytające, rozkazujące (żądające i życzące).

Zdania oznajmujące – to najbardziej uniwersalna i najbardziej trwała struktura. Ich wykładnikiem jest forma trybu oznajmującego orzeczenia oraz intonacja wznosząco-opadająca [zob. VI.2.7.].

Zdania pytające – wykładnikami tego typu zdań jest intonacja wznosząca, szyk wyrazów oraz tzw. wyrazy pytajne: niektóre zaimki, partykuły, przysłówki. Są dwa typy zdań pytajnych: 1) zdania pytajne, pytające o uzupełnienie – nadawca chce się dowiedzieć o pewien szczegół, np. o sprawcę czynności, o obiekt, o okoliczności. Zaczynają się one od zaimków, przysłówków pytajnych, np. *kyjь, kotoryjь, jakyjь, jako, kako,* pol. *który, jaki, jak*; 2) zdania pytajne, pytające o rozstrzygnięcie – ich formalnym wykładnikiem była postpozycyjna partykuła *li*, która występowała po najsilniej akcentowanym wyrazie w zdaniu, por. np. *Ty li jesi cěsarь ijudeiskъ?* (Mt 27,11) – pol. *Tyś jest król żydowski?* (JW), *Czy Ty jesteś królem żydowskim?* (BT). W polszczyźnie partykuła *li* stopniowo wychodzi z użycia zastępowana przez *czy*; wzrasta też rola intonacji i szyku wyrazów.

Zdania rozkazujące – w porównaniu z epoką pie. zaznacza się znacznie ich zróżnicowanie pod względem zakresu modalności: *rozkaz – polecenie – życzenie – prośba.* Służą temu zarówno różne środki formalno-gramatyczne, jak i leksykalne. Nadal bardzo ważną rolę odgrywa intonacja zdaniowa. W scs występują formy imperatywu prostego, np. *Bądi volija tvoja* (Mt 26,42), *Bądi že slovo vaše ei, ei i ni, ni* (Mt 5,37), obok konstrukcji opisowych z *da*, np. *Da bądetъ volja tvoja* (Mt 6,10), *Da svętitъ sę imę tvoje* (Mt 6,9). W jęz. stpol. tę funkcję pełniły partykuły *ać, niechać, niechaj, niech.*

3.5. Składnia zdania złożonego

Zdania złożone w psł. charakteryzują się bogactwem konstrukcji syntaktycznych. Odnosi się to do języka mówionego, głównie jednak do najstarszego słowiańskiego języka pisanego. W obu bowiem odmianach języka widać np. wpływy obce. Pierwsi tłumacze z jednej strony dostosowywali istniejące struktury języka mówionego do potrzeb przekładu, z drugiej natomiast – ulegając wpływom stylistyczno-składniowym oryginałów greckich – wzbogacali składnię scs nowymi środkami syntaktycznymi[236].

3.5.1. ZDANIA ZŁOŻONE WSPÓŁRZĘDNIE

Są one dziedzictwem pie. i mają zasięg ogólnosłowiański. Występują powszechnie w najstarszych zabytkach. Mogą wyrażać stosunek syntaktyczny: łączny, rozłączny, przeciwstawny i wynikowy.

[235] Por. Cz. Bartula, *Z badań nad składnią...*, op.cit., s. 73 oraz T. Brajerski, *Geneza orzeczeń typu /z/jedzono i /wy/pito*, „Język Polski" 1979, s. 84–98.

[236] Zob. tu: Cz. Bartula, *Elementy prasłowiańskie zdania złożonego w języku staro-cerkiewno-słowiańskim* [w:] *Z polskich studiów slawistycznych*, seria 4: *Językoznawstwo*, Warszawa 1972, s. 5–12.

1. Zdania łączne

Z formalnego punktu widzenia można wydzielić dwa typy:

a) bezspójnikowe – polegające na szeregowaniu zdań, powiązanych prozodycznie (np. pauza, intonacja zdaniowa);

b) spójnikowe – połączone wskaźnikami *i* oraz *a* (przy czym prymarną funkcją tego spójnika jest wyrażanie stosunku przeciwstawnego); w zdaniach zaprzeczonych występowały: *ne..., ni...* (pol. nie..., nie...), *ni..., ni...* (pol. nie..., ani...), *ne tъkъmo... nъ i...* (pol. nie tylko..., lecz także...; nie tylko..., lecz i...).

2. Zdania rozłączne

Formalnymi wykładnikami relacji rozłączności były spójniki *...li...; ...li..., li...; ...ili...* W ich funkcji występują w języku polskim *lub, albo, czy...*

3. Zdania przeciwstawne

Prasłowiańskimi wskaźnikami zespolenia w zdaniach złożonych współrzędnie przeciwstawnych były: *...a...; ...ali...; ...i...*, a w zdaniach zaprzeczonych również: *ne..., nъ; ne... nъ tъkъmo.* Język polski kontynuuje *a; lecz...*

4. Zdania wynikowe

Charakterystycznymi dla tego typu zdań spójnikami były: *...bo; ...ilo..., sego radi* 'dlatego' oraz *těmьže.* Tę funkcję spełniają w polszczyźnie *bo, bowiem, albowiem,* w stpol. również *togodla* i *przeto.*

3.5.2. ZDANIA ZŁOŻONE PODRZĘDNIE

Hipotaksa, znana już językowi pie., uległa w psł. wyraźnemu rozwojowi. Do rozbudowywania struktur składniowych tego typu i do ich zróżnicowania stylistycznego w scs przyczyniła się świadoma praca tłumaczy oraz wpływy wzoru greckiego. W języku scs jest poświadczona obecność następujących konstrukcji hipotaktycznych:

1. Zdania podmiotowe – zawierające wskaźniki zespolenia *iže, jaže, ježe* oraz *jako* 'że', dial. *da* 'aby, żeby';

2. Zdania dopełniaczowe – zawierające spójniki: *jegože, kъto, čьto, kyjь, kъde; jako,* dial. *da*;

3. Zdania przydawkowe – zawierające wskaźniki zespolenia *jiže, jaže, ježe; jakъ, jaka, kyjь, kotoryjь, jegda;* oraz *jako*;

4. Zdania okolicznikowe – wielu typów, w ich strukturze większą rolę odgrywają leksykalne wskaźniki zespolenia, por.:

– *kъde, kądu* – zdanie podrzędne okolicznikowe miejsca;
– *jegda, vъnegda* 'gdy', *prěžde* – zdanie podrzędne okolicznikowe czasu;
– *jakože, jakože... tako* – zdanie okolicznikowe sposobu i porównania;
– *pone(že), zane(že)* 'ponieważ, bo' – zdanie okolicznikowe przyczynowe;
– *jako, jakože, da* – zdanie okolicznikowe skutkowe;
– *da* (przy przeczeniu: *da ne*) 'aby' – zdanie okolicznikowe celowe;
– *ašte||ješte, ašte bi, ašte li, ašte bo* – zdanie okolicznikowe warunkowe;
– *ašte, cě, ace, cě i* 'acz, aczkolwiek, chociaż' – zdanie okolicznikowe przyzwalające.

Z podanego ogólnego przeglądu wskaźników zespolenia tworzących konstrukcje hipotaktyczne wynika, że były one wielofunkcyjne, a ich zasób dość ograniczony. Przyjmuje się, że ważną rolę odgrywała intonacja zdaniowa.

3.6. Literackie konstrukcje syntaktyczne[237]

Odrębnego omówienia wymagają literackie konstrukcje syntaktyczne. Powstały one pod wpływem składni greckiej. Należą tu dativus absolutus, dativus cum infinitivo, nominativus cum infinitivo, accusativus cum infinitivo.

3.6.1. Dativus absolutus – jest to konstrukcja imiesłowowa zastępująca zdanie poboczne najczęściej czasowe, np. *Sъšedъšu že jemu sъ gory vъ sledъ jego idą narodi mnozi* (Mt 8,1) – *A gdy zstąpił z góry, szły za nim wielkie rzesze*; *Sъpęštemъ že člověkomъ pride vragъ jego* (Mt 13,25) – *A gdy ludzie spali, przyszedł nieprzyjaciel jego.*

3.6.2. Dativus cum infinitivo – jest to taka konstrukcja zdania pobocznego, w której agens jest wyrażony w celowniku a orzeczenie ma postać bezokolicznika, por. *Podobajetъ bo simъ prěžde byti* (Łk 21,9) – *Potrzeba, aby to wpierw się stało*; *Dastъ jimb vlastъ čędomъ božijemъ byti* (J 1,12) – *Dał im moc, aby się stali synami Bożymi.*

3.6.3. Nominativus cum infinitivo i accusativus cum infinitivo – konstrukcje te zastępują zdanie przedmiotowe po słowach mówienia (*verba*

[237] Por. L. Moszyński, *Wstęp...*, op.cit., s. 297.

dicendi et sentiendi), por. *Къто ubo техъ трьjь iskrьńьjь мьnitъ ti sę byti* (Łk 10,36) – *Któryż z tych trzech zdaje ci się być bliźnim*; *Kogo mę glagol'ątь člověci byti* (Mk 8,27) – *Kim ludzie być mnie powiadają?* (JW); (nowsze: *Za kogo mnie ludzie uważają* – BT).

4. EPOKA PRZEDPIŚMIENNA JĘZYKA POLSKIEGO

4.1. Wyznaczanie granic czasowych epoki

Początek samodzielnego rozwoju etnicznego języka polskiego datujemy umownie na drugą połowę X w., łącząc ten fakt z powstaniem polskiej państwowości oraz z przyjęciem chrześcijaństwa [zob. I.3.1., 3.2.].

Ze względu na kryterium filologiczne wyodrębniamy w historii języka polskiego dwie epoki: epokę przedpiśmienną – do 1136 r., oraz – trwającą do dziś – epokę piśmienną[238]. Umowną granicę chronologiczną między tymi dwoma epokami wyznacza data prawdopodobnego sporządzenia tzw. *Bulli gnieźnieńskiej*, urzędowego – oczywiście w języku łacińskim sporządzonego – dokumentu stolicy apostolskiej, w którym zostały zapisane autentyczne polskie nazwy własne [zob. I.3.3.2.1.]. Duży zasób (ponad 400) nazw miejscowych i nazwisk jest bardzo pomocny w odtwarzaniu polskiego systemu fonologicznego i morfologicznego. Niestety, nie dostarcza on żadnych informacji o składni XII-wiecznej polszczyzny.

Dlatego też z syntaktycznego punktu widzenia ze wszech miar zasadne będzie przesunięcie granicy chronologicznej doby przedpiśmiennej do czasów wystąpienia dostatecznie bogatych i zróżnicowanych stylistycznie tekstów ciągłych zapisanych w języku polskim, czyli na przełom XIII i XIV w.

4.2. Składnia polszczyzny epoki przedpiśmiennej

Z. Klemensiewicz stwierdza, że wobec zupełnego niemal braku tekstów pisanych nie można nawet pokusić się choćby o najbardziej szkicową cha-

[238] Z. Klemensiewicz wydziela te dwie epoki w obrębie doby staropolskiej, por. *Historia języka polskiego*, Warszawa 1974, s. 15–174; zwłaszcza rozdział zatytułowany *Podział na doby*, s. 31.

rakterystykę tendencji rozwojowych w systemie składniowym polszczyzny tej doby. Stwierdza on również, że zapewne „podstawowe konstrukcje w obrębie zdania pojedynczego oraz główne typy zdania złożonego weszły do polszczyzny jako dziedzictwo wyniesione jeszcze ze wspólnoty indoeuropejskiej. Ale poza te najogólniejsze przypuszczenia nie da się wyjść"[239].

Inaczej tę epokę postrzega F. Sławski: „Ostatnie badania E. Ostrowskiej obaliły definitywnie mit o ubóstwie kulturalnym średniowiecznej polszczyzny. Najstarsze polskie zabytki, jak *Bogurodzica* (sięgająca najprawdopodobniej XI w.) i *Kazania świętokrzyskie* (XIII–XIV w.), okazały się – każde w swoim rodzaju – arcydziełami, udowadniającymi, że w Polsce XI–XIII w. istniała niemała kultura literacka [podkreślenie nasze – KDK. i StD.]. Z zabytków późniejszych dorównuje im tylko najpiękniejsza pieśń XV w. *Żale Matki Boskiej* (*Posłuchajcie bracia miła*). Autor *Bogurodzicy* był pierwszym bardzo utalentowanym wielkim artystą polskim, tworzącym co najmniej cztery wieki przed Janem Kochanowskim. Wszystkie wspomniane utwory – przy pozorach prostoty – okazały się arcydziełami kunsztu literackiego. Nie ma żadnej podstawy do kwestionowania oryginalności tych zabytków, nacechowanych talentem poetyckim, wielką twórczością artystyczną"[240].

Uwzględniając perspektywę ewolucji systemu składniowego języka prasłowiańskiego oraz perspektywę rozwoju składni polszczyzny doby piśmiennej, możemy przyjąć istnienie następujących tendencji rozwojowych pierwszej, przedpiśmiennej epoki języka polskiego:

1) Kontynuację stanu prasłowiańskiego, która przejawia się m.in. w zachowaniu podstawowych struktur zdania prostego, wszystkich typów znaczeniowych i formalnych zdania złożonego, funkcjonowaniu związków rządu i zgody, ukształtowaniu podstawowych części zdania, tj.: podmiotu, orzeczenia, dopełnienia, okolicznika i przydawki, wielofunkcyjności wskaźników zespolenia. Paralelny rozwój tych konstrukcji syntaktycznych potwierdza również materiał staroczeski, staroruski, staro-cerkiewno-słowiański[241];

2) Wprowadzanie polskich innowacji; zdaniem Cz. Bartuli należą tu np. konstrukcje podmiotu dopełniaczowego, zwłaszcza po przeczeniu, konstrukcja orzecznika rzeczownego w narzędniku, bezpodmiotowe konstrukcje na *-no, -to* (typ *jedzono, pito*), niektóre podtypy modalne zdania rozkazującego[242]; a także konstrukcje z imiesłowami przysłówkowymi współczesnymi i uprzednimi;

3) Oprócz niewątpliwego dziedzictwa psł. oraz nowych innowacyjnych tendencji na kształt systemu syntaktycznego polszczyzny epoki przedpiśmiennej w widoczny sposób wpływały inne języki, a przede wszystkim język łaciński i język czeski. Te wpływy były widoczne głównie w tekstach sakralnych, w modlitwach (por. np. szyk przydawki zaimkowej *Ojcze nasz* – na wzór *Pater noster* wobec rodzimej konstrukcji *w nasza sirca, Zdrowa Maria, Bogurodzica dziewica... Maria* – mianownik w funkcji wołacza, jak *Ave Maria*). Nie ulega bowiem wątpliwości, że Kościół realizował swoją misję ewangelizacyjną m.in. przez upowszechnianie w języku ojczystym podstawowych modlitw i ich poetyckich parafraz;

4) Można też przyjąć, że choć w dobie przedpiśmiennej nie było różnicy między językiem pisanym a mówionym, a nawet – jak twierdzi K. Pisarkowa[243] – nie było jej jeszcze w okresie najdawniejszych zabytków, to już zaczęły się ujawniać odmiany funkcjonalne języka mówionego (potoczna, poetycka, sakralna, ludowa).

Jest bowiem rzeczą oczywistą, że działania czynników zewnętrznojęzykowych, takich jak budowanie państwowości, a przede wszystkim wchodzenie w świat kultury chrześcijańskiej wymuszały taki rozwój języka polskiego, który gwarantował jego funkcjonalną sprawność w nowych warunkach.

Podstawowe różnice między składnią stpol. a składnią śrpol. rejestruje rozdział następny [zob. VII.1.,2.,3.,4.1.,5.1.].

4.3. Kształtowanie się polskiej pisowni i interpunkcji a składnia

Badanie składni historycznej jest – jak wiadomo – możliwe tylko na podstawie tekstów pisanych. Dlatego też warto kilka słów poświęcić początkom polskiej grafii i interpunkcji.

[239] Z. Klemensiewicz, *Historia języka...*, op.cit., s. 27.

[240] F. Sławski, *Języki słowiańskie* [w:] L. Bednarczuk (red.), *Języki indoeuropejskie*, t. II, op.cit., s. 917.

[241] Cz. Bartula, *Z badań nad składnią...*, op.cit., s. 81.

[242] Ibidem, s. 82.

[243] „Składnia zabytków ukazuje brak alternatywy: pisane : mówione" – K. Pisarkowa, *Historia składni...*, op.cit., s. 144.

Polszczyzna przez dłuższy czas występowała tylko w formie mówionej. Pismo jest zawsze wtórne w stosunku do mowy i w przeciwieństwie do jej naturalnego charakteru ma wymiar cywilizacyjny. Nie było takiej potrzeby, by Polacy musieli wymyślać swój alfabet od początku, tworzyć pismo od nowa. Przyjmując chrześcijaństwo w rycie rzymskim, wchodzili jednocześnie w świat zachodnioeuropejski, którego wykładnikiem kulturowym, cywilizacyjnym był m.in. alfabet łaciński, tzw. łacinka. Późniejszej ekspansji różnych państw europejskich na tereny obu Ameryk, Afrykę, Australię, a także Azję towarzyszyło rozprzestrzenianie się łacinki (por. np. nowy alfabet wietnamski).

W idealnym modelu zapisu każdemu fonemowi powinien odpowiadać odrębny grafem. Taki model w pewnym stopniu realizuje pisownia fonetyczna. Pierwsze zapisy polskich wyrazów były dalekie od tego, ponieważ najbardziej charakterystyczne dla polszczyzny fonemy nie miały swojej graficznej reprezentacji. Dostosowywanie alfabetu łacińskiego do potrzeb języka polskiego polegało na zwiększeniu liczby grafemów przez łączenie istniejących liter (dwuznaki, trójznaki, sporadyczne czwórznaki) bądź też ich graficzną modyfikację (znaki diakrytyczne) [zob. I.3.4.].

Pochodzące z wieków IX, X, XI pierwsze zapisy pojedynczych wyrazów rodzimych [zob. I.3.3.1.] były dokonywane jeszcze w całości alfabetem łacińskim. Analiza zapisów polskich tekstów z późniejszych wieków daje możliwość prześledzenia procesu rodzimego systemu fonetycznego oraz wprowadzania własnych rozwiązań graficznych, co w konsekwencji doprowadziło do powstania polskiej ortografii. Jej trwałe podstawy zostały zbudowane dopiero w końcu XVI w.

Ważnym składnikiem pisowni tekstów ciągłych jest interpunkcja. Staropolskie znaki przestankowe sygnalizowały pauzy różnej długości, pełniące różne funkcje retoryczne. Retoryczność staropolskich znaków interpunkcyjnych wywodzi się z tradycji starożytnej. Początkowo była to kropka, jeśli sytuowana u góry wiersza, to sygnalizowała przerwę dłuższą, w środku wiersza – pauzę średnią, u dołu wiersza – przestanek krótki. Ten system jest dobrze zachowany w Pfl i BZ. Nie stosowano wielkich liter w nazwach własnych. Natomiast inicjalne duże litery zaczynały większe partie tekstu, pełniły więc funkcję dzielenia go na odcinki intonacyjno-treściowe (por. rękopis *Legendy o św. Aleksym*). Wraz z rozwojem drukarstwa zwiększała się liczba znaków interpunkcyjnych i różnicowały się ich funkcje.

W XVI-wiecznych drukach występują: kropka, dwukropek, przecinek, pytajnik, nawias[244].

Znaki interpunkcyjne tworzyły system, były ściśle związane z treścią i formą wypowiedzi, a dla odbiorcy stanowiły czytelną instrukcję odautorską, jak tekst powinien być wygłaszany.

Stosowano skróty, najpierw w zapisie imion świętych, tzw. *nomina sacra* (jest to związane z tradycją hebrajską, Żydzi bowiem w obawie przed profanacją nie pisali imienia Boga w całości), a później skracano także inne wyrazy. Zawierały one pierwszą literę i końcówkę oraz tzw. tytłę, czyli nadpisany znak skrócenia.

Ewolucja polskiej interpunkcji miała następujący kierunek: 1) intonacyjna (retoryczna) → 2) intonacyjno-gramatyczna → 3) gramatyczna.

Początkowo pisano gęsim lub pawim piórem na pergaminie (do XV w.), np. BZ, Ppuł., a na papierze już od XIV w., np. *Wielkopolskie roty sądowe.* Pierwszą polską książką drukowaną był *Raj duszny* wydany w 1513 r. w drukarni Floriana Unglera.

[244] Więcej na ten temat zob. J. Godyń, *Interpunkcja staropolska – uwagi historyka języka na marginesie tzw. sejmowego wydania „Trenów" Jana Kochanowskiego* [w:] *Studia historyczno-językowe. Wybór problemów i przegląd metod badawczych z zakresu historii języka polskiego*, Wrocław 1986, s. 37–54.

VII. SKŁADNIOWO-STYLISTYCZNY ROZWÓJ LITERACKIEJ POLSZCZYZNY OGÓLNEJ (XVI–XX W.)

1. CZYNNIKI SPRAWCZE I UWARUNKOWANIA EWOLUCJI

Proces kształtowania się polskiego języka literackiego był długotrwały i przebiegał w trzech etapach. Syntetyczne wnioski na ten temat przedstawiają się następująco:

1. polski język literacki, rozumiany jako ponadregionalna pisana odmiana polszczyzny podlegająca działaniom normatywistycznym, nie znajdował podstaw kulturowych przed wiekiem XIII;

2. awans kulturowy Polski i ożywienie intelektualne w ośrodkach ówczesnej kultury wysokiej w XIII w. wytworzyło zapotrzebowanie polskich elit umysłowych na piśmiennictwo w języku polskim i stworzyło społeczną podstawę zaczątków polskiego języka literackiego;

3. pod koniec XIV w. rejestrujemy w zabytkach polskojęzycznych wyniki działalności normotwórczej, mającej na celu stabilizowanie pierwszych ponadregionalnych norm językowych, a zatem możemy mówić – w odniesieniu do tego okresu – o pierwszej fazie kształtowania się polskiego języka literackiego;

4. drugą fazę tego procesu stanowi wiek XV, w którym rzecznikiem tej odmiany polszczyzny stał się stan szlachecki i nastąpił znaczny rozwój piśmiennictwa w języku polskim;

5. o rozwiniętym polskim języku literackim, mającym zasięg ogólnopaństwowy, możemy mówić w odniesieniu do 2. połowy XVI w. (trzecia faza), co wiąże się z renesansowym przełomem w kulturze, polityce i religii oraz ukształtowaniem się nowożytnego pojęcia państwa polskiego i narodu polskiego, rozumianego wówczas jako stan szlachecki[245].

[245] Szerzej na ten temat zob.: Z. Klemensiewicz, *Historia języka polskiego*, Warszawa 1974; T. Milewski, *Główne etapy rozwoju polskiego języka literackiego* [w:] *Z zagadnień językoznawstwa*

Język literacki to język ogólny, pisany, kodyfikowany. Należy zatem przyjąć, że język ogólny (ponadregionalny, ogólnopaństwowy, ogólnonarodowy) na ziemiach polskich w okresie staropolskim (X/XI–XV/XVI w.) nie mógł wykształcić się w mowie. W okresie staropolskim etniczno-plemienne dialekty przekształciły się w odmianie mówionej w ujednolicające się regiolekty, ale nie w ponadregionalny kod ogólny. Działo się tak dlatego, że nie było *de facto* potrzeby stałej ponadregionalnej komunikacji mówionej, nie było również ku temu środków technicznych, a międzyregionalne kontakty doraźne mogły bez przeszkód zachodzić w związku z niewielkimi różnicami regiolektów.

W tej sytuacji jedynym racjonalnym rozwiązaniem jest przyjęcie, że katalizatorem, który spowodował powstanie języka ogólnego, było pismo. Rodzima, słowiańska cywilizacja w protopaństwach plemiennych oraz za pierwszych Piastów pisma nie znała. Była to sytuacja odmienna niż w wyżej zorganizowanych cywilizacjach zachodnioeuropejskich. Pismo przyszło do nas jako narzędzie integracji wspólnoty komunikacyjnej na usługach centralnej władzy państwowej i hierarchii religijnej, najpierw w tekstach łacińskich (X–XII w.), a następnie w tekstach polskich (XIII–XV w.). W miarę postępowania tej integracji wytwarzał się ogólny język pisany – literacki, który podlegał procesom unifikacji i standaryzacji (kodyfikacji). Oba te procesy w swym zasadniczym kształcie dokonały się ostatecznie w wieku XVI.

Taki – chronologiczny i jakościowy – rozwój czynników sprawczych ma określone konsekwencje dla ewolucji składniowo-stylistycznej warstwy literackiej polszczyzny ogólnej. Rozwój tej warstwy łączy się ściśle z kształtowaniem się zasobu tekstów ciągłych. Jeśli chodzi o mówioną (oralną) odmianę języka, to – bez wątpienia – teksty ciągłe licznie występowały w okresie staropolskim, stanowiąc podstawę komunikacji językowej. Jeśli natomiast chodzi o pisaną (graficzną) odmianę polszczyzny, to najwcześniejsze teksty ciągłe zachowały się z wieku XIII, a znaczący ich wzrost

ogólnego i historycznego, Warszawa 1969, s. 377–413; W. Kuraszkiewicz, *Pochodzenie polskiego języka literackiego* [w:] *Polski język literacki. Studia nad historią i strukturą*, Poznań 1986, s. 42–50; Z. Stieber, *Udział poszczególnych dialektów w formowaniu polskiego języka literackiego* [w:] *Świat językowy Słowian*, Warszawa 1974, s. 272–293; M. Szymczak, *Udział Mazowsza w kształtowaniu się polskiego języka literackiego* [w:] *Z polskich studiów slawistycznych*, seria IV: *Językoznawstwo*, Warszawa 1972, s. 333–338; B. Walczak, *Zarys dziejów języka polskiego*, Poznań 1995; S. Borawski, *Wprowadzenie do historii języka polskiego. Zagadnienia historiozoficzne*, Warszawa 2000; St. Dubisz, *Pochodzenie i rozwój polskiego języka literackiego* [w:] *Język – Historia – Kultura* (*wykłady, studia, analizy*), Warszawa 2002, s. 191–211.

ilościowy przypada na wiek XV. Dopiero wiek XVI upowszechnia pisaną komunikację w języku polskim w odniesieniu do tekstów formułowanych przez warstwę wykształconą i średnio wykształconą. Kultura Odrodzenia i Baroku bardzo rozwija gatunkowo publiczne formy pisanej komunikacji językowej, dlatego też właśnie na okres średniopolski *ex definitione* musi przypadać faza intensywnego rozwoju składniowo-stylistycznej warstwy polszczyzny literackiej – ogólnej, pisanej, kodyfikowanej[246].

Dwa podstawowe typy konstruowania wypowiedzeń: składnia parataktyczna (parataksa) i składnia hipotaktyczna (hipotaksa) są genetycznie i funkcjonalnie związane z dwoma podstawowymi odmianami języka: mówioną i pisaną – „(...) składnia parataktyczna jest znamieniem języka potocznego, a także gwar. (...) Niewątpliwie hipotaksę cechuje bardziej wnikliwe wycieniowanie stosunków logicznych między zdaniami. Z tych też powodów w składni staropolskiej, zwłaszcza w tekstach oryginalnych formujących luźniejsze związki międzyzdaniowe, jest przewaga parataksy lub nieścisłych bezspójnikowych zdań parataktyczno-hipotaktycznych"[247]. Parataksa jest zatem oznaką (wyznacznikiem) oralności wypowiedzi, a hipotaksa – oznaką graficzności wypowiedzi. W związku z tym to właśnie na okres średniopolski (nie staropolski) musiała przypadać faza intensywnego rozwoju składniowo-stylistycznej warstwy ogólnej literackiej polszczyzny, w tym bowiem okresie stopniowo następuje dominacja komunikacji pisanej w publicznych kontaktach językowych.

W ewolucji języka poszczególne warstwy jego systemu rozwijają się w określonym następstwie chronologicznym od warstw najprostszych do warstw najbardziej skomplikowanych. „O ile fonetyka i morfologia doznały głębokich zmian, o tyle budowa zdania niewiele się zmieniła od stanu praindoeuropejskiego, prasłowiańskiego do epoki starszej, a nawet nowoczesnej języków słowiańskich"[248]. Znajduje to wyraźne odzwierciedlenie w dziejach polszczyzny.

Na okres staropolski (X/XI–XV/XVI w.) przypada faza licznych zmian podsystemu fonetycznego i fonologicznego, dokonuje się również zasadniczy przełom we fleksji (od kryteriów formalnych do kryteriów semantycznych), wzrasta znacznie zasób środków leksykalnych i słowotwórczych.

[246] Zob. uwagi dotyczące periodyzacji dziejów komunikacji językowej w obrębie polskiej wspólnoty komunikatywnej [w:] St. Dubisz, *Język – Historia – Kultura...*, op.cit., s. 23–24.

[247] S. Rospond, *Gramatyka historyczna języka polskiego*, Warszawa 1973, s. 331–332.

[248] A. Meillet, *Le slave comun*, Paris 1934, s. 538 – cyt. za: S. Rospond, op.cit., s. 320.

Inaczej jest ze składnią. Jak stwierdza K. Pisarkowa, podstawowy kształt zdania polskiego był gotowy w XIV w. i był wynikiem dziedzictwa schematów struktury syntaktycznej z okresu przedpolskiego (psł., pie.). Natomiast dalszy intensywny rozwój zarówno w zakresie struktury związku głównego, jak i w zakresie struktury zdania złożonego przypada dopiero na okres średniopolski (XVI–XVIII w.)[249]. Wcześniej nie było ani konieczności (potrzeb, bodźców) komunikacyjnych, ani środków materialnych (technicznych). I jedno, i drugie wytworzyło pismo oraz rozwój gatunków pisanej odmiany polszczyzny, a wcześniejsze przemiany fonologiczne, morfologiczne i leksykalne umożliwiły uruchomienie potencjału podsystemu składniowego języka polskiego.

To swego rodzaju „opóźnienie" ewolucji składni wobec innych strukturalnych warstw języka wynika również z uwarunkowań natury wewnętrznojęzykowej. Podsystem składniowy to struktura tzw. długiego trwania. Zmiany w nim dokonują się stale, ale bardzo powoli, niezauważalnie. Na ogół w ciągu 100 lat nie zachodzą zmiany modeli syntaktycznych, choć mogą być dostrzegalne zmiany rekcji, łączliwości gramatyczno-leksykalnej oraz sposobów spożytkowywania systemu w różnych odmianach komunikatywno-stylowych języka[250]. To również tłumaczy, dlaczego zintensyfikowanie przemian podsystemu składniowego następuje nie od samego – konwencjonalnie przyjmowanego – początku rozwoju polszczyzny (2. połowa X w.), lecz od momentu, w którym system języka musiał sprostać zwiększającym się potrzebom komunikacyjnym jego użytkowników. Nastąpiło to wtedy, gdy polska wspólnota komunikatywna osiągnęła odpowiedni poziom spoistości socjolingwistycznej. Fazę tę wyznacza przełom XV i XVI w.

[249] Por. K. Pisarkowa, *Historia składni języka polskiego*, Wrocław 1984, s. 62–65, 222–245.

[250] Por. E. Jędrzejko, *Składnia wobec przemian kulturowych i komunikacyjnych: innowacje i eksperymenty* [w:] St. Dubisz, S. Gajda (red.), *Polszczyzna XX wieku. Ewolucja i perspektywy rozwoju*, Warszawa 2001, s. 113–114.

2. GŁÓWNE KIERUNKI ROZWOJU I CEZURY PERIODYZACYJNE

Zdanie staropolskie realizuje schemat struktury syntaktycznej odziedziczony z okresu przedpolskiego (← psł. ← pie.):

P(odmiot) ← P(rzydawka) ← O(rzeczenie) ↔ D(opełnienie), np.

Ojcowie.....naszy.....zwiastowali.....nam[251].

Dalszy intensywny rozwój następuje w dwóch kierunkach:

a) ustabilizowania schematu struktury zdania o dwuczłonowym związku głównym: P(odmiot) + O(rzeczenie);

b) odchodzenia od konstrukcji kondensujących w sobie liczne i skomplikowane funkcje znaczeniowe na rzecz konstrukcji prostszych, w których suma wykładników formalnych daje linearny wyrazisty obraz funkcji znaczeniowych.

Ewolucja warstwy składniowej polszczyzny będzie w tym wypadku prowadziła do przebiegających przez kilka wieków dwóch ciągów zmian: analityzacji toku składniowego i semantyzacji struktur syntaktycznych.

W okresie staropolskim krystalizują się m.in. schematy syntaktyczne negacji i orzecznika w orzeczeniu imiennym, które w okresach późniejszych będą podlegały dalszym zmianom:

a) negacja: *nie jest* + M., np. *Nie był człowiek, jeż to działał siemię; Nie bądź jako koń a muł, w jichże nie jest rozum; Nie jest zbawienie jej w jego gospodzie,*

[251] Zob. S. Rospond, op.cit., s. 319. Przykłady wypowiedzeń i fraz podaję za następującymi opracowaniami: I. Bajerowa, *Kształtowanie się systemu polskiego języka literackiego w XVIII wieku*, Wrocław 1964; –, *Polski język ogólny XIX wieku. Stan i ewolucja*, t. III: *Składnia. Synteza*, Katowice 2000; D. Buttler, *Innowacje składniowe współczesnej polszczyzny*, Warszawa 1976; St. Dubisz, *Język – Historia – Kultura...*, op.cit.; E. Jędrzejko, *Składnia wobec przemian kulturowych...*, op.cit.; Z. Klemensiewicz, *Historia języka polskiego*, op.cit.; Z. Klemensiewicz, T. Lehr-Spławiński, S. Urbańczyk, *Gramatyka historyczna...*, op.cit.; K. Pisarkowa, *Historia składni...*, op.cit.; S. Rospond, *Gramatyka historyczna...*, op.cit.

b) orzecznik rzeczownikowy (zaimkowy) i przymiotnikowy w M., np. *Pomocnik jeś mój ty; Słodki jest gospodzin; Teć to krol jeść miłościwiejszy; Prawe jest słowo gospodnowe.*

Jak już zaznaczono, w składni staropolskiej przeważają wypowiedzenia złożone parataktyczne i bezspójnikowe zdania parataktyczno-hipotaktyczne; dominują zatem luźniejsze związki międzyzdaniowe. Przy tym trzeba zarazem podkreślić, że z okresu przedpolskiego język polski odziedziczył wszystkie znaczeniowe i formalne typy zdania złożonego, jednakże zakres użycia konstrukcji hipotaktycznych był znacznie ograniczony.

Towarzyszyła temu wielofunkcyjność staropolskich wskaźników zespolenia, zarówno parataktycznych, jak i hipotaktycznych – por. przykładowo:

a – 1) międzyskładnikowa funkcja łączna: *Otrzymali zbawienie a królestwo niebieskie*; 2) współrzędne łączne: *Jenże wyszedw w potkanie przyjaciela swego, pokłonił się a pocałował jego*; 3) przeciwstawne: *Bo zna Bog drogę prawych a droga złośnych zaginie*; 4) wynikowe: *Postawię oblicze me przeciwko wam, a padać będziecie przed nieprzyjacielmi waszymi*; 5) włączne: *Uczyń sobie noże kamienne a obrzeż wtore syny izraelskie*; 6) dopełnieniowe (sporadycznie): *Wiecie a samem od siebie nie przyszedł*; 7) czasowe (sporadycznie): *Co wam pomoże taka wielka tłuszcza, a wy leżycie porażeni*; 8) przy imiesłowowym równoważniku zdania: *Umarł a nie mają płodu.*

co, coż, coby, czsoż, czsokole, czsożkoli, cożci – 1) podmiotowe: *Wszystko pojdzie a będzie obrocono na wielką pociechę waszą, cokolwiek się jedno stanie i złego, i dobrego nad wami*; 2) dopełnieniowe: *Świadczymy, co Piotr żałował*; 3) przydawkowe: *Jacieśm wasz Bog, coż jeśm ci ja was z teto ziemie Egipta wywiodł*; 4) celowe: *A tako więc tamo Jozef swemu osłowi i wołkowi jest był jasły uczynił, coż być je on był nakarmił*; 5) przyczynowe: *Ale co ociec miłosierdzia (...) nigdy nie przestanie ucieszać nędznych (...) tegodla posłał k niemu anioła*; 6) skutkowe: *Wtoreć on (jest) w odzieniu ubogi był (...) jego (miła) matuchna (Maryja) takoć jest ona w tento czas uboga była, iż ci (iżeć) ona nijednego kożuszka nie miała (ć go) jest (ona) była, (a to) coż ci by ji ona przed zimnem była przykryła*; 7) orzecznikowe: *Takiż się mróz zrobił, co niemogli wytrwać.*

S. Rospond podkreśla, że w języku staropolskim liczba parataktycznych wskaźników zespolenia była mniejsza (20) niż wskaźników hipotaktycznych (43), jednakże cechą charakterystyczną jest ich wielofunkcyjność prowadząca nawet do tego, że niektóre ważne wskaźniki zespolenia są i parataktyczne, i hipotaktyczne, np. *lub(o), aza.* „Im dalej wstecz, tym większa była płynność związków międzyzdaniowych. Słowem słabsza determinacja syntaktyczna, mniejsza precyzja. Tym się też tłumaczy dość znaczna w języku staropolskim ilość połączeń bezspójnikowych podrzędnych"[252].

Rozgraniczenie parataksy i hipotaksy to proces długotrwały: „(...) zdania współrzędnie złożone (parataksa) występują w olbrzymiej większości języków świata, natomiast zdania złożone podrzędnie (hipotaksa) są formacją nowszą, ograniczoną tylko do niektórych języków, ale obecnie wyraźnie rozpowszechniającą się, ekspansywną. Zdań podrzędnie złożonych brak prawie zupełnie w językach Indian amerykańskich, w starych językach uraloałtajskich i wielu innych. Zdania te rozwinęły się natomiast niezmiernie bogato w 1. tysiącleciu p.n.e. w grece, potem w łacinie i w językach indoeuropejskich nowożytnej Europy (...)"[253].

Jak już wyżej zaznaczono, w staropolszczyźnie granica między parataksą a hipotaksą była dość płynna. Ich rozgraniczanie będzie się odbywało systematycznie, ale stopniowo i powoli w wyniku ewolucji wskaźników zespolenia. Można tu wyróżnić cztery kierunki przekształceń:

a) wycofywanie wskaźników nazbyt wielofunkcyjnych lub ograniczanie ich funkcji do jednej, np. *jeśli* [dopełnieniowe, czasowe, warunkowe] → *jeśli* [warunkowe]; *gdy* [przydawkowe, czasowe, sposobowe, przyczynowe, warunkowe, przyzwolenia] → *gdy* [czasowe];

b) wycofywanie wskaźników archaicznych, wychodzących z użycia, np. *jen, jenże, kako, kaki, aliż*;

c) odnawianie wskaźników poprzez ich łączenie z partykułami *-ć, -ż, -by, -li, -koli*, np. *co, coż, cożci, coby; jeśli, jeśliby; iże, iżby, iżeby; gdy, gdyż, gdaż; kędy, kędykoli, kądkoli, kędykolwiek; pak, pakli, pakliby, paknięli; iżeć, tedyć, aleć, abyć*;

d) odnawianie wskaźników poprzez łączenie ich z innymi, np. *a jenak, a lepak, a wdy; ale wszak, ale owszem, ale zasię; a przez toć, a takież ci, a też ci.*

Ewolucja wskaźników zespolenia zachodzi przez cały okres średniopolski (XVI–XVIII w.), a wraz z nią postępuje doskonalenie się składni zdań złożonych podrzędnie i współrzędnie.

Zasygnalizowane pokrótce zmiany pozwalają na zaznaczenie dwóch cezur periodyzacyjnych w dziejach podsystemu składniowego polszczyzny.

[252] S. Rospond, op.cit., s. 330 (por. także s. 322–329).
[253] T. Milewski, *Językoznawstwo*, Warszawa 1969, s. 246.

Te cezury to przełom XV i XVI w. oraz przełom XVIII i XIX w., obie zbieżne z klasyczną periodyzacją dziejów języka polskiego wprowadzoną przez Z. Klemensiewicza[254]. W wypadku składni wyraźnie zaznacza je intensyfikacja procesów analityzacji toku składniowego i semantyzacji struktur syntaktycznych oraz zachodzenie zasadniczej fazy rozgraniczania parataksy od hipotaksy i doskonalenia składni hipotaktycznej. Wszystko to bowiem przypada na okres średniopolski (XVI–XVIII w.), który – z tego punktu widzenia – należy uznać za główny etap ewolucji polskiej składni.

Wyodrębniające się cezury periodyzacyjne znajdują także motywację w dominujących cechach komunikacyjno-stylowych tekstów trzech okresów: staropolskiego, średniopolskiego i nowopolskiego. W tym kontekście składnię pisanych tekstów staropolskich należy określić jako **oralną**, tzn. niemającą jeszcze wykształconych tych cech systemowych i tekstowych, które odróżniają wypowiedź pisaną (graficzną) od mówionej (oralnej), i odzwierciedlającą w tekście pisanym przede wszystkim cechy składniowe wypowiedzi mówionej.

Według K. Pisarkowej „Przyczyną dodatkową wrażenia, że większość zmian składniowych w zakresie budowy związku głównego dzieje się w czasie od XVI do XVIII wieku, jest prawdopodobnie fakt, że właśnie pod koniec w. XVIII na język zaczynają działać hamujące siły ustalanej, uznawanej normy. Doprowadza ona do wykształconego właśnie chyba na dobre w XIX w. rozdziału między wersją mówioną a pisaną języka"[255]. W tym kontekście składnię pisanych tekstów średniopolskich należy określić jako **oralno-graficzną**, tj. odzwierciedlającą ścieranie się dwóch komunikacyjno-stylowych rejestrów syntaktycznych – charakterystycznego dla wypowiedzi mówionej i charakterystycznego dla wypowiedzi pisanej *sensu stricto*, mającego wyznaczniki m.in. w uporządkowaniu wyrazów w zdaniu według kryterium logiczno-semantycznego oraz w rygorze struktury syntaktycznej zdań hipotaktycznych.

Wykształcenie się jednolitych reguł budowania zdania złożonego pisanego, zasadniczo odmiennego od zdania złożonego mówionego, jest ostatecznym wyznacznikiem zakończenia procesu strukturyzacji podsystemu składniowego. „Ta nowa organizacja składni powoduje, że składnia końca XIX wieku ma już zupełnie inny charakter niż składnia wieków uprzednich. Jej cechą strukturalną (czyli zasadą organizującą) staje się (...) gramatyczność, tzn. budowę zdania wyznaczają w niej głównie gramatyczne stosunki między częściami zdania. Składnia starszego typu opierała się częściowo na innych zasadach, a mianowicie: na zasadzie psychologicznej, tzn. doraźnych skojarzeń psychicznych między myślowymi odpowiednikami części zdania („mowa jest obrazem myśli" – powiada Kopczyński...), oraz na zasadzie pragmatycznej, tj. użyteczności, ale w mówieniu"[256].

W tym kontekście składnię pisanych tekstów nowopolskich należy określić jako **graficzną**, tj. podporządkowaną normom języka pisanego, oficjalnego, wyraźnie zróżnicowanego w stosunku do norm języka mówionego, nieoficjalnego (potocznego).

[254] Zob. Z. Klemensiewicz, op.cit., s. 31 i nast.; por. St. Dubisz, op.cit., s. 17–21.
[255] K. Pisarkowa, op.cit., s. 65.
[256] I. Bajerowa, *Polski język ogólny XIX wiek...*, op.cit., s. 143.

3. DWA NURTY STYLISTYCZNO-SKŁADNIOWE

Według Z. Klemensiewicza – a potwierdzają to także studia K. Pisarkowej oraz I. Bajerowej – w tekstach pisanych okresu średniopolskiego wyraźnie zaznaczają się dwa nurty, jeśli chodzi o sposób spożytkowywania środków stylistyczno-składniowych[257].

Pierwszy z nich wywodzi się ze stylistyki tekstów staropolskich, wiąże się z oralnym stylem kolokwialnym, cechuje go rodzimość, potoczność i rubaszność. Z różną intensywnością przejawia się w tekstach całego okresu średniopolskiego (XVI–XVIII w.), choć ostatecznie charakteryzuje go regresywność. Wyznaczniki tekstowe tego nurtu są następujące:

– konstrukcje *nominativus pendens*, polegające na tym, że na plan pierwszy w M. jest wysuwany ten składnik zdania, który jest przedmiotem zainteresowania (myśli, ekspresji) piszącego, nie zaś ten, który jest podmiotem gramatycznym;
– znaczny udział parataksy;
– orzeczenie w lmn. przy podmiocie zbiorowym (*constructio ad sensum*);
– szyk orzeczenia na końcu zdania;
– duża liczba zdań bezpodmiotowych oraz z podmiotem osobowym uogólnionym;
– duża liczba orzecznikowych równoważników zdania z opuszczoną formą słowa posiłkowego;
– konstrukcje skrótowe, włączane jako zestawienia lub nawiązania w strukturę innych zdań;
– konstrukcje anakolutowe;

[257] Zob. Z. Klemensiewicz, op.cit., s. 425; K. Pisarkowa, op.cit., s. 62–65; I. Bajerowa, *Kształtowanie się systemu...*, op.cit., s. 125–131.

– bezokolicznik w funkcji rozkazującej;
– wielość wskaźników zespolenia o nieuściślonej funkcji;
– wielofunkcyjność poszczególnych wskaźników zespolenia;
– mieszanie mowy niezależnej z zależną.

Wszystko to prowadziło niejednokrotnie do niezrozumiałości wypowiedzi; powodowało jej nieharmonijność stylistyczną, dysonanse stylistyczne, zawikłanie (nielinearność) toku składniowego; było przyczyną nadmiernej dynamiczności i ekspresywności tekstu. Przykłady realizacji tekstowej tego nurtu znajdujemy m.in. w twórczości sowizdrzalskiej, praktycznych poradnikach, kalendarzach, apoftegmatach, także w figlikach i fraszkach.

Drugi nurt stylistyczno-składniowy jest wytworem piśmiennictwa renesansowego, wiąże się z wzorami klasycznymi. Konstytuuje ten nurt nowy pisany styl książkowy, jest nurtem progresywnym, który w XIX w. doprowadzi do zróżnicowania normy wypowiedzi pisanych i mówionych (graficznych i oralnych). Jego tekstowe wyznaczniki są następujące:

– wyraźna segmentacja tekstu na wypowiedzenia;
– oszczędność i wystarczalność środków językowych;
– linearny układ składników wypowiedzenia;
– gramatyczność podmiotu;
– przesuwanie szyku orzeczenia do środka zdania;
– umiejętne stosowanie parataksy i hipotaksy;
– celowe stosowanie imiesłowowych równoważników zdania;
– staranne zewnętrzne (ponadzdaniowe) nawiązania wypowiedzeń w obrębie tekstu;
– staranny dobór sfunkcjonalizowanych wskaźników zespolenia (spójników, zaimków względnych, partykuł);
– oddzielanie mowy niezależnej i zależnej.

Wszystkie te zabiegi miały zapewnić zrozumiałość wypowiedzi, zharmonizowanie formy pisanej ze składniową strukturą tekstu; przejrzystość, żywość i potoczystość stylu oraz eurytmiczność i eufoniczność tekstu. Przykłady realizacji tego nurtu dają się zauważyć w tekstach wierszowanych XVI w., z których upowszechnia się on także w tekstach prozatorskich.

Jest rzeczą zrozumiałą – w świetle uwag wcześniejszych [zob. VII.1., 2.] – że oba te nurty występują w okresie średniopolskim we wzajemnym uwikłaniu, jest też faktem, że nie w tym okresie oba zostały zapoczątkowane i nie w tym okresie kończy się ich żywotność. Nie jest również tak, że w którymkolwiek okresie dziejów polszczyzny i piśmiennictwa w języ-

ku polskim któryś z tych nurtów występował jako jedyny. Śledzić możemy natomiast ich uwarunkowania, wzajemne relacje zakresu występowania i fazy dominacji jednego z nich nad drugim.

Trzeba zarazem podkreślić, że oba te nurty reprezentują pozycje biegunowe skali zróżnicowania stylistycznego tekstów. Można zatem przyjąć, że nurt pierwszy – potoczny, oralny, rodzimy – jest odpowiednikiem stylu niskiego w klasyfikacji Demostenesa i Cycerona, natomiast nurt drugi – książkowy, graficzny, klasyczny – odpowiednikiem stylu wysokiego (poważnego). Między nimi pozostaje cała sfera gatunków wypowiedzi należących do stylu średniego (pośredniego)[258].

Jak zatem przedstawiają się fazy rozwoju obu tak rozumianych nurtów stylistyczno-składniowych w dziejach polszczyzny.

„Dwa style patronują początkom polskiego piśmiennictwa: hymniczny i retoryczny, styl poezji i styl wymowy, przy czym retoryka zdaje się przenikać na wskroś ten pierwszy. Style te, zaświadczone w najstarszych utworach: w pieśni *Bogurodzica* i w *Kazaniach świętokrzyskich*, odznaczają się wielką kunsztownością struktury wypowiedzi. W odróżnieniu od późniejszych dzieł średniowiecza pisanych po polsku, bardziej przystępnych, o kształtach językowych nie tak wypielęgnowanych, dwa najstarsze zachowane polskie teksty mieszczą się w innej sferze oddziaływania stylistycznego'[259].

Bogurodzica i *Kazania świętokrzyskie* to bez wątpienia teksty o stylistyce wysokiej, składni książkowej i kunsztownej. Biegun drugi – o dominacji stylistyki niskiej, składni potocznej, oralnej – reprezentują przykładowo takie zabytki polszczyzny, jak *Kazania gnieźnieńskie, Pieśń o Wiklefie, Satyra na leniwych chłopów, Wiersz o zachowaniu się przy stole, Pieśń o zabiciu Andrzeja Tęczyńskiego*; przewagę oralności i potoczności można zauważyć w *Rozmowie mistrza Polikarpa ze śmiercią*, ich obecność w *Żalach Matki Bożej pod krzyżem*.

Ten nurt stylistyczny odzwierciedla również warstwa składniowa najstarszych polskich apokryfów: *Żywota św. Błażeja, Rozmyślania przemyskiego o żywocie Pana Jezu Krysta* i *Historii Trzech Króli*. Łącznie zatem, jeśli uwzględnimy reprezentatywną listę staropolskich tekstów pisanych, to możemy bez obawy popełnienia błędu przychylić się do tezy Z. Klemensiewicza, że „Niewątpliwie najsłabiej przedstawia się strona syntaktyczna. (...) Strona składniowo-kompozycyjna wypowiedzi ma, jak widać, wiele niedostatków. (...) W swej podstawie, mianowicie potocznej postaci mówionej, była ona raczej uboga, przyziemna, konkretna (...)"[260]. W odniesieniu zatem do zasobu znanych nam pisanych tekstów staropolskich należy przyjąć, że nurtem stylistyczno-składniowym, który dominował, był nurt potoczny, oralny, kolokwialny.

W wieku XVI wzajemne relacje obu nurtów zaczynają się zmieniać. Co prawda w 1. połowie tego stulecia większy zakres tekstowy obsługuje jeszcze nurt staropolski, ale zaznaczają się już przykłady bardziej rygorystycznego podejścia do tekstu pisanego. Bez wątpienia potoczną, oralną proweniencję ma warstwa stylistyczno-składniowa *Żywota Ezopa Fryga...* pióra Biernata z Lublina, podobną charakterystykę należy odnieść do składni tekstów autorstwa Mikołaja Reja oraz XVI-wiecznych apokryfów, które – w większości – zachowują staropolską kolokwialność, por. np. *Sprawa chędoga o Męce Pańskiej, Ewangelia Nikodema, Rozmyślanie dominikańskie, Historia o Chwalebnym Zmartwychwstaniu Pańskim* Mikołaja z Wilkowiecka. Również tzw. romanse XVI wieku (np. o Aleksandrze Wielkim) należą do grupy tekstów, które realizują tę tendencję w warstwie stylistyczno-składniowej. „Refleks późnego średniowiecza odbił się także na piśmiennictwie Złotego Wieku. Z początkiem tego okresu wraz z rozwojem drukarstwa w Polsce zaczęto wydawać drukiem w Krakowie różne fabularne opowieści, które J. Krzyżanowski nazwał »romansami«, odróżniając je od powieści rozumianych w sensie nowożytnym. (...) Niektóre z tych romansów tylko chronologicznie mieszczą się w obrębie epoki renesansu – są one i z ducha, i z języka typowymi produktami kultury średniowiecza. (...) Styl językowy romansów szesnastowiecznych rażąco odbija od innych typów polskiej prozy renesansowej, politycznej, moralistycznej, naukowej, które były – jak pisze J. Rytel – przeniknięte wzorcami retorycznymi"[261].

Owa retoryczność prozy renesansowej polega przede wszystkim na stosowaniu składni periodycznej o rozbudowanych, wielokrotnie zaszufladkowanych konstrukcjach, na zaczątkach tendencji do nominalizacji składni (choć w dalszym ciągu wyraźnie przeważa składnia werbalna, podobnie

[258] Por. St. Dubisz, *Język i polityka. Szkice z historii stylu retorycznego*, Warszawa 1992, s. 17 i nast.
[259] T. Skubalanka, *Historyczna stylistyka języka polskiego. Przekroje*, Wrocław 1984, s. 28.
[260] Z. Klemensiewicz, op.cit., s. 141–142.
[261] T. Skubalanka, op.cit., s. 44, 47; por. J. Krzyżanowski, *Romans polski wieku XVI*, Lublin 1934; J. Krzyżanowski (oprac.), *Proza polska wczesnego renesansu 1510–1550*, Warszawa 1954; J. Rytel, *Z problematyki gatunków literackich w prozie staropolskiej* [w:] K. Budzyk, J. Hrabák (red.), *Studia z dawnej literatury czeskiej, słowackiej i polskiej*, Warszawa 1963.

jak w tekstach staropolskich), na eksponowaniu hipotaksy wewnątrzzdaniowej i jej przewadze nad hipotaksą międzyzdaniową[262].

Te cechy warstwy składniowej prezentują jednak dopiero teksty powstałe w 2. połowie XVI w. i w 1. połowie XVII w. Chodzi tu o utwory i pisma Stanisława Orzechowskiego, Marcina Kromera, Jana Kochanowskiego, Piotra Skargi, w których – w części dzięki składni łacińskiej – zaznaczają się wszystkie cechy nurtu książkowego, pisanego, klasycznego. W tych tekstach widać dążenie do jasności i ładu konstrukcji syntaktycznych, podporządkowanych zasadom logicznego myślenia, które jest wzbogacane o zretoryzowane zabiegi mające na celu misterność układów syntaktycznych w zespołach ponadzdaniowych – por. np.:

„Zjachaliście się w imię Pańskie na opatrywanie niebezpieczności Koronnych, abyście to, co się do upadku nachyliło, podparli; co się skaziło, naprawili; co się zraniło, zleczyli; co się rozwiązało, spoili; i jako głowy ludu, braciej i członków waszych, jako stróżowie śpiących i wodzowie nieumiejętnych, i świece ciemnych, i ojcowie dzieci prostych, o ich dobrym i spokojnym obmyślali"[263].

W 2. połowie XVII w. zaczyna znowu w większym zakresie dochodzić do głosu stylistyczno-składniowy nurt potoczno-oralny, oczywiście w nowej – niestaropolskiej postaci. Przyczyniła się do tego i konceptualna, zawikłana stylistyka Baroku, i retoryka elokucyjna nastawiona na szokowanie (nie – przekonywanie) audytorium, i demokratyzacja języka powodująca obniżenie poziomu kultury praktyki językowej, i obniżenie poziomu nauczania w ówczesnych kolegiach (szkołach średnich), i wreszcie sarmacka obyczajowość czerpiąca podstawy z niższych złóż subkultury szlacheckiej. Jak ujmuje to Z. Klemensiewicz, sytuacja taka powoduje rozluźnienie dyscypliny zdaniotwórczej, redundancję treści, wzrost liczby konstrukcji o niejasnej budowie syntaktycznej, nadmierną indywidualizację i okazjonalność struktur składniowych, liczne inwersje i dysjunkcje pozostające w sprzeczności z logicznością wykładu treści. Nurt ten odgrywa także pierwszoplanową rolę w XVIII w.

„Zaryzykować można twierdzenie, że żaden dział języka pisanego XVIII w. (zwłaszcza w I połowie) nie był tak zbliżony do języka mówionego jak właśnie składnia. Jest to więc składnia swobodna, składnia mniej więcej wiernie oddająca tok mowy żywej i naturalny tok myślenia. Można do niej zastosować trafne określenia Konecznej, charakteryzującej składnię *Pamiętników* Paska: «porządek gramatyczny jeszcze nie zapanował całkowicie nad porządkiem rzeczowym, jak to się stało we współczesnym języku polskim (...) badając ten język odczuwamy nieustannie ścisłą zależność syntaktycznych form wysłowienia od realnej treści stanowiącej przedmiot narracji»"[264].

Biorąc za podstawę cytowane opracowanie autorstwa I. Bajerowej, można zestawić następujący rejestr cech charakteryzujących oralne właściwości składni tekstów pisanych w XVIII w.:

- interpunkcja intonacyjna;
- dobór podmiotu ze względu na relacje treściowe, nie gramatyczne – do rangi podmiotu awansuje ten desygnat, który piszącemu wydaje się najważniejszy, zatem zostaje wysunięty na początek zdania w formie mianownika (nawet po przeczeniu);
- anakoluty, elipsy, powtórzenia, przekładnie – rezultat swobody w konstruowaniu wypowiedzenia;
- mniej precyzyjnie wyrażany związek główny zdania: podmiot ← orzeczenie, częsta jednoczłonowość związku głównego;
- mniej precyzyjnie wyrażane związki poboczne w zdaniu, znaczna liczba związków pobocznych wyrażanych syntetycznie (kauzatywnie) – regres w procesie analityzacji toku składniowego i semantyzacji składni;
- mniej precyzyjnie wyrażane związki międzyzdaniowe:
- zdarza się brak wskaźników zespolenia,
- mniejsza wyrazistość niektórych wskaźników zespolenia, które są wspólnofunkcyjne,
- występowanie zdań anaforycznych,
- względna samodzielność predykatywna imiesłowowych równoważników zdania.

Reforma systemu edukacyjnego, zapoczątkowana przez Stanisława Konarskiego w 1740 r. (założenie Collegium Nobilium) i przeprowadzona przez Komisję Edukacji Narodowej w latach 1773–1783, spowodowała przywrócenie prymarnej pozycji nurtowi polegającemu na stosowaniu

[262] Szerzej na ten temat zob. A. Wierzbicka, *System składniowo-stylistyczny prozy polskiego Renesansu*, Warszawa 1966.

[263] P. Skarga, *Kazanie pierwsze – Na początku Sejmu przy mszy sejmowej* [w:] *Kazania sejmowe i Wzywanie do pokuty*, oprac. M. Korolko, Warszawa 1985, s. 1.

[264] I. Bajerowa, op.cit., s. 125; por. H. Koneczna, *O budowie zdania Imć Pana Paskowego słów kilkoro*, „Poradnik Językowy" 1957, s. 210, 212.

składni książkowej, literackiej, skodyfikowanej, kontynuującej zalecenia poetyki stylu klasycznego, cyceroniańskiego, wysokiego. Wiąże się to z wykrystalizowaniem się i oddaleniem od siebie w epoce Oświecenia norm dwóch podstawowych odmian polszczyzny ogólnej – mówionej, potocznej, niskiej oraz pisanej, oficjalnej, wysokiej. Presja tych norm doprowadzi w ciągu XIX w. do wyraźnego rozdziału w składni między mową a pismem (mimo kolejnej próby ich integracji w okresie romantyzmu).

Wtedy to – zdaniem K. Pisarkowej – utrwalają się rejestry normatywne faktów nietolerowanych (niepoprawnych) w tekście pisanym i uznawanych za charakterystyczne wyłącznie dla tekstów pisanych.

Do tych pierwszych zaliczano:
- nieregularnie skorelowane zestawienia względne,
- antycypacje podmiotu lub dopełnienia,
- brak właściwej koordynacji między zdaniem głównym a podrzędnym (typ: *Kto chce psa uderzyć, łatwo kij znaleźć*),
- kontaminacje mowy niezależnej z zależną.

Za te drugie uznawano przede wszystkim:
- konstrukcje *accusativus cum infinitivo* (w XIX w. już wychodzące z użycia),
- imiesłowowe równoważniki zdania, uzależnione składniowo od zdań nadrzędnych przez tożsamość podmiotu, i pozbawione wcześniejszej samodzielności predykatywnej[265].

Utrwalone normy i podziały w składni XIX-wiecznej polszczyzny znajdują kontynuację w 1. połowie XX w. Zachodzą także dalsze zróżnicowania między parataksą i hipotaksą oraz dalsza specjalizacja funkcjonalna wskaźników zespolenia – zwłaszcza w pisanej odmianie języka.

Swego rodzaju *novum* wobec paradygmatów ustabilizowanych w XIX w. jest powrót do składni oralno-potocznej w niektórych tekstach prozatorskich literatury pięknej. Dzieje się tak przykładowo w utworach Zegadłowicza, Uniłowskiego, Andrzejewskiego, Białoszewskiego, Myśliwskiego w związku ze zmianami kodu artystycznego polszczyzny, prowadzącymi do polifonii językowej, stylizacyjności tekstu, upowszechniania techniki potoku świadomości itp.

Literatura jest – jak się okazuje – swego rodzaju laboratorium językowym, ponieważ w 2. połowie XX w. coraz częściej w tekstach pisanych

[265] Por. K. Pisarkowa, op.cit., s. 253–254.

(prasowych, artystycznych, dydaktycznych, utylitarnych) daje się zauważyć w warstwie stylistyczno-składniowej skłonność do odchodzenia od norm składni pisanej na rzecz składni polszczyzny obiegowej (mówionej potocznej). Dzieje się tak w wyniku socjolingwistycznych przemian polszczyzny w ostatnim trzydziestoleciu XX w.[266]

Z przedstawionych rozważań wynika, że w dziejach polszczyzny pisanej przez cały okres jej rozwoju były obecne oba nurty stylistyczno-składniowe: polegający na potoczności, oralności, kolokwialności oraz polegający na książkowości, graficzności, oficjalności. Dominacja jednego bądź drugiego z nich była w poszczególnych okresach historii języka polskiego uzależniona od pozycji kultury niskiej i kultury wysokiej, z którymi te nurty pozostają w ścisłym związku.

Tabela 63

Nurt 1. Potoczność, oralność, kolokwialność	Okresy w dziejach języka polskiego	Nurt 2. Książkowość, graficzność, oficjalność
----------	Okres staropolski	----------
++++++++++++	X–XII w.	++++
	XIII–XV w.	
	Okres średniopolski	
++++++++++++	1. połowa XVI w.	++++++++++++++
	2. połowa XVI w.	++++++++++++++
	1. połowa XVII w.	++++++++++++++
++++++++++++	2. połowa XVII w.	
++++++++++++	1. połowa XVIII w.	
++++++++++++	2. połowa XVIII w.	++++++++++++++
	Okres nowopolski i najnowsze dzieje języka polskiego	
++++++++++++	1. połowa XIX w.	++++++++++++
	2. połowa XIX w.	++++++++++++
	1. połowa XX w.	++++++++++++
++++++++++++	2. połowa XX w.	++++++++++++

[266] Por. St. Dubisz, *Rozwój współczesnej polszczyzny*, „Przegląd Humanistyczny" 1995, nr 5, s. 69–88; –, *Probabilistyka lingwistyczna, czyli o rozwoju polszczyzny w XXI wieku* [w:] S. Krzemień-Ojak, B. Nowowiejski (red.), *Przyszłość języka*, Białystok 2001, s. 45–64; J. Mazur, *Tendencje rozwojowe współczesnego języka polskiego*, „Annales Universitatis Mariae Curie-Skłodowska", vol. XVIII, sectio FF, Lublin 2000, s. 177–189.

4. EWOLUCJA SYSTEMU SKŁADNIOWEGO LITERACKIEJ POLSZCZYZNY OGÓLNEJ. PROCESY I TENDENCJE ROZWOJOWE

Dotychczasowe rozważania [por. VII.2., 3.] pozwalają na ujęcie składniowo-stylistycznego rozwoju literackiej polszczyzny ogólnej w czterech okresach, które wydzielają się w wyniku nakładania się ogólnych tendencji rozwojowych systemu językowego polszczyzny (i periodyzacji z tego wynikającej) oraz faz rozwoju dwóch nurtów stylistyczno-składniowych polszczyzny literackiej. Zaznaczają się tu następujące okresy:

1. XVI w. – 1. połowa XVII w.;
2. 2. połowa XVII w. – XVIII w.;
3. XIX w.;
4. XX w.

Metodologicznie niniejszy opis opiera się na teorii strukturalnej interpretacji historii języka I. Bajerowej, które to ujęcie zostało nieco zmodyfikowane na potrzeby tego opracowania[267]. Przyjmuje się zatem, że ewolucja systemu składniowego jest podporządkowana czterem tendencjom rozwojowym, którymi są:

1. kompletowanie składników systemu – kompletacja;
2. różnicowanie pod względem formalnym i semantycznym składników systemu – repartycja;
3. upraszczanie i usuwanie redundantnych składników systemu – ekonomizacja;

[267] Zob. I. Bajerowa, *Strukturalna interpretacja historii języka*, „Język Polski" 1969, z. 2, s. 81–103; por. również cytowane już wcześniej inne opracowania tej badaczki oraz K. Długosz-Kurczabowa, St. Dubisz, *Gramatyka historyczna języka polskiego*, Warszawa 2001, s. 15–16, 76–78 i in. (a także odpowiednie fragmenty tej edycji).

4. awansowanie (ekspresywne i stylistyczne) składników systemu w procesie komunikacji językowej – nobilitacja.

Całość ewolucji systemu składniowego jest ujęta w ciągi 10 głównych procesów (zmian ogólnych), którym są podporządkowane zmiany szczegółowe. Główne procesy ewolucyjne są następujące:

1. Strukturyzacja wypowiedzenia – kształtowanie się modeli syntaktycznych;
2. Nominalizacja toku składniowego;
3. Analityzacja toku składniowego;
4. Modalizacja toku składniowego;
5. Parentetyzacja toku składniowego;
6. Modyfikacje rekcji, połączeń leksykalno-składniowych;
7. Skrócenia struktur składniowych (elipsy, skróty, anakoluty);
8. Zapożyczenia z języków obcych;
9. Przekształcenia wskaźników zespolenia;
10. Wariantyzacja stylowa.

4.1. Okres 1. (XVI w. – 1. połowa XVII w.)

4.1.1. GŁÓWNE PROCESY EWOLUCYJNE I ZMIANY SZCZEGÓŁOWE

[1.] Strukturyzacja wypowiedzenia – kształtowanie się modeli syntaktycznych

[1.1.] Formowanie się przypadka orzecznika (stałe wahania od okresu psł.):

Rzeczowny: XV/XVI w. – M.
XVI–XVIII w. – M./N.
XVIII/XIX w. – N.

Przymiotny: 1. połowa XVI w. – M.
2. połowa XVI w. – XVIII w. – N.
XIX w. – M.

(kompletacja, repartycja)

[1.2.] Ewolucja związku zgody w związku głównym

– zgoda realnoznaczeniowa od okresu stpol. do XVIII w. włącznie:
– podmiot zbiorowy → orzeczenie w lmn., np. *Tako lud boży przez anieła wycięższtwo odzirżeli; Szlachta poszli*;
– podmiot mający formę zestawienia liczebnikowo-rzeczownikowego

→ orzeczenie w lmn., np. *Tako ona siła złych duchów jęli wołać ku Jezusowi; Dwóch starszych synów brali nauki.*
(repartycja)
[1.3.] Zgoda realnoznaczeniowa w konstrukcjach typu *pan(i)* + 2. os., np. *Waćpanna dziś byłaś w kościele; Waćpan grzecznyś kawaler*, mających od XVI do XVIII w. charakter honoryfikatywny (grzecznościowo-godnościowy).
(repartycja, nobilitacja)
[1.4.] Zastępstwo funkcji słowotwórczej przez kazualną w przydawce posesywnej: wyrażana od okresu psł. za pomocą przymiotnika dzierżawczego z sufiksami *-ovъ, -inъ* zaczyna być w XVI w. zastępowana przez D., który precyzyjniej oddaje relację posesywności, np. *słowa Nehemiaszowa → słowa Nehemiasza.*
(kompletacja, repartycja)
[1.5.] Rywalizacja D. i B. w dopełnieniu: stpol. dopełnienie w D. → śrpol. D./B. → npol. B. (na przełomie XIX i XX w. wchodzą tu także C. i N.).
(ekonomizacja, repartycja)
[1.6.] Zanik M. w negacji (XVI w.), np.:
stpol. – *Jako to świadczymy, iże nie była i* ***jedna umowa*** (tu M.);
przejściowe – *Nie ma być w sądzie ani* ***łaska przyjacielska****, ani* ***nienawiść****, ani* ***bojaźni*** *jedno jednego Boga mają przed oczyma mieć* (tu M. i D.);
nowe – *Nie masz czym i* ***kotki*** *z kąta wywabić;* ***Czeladnika żadnego*** *nie masz, nie było* ***go*** *komu oddać* (tu już: *nie masz* + D.).
(repartycja)
[1.7.] Ewolucja schematu negacji w zdaniu prostym:
stpol. – *nie ma* + M.;
XVI w. – *nie maż → nie masz* + D.;
koniec XVII w. – *nie ma* + D., np. *Nie ma go doma.*
(kompletacja, repartycja)
[1.8.] Funkcjonowanie konstrukcji biernych z *się* z podmiotem nieagentywnym, np. *Nim* ***te pieniądze, które się*** *w Warszawie od Moskwy* ***odbierać będą, poślą ci...; Transportowały się*** *prowianty...;* ***Przedały się różne księgi.***
Konstrukcje te funkcjonują od XV w. jako bierne, w XIX w. staną się zdaniami bezpodmiotowymi.
(kompletacja)
[1.9.] Początek rozwoju zdań bezpodmiotowych z orzeczeniem w 3. os. lp. (XVI w.) i 2. os. lp. (XVII w.) trybu oznajmującego, np. *Wyjechawszy na targ, wszystko* ***najdzie kupić****; Różnych rzeczy dziwnych* ***napatrzy się*** *na dnie morskim; Złemu* ***nie wygodzisz.***

Zdania tego typu w starannym języku literackim wychodzą z użycia w XIX w., w języku potocznym występują do dziś – por. np. *Chleba nie kupi(sz); Słońca nie uświadczy(sz); W gazecie pisze.*
(kompletacja, repartycja)
[1.10.] Syntetyczne kazualne formy okolicznika, np.:
– okolicznik czasu w D.: *Błogosławiony gospodzin* ***dnia*** *na każdy dzień; Ludzie się schodzili* ***czasu pluty; Każdej chwili...***;
– okolicznik czasu w M. = B.: *Jakośm przy tem byli, iże* ***ten dzień*** *pan chorąży z domu nie wyjeżdżał*;
– okolicznik czasu w Msc.: ***Zimie*** *siana nie dawano*;
– okolicznik miejsca w M. = B.: *Ta okazyja była od Rawy* ***mila.***
Formy te występują od okresu stpol. przez XVI i XVII w., zaczynają wychodzić z użycia stopniowo od przełomu XVII i XVIII w. Cały okres śrpol. charakteryzuje płynność granic między okolicznikiem kazualnym a przysłówkowym, między przysłówkowym a przyimkowym.
(kompletacja, ekonomizacja)
[1.11.] Ewolucja składni liczebnika (XV–XVIII w.) – por. np.:
– liczebniki o charakterze przymiotnym niższe niż 5 – do XVIII w. bywa składnia rządu, potem ustala się składnia zgody;
– liczebniki powyżej 5 – do XVIII w. bywa składnia zgody, choć przypadki wymagają składni rządu;
– składnia rządu zaczyna przeważać od przełomu XVIII i XIX w.
(kompletacja, repartycja)
[1.12.] Początki zanikania zdań z orzeczeniem eliptycznym, wyrażonym za pomocą imiesłowu biernego na *-no, -to* bez łącznika, czyli formy osobowej czasownika *być*. Są to konstrukcje o genezie psł., charakterystyczne dla wypowiedzi oralnych; pisany język literacki dąży do uzupełnienia elips łącznika – proces ten dobiega końca na przełomie XVIII i XIX w.
(kompletacja, repartycja)
[1.13.] Wyraźna samodzielność predykatywna (późniejszego) imiesłowowego równoważnika zdania, polegająca na posiadaniu własnego podmiotu, często innego niż w zdaniu nadrzędnym (ograniczanie tej samodzielności rozpocznie się w XVIII w.).
(ekonomizacja, nobilitacja)
[1.14.] Rozwój zdań anaforycznych, zaczynających się od *jenże, który, co*, podtrzymywanych wpływem łac. *qui* i jego wariantów (rozwój ten trwa od okresu stpol. do przełomu XVIII i XIX w.).
(ekonomizacja, nobilitacja)

[1.15.] Rozwój zdań bezłącznikowych (asyndetycznych) w składni zdań złożonych, genetycznie związanych ze stylistyką rodzimą, potoczną, oralną, podtrzymywanych także przez wpływ łaciny.
(ekonomizacja)
[1.16.] Wyraźne zwiększenie w XVI w. zakresu występowania zdań spójnikowych (łącznikowych), znajdujących stylistyczną genezę w tendencji książkowej, klasycznej, oficjalnej.
(kompletacja, repartycja)
[1.17.] Rozwój struktur hipotaktycznych wieloczłonowych w okresie renesansu, ściśle upodrzędnionych w wyniku stosowania precyzyjnych wskaźników zespolenia, jako wynik świadomej obróbki syntaktycznej tekstów sformułowanych w języku literackim (pisanym i kodyfikowanym).
(kompletacja, repartycja)
[1.18.] Trudności z konstrukcjami w stronie biernej w związku ze swego rodzaju konfliktem między ich formą a znaczeniem – problem repartycji *strona bierna : bezpodmiotowość* w okresie od XV do XVII w. [por. 1.8.].
(repartycja)

[2]. Nominalizacja toku składniowego

Zarówno w tekstach renesansowych, jak i barokowych dominuje składnia werbalna. Procesy nominalizacji toku składniowego zaznaczają się w niewielkim zakresie i nie odgrywają jeszcze roli dystynktywnej [por. 3.]. „Językoznawcy są zgodni w opinii, że, ewoluując w kierunku nominalizmu, polszczyzna szesnastowieczna ma jeszcze charakter werbalny, a hipotaksa międzyzdaniowa przeważa nad wewnątrzzdaniową: «(...) polszczyzna rozwija się w kierunku nominalizacji (...) rozwój polszczyzny od przewagi konstrukcji werbalnych i hipotaksy międzyzdaniowej do przewagi konstrukcji nominalnych i wzrostu pojemności wewnętrznej zdania pojedynczego nie ulega wątpliwości»"[268].

[3]. Analityzacja toku składniowego
[3.19.] Zmiany dopełnienia kazualnego w przyimkowe:
– D. → do/od + D.: *dojść, dobiec, dolecieć, doróść, dopuścić; odstąpić, odejść, odjechać, odbiec*;
– D. → z + D.: *spowiedać, zwierzać, abdykować*;

[268] E. Stryjniak Sztankóné, *Składnia i styl staropolskich apokryfów pasyjnych*, Pécs 2000, s. 81; por. A. Wierzbicka, op.cit., s. 38, 47.

– B. → na + B.: *pozwalać, czekać, złorzeczyć, dozwalać*;
– por. także np. D. → o + B., C. → dla + D., N. → przez + B.
(kompletacja, repartycja)
[3.20.] Zmiany okolicznika kazualnego w przyimkowy:
– okolicznik czasu przyimkowy, np. *z rana, z wieczora, z południa, na św. Michał, na Wielkanoc, pod czas, pod wówczas, w tydzień, w rok, za ich przyściem, o godzinie, o świcie*;
– okolicznik miejsca przyimkowy, np. *podle drogi, wedle miasta, obok domu, mimo pola, opodal dworu, wznak jawora*;
– por. także np. D. → przed + N., D. → do + D.
(kompletacja, repartycja)
[3.21.] Zmiany przydawki kazualnej:
– D. po komparatywie → wyrażenie przyimkowe, np. *jaśniejszy słońca → jaśniejszy od/niż słońce; podlejszy, bielszy, świetlejszy, gorszy...*;
– por. także np. D. → przed + N., D. → do + D.
(kompletacja, repartycja)
[3.22.] Zmiany połączeń rekcyjno-walencyjnych bezprzyimkowych w przyimkowe, m.in. w wyniku leksykalizacji, np. *czego nas dowiedzi → do czego nas dowiedź; czekać kogoś → czekać na kogoś; cieszyć się czymś → cieszyć się na coś, z czegoś; płakać czego → płakać nad czymś, po czymś; ujść, chronić czego → ujść, chronić przed kim, czym.*
(kompletacja, repartycja)
[3.23.] Uniwersalna ekspansywność pewnych wyrażeń przyimkowych: z + D., od + D., do + D., w + B., na + B.
(kompletacja, repartycja)
[3.24.] Ogólna zmiana uniwersalna: k → p + k (kazus → przyimek + kazus), np. C. → p + Msc., D. → p + C., N. → p + C., N. → p + N.
Przekształcanie się syntetycznych konstrukcji kazualnych w analityczne konstrukcje przyimkowo-kazualne powoduje „zanikanie" pewnych przypadków w tych konstrukcjach. Dotyczy to Msc., C. i N. Procesy te zachodzą z różną intensywnością, ale w największym zakresie w okresie śrpol. W sposób wyraźny różnicuje to okres stpol. od okresu śrpol.
(kompletacja, repartycja)

[4]. Modalizacja toku składniowego
[4.25.] Modalizacja to inaczej modyfikacje predykatu w zakresie czasu, miejsca, przyczyny, warunku, skutku, celu, sposobu, akcji. Wszystkie

modyfikatory (w zasadzie przysłówkowe) są z pochodzenia formami kazualnymi lub kazualnymi z rządzącymi nimi przyimkami. Z perspektywy historycznej widać, że modyfikatory kazualne dość szybko ulegają petryfikacji; być może że nastąpiło to już w XIV w. – por. np. *wbrew, wewnątrz, podczas, przedtem, tylko, tylo, jedno*. Modyfikatory wchodzą w określone związki składniowe, ich walencja rozwija się przez cały okres śrpol.
(kompletacja, repartycja)
[4.26.] Rozwój konstrukcji nacechowanych modalnie, takich jak: rozkaz, pytanie, struktura z szeregiem alternatywnym, zdanie warunkowe, zdanie intensjonalne, mających wykładniki modalności w postaci środków gramatycznych i leksykalnych (tryb rozkazujący i przypuszczający, partykuły, przysłówki, spójniki).
(kompletacja, repartycja)
[4.27.] Interpunkcja intonacyjna, wynikająca z oralnej, swobodnej, ekspresywnej składni tekstu pisanego [zob. VII.3.].
(ekonomizacja, nobilitacja)
[4.28.] Swobodny wybór desygnatu na podmiot, wynikający z oralnej, swobodnej, ekspresywnej składni tekstu pisanego [zob. VII.3.].
(ekonomizacja, nobilitacja)
[4.29.] Anakoluty, elipsy, powtórzenia, przekładnie, wynikające z oralnej, swobodnej, ekspresywnej składni tekstu pisanego [zob. VII.3.].
(nobilitacja)
[4.30.] Zdania wielokrotnie złożone, składające się z bardzo dużej liczby zdań składowych, jako wynik oralnej, swobodnej, ekspresywnej składni tekstu pisanego [zob. VII.3.].
(ekonomizacja, nobilitacja)
[4.31.] Duży procentowy udział parataksy w składni tekstu – wynik oralnej, swobodnej, ekspresywnej składni tekstu pisanego [zob. VII.3.].
(ekonomizacja, nobilitacja).

[5.] Parentetyzacja toku składniowego
[5.32.] Anakoluty, elipsy, powtórzenia, przekładnie [por. 4.29.]
(kompletacja, repartycja, nobilitacja)
[5.33.] Swobodny wybór desygnatu na podmiot [por. 4.28.].
(ekonomizacja, nobilitacja)
[5.34.] Uchylenia związku zgody podmiotu i orzeczenia ze względów oratorsko-ekspresywnych.
(ekonomizacja, nobilitacja)

[5.35.] Dodatkowe wyznaczniki intelektualne w tekście typu: *tylko, tylo, jedno, wbrew, podczas, przedtem.*
(repartycja, nobilitacja)
[5.36.] Znaczny procent zdań wielokrotnie złożonych o bardzo dużym stopniu krotności [por. 4.30.].
(nobilitacja)
[5.37.] Znaczny procent parataksy w składni tekstu [por. 4.31.].
(ekonomizacja)
[5.38.] Redundancja zaimków wskazujących i anaforycznych, w części wynikająca z oralnej, swobodnej, ekspresywnej składni tekstu pisanego [por. VII.3.].
(kompletacja, repartycja)
[5.39.] Podkreślanie (zabezpieczanie) spójności struktur zdaniowych sygnałami dystansu typu: *mówi, powiada, prawi, tymi słowy, rzekąc tako, jako to świadczę.*
(repartycja, nobilitacja)

[6.] Modyfikacje rekcji, połączeń leksykalno-składniowych
[6.40.] Wahania co do przypadka dopełnienia, np. *na wieki wieków//na wieki wiekum; wspominam Sąd Boży//wspominam Sądu Bożego* (są to przykłady z tłumaczeń *Biblii*, będące przedmiotem polemik poprawnościowych).
(kompletacja, repartycja)
[6.41.] Liczne zmiany rekcji determinowane tendencją do specjalizacji semantycznej, np. *tęsknić* → 1) za + N., 2) po + N.; *płakać* → 1) nad + N., 2) za + N., 3) po + N.
(kompletacja, repartycja)
[6.42.] Utrata lub pozyskiwanie przez czasowniki tranzytywności w związku ze zmianami rekcji, np. *pisać, opowiadać, mówić, milczeć, śpiewać, kłamać* + B. – pierwotnie były to czasowniki przechodnie, konotujące obiekt biernikowo-dopełniaczowy.
(kompletacja, repartycja)
[6.43.] Procesy homonimizacji czasowników, wynikające ze zmian rekcji i tranzytywności.
(kompletacja, repartycja)

[7.] Skrócenia struktur syntaktycznych[269]

[7. 44.] Umiarkowana krotność zdań złożonych w wyniku klasycznej, graficznej, gramatycznej składni tekstu pisanego [por. VII.3.].
(repartycja, nobilitacja)

[7.45.] Oszczędność i wystarczalność środków językowych w zdaniu jako wynik klasycznej, graficznej, gramatycznej składni tekstu pisanego [por. VII.3.].
(repartycja, nobilitacja)

[8.] Zapożyczenia z języków obcych

[8.46.] Częściowy wpływ łaciny na szyk orzeczenia na końcu zdania (styl potoczny) i jego przesuwanie się do środka i na początek zdania (styl hieratyczny, biblijny).
(kompletacja, repartycja, nobilitacja)

[8.47.] Porzeczownikowy (postpozycyjny) szyk przydawki przymiotnej pod wpływem łacińskiej *Wulgaty* i modlitw, por. np. *Pater noster; obrońca mój* (JW), w zestawieniu z pierwotnym psł. szykiem przedrzeczownikowym (prepozycyjnym), por. np. scs *vьsь mirъ*.
(repartycja, nobilitacja)

[8.48.] Dodatkowy wpływ łaciny na postpozycyjny sztywny szyk formy osobowej słowa posiłkowego *być* w stronie biernej – w stylu książkowym, klasycznym, hieratycznym (← łac. *divisa est, factum est*). Przełamanie tej konwencji nastąpiło pod koniec XVI w.
(repartycja, nobilitacja)

[8.49.] Postpozycyjny sztywny szyk zaimka zwrotnego *się* po formach czasownikowych, np. w psałterzach, pod wpływem jęz. ← staroczeskiego ← staro-cerkiewno-słowiańskiego ← greckiego.
(repartycja, nobilitacja)

[8.50.] ACI – konstrukcja accusativus cum infinitivo, występująca już w tekstach scs [por. VI.3.6.3.] i notowana w tekstach do XIX w. włącznie. Początkowo (XV w.) rzadko występowała, ponieważ tłumacze z łaciny wzorowali się na tekstach czeskich; od XVI w. częsta, gdyż znacznie wzrosła znajomość łaciny (zob. np. prozatorskie teksty Ł. Górnickiego, S. Orzechowskiego).
(kompletacja, repartycja, nobilitacja)

[269] Nie chodzi w tym wypadku o zmiany szczegółowe mające charakter modalny i parentetyczny [por. 4., 5.].

[8.51.] Stosowanie mowy niezależnej i mowy zależnej (oratio recta i oratio obliqua).
(kompletacja, repartycja, nobilitacja)

[8.52.] Zwiększenie częstości występowania w XVI w. u niektórych pisarzy konstrukcji imiesłowowych i biernych pod wpływem tekstów łacińskich.
(kompletacja, ekonomizacja)

[8.53.] Pośrednictwo języka czeskiego w zapożyczaniu łacińskich konstrukcji okolicznika celu (od XIV w.), np. *ku pomnożeniu, weźrzeniu, uchybieniu.*
(kompletacja, repartycja)

[8.54.] Pośrednictwo języka czeskiego w zapożyczaniu łacińskiej konstrukcji dativus absolutus (XIV–XVI w.).
(kompletacja, repartycja)

[8.55.] Zapożyczone z języka czeskiego niektóre wskaźniki zespolenia, np. *ponieważ* ← czes. *poněvadž* (od XVI w.), *pakli* – warunkowe (stpol.).
(kompletacja)

[9.] Przekształcenia wskaźników zespolenia

[9.56.] Intensywna specjalizacja funkcjonalna niektórych stpol. wskaźników zespolenia w XVI w., np. *jeśli* – warunkowe, *gdy* – czasowe, *który* – przydawkowe, *skoro* – czasowe, *co/coś* – 'ileś, trochę' (od XVI w.), *cokolwiek* (od XVII w.).
(repartycja)

[9.57.] Ciągi wspólnofunkcyjnych wskaźników zespolenia w XVI w. (taki status ma jeszcze większość wskaźników mimo intensywnej specjalizacji – por. 9.56.), np. *i – a, bo – bowiem, choć – chocia – chociać – chociaj – chociaż, gdy – gdyż – kiedy – gdzie – gdzież – gdzieś, iż – iże – że, jak – jako, jedno – jeno – tylko, lecz – le – a – ale – lepak, więc – tedy, zaś – zasię.*
(kompletacja)

[9.58.] Ciągi wspólnofunkcyjnych partykuł w XVI w., np. *ali – alić, ano – a to – atoć – atoli, aza – azać – azali – azalić – azawiem – azali wiem – azaż – azażci – iza – izaż – izali – zaź – zali, czy – czyli – li, niech – niechaj – niechać – niechże – niechajże, przedsię – przedsięż – przedsie – przecię, wszak – wszakoż – wszakże.*
(kompletacja)

[9.59.] Dobór najlepszych wskaźników zespolenia w wyniku polemik poprawnościowych, czyli działalności kodyfikacyjnej, np. *jenż* – Sandecki-

-Malecki, *co* – Murzynowski, *który* – Seklucjan, *co/który* – Statorius-Stojeński.
(repartycja, nobilitacja)
[9.60.] Nowe szeregi funkcjonalne wskaźników zespolenia ukształtowane w XVI w., np. 'dodawanie czegoś współwystępującego' – *oraz, tudzież, a także, a również* = parataktyczne spójniki łączne (najstarszy spójnik w tej funkcji *i*).
(kompletacja, repartycja)
[9.61.] Powstawanie nowych spójników w wyniku a) łączenia się z partykułami *-ć, -ż, -by*; b) łączenia się z innymi spójnikami.
(kompletacja, repartycja)
[9.62.] Wycofywanie z użycia (archaizacja) pewnej grupy spójników, np. *jenż, co* 'który'.
(ekonomizacja)

[10.] Wariantyzacja stylowa
[10.63.] W XVI i 1. połowie XVII w. – intensywne ścieranie się dwóch nurtów stylistyczno-składniowych: [A] – nowego, książkowego, pisanego, linearnego, komunikatywnego; [B] – starego, potocznego, mówionego, nieuporządkowanego linearnie, zagmatwanego komunikatywnie [zob. VII.3.].
(kompletacja, repartycja, nobilitacja)
[10.64.] Dwie tendencje łączenia *się* z orzecznikiem:
– potoczna, swobodna – prepozycja i postpozycja (Murzynowski),
– książkowa, rygorystyczna – postpozycja (Sandecki-Malecki).
(kompletacja, repartycja, nobilitacja)
[10.65.] Zmiany szyku części zdania:
– stpol.: P[odmiot] + d[opełnienie], p[rzydawka], o[kolicznik] + O[rzeczenie] (Rej, Pasek; tendencja oralna, potoczna);
– śrpol.: P[odmiot] + O[rzeczenie] + d[opełnienie], p[rzydawka], o[kolicznik] (Kochanowski, Górnicki; tendencja pisana, książkowa, wpływ łaciny).
(kompletacja, repartycja, nobilitacja)
[10.66.] Dwa typy szyku słowa posiłkowego *być* w czasie przeszłym i stronie biernej:
– stpol., XVI w.: luźny, swobodny, prepozycyjno-postpozycyjny (Murzynowski; tendencja do oralności i potoczności), np. *jeśm oniemiał/oniemiał jeśm*;

– stpol., XVI w.: sztywny, rygorystyczny, postpozycyjny (Sandecki-Malecki; tendencja do graficzności i książkowości), np. *oniemiał jeśm.*
(repartycja, nobilitacja)
[10.67.] Spójnikowość (syndetyczność) i bezspójnikowość (asyndetyczność) konstrukcji składniowych:
– stpol.: przewaga asyndetyczności (wynik oralności i potoczności składni);
– renesans: przewaga syndetyczności (wynik graficzności i książkowości składni).
(repartycja, nobilitacja)
[10.68.] Parataktyczność i hipotaktyczność konstrukcji składniowych:
– stpol.: większy niż w okresie późniejszym procentowy udział parataksy (wynik oralności i potoczności składni);
– renesans: intensywny rozwój hipotaksy (wynik graficzności i książkowości składni).
(repartycja, nobilitacja)
[10.69.] Rozdzielenie w składni dwóch norm na przełomie XVIII i XIX w.: oralnej, potocznej od graficznej, książkowej.
(kompletacja, repartycja)

4.1.2. ZMIANY I TENDENCJE ROZWOJOWE – PODSUMOWANIE

Łącznie w 1. okresie rozwoju składniowo-stylistycznego literackiej polszczyzny ogólnej zachodziło 9 ogólnych procesów ewolucyjnych, które rozkładały się na 69 zmian szczegółowych. Procesy te były motywowane ogólnymi tendencjami rozwojowymi języka (kompletacja, repartycja, ekonomizacja, nobilitacja), a zarazem wpływały na mobilność wykładników tych tendencji. To zróżnicowanie procesów i tendencji rozwojowych przedstawia tabela 64.

W tym okresie największy zakres występowania mają procesy dotyczące strukturyzacji wypowiedzenia, kształtowania się i przekształcania modeli syntaktycznych. Świadczy to o intensywnym rozwoju systemu składniowego. Towarzyszą temu liczne zapożyczenia z języków obcych, przede wszystkim z łaciny, ale także z języka czeskiego, które w hierarchii procesów ewolucyjnych zajmują w tym wypadku miejsce drugie. Kolejną pozycję, co do rangi, zajmuje grupa procesów: modalizacja, parentetyzacja,

Tabela 64[270]

Lp.	Procesy ogólne	Zmiany szczegółowe (liczba)	Ranga procesów ogólnych	Tendencje rozwojowe – wskaźniki zakresu oddziaływania
1.	Strukturyzacja wypowiedzenia	18	I	komp. 10x, rep. 13x, ek. 5x, nob. 3x
2.	Nominalizacja toku składniowego	0	-	- - - - - - - - - - - - - - -
3.	Analityzacja toku składniowego	6	IV	komp. 6x, rep. 6x
4.	Modalizacja toku składniowego	7	III	komp. 2x, rep. 2x, ek. 4x, nob. 5x
5.	Parentetyzacja toku składniowego	8	III	komp. 2x, rep. 4x, ek. 3x, nob. 6x
6.	Modyfikacja rekcji	4	V	komp. 4x, rep. 4x
7.	Skrócenia struktur składniowych	2	VI	rep. 2x, nob. 2x
8.	Zapożyczenia z języków obcych	10	II	komp. 7x, rep. 8x, ek. 1x, nob. 6x
9.	Przekształcenia wskaźników zespolenia	7	III	komp. 4x, rep. 4x, ek. 1x, nob. 1x
10.	Wariantyzacja stylowa	7	III	komp. 4x, rep. 7x, nob. 6x
		69		

przekształcenia wskaźników zespolenia, wariantyzacja stylowa. Wszystkie one łączą się ze współwystępowaniem w pierwszej fazie tego okresu dwóch nurtów stylistyczno-składniowych: starszego (potocznego, oralnego, kolokwialnego) i nowszego (książkowego, graficznego, oficjalnego)[271], a także z nasilającą się cechą retoryczności prozy renesansowej. Z potocznością i oralnością wiąże się znaczny wektor modalizacji i parentetyzacji toku składniowego, bowiem obie te kategorie służą sygnalizowaniu postawy przede wszystkim nadawcy wypowiedzi, skracają dystans wobec odbiorcy, narzucają określony punkt widzenia, zwiększają zakres funkcji aksjologicznych, fatycznych, metatekstowych. Przekształcenia wskaźników zespolenia i wariantyzacja stylowa dokonują się natomiast pod wpływem nowszej

[270] Rozwiązanie skrótów zastosowanych w tabeli: komp. – kompletacja, rep. – repartycja, ek. – ekonomizacja, nob. – nobilitacja.

[271] Zob. VII.3. Dwa nurty stylistyczno-składniowe.

– książkowej, graficznej, oficjalnej – tendencji stylistyczno-składniowej, która dąży do precyzji związków składniowych, linearności toku składniowego i gatunkowej wielości wypowiedzi. Jest charakterystyczne, że analityzacja toku składniowego i modyfikacje rekcji – choć wyraźnie zaznaczone – zajmują w tej hierarchii miejsce dalsze, co wiąże się z dominacją procesów strukturyzacyjnych. Niewielki zakres skróceń struktur składniowych i *de facto* brak procesów nominalizacyjnych świadczy o wyraźnej dominacji składni werbalnej, znajdującej jeszcze staropolskie uwarunkowania[272].

Hierarchię podstawowych tendencji rozwojowych języka w odniesieniu do składni tego okresu przedstawia tabela 65.

Tabela 65

Lp.	Tendencja rozwojowa	Zakres oddziaływania	Hierarchia
1.	Kompletacja	39x	II
2.	Repartycja	50x	I
3.	Ekonomizacja	14x	IV
4.	Nobilitacja	29x	III

W tym wypadku wyraźnie dominują zakresowo repartycja i kompletacja, co znajduje uwarunkowania w aktywności procesów strukturyzacji wypowiedzenia, zapożyczania, przekształcania wskaźników zespolenia, wariantyzacji stylowej, analityzacji. Ekonomizacja wyraźnie ma najmniejszy zakres oddziaływania; średni zakres nobilitacji wiąże się ze ścieraniem się dwóch nurtów stylistyczno-składniowych.

4.2. Okres 2. (2. połowa XVII w. – XVIII w.)

4.2.1. GŁÓWNE PROCESY EWOLUCYJNE I ZMIANY SZCZEGÓŁOWE

[1.] Strukturyzacja wypowiedzenia – kształtowanie się modeli syntaktycznych

[1.1.] Formowanie się przypadka orzecznika:

– rzeczowny → N./M.;

– przymiotny → M./N.

(kompletacja, repartycja)

[272] Por. E. Stryjniak Sztankóné, op.cit.

[1.2.] Rywalizacja D. i B. w dopełnieniu, polegająca na cofaniu się form D. i upowszechnianiu się form B. w dopełnieniu przedmiotowym.
(ekonomizacja)
[1.3.] Cofanie się orzeczeń osobowych (imiesłów przeszły zakończony na *-ł* + końcówki osobowe) w zdaniach celowych, mających ten sam podmiot, co zdanie nadrzędne:
– formy starsze, np. *Abyś tym bardziej z konterfektu poznawał, y kochał Oryginał; Xiążę Lubomirski (...) wyprawiony od Imperium, aby się (...) łączył z Woyskami*;
– formy nowsze, np. *Poniatowskiemu dadzą Buławę, ieżeli można, żeby mu ią y wydrzeć; Iuż właśnie byłem w tey porze, aby sobie zasługiwać na affekt braterski*;
– zmierza to do dominacji konstrukcji typu: *Jadę do Zakopanego, aby zobaczyć zawody; Jadę do Zakopanego zobaczyć zawody*; procesy te zakończą się w XIX w.
(repartycja, ekonomizacja)
[1.4.] Dominacja ilościowa syntetycznych (kazualnych) połączeń przydawkowych i okolicznikowych w XVIII w., co stanowi regres w zapoczątkowanych w XVI–XVII w. procesach semantyzacji struktur i analityzacji toku składniowego.
(kompletacja, ekonomizacja)
[1.5.] Zanikanie zdań anaforycznych, luźno zespolonych, na rzecz struktur hipotaktycznych [por. Zapożyczenia z języków obcych].
(repartycja, ekonomizacja)
[1.6.] Zanikanie zdań bezłącznikowych w składni zdań złożonych. Jest to konstrukcja o genezie psł., charakteryzująca się elipsą (brakiem) łączników międzyzdaniowych, częsta w polszczyźnie XVII w. (występująca także w dialektach ludowych i w języku rosyjskim). Bez wątpienia jest to genetycznie konstrukcja oralna, podtrzymywana także przez wpływ łaciny. Pisany język literacki uzupełnia brakujące łączniki na przełomie XVIII i XIX w.
(kompletacja, repartycja, nobilitacja)
[1.7.] Zanikanie zdań z orzeczeniem imiennym eliptycznym, wyrażonym imiesłowem biernym zakończonym na *-no, -to* bez łącznika, czyli formy osobowej czasownika *być*, np. *Lecz wszelkie podeyrzenia pieszczotami uładzone; Przyjęta mile i u stoła wyżej syna posadzona*. Pisany język literacki uzupełnia brakujące łączniki.
(kompletacja, repartycja, nobilitacja)

[1.8.] Hamowanie samodzielności równoważników imiesłowowych, ściślejsze ich zespalanie ze zdaniem nadrzędnym:
– samodzielność ta znajduje wykładnik w tym, że równoważnik często ma swój podmiot inny niż w zdaniu nadrzędnym, np. *Wiedząc Radziwiłł, że Zamoyski (...) wkrótce nadciągnie; Ci Swięci widząc zwyczay wieku swego wzywania Swiętych, y w nim nic złego, ale wiele chwalebnego widząc, oni też ten zwyczay stwierdzili; Sporządziwszy dobrze Rzeczy Krol JMC. W Oyczyźnie in assistentia JMCi Panu Kasztellanowi Krakowskiemu, ordynował*;
– tak rozumiana samodzielność składniowa imiesłowowych równoważników jest widoczna przez cały wiek XVIII, ale w ciągu tego stulecia sukcesywnie jest ograniczana na rzecz składni gramatycznej.
(repartycja, ekonomizacja)
[1.9.] Sukcesywne likwidowanie konstrukcji ACI, która jest rzadziej stosowana w XVIII w. i ostatecznie wychodzi z użycia na przełomie XVIII i XIX w.
(ekonomizacja)
[1.10.] Uzupełnianie konstrukcji złożonych zapowiednikami zespolenia; wzrost w konstrukcjach hipotaktycznych połączeń za pomocą wskaźników zespolenia (maleje liczba ich elips), np. *Wspominamy św. Męczenników nie [po to] żebyśmy się za nich modlili, ale [po to] żeby się oni za nami modlili.*
(kompletacja, repartycja)

[2.] Nominalizacja toku składniowego
W dalszym ciągu wyraźnie dominuje składnia werbalna. Nawrót składni tekstu pisanego do oralności i potoczności w tym okresie eliminuje nominalizację z zakresu faktów dystynktywnych.

[3.] Analityzacja toku składniowego
[3.11.] Przejawy ekspansji form analitycznych w związkach z dopełnieniem, jako kontynuacja tendencji zapoczątkowanych w XVI w. W obrębie konstrukcji przydawkowych i okolicznikowych procesy analityzacji zostały w tym okresie znacznie ograniczone [por. 1.4.].
(kompletacja, repartycja)

[4.] Modalizacja toku składniowego
[4.12.] Interpunkcja intonacyjna jako wynik oralnej, swobodnej, ekspresywnej składni tekstu pisanego.
(ekonomizacja, nobilitacja)

[4.13.] Swobodny wybór desygnatu na podmiot – do rangi podmiotu awansuje ten desygnat, który piszącemu wydaje się najważniejszy i zostaje wysunięty w M. na czoło zdania – wynik oralnej, swobodnej, ekspresywnej składni tekstu pisanego.
(ekonomizacja, nobilitacja)
[4.14.] Anakoluty, elipsy, powtórzenia, przekładnie jako wynik swobody w formowaniu zdania oraz oralnej, ekspresywnej składni tekstu pisanego.
(nobilitacja)
[4.15.] Zanikanie okolicznikowych zdań podmiotowych typu: *Monetę tak nazwaną widzieć dopiero w wieku trzynastym*:
– brak tu wyrażenia podmiotu, a orzeczenie ma postać bezokolicznika; jest to konstrukcja typowa dla XVII w. (Pasek);
– zanik tych zdań to wynik semantyzacji orzeczenia, a zarazem wkraczają tu formy podkreślające modalność wypowiedzi typu: *należy, trzeba, można*.
(kompletacja, repartycja)
[4.16.] Zwiększenie intensywności występowania w wypowiedziach dodatkowych wykładników intelektualnych typu: *tylko, tylo, jedno, chyba*, np. *Nie wchodź tylo powoli; Nie wziął tylko iedno żebro; Uszy moie nie chciały o niczym innym słuchać tylko o twoiey miłości; Nieznaydzie (...) chyba uchylające się głowy.*
(repartycja, nobilitacja)
[4.17.] Zdania wielokrotnie złożone, składające się z bardzo dużej liczby zdań składowych jako wynik oralnej, swobodnej, ekspresywnej składni tekstu pisanego.
(nobilitacja)
[4.18.] Znaczny (większy niż dziś) procentowy udział parataksy w strukturze składniowej wypowiedzi jako wynik oralnej, swobodnej, ekspresywnej składni tekstu pisanego.
(ekonomizacja)

[5.] Parentetyzacja toku składniowego
[5.19] Anakoluty, elipsy, powtórzenia, przekładnie, będące wynikiem indywidualnej, oralnej, swobodnej, ekspresywnej składni tekstu pisanego.
(kompletacja, repartycja, nobilitacja)
[5.20.] Swobodny wybór desygnatu na podmiot, podporządkowany intencji piszącego, nie zaś regułom składniowym.
(ekonomizacja, nobilitacja)

[5.21.] Zdarzające się uchylenia związku zgody podmiotu i orzeczenia jako wynik składni indywidualnej i ekspresywnej.
(ekonomizacja, nobilitacja)
[5.22.] Często występujące leksykalne wykładniki ekspresywno-intelektualne typu: *tylko, tylo, jedno, chyba.*
(ekonomizacja, nobilitacja)
[5.23.] Liczne zdania wielokrotnie złożone o dużym stopniu krotności jako wynik oralnej, swobodnej, ekspresywnej składni tekstu pisanego.
(nobilitacja)
[5.24.] Znaczny procentowy udział parataksy w strukturze składniowej tekstu.
(ekonomizacja)
[5.25.] Redundancja zaimków wskazujących i anaforycznych, np. *Ći Swięci widząc zwyczay wieku swego wzywania Swiętych, y w nim nic złego, ale wiele chwalebnego widząc, oni też ten zwyczay stwierdzili.*
(nobilitacja)

[6.] Modyfikacje rekcji, połączeń leksykalno-składniowych
[6.26.] W dopełnieniu: stosowanie Msc. zamiast C., np. *zapytać o tym.*
(kompletacja, repartycja)
[6.27.] W dopełnieniu: stosowanie B. zamiast C., np. *Niech towarzyszy wszystki wasze słowa i uczynki.*
(kompletacja, repartycja)

[7.] Skrócenia struktur syntaktycznych
Wobec dominacji werbalnej składni oralnej, indywidualnej, swobodnej, ekspresywnej, charakteryzującej się dużym udziałem w strukturze składniowej wypowiedzi zdań wielokrotnie złożonych i parataktycznych, skrócenia struktur syntaktycznych (z wyłączeniem tych, które łączą się z modalizacją i parentetyzacją toku składniowego) nie należą w tym okresie do faktów dystynktywnych.

[8.] Zapożyczenia z języków obcych
[8.28.] Liczne konstrukcje w stronie biernej jako wynik oddziaływania tekstów łacińskich.
(kompletacja, ekonomizacja)
[8.29.] ACI – konstrukcja accusativus cum infinitivo – powolne zmniejszanie się frekwencji tekstowej; sukcesywny zanik na przełomie XVIII i XIX w.
(kompletacja, ekonomizacja)

[8.30.] Zmniejszanie się frekwencji tekstowej zdań anaforycznych, poczynając od XVIII w.

Występują one od okresu stpol. jako konstrukcje luźno zespolone, stanowiące zespół dwóch zdań, w których drugie rozpoczyna się od *jenże, który, co, gdzie*; są wynikiem wpływu konstrukcji łacińskich, a ich wycofywanie się nastąpiło na skutek upowszechniania się rozbudowanej składni hipotaktycznej (anafora staje się zabiegiem stylistycznym).
(repartycja, ekonomizacja)

[9.] Przekształcenia wskaźników zespolenia

[9.31.] Odmienne niż współcześnie zakresy stosowania przyimków w przydawkach przyimkowych, np. *ku domowi, nad ludzie.*
(kompletacja, repartycja)

[9.32.] Odmienne niż współcześnie zakresy stosowania przyimków w okolicznikach przyimkowych, np. *za* w okoliczniku akcesoryjnym, przyczyny, czasu, warunku.
(kompletacja, repartycja)

[9.33.] Odmienne niż współczesne zakresy stosowania przyimków w dopełnieniach przyimkowych, np. *milsza nad wszystko; kommizeracyja nad niekochanym od tak wielu ludzi.*
(kompletacja, repartycja)

[9.34.] Zmiany przyimków w wyrażeniach przyimkowych, np. *za* → *przy, przez: za instynktem* → *przez instynkt; za pomocą ludzką* → *przy pomocy ludzkiej.*
(kompletacja, repartycja)

[9.35.] Ograniczanie wielofunkcyjności spójników i wzmacnianie ich wyrazistości, np.

– *niż* = czasowe, stopnia i miary → tylko: stopnia i miary,
– *by* = dopełniające, modalne → tylko: dopełniające,
– *lub(o)* = rozłączne, przyzwalające → *lub* = rozłączne, *lubo* = przyzwalające.

(repartycja, ekonomizacja)

[10.] Wariantyzacja stylowa

[10.36.] Dominuje w tekstach pisanych składnia oralno-potoczna [por. VII.3.], ale przez cały okres stopniowo coraz wyraźniej zaznacza się dążność do przekształcania jej w składnię graficzno-oficjalną: „W tym

dziale języka XVIII w. semantyzacja szczególnie wyraźnie się zaznacza. Choć przemiany są powolne, nieraz wręcz trudno dostrzegalne, ogarniają one całokształt systemu składniowego, podporządkowując wszystkie elementy naczelnej tendencji, tendencji do uściślania i uwydatniania związków logiczno-syntaktycznych pomiędzy poszczególnymi członami zdań czy pomiędzy zdaniami. Od układów bardziej prymitywnych, od toku swobodnego – ale przez to nieraz chaotycznego i mało komunikatywnego – przechodzi się z wolna do wypowiedzi wyżej zorganizowanej, skrępowanej więc różnymi kanonami – ale dzięki temu jasnej i precyzyjnej"[273].
(kompletacja, repartycja, nobilitacja)

4.2.2. ZMIANY I TENDENCJE ROZWOJOWE – PODSUMOWANIE

Łącznie w 2. okresie rozwoju składniowo-stylistycznego literackiej polszczyzny ogólnej zachodziło 8 ogólnych procesów ewolucyjnych, które rozkładały się na 36 zmian szczegółowych. Procesy te były motywowane ogólnymi tendencjami rozwojowymi języka (kompletacja, repartycja, ekonomizacja, nobilitacja), a zarazem wpływały na mobilność wykładników tych tendencji. Porównanie 2. okresu rozwoju składni języka literackiego (2. połowa XVII w. – XVIII w.) z okresem 1. (XVI w. – 1. połowa XVII w.) pozwala na stwierdzenie, że w tym drugim okresie zmniejsza się zakres i stopień intensywności zmian składniowych[274]. Zróżnicowanie procesów i tendencji rozwojowych w okresie 2. przedstawia tabela 66.

W tym okresie największy zakres występowania mają w dalszym ciągu procesy dotyczące strukturyzacji wypowiedzenia, kształtowania się i przekształcania modeli syntaktycznych. Drugie miejsce zajmują procesy modalizacji i parentetyzacji toku składniowego, co znajduje uwarunkowania w kulturze i retoryce Baroku oraz w nawrocie do oralno-potocznej tendencji w formułowaniu tekstów pisanych. Na miejscu trzecim znajdują się – intensywnie przebiegające w okresie poprzednim – przekształcenia wskaźników zespolenia, a dalej w hierarchii zmian należy wymienić modyfikację rekcji, zapożyczenia z języków obcych (zmniejszające swój zakres występowania), analityzację toku składniowego (ograniczoną w XVIII w. przede wszystkim do związków z dopełnieniem) oraz wariantyzację stylową. W dalszym ciągu można mówić o braku regularnych wykładników

[273] I. Bajerowa, *Kształtowanie się systemu...*, op.cit., s. 125.
[274] Zob. VII.4.1.2. Zmiany i tendencje rozwojowe...

Tabela 66

Lp.	Procesy ogólne	Zmiany szczegółowe (liczba)	Ranga procesów ogólnych	Tendencje rozwojowe – wskaźniki zakresu oddziaływania
1.	Strukturyzacja wypowiedzenia	10	I	komp. 5x, rep. 6x, ek. 5x, nob. 2x
2.	Nominalizacja toku składniowego	0	-	----------
3.	Analityzacja toku składniowego	1	V	komp. 1x, rep. 1x
4.	Modalizacja toku składniowego	7	II	komp. 1x, rep. 2x, ek. 3x, nob. 5x
5.	Parentetyzacja toku składniowego	7	II	komp. 1x, rep. 1x, ek. 4x, nob. 6x
6.	Modyfikacje rekcji	2	IV	komp. 2x, rep. 2x
7.	Skrócenia struktur syntaktycznych	0	-	----------
8.	Zapożyczenia z języków obcych	3	IV	komp. 2x, rep. 1x, ek. 3x
9.	Przekształcenia wskaźników zespolenia	5	III	komp. 4x, rep. 5x, ek. 1x
10.	Wariantyzacja stylowa	1	V	komp. 1x, rep. 1x, nob. 1x
		36		

nominalizacji (przeważa oralna składnia werbalna); istotny jest także brak skróceń struktur syntaktycznych, traktowanych jako świadome zabiegi w organizacji toku składniowego. Licznie występujące anakoluty i elipsy są bowiem wynikiem dominacji stylistyczno-składniowej tendencji oralno-potocznej, nie zaś wynikiem dążeń do syntetyzacji struktury składniowej wypowiedzenia. Podkreślić na koniec trzeba, że wskaźniki liczbowe dotyczące ogólnych procesów rozwojowych i zmian szczegółowych są odpowiednio na poziomie 0,8 oraz 0,52 wskaźników z okresu poprzedniego (XVI w. – 1. połowa XVII w.). Świadczy to bez wątpienia o spowolnieniu procesów ewolucyjnych.

Hierarchię podstawowych tendencji rozwojowych języka w odniesieniu do składni tego okresu przedstawia tabela 67.

Podobnie jak w okresie poprzednim, tak i w tym okresie dominują zakresowo: repartycja i kompletacja, co znajduje uwarunkowania przede wszystkim w aktywności procesów strukturyzacji wypowiedzenia. Trzeba

Tabela 67

Lp.	Tendencja rozwojowa	Zakres oddziaływania	Hierarchia
1.	Kompletacja	17x	II
2.	Repartycja	19x	I
3.	Ekonomizacja	16x	III
4.	Nobilitacja	14x	III

zaznaczyć, że w tym okresie wyraźnie zbliżyły się zakresy nobilitacji i ekonomizacji. Zaznaczają się zatem wyraźniej niż poprzednio uproszczenia systemu składniowego, co dodatkowo potwierdza spostrzeżenie o spowolnieniu procesów rozwojowych i osiąganiu przez system poziomu wystarczalności środków składniowych[275].

4.3. Okres 3. (XIX w.)

4.3.1. GŁÓWNE PROCESY EWOLUCYJNE I ZMIANY SZCZEGÓŁOWE

[1.] Strukturyzacja wypowiedzenia – kształtowanie się modeli syntaktycznych

[1.1.] Formowanie się przypadka orzecznika:

– rzeczowny → N.,

– przymiotny → M.

(kompletacja, repartycja)

[1.2.] Ewolucja związku zgody w związku głównym:

– kształtuje się zgoda formalna zamiast zgody realnoznaczeniowej w konstrukcjach z rzeczownikami zbiorowymi, np. *szlachta poszli → szlachta poszła; reszta listów są pisane → reszta listów jest pisana; dwóch starszych braci brali nauki → dwóch starszych braci brało nauki; sześć batalionów osadziły Amunaria → sześć batalionów osadziło Amunaria*;

– pozostają formy typu *księża, bracia poszli*, ale zmienia się ich status gramatyczny, z form rzeczowników zbiorowych przekształcają się w formy liczby mnogiej rzeczowników *ksiądz, brat.*

(kompletacja, ekonomizacja)

[275] Por. VII.4.1.2. Zmiany i tendencje rozwojowe...

[1.3.] Ewolucja związku zgody w związku głównym:
– kształtuje się zgoda formalna zamiast zgody realnoznaczeniowej w konstrukcjach *pan(i)* + 2. os. → *pan(i)* + 3. os., np. *Czy Pani byłaś w kościele → Czy Pani była w kościele; Gdybyś to hrabia wspomniał → Gdyby to hrabia wspomniał; Pan musiałeś się zdziwić → Pan musiał się zdziwić* (te konstrukcje były traktowane od XVI w. jako honoryfikatywne, w XIX w. natomiast są uznawane za poufałe i dlatego wychodzą z użycia).
(kompletacja, ekonomizacja)
[1.4.] Cofanie się w 2. połowie XIX w. konstrukcji biernych z *się* i z podmiotem nieagentywnym, np. *Ziemia się kopie → Ziemia jest kopana; Tu się cegły wypalają → Tu cegły są (bywają) wypalane; Odprawiły się nieszpory → Nieszpory są odprawiane.*
(ekonomizacja)
[1.5.] Rywalizacja D. i B. w dopełnieniu:
– cofanie się D. na rzecz B., np. *dobył butelki → dobył butelkę; nabył pięknego budynku → nabył piękny budynek; obronić zamku → obronić zamek* (jest to cofanie się D. cząstkowego na rzecz głównego przypadka dopełnienia, czyli B., które zaczyna się w XVIII w., a główna faza tego procesu przebiega w XIX w.).
(ekonomizacja)
[1.6.] Zmiana formy orzeczenia w zdaniu złożonym celowym i innych typach zdań zaczynających się od spójników *(a-że)by, iżby, byle*, polegająca na tym, że formy imiesłowu przeszłego czynnego II na *-ł* zostają zastąpione bezokolicznikiem, np. *Przyszedłem, abym zobaczył nowy dom → Przyszedłem, aby zobaczyć nowy dom; Uradzili między sobą, aby go zabili → Uradzili między sobą, aby go zabić; Czekałem na rozkaz, abym złożył raport → Czekałem na rozkaz, aby złożyć raport.*
(repartycja, ekonomizacja)
[1.7.] Wzmacnianie upodrzędnienia imiesłowowego równoważnika zdania – „R.[ównoważnik] i.[miesłowowy] w pełni upodrzędniony to r.[ównoważnik] i.[miesłowowy] o agensie tym samym, co agens podmiotu zdania nadrzędnego, przy czym agens ten jest powierzchniowo wyrażony tylko w ramach zdania nadrzędnego, a r.[ównoważnik] i.[miesłowowy] ze zdaniem nadrzędnym jest połączony bezspójnikowo. Takie konstrukcje z r.[ównoważnikiem] i.[miesłowowym] są już w XIX w. panujące"[276].
(kompletacja, repartycja)

[276] I. Bajerowa, *Polski język ogólny XIX wieku...*, op.cit., s. 125.

[1.8.] Upraszczanie struktury zdania złożonego przez zmniejszanie liczby zdań składowych.
(ekonomizacja)

[2]. Nominalizacja toku składniowego
[2.9.] Procesy nominalizacji wyraźnie zaznaczają się przez cały XIX w., przede wszystkim w tekstach prasowych, w których sprowadzają się do wzrostu liczby rzeczowników (55% → 57%) i zmniejszeniu liczby czasowników (25,5% → 21,5%) oraz przymiotników (16% → 15%).
(ekonomizacja, nobilitacja)

[3]. Analityzacja toku składniowego
[3.10] Przekształcanie się związków z przydawką rzeczowną (dopełniaczową), np. *apetyt podziału → apetyt na podział; pozwolenie udania się → pozwolenie na udanie się*;
– ogólny schemat przekształceń: podstawa + D. → podstawa + na + B.
(repartycja, nobilitacja)
[3.11.] Bardzo intensywne przekształcenia związków z dopełnieniem, np. *wybierać posłem → wybierać na posła; odstąpić zamysłu → odstąpić od zamysłu; umierać ofiarą → umierać jako ofiara; błagać opieki → błagać o opiekę; pożyteczny towarzystwu → pożyteczny dla towarzystwa; należny płci → należny dla płci.*
(repartycja, nobilitacja)
[3.12.] Przekształcenia związków z okolicznikiem, np. *roku 1795 → w roku 1795; uzyskać wyjątkowym sposobem → uzyskać w wyjątkowy sposób; wypłacać miesiącem naprzód → wypłacać na miesiąc naprzód; dawnymi wiekami → w dawnych wiekach; służyć wojskowo → służyć w wojsku; sławny rolnictwem → sławny z rolnictwa; powiększyć coś czymś → powiększyć coś o coś.*
(repartycja, nobilitacja)

[4]. Modalizacja toku składniowego
[4.13.] W związku z rozgraniczaniem normy odmiany mówionej i pisanej polszczyzny, następuje zmniejszanie się udziału zdań o charakterze modalnym (rozłączne, warunkowe) w strukturze tekstu pisanego.
(repartycja, ekonomizacja)

[5.] Parentetyzacja toku składniowego
[5.14] W związku z unifikacją, obiektywizacją, gramatykalizacją i oficjalizacją wypowiedzi pisanych, następuje zmniejszanie się zakresu występowania wykładników parentetyzacji w strukturze tekstu pisanego.
(repartycja, ekonomizacja)

[6.] Modyfikacja rekcji, połączeń leksykalno-składniowych
[6.15.] Stopniowe wycofywanie się B. na rzecz D. w dopełnieniu, np. *używał rzadkie futro → używał rzadkiego futra; skutek dowiódł prawdę → skutek dowiódł prawdy; odmówił mu to → odmówił mu tego.*
(repartycja)

[7.] Skrócenia struktur syntaktycznych
[7.16.] Z początkiem XIX w. zaczyna się proces wychodzenia z użycia bardzo długich rozbudowanych zdań, będących pozostałością śrpol. składni oralnej, typu: *Gdy znowu Cesarz Francuzów, pokonawszy woyska Rosyyskie, przystąpił do zawarcia pokoju; i gdy nadzieie Polaków ograniczył tak szczupłą ziemi częścią, nie powróciwszy nawet właściwego ich imienia: pisma stronnicze, wyśmiewaiąc ich próżne usiłowania i nieograniczone w swym zbawcy zaufanie, ubolewały w sposób szyderski nad ich zaślepieniem, iż próżno wysiliwszy się na niepodobne podźwignienie swego narodu, muszą teraz ulegać czterem Panuiącym, gdy dawniey trzem ulegać nie chcieli; rachuiąc do tey liczby Fryderyka Augusta Króla Saskiego, iak gdyby on chciał kiedy splamić swe dobre imie podziałem Polski, albo przychodził do obięcia tego nowego Xięstwa przez zmowę z iey przywłaścicielami, nie zaś przez wybór narodu i Wielkiego Napoleona.*
Pod koniec XIX w. tego typu zdania w tekście pisanym zdarzają się jedynie wyjątkowo.
(ekonomizacja, nobilitacja)
[7.17.] Sukcesywne uzupełnianie oralno-składniowych elips w tekście pisanym, np. *Oszczędzi się na gwoździach, a często i [na] robotniku; Prócz [książki] do modlenia rzadko gdzie się taki przyjaciel, jak książka znajdzie.*
(ekonomizacja, nobilitacja)
[7.18.] Sukcesywne poprawianie oralno-potocznych anakolutów składniowych, które jednak jeszcze przez cały wiek XIX występują w tekstach pisanych, choć z wyraźnie malejącą frekwencją, np. *Przez zarazę Duru, która przyjmuje się tak przez skórę zewnątrz, jak i przez błony śluzowe narządu oddychania, przełyku i brzuch, przezco przeprowadza się zmiana siłowa, ta jednak w władzy czucia nie ginie i wtenczas to właśnie jest okres napadowy.*
(ekonomizacja, nobilitacja)
[7.19] W wyniku wpływu języka francuskiego pojawiają się przeczenia z brakiem jednej negacji lub bez partykuły *tylko* w drugim członie, np. *Nie zostanie im do życzenia: iak tylko żeby mogli stwierdzić sentymenta swoie dowodem; Nie mam co ieść, iak gruby chleb.*
(ekonomizacja, nobilitacja)

[8.] Zapożyczenia z języków obcych
[8.20.] Elipsy i anakoluty występujące pod wpływem języka francuskiego (szczególnie widoczne w tekstach prasowych i w tekstach podręczników), np. *Tym grobom przypatrując się Rzymianie, i już oppida, już urbes nazywając je, nie uważali [ich] za miasta; Są (...) leśniczy, co ten żółty proszek, który w Maiu nakształt Szyszki formę maią, [który] na nich siedzi, za kwiat maią.*
(nobilitacja)

[9.] Przekształcenia wskaźników zespolenia
[9.21.] Sukcesywne ograniczanie niekompletnych spojeń w obrębie zdań złożonych, np. *To iuż iest [to]: co nazywa się cnotą; Bije po głowie i oczach [tego] kto iść nie może; Każdy z gazów ma własność [taką], że atomy jego się odtrącają; Długoręki, tak zwany [dlatego], że stojąc mógł palcami dotknąć swych kolan; Nie można wyłączać [na to] bez względu wreszcie, czy do chwili zajęcia była rzecz w użyciu.*
(kompletacja, repartycja)
[9.22.] Ewolucja niedokładnych połączeń w kierunku ich gramatykalizacji i semantyzacji, np. *ten – co → ten – który; takie – gdzie → takie – w których; tyle – jak → tyle – ile.*
(kompletacja, repartycja)
[9.23.] Specjalizacja części przyimków w wyrażeniach przyimkowych jako wskaźników zespolenia w określonych funkcjach, np. *dla* – okolicznik przyczyny, *od* – dopełnienie sprawcy, *za* – okolicznik przyczyny i akcesoryjny, *na* – zamiast dzisiejszego *do*, *o* zamiast dzisiejszego *w*, *w* – w zwrocie: *w względzie.*
(kompletacja)

[9.24.] Specjalizacja spójników jako wskaźników zespolenia w określonych funkcjach i znaczeniach, np. *co* – przeciwstawne, *gdy* 'skoro, ponieważ', *gdyby* 'choćby', *ile* 'jako że, skoro', *oraz* 'także, zarazem, wraz'.
(kompletacja)

[10.] Wariantyzacja stylowa
[10.25.] W pierwszej części XIX w. widoczne są jeszcze pozostałości składni XVIII-wiecznej, najbardziej w tym okresie zbliżonej do mowy spośród wszystkich podsystemów języka: interpunkcja intonacyjna, zdania nadmiernie rozbudowane – kilkunastoczłonowe, zdania o niejasnych lub niewyraźnych granicach, „mówione" elipsy i anakoluty, przekładnie, szyk podporządkowany ekspresji nadawcy, nie zaś logice i gramatyce, niedostateczne wyrobienie hipotaksy wewnątrzzdaniowej i międzyzdaniowej. Te pozostałości stopniowo usuwane aż do końca XIX w. – mają wyraźnie regresywny charakter.
(ekonomizacja, nobilitacja)
[10.26.] Przez cały XIX w. – widoczne jest konstytuowanie się nowej składni pisanej języka ogólnego: interpunkcja składniowa, zmniejszenie liczby zdań składowych w zdaniu złożonym, wzrost w tekstach liczby zdań łańcucha przyczynowo-skutkowego (podrzędne okolicznikowe przyczyny, współrzędne wynikowe) w hipotaksie i parataksie, zmniejszenie w tekstach liczby zdań o charakterze opisującym (przydawkowe, rozwijające), ograniczenie frekwencji połączeń (spojeń) niekompletnych, uwyraźnienie granic zdania, dominacja ilościowa konstrukcji upodrzędnionych imiesłowowego równoważnika zdania, szyk podporządkowany związkom wyrazów w zdaniu i relacjom gramatycznym – logiczny i linearny. Te cechy stopniowo stają się konstytutywne do końca XIX w., nabierając charakteru wyraźnie progresywnego.
(repartycja, nobilitacja)

4.3.2. ZMIANY I TENDENCJE ROZWOJOWE – PODSUMOWANIE

Łącznie w 3. okresie rozwoju składniowo-stylistycznego literackiej polszczyzny ogólnej zachodziło 10 ogólnych procesów ewolucyjnych, które rozkładały się na 27 zmian szczegółowych. Procesy te były motywowane ogólnymi tendencjami rozwojowymi języka (kompletacja, repartycja, ekonomizacja, nobilitacja), a zarazem wpływały na mobilność wykładników

tych tendencji. Porównanie 3. okresu rozwoju składni języka literackiego (XIX w.) z okresem 2. (2. połowa XVII w. – XVIII w.) pozwala na stwierdzenie, że w tym trzecim okresie również zaznacza się tendencja do zmniejszenia stopnia intensywności zmian składniowych (1. okres – 69 zmian szczegółowych, 2. – 36 zmian, 3. – 27 zmian), ale zarazem zwiększa się zakres tych zmian, ponieważ zachodzą wszystkie analizowane ogólne procesy ewolucyjne (1. okres – 9 procesów, 2. – 8 procesów, 3. – 10 procesów)[277]. Zróżnicowanie procesów i tendencji rozwojowych w okresie 3. przedstawia tabela 68.

Tabela 68

Lp.	Procesy ogólne	Zmiany szczegółowe (liczba)	Ranga procesów ogólnych	Tendencje rozwojowe – wskaźniki zakresu oddziaływania
1.	Strukturyzacja wypowiedzenia	9	I	komp. 4x, rep. 3x, ek. 6x
2.	Nominalizacja toku składniowego	1	V	ek. 1x, nob. 1x
3.	Analityzacja toku składniowego	3	III	rep. 3x, nob. 3x
4.	Modalizacja toku składniowego	1	V	rep. 1x, ek. 1x
5.	Parentetyzacja toku składniowego	1	V	rep. 1x, ek. 1x
6.	Modyfikacja rekcji	1	V	rep. 1x
7.	Skrócenia struktur syntaktycznych	4	II	ek. 4x, nob. 4x
8.	Zapożyczenia z języków obcych	1	V	nob. 1x
9.	Przekształcenia wskaźników zespolenia	4	II	komp. 3x, rep. 1x
10.	Wariantyzacja stylowa	2	IV	rep. 1x, ek. 1x, nob. 2x
		27		

W tym okresie, podobnie jak w poprzednich, największy zakres występowania mają procesy dotyczące strukturyzacji wypowiedzenia, kształtowania się i przekształcania modeli syntaktycznych. Układ pozostałych procesów wskazuje jednak na wyraźne różnice w rozwoju składni XIX-wiecznej w porównaniu z okresami poprzednimi. Na miejscu drugim w tej hierarchii znajdują się skrócenia struktur syntaktycznych (dotąd słabo się zaznaczające lub wręcz nieistotne) oraz przekształcenia wskaźników zespolenia, kontynuujące zapoczątkowaną w Odrodzeniu tendencję do doskonalenia hipotaksy i precyzyjności powiązań syntaktycznych, związane z do-

[277] Por. VII.4.1.2.; VII.4.2.2.

minującą w XIX w. tendencją stylistyczno-składniową charakteryzującą się książkowością, graficznością i oficjalnością[278]. Wynikiem dominacji tej tendencji jest zwiększenie zakresu analityzacji toku składniowego (i tym samym semantyzacji struktur syntaktycznych), wyraźne rozgraniczenie normy składni pisanej i składni mówionej [zob. 10. Wariantyzacja stylowa], wyraźne zaznaczenie się procesów nominalizacji toku składniowego (choć na razie przede wszystkim w tekstach prasowych). Zarazem wynikiem dominacji tej tendencji i odejścia w tekstach pisanych od tendencji oralno-potocznej, a także odsunięcia retoryki na plan dalszy w życiu publicznym, jest niewielka ranga procesów modalizacji i parentetyzacji, które dotąd zajmowały w hierarchii zmian ewolucyjnych pozycję znaczącą. Niewielki zakres zapożyczeń z języków obcych (głównie z języka francuskiego) zwiastuje zmierzch epoki wpływów łaciny, mającej dotąd w składni największy wektor oddziaływań.

Hierarchię podstawowych tendencji rozwojowych języka w odniesieniu do składni tego okresu przedstawia tabela 69.

Tabela 69

Lp.	Tendencja rozwojowa	Zakres oddziaływania	Hierarchia
1.	Kompletacja	7x	III
2.	Repartycja	11x	I
3.	Ekonomizacja	13x	I
4.	Nobilitacja	9x	II

I w tym wypadku zarysowują się wyraźne zmiany w hierarchii tendencji rozwojowych w porównaniu z okresami wcześniejszymi. Dominującą dotąd parę: repartycja + kompletacja zastąpiła para: repartycja + ekonomizacja. Wskazuje to na zakończenie fazy ekstensywnego rozwoju systemu składniowego i nakreśla nowy jego kierunek, który polega na intensyfikacji zmian determinujących wyrazistość i wystarczalność środków składniowych. Procesy nobilitacyjne wiążą się ze stabilizacją normy składniowej pisanej odmiany polszczyzny. Procesy kompletacji (uzupełniania) rejestru środków składniowych – oczywiście – zachodzą, ale stanowią plan dalszy.

[278] Zob. VII.3. Dwa nurty stylistyczno-składniowe...

4.4. Okres 4. (XX w.)

4.4.1. GŁÓWNE PROCESY EWOLUCYJNE I ZMIANY SZCZEGÓŁOWE

[1.] Strukturyzacja wypowiedzenia – kształtowanie się modeli syntaktycznych

Zasadnicze procesy kształtowania modeli syntaktycznych zostały zakończone w XIX w.

[2.] Nominalizacja toku składniowego

[2.1.] Rozwój i wzrost frekwencji tekstowej połączeń, w których centrum stanowi rzeczownik odczasownikowy lub imiesłów, np. *chęć pisania, gwar nieustający, proces wodowania statku.*
(ekonomizacja, nobilitacja)

[2.2.] Rozwój i wzrost frekwencji tekstowej połączeń, w których centrum jest wynikiem najprostszej i najbardziej regularnej derywacji transpozycyjnej (przy rezygnacji z trudniejszej derywacji paradygmatycznej), np. *możliwość pracowania, prawo do oceniania, błędem jest sądzenie* (od czasowników *pracować, oceniać, sądzić* itp. tworzone są derywaty transpozycyjne *pracowanie, ocenianie, sądzenie*, nie zaś derywaty paradygmatyczne *praca, ocena, sąd*, które dodatkowo ewokowałyby werbalne konstrukcje syntaktyczne).
(ekonomizacja, nobilitacja)

[2.3.] Rozwój i wzrost frekwencji tekstowej połączeń, w których centrum stanowią transpozycyjne derywaty odprzymiotnikowe, np. *zapadalność na choroby, ściągalność składek, oglądalność telewizji.*
(ekonomizacja, nobilitacja)

[2.4.] Rozwój i wzrost frekwencji tekstowej połączeń, w których przydawka jest wynikiem ściągnięcia konstrukcji zdaniowej, np. *zespół kryzysowy, kredyty klęskowe, wybory większościowe, dążenia roszczeniowe.*
(ekonomizacja, nobilitacja)

[3.] Analityzacja toku składniowego

[3.5.] Dominacja analitycznych połączeń przyimkowych nad kauzatywnymi połączeniami syntetycznymi, np. *doczekać czego → doczekać do czego, przejść ulicę → przejść przez ulicę, biegać polem → biegać przez pole, pomrzeć głodem → pomrzeć (umrzeć) z głodu, dopaść drzwi → dopaść do*

drzwi, uciec matce → uciec od matki, oddanie sprawie → oddanie dla sprawy, wierność ojczyźnie → wierność wobec ojczyzny, dojść czego → dojść do czego, komisja czego → komisja do czego/do spraw, możliwości czego → możliwości do czego, dobiec czego → dobiec do czego, upominać się czego → upominać się o co, wzdragać się czego → wzdragać się przed czym.
(kompletacja, repartycja)
[3.6.] Szerzenie się analitycznych konstrukcji orzeczeniowych, typowych dla stylu urzędowego, np. *dawać rozkazy, przeprowadzać badania, uskuteczniać wypłatę, mieć możność, ponieść konsekwencje, dokonać kidnapingu, mieć asocjacje, uprawiać jogging, otrzymać dotację, prowadzić mediacje.*
(kompletacja, nobilitacja)
[3.7.] Nowe analityczne konstrukcje syntaktyczne, powstające w wyniku analogii, np. *sprawozdanie z czego → protokół z czego, rozmowa z kim → wywiad z kim, wstrzemięźliwość od czego → abstynencja od czego.*
(kompletacja, nobilitacja)
[3.8.] Seryjność modeli syntaktycznych z danymi przyimkami, np. z przyimkiem *o* jako wykładnikiem rekcji dziedziczonej przez rzeczownik odczasownikowy, por. *apel o + B., wniosek o + B., wystąpienie o + B., negocjacje o + Msc., debata o + Msc.*
(ekonomizacja, nobilitacja)

[4.] Modalizacja toku składniowego
[4.9.] Uobecnienie nadawcy, jego postawy wobec rzeczywistości i jej oceny, przez nagromadzenie w tekstach różnego typu modalizatorów, takich jak np. bezpośrednie apostrofy (*możesz mieć pewność*), leksemy podkreślające prawdziwość sądów (*prawdziwy, naprawdę*), leksemy narzucające sądy (*trzeba, należy, być może, powinniśmy*), zabieg utożsamiania się z odbiorcą (*my, nasze*) itp. Rozwój szeregu klas modalizatorów – leksykalnych, gramatycznych, epistemicznych, deontycznych, emocjonalno-oceniających.
(kompletacja, repartycja)

[5.] Parentetyzacja toku składniowego
[5.10.] Intensywna zakresowo inkrustacja tekstów wtrętami o różnych funkcjach komunikacyjnych: objaśniająco-uszczegółowiających, korygująco-uściślających, wartościująco-oceniających, fatyczno-impresywnych, metatekstowych.
(kompletacja, repartycja)

[6.] Modyfikacja rekcji, połączeń leksykalno-składniowych
[6.11.] Modyfikacja w wyniku analogii semantyczno-syntaktycznej, np. *replikować co* (zamiast *na co*) ← *prostować, dementować co; obwieścić komu o czym* ← *mówić, komunikować komu o czym.*
(kompletacja, ekonomizacja)
[6.12.] Modyfikacja w wyniku synonimii semantyczno-syntaktycznej, np. *obciążać za co* ← *winić za co; denerwować się za co* ← *gniewać się za co.*
(ekonomizacja)
[6.13.] Kształtowanie się grup leksykalno-składniowych o ustalonych schematach rekcyjnych, por. np. grupa nazw uczuć: *szacunek, respekt, podziw dla kogo → pobłażanie, poszanowanie, litość dla kogo.*
(repartycja, ekonomizacja)
[6.14.] Różnicowanie się znaczeniowe pierwotnych dubletów składniowych, np. *oburzony na kogo : oburzony czym, obojętny na co : obojętny wobec kogo, dotknąć co : dotknąć czego.*
(repartycja)
[6.15.] Liczne zmiany (poszerzenia, zwężenia) łączliwości leksykalno-składniowej, np. *zwątpić o czym → zwątpić w co; dopominać się czego/dopominać się o co; oszczędzać prądu/prąd; sukces kogo, czyj → sukces w czym; rozmowy o czym/nad czym; obsadzać co kim → obsadzać co; rozliczyć kogo z czego → rozliczyć kogo; wybrać kogo na co/wybrać kogo kim.*
(kompletacja, repartycja)

[7.] Skrócenia struktur syntaktycznych (niejednokrotnie niepoprawne)
[7.16.] Elipsy – redukcje typowego schematu rekcyjnego, np. *Janek poznał i przypatrywał się dziewczynie; Sygnalizujemy to dziś, by pochwalić i podziękować kierowcy; zdecydować, że* zamiast: *zdecydować o tym, że; uprzedzić, że* zamiast: *uprzedzić o tym, że.*
(ekonomizacja)
[7.17.] Skrócenia schematów struktur składniowych, np. *Nowe otwarcie rządu...; Przewodnik ku Europie; Powracającym wynajmę pokój; Nowe i skorodowane kupię.*
(ekonomizacja)
[7.18.] Stosowanie imiesłowowych równoważników zdań bez zachowania zasady tożsamości podmiotu w zdaniu głównym i równoważniku, co prowadzi do anakolutu, np. *Mając na uwadze innych „wielkich ludzi", błędy Kohla prawie nie szokują.*
(ekonomizacja)

[8.] Zapożyczenia z języków obcych
[8.19.] Repliki syntaktyczne z języków obcych:
– z języka niemieckiego, np. *ubrać suknię, spóźnić pociąg, cieszyć się na co (?)*;
– z języka rosyjskiego, np. *winić w czym, brać się za robotę, odnośnie czego, w miejsce czego, w ślad za czym, póki co, jak by nie było, co by nie było, za wyjątkiem, pod rząd, wybrać kogo kim, służyć dowodem, nie patrząc na co.*
(kompletacja)
[8.20.] Produktywne schematy składniowe wymuszone przez nowe zapożyczenia leksykalno-semantyczne, np. schemat z rekcją biernikową – por.: *(z)resetować, (z)bindować, (z)anarchizować, (a)testować co.*
(kompletacja)

[9.] Przekształcenia wskaźników zespolenia
[9.21.] Zmiany zakresu stosowania wskaźników zespolenia:
– zmniejszenie zakresu, np. *u – ucho u dzbanka → ucho od dzbanka*;
– zwiększenie zakresu, np. *przy, obok, na przestrzeni, ze strony, w rezultacie, w efekcie.*
(kompletacja, repartycja)
[9.22.] Nowe zróżnicowania i specjalizacje wspólnofunkcyjnych wskaźników zespolenia, np. *dla czego* – funkcja pożytku, *na co* – funkcja przeznaczenia, *z czego* – funkcja przyczyny wewnętrznej, *od czego* – funkcja przyczyny zewnętrznej.
(repartycja)

[10.] Wariantyzacja stylowa
[10.23.] W 1. połowie XX w. – przewaga składni pisanej, czyli oficjalnych gatunków wypowiedzi: rozbudowana wewnętrznie hipotaksa, literackie reguły nawiązania i spójności (koherencji i kohezji), pełnoznaczny czasownik, tryb oznajmujący.
(repartycja, nobilitacja)
[10.24.] W 2. połowie XX w. – wyraźne zaznaczanie się w tekstach pisanych składni mówionej, czyli potocznej, socjolektalnej, subkulturowej: emocjonalność, zakłócenia koherencji i kohezji, wyrównania analogiczne walencji i rekcji, redukcja struktur wieloskładnikowych, wzrost frekwencji tekstowej zdań pojedynczych i współrzędnie złożonych, nominalizacja, elipsy, anakoluty.
(ekonomizacja, nobilitacja)

4.4.2. ZMIANY I TENDENCJE ROZWOJOWE – PODSUMOWANIE

Łącznie w 4. okresie rozwoju składniowo-stylistycznego literackiej polszczyzny ogólnej zachodziło 9 ogólnych procesów ewolucyjnych, które rozkładały się na 24 zmiany szczegółowe. Procesy te były motywowane ogólnymi tendencjami rozwojowymi języka (kompletacja, repartycja, ekonomizacja, nobilitacja), a zarazem wpływały na mobilność wykładników tych tendencji. Porównanie 4. okresu rozwoju składni języka literackiego (XX w.) z okresami wcześniejszymi (3., 2., 1.) pozwala na stwierdzenie, że w kolejnych ich parach wyraźnie zaznacza się tendencja do ograniczania zarówno zakresu zmian (1. okres – 9 procesów ogólnych; 2. – 8 procesów//3. – 10 procesów; 4. – 9 procesów), jak i stopnia intensywności zmian składniowych (1. okres – 69 zmian szczegółowych; 2. – 36 zmian; 3. – 27 zmian; 4. – 24 zmiany). Nawet jeśli założymy, że przedmiotem analizy są tylko najważniejsze ogólne procesy ewolucyjne i tylko najistotniejsze zmiany szczegółowe, to nie ulega wątpliwości, że w ciągu tych pięciu wieków (XVI–XX w.) aktywność przekształceń systemu składniowego sukcesywnie malała[279]. Dane liczbowe pozwalają wśród tych czterech okresów rozwoju wyodrębnić dwa okresy o większej dynamice zmian:
– 1. (XVI w. – 1. połowa XVII w.): 9 procesów ogólnych, 69 zmian szczegółowych,
– 3. (XIX w.): 10 procesów ogólnych, 27 zmian szczegółowych;
oraz dwa okresy o mniejszej dynamice zmian:
– 2. (2. połowa XVII w. – XVIII w.): 8 procesów ogólnych, 36 zmian szczegółowych,
– 4. (XX w.): 9 procesów ogólnych, 24 zmiany szczegółowe.

Trzeba podkreślić, że okresy o większej dynamice zmian pokrywają się z początkami dwóch kolejnych epok w dziejach języka polskiego – średniopolskiej i nowopolskiej.

Zróżnicowanie procesów i tendencji rozwojowych w okresie 4. przedstawia tabela 70.

W tym okresie *de facto* nie występują nowe procesy dotyczące strukturyzacji wypowiedzenia, ten aspekt rozwoju polskiej składni zatrzymuje się na cezurze przełomu XIX i XX w.: „Na przestrzeni stulecia można więc zauważyć np. pewne zmiany właściwości rekcyjnych i konotacyjnych po-

[279] Por. VII.4.1.2.; VII.4.2.2.; VII.4.3.2.

Tabela 70

Lp.	Procesy ogólne	Zmiany szczegółowe (liczba)	Ranga procesów ogólnych	Tendencje rozwojowe – wskaźniki zakresu oddziaływania
1.	Strukturyzacja wypowiedzenia	0	–	----------
2.	Nominalizacja toku składniowego	4	II	ek. 4x, nob. 4x
3.	Analityzacja toku składniowego	4	II	komp. 3x, rep. 1x, ek. 1x, nob. 3x
4.	Modalizacja toku składniowego	1	V	komp. 1x, rep. 1x
5.	Parentetyzacja toku składniowego	1	V	komp. 1x, rep. 1x
6.	Modyfikacja rekcji	5	I	komp. 2x, rep. 3x, ek. 3x
7.	Skrócenia struktur syntaktycznych	3	III	ek. 3x
8.	Zapożyczenia z języków obcych	2	IV	komp. 2x
9.	Przekształcenia wskaźników zespolenia	2	IV	komp. 1x, rep. 2x
10.	Wariantyzacja stylowa	2	IV	ek. 1x, nob. 2x
		24		

szczególnych leksemów lub grup wyrazowych, albo – częściej – różnice w zakresie łączliwości gramatyczno-leksykalnej pewnych wyrazów (...). Ale głębokie przeobrażenia ogólnych modeli syntaktycznych są raczej wyjątkowe, a potencjał składniowy systemu pozostaje zasadniczo niezmienny"[280]. W tej sytuacji pierwsze miejsce w hierarchii ogólnych procesów rozwojowych zajmują modyfikacje rekcji i połączeń leksykalno-składniowych. Towarzyszą im wyraźnie się zaznaczające procesy nominalizacji i analityzacji toku składniowego, które w XX w. osiągnęły największy zakres występowania. Kolejna grupa zjawisk to skrócenia struktur syntaktycznych, zapożyczenia z języków obcych, przekształcenia wskaźników zespolenia i wariantyzacja stylowa. Występują one z większą intensywnością niż w okresie poprzednim (XIX w.), ale nie osiągają poziomu aktywności z XVII i XVIII w. Trzeba podkreślić – jeśli chodzi o wariantyzację stylową – że wiek XX jest niejako odwrotnością wieku XIX, w którym ustabilizowała się norma składniowa pisanej odmiany języka, zasadniczo odmienna od normy odmiany mówionej. Dominuje ona w tekstach pisanych w 1. połowie XX w., ale w 2. połowie następuje „renesans" składni oralnej, potocznej, obiegowej w pisanych gatunkach wypowiedzi – najpierw w tekstach

[280] E. Jędrzejko, op.cit., s. 113.

artystycznych, następnie w tekstach prasowych, a u schyłku wieku również w wielu gatunkach tekstów utylitarno-urzędowych. Podtrzymuje to procesy modalizacji i parentetyzacji wypowiedzi, które również zyskują stałą obecność w tekstach reklamy i w tekstach propagandowych.

Hierarchię podstawowych tendencji rozwojowych języka w odniesieniu do składni tego okresu przedstawia tabela 71.

Tabela 71

Lp.	Tendencja rozwojowa	Zakres oddziaływania	Hierarchia
1.	Kompletacja	10x	II
2.	Repartycja	8x	II
3.	Ekonomizacja	12x	I
4.	Nobilitacja	8x	II

W tym okresie następują dalsze przesunięcia w hierarchii tendencji rozwojowych. Na plan pierwszy wysuwa się ekonomizacja, a towarzyszą jej – w niewielkim zróżnicowaniu – kompletacja, repartycja i nobilitacja. Taki układ dobrze koresponduje z przedstawionym wcześniej zróżnicowaniem ogólnych procesów ewolucyjnych w zakresie składni. Wiek XX jest więc fazą rozwoju drugoplanowych zjawisk w obrębie składni (wobec zakończenia się głównych procesów strukturyzacji wypowiedzenia) i doprecyzowywania środków składniowych służących wyrazistości i wystarczalności komunikacyjnej wypowiedzi[281].

4.5. Zestawienia zbiorcze

Zamieszczone w tym podrozdziale tabele 72 i 73 przedstawiają całościowo oba analizowane dotąd układy: układ ogólnych procesów rozwojowych składniowo-stylistycznej warstwy literackiej polszczyzny ogólnej (tabela 72) oraz układ głównych tendencji rozwojowych języka w odniesieniu do tej warstwy (tabela 73).

Dzieje składni literackiej polszczyzny ogólnej zawierają się w dwóch epokach historii języka polskiego: średniopolskiej (XVI–XVIII w.) i nowopolskiej (XVIII–XX w.) i dzielą się na cztery okresy:

[281] Por. VII.4.1.2.; VII.4.2.2.; VII.4.3.2.

– śrpol. 1. (XVI w. – 1. połowa XVII w.);
– śrpol. 2. (2. połowa XVII w. – XVIII w.);
– npol. 1. (XIX w.);
– npol. 2. (XX w.).

Tabela 72

Lp.	Ogólne procesy ewolucyjne	Okresy w rozwoju systemu składniowego				Łącznie Zmiany/ ranga średnia	Hierarchia
		1. XVI/XVII Zmiany/ranga	2. XVII/XIII Zmiany/ranga	3. XIX Zmiany/ranga	4. XX Zmiany/ranga		
1.	Strukturyzacja wypowiedzenia	18/I	10/I	9/I	----------	37/I	I
2.	Nominalizacja toku skł.	----------	----------	1/V	4/II	5/III	IV
3.	Analityzacja toku skł.	6/IV	1/V	3/III	4/II	14/III	III
4.	Modalizacja toku skł.	7/III	7/II	1/V	1/V	16/IV	II
5.	Parentetyzacja toku skł.	8/III	7/II	1/V	1/V	17/IV	II
6.	Modyfikacja rekcji	4/V	2/IV	1/V	5/I	12/IV	III
7.	Skrócenia struktur syntaktycznych	2/VI	----------	4/II	3/III	9/IV	IV
8.	Zapożyczenia z języków obcych	10/II	3/IV	1/V	2/IV	17/IV	II
9.	Przekształcenia wskaź. zespolenia	7/III	5/III	4/II	2/IV	18/III	II
10.	Wariantyzacja stylowa	7/III	1/V	2/IV	2/IV	11/IV	III
		69	36	27	24	651	

W porównaniu z klasyczną periodyzacją dziejów języka polskiego Z. Klemensiewicza[282], w odniesieniu do składni zaznacza się przesunięcie cezury chronologicznej między epoką średniopolską a nowopolską z trzeciej ćwierci XVIII w. na przełom XVIII i XIX w.

Różnice w układzie ogólnych procesów ewolucyjnych w poszczególnych okresach były ukazywane przy okazji analiz szczegółowych. W tym miejscu nasuwają się następujące wnioski sumaryczne:

[282] Zob. na ten temat: St. Dubisz, *Język – Historia – Kultura...*, op.cit., s. 17–22.

1) Najintensywniej przekształcenia szczegółowe zachodziły w okresie śrpol. 1. (69 zmian), w największym zakresie ogólne procesy ewolucyjne zachodziły w okresie npol. 1. (10 procesów); są to więc okresy o większej dynamice zmian składniowych – oba początkują kolejne epoki w dziejach języka polskiego.

2) Spośród ogólnych procesów rozwojowych największy zakres i najwyższą rangę mają procesy dotyczące strukturyzacji wypowiedzenia, kształtowania się i przekształcania modeli syntaktycznych; procesy te jednoznacznie dominują do przełomu XIX i XX w., zachowując największy wskaźnik zakresu oddziaływania, prymarną pozycję rangową i prymarną pozycję w hierarchii zmian mimo zaniku w XX w.

3) Ranga i pozycja w hierarchii zmian pozostałych ogólnych procesów ewolucyjnych są zróżnicowane; uwzględniając dane dotyczące hierarchii, należy przyjąć następujący ciąg pozostałych procesów (od najważniejszych do najmniej ważnych) w skali całej ewolucji:

– przekształcenia wskaźników zespolenia – zapożyczenia z języków obcych – modalizacja toku składniowego – parentetyzacja toku składniowego;

– analityzacja toku składniowego – modyfikacja rekcji – wariantyzacja stylowa;

– nominalizacja toku składniowego – skrócenia struktur syntaktycznych.

4) Oprócz strukturyzacji wypowiedzenia, dla kolejnych okresów ewolucji najistotniejsze są:

– śrpol. 1.: zapożyczenia z języków obcych; modalizacja – parentetyzacja – przekształcenia wskaźników zespolenia – wariantyzacja stylowa;

– śrpol. 2.: modalizacja – parentetyzacja; przekształcenia wskaźników zespolenia; modyfikacja rekcji – zapożyczenia z języków obcych;

– npol. 1.: skrócenia struktur syntaktycznych – przekształcenia wskaźników zespolenia; analityzacja; wariantyzacja stylowa;

– npol. 2.: modyfikacja rekcji; nominalizacja – analityzacja; skrócenia struktur syntaktycznych.

5) W kolejnych okresach ewolucji najniższe pozycje rangowe zajmują:

– śrpol. 1.: modyfikacja rekcji;

– śrpol. 2.: analityzacja – wariantyzacja stylowa;

– npol. 1.: nominalizacja – modalizacja – parentetyzacja – modyfikacja rekcji – zapożyczenia z języków obcych;

– npol. 2.: modalizacja – parentetyzacja.

Tabela 73

Lp.	Tendencje rozwojowe	Okresy w rozwoju systemu składniowego				Łącznie liczba wykł./ ranga średnia	Hierarchia
		1. XVI/XVII liczba wykł./ranga	2. XVII/XVIII liczba wykł./ranga	3. XIX liczba wykł./ranga	4. XX liczba wykł./ranga		
1.	Kompletacja	39/II	17/II	7/III	10/II	73/II	II
2.	Repartycja	50/I	19/I	11/I	8/II	88/I	I
3.	Ekonomizacja	14/IV	16/III	13/I	12/I	55/II	III
4.	Nobilitacja	29/III	14/III	9/II	8/III	60/III	III
		132	66	40	38	276	

W odniesieniu do oddziaływania głównych tendencji rozwojowych języka nasuwają się następujące konstatacje:

1) W całym ciągu ewolucji składni literackiej polszczyzny ogólnej kolejne okresy charakteryzują się malejącymi liczbami wykładników tendencji rozwojowych: śrpol. 1. – 132, śrpol. 2. – 66, npol. 1. – 40, npol. 2. – 38; świadczy to bez wątpienia o zmniejszającym się sukcesywnie stopniu intensywności zmian składniowych.

2) Dane powyższe – w powiązaniu z danymi dotyczącymi układu ogólnych procesów rozwojowych – pozwalają na stwierdzenie, że najintensywniejsze przekształcenia systemu składniowego polszczyzny dokonywały się w okresie śrpol. 1. (XVI w. – 1. połowa XVII w.); w tym kontekście okres ostatni npol. 2. (XX w.) prezentuje się jako faza przekształceń najmniej intensywnych (obniżenia aktywności głównych procesów rozwojowych); okresy środkowe – śrpol. 2., npol. 1. – zajmują w tym układzie miejsce pośrednie.

3) W całym ciągu ewolucyjnym prymarną pozycję zajmuje repartycja (dominująca również w trzech kolejnych okresach rozwoju składni literackiej), co znajduje motywacje w intensywnych procesach semantyzacyjnych, jeśli chodzi o konstrukcje składniowe.

4) Pozycję drugą zajmuje kompletacja; wiąże się to – z jednej strony – z faktem odziedziczenia przez składnię literackiej polszczyzny ogólnej określonego kwantum modeli syntaktycznych z epok nieliterackich: polszczyzny przedpiśmiennej i przedpolskiej (kwantum stanowiącego obszerną bazę systemową) [zob. VI.], z drugiej zaś strony wynika to z dominującej pozycji procesów dotyczących strukturyzacji wypowiedzenia (doskonalących strukturę syntaktyczną) do przełomu XIX i XX w.

5) Pozycję trzecią w łącznej hierarchii zajmują ekonomizacja i nobilitacja, przy czym trzeba podkreślić, że ekonomizacja wysuwa się na plan pierwszy w epoce nowopolskiej (kiedy słabną procesy strukturyzacyjne i system składniowy staje się wystarczalny do potrzeb komunikacyjnych), natomiast nobilitacja w całym ciągu ewolucyjnym stanowi jedynie tło dla pozostałych tendencji rozwojowych.

5. PERIODYZACJA ROZWOJU SYSTEMU SKŁADNIOWEGO LITERACKIEJ POLSZCZYZNY OGÓLNEJ

Przyjęty w niniejszym podręczniku podział rozwoju składni literackiej polszczyzny ogólnej na cztery okresy: śrpol. 1. (XVI w. – 1. połowa XVII w.), śrpol. 2. (2. połowa XVII w. – XVIII w.), npol. 1. (XIX w.), npol. 2. (XX w.) wynikał z następujących czynników: uwzględnienia ogólnej periodyzacji dziejów języka polskiego Z. Klemensiewicza oraz uwzględnienia cezur, które się zarysowały w ewolucji nurtów stylistyczno-składniowych polszczyzny pisanej[283]. Dotychczasowa analiza potwierdziła słuszność przyjętej periodyzacji, nie wykazała jednak, jak te podziały zaznaczają się w układzie ogólnych procesów ewolucyjnych oraz głównych tendencji rozwojowych języka. Te problemy stanowią przedmiot tej części opracowania. Rejestry zmian szczegółowych bezpośrednio nawiązują do rejestrów zamieszczonych w poprzedniej części opisu, dlatego też pominięto tu szerszy materiał egzemplifikacyjny.

5.1. Cezura 1.: stpol. – śrpol. 1. (przełom XV i XVI w.)

5.1.1. PROCESY, ZMIANY I TENDENCJE WYZNACZAJĄCE PERIODYZACJĘ

[1.] Strukturyzacja wypowiedzenia

[1.1.] Zastępstwo funkcji słowotwórczej przez kazualną w przydawce posesywnej, np. *słowa Nehemiaszowa* → *słowa Nehemiasza.*
(kompletacja, repartycja)

[283] Zob. VII.2. Główne kierunki rozwoju i cezury periodyzacyjne; VII.3. Dwa nurty stylistyczno-składniowe.

[1.2.] Rywalizacja D. i B. w dopełnieniu: schemat stpol. dopełnienie w D. → schemat śrpol. dopełnienie w D.//B.
(repartycja, ekonomizacja)

[1.3.] Zanik M. w negacji, np. stpol. *Nie ma być w sądzie ani łaska przyjacielska* → stpol. *Nie masz w sądzie ani łaski przyjacielskiej.*
(repartycja)

[1.4.] Funkcjonowanie konstrukcji biernych z *się* z podmiotem nieagentywnym od XVI w., np. *Przedały się różne księgi.*
(kompletacja)

[1.5.] Początek rozwoju zdań bezpodmiotowych z orzeczeniem w 3. osobie od XVI w., np. *Wyjechawszy na targ, wszystko najdzie kupić.*
(kompletacja, repartycja)

[1.6.] Początek zanikania w XVI w. zdań z orzeczeniem eliptycznym wyrażonym imiesłowem biernym na *-no, -to* bez łącznika, czyli formy osobowej czasownika *być.*
(kompletacja, repartycja)

[1.7.] Wyraźne zwiększenie w XVI w. zakresu zdań spójnikowych, związane z dominacją tendencji stylistyczno-składniowej klasycznej, oficjalnej, książkowej, graficznej.
(kompletacja, repartycja)

[1.8.] Rozwój struktur hipotaktycznych wieloczłonowych w okresie renesansu, ściśle upodrzędnionych za pomocą precyzyjnych wskaźników zespolenia, związany z dominacją tendencji stylistyczno-składniowej klasycznej, oficjalnej, książkowej, graficznej.
(kompletacja, repartycja)

[3.] Analityzacja toku składniowego

[3.9.] Zmiany dopełnienia kazualnego w przyimkowe.
(kompletacja, repartycja)

[3.10.] Zmiany okolicznika kazualnego w przyimkowy.
(kompletacja, repartycja)

[3.11.] Zmiany przydawki kazualnej w określenie przyimkowe.
(kompletacja, repartycja)

[3.12.] Zmiany bezprzyimkowych połączeń rekcyjno-walencyjnych w połączenia przyimkowe.
(kompletacja, repartycja)

[3.13.] Uniwersalna ekspansywność pewnych wyrażeń przyimkowych

w XVI w., np. *z + D., od + D., do + D., na + B.*, w różnego typu tekstach pisanych.
(kompletacja, repartycja)
[3.14.] Zasadnicza uniwersalna zmiana na granicy stpol. i śrpol.: k → p + k (kazus → przyimek + kazus).
(kompletacja, repartycja)

[6.] Modyfikacja rekcji
[6.15.] Bardzo liczne zmiany rekcji determinowane tendencją do specjalizacji semantycznej.
(kompletacja, repartycja)
[6.16.] Utrata lub pozyskiwanie przez czasowniki tranzytywności w związku (w wyniku) ze zmianami rekcji.
(kompletacja, repartycja)

[7.] Skrócenia struktur syntaktycznych
[7.17.] Umiarkowana krotność zdań złożonych jako wynik tendencji do składni klasycznej, oficjalnej, książkowej, graficznej.
(repartycja, nobilitacja)
[7.18.] Oszczędność i wystarczalność środków językowych w zdaniu jako wynik tendencji do składni klasycznej, oficjalnej, książkowej, graficznej.
(repartycja, nobilitacja)

[8.] Zapożyczenia z języków obcych
[8.19.] ACI – konstrukcje accusativus cum infinitivo występujące w XV w., od XVI w. znacznie częściej stosowane w związku ze zwiększoną znajomością łaciny.
(kompletacja, repartycja, nobilitacja)

[9.] Przekształcenia wskaźników zespolenia
[9.20.] Postępująca w XVI w. funkcjonalna specjalizacja niektórych staropolskich wskaźników zespolenia.
(repartycja)
[9.21.] Dobór najlepszych funkcjonalnie i stylistycznie wskaźników zespolenia w wyniku polemik poprawnościowych (działalność kodyfikacyjna).
(repartycja, nobilitacja)

[10.] Wariantyzacja stylowa
[10.22.] Ścieranie się dwóch nurtów stylistyczno-składniowych: rodzimego, oralnego, potocznego, kolokwialnego oraz klasycznego, graficznego, oficjalnego, książkowego.
(kompletacja, repartycja, nobilitacja)
[10.23.] Zmiany szyku części zdania: stpol. P(odmiot) + D(opełnienie), P(rzydawka), O(kolicznik) + O(rzeczenie) → śrpol. P(odmiot) + O(rzeczenie) + D(opełnienie), P(rzydawka), O(kolicznik).
(kompletacja, repartycja, nobilitacja)
[10.24.] Syndetyczność (spójnikowość) i asyndetyczność (bezspójnikowość) struktur składniowych – stpol. asyndetyczność : śrpol. syndetyczność.
(repartycja, nobilitacja)
[10.25.] Parataktyczność (współrzędność) i hipotaktyczność (podrzędność) struktur składniowych – stpol. parataktyczność : śrpol. hipotaktyczność.
(repartycja, nobilitacja)

5.1.2. ZMIANY I TENDENCJE ROZWOJOWE – PODSUMOWANIE

Dane dotyczące układu procesów i zmian ewolucyjnych oraz tendencji rozwojowych zawierają tabele 74 i 75.

Tabela 74

Lp.	Procesy ogólne	Zmiany szczegółowe	Ranga procesów ogólnych	Tendencje rozwojowe – wskaźniki zakresu oddziaływania
1.	Strukturyzacja wypowiedzenia	8	I	komp. 6x, rep. 7x, ek. 1x
3.	Analityzacja toku składniowego	6	II	komp. 6x, rep. 6x
6.	Modyfikacja rekcji	2	IV	komp. 2x, rep. 2x
7.	Skrócenia struktur syntaktycznych	2	IV	rep. 2x, nob. 2x
8.	Zapożyczenia z języków obcych	1	IV	komp. 1x, rep. 1x, nob. 1x
9.	Przekształcenia wskaźników zespolenia	2	IV	rep. 1x, nob. 1x
10.	Wariantyzacja stylowa	4	III	komp. 2x, rep. 4x, nob. 4x
		25		

Tabela 75

Lp.	Tendencja rozwojowa	Zakres oddziaływania	Hierarchia
1.	Kompletacja	17x	II
2.	Repartycja	23x	I
3.	Ekonomizacja	1x	IV
4.	Nobilitacja	8x	III

Granicę między składnią epoki stpol. a składnią okresu śrpol. 1. wyznacza w sumie 25 zmian szczegółowych. W ich obrębie dominują te, które dotyczą strukturyzacji wypowiedzenia (8 zmian), ulegającego dynamicznym przekształceniom na przełomie obu tych epok (stpol./śrpol.). Ponadto istotne są przede wszystkim zmiany związane z analityzacją toku składniowego (6 zmian), polegające głównie na zastępowaniu struktur kazualnych strukturami przyimkowymi i prowadzące do semantyzacji linearnej. Wreszcie na trzecim miejscu trzeba wymienić wariantyzację stylową (4 zmiany), która łączy się z konkurowaniem w tekstach pisanych dwóch nurtów: rodzimego (oralnego, potocznego, kolokwialnego) oraz klasycznego (graficznego, oficjalnego, książkowego). Pozostałe procesy ewolucyjne stanowią przy tej cezurze tło (modyfikacje rekcji, skrócenia struktur syntaktycznych, zapożyczenia z języków obcych, przekształcenia wskaźników zespolenia); trzy z nich (nominalizacja, modalizacja, parentetyzacja) w ogóle w tym wypadku nie pełnią funkcji diakrytycznej.

Spośród głównych tendencji rozwojowych języka istotne są przede wszystkim wykładniki repartycji i kompletacji, co ściśle łączy się z jakością procesów ewolucyjnych.

5.2. Cezura 2.: śrpol. 1. – śrpol. 2. (XVI w. – 1. połowa XVII w./ /2. połowa XVII w. – XVIII w.)

5.2.1. PROCESY, ZMIANY I TENDENCJE WYZNACZAJĄCE PERIODYZACJĘ

[1.] Strukturyzacja wypowiedzenia

[1.1.] Ewolucja schematu negacji:

– XVI w.: *nie maż* → *nie masz* + *D.*;

– koniec XVII w.: *nie ma* + *D.*

(kompletacja, repartycja)

[1.2.] Rozwój zdań bezpodmiotowych:

– XVI w.: orzeczenie w 3. osobie trybu oznajmującego, np. *Wszystko najdzie kupić*;

– XVII w.: orzeczenie w 2. osobie trybu oznajmującego, np. *Złemu nie wygodzisz.*

(kompletacja, repartycja)

[1.3.] Początek w 2. połowie XVII w. i w XVIII w. intensywnej fazy zanikania kazualnych (syntetycznych) form okolicznika, chociaż przez cały ten okres ilościowo dominują jeszcze formy syntetyczne.

(kompletacja, ekonomizacja)

[1.4.] Przełom (XVII/XVIII w.) w problemach z konstrukcjami w stronie biernej – przestaje istnieć „konflikt" między kategorią strony biernej i kategorią bezpodmiotowości, ponieważ konstrukcje typu *kopie się* funkcjonalnie zaczynają oznaczać bezpodmiotowość, a formy zakończone na *-ny, -na, -ne, -ty, -ta, -te* bierność.

(repartycja)

[1.5.] Dominacja ilościowo-zakresowa kazualnych (syntetycznych) określeń przydawkowych w XVIII w., co oznacza regres w stosunku do procesów analityzacji rozpoczętych w XVI w.

(ekonomizacja)

[7.] Skrócenia struktur syntaktycznych

[7.6.] Zwiększenie aktywności oralnej tendencji stylistyczno-składniowej w tekstach pisanych – nawrót do zdań bardzo wielokrotnie złożonych; przeciwstawność wobec rygoryzmu stylistyczno-składniowego zapoczątkowanego w XVI w.

(repartycja, ekonomizacja, nobilitacja)

[7.7.] Nawrót do redundancji środków językowych w zdaniu; przeciwstawność wobec rygoryzmu stylistyczno-składniowego zapoczątkowanego w XVI w.

(repartycja, ekonomizacja, nobilitacja)

[8.] Zapożyczenia z języków obcych

[8.8.] Faza początkująca zanikanie w XVIII w. zdań anaforycznych, rozpoczynających się od *jenże, który, co, gdzie*, podtrzymywanych przez wpływ łaciny, co wiąże się z rozwojem struktur hipotaktycznych.

(repartycja, ekonomizacja)

[9.] Przekształcenia wskaźników zespolenia
[9.9.] Dalsza intensyfikacja procesu ograniczania wielofunkcyjności wskaźników zespolenia, np.:
– *niż* – czasowe, stopnia i miary → stopnia i miary,
– *by* – dopełniające, modalne → dopełniające,
– *lub(o)* – rozłączne, przyzwalające → *lub* rozłączne, *lubo* przyzwalające.
(repartycja)

[10.] Wariantyzacja stylowa
[10.10.] Zwiększenie aktywności (→ dominacja) tendencji stylistyczno-składniowej rodzimej, oralnej, potocznej, kolokwialnej w tekstach pisanych.
(repartycja, ekonomizacja, nobilitacja)

5.2.2. ZMIANY I TENDENCJE ROZWOJOWE – PODSUMOWANIE

Dane dotyczące układu procesów i zmian ewolucyjnych oraz tendencji rozwojowych zawierają tabele 76 i 77.

Tabela 76

Lp.	Procesy ogólne	Zmiany szczegółowe	Ranga procesów	Tendencje rozwojowe – wskaźniki zakresu oddziaływania
1.	Strukturyzacja wypowiedzenia	5	I	komp. 3x, rep. 3x, ek. 2x
7.	Skrócenia struktur syntaktycznych	2	II	rep. 2x, ek. 2x, nob. 2x
8.	Zapożyczenia z języków obcych	1	II	rep. 1x, ek. 1x
9.	Przekształcenia wskaźników zespolenia	1	II	rep. 1x
10.	Wariantyzacja stylowa	1	II	rep. 1x, ek. 1x, nob. 1x
		10		

Tabela 77

Lp.	Tendencja rozwojowa	Zakres oddziaływania	Hierarchia
1.	Kompletacja	3x	III
2.	Repartycja	8x	I
3.	Ekonomizacja	6x	III
4.	Nobilitacja	3x	III

Granicę między składnią 1. okresu śrpol. a składnią 2. okresu śrpol. wyznacza łącznie 10 zmian szczegółowych. Jest to więc cezura o wiele mniej wyrazista niż między epoką staropolską a epoką średniopolską, jest to zarazem – co już podkreślano – cezura oddzielająca okres bardzo dynamicznych zmian składniowych, tj. okres śrpol. 1., od okresu, w którym te zmiany wyraźnie spowolniały. Zrozumiała jest zatem znacznie mniejsza liczba wyznaczników tej cezury, wśród których bardzo wyraźnie zaznacza się jedynie grupa zmian dotyczących strukturyzacji wypowiedzenia (łącznie 5). Jest rzeczą charakterystyczną, że aż połowa spośród ogólnych procesów ewolucyjnych (nominalizacja, analityzacja, modalizacja, parentetyzacja, modyfikacja rekcji) nie pełni w tym wypadku funkcji diakrytycznych.

Spośród głównych tendencji rozwojowych języka przy tej cezurze na plan pierwszy wysuwają się wykładniki repartycji (podobnie jak przy cezurze poprzedniej), co wiąże się ze stałymi procesami semantyzacji struktur składniowych. Na miejscu drugim w hierarchii sytuują się wykładniki ekonomizacji, co w części znajduje uwarunkowania w nawrocie do oralności, potoczności i emocjonalności tekstów pisanych w okresie śrpol. 2.

5.3. Cezura 3.: śrpol. 2. – npol. 1. (przełom XVIII i XIX w.)

5.3.1. PROCESY, ZMIANY I TENDENCJE WYZNACZAJĄCE PERIODYZACJĘ

[1.] Strukturyzacja wypowiedzenia
[1.1.] Rywalizacja D. i B. w dopełnieniu: śrpol. dopełnienie w D./B. → npol. dopełnienie w B.
(repartycja, ekonomizacja)
[1.2.] Ewolucja składniowa liczebnika – od przełomu XVIII/XIX w. zaczyna przeważać składnia rządu.
(kompletacja, repartycja)
[1.3.] Ostateczny rozdział w XIX w. między konstrukcjami bezpodmiotowymi i biernymi:
– formy zakończone na *-ny, -na, -ne, -ty, -ta, -te* oznaczają stronę bierną;
– konstrukcje z *się* typu: *ziemia się kopie* wyrażają zdania bezpodmiotowe.
(repartycja)
[1.4.] Zanikanie zdań bezłącznikowych w składni zdań złożonych – pisany język literacki w XIX w. intensywnie uzupełnia elipsy łączników.
(kompletacja, repartycja)

[1.5.] Ostatnia faza zanikania zdań z orzeczeniem eliptycznym wyrażonym za pomocą imiesłowu biernego na *-no, -to* bez łącznika, czyli bez formy osobowej czasownika *być* – pisany język literacki w XIX w. intensywnie uzupełnia te elipsy.
(kompletacja, repartycja)
[1.6.] Zanik konstrukcji ACI w tekstach pisanych na przełomie XVIII/XIX i w XIX w.
(ekonomizacja)
[1.7.] Ewolucja związku zgody w związku głównym – stabilizuje się zgoda formalna zamiast zgody realnoznaczeniowej, np. *szlachta poszli → szlachta poszła* (proces postępuje przez cały XIX w.).
(kompletacja, repartycja)
[1.8.] Stabilizacja zgody formalnej zamiast realnoznaczeniowej w konstrukcjach typu: *pan(i) + 2. os. → pan(i) + 3. os.*, np. *Pan musiałeś się zdziwić → Pan musiał się zdziwić* – w XVI w. te konstrukcje były traktowane jako honoryfikatywne, w XIX w. funkcjonują już tylko jako poufałe i dlatego wychodzą z użycia w języku literackim.
(kompletacja, ekonomizacja)
[1.9.] Zmiana formy orzeczenia w zdaniach złożonych celowych i innych zdaniach zaczynających się od spójników *(a-że)by, iżby, byle* – pierwotne formy imiesłowu czasu przeszłego czynnego zakończonego na *-ł, -ła, -ło* zostają zastąpione w XIX w. formami bezokolicznika, np. *Przyszedłem, abym zobaczył dom → Przyszedłem, aby zobaczyć dom → Przyszedłem zobaczyć dom.*
(repartycja, ekonomizacja)
[1.10.] Wzmacnianie upodrzędnienia imiesłowowego równoważnika zdania w XIX w.
(kompletacja, repartycja)
[1.11.] Ustabilizowanie się w XIX w. ostatecznej formy przypadka orzecznika – rzeczowny w N., przymiotny w M.
(kompletacja, repartycja)

[2.] Nominalizacja toku składniowego
[2.12.] W ciągu całego XIX w. – powolna, ale stała nominalizacja, przede wszystkim w tekstach prasowych, polegająca na wzroście liczby rzeczowników (55% → 57%) oraz na zmniejszaniu się liczby czasowników (25,5% → 21,5%) i przymiotników (16% → 15%).
(ekonomizacja, nobilitacja)

[3.] Analityzacja toku składniowego
[3.13.] Wyraźny wzrost liczby analitycznych związków dopełnieniowych w XIX w.
(repartycja, nobilitacja)
[3.14.] Wyraźny wzrost liczby analitycznych związków z przydawką w XIX w.
(repartycja, nobilitacja)
[3.15.] Wyraźny wzrost liczby analitycznych związków z okolicznikiem w XIX w.
(repartycja, nobilitacja)

[4.] Modalizacja toku składniowego
[4.16.] Zmniejszanie się tekstowego zakresu zdań o charakterze modalnym (rozłączne, warunkowe) w ciągu XIX w.
(repartycja, ekonomizacja)

[5.] Parentetyzacja toku składniowego
[5.17.] Zmniejszanie się tekstowego zakresu wykładników parentetyzacji w ciągu XIX w. [por. Skrócenia struktur syntaktycznych].
(repartycja, ekonomizacja)

[7.] Skrócenia struktur syntaktycznych
[7.18.] Zanikanie w XIX w. bardzo długich, wielokrotnie złożonych, barokowych zdań w tekstach pisanych.
(ekonomizacja, nobilitacja)
[7.19.] Zanikanie elips i nadmiernych emocjonalnych skrótów struktur syntaktycznych w tekstach pisanych.
(ekonomizacja, nobilitacja)
[7.20.] Zanikanie anakolutów składniowych w tekstach pisanych.
(ekonomizacja, nobilitacja)
[7.21.] Zanikanie eliptycznych przeczeń tylko z jedną negacją w tekstach pisanych.
(ekonomizacja, nobilitacja)

[9.] Przekształcenia wskaźników zespolenia
[9.22.] Ograniczanie niedokładnych połączeń składniowych, np. *ten – co → ten – który; takie – gdzie → takie → w których; tyle – jak → tyle – ile.*
(kompletacja, repartycja)

[9.23.] Specjalizacja funkcjonalna przyimków jako wskaźników zespolenia, np. *dla* – okolicznik przyczyny, *od* – dopełnienie sprawcy, *za* – okolicznik przyczyny i akcesoryjny.
(kompletacja, repartycja)
[9.24.] Specjalizacja funkcjonalna spójników jako wskaźników zespolenia, np. *co* w funkcji przeciwstawnej; *gdyby* w funkcji *skoro, ponieważ, że*; *ile* w funkcji *jako że, skoro*; *oraz* w funkcji *także, zarazem, wraz.*
(kompletacja, repartycja)

[10.] Wariantyzacja stylowa
[10.25.] Rozdział w składni tekstów pisanych dwóch norm: rodzimej, oralnej, potocznej, kolokwialnej oraz klasycznej, graficznej, oficjalnej, książkowej; wyraźna dominacja zakresowa w 2. połowie XIX w. normy graficznej, książkowej.
(kompletacja, repartycja)

5.3.2. ZMIANY I TENDENCJE ROZWOJOWE – PODSUMOWANIE

Dane dotyczące układu procesów i zmian ewolucyjnych oraz tendencji rozwojowych zawierają tabele 78 i 79.

Tabela 78

Lp.	Procesy ogólne	Zmiany szczegółowe	Ranga procesów	Tendencje rozwojowe – wskaźniki zakresu oddziaływania
1.	Strukturyzacja wypowiedzenia	11	I	komp. 7x, rep. 9x, ek. 4x
2.	Nominalizacja toku składniowego	1	III	ek. 1x, nob. 1x
3.	Analityzacja toku składniowego	3	II	rep. 3x, nob. 3x
4.	Modalizacja toku składniowego	1	III	rep. 1x, ek. 1x
5.	Parentetyzacja toku składniowego	1	III	rep. 1x, ek. 1x
7.	Skrócenia struktur syntaktycznych	4	II	ek. 4x, nob. 4x
9.	Przekształcenia wskaźników zespolenia	3	II	komp. 3x, rep. 3x
10.	Wariantyzacja stylowa	1	III	komp. 1x, rep. 1x
		25		

Tabela 79

Lp.	Tendencja rozwojowa	Zakres oddziaływania	Hierarchia
1.	Kompletacja	11x	II
2.	Repartycja	18x	I
3.	Ekonomizacja	11x	II
4.	Nobilitacja	8x	III

Granicę między składnią okresu śrpol. 2. a składnią okresu npol. 1. wyznacza łącznie 25 zmian szczegółowych, tyle samo co przy cezurze stpol. – śrpol. 1. Jest to więc cezura wyznaczona wyraźnie. Również w tym wypadku główną rolę odgrywają zmiany dotyczące strukturyzacji wypowiedzenia (w sumie 11), a wspomagają je procesy skróceń struktur syntaktycznych, analityzacji toku składniowego oraz przekształceń wskaźników zespolenia. Słabiej zaznaczone są zmiany w zakresie nominalizacji, modalizacji, parentetyzacji i wariantyzacji stylowej, a pozbawione funkcji diakrytycznej są w tym wypadku procesy modyfikacji rekcji i zapożyczania środków składniowych z języków obcych.

Jeśli chodzi o główne tendencje rozwojowe języka, to w największym zakresie różnicują składnię okresu śrpol. 2. i npol. 1. wykładniki repartycji, wspomagane przez wykładniki kompletacji i ekonomizacji. We właściwy sposób oddaje to rozgraniczenie dwóch norm: pisanej i mówionej odmiany języka w pisanych tekstach polszczyzny XIX wieku.

5.4. Cezura 4.: npol. 1. – npol. 2. (przełom XIX i XX w.)

5.4.1. PROCESY, ZMIANY I TENDENCJE WYZNACZAJĄCE PERIODYZACJĘ

[2.] Nominalizacja toku składniowego
[2.1.] Intensywne procesy nominalizacji składni tekstów za pomocą transpozycyjnych rzeczowników odczasownikowych; rzeczownikowych transpozycyjnych derywatów odprzymiotnikowych; połączeń, w których przydawka jest wynikiem ściągnięcia całego zdania, np. *proces wodowania statku, nie czuć obrażeń, ściągalność składek, dążenia roszczeniowe.*
(ekonomizacja, nobilitacja)

[3.] Analityzacja toku składniowego
[3.2.] Dominacja tekstowa połączeń analitycznych z przyimkami nad konstrukcjami kauzatywnymi, np. *doczekać do czego, oddanie dla sprawy, możliwości do czego.*
(kompletacja, repartycja)
[3.3.] Nowe analogiczne połączenia analityczne, np. *protokół z czego, abstynencja od czego.*
(kompletacja, repartycja, nobilitacja)
[3.4.] Seryjność modeli połączeń z przyimkami, np. *apel o + B., wniosek o + B., negocjacje o + Msc., wystąpienie o + B., debata o + Msc.*
(ekonomizacja, nobilitacja)
[3.5.] Analityzacja predykatu – peryfrastyczne orzeczenia charakterystyczne szczególnie dla stylu urzędowego, np. *przeprowadzać badania, uskuteczniać wypłatę, dokonać kidnapingu.*
(kompletacja, nobilitacja)

[4.] Modalizacja toku składniowego
[4.6.] Znaczny wzrost ilościowy i jakościowy modalizatorów: bezpośrednie apostrofy do odbiorcy (np. *możesz mieć pewność*), leksemy potwierdzające prawdziwość sądów (np. *prawdziwy, naprawdę, pewność*), leksemy narzucające sądy (np. *trzeba, należy, być może, powinniśmy*), formy gramatyczne wprowadzające utożsamianie się z odbiorcą (np. *robimy razem, my, nasze*), kategorie gramatyczne (np. tryby); modalizatory leksykalne, gramatyczne, epistemiczne, deontyczne, emocjonalno-oceniające występujące szczególnie często w tekstach agitacyjnych, propagandowych, reklamowych.
(kompletacja, repartycja)

[5.] Parentetyzacja toku składniowego
[5.7.] Wzrost rejestru funkcji elementów parentetycznych: objaśniająco-uszczegółowiająca, korygująco-uściślająca, wartościująco-oceniająca, fatyczno-impresywna, metatekstowa.
(kompletacja, repartycja)

[6.] Modyfikacja rekcji
[6.8.] Analogia semantyczno-syntaktyczna, np. *replikować co* (zamiast *na co*), bo: *prostować, dementować co.*
(kompletacja, ekonomizacja)

[6.9.] Synonimia semantyczno-syntaktyczna, np. *obciążać za co*, bo: *winić za co.*
(ekonomizacja)
[6.10.] Grupy leksykalno-składniowe o takiej samej rekcji, np. *szacunek, respekt, podziw dla kogo → pobłażanie, poszanowanie, litość dla kogo* (grupa nazw uczuć).
(repartycja, ekonomizacja)
[6.11.] Różnicowanie znaczeniowe pierwotnych dubletów składniowych, np. *oburzony na kogo : oburzony czym*; *dotknąć co : dotknąć czego.*
(repartycja)
[6.12.] Poszerzenia i zawężenia łączliwości składniowej, np. *dopominać się czego → o co*; *obsadzać co – kim → obsadzać co.*
(kompletacja, repartycja, ekonomizacja)

[8.] Zapożyczenia z języków obcych
[8.13.] Kalki syntaktyczne z języka niemieckiego (np. *ubrać suknię*), rosyjskiego (np. *brać się za robotę, odnośnie czego*).
(kompletacja)
[8.14.] Produktywne schematy składniowe, „wymuszone" przez nowe zapożyczenia leksykalno-semantyczne, np. *(z)resetować, (z)bindować, (a)testować, anarchizować co (B.).*
(kompletacja)

[9.] Przekształcenia wskaźników zespolenia
[9.15.] Nowe zróżnicowania wspólnofunkcyjnych wskaźników zespolenia, np. *dla czego* – funkcja pożytku, *na co* – funkcja przeznaczenia, *z czego* – funkcja przyczyny wewnętrznej, *od czego* – funkcja przyczyny zewnętrznej.
(repartycja)

[10.] Wariantyzacja stylowa
[10.16.] Odrodzenie się w 2. połowie XX w. tendencji stylistyczno-składniowej rodzimej, oralnej, potocznej, kolokwialnej, emocjonalnej, subkulturowej w tekstach pisanych.
(repartycja, ekonomizacja, nobilitacja)

5.4.2. ZMIANY I TENDENCJE ROZWOJOWE – PODSUMOWANIE

Dane dotyczące układu procesów i zmian ewolucyjnych oraz tendencji rozwojowych zawierają tabele 80 i 81.

Tabela 80

Lp.	Procesy ogólne	Zmiany szczegółowe	Ranga procesów	Tendencje rozwojowe – wskaźniki zakresu oddziaływania
2.	Nominalizacja toku składniowego	1	III	ek. 1x, nob. 1x
3.	Analityzacja toku składniowego	4	I	komp. 3x, rep. 2x, ek. 1x, nob. 3x
4.	Modalizacja toku składniowego	1	III	komp. 1x, rep. 1x
5.	Parentetyzacja toku składniowego	1	III	komp. 1x, rep. 1x
6.	Modyfikacja rekcji	5	I	komp. 2x, rep. 3x, ek. 3x
8.	Zapożyczenia z języków obcych	2	II	komp. 2x
9.	Przekształcenia wskaźników zespolenia	1	III	rep. 1x
10.	Wariantyzacja stylowa	1	III	rep. 1x, ek. 1x, nob. 1x
		16		

Tabela 81

Lp.	Tendencja rozwojowa	Zakres oddziaływania	Hierarchia
1.	Kompletacja	9x	I
2.	Repartycja	9x	I
3.	Ekonomizacja	6x	II
4.	Nobilitacja	5x	III

Granicę między składnią okresu npol. 1. a składnią okresu npol. 2. wyznacza łącznie 16 zmian szczegółowych, jest to więc cezura jednoznacznie wyznaczona. Najważniejsze w tym wypadku są zmiany z zakresu analityzacji toku składniowego oraz modyfikacji rekcji i połączeń leksykalno-składniowych, które w XX w. występują znacznie bardziej intensywnie niż w XIX w. Niediakrytyczne są przy tej cezurze jedynie procesy strukturyzacyjne, które w XX w. *de facto* zanikają. Wszystkie pozostałe ogólne procesy ewolucyjne potwierdzają zasadność cezury w rozwoju składni literackiej na przełomie XIX i XX w.

Znajduje to także dokumentację w układzie wykładników ogólnych tendencji rozwojowych języka. W zbliżonym stopniu ta cezura znajduje odzwierciedlenie tak w odniesieniu do kompletacji, jak i repartycji, w nieco mniejszym – w odniesieniu do ekonomizacji i nobilitacji.

5.5. Zestawienia zbiorcze

Dane sumaryczne dotyczące periodyzacji rozwoju literackiej polszczyzny ogólnej prezentują tabele 82 i 83.

Tabela 82

Lp.	Procesy ogólne	Przełomy okresów rozwoju systemu składniowego					Hierarchia
		stpol.--śrpol. 1. zmiany/ /ranga	śrpol. 1.--śrpol. 2. zmiany/ /ranga	śrpol. 2.--npol. 1. zmiany/ /ranga	npol. 1.--npol. 2. zmiany/ /ranga	Łącznie zmiany szczegółowe/ /ranga	
1.	Strukturyzacja wypowiedzenia	8/I	5/I	11/I	–/–	24/I	I
2.	Nominalizacja toku skł.	–/–	–/–	1/III	1/III	2/III	IV
3.	Analityzacja toku skł.	6/II	–/–	3/II	4/I	13/II	II
4.	Modalizacja toku skł.	–/–	–/–	1/III	1/III	2/III	IV
5.	Parentetyzacja toku skł.	–/–	–/–	1/III	1/III	2/III	IV
6.	Modyfikacja rekcji	2/IV	–/–	–/–	5/I	7/II	III
7.	Skrócenia struktur synt.	2/IV	2/IV	4/II	–/–	8/III	III
8.	Zapożyczenia z jęz. obcych	1/IV	1/II	–/–	2/II	4/III	IV
9.	Przekształcenia wsk. zespolenia	2/IV	1/II	3/II	1/III	7/III	III
10.	Wariantyzacja stylowa	4/III	1/II	1/III	1/III	7/III	III
		25	10	25	16	76	

Tabela 83

Lp.	Tendencje rozwojowe	Przełomy okresów rozwoju systemu składniowego					Hierarchia
		stpol.--śrpol. 1. liczba wykł./ /ranga	śrpol.1.--śrpol. 2. liczba wykł./ /ranga	śrpol. 2.--npol. 1. liczba wykł./ /ranga	npol. 1.--npol. 2. liczba wykł./ /ranga	Łącznie liczba wykł./ /ranga	
1.	Kompletacja	17/II	3/III	11/II	9/I	40/II	II
2.	Repartycja	23/I	8/I	18/I	9/I	58/I	I
3.	Ekonomizacja	1/IV	6/II	11/III	6/II	24/II	III
4.	Nobilitacja	8/III	3/III	8/III	5/III	24/III	III
		49	21	48	30	148	

Wnioski, które wynikają z tych sumarycznych zestawień, są następujące:

1) W największym zakresie wyznaczniki periodyzacji rozwoju składni literackiej polszczyzny ogólnej występują w sferze procesów strukturyzacji wypowiedzenia w odniesieniu do trzech cezur: stpol. – śrpol. 1., śrpol. 1. – śrpol. 2., śrpol. 2. – npol. 1.; łącznie 24 zmiany szczegółowe są wyznacznikami periodyzacyjnymi, co – w tym kontekście – wysuwa procesy strukturyzacji wypowiedzenia na plan pierwszy.

2) Wyznaczniki wszystkich cezur periodyzacyjnych występują jedynie w dwóch sferach ogólnych procesów rozwojowych – dotyczących przekształceń wskaźników zespolenia oraz wariantyzacji stylowej; świadczy to o ciągłości zmian w tych zakresach i ich funkcjach diakrytycznych.

3) W hierarchii wyznaczników periodyzacji drugie miejsce (po strukturyzacji wypowiedzenia) zajmują procesy analityzacji toku składniowego, szczególnie ważne przy wyznaczaniu cezur nowszych okresów: śrpol. 2. – npol. 1., npol. 1. – npol. 2. oraz cezury najstarszej: stpol. – śrpol. 1.

4) Trzecią, co do funkcji periodyzacyjnych, grupę wyznaczników stanowią zmiany dotyczące modyfikacji rekcji i skróceń struktur syntaktycznych, a grupę czwartą – zmiany dotyczące nominalizacji, modalizacji, parentetyzacji toku składniowego oraz zapożyczeń z języków obcych.

5) W sumie wyznaczniki periodyzacji rozwoju składni występują we wszystkich 10 sferach ogólnych procesów ewolucyjnych, co jednocześnie potwierdza zasadność przyjętych cezur chronologicznych; najmocniej zaznaczone są cezury: stpol. – śrpol. 1. (25 wyznaczników) oraz śrpol. 2. – npol. 1. (także 25 wyznaczników), najsłabiej cezura śrpol. 1. – śrpol. 2. (10 wyznaczników).

6) W największym zakresie funkcjami diakrytycznymi, jeśli chodzi o periodyzację dziejów składni literackiej, są obdarzone wykładniki repartycji (łącznie 58), które prymarną rolę odgrywają w odniesieniu do wszystkich zaznaczających się cezur chronologicznych; wynika to z dominacji repartycji wśród ogólnych tendencji rozwojowych w wypadku składni języka polskiego i jej ścisłego związku z procesami semantyzacyjnymi.

7) Podobnie kompletacja i jej wykładniki zaznaczają wszystkie cezury periodyzacyjne, jednakże liczba tych wykładników jest mniejsza (łącznie 40) niż to jest w wypadku repartycji; odzwierciedla to we właściwy sposób rolę przekształceń kompletacyjnych (uzupełniających zasób środków) w ewolucji składni literackiej polszczyzny ogólnej.

8) Wykładniki ekonomizacji i nobilitacji odgrywają mniejszą rolę w odniesieniu do cezur periodyzacyjnych ze względu na ich mniejszą liczbę (po 24); trzeba jednak podkreślić, że w obu wypadkach zaznaczające się cezury znajdują w nich pełne potwierdzenie.

9) Łącznie wykładniki periodyzacji obejmują wszystkie podstawowe tendencje rozwojowe (kompletacja, repartycja, ekonomizacja, nobilitacja); najmocniej zaznaczone są cezury: stpol. – śrpol. 1. (49 wykładników) oraz śrpol. 2. – npol. 1. (48 wykładników).

10) Przyjęte cezury periodyzacyjne znajdują pełne uzasadnienie zarówno w układzie zmian szczegółowych, zachodzących w obrębie ogólnych procesów ewolucyjnych, jak i w rozkładzie wykładników głównych tendencji rozwojowych.

6. ZAKOŃCZENIE

Rozwój systemu (podsystemu) składniowego przebiega zgodnie z ogólnymi prawidłowościami ewolucji języka polskiego. W historii polskiej składni bardzo wyraźnie zaznaczają się dwie cezury chronologiczne, będące zarazem granicami czasowymi między epoką staropolską a średniopolską (przełom XV i XVI w.) oraz – z niewielkim przesunięciem czasowym – między epoką średniopolską a nowopolską (przełom XVIII i XIX w.). W tym kontekście epokę staropolską należy ujmować jako fazę dziedziczenia i stabilizowania podstawy systemu składniowego, stanowiącej bezpośrednią kontynuację stanu przedpolskiego (prasłowiańskiego i praindoeuropejskiego). Epoka średniopolska to faza strukturyzacji składni, główna faza kształtowania się i przekształcania polskich modeli syntaktycznych, przede wszystkim w odniesieniu do wypowiedzeń hipotaktycznych i nawiązań ponadzdaniowych (tekstowych). Epokę nowopolską należy uznać za fazę kształtowania się normy syntaktycznej języka polskiego, z uwzględnieniem jego zróżnicowania na odmianę pisaną i odmianę mówioną, oraz doskonalenia się kategorii syntaktycznych i operacji tekstotwórczych pod względem wystarczalności, wyrazistości i ekspresywności środków składniowych z punktu widzenia potrzeb komunikacyjnych użytkowników języka.

W historii składni literackiej polszczyzny ogólnej, którą rozpoczynamy od wieku XVI, wyraźne są jeszcze dwie cezury chronologiczne, dzielące – wraz z wcześniejszymi – ostatnie pięćsetlecie na cztery okresy: śrpol. 1. (XVI w. – 1. połowa XVII w.), śrpol. 2. (2. połowa XVII w. – XVIII w.), npol. 1. (XIX w.), npol. 2. (XX w.). Wszystkie te cezury, a zarazem wyróżnione za ich pomocą okresy, mają własną specyfikę, znajdują swe wyznaczniki i wykładniki w układzie ogólnych procesów ewolucyjnych, zmian szczegółowych oraz głównych tendencji rozwojowych języka.

Ogólne procesy ewolucyjne to: strukturyzacja wypowiedzenia – kształtowanie się modeli syntaktycznych; nominalizacja toku składniowego; analityzacja toku składniowego; modalizacja toku składniowego; parentetyzacja toku składniowego; modyfikacja rekcji i połączeń leksykalno-składniowych; skrócenia struktur syntaktycznych; zapożyczenia z języków obcych; przekształcenia wskaźników zespolenia; wariantyzacja stylowa. Zmiany szczegółowe, zachodzące w ich obrębie, są spowodowane głównymi tendencjami rozwojowymi języka, którymi są: kompletacja, repartycja, ekonomizacja, nobilitacja, wywołując zarazem mobilność tych tendencji.

Przez cały cykl rozwojowy polszczyzny literackiej (pisanej) przewijają się dwa nurty stylistyczno-składniowe: pierwotny – rodzimy, oralny, potoczny, kolokwialny oraz wtórny – klasyczny, pisany, książkowy, oficjalny, dając zarazem podstawy rozwoju stylu niskiego i wysokiego, determinując opozycyjne kategorie rubaszności i retoryczności, rodzimości i klasyczności, prostoty i ozdobności, codzienności i hieratyczności. Wzajemne relacje tych nurtów (dominacja, symbioza, destrukcja) nakładają się na mechanizmy rozwoju systemu składniowego, wzbogacają charakterystykę kolejnych okresów i dodatkowo motywują zaznaczające się cezury chronologiczne. Znajdują te dwa nurty odzwierciedlenie zarówno w tekstach artystycznych, jak i w tekstach utylitarnych. Znajdują one motywacje w konwencjach estetycznych i kierunkach artystycznych, charakterystycznych dla kolejnych epok w dziejach kultury.

Zasadnicze znaczenie dla ewolucji składni języka polskiego miało pismo. Rozwój różnorakich gatunków wypowiedzi pisanej, kształtowanie się literackiej odmiany polszczyzny mającej ponadregionalny zakres i jednolitą normę, umożliwił pojawienie się na naszym gruncie przejawów pisanego, książkowego, oficjalnego nurtu stylistyczno-składniowego, zasadnicze przekształcenia parataksy i – zwłaszcza – hipotaksy, gramatykalizację i linearyzację toku składniowego, poddanie składni rygorom logiki oraz poddanie interpunkcji rygorom składni.

Kultura publicznej komunikacji w Polsce czasów nowożytnych (XVI–XX w.) opiera się na sprawności składni pisanej odmiany języka. Poszczególne grupy społeczne brały w tej komunikacji udział w takim stopniu, w jakim były w stanie formułować poprawnie i sprawnie teksty pisane. W tym też zawiera się istota rozwoju składniowo-stylistycznego literackiej polszczyzny ogólnej.

BIBLIOGRAFIA

I. Bajerowa, *Kształtowanie się systemu polskiego języka literackiego w XVIII wieku,* Wrocław 1964.

–, *O zaniku samogłosek pochylonych. Pokłosie dyskusji,* Katowice 1978.

–, *Polski język ogólny XIX w. Stan i ewolucja,* t. I: *Ortografia, fonologia z fonetyką, morfonologia,* Katowice 1986; t. II: *Fleksja,* Katowice 1992.

–, *Polski język ogólny XIX w. Stan i ewolucja,* t. III: *Składnia. Synteza,* Katowice 2000.

–, *Próba sformułowania kilku praw ewolucji języka (na materiałach z historii polskiego języka literackiego),* „Biuletyn Polskiego Towarzystwa Językoznawczego" 1965, XXIII, s. 125–142.

–, *Rola związku formy z funkcją w ewolucji polskiego języka literackiego,* „Biuletyn Polskiego Towarzystwa Językoznawczego" 1968, XXVI, s. 101–120.

–, *Strukturalna interpretacja historii języka,* „Język Polski" 1969, z. 2, s. 81–103.

–, *Zarys historii języka polskiego 1939–2000,* Warszawa 2003.

I. Bajerowa (red.), *Język polski czasu drugiej wojny światowej (1939–1945),* Warszawa 1996.

Cz. Bartula, *Elementy prasłowiańskie zdania złożonego w języku staro-cerkiewno-słowiańskim* [w:] *Z polskich studiów slawistycznych,* seria 4: *Językoznawstwo,* Warszawa 1972, s. 5–12.

–, *O dwu zapomnianych konstrukcjach składni staropolskiej. 1. Constructio ad sensum. 2. Orzecznik rzeczowny w mianowniku* [w:] *W służbie nauce i szkole. Księga pamiątkowa poświęcona Profesorowi dr. Zenonowi Klemensiewiczowi,* Warszawa 1970, s. 155–162.

–, *Podstawowe wiadomości z gramatyki staro-cerkiewno-słowiańskiej,* Warszawa 1994.

–, *Z badań nad składnią polską na tle porównawczym,* Kielce 1981.

–, *Z problematyki badań nad składnią historyczną języka polskiego na tle porównawczym* [w:] *Studia historycznojęzykowe,* Wrocław 1968, s. 9–23.

J. Baudouin de Courtenay, *Zarys historii języka polskiego,* Warszawa 1922.

L. Bednarczuk (red.), *Języki indoeuropejskie,* t. I, II, Warszawa 1986, 1988.

S. Bernstein, *Zarys gramatyki porównawczej języków słowiańskich,* Warszawa 1985.

M. Białoskórska, *Staropolskie semantyczne dublety słowotwórcze rzeczowników i ich kontynuacje w polszczyźnie XVI oraz XX wieku* [w:] *Studia historycznojęzykowe,* 1, Kraków 1994, s. 29–42.

J. Bodnarowska-Kobylińska, *Zasady rozwoju męskiej deklinacji słowiańskiej na gruncie języka polskiego* [w:] *Z polskich studiów slawistycznych,* seria 3: *Językoznawstwo,* Warszawa 1968, s. 101–108.

B. Bojar, *Zarys językoznawstwa dla informatyków,* Warszawa 1976.

S. Borawski, *Tradycja i perspektywy. Przeszłość i przyszłość nauki o dziejach języka polskiego,* Wrocław 1995.

–, *Wprowadzenie do historii języka polskiego. Zagadnienia historiozoficzne,* Warszawa 2000.

W. Boryś, *Prefiksacja imienna w językach słowiańskich,* Wrocław 1975.

T. Brajerski, *Geneza orzeczeń typu „(z)jedzono" i „(wy)pito",* „Język Polski" 1979, s. 84–98.

–, *Język staro-cerkiewno-słowiański,* Lublin 1973.

M. Brodowska-Honowska, *Słowotwórstwo przymiotnika w języku staro-cerkiewno-słowiańskim,* Wrocław 1960.

D. Buttler, *Innowacje składniowe powojennego trzydziestolecia* [w:] H. Kurkowska (red.), *Współczesna polszczyzna. Wybór zagadnień,* Warszawa 1981, s. 187–219.

–, *Innowacje składniowe współczesnej polszczyzny. Walencja wyrazów,* Warszawa 1976.

–, *Rozwój semantyczny wyrazów polskich,* Warszawa 1978.

–, *Rozwój słownictwa polskiego w sześćdziesięcioleciu* [w:] J. Rieger, M. Szymczak (red.), *Język i językoznawstwo polskie...,* s. 57–64.

D. Buttler, H. Kurkowska, H. Satkiewicz, *Kultura języka polskiego. Zagadnienia poprawności gramatycznej,* Warszawa 1973.

J. Chludzińska-Świątecka, *Rzeczowniki postadiektywne. Studium słowotwórczo-leksykalne,* Warszawa 1979.

M. Cybulski, *Elementy polskiej etykiety językowej w «Trylogii» Sienkiewicza,* „Rozprawy Łódzkiego Towarzystwa Naukowego" 1997, XLII, s. 43–131.

A. Czarnecka, J. Podracki, *Skróty i skrótowce. Pisownia, wymowa, odmiana, składnia,* Warszawa 1995.

W. Decyk-Zięba, St. Dubisz (red.), *Teksty staropolskie. Analizy i interpretacje,* Warszawa 2003.

K. Dejna, *Dialekty polskie,* Wrocław 1973.

K. Długosz-Kurczabowa, *Czy istnieje w języku polskim formant* -mistrz, „Slavia Occidentalis" 1998, XLV, s. 35–40.

–, *Formant* -us *w języku polskim*, „Slavia Occidentalis" 1981, XXXVIII, s. 15–32.
–, *Funkcje formantów rzeczownikowych w «Leksykonie» Jana Mączyńskiego*, „Prace Filologiczne" 1977, XXVII, s. 47–158.
–, *Sposoby przejmowania obcych formantów rzeczownikowych do polskiego systemu słowotwórczego*, „Poradnik Językowy" 1986, z. 4, s. 222–228.
–, *Symbioza słowotwórcza* [w:] *Sprawozdania Wydziału Filologiczno-Filozoficznego PTPN*, nr 103 za rok 1986, Poznań 1988, s. 80–83.
K. Długosz-Kurczabowa, St. Dubisz, *Gramatyka historyczna języka polskiego*, Warszawa 2001.
–, *Gramatyka historyczna języka polskiego: 1. Pochodzenie języka polskiego; 2. Fonetyka – Fonologia*, Warszawa 1993.
–, *Gramatyka historyczna języka polskiego: 1. Pochodzenie języka polskiego; 2. Fonetyka i fonologia języka polskiego – rozwój historyczny; 3. Fleksja imienna; 4. Fleksja werbalna*, Warszawa 1998.
–, *Słowotwórstwo historyczne w podręcznikach akademickich*, „Poradnik Językowy" 1994, z. 5–6, s. 77–88.
M. Domaradzki, *Odprzymiotnikowe rzeczowniki atrybutywne w historii polszczyzny*, Toruń 1997.
W. Doroszewski, *Monografie słowotwórcze: 1. Formacje z podstawowym* -k- *w części sufiksalnej*, „Prace Filologiczne" 1928, XIII, s. 1–261; *2. Formacje z podstawowym* -l-..., „Prace Filologiczne" 1928, XIV, s. 34–85; *3. Formacje z elementem* -r-..., „Prace Filologiczne" 1930, XV/1, s. 275–300; *4. Formacje z podstawowym* -n-..., „Prace Filologiczne" 1931, XV/2, s. 423–436.
–, *Podstawy gramatyki polskiej*, cz. 1, Warszawa 1963.
W. Doroszewski (red.), *Słownik języka polskiego*, t. I–XI, Warszawa 1958–1969.
St. Dubisz, *Dwie tendencje stylistyczno-składniowe w rozwoju literackiej polszczyzny ogólnej* [w:] M. Wojtak, M. Rzeszutko (red.), *W kręgu wiernej mowy*, Lublin 2004, s. 419–428.
–, *Ewolucja systemu składniowego literackiej polszczyzny ogólnej – Barok i Oświecenie (2. połowa XVII w. – wiek XVIII)* [w:] *Księga jubileuszowa Profesora Aleksandra Wilkonia*, Katowice 2005 (w druku).
–, *Ewolucja systemu składniowego literackiej polszczyzny ogólnej – Renesans i Barok (wiek XVI – 1. połowa XVII w.)*, „Rozprawy Komisji Językowej ŁTN" XLIX, Łódź 2004, s. 127–140.
–, *Ewolucja systemu składniowego literackiej polszczyzny ogólnej w XX wieku*, „Poradnik Językowy" 2004, z. 5, s. 3–14.
–, *Główne kierunki i fazy rozwoju podsystemu składniowego polszczyzny* [w:] H. Karaś (red.), *Zamknięte w języku. Studia językoznawcze*, Warszawa 2004, s. 11–15.
–, *Język – Historia – Kultura (wykłady, studia, analizy)*, Warszawa 2002.

–, *Język i polityka. Szkice z historii stylu retorycznego*, Warszawa 1992.
–, *Latynizmy i makaronizmy w dwóch listach Marii Ludwiki Gonzagi z 1657 r.* [w:] *Wokół języka. Rozprawy i studia poświęcone pamięci Profesora Mieczysława Szymczaka*, Wrocław 1988, s. 121–130.
–, *Miejsce terminologii w nowym wydaniu «Słownika języka polskiego PWN»*, „NEOTERM. Światowa Terminologia Specjalistyczna" 1996, nr 7–8, s. 19–31.
–, *Paralelizmy słownikowe w języku zbiorowości polonijnych i w polszczyźnie standardowej w kraju* [w:] S. Gajda, Z. Adamiszyn (red.), *Przemiany współczesnej polszczyzny...*, s. 143–152.
–, *Rozwój współczesnej polszczyzny*, „Przegląd Humanistyczny" 1995, nr 5, s. 69–88.
–, *Rozwój polskiego systemu fonologicznego* [w:] W. Kupiszewski (red.), *Studia z historii języka...*, s. 9–19.
–, *Rozwój współczesnej polszczyzny*, „Przegląd Humanistyczny" 1995, nr 5, s. 69–88.
–, *Uwagi o nauczaniu gramatyki historycznej języka polskiego* [w:] *Język. Teoria – Dydaktyka. Materiały I konferencji...*, Kielce 1977, s. 79–92.
–, *Z problemów nauczania gramatyki języka staro-cerkiewno-słowiańskiego na uniwersyteckich studiach polonistycznych* [w:] *Język. Teoria – Dydaktyka. Materiały IV konferencji...*, Kielce 1980, s. 229–241.
St. Dubisz (red.), *Język – Kultura – Społeczeństwo. Wybór studiów i materiałów*, Warszawa 1990.
–, *Nauka o języku dla polonistów*, Warszawa 1996, 1999.
–, *Słowa w różnych kontekstach*, Warszawa 1998.
B. Dunaj, *Język polski najstarszej doby piśmiennej (XII–XIII wiek)*, Kraków 1975.
–, *Ogólne zasady rozwoju fleksji rzeczowników w języku polskim*, „Prace Filologiczne" 1985, XXXII, s. 109–114.
–, *Wzdłużenie zastępcze w języku polskim*, Kraków 1966.
A. Furdal, *O przyczynach zmian głosowych w języku polskim*, „Prace Wrocławskiego Towarzystwa Naukowego", seria A 94, Wrocław 1964.
S. Gajda, Z. Adamiszyn (red.), *Przemiany współczesnej polszczyzny. Materiały konferencji naukowej, Opole 20–22.09.1993 r.*, Opole 1994.
J. Godyń, *Interpunkcja staropolska – uwagi historyka języka na marginesie tzw. sejmowego wydania „Trenów" Jana Kochanowskiego* [w:] *Studia historycznojęzykowe. Wybór problemów i przegląd metod badawczych z zakresu historii języka polskiego*, Wrocław 1986, s. 37–54.
Z. Góralski, *Urzędy i godności w dawnej Polsce*, Warszawa 1988.
H. Grappin, *Histoire de la flexion du nomen polonais*, Wrocław 1956.
A. Grybosiowa, *Składnia* [w:] S. Gajda (red.), *Najnowsze dzieje języków słowiańskich. Język polski*, Opole 2001, s. 108–118.
R. Grzegorczykowa, *Zarys słowotwórstwa polskiego*, Warszawa 1974.
R. Grzegorczykowa, J. Puzynina, *Słowotwórstwo współczesnego języka polskiego. Rzeczowniki sufiksalne rodzime*, Warszawa 1979.

R. Grzegorczykowa, R. Laskowski, H. Wróbel (red.), *Gramatyka współczesnego języka polskiego. Morfologia,* Warszawa 1984.
K. Handke, *Budowa morfologiczna i funkcje compositów polskich (z uwzględnieniem innych języków słowiańskich),* Warszawa 1976.
A. Heinz, *Funkcja egzocentryczna rzeczownika,* Wrocław 1957.
M. Honowska, *Problemy historii fleksji słowiańskiej na tle nowszych ujęć synchronicznych,* Wrocław 1965.
L. A. Jankowiak, *Prasłowiańskie dziedzictwo leksykalne we współczesnej polszczyźnie ogólnej,* Warszawa 1997.
E. Jędrzejko, *Składnia wobec przemian kulturowych i komunikacyjnych: innowacje i eksperymenty* [w:] St. Dubisz, S. Gajda (red.), *Polszczyzna XX wieku. Ewolucja i perspektywy rozwoju,* Warszawa 2001, s. 11–140.
S. Jodłowski, *Losy polskiej ortografii,* Warszawa 1979.
H. Karaś, *Rusycyzmy słownikowe w polszczyźnie okresu zaborów,* Warszawa 1996.
H. Karaś (oprac.), *Gramatyka historyczna języka polskiego. Materiały do ćwiczeń,* Warszawa 1994.
–, *Gramatyka języka staro-cerkiewno-słowiańskiego. Materiały do ćwiczeń,* Warszawa 1994.
A. Kałkowska, *Problemy opisu składni historycznej,* „Język Polski" 1979, s. 329–340.
M. Karaś, *Historia języka w ujęciu Z. Klemensiewicza,* „Poradnik Językowy" 1970, z. 3, s. 139–150.
J. Karłowicz, A.A. Kryński, W. Niedźwiedzki, *Słownik języka polskiego,* t. I–VIII, Warszawa 1900–1927.
M. Karpluk, *O języku poezji Jana Kochanowskiego,* „Język Polski" 1975, s. 3–16, 87–94.
B. Klebanowska, *Interpretacja fonologiczna zjawisk fonetycznych w języku polskim,* Warszawa 1990.
Z. Klemensiewicz, *Główne tendencje rozwojowe składni polskiej,* „Sprawozdania z Prac Naukowych Wydziału I PAN", Warszawa 1963, z. 3–4, s. 1–10 (przedruk [w:] A. Kałkowska (red.), *Składnia, stylistyka, pedagogika językowa. Wybór prac,* Warszawa 1982, s. 339–351).
–, *Historia języka polskiego,* Warszawa 1974.
–, *Podstawowe wiadomości z historycznej fonetyki i fleksji języka polskiego,* Kraków 1953, wyd. 2 (maszynopis powielony).
–, *Założenia i wytyczne Pracowni Polskiej Składni Historycznej,* „Zeszyty Naukowe UJ", z. 4, Kraków 1961, s. 5–29.
–, *Zarys składni polskiej,* Warszawa 1969.
Z. Klemensiewicz, T. Lehr-Spławiński, S. Urbańczyk, *Gramatyka historyczna języka polskiego,* wyd. 3, Warszawa 1965.
K. Kleszczowa, *Znaczenie lat wojny w rozwoju polskiego języka ogólnego* [w:] S. Gajda, Z. Adamiszyn (red.), *Przemiany współczesnej polszczyzny...,* s. 25–32.

K. Kleszczowa (red.), *Słowotwórstwo języka doby staropolskiej. Przegląd formacji rzeczownikowych,* Katowice 1996.
H. Koneczna, *Charakterystyka fonetyczna języka polskiego na tle innych języków słowiańskich,* Warszawa 1965.
–, *O budowie zdania Imć Pana Paskowego słów kilkoro* [w:] H. Rybicka (oprac.), *O języku i stylu...,* op.cit., s. 115–172.
–, *Próba objaśnienia przegłosu w językach słowiańskich,* „Sprawozdania Towarzystwa Naukowego Warszawskiego" 1932, XXV.
–, *Wzdłużenie zastępcze* [w:] *Księga referatów II Międzynarodowego Zjazdu Slawistów,* sekcja I: *Językoznawstwo,* Warszawa 1934.
A. Kowalska, *Ewolucja analitycznych form czasownikowych na -ł- w języku polskim,* Katowice 1976.
A. Krasnowolski, *Systematyczna składnia języka polskiego,* Warszawa 1898.
Z. Krążyńska, *Staropolskie konstrukcje z przyimkami,* cz. 1, 2, Poznań 2000, 2001.
B. Kreja, *Nazwy pomieszczeń na -(a)lnia w języku polskim,* „Język Polski" 1967, z. 3, s. 182–193.
–, *Nazwy pomieszczeń na -arnia w języku polskim,* „Język Polski" 1967, z. 4, s. 259–276.
–, *Słowotwórstwo rzeczowników ekspresywnych w języku polskim. Formacje na -ik, -k, -isko i -ina,* Gdańsk 1968.
–, *Studia z polskiego słowotwórstwa,* Gdańsk 1996.
A. Krupianka, *Formacje rzeczownikowe z przedrostkiem o-, ob- w języku polskim,* Toruń 1969.
–, *Czasowniki z przedrostkami przestrzennymi w polszczyźnie XVIII wieku,* Warszawa–Toruń 1979.
A. Książek-Bryłowa, *Wariantywność fleksji w historii i gwarach języka polskiego,* Lublin 1994.
M. Kucała, *Rodzaj gramatyczny w historii polszczyzny,* Wrocław 1978.
–, *Rozwój iteratywów dokonanych w języku polskim,* Wrocław 1966.
M. Kucała (oprac.), *Jakuba Parkoszowica «Traktat o ortografii polskiej»,* Warszawa 1985.
W. Kupiszewski (red.), *Studia z historii języka polskiego,* Warszawa 1994.
W. Kuraszkiewicz, *Pochodzenie polskiego języka literackiego* [w:] *Polski język literacki. Studia nad historią i strukturą,* Poznań 1986, s. 42–50.
–, *Podstawowe wiadomości z gramatyki historycznej języka polskiego z wyborem tekstów staropolskich do ćwiczeń,* Warszawa 1970.
–, *Przyczynki wyrazowe. 1. nieboże – nieboszczyk, niebożę – nieborak,* „Język Polski" 1957, z. 2, s. 119–124.
H. Kurkowska, *Budowa słowotwórcza przymiotników polskich,* Wrocław 1954.
H. Kurkowska (red.), *Współczesna polszczyzna. Wybór zagadnień,* Warszawa 1981.
J. Kuryłowicz, *Podstawowe kategorie morfologiczne,* „Biuletyn Polskiego Towarzystwa Językoznawczego" 1971, 28.

Z. Kurzowa, *Złożenia imienne we współczesnej polszczyźnie,* Warszawa–Kraków 1976.
R. Laskowski, *System fonologiczny języka polskiego* [w:] S. Urbańczyk (red.), *Encyklopedia wiedzy o języku...,* s. 342–345.
T. Lehr-Spławiński, *Element prasłowiański w dzisiejszym słownictwie polskim* [w:] *Studia historyczne ku czci Stanisława Kutrzeby,* t. II, Kraków 1938, s. 469–481.
–, *Jak mówiono w Polsce w dobie Mieszka I. Szkic gramatyczny* [w:] *Początki państwa polskiego. Księga Tysiąclecia,* t. II: *Społeczeństwo i kultura,* Poznań 1962, s. 189–214.
T. Lehr-Spławiński, Cz. Bartula, *Zarys gramatyki języka staro-cerkiewno-słowiańskiego,* Wrocław 1973, wyd. 6.
M.S.B. Linde, *Słownik języka polskiego,* Warszawa 1807–1814, t. I–VI (wyd. 2, Lwów 1854–1860).
W. Lubaś, *Kultura językowa Polaków* [w:] St. Dubisz (red.), *Język – Kultura – Społeczeństwo...,* s. 8–16.
J. Łoś, *Gramatyka polska,* cz. I: *Głosownia historyczna;* cz. II: *Słowotwórstwo;* cz. III: *Odmiennia (fleksja) historyczna,* Lwów–Warszawa–Kraków 1922.
–, *Krótka gramatyka historyczna języka polskiego,* Lwów 1927.
–, *Składnia* [w:] T. Benni, J. Łoś, K. Nitsch, J. Rozwadowski, H. Ułaszyn, *Gramatyka języka polskiego,* Kraków 1923, s. 287–408.
–, *Zasady składni* [w:] *Krótka gramatyka historyczna języka polskiego,* Lwów 1927.
M. Majewska, *Terminologia dotycząca homonimii w ujęciu Danuty Buttlerowej* [w:] St. Dubisz (red.), *Słowa w różnych kontekstach,* s. 135–180.
M. Malec, *Budowa morfologiczna staropolskich złożonych imion osobowych,* Wrocław 1971.
–, *Staropolskie skrócone nazwy osobowe od imion dwuczłonowych,* Wrocław 1982.
M. Malik, *Słowotwórczo-leksykalna charakterystyka słownictwa dotyczącego ubioru kobiecego w polszczyźnie XIX i XX wieku* [w:] St. Dubisz (red.), *Słowa w różnych kontekstach,* s. 21–44.
W. Mańczak, *Polska fonetyka i morfologia historyczna,* Warszawa 1963, 1965, 1983.
–, *Przedhistoryczne migracje Słowian i pochodzenie języka staro-cerkiewno-słowiańskiego,* Kraków 2004.
W. Mańczak (red.), *Praojczyzna Słowian,* Kraków 2001.
A. Meillet, *Wstęp do językoznawstwa indoeuropejskiego,* tłum. T. Milewski, Warszawa 1958.
–, *Zarys gramatyki porównawczej języków indoeuropejskich,* tłum. S.F. Michalski, Warszawa 1919.
T. Milewski, *Główne etapy rozwoju polskiego języka literackiego* [w:] *Z zagadnień językoznawstwa ogólnego i historycznego,* Warszawa 1969, s. 377–413.
–, *Językoznawstwo,* Warszawa 1969, wyd. 3.

–, *Polskie imiona złożone nieznane innym językom słowiańskim,* „Slavia Occidentalis" 1960, XX, s. 101–107.
–, *Stanowisko składni w obrębie językoznawstwa* [w:] A.M. Lewicki (oprac.), *Problemy składni polskiej. Studia. Dyskusje. Polemiki z lat 1945–1970,* Warszawa 1972, s. 17–36.
I. Młodyński, *Skrótowce we współczesnym języku polskim* [w:] H. Kurkowska (red.), *Współczesna polszczyzna...,* s. 156–186.
L. Moszyński, *Rozwój systemu fonologicznego od wspólnoty językowej prasłowiańskiej do języka Cyryla i Metodego* [w:] *Z polskich studiów slawistycznych,* seria 4: *Językoznawstwo,* Warszawa 1972, s. 293–304.
–, *Uwagi o rozwoju pie. apofonii e – o w języku polskim,* „Studia Polonistyczne" 1976, III, s. 133–139.
–, *Wstęp do filologii słowiańskiej,* Warszawa 1984.
E. Mróz-Ostrowska, *Rzeczowniki z przyrostkiem* -ość *w języku XVI wieku* [w:] *Odrodzenie w Polsce,* cz. II: *Historia języka,* Wrocław 1962, s. 303–504.
B. Nowowiejski, *Zapożyczenia leksykalne z języka niemieckiego w polszczyźnie XIX wieku (na materiale czasopism),* Białystok 1996.
Nowy Testament w przekładzie polskim Jakuba Wujka TJ, Wydanie nowe przejrzane i objaśnione, Kraków 1948.
M. Orgelbrand (ed.), *Słownik języka polskiego,* t. I–II, Wilno 1861.
F. Pepłowski, *Odczasownikowe nazwy wykonawców czynności w polszczyźnie XVI wieku,* Wrocław 1974.
–, *Z historii odczasownikowych nazw wykonawców czynności. Rzeczowniki z formantem* -ciel *w XVI wieku,* „Pamiętnik Literacki" 1967, z. 1, s. 121–176.
K. Pisarkowa, *Diachronia a teraźniejszość,* „Polonica" 1979, t. 5, s. 197–224.
–, *Historia składni języka polskiego,* Wrocław 1984.
–, *Miejsce składni historycznej we współczesnym językoznawstwie polskim,* „Język Polski" 1973, s. 158–172.
–, *Możliwości i ograniczenia opisu zmian składniowych w polszczyźnie,* „Polonica" 1980, t. 6, s. 236–242.
Pismo Święte Starego i Nowego Testamentu w przekładzie z języków oryginalnych, Poznań 1965.
J. Podracki, *Skróty i skrótowce* [w:] A. Czarnecka, J. Podracki, *Skróty i skrótowce...,* s. 9–30.
K. Polański (red.), *Encyklopedia językoznawstwa ogólnego,* Wrocław 1993.
H. Popowska-Taborska, *Wczesne dzieje Słowian w świetle ich języka,* Warszawa 1993.
J. Puzynina, *Jak pracować nad słowotwórstwem historycznym języka polskiego,* „Poradnik Językowy" 1975, nr 4, s. 173–179.
–, *Morfem a formant, analiza morfemowa a analiza słowotwórcza,* „Biuletyn Polskiego Towarzystwa Językoznawczego" 1977, XXXV, s. 75–84.

–, *Skróty językowe – charakterystyczna struktura XX wieku* [w:] *Z problemów współczesnych języków i literatur słowiańskich*, Warszawa 1976, s. 81–89.
–, *Związki frazeologiczne a derywaty (na materiale języka polskiego)*, „Prace Filologiczne" 1974, XXV, s. 441–446.
J. Rieger, M. Szymczak (red.), *Język i językoznawstwo polskie w sześćdziesięciolecie niepodległości (1918–1978). Materiały konferencji naukowej, Warszawa 25 października 1978*, Wrocław 1982.
S. Rospond, *Gramatyka historyczna języka polskiego*, Warszawa 1971, 1973.
–, *Mówią nazwy*, Warszawa 1976.
–, *Struktura i klasyfikacja słowiańskich antroponimów*, „Biuletyn Polskiego Towarzystwa Językoznawczego" 1966, XXIV, s. 203–224.
M.T. Roszak, *Przegląd i charakterystyka przyimków indoeuropejskich* [w:] J. Sambor, J. Linde-Usiekniewicz, R. Huszcza (red.), *Językoznawstwo synchroniczne i diachroniczne. Tom poświęcony pamięci Adama Weinsberga*, Warszawa 1993, s. 259–271.
H. Rybicka (oprac.), *O języku i stylu „Pamiętników" Jana Chryzostoma Paska*, Warszawa 1989.
W. Rzepka, *Demorfologizacja rodzaju w liczbie mnogiej rzeczowników w polszczyźnie XVI–XVII wieku*, Poznań 1985.
Z. Saloni, *Kategoria rodzaju we współczesnym języku polskim* [w:] *Kategorie gramatyczne grup imiennych w języku polskim*, Wrocław 1976.
H. Satkiewicz, *Innowacje słowotwórcze w powojennym trzydziestoleciu* [w:] H. Kurkowska (red.), *Współczesna polszczyzna...*, s. 47–74.
–, *Kryterium ilościowe jako wskaźnik produktywności formantów słowotwórczych*, „Prace Filologiczne" 1969, XIX, s. 109–118.
F. de Saussure, *Kurs językoznawstwa ogólnego*, tłum. K. Kasprzyk, Warszawa 1961.
E. Sękowska, *Budowa wyrazów* [w:] St. Dubisz (red.), *Nauka o języku dla polonistów*, s. 144–175.
E. Siatkowska, *Rodzina języków zachodniosłowiańskich*, Warszawa 1992.
R. Sinielnikoff, *Kształtowanie się polskiej terminologii prawnej w XVI w.* [w:] W. Kupiszewski (red.), *Studia nad historią języka...*, s. 73–112.
T. Skubalanka, *Historyczna stylistyka języka polskiego. Przekroje*, Wrocław 1984.
T. Skubalanka, W. Książek-Bryłowa, *Wariantywność polskiej fleksji*, Wrocław 1992.
F. Sławski, *Zarys słowotwórstwa prasłowiańskiego* [w:] F. Sławski (red.), *Słownik prasłowiański*, Wrocław, t. I – 1974, s. 43–141; t. II – 1976, s. 13–60; t. III – 1979, s. 11–19.
J. Sobczykowa, *Skrótowce czasu wojny* [w:] I. Bajerowa (red.), *Język polski czasu drugiej wojny...*, s. 196–206.
K. Solarz, *Ewolucja znaczeniowa wyrazu pół w języku polskim (na podłożu indoeuropejskim)*, Warszawa–Kraków 1986.

Z. Stieber, *Historyczna i współczesna fonologia języka polskiego*, Warszawa 1966, wyd. 4.
–, *Udział poszczególnych dialektów w formowaniu polskiego języka literackiego* [w:] *Świat językowy Słowian*, Warszawa 1974, s. 272–293.
–, *Uwagi o pochodzeniu polskiego języka literackiego* [w:] *Świat językowy Słowian*, op.cit., s. 246–248.
–, *Zarys gramatyki porównawczej języków słowiańskich*, Warszawa 1973, 1979.
E. Stryjniak Sztankóné, *Składnia i styl staropolskich apokryfów pasyjnych*, Pécs 2000.
M. Szymczak, *Rozwój współczesnego języka polskiego* [w:] S. Urbańczyk (red.), *Słowo piękne i prawdziwe...*, s. 30–47.
–, *Udział Mazowsza w kształtowaniu się polskiego języka literackiego* [w:] *Z polskich studiów slawistycznych*, seria 4: *Językoznawstwo*, Warszawa 1972, s. 333–338.
M. Szymczak (red.), *Słownik języka polskiego*, t. I–III, Warszawa 1995.
W. Śmiech, *Rozwój form czasu teraźniejszego czasowników w języku polskim*, Łódź 1967.
W. Taszycki, *Najdawniejsze polskie imiona osobowe*, Kraków 1926.
–, *Najdawniejsze zabytki języka polskiego*, Wrocław 1963; wyd. 5 rozszerzone – Wrocław 1975.
J. Tokarski, *Fleksja polska*, Warszawa 1978.
S. Urbańczyk, *Jaką polszczyzną mówił Jan Kochanowski i jego rówieśnicy*, „Język Polski" 1953, s. 214–224.
S. Urbańczyk (red.), *Encyklopedia wiedzy o języku polskim*, Wrocław 1978.
–, *Encyklopedia języka polskiego*, Wrocław 1999.
–, *Słownik staropolski*, t. I–XI, Wrocław 1953–1989.
–, *Słowo piękne i prawdziwe. Materiały kongresowe*, Warszawa 1987.
S. Vrtel-Wierczyński (oprac.), *Wybór tekstów staropolskich. Czasy najdawniejsze do roku 1543*, Warszawa 1963, wyd. 3.
A. Walczak, *Zarys dziejów języka polskiego*, Poznań 1995.
A. Weinsberg, *Gramatyka porównawcza języków indoeuropejskich*, cz. I, II, Warszawa 1986; cz. III, IV, V, Warszawa 1990.
B. Wieczorkiewicz, R. Sinielnikoff, *Elementy gramatyki historycznej języka polskiego z ćwiczeniami*, Warszawa 1959.
A. Wierzbicka, *System składniowo-stylistyczny prozy polskiego Renesansu*, Warszawa 1966.
I. Winiarska, *Słownictwo specjalne pierwszego polskiego przekładu «Etyki nikomachejskiej» Sebastiana Petrycego z Pilzna* [w:] W. Kupiszewski (red.), *Studia z historii języka...*, s. 122–134.
W. Wydra, W.R. Rzepka, *Chrestomatia staropolska. Teksty do roku 1543*, Wrocław 1984; wyd. 2 poprawione i uzupełnione, Wrocław 1995.

A. Zajda, *Nazwy staropolskich powinności feudalnych, danin i opłat (do 1600 r.)*, Kraków 1979.
–, *Nazwy urzędników staropolskich (do 1600 r.)*, Kraków 1970.
–, *Staropolska terminologia prawnicza (do 1500 r.)*, Kraków 1990.
Zapomniane konstrukcje składni nowopolskiej (1780–1822). Wybór przykładów, oprac. A. Kałkowska, K. Pisarkowa, M. Szybistowa, J. Twardzikowa, Wrocław 1974.
Zapomniane konstrukcje składni nowopolskiej (1822–1863). Wybór przykładów, oprac. A. Kałkowska, K. Pisarkowa, M. Szybistowa, J. Twardzikowa, Wrocław 1975.
Zapomniane konstrukcje składni nowopolskiej (1863–1918). Wybór przykładów, oprac. A. Kałkowska, K. Pisarkowa, M. Szybistowa, J. Twardzikowa, Wrocław 1977.
Zapomniane konstrukcje składni staropolskiej. Wybór przykładów, oprac. Z. Klemensiewicz, K. Pisarkowa, J. Konieczna-Twardzikowa, Wrocław 1966.
Zapomniane konstrukcje składni średniopolskiej (XVI w.). Wybór przykładów, oprac. Z. Klemensiewicz, K. Pisarkowa, A. Kałkowska, K. Oszywianka, J. Twardzikowa, Wrocław 1971.
Zapomniane konstrukcje składni średniopolskiej (XVII w.). Wybór przykładów, oprac. A. Kałkowska, K. Pisarkowa, J. Twardzikowa, Wrocław 1972.
Zapomniane konstrukcje składni średniopolskiej (1700–1780). Wybór przykładów, oprac. A. Kałkowska, K. Pisarkowa, M. Szybistowa, J. Twardzikowa, Wrocław 1973.
I. Zieniukowa, *Liczebniki polskie – wyrazy kłopotliwe*, „Studia z Filologii Polskiej i Słowiańskiej" 1987, t. 24, s. 101–113.

WYKAZ SKRÓTÓW I OZNACZEŃ

A	–	oznaczenie (symbol) każdej samogłoski
ACI	–	accusativus cum infinitivo
ang.	–	angielski
aor.	–	aoryst
awest.	–	awestyjski
B	–	*Bogurodzica*
B.	–	biernik
bałt.	–	bałtycki
bałto-słow.	–	bałto-słowiański
Bgn.	–	*Bulla gnieźnieńska*
błr.	–	białoruski
bułg.	–	bułgarski
BT	–	*Biblia Tysiąclecia*
BZ	–	*Biblia królowej Zofii*
C.	–	celownik
cyg.	–	cygański
cz.	–	część
cz. przesz.	–	czas przeszły
cz. przysz.	–	czas przyszły
cz. ter.	–	czas teraźniejszy
czas.	–	czasownik
czes.	–	czeski
czyn.	–	czynny
D.	–	dopełniacz
Di.	–	*Dagome iudex*
dk.	–	dokonany
dłuż.	–	dolnołużycki
ed.	–	edytor
fr.	–	francuski
GB	–	*Geograf Bawarski*
germ.	–	germański
głuż.	–	górnołużycki
goc.	–	gocki
grec., gr.	–	grecki
gw.	–	gwarowy
het.	–	hetycki
ie.	–	indoeuropejski
im.	–	imiesłów
ind.	–	indyjski
irań.	–	irański
J	–	*Ewangelia wg św. Jana*
jęz.	–	język, języki
JP	–	Jakub Parkoszowic, *Traktat o ortografii*
JW	–	tłumaczenie Jakuba Wujka
kasz.	–	kaszubski
Kgn.	–	*Kazania gnieźnieńskie*
Kh.	–	*Księga henrykowska*
kopt.	–	koptyjski
KŚ	–	*Kodeks Świętosławów*
Kśw.	–	*Kazania świętokrzyskie*
Kth.	–	*Kronika Thietmara*
LA	–	*Legenda o św. Aleksym*

lit.	–	litewski
Lm.	–	*List miłosny*
lmn.	–	liczba mnoga
lp.	–	liczba pojedyncza
lpodw.	–	liczba podwójna
łac.	–	łacina, łaciński
Łk	–	*Ewangelia wg św. Łukasza*
M.	–	mianownik
mac.	–	macedoński
m.in.	–	między innymi
Mk	–	*Ewangelia wg św. Marka*
mors.	–	morski
mos.	–	męskoosobowy
Msc.	–	miejscownik
Mt	–	*Ewangelia wg św. Mateusza*
N.	–	narzędnik
n.	–	nazwa
ndk.	–	niedokonany
n.e.	–	naszej ery
niem.	–	niemiecki
nieos.	–	nieosobowy
nind.	–	nowoindyjski
np.	–	na przykład
npol.	–	nowopolski
nr	–	numer
ogpol.	–	ogólnopolski
op.cit.	–	opus citatum
orm.	–	ormiański
os.	–	osoba, osobowy
pie.	–	prainodeuropejski
Pfl.	–	*Psałterz floriański*
płd.	–	południowy
płd.słow.	–	południowosłowiański
płd.wsch.	–	południowo-wschodni
płd.zach.	–	południowo-zachodni
płn.	–	północny
płn.wsch.	–	północno-wschodni
płn.zach.	–	północno-zachodni
p.n.e.	–	przed naszą erą
pol.	–	polski
por.	–	porównaj
posp.	–	pospolity
Ppuł.	–	*Psałterz puławski*
przedpol.	–	przedpolski
przyp.	–	przypadek
psł.	–	prasłowiański
późn.psł.	–	późnoprasłowiański
red.	–	redakcja, redaktor
r.m.	–	rodzaj męski
r.mos.	–	rodzaj męskoosobowy
r.n.	–	rodzaj nijaki
r.nmos.	–	rodzaj niemęskoosobowy
r.ż.	–	rodzaj żeński
ros.	–	rosyjski
RP	–	*Rozmowa mistrza Polikarpa ze śmiercią*
Rprzem.	–	*Rozmyślanie przemyskie*
Rs.	–	*Roty sądowe*
rus.	–	ruski(e)
rzecz.	–	rzeczownik
s.	–	strona
sans.	–	sanskryt
sch.	–	serbsko-chorwacki
scs	–	staro-cerkiewno-słowiański
skr.	–	skrót, skrótowiec
Sł.	–	Słota, *O zachowaniu się przy stole*
słow.	–	słowiański
słowac.	–	słowacki
słoweń.	–	słoweński
stind.	–	staroindyjski
stisl.	–	staroislandzki
stirań.	–	staroirański
stniem.	–	staroniemiecki
stpol.	–	staropolski
strus.	–	staroruski
stsch.	–	staroserbsko-chorwacki
śrind.	–	średnioindyjski
śrłac.	–	średniowieczna łacina
środ.	–	środowiskowy
śrpol.	–	średniopolski
T	–	oznaczenie (symbol) każdej spółgłoski
t.	–	tom
tj.	–	to jest
tłum.	–	tłumaczenie
tr. rozk.	–	tryb rozkazujący
tr. war.	–	tryb warunkowy
tur.	–	turecki
tzn.	–	to znaczy
tzw.	–	tak zwany
W.	–	wołacz
w.	–	wiek
wcz.psł.	–	wczesnoprasłowiański
wed.	–	wedyjski
węg.	–	węgierski
włos.	–	włoski
wsch.słow.	–	wschodniosłowiański
wsp.	–	współczesny
WT	–	*Wiersz o zabiciu Jędrzeja Tęczyńskiego*
wyd.	–	wydanie
z.	–	zeszyt
zach.	–	zachodni
zach.słow.	–	zachodniosłowiański
zam.	–	zamiast
zob.	–	zobacz
ŻB	–	*Żywot św. Błażeja*
ŻMB	–	*Żale Matki Boskiej pod krzyżem*
*	–	forma zrekonstruowana
→ ←	–	kierunki przekształceń (zmian) językowych
//	–	oboczność
⟨	–	kontaminacja

INDEKS POLSKICH FORM WYRAZOWYCH

a ci 312
abecadariusz 368
aby 315
abychom poznali 315
acan 364, 396
acetyloceluloza 393
ach 336
ać 312
adamita 367
adaptera D. lp. 203
adapteru D. lp. 203
adiunkt 196
aforyzm 370
ahoj 336
AK 398
akademik 340
akta M., W. lmn. 206
aktorka 335
alech się gniewała 308
alkierz 370
amoralny 369
anioł 90
antykościelny 369
antynomia 369
antypaństwowy 369
antypolskość 345
antypolski 344
antyrządowy 369
antysemita 369
antyspołeczny 344
apelacyjny 369
apolityczny 344
apoteka 343
ap(o)tekar 343
apotekarz 402
aprobata 366
arab 340
arabczyk 360
arabski 360
archidiecezja 369
arcybiskup 369
arcydobry 345
arcydzieło 345, 369
arcyksiążę 369
arcyłotr 345, 369
arcymiły 345
arcypasterz 345
Arged 399
arlekin 367
arlekinada 367
Artepor 398
arteriosklerozа 393
asandziej 364
asemita 369
asindziej 364, 396
Asindziejka 396
Aspan 396
aspołeczny 344, 369
asymetria 369
Aść 396
Aśćka 396
ateista 366
ateizm 366
attaché kulturalny 379
autor 237
awon 158
azotobakter 393
baba 167, 336, 347
babczyn 242
babczyna 242
babimór 391
babus 368
bāć śę 125, 395
badacz 402
badany 374
bajęda 363
bajkopisarz 380
Balouanz 119
bałamut 370
bałwanodziej 364
bałwochwalstwo 393
biały się 145
baraniada 368
barbaria 366
barbaryzm 366
barbarzyńca 366
barbarzyństwo 366
barć 109
bārć 109
bàrć 109
bardzo 109
barʒo 160
bark 109, 115
bārk 109
baršč 109
bārščˇ 109
bàršč 109
bartodziej 391
barva 153
barwica 402
barwoślepota 380
barzo 160
bārzo 109
bawidamek 380
bфchmy 68
bфdф 119
bфdфф 119
bфdze 68
Bądzieciech 390
bądź 313
bądźcie 314
bądźicie 314
bądźimy 314
bądźita 314
bądźiwa 314
bądźmy 314
bądźta 314
bądźwa 314
Bebewuer 398
beksa 196
bełtać 84
berło 153
beřmovać 153
beśpečny 161
bez 88, 90, 98, 101, 105
bezem 101
bezlitosny 161
bezlitośny 161
bezrząd 371
bezu D. lp. 101
bezżeniec 403
bęc 336
będą się bać 310
będą się bali 310
będący 322
będę chwalić 310
będę chwalił 310
będęcy 322
będziecie obiatować 310
będziecie obiatowali 310
będzieta 302
będziewa 302
biada 87
bada 87
białawy 343, 357
Białe Brzegi 383, 402
Białegostoku D. 379
biało 242
Białobrzegi 383, 402
białobrzeski 388
biało-czerwony 380, 388
białogłowa 378, 388
białogłowski 388
białogrzywy 392
białomleczny 392
białonogi 392
białoskrzydły 392
Białosza 89
Białowąs 89, 390
Białowieżycy 89
biały 260, 343
bały 90, 145
Biały Stok 383
Białystok 378, 379, 383, 387
bić 91, 93, 145
bieda 87
beda 87
bieg 260
bieg jałowy 385
biegacz 376
begać 141
biegas 375
biegiem 260
biegnący 322
biegnę 294
biegnesz 294
biegnij 312
biegus 375, 376
biel 198
bieleć 343
bieleje 358
bielić 343
bielidło 343
bielizna 348
bielizna kolorowa 348
bielmo 357
Bielsko 374
bierność 281
berny 86
beře 95
bežę 141
bij 312
bijatyka 368
bíję 98
borę 83, 95, 105
BIP 398
birbant 376
birbus 376
bírmować 153
biskup krakowski 385
Biskup Rzymski 384
biskup warmiński 385
biskupami N. lmn. 262
biskupoma C., N. lpodw. 183
biskupowie M., W. lmn. 206
biskupy 262
bit 320
bita 321
bite 321
bity 321
Blachometal 398
blastoderma 393
blaszkoskrzelny 393
blisko 242
Blizbor 384, 387
blízka 240
blízki 240
blízko 240
bluźnierz 368
błazenada 367
błądliwy 403
błeška 30
błogosławić 381
błogosławion 321
błogosławiony 388, 391
błoto 47
błyščę 141
błyščę 141
bochenek 225
bochenka D. lp. 225
bochnek 225
Bochwał 390
boczny 371
bodaj 160, 395
Bodze Msc. lp. 205, 225
bodzech 262
Boǯ'e 143
Boǯo 160
bogach 262
Bogarodzica 379, 387
bogdaj 160, 395
Bogdan 160
Boγdan 155
bogini M., B., W. lp. 210–213, 357
boginiach Msc. lmn. 215

boginiami N. lmn. 214
boginią N. lp. 212
boginie M., B., W. lmn. 213
boginię B. lp. 211
boginiom C. lmn. 214
bogiń D. lmn. 214
bogobojny 381
bogoch 262
Bogochwał 390
Bogodan 390
Bogomił 390
Bogu Msc. lp. 143, 205, 225
Boguchwał 384, 387
Bogumił 378, 379, 382, 387
Bogurodzica 379, 387
bogyni M., C., Msc., W. lp. 210–213
bogyniach Msc. lmn. 215
bogyniam C. lmn. 214
bogyniami N. lmn. 214
bogynią B., N. lp. 211, 212
bogynie D. lp., M., B., W. lmn. 210, 213
bogyniom C. lmn. 214
bogyń D. lmn. 214
bohatery M., W. lmn. 207
bojać śę 125, 126
bojaźń 184
bok 103, 260
bokiem 260
boku Msc. lp. 205, 226
Bolesław 59, 382, 390
borowika D. lp. 203
borowy 374
Borzysław 389, 390
Borzywoj 390
bosi 234
bośi 225
bosy 225
boszem 68
bosziim 127
Boże W. lp. 206
Boże Narodzenie 378
bożstwo 370
Bóbr 59
bóg 22, 143, 204, 224, 225, 346, 384
Bóg Ojciec 384
Bóg zapłać 312
bój 93
bólu D. lp. 203, 225
braci D., C., B., Msc. lp. 221
bracia M., W. lp. 221
braćā M., W. lp. 125
braciach Msc. lp. 221
bracią B., N. lp. 221
bracio W. lp. 221
braciom C. lp. 221
bractvo 162
brać 269, 270
braćmi N. lp. 221
brakorób 379
brakoróbstwo 371
brale jesta 307
bralesta 307
bran 270
brany 270
brat 189, 197, 204, 342
brata D. lp. 197
braterstwo 189
bratobójstwo 393
bratowa 373
Bratumił 387
brew M. lp. 210, 262
brev 187
bŕeza 89
bŕoza 89
brodaty 357
Brodzisław 389
brona 103
Bronisław 362, 389, 390, 403
Bronisława 362
Bronisz 403
broń 196
bruczesz 298
bruczę 298
brud 199
brudas 357, 368
brudy 199
brukam 298
brukasz 298
bruķev 187
bruna 103
brwi M., B., W. lmn. 213, 214
brwiach Msc. lmn. 215
brwiam C. lmn. 214
brwiami N. lmn. 214
brwiom C lmn. 214
bry M. lp. 210
brydża D. lp. 203, 204
bŕeg 47
brzegu W. lp. 206
bŕemę 189
bŕeźina 91
Brzeżanie 59
brzeżny 344
bŕoza 89, 91
Brzozogaj 383
Brzozowy Gaj 383
brzuchal 374
brzuchomówca 379
brzydal 374
bŕytevka 100
bŕytvka 100
buch 336
budowniczy 363
buduje się 229
buduję 321
Budzisław 389
bufetowy 374
bufon 367
bufonada 367
bujda 363
buk 342
burak 348
burčeć 110
burszonada 368
bury 348
burząca 260
bustvo 162
BUW-u D. lp. 203
by 315
bych 315
bych się postarzał 315
bych spadł 315
bychą 315
bychą wiedzieli 315
bychom 315
bychom byli zmarli 315
być 91, 286, 291, 294–296, 304, 306, 308–310, 313, 315, 316, 328, 329, 338, 342
byći 294
Bydgoszcz 242
Bydgoszczy D. 242
bydlę 362
bydli 311
bydło 362
bydłobójnia 371
bykowe 375
bylebychwa 308
byli 309, 315
byli jeście 295
byli jeśmy 295
byliby zrobili 316
bylibychmy 308
bylibyście zrobili 316
bylibyśmy zrobili 316
byliście 295, 309
byliśmy 315, 295, 309
był 309, 320
był jeś zrobił 309
był jeść 295
był jeśm 295
była 309, 320
byłaby zrobiła 316
byłabychwa 308
byłabym zrobiła 316
byłabyś zrobiła 316
byłam 308
byłaś 308
byłby zrobił 316
byłbych 308
byłbym zrobił 316
byłbyś zrobił 316
byłe 320
byłem 308, 315, 295
byłeś 315, 295, 308
byłeśm 308
było 309
byłoby zrobiło 316
byłom 308
byłoś 309
były 320, 309
byłyby zrobiły 316
byłybyście zrobiły 316
byłybyśmy zrobiły 316
byłyście 309
byłyśmy 309
bym 315
byś 315
byście 315
byście wiedzieli 315
byśmy 315
byt 338
calusieńki 363
cała 239
całe 239
cały 239
cana M. lp. 87
cas 150
casař 86
cebularz 376
cebulus 376
cedet 397
celowniczy 363
cena 87
ceńić 87
ceńe Msc. lp. 87
Centralna Ameryka 385
Centralny Dom Towarowy 397
centymetra D. lp. 203
Cepelia 399
cerkiew M., B. lp. 223, 262, 363
cerķev 187
cerkwie M., B., W. lp. 213
cerkwi D. lp. 210
cērńić 110
cesarz 342, 362
cesarze M., W. lmn. 206
cesarzowa 362
cham 361
chamowaty 361
Chanstobor 84
xćał 88
xćeć 88
xćeli 88
chcielibyśmy 134
xełm 111
chełpa 403
xełpić (śę) 111
cherlak 376
cherlus 376
xęć 122
xfała 153
xf'ila 153
chi 336
chleb 27, 342
chlebojedźca 346
chleeb 127
chlewmistrz 365, 368
chłodnik 360
chłodny 360
chłop 196, 362
chłopas 375
xłopca 149, 225
chłopcu C. lp. 203, 204
chłopi M., B., W. lmn. 224, 200, 206
xłopca 149
chłopiec 373
xłopec 225
chłopię 362
chłopina 196
chłopisko 196
chłopka 357
chłopobyk 388, 392
chłopów D. lmn. 225
chłopus 375
chłopy B. lmn. 208
chodnik 360
chodzili 307
chodzili są 307
chodziliśmy 134
chodziła jeswa 307
chodziłaswa 307
chodziły 307
chodziły są 307
Chojnica 384
Chołm 113
xołpic 112
chor 256
chorągiew M. lp. 210, 363
xorǫgev 188
chorągy M. lp. 210
chorąży 260
chorąży wielki koronny 385
chorąży wielki litewski 385
chorować 360
chorownia 360
chory 260, 360, 347
xory 160
chowam 298
chowasz 298
chowiesz 298
chowię 298
xrust 160
xuć 122
xv'āć śę 395
chudeusz 368
chuliganeria 368

chwal 311, 395
chwala 68
xvala 160
chwalą 303
chwalący 322
chwalba 374
chwalca 376
chwalcie 313
Xvaleńica 153
chwalę 294, 302
chwalęcy 322
chwali 133, 302, 311, 395
Chwalibog 390, 389
chwalicie 313
Xvaliće 303
chwalile 306
chwalili 306
chwalił 306
chwaliła 306
chwaliło 306
chwaliły 306
chwalim 303
Xvalimiŕ 153
xvalit'e 303
Xvalkovski 153
xvała 395
chwalimy 303, 313
chwalisz 294, 302
chwalita 302, 313
chwaliwa 302, 313
chwalmy 313
chwalta 313
chwalus 376
chwalwa 313
xv̊ăć śę 125
xvejać śę 125
chwiejba 374
chwila 27
xvil'a 153
Xyny 147
Xyšpan 147
ci C. lp. 221, 228, 232, 233
ciach 336
ćało 145, 191
ćasto 91
ćǫć 107
ciągni 312
cichusienki 363
cie B. lp. 228
ciebie D., B. lp. 228, 230
će 123
ćec 47, 92
ciekaw 241
ciekawy 241
cieląt D. lmn. 218
cielesność 403
ćelesny 191
cielę M., B., W. lp. 215, 362
ćelę 226
cielęcia D. lp. 216
ćelęća D. lp. 216, 226
cielęciech Msc. lmn. 219
cielęciem N. lp. 217
cielęciu Msc. lp. 217
cielęcy 357
cielęta M., B. lmn. 218
cielętach Msc. lmn. 219
cielętami N. lmn. 219
cielętom C. lmn. 219
cielęty N. lmn. 219
ciemniak 405
ciemnobrązowy 393
ciemnoniebieski 380
ciemnooki 393
ciemnozielony 388
cieniuteńki 363
ciepłownia 360
ciernіopromienny 393
ćerń 110
ćérń 110
ćèrń 110
cierpiący 374
Ciesław 390
cieszesz 298
cieszę 298
Cieszymysł 389, 390
Cieszysław 390
ćeśće 91
cię B. lp. 228
ćę 123
ciągatura 368
ciężki 357
c'ma 145
ciocia 336, 347
ciocin 242
ciocina 242
ciosam 298
ciosasz 298
ciotczyn 242
ciotczyna 242
ćiżba 161
cka M. lp. 100, 225
cki D. lp. 100
clannl 119
cm 397
co M., B. 227, 236, 237
cognac 373
coło 150
COP 399
cora 188
coscola 68
córczyn 242
córczyna 242
córka 188
cudo 191
cudzoziemiec 379, 380
cudzoziemka 393
cudzozmieńca 391
cukru D. lp. 203
cwaniak 376, 405
cwanus 376
cygania 368
cynich 67
cyrky 188
Cyrnela 113
čad 92
czar 199
čarni 111
čarno 109, 115
čȧrno 109
čā̆rno 109
czarnobyl 391
Czarnolas 378, 383, 402
czarny 250
čarny 84, 111, 114
čarny 84
Czarny Las 383, 402
czarodziej 364
czarownik 360
čart 84, 109, 114, 115
čart 84
čart 109
czary 199
czas 69, 370
čas 92, 150
čas 150
czasach 262
czasoguślnik 391
czasokres 370
czasopismo 370
czasu 229
czasy N. lmn. 209
Č'ǫstobor 84, 117
Czcibor 390
czciesz 299
Czech D. lmn. 207
czego D. 236
čego 237
czekфcych 69
czem Msc. 236
czemu C. 236
czernica 357
čerńić 110
čėrńić 110
čērńić 110
czernidło 372
czerń 250
czerpam 299
czerpasz 299
czerpiesz 299
czerpię 299
čerstvy 111
czerwiogubny 393
červo 191
česać 87
čestovać 122
češeš 87
češę 87
češć 122
Częstochowa 241, 373
Częstomir 390
częstovać 122
čija 98
čirńić 113
čīrńić 110
człowiecy 199
człowiecze W. lp. 206
człowieczeństwo 370
człowieczy 362
człowiek 199, 319, 362
człowieku W. lp. 206
čōlno 114
čołgać 112, 115
čōłgać 112
čółno 112
čōlno 112
čoło 150, 191
čoło 150
czopowe 375
čosać 87
čosać 87
czso B. 236
czsosmy zgrzeszyli 307
czsośmy zgrzeszyli 307
czterdzieści 387
czterech M., D., B., Msc. 251, 252, 258
czterechnaście 255
czterej M. 251, 252, 258
czterem C. 252
czterema N. 251, 252
cztery M., B. 252–254, 257, 261
čtery 249
czterysta 254, 255, 387
cztę 299
cz(t)wior M. 256
cztyr D. 252
cztyrze M. 252
cztyrzech Msc. 252
cztyrzem C. 252
cztyrzmi N. 252
cztyrzy M., B. 252
czuć 299, 326
čudo 191
czując 322
czujesz 299
czuję 299, 326
czuł 320
czuła 320
czułe 320
čulno 112, 114, 115
czuły 320
czuryło 370
czwora D. 256
czworga D. 256
czworgiem N. 256
czworgu C., Msc. 256
czworo 256, 261
czwór M. 256
čyja 98
czym N., Msc. 236
czynie Msc., W. lp. 205, 206
czynieni Msc. lp. 217
czynion 316
czyniw 316
czytam 299
czytasz 299
čytelny 151
ćma 97, 145,150, 254
ćvartka 109
ćwiczebny 361
ćwiczyć 361
ćwieka 204
ćvirʒa 111
ćvirʒić 111
da 295, 296
dachowe 375
daxu 226
daći 294
dacie 295, 296
dać 294, 295, 313, 315
Dadosesani 89
dadzą 295, 296
dadzę 321
daʒ'ǫ 294
dadź 313
dadźicie 314
dadźimy 313
dadźita 314
dadźiwa 314
Dago 59
Dagobert 59
daj 313
dajcie 314
dajicie 314
dajimy 313
dajita 314
dajiwa 314
dajmy 313
dajta 314
dajwa 314
daleki 357
dalekowidz 380
daleky 147
dało 134
dało śę 134
dam 150, 296
dań 150, 294, 295
Dambnica 119
dańe 226
damy 303
dam[y] 294, 295
dań 184

darće 111
darł 111
darło 315
darmozjad 207
darmozjady M., W. lmn. 207
darować 358
daruje 358
dasz 295, 296
daś 294
dać 294
daśće 294
data 295, 302
dawa 302
dava 295
dawca 402
dawniej 309
dąb 116, 342
dǫb 120, 225
dǭb 118
dǫć 107
Dąbrowa Górnicza 383
dbały 320
dxa D. lp. 100
dxu C. lp. 100
dech 100
dex M. lp. 98, 100
dedykacyja 370
defilada 367
defilować 367
dereniak 350
desek D. lm. 100, 225
desk D. mn. 100, 225
deska M. lp. 100, 225
deski D. lp. 100
deszcz 100, 361
dešč M. lp. 100
dešč̌em N. lp. 100
dešč̌ovi C. lp. 100
deszczownica 361
dešču D. lp. 100
deuicha 68
deżdż 100
deźź D. lp. 100
dęba 225
dębostan 393
diablu C. lp. 204
Diedesisi 89
d'eń 145
diunem 68
dkg 397
dlań 231
dlatego 261
dłubę 112
długe 147
długe 147
długi 147
Długie Pole 383
długonogi 379
długopis 380
Długopole 378, 383
długopolski 388
dmę 107
dmuchalnia 359
dni M., B. lmn. 190, 208
dnie Msc. lp. 205, 208
Dniepr 22
dnioch Msc. lmn. 209
do 207, 231
do (niego) 231
do (Włoch) D. lmn. 207
dobra M., B. lmn. 199, 245, 246
dobrā M., B. lmn. 125, 244, 245
dobrą B., M. lp. 245
dobrą̄ B., M. lp. 245
dobre M., D., B. lp., M., B. lmn. 244, 245, 246
dobrē M., D., B. lp., M., B. lmn. 125, 244, 245
dobrego D., B. lp. 244
dobrēgo D., B. lp. 125, 244
dobrégo 130
dobrej C., Msc. lp. 245
dobrēj C., Msc. lp. 245
dobrēm N., Msc. lp. 244
dobrēmi 244
dobremu C. lp. 244
dobrēmu C. lp. 125, 244
dobry M., B. lp. 98, 244, 342
dobrȳ M., B. lp. 244
dobrych D., Msc. lmn. 244, 245
dobrȳch D., Msc. lmn. 244, 245
dobrym N., Msc. lp., D., C. lmn. 244, 245
dobrȳm N., Msc. lp., D., C. lmn. 244, 245
dobrymi N. lmn. 244, 245
dobrȳmi N. lmn. 244, 245
dobranoc 378, 379, 387
dobro 199, 241, 248, 259
dobroć 357
dobrodziej 364, 391
dobrorzeczyć 392
dobrze 242, 248, 260
dobrzechwa kupiła 308
dobrzi M. lmn. 246
dobrzī M. lmn. 244
dobrzy 244, 246
dojć 326
dojść 326
dokϕϕd 119
dokonan 321
dokonana 321
dokonane 321
dokonany 321
doktor 196, 339, 396
doktory M., W. lmn. 207
dol. 397
dolny 371
Dołupłoz 384, 387
dom 103, 186, 229, 234, 336, 346, 395
dōm 395
dóm 103
dom akademicki 340
dom spokojnej starości 378
Domasław 384, 387
Domat 398
domb 104
domek 335, 336, 338
domowy 336, 343, 357
domu Msc. W. lp. 205, 206
domy 206, 225
Don 22
donosiciel 340
dopełniacz 370
dopero 160
dopirvo 160
dopytawać 326
doraci 68
doręczyciel 335, 340
dosięgni 312
doskonały 320
dostatnio 242
dostrzegalny 363
dościgły 403
doświadczalny 363
dotkni 312
dotychczas D. lmn. 207
dotyczesz 298
dotyczę 298
dotyczysz 298
dowódca obrony potocznej 385
dóm 103, 104
dr 396, 397
drapam 299
drapasz 299
drapiesz 299
drapię 299
drągal 374
drobniuteńki 363
droce 68
droga 147
droge B. lp. 147
droǵe M. lmn. 147
drogę B. lp. 147
drogi M. lp. 147
Drogomił 390
drogość 403
drogowe 374
drób 185
drógmistrz 365
druge 147
drugi 249
druhman 365, 368
drużka 342, 357
drużynowy 374
drwal 374
drylownik 371
drzewo 69
drzewodziej 364
drzewostan 393
drzwi 198, 257
drżenim N. lp. 217
dska M. lp. 100
dsky D. lp. 100
Duch Święty 384
duchu W. lp. 206
Dudek 259
Dudka 259
Dulanbanky 119
Dunaj 22
dusa 150
dusz D. lmn. 182, 214
dusza 182, 210
duša 150
duša 150
duszach Msc. lmn. 182, 215
duszam C. lmn. 182, 214
duszama C., N. lpodw. 182
duszami N. lmn. 182, 214
duszą N. lp. 182, 212
dušǫ 118
dusze D., W. lp., M., B. lmn. 182, 206, 210, 213, 262
duše M., B. lmn. 47
duszej 262
duszę B. lp. 182, 211
duszo W. lp. 182, 213
duszom C. lmn. 182, 214
duszpasterz 370, 380
duszu D., Msc. lpodw. 182
duszy D., Msc. lp., M., B., W. lpodw. 182, 210–212
dwa M., B., W. 222, 249, 251, 253–255, 257, 258, 275, 301
dva 97, 249, 255
dwa dziesięcia 382, 383, 387
dwa dzieścia 383, 387
dwa na dziesięcie 382, 383
dwa na dzieście 382, 383
dwadzieścia 255, 383, 387
dwadzieścia dwa 255
dwadzieścia pięć 383
dwaj 251, 258
dwakroć 390
dwanaćće 383
dwanadźće 383
dwanaście 255, 383
dvanaśće 255
dwie M., B., W. 222, 251, 258
dwie pary 257
dwie ście 382, 383, 387
dwiema C., N. 222, 251, 255
dwieście 254, 255, 383, 387
dv'igńet'e 303
dwoi 256
dwoj M. 256
dwoja 256
dwojaki 249, 357
dwoje 249, 256, 257, 261
dwojego D. 256
dwojga 256
dwojgiem 256
dwojgu 256
dwojmorski 392
dwom C. 251
dwoma 251
dwora D. lp. 203
dworak 376
dworu D. lp. 203
dworus 376
dworzec główny 379
dwóch M., D., Msc. 251
dwój 256
dwóm C. 251
dwu D., Msc. 222, 251, 255, 258
dwudziestu 255, 257
dwudziestu dwu 255
dwukrotnie 390
dwukrotny 249
dwunastoma 255
dwunastu 255
dwunaście 255
dwuszereg 380
dyby 198
dyńe 226
dyndać 348
dyn-dyn 348
dyplom 340
dyr. 396, 397
dyrektor 259, 396, 405
dyrektora D. lp. 259
dyrektorka 405
dyżurant 368
dzewka 68
dziać 364
ʒ'ad 145
ʒad 145
dziadek 237
Dziadoszanie 59, 89
ʒadošańe 89
Dziadoszycy 59, 89
ʒadošycy 89
Dziadumił 387
dziadyga 374
dziadzia 347
ʒałā 126
działale 306

działali 306
działał 306
działała 306
działało 306
działały 306
ʒałáš 126
działo 87
Dziarnowo 110
ʒarnovo 110
ʒarski 109
ʒǫsło 116
ʒće 255
dzieci M., D. lmn. 199, 204
dzieciątko 319, 322
dziecię 322
dziecięci C. lp. 200, 217
dziecina 196
dzieciнada 367, 368
dzieciński 403
dzieciobójca 388
dzieciojad 392
dziecka D. lp. 199
dziecko 199
dziej 364
dzieje 364
dziejotwórczy 388
dzielna 374
dzieło 87
dziennik 360
dzienny 360
dzień 205
ʒeń 88, 106, 145
dzierżawa 350, 358
dzierżawić 358
dzierżę 321
dzierżyć 358
dziesiąci D., C., Msc. 253
dziesiącią N. 253
dziesiąt 387
dziesięci 255
dziesięcia 255, 383, 387
dziesięcie 383, 387
ʒeśęće 255
ʒeva 180
dziewcząt 257, 261
dziewczęta 261
dziewiąci D., C., Msc. 253
dziewiącią N. 253
ʒevíca 143
dziewice 322
ʒevéř 189
dziewięć 251, 253, 254
dziewięćdziesiąt 255
dziewięćset 134, 255
dziewięćset dziewięćdziesiąt dziewięć 383
dziewięćsił 392
dziewiętnaście 254
dziewka 322
ʒevoja 180
dzikolud 393
dzińsia 383
ʒonek 88
dzirżan 321
Dzirżykraj 389
dzisia 322
dzisiaj 383
dziś 232
ʒvon 160
dzyń-dzyń 348
ʒvęk 107
dżdża 100
ʒ́ʒ́a D. lp. 100
ʒ́ʒ́u C. lp. 100
dźwignq 303
dźwignąć 270, 325, 358
dźwignąći 325
dźwignę 294, 302
dźwigni 312
dźwignicie 313
dźwignięcie 296
ʒ'v'igńeće 30
dźwigniesz 302
dźwigńesz 294
dźwignij 269, 312
dźwignijcie 313
dźwignijmy 269, 313
dźwignijta 313
dźwignimy 313
dźwignita 313
dźwigniwa 313
dźwigowy 374
efektywny 364
eksmąż 345
emigrant 376
emigrus 376
empiria 366
empiryka 366
empiryzm 366
Enkaen 398
erudyta 220
etc. 397
Europa 360
Europejczyk 360
europiński 364
ewanielią B. lp. 211
ewolucja 366
Fabian 153
Faleńica 153
Falimir 390
Falimiř 153
Falkovski 153
faly 67
fala 153, 160, 395
fałesznik 366
fałszarz 366
fałszyrz 366
Famet 398
fanatyczny 369
farba 153
figla 204
figlarczuk 368
f'ila 153
Filip 384
filologia polska 386
filozofia obyczajowa 384
filozofia świecka 384
fiserunk 370
flejtuch 207
flejtuchy M.,W. lmn. 207
florentyński 369
flores 368
Fok 399
Folks 399
fotela D. lp. 203
fotelu D. lp. 203
frasunek 370, 403
fraszkopis 392, 404
fruvać 153
frycowe 375
fu 336
fukać 336
fukliwy 403
furman 391
gacie 198
gadacz 402
gadaczka 371
gadać 346, 361
gadateusz 368
gadatliwy 361
gadulski 374
gagatek 207
gagatki M., W. lmn. 207
gaji 205
galopada 367
galopować 367
gałęzi M., B., W. lpodw. 186
Gamba 119
gańba 155
gapa 196
gapowe 374, 375
garb 109
gărb 109
gàrb 109
garbus 375
garbuś 375
gardło 109
gărdło 109
gardy 155
garnka D. lp. 203
garść 109
gārść 109
gárść 109
gastropunkt 400
gatunkotwórczy 393
gawęda 363
gawronada 367, 368
gąść 116
Gdańsk(o) 374
gdyśm szedł 307
gemze 67
generalny 369
generał małopolski 385
geniusza D. lp. 203
geniuszu D. lp. 203
gestapo 398
Gewa 158
gez 147
gędziec 402
gęsi 362
gęś 116, 362
ǵibki 147, 160
ǵez 147
ǵinọć 160
gitariada 368
gleboznawstwo 393
głędźba 374
gliniasty 357
głąbiusz 368
głęboka 239
głęboki 116, 239, 357
głębokie 239
Głogów 59
głosek D. mn. 100
głosownia 360
głośnik 360
głośny 150, 360
głowa 342, 359
głove 226
głownia 359
głowny 359
głowonóg 380
główkować 371
głównodowodzący 371
głupcu W. lp. 206
głupcze W. lp. 206
głupio 242
głupość 403
głupota 357
głuptas 369
głuptasiński 369
gnać 107
gnić 360, 369
gńić 93
gnieść 360
gniewając się 322
gniewliwy 357
Gniewomir 390
Gniezno 59
Gńezno 160
gnilec 360
gnilny 369
gniotownik 360
gnój 93
go D. lp. 99, 230, 231, 262
goić 94
golas 375
goleń 196
Golęszycy 59
golibroda 389
golus 375
gołąb 150, 151, 198, 202, 259, 362
gołọb 106, 185, 202
gołọ́b M. lp. 150, 202
Gołąb 198, 259
Gołąba D. 198, 259
goụompś 151
gołębi 207
gołębia 198, 259
gołębа D. lp. 151
gołębie M. B., W. lmn. 207, 208
gołębiewi C. lp. 203
gołębię 362
gołębiowi C. lp. 203
gołębiu W. lp. 206
gołębnik 372
gołota 155
gołowąs 380
gońić 93
gonę 141
gontal 374
Goplanie 59
gora 126
gorący 260, 348, 374
gorejący 348
Gorkom 399
gorzeć 348
gorzej 230
gospodař 185
gospodna 133
gospodyni M. lmn. 200
Gospodzin 384
gospoźina 133
gości D. lmn. 204, 207, 208
gościa D. lp., M., B., W. lpodw. 186, 202, 204, 361
goście M., B., W. lmn. 206--208
gościec 338, 373
gościech Msc. lmn. 209
gościem N. lp. 204
gościewi C. lp. 203
gościniec 360
gościom C. lmn. 207

gościoma C., N. lpodw. 186
gościowi C. lp. 203
Gościrad 389, 390
gościu W. lp., D., Msc. lpodw. 186, 205, 206
Gościwuj 389
gość M. lp. 161, 185, 196, 202, 338, 360, 361
gośćmi N. lmn. 208
gotowiście byli 315
gotowy 241, 247
gotów 241, 247
gó-gó-ła 348
góra 342
gōra 126
góra 126
góral 374
gr 397
gra 99
grabić 94
grabie 198
grabież 357, 374
grać 99
gradobitka 391
grafik komputerowy 386
grają 358
gramatyka historyczna 378
gramatyka transformacyjno-generatywna 378
grandus 376
grandziarz 376
graptolit 393
grąd 116
groba 141
grobla 141
grododzierżca 391
grodziszcze 402
gromada 367
gromowładny 388
gronostaj 391
groze 150
grożę 150
grożę 150
groźny 150
grób 94
Grób Nieznanego Żołnierza 347
gród 242
grunta M., W. lmn. 206
gryzipiórek 380
gryzosław 392
grzebać 325
grzebalny 350
gřeb 150
gřebmy 149
grzebę 298, 325
gřeb 150
grzebiesz 298
grzebię 94, 298, 325
gřebmy 149
grzech 223, 225, 350
grzechnik 372
grzechu Msc. lp. 205, 225
grzechy B. lmn. 208
grzesze Msc. lp. 205, 225
grzeszech Msc. lmn. 223
grzesznich 69
grzesznicy 68
grzesznik 372
grześć 325
grzmot 357
grzybobranie 379
guor 127
gura 126, 130
gurbić ść 110
GUS 399
gusman 365, 368
guzdralski 374
gwałtownik 360
gvazda 46, 143
gwiazdmistrz 365
gwiazdozorca 392
gv'ězda 143
gvíźź 152
gvíźź 152
gwoździami N. lmn. 209
gwoździmi N. lmn. 209
gvóźź 185
gybky 147
gydze 158
gygrali 158
gymyal 158
gymyenyu 158
gynego 158
halniak 371
hamulcowy 374
γańba 155
γardy 155
Helena 155
Helska 159
Herbewo 398
heroiczny 155
hetman 362
hetmanowa 362
hezye 159
hipokryta 368
historycznoliteracki 388
hochal 68
γołota 155
homonimia leksykalna 385
homonimy częściowe 385
Hortex 400
hrabia 220
γučińił 155
hulanda 368
hy 159
Hygienabiał 398
hyshe 159
iaco 67
ich D., B., Msc. lmn. 230, 231, 234, 238
ić 326
idąc 322
ide 98, 121
idiota 220
idziechą 277
idzieta 302
ien 68
iesz 68
igra 98
igrać 99
igrzec 402
Ił 399
im N. lmn. 230, 231
imać 98
imę 226
imieć 98
imieni 200
imienia 189, 216
imńeńa D. lp. 216, 226
imieniech Msc. lmn. 219
imieniem N. lp. 217
imieniom C. lmn. 219
imieniowi C. lp. 217
imieniu Msc. lp. 217
imię M., B., W. lp. 190, 215
imę 189
imię pospolite 370
imię własne 370
imion D. lmn. 190, 218
imiona M., B., W. lmn. 190, 218
imionach Msc. lmn. 189, 219
imionami N. lmn. 189, 219
imionom C. lmn. 189, 219
imiony N. lmn. 219
Imisław Herman 384
Impexmetal 400
indukcja 366
infantilis 369
infantylny 369
instytutu D. lp. 203
Inwestbank 400
inżynier 196
iskam 298
iskasz 298
iskorodny 392
iskra 98, 99
iszczesz 298
iszczę 298
iść 326
itd. 397
itp. 397
Izabelin 241
izba 160
izdebka 160
ja M. lp. 227, 228, 230, 231, 237
jabłce 225
jabłko 225
jabłku 225
jadać 369
jadalny 350, 363, 369
Jafroszka 158
Jagnieszka 158
jagnię 362
jako 158
jakochmy położyli 308
jakokoli 381
jakoswa była 307
jakożeś osiadł 307
Jan 197, 224
Jan z Brzezia 384, 403
Jana 197
Janko Czarnkowski 384
Janko z Czarnkowa 384
Janów 374
jar 92
jarmarkowe 375
Jarnold 158
jary 92
jarzębiak 373
jaskolica 402
jasłach 322
jasnogłowy 393
jasnopopielaty 393
jaśnie 403
javić śę 158
jaz 140
jazda 43
jaże 230
ją B., N. lp. 230
jąć 158
jǫtrev 116, 189
jǫtrevka 189
je B. lp., B. lmn. 294–296, 230
jecie 295, 296
jeden 158, 249, 250, 253, 254, 256–258
jeden na dziesięcie 387
jeden na dzieście 387
jedenaćće 387
jedenaście 254
jedennadźće 387
jedlina 357
jedna 258
jedni 250
jedno 258, 395
jednoręki 388
jednorożec 346
jednosylabowiec 393
jednościan 393
jedz 313
jedzą 295, 296, 303
jedzący 322
jedzcie 314
jeǯ'ǫ 294
jedzmy 314
jedzon 321
jedzta 314
jedzwa 314
jedźicie 314
jedźimy 314
jedźimy 314
jedźita 314
jedźiwa 314
jego D. lp. 99, 230, 231, 233, 234, 237, 238
Jego Ekscelencja 386
Jego Eminencja 386
Jego Królewska (Książęca) Miłość (Mość) 385
Jego Magnificencja 386
Jego Świątobliwość 386
Jego (Wasza) Dostojność 385
Jego (Wasza) Miłość 385
Jego (Wasza) Miłość Pan 385
Jego (Wasza) Mość 385
Jego (Wasza) Wielebność 385
Jego (Wasza) Wielmożność 385
jej D., C., Msc. lp. 230, 231, 234, 238
Jel 398
jeleń 158
jeleń wiatronogi 382
jem 157, 296
jem Msc. lp. 230
jem' 294, 295
jemu C. lp. 157, 230, 231, 233
jemy 303
jem[y] 294, 295
jen D. lp. 157, 227, 233, 262
jeno 160, 395
jenze 67
jenżeby żegł 315
jesm[y] 294
jesmy 306
jesmy zgrzeszyli 307
jest 294–296, 306, 307
jest było 307
jest udziałał 306
jesta 295, 302, 306
jesta przyszła 307
jestem 295, 296
jesteś 295, 296
jesteście 295, 296
jesteśmy 295, 296
jest'e 303
jeswa 302, 306
jesva 295
jeswa była 307
jesz 295, 296
jeś 294, 296, 306

jeś był zrobił 309
jeś osiadł 307
jeś pniało 307
jeś wywiodł 306
jeście 306
jeście nieśli 306
jeście ofiarowali 307
jeść 157, 294, 295, 306, 313, 342
jeśće 294, 303
jeści 294
jeśeń 158
jeśon 158
jeśli 160
jeśm 306, 308
jeśm był 306
jeśm się starzała 307
jeśm szedł 307
jeśm usłyszał 307
jeśm' 294, 296
jeśmy rzucili 307
jeta 295
jeva 295
jezdecki 402
jezierze 225
jezioro 225
jeziorze 225
jeździec 357
jeźźę 141
jeźźę 141
jeże 230
jęćńeń 189
jęza 143
jęt 320
język 107, 158
językoznawczy 388
ji B. lp. 99, 230, 231
jim N. lp. 230
jimi N. lmn. 230, 231
JKM 396
JO 396
Johannes 384
jodła 157
Józef 153, 197, 362
Józefa 197, 362
JPP 399
jutrznią 262
jutrznię 262
juwenalia 367
już 158
jw. 397
k nie 322
k niemu 230
ka 237
kacerz 370
Kacet 399
kadzić 92, 361
kadzielnica 361
Kafloparkiet 398
kaka 237
kaki 237
kakie 237
kaĺiždy 133
kalždy 133
kamieni D. lmn. 189, 190, 207
kamienia D. lp., M., B. W. lpodw. 189, 190, 202
kamieniach Msc. lmn. 189, 190, 209
kamieniami N. lmn. 189, 190, 208
kamienie M. B. W. lmn. 198, 190, 206–208
kamieniech Msc. lmn. 209
kamieniem N. lp., C. lmn. 190, 204
kamieniewi C. lp. 203
kamieniodruk 393
kamieniokruszny 393
kamieniom C. lmn. 189, 190, 207
kamienioma C., N. lpodw. 190
kamieniowi C. lp. 189, 190, 203
kamienisty 357
kamieniu Msc., W. lp., D., Msc. lpodw. 190, 205, 206
kamienny 357
kamień M., B. lp. 189, 190, 202, 204, 223, 233
kaḿeń 189
kamieńmi N. lmn. 208
kamizelka z baskinką 385
kamyk 357
kanclerz wielki koronny 385
Kanty (Jan) 123
kapcanizm 368
kapelmajster 365
kapelmistrz 365
Kapelupol 398
karan 321
karčma 109
kărčma 109
kark 109
kărk 109
karty 198
karv 194
kasata 366
kaszlam 299
kaszlasz 299
kaszlesz 299
kaszlę 299
kasztelan wileński 385
Kaszubita 367
katarynka 373
kazać 361
kazalnica 361
kàzańà D. lp. 216
Kazimir 389, 390
kaznodzieja 388, 391
kaznodzieja nadworny 385
kọt 116, 123
Kedyw 398
Kelkra 398
keł 147
kełbasa 111, 115, 147
ḱedy 160
ḱeł 147
ḱełbasa 111, 147
kęjory 122
kęs 116, 122
Kęty 123
kg 397
ki 237, 238
kie 237
ḱegdy 160
kiego 238
kiełbodziej 391
kiem Msc. 236
kierować 372
kierownik 363, 372
kierz 338
kieszonkowe 374
ḱij 147
kilkakroć 381
kim N., Msc. 236
Kiszkopol 398
klepę 93
klęčę 93
kliper 370
klni 312
klownada 367
klub-kawiarnia 380
kluć 326
kłwać 326
kłamaję 321
kłamam 299
kłamasz 299
kłamca 376
kłamiesz 299
kłamię 299
kłamus 376
Kłodzko 374
kłopot 93
kłóć 299
kłujesz 299
kłuję 299
kłusak 190
km 397
kmdr 396
kmdt 396
kmiecie 319
km'eć 184
kńeja 163
kobiet D. lmn. 251, 253
kobeta 86
kobieta interesu 386
kobietach Msc. lmn. 251, 253
kobietami N. lmn. 251, 253
kobietom C. lmn. 251, 253
koci 357
kośec 163
kocioł 27
kośoł 225
kośca 163
kogo D., B. 224, 236–238
kojca 163
kokorzeć 348
kolasa 191
kolczykator 368
kolesa 191
kolesz 299
koleśńica 191
koleśńik 191
kolę 299
kolusz 368
kołbasa 112
Kołchoz 399
Kołchoźnik 399
kółéčkő 128
koło 191
kołodziej 364, 388, 391
kołowe 375
kołowrót 391
kołp 112
kọ̀ura 131
komandor 396
komendant 396
komu C. 236, 238
koncertmajster 365
koncertmistrz 365, 371
konev 188
koniak 348, 350, 373
końec 93
konioch Msc. lmn. 209
koniowłosy 392
konny 150
Konsistal 398
kontent 241, 247
kontrakcja 369
kontrargument 369
kontrpara 369
kontrwywiad 369
konty 104
koń 97, 98, 103, 183, 196, 204, 224
kóń 103
końmi 208
końny 150
kopam 299
kopasz 299
kopiesz 299
kopię 299
kopnọć 160
kopu D., Msc. 222
korczak 111
Korea 360
Koreańczyk 360
korespondencyja 370
korkociąg 370
korónki 103
korva 194
korzenie 199
korzeń 199
kosynier 368
kosz 241
kośba 374
kości D., C., Msc., W. lp., M., D., B., C., W. lmn. 98, 186, 200, 204, 210–214
kośćī 125
kościach Msc. lmn. 186, 215
kościam C. lmn. 214
kościami N. lmn. 215
kością N. lp. 186, 212
kośćǫ 118
kośćǭ 125
kościech Msc. lmn. 186, 215
kościem C. lmn. 186
kościom C. lmn. 186, 214
kościotrup 388
kościół 90
kość 161, 185, 186, 196, 210, 211, 253
kośćmi N. lmn. 186, 214, 215
kotek 335
kotev 188
kotła 225
kotłowe 375
kotu C. lp. 203, 204
kotvica 188
kowadlnia 359, 402
kowadło 372
kowal 357, 374
koza 359
Kozacze W. lp. 206
Kozaku W. lp. 206
kozarnia 359
kozieł 362
kośeł 88
koz'la 149
kozioł 198
kośoł 88, 225
Kozioł 198
Kozioła 198
kozła 149, 198, 225
kozopas 391
kozorogi 392, 404
kośle 190, 362
kółko 357
kóń 103, 104
kradę 299
kradnę 299
kradni 312

kradniesz 299
kradzież 374
krọg 116
kraj 204, 312
krajczy ziemski 385
kraje B. lmn. 208
Kraków 59, 225, 241, 248, 374
Krasnystaw 387
krasomowca 381, 392
kraść 299
kravc 100
krawnik 360
krążownik 360
krążyć 360
krechki 350
krew M. lp. 210, 211, 262, 350
krev 150, 151, 188
krewki 350
krewna 362
krewny 362, 374
kręgle 198
krępulec 367
krętki 361
krętkownica 361
Kŕištopor 153
KRN 399
krochmalnia 359
krokev 188
krola 301
krolestwo 256
kropa 141
kropić 340, 361
kropidło 340
kropielnica 361
kropja 139
kropla 139, 141
Krosno 59
krova 194
król 237, 362
Król Niebieski 384
króle B. lmn. 208
Królestwo Niebieskie 384
królewna 225
króloma C., N. lpodw. 184
królowa 225, 362, 373
królu D., Msc. 222
kruchy 350
krwi 210–213
krvi D. lp. 151
krwią 212
krwie D., Msc. lp. 210, 212
krwiodawca 382
krwiopijca 379
kry M. lp. 188, 210
kryj 312
krzak 338
křasło M. lp. 87
křemeń 189
křesać 87
křešeš 87
křešę 87
křesło 87
křeśle Msc. lp. 87
Krziwosand 119
křosać 87
křosło 87
křyčać 88
křyčał 87
křyčeli 87
křyčeć 87, 88
Krzysztofory 153
krzywda 350, 358
krzywdzić 350, 358
krzywoprzysiężny 392
krzywulec 368
krzywy 350, 358
krzyż 199
krzyże 199
krzyżulec 367
ks. 396
ksiądz 27, 338, 342, 362, 396
kśǫz 40, 163
książę 348, 362
książka 339
książkowstręt 393
ksieniej C. lp. 211
kśęz 163
kśęże 226
księga 143, 339
kśęga 163
księgach 256
księgowy 374
księgozbiór 370
księża M., W. lp., M., W. lmn. 221
księżach Msc. lmn. 221
księżą B., N. lp. 221
księżej C., D., Msc. lp. 221
księżmi N. lmn. 221
księżo W. lp. 221
księżom C. lmn. 221
księży D., C., Msc. lp., D., B. lmn. 221
księżyc 348
kto M. 236–238
ktorффsz 119
którasta przyszła 307
którąście ofiarowali 307
który 126, 395
który 126
ktōry 126, 395
ktury 126
ku 204
ku (Krakowowi) C. lp. 204
ku (Krakowu) C. lp. 204
kubas 368
kuchen D. lmn. 214
kuchmistrz nadworny 385
kuchni D. lmn. 214
kudły 122
kujon 376
kujus 376
kukać 348
ku-ku 348
kulawy 260
kup 150
kupcu W. lp. 206
kupcze W. lp. 206
kupʼ 150
kupić 27
kupować 358
kur 362
kura 362
kurč 110
kurczak 371, 405
kurczął 257
kurczę 371, 405
kurierski pociąg 385
Kurlandia 28
kurnik 372
kuropatev 188
kuropatwa 391
kuropatva 188
kurp 150, 151
kurpʼ 150
kurpa D. lp. 151
kurpę 110
kurpˢ 151
kurzawa 359
kurzawnia 359
kurzy 362
kurzyślad 393
kwciesz 299
květ 143
kvat 46, 83, 90, 104, 143
Kwiatek 89
kwiates 368
kvetny 86, 104, 395
kwiść 299
kwitnę 299
kwitniesz 299
kwitowe 375
kwtę 299
kyj 147
lala 336
las 83, 87, 90, 91, 94, 98, 105, 145, 225
lasu D. lp. 203
lasy galeriowe 385
lat 218, 251, 253
lata 199, 216, 218, 336
latach 219, 251, 253
latać 360, 361
latami 219, 251, 253
latawica 361
latawiec 360
latem 217
lato 91, 215, 225
latom 219, 251, 253
latoma C., N. lpodw. 183, 222
latoś 232
latu D., Msc. lpodw. 183, 217, 222
laty N. lmn. 209, 219
lądotwórczy 393
łąk się 318
Lechita 367, 368
lećał 88
lecie M., B., W. lpodw. 183, 217
leće 91, 225
leciech Msc. lmn. 219
lećeć 88
lećeli 88
lëdu 129
legat 368
legenda 363
legus 375
leguś 375
lek 342, 343
lekarz 342, 343
lekarze M., W. lmn. 207
lekceważyć 387
lekka 240
lekki 240
lekko 240
lekodziej 364
len 89, 104, 225, 395
leniuch 376
lenius 376
LEO 398
Leopolita 367
lepiej 230
leśe 87, 91, 225
leśniczy 363
letnik 372
lewita 367
lewmistrz 365
leżać 88
leżał 87
leżąc 322
leżeć 87, 88, 93
leżeli 87
Lędzicy 59
lęgnę 346
Lgota 143
licea M., B., W. lmn. 221
liceach Msc. lmn. 221
liceami N. lmn. 221
licemiernik 388
liceom C. lmn. 221
liceów D. lmn. 221
liceum M. lp. 221
lichoth 68
lichwa 27
lico 346
l'ico 146
liczba 161, 357
liczman 365, 368
lider 370
ližba 161
lirnik 372
lis 342, 362
lisi 362
list 68, 360
l'ist 146
listewnik 360
listonosz 370, 378, 382, 388
listopad 388, 391
liszajec 373
liszkojad 393
liście 198
liść 204
litkup 391
litościwy 357, 363
litredakcja 400
Litwin 357
lizacz 376
lizuch 376
lizus 375, 376
lizuś 375
lnu 225
lody 199
logika 134
lokajczuk 368
lód 199
lubʼę 141
Lubin 374
Lublin 141
Lucyfer 153
lud 129
luda D. lp. 262
Ludmił 390
ludożerca 379
ludu D. lp. 262
Ludwik 362
Ludwika 362
ludy indoeuropejskie 385
ludzi B. lmn. 200
ludzie 199
ludziem C. lmn. 208
Ludzimił 390
lugotrawler 393
luteria 368
lutownik 372
Lwów 225
lza 143
łagev 188
łajdak 376
łajdus 376
łajduś 376
łaknąć 46
łakomy 260, 323, 347

łamiaczka 371
łamiarka 371
łańa 46
łanowe 375
łapczywy 363
łapikopa 392
łapożonny 392
łatwie 403
łeż 185
łęk 122
łgam 298
łgarz 376
łgasz 298
łgus 376
łguś 376
łobuzeria 368
łodzi Msc. lmn. 200
łoźa 47
łodzie M., B., W. lmn. 213
łokeć 47, 185
łopatologia 393
łotras 375
łotrus 375
łowczy M., B., W. lp. 216, 363
łovę 141
łowy 199
łoże 191
łożyć 93
łódka 47
łów 199
łuk 122
łuna 180
łupam 299
łupasz 299
łupiesz 299
łupież 374
łupię 299
łykieria 368
łysi 234
łżesz 298
łżę 298
m 397
m. 397
m.in. 397
mācie 295
macierz M., B. lp. 210, 211, 261, 223
macierž M., B. lp. 210, 211
macierzach Msc. lmn. 215
macierzach Msc. lmn. 215
macieržam C. lmn. 214
macierzami N. lmn. 214
macieržami N. lmn. 214
macierzą N. lp. 212
macieržą N. lp. 212
macierze M., B., W. lmn. 213
macierže M., B., W. lmn. 210, 212
macierži C., W. lp., M., D., B., W. lmn. 211, 213, 214
macierzom C. lmn. 214
macieržom C. lmn. 214
macierzy D. lp. 210–214
macieržy D. lp. 210
macoxa 88
macoszyn 242
macoszyna 242
mać 188, 210
magister 365
maja D. lp. 203
mając 322
Majestat Boży 384
major 396
makolądwa 391
maleńki 363
malowidło 372
malusi 363
malusz 368
mało 242
Małogoszcz 242
Małogoszczy D. 242
małokalibrowy 393
małomiasteczkowy 393
mama 336, 347
mamin 242, 357
mamina 242
mara 91, 146, 167
marxev 188
markiz 361
markiza 361
Marlec 113
marszałek koła rycerskiego 385
marszobieg 379
martvy 110
martwy 84
Marysin 374
marznąć 109
masełko 100
masłko 100
masz 295
maszyna do pisania 379
maszynopisanie 388
maszynownia 360
maści M., B., W. lmn. 213
maściodziej 364
matczyn 357, 242
matczyna 242
matczysko 196
matka 188
Matka Boża 384
matko 237
matula 336
maź 185
mącić 360
mądr 256
mądrausz 368
mądry 338, 360
mǫka 117, 127
mǫka 117, 127
mϕϕky 119
mϕsz 68
mǫtev 188
mąż M. lp. 184, 202, 204, 224, 261, 338
mǫž 183, 225
mǫž' M. lp. 202
mchu 198
mdły 403
MDM 399
Me 59
ME 397
mecenasi 234
mech 198, 360
mex 101, 105
Mech 198
Mecha D. 198
mexem N. lp. 101
mexu D. lp. 101
meem 127
mego 236, 238
mẽgo 126
mẽgo 395
melodia 369
melodyjny 369
Mesco 59
Messer 399
meśkaiϕch 67
Metalexport 400
metaloceramika 393
metaloznawca 393
metropolita 367
męczyć się 345
mędrzec 338, 360
męski 343, 370
męstwo 106, 338, 348
męstvo 162
mętlik 360
męża D., B. lp., M., B., W. lpodw. 184, 202, 222, 261, 301
męża D., B. lp., M., B., W. lpodw. 225
mężach Msc. lmn. 184, 209
mężami N. lmn. 184, 208
mężczyzn D., B. lmn. 220
mężczyzna M. lp. 196, 220
mężczyznach Msc. lmn. 220
mężczyznami N. lmn. 220
mężczyzną N. lp. 220
mężczyznę B. lp. 220
mężczyzno W. lp. 220
mężczyznom C. lmn. 220
mężczyzny D. lp. 220
mężczyźni M., W. lmn. 220
mężczyźnie C., Msc. lp. 220
męże M., B., W. lmn. 206, 208
mężech Msc. lmn. 209
mężem N. lp., C. lmn. 184, 204
mężewi C. lp. 203
mężi Msc. lp. 184
mężmi N. lmn. 208
mężobójca 391
mężochwyta 392
mężom C. lmn. 184, 207
mężoma C. lmn. 222
mężow D. lmn. 207
mężowi C. lmn. 184, 203, 262
mężowie M., W. lmn. 184, 206
mężów D., B. lmn. 184, 207, 208
mężstwo 348
mę(ż)stwo 338
mężstwo 106
mężu Msc., W. lp., D., Msc. lpodw. 184, 205, 262
męży D. lmn. 207
mgła 149
mi C. lp. 228
mianownik 370
mianujący 370
mara 84, 91, 104, 145, 167
m'erny 395
miarodajny 371
martvy 110
masto 84, 91, 105, 163
mažžę 141
mazžę 141
miąższygrosz 392
mie B. lp. 228
me 123
miecerz 368
Miechowita 367
miechowita 367, 368
Miecisław 389, 390
Miecsław 59
miecz 27
meć 99
miednica 348
meza 47, 141, 150
meža 141, 150
miedziany 357
miedzie 225
miedzy 260
mezy 122
mežvež 161
miejsce 143, 163
miejscski 162
mejski 106
mejski 162
mielibychom 315
mierniczy 363
merny 104
meře 91
Mieszko 59
mieśce 143
meśće 91
mešće 163
meščski 162
meščsky 106
mietle 225
mię 228
mę 123
między 260
męzy 122
mękka 240
mękki 240
mękko 240
miękus 376
miękusz 376
mięsny 161
mięsopusty 391
mgla 149
milčać 88
milčał 87
milčeć 87, 88, 112
milczek 357
milčeli 87
mileńki 363
milion 254
miliona D. lp. 203
milk(nąć) 112
milosciuy 67
milosciwi 69
milusieńki 363
milutki 363
miłosierdzie 370, 381, 391
miłosierdzim N. lp. 217
miłośerny 160
miłosirdy 381
miłosny 161
miłościwy 364
miłość 342
Miłość 396
miłośny 161
miły 342, 346
miły 145
minąw 318
miodu D. lp. 202
miodzie Msc., W. lp. 205, 206
mołł 113
miotle 225
miotła 225
miód B. lp. 204, 225
mód 186
Mirosław 390
misek D. lm. 100
mislicz 68
mistrz 365
Mistrzostwa Europy 397
mityng 370
mjr 396
mleć 93
mleko 47

młodość 198
młody 360
młodzian 357
młodzieniec 360
młodzież 198
młodzik 357, 360, 372
młot 93
młota D. lp. 203
młotowy 374
młynarczyk 360
młynarz 360
mną N. lp. 228
mnie D., C., B., Msc. lp. 228, 230, 237
Mnisi 262
mńiši 225
mniszy 262
mnix 225
mnożna 374
mńišy 225
moc 185
moce M., B., W. lmn. 213
mocy M., B., W. lmn. 68, 213
moczymorda 389
modląc się 322
modl'ić śę 46
modlimy 358
mogą 266
mogę 266
moi M. lmn. 234, 235
moich D., Msc. lmn. 235
moim N., Msc. lp., C. lmn. 235
moimi N. lmn. 235
moja M. lp., M. lmn. 235
moją B., N. lp. 235, 238
mojǫ B., N. lp. 118
moje M., B. lp., M., B. lmn. 234, 235
mojego D. lp. 126, 234–238
mojej D., C., Msc. lp. 234, 235
mojem Msc. lp. 235
mojemu C. lp. 235
moję B. lp. 235, 238
Mojmir 390
mol 336
moll 336
molowy 336
mołčec 112
mołva 111
mòłvić 111
mōłvić 111
moņka 121
montażownia 360
Mopan 396
mord 366
morderca 366
morderz 366, 402
mordować 366
moŕe 141
morski 344
morza D. lp., M. lmn. 184
morzach Msc. lmn. 184
morzami N. lmn. 184
morze M., B., W. lp. 184
moře M., B., W. lp. 141
morzem N. lp. 184
morzi Msc. lp. 184
morzom C. lmn. 184
morzoma C., N. lpodw. 184
morzu C., Msc. lp. 184
morzy 217
moskal 374
Mospan 396
mosterdziej 364
mostowe 374, 375
mosztardziej 364
mościdziej 364
Mość 396
motorniczy 363
mova 111, 115
mowi 311
mov́ 150
mowię 321
moworzeczna 391
mōzžek 150
może 266
możecie 266
możemy 266
możesz 266
móc 47, 266, 269
mój M., B. lp. 234–236, 238, 256
mól 336
mór 93, 94
mórz D. lmn. 184
mówi się 229
mówięcy 322
mówił 315
móžžek 150
mrę 94
mrov'ica 185
mrówka 185
mruczando 368
mrzeć 94
mřeć 93
mszarnik 360
Mścisław 390
mu C. lp. 230, 231
muxa 142, 143
muchomor 391
musielibyśmy 134
musiłoby 315
muše 143
muše C. lp. 46, 143
muška 142
muška 142
muv 150
muvić 111
muzȩk 150
muzyka 134
muzyka poważna 386
my M. lmn. 228, 230, 237
mychmy dzwonili 308
myć 299, 340, 345
myć się 345
mydełko 100
mydłko 100
mydło 340, 357, 372
Mydłopol 398
myj 311, 312, 395
myjący 322
myjcie 313
myjecie 296
myjeće 303
myjesz 294, 299
myjet'e 303
myję 294, 299
myji 311
myjicie 313
myjimy 313
myjita 313
myjiwa 313
myjmy 313
myjta 313
myjwa 313
myrdać 110
Myslentino 84
myš 185
myśl 185
myślący 374
myślę 141
Myślęcino 374
Myślęćino 84
myśliwcowa 362
myśliwiec 362
na 228
na (czele) 87
na (czole) 87
na (křeśle) 87
na (śańe) 87
naego 68
naih 68
naas 127
nabladnąć 404
Naczęmir 389
Naczęsław 390
nad 101
nad (brzegiem) 344
nad (morzem) 344
nadbrzeżny 344
nade 101
nadętuch 376
nadętus 376
nadludzki 344
nadmorski 344
nadpisać 344
nadpisywać 344
nadszemyϕϕ 119
nadwaga 371
nadziei D. lmn. 214
nagłębszy 404
nagulec 376
nagus 376
nagusieńki 363
najć 326
najlepszy 404
najmita 367
najść 326
naju D., Msc. lpodw. 228
Najwyższa Izba Kontroli 386
nakowadlnia 359
nalazimy 68
nalezion 321
nam C. lmn. 228
nama C., N. lpodw. 228
nami N. lmn. 228
namiestek 370
namiestnik 361
namiestnikowski 361
Nancy 134
naparstek 109
napaści M., B., W. lmn. 213
napawan 321
napełń 133
napisać 344
napisywać 344
napiszę 310
napój 93
Narew 363
Narev 187
narodene 68
narty wodne 386
Nary 188
narzekać 94
narzędziownia 360
nas D., B., Msc. lmn. 228, 230
nasi M. lmn. 234, 235, 237
naši 237
naskok 371
nastawniczy 363
nastolatek 371
nasuwnik 372
nasz M. lp. 234, 235
nasza M. lp., M. lmn. 235
naszą B., N., Msc. lp. 235, 238, 262
nasze M., B. lp., M., B. lmn. 234, 235
naszego D. lp. 234, 235
naszej D., C. lp. 234, 235, 238
naszem Msc. lp. 235
naszemu C. lp. 235
naszę B. lp. 235, 238, 262
naši 237
naszy M. lmn. 234, 235
našy 237
naszych D., Msc. lmn. 235
naszym N., Msc. lp., C. lmn. 235, 238
naszymi N. lmn. 235
naśladować 360
naśladownik 360
naśrubnik 372
naucz 311
nauczać 338
nauczy 311
nauczyciel 335, 338, 357
nauczyciela D. lp. 234
nauczycielka 335, 338
nauka 396
naweselszy 404
nawypisywać 344
nazwać się 272
nb. 397
nerwowiec 376
nerwus 376
neutron 396
ni sio 232, 238
ni to 232, 238
niańczyn 242
niańczyna 242
nią B., N. lmn. 237, 230
nich D., B., Msc. lmn. 230
nićmi D. lmn. 215
nie 315
nie B. lp., B. lmn. 230
nieba 223, 261
ńeběski 191
niebieskooki 388
niebiesko-zielony 388
niebiosa 223, 261
ńeběsa 191
niebiosach 223
ńebo 191
niebogi 362
nieboski 344
niebożę 362
niech 312–314
niech będę 313
niech będzie 313
niech da 313
niech dam 313
niech dźwignie 269
niech je 313
niech jem 313
niech wie 313
niech wiem 313
niechać 312
niechaj 312–314
Niedamir 389
niedobry 344
niedołęga 196
niedzieli M., B. W. lpodw. 182
niedzielu D., Msc. 222

ńeźv́eź 161, 185
niego D. lp. 230, 231, 237
niej D., C., Msc. lp. 230, 237
niem Msc. lp. 230
Niemcach 224
Niemcy 197
Niemcza 59
Niemczech 224
Niemiec D. lmn. 197, 207
ńeḿecḱi 162
Niemir 384, 387
Niemoj 384, 387
ńemovlę 141
niemu C. lp. 230, 231, 237
nieprzyjaciół D. lmn. 207
nieroby M., W. lmn. 207
nierób 207
nierządnik 403
niesi 311, 395
niesicie 313
niesiecie 296
niesiem 303
niesiemy 303
niesiesz 302
niesieta 302
niesiewa 302
niesimy 313
niesion 321
niesita 313
niesiwa 313
nieszpory 199
nieszpór 199
nieś 311, 395
nieści 325, 395
nieście 313
ńeśćora 188
nieść 265, 269, 270, 280, 325
ńeść 91, 93, 395
nieśe 302
ńeśe 95, 289
ńeśeće 289, 303
ńeśemy 289
nieśesz 294
ńeśeš 289
ńeśeta 289
ńeśet'e 303
ńeśeva 289
nieśle 306
nieśli 306
nieśmy 313
nieśta 313
nieśwa 313
niewiadomy 374
niewiastama C. lmn. 222
niewidomy 323
niezły 344
nieznany 260, 347
nijaki 370
nikt 236
nim C., N., Msc. lp. 230, 237, 238
nimi N. lmn. 230
nimy 68
niosą 303
ńosǫ 289
niosąc 269, 322
niosąca 269
niosącu 269
niosący 269, 322
niosę 294, 302
ńosę 83, 91, 95, 145, 289
niosła 306
niosło 306
niosły 306
niósł 306
niósłszy 270, 319
nisko 260
NKWD 398
noc 47, 185
nocǭ 125
noce M., B., W. lmn. 213
nochal 374
nocī 125
nocnik 403
nocoświetny 392
nocy M., B., W. lmn. 213
nocȳ 125
noże 225
noga 225
nogal 374
nogǭ 125
nogę 211
nogi 210
nogi 147, 225
nogy 147
nos 102
nosa 204
nosal 374
nosić 93, 95
nosorożec 380
nosząc 322
nosze 198
nošę 141
nošę 141
NOT 399
Nowa Huta 378
novu D. lp. 151
noworodny 392
nowotwór 393
nowowiarek 346
nowożeńcy 393
Nowy Dwór 383
Nowy Sącz 383
nożyce 198
nożyczek 257
nóv 150
nóž 183
np. 397
NSDAP 399
NSZ 398
nuſ́ś 151
nuś 151
nuv 150, 151
nyezapomnyaal 127
o 259
o (państwie) 224
o (państwu) 224
o (žońe) 87
oba 275, 301, 319
obadwa widziałachwa 308
obařanek 160
oberwaniec 376
oberwus 376
obiada D. lp. 203
obiadu D. lp. 203
obętnica 160
obfity 348
obietowaw 318
Objęsław 389
obladnąć 404
obleczon 321
oblek 318
oblęgierz 402
oblicza 69
oblicze 346
obłocy 306
obłok 160
obłudź 312
obły 160
obmyć się 344
oboim 256
oboj 256
obora 160, 395
oboźny polny 385
obój 256
obraz 322
obroci 311
obrociw 318
obrońca 357
obroża 160
obrzuci 311
obrzydły 374
obuz 160
obvora 395
obyčaj 160
obyczajami 262
obyczajem 256
obyczajmi 262
obykła jest 307
obyvaćel 151
obyvatel 151
obywatelu 237
obżartuch 376
obżartus 376
ochlapus 363
ochmistrz dworu królowej 385
ociec 197
ociekalnia 359
oći 142
oczu 257
oczy 198, 222
oči 142
oczyma 222
oczyści 311
ońca 163, 197
ońec 163
ońec' 143
odepchni 312
odewrzy 312
odjął 315
odjemna 374
odpisać 344
odpisywać 344
odprowadź 311
odpuści 311
Odra 59
odwracalny 350
Odzieżpol 398
ofara 153
of'ara 153
of'era 153
Oflag 399
ogarnęły są mie zła 307
ogień 225
ońeń 185
ognia 225
ogniomistrz 371
ogniotrwały 371, 388
ognisko 357
ognistożółty 393
ogń 225
ogólnokształcący 371
ogrodny 403
ogrożca 163
ogrożec 163
ogrojca 163
ojca 163, 204, 224, 234
ojciec 224, 373
ojcowie M., W. lmn. 206
Ojców 260, 374
ojcu C. lp. 204
ojczym 374
ojoj 336
oka 198
okazały 320
oken 147
ońen 147
oko 142, 191
okpiwancja 368
oku 222
Olszewski 225
Olszowski 225
omoczyw 318
omyć się 344
on M., B. lp. 229, 230, 237, 238
ona M. lp., M., B. lmn. 229, 230
oną N. lp. 230
one M. lmn. 230
onego D. lp. 229, 230, 262
onej D., C., Msc. lp. 230
onem Msc. lp. 230
onemi N. lmn. 230
onemu C. lp. 230
onę B. lp. 230
oni M. lmn. 230, 237
onich D., Msc. lmn. 230
onim C. lmn. 230
ono M., B. lp. 229, 230
ony M., B. lmn. 230
onym N. lp. 230
oparzać 360
oparzelnik 360
opatrzyta 302
opijca 376
opijus 368, 376
opisać 344
opisować 326
opisywać 326, 344
opłacalny 350
opłfity 348
opłukawać 326
opłukiwać 326
opłwity 348
Opolanie 59
opona 93
oportunista 350
opromienienie 373
opuścilibyście 315
opyϕϕdz 119
oracz 357
ordynariusz 368
ordynus 363
orędownik 360
orła 225
orzechówka 373
orzeł 225
osada 242
oschły 320
osiedlisko 403
ośeł 88
osiem 251, 253, 254
ośem 185
osiemset 134, 255
osioł 27
ośoł 88, 225
oskarżyciel 340
osła 225
osnowa 403
Osoba Boża 384
Ostra Łąka 383
Ostrołęka 383
ostropest 391
ostrość 357

oszukacz 403
oszukawać 326
oszukiwać 326
oś 185
ości M., B., W. lmn. 213
ośle 190
ośm M., B. 253
ośmi D., C., Msc. 253
ośmią N. 253
ośmiornica 360
ośmioro 361
oświacie 225
oświata 225
oświeci 311
oświecie 225
oświećiń 150
Oświęcim 242
Oświęćim 150, 151
Oświęcimia D. lp. 242
Oświęćińa D. lp. 151
otca 319
otocieśm usłyszał 307
otrocę 190
owaki 238
ową 262
owca 362
ovca 149, 185
owczarnia 359
owczarz 359
ovčę 190
owczy 362
owę 262
ovca 149
ovoc 150
owocz 69
Ożep 153
P. Bóg 396
Pabian 153
pac 336
padł jeśm 307
padłeśm 307
padłszy 319
padnę 299
padniesz 299
padół 345
padszy 318
padwszy 318
paf 153, 164
Pafawag 399
pagórek 345
pakowalnia 359
palarnia 359
palący 374
palba 374
palec 348
palić 359
pała 348
pałka 367
pałkierz 366
pam'ęć 185
pamroka 345
pan 229, 250, 362
PAN 399
pana D. lp. 145
panach Msc. lmn. 251
panami N. lmn. 251
panamita 368
panev 188
pani 200, 229
pańi 226
panią B. lp. 211
paniej C., D. lp. 211
panię 362
panna 357
panna młoda 379
panom C. lmn. 251
panowie 233
panów D. lmn. 225, 251
panu C., Msc. lp. 222
PAN-u D. lp. 203
państwa (te) 197
państwo (ci) 197, 229
państwo (to) 250, 357
papa 336, 347
papierosa 204
papusiać 336
PAR 398
parchotrętny 392
Parczew 225
parostatek 370, 380
parskać 84
part 111
pās 125
pasieka 345
paść 299
paščęka 122
paščeka 122
PAT 398
patoka 345
PAU 398
pav 153
pav́ 164
paznokć 100
pǫć 116
pǫc 68
pōl 218
pχasek 139
pχųa 30
PCK 399
peckle 68
pedanctwo 366
pedanteria 366, 367
pedantyzm 366
pekinszczyk 360
pekińczyk 360
pekiński 360
peklówka 371
pełen 241
pełł 112
pełnić 113
pełniuteńki 363
pełnostrzały 392
pełny 84, 112, 113, 241
Pełtew 363
Pełtev 187
Pełty 188
pełzać 84, 112
penandze 119
Pepees 398
Pepesza 399
petrografia 393
pękać 122
piachu D. lp. 203
pańa 145
piasek 361
piaskownica 361
Piat 399
piąci D., C., Msc. 253
piącią N. 253
piąciąnaście 255
piąty 250
pǫty 120
pić 342
píć 93, 94, 145
pićē 125
p'ići M., B., W. lp. 216
piec 312, 325
pec 47, 185
piec' 325
piecowy 374
piecz 312
pieczą B. lp. 211
pieczesz 312
piekarczyk 360
piekarnia 359
piekarnja 359
Piekary Śląskie 383
piekarz 359, 360
piekę 312
pielęgnacja 368
pieniądz 342
pěńǫ́ʒ 143
pěńęʒ' 143
pěřxnǫć 110, 115
piernikalia 368
pierwomiesięczny 392
pierworództwo 393
pierworys 393
pěřxnǫć 110
pierze 198
Pierzeksport 398
Pierzpuch 398
pies 336
pes 89, 98, 104, 225
piesek M. lp. 99, 335, 336
pěska D. lp. 99
pěsku C. lp. 99
piesza M. lp., M., B. lmn. 245
pieszā M. lp., M., B. lmn. 244, 245
pieszą B., N. lp. 245
pieszą̄ B., N. lp. 245
piesze M., D., B. lp., M., B. lmn. 245
pieszē M., D., B. lp., M., B. lmn. 244, 245
pieszego D., B. lp. 245
pieszēgo D., B. lp. 244
pieszej C., D., Msc. lp. 245
pieszēj C., D., Msc. lp. 245
pieszēm N., Msc. lp. 244
pieszēmi N. lmn. 244
pieszēmu C. lp. 244
pieszī M., B. lp., M. lmn. 244
pieszich 245
pieszích D., Msc. lmn. 244, 245
pieszīm N. lp., C. lmn. 244, 245
pieszīmi N. lmn. 244, 245
pieszo 242
pieszych D. lmn. 245
pieszym Msc. lp., C. lmn. 245
pieszým Msc. lp., C. lmn. 244
pieśnioksiąg 388
pięcioksiąg 380
pięcior 256
pięcioro 257
pięciu 258
pięć 250, 251, 253, 254, 257, 258
pęć 116, 185
pięć dziesiąt 387
pięć set 383, 387
pięćset 254, 383, 255
piękno 241, 259
pęść 185
piętrus 368
pij 312
pijak 376
pijalnia 359
pijas 375
pjasek 139
pijatyka 368
pijus 363, 375, 376
pijuś 376
pinczer 370
połł 113
połny 113
Piotr 90, 362
Piotr Koniecpolski 384
Piotr z Koniecpola 384
Piotra 362
Piotrumiła 387
pōro 126
pǭro 126
pěřxnǫć 110
pisać 338, 344, 348
pisan 321
pisani Msc. lp. 217
pisańē 125
pisanka 348
pisaria 368
pisarka 335
pisarz 338
pismo 149
pis'mo 149
pisorym 392
pisownia 360
pisywać 344
pisz 311, 395
piszą 303
piszcie 313
piszczek 362
piszczel 196
piszczkowa 362
piszesz 294, 296, 302
piszeta 302
piszewa 302
piszę 294, 296, 302
piszi 311, 395
piszicie 313
piszimy 313
piszita 313
piszíwa 313
piszmy 313
piszta 313
piszwa 313
piśmidło 373
pǫ́ro 126
piw D. lmn. 183
piwa D. lp., M., B. lmn. 183
piwach Msc. lmn. 183
piwami N. lmn. 183
piwem N. lp. 183
piwie Msc. lp. 183
piwo M., B., W. lp. 183, 357
piwom C. lmn. 183
piwowar 391
piwu C. lp. 183
PKO 399
PKP 399
PKWN 399
plecoma C. 222
plecy M., B., W. lp. 198, 222
plemę 189
pleść 91, 92, 93
plewnia 359
plewny 359
plewy 359
plotka 91
plotkarz 376
plotkus 376
plotła 46
pluć 326
plugawiec 403

pluskać 141
plwać 326
płaczesz 299
płaczę 299
płačę 141
płačę 141
płaczorody 392
płakać 346
płakałach 308
płakam 299
płakasz 299
płaski 360
płaskownik 360
płk 397
płomień 189
płot 92, 93, 103
pługa D. lp. 203
pługu D. lp. 203
pływak 357
po 260
pobucha 68
pobudziłech 308
pocałunek 368
pocфhф 119
poxev 188
pochwalę 310
pociągający 374
początek 223
počętek 93
poczanl 119
poczekalnia 359
poczęła jeś 307
poczęstunek 368
począt 320
poczęta 321
poczęte 321
poczęty 321
poczni 312
pocztmajster 365
pocztmistrz 365
poczyrpw 318
poćbiega 180
pod 101
podczasza M., B., W. lmn. 218
podczasze M., B., W. lp. 216
podczaszowie M., B., W. lmn. 218
podczaszy M., B., W. lp. 216
podczaszy koronny 385
poddaniec 402
poddany 402
pode 101
podkomorza M., B., W. lmn. 218, 362
podkomorze M., B., W. lp. 216
podkomorzowie M., B., W. lmn. 218
podkomorzy M., B., W. lp. 216, 362
podług 69
podnaszaję 293
podpis 340
podpisać 337, 340, 344
podpisywać 344
podpora 93
podróżny 374
podrygans 368
podskarbi krakowski 385
podskarbie 402
podskarbiński 364
podsłuźivać 148
podsłuxovać 148
podsłuxyvać 148
podstole M., B., W. lp. 216, 402
podstoli M., B., W. lp. 216
podstoli ziemski 385
podstolina 374
podtrzymać 371
podwójny 249
podział 340
podzielić 340
poeta 220
pogawęd[k]a 363
poginel'i 121
pogłówne 374
pogodynka 373
pogrzebać 94
pogrzebion 321
pogrzebszy 319
poić 94
pojadw 318
pojdzi 133
pojdzie 322
pokazować 326
pokazywać 326
poker 370
pokłon 93
pokoi D. lmn. 207
pokojowa 347
pokojów D. lmn. 207
pokoleniu C., Msc. lp. 222
pokonywam 371
pokryciec 367
pokryta 367
pola M., B. lmn. 216, 218
polach Msc. lmn. 219
Polac'i M., W. lmn. 206
Polacy M., W. lmn. 206
polami N. lmn. 219
pole M., B., W. lp. 141, 215, 242, 342
polē M., B., W. lp. 216
polech Msc. lmn. 219
polem N. lp. 217
polerunek 403
poli M., B., W. lpodw. 184
politruk 399
polityczny 369
polityka 134
politykier 376
politykus 376
polmi N. lmn. 219
polom C. lmn. 219
poloneza 204
polonizm 369
polonizować 369
Polrek 398
Polska 198
polski 357
polu D., Msc. lpodw. 184, 217
połonicznik 360
połonina 360
położon 316
położyw 316, 318
południowi C. lp. 217
pomarańczówka 373
pomidora D. lp. 203
pomnożyciel 403
pomoch 68
pomogę 312
pomożesz 313
pomódz 312, 313
pomóż 313
Pompidou 134
pomponat 368
ponawypisywać 344
ponęta 403
poniatoszczak 371
poniesieta 302
poniewolić 404
poń 231
poon 127
pop 362
popisywać 344
popowa 362
poprosiw 318
por. 396, 397
porodziwszy 318
portki 111
portowe 375
porucznik 396
porywczy 363
porzesz 299
porzę 299
porzucita 302
posiwiały 260, 320, 347, 374
posłan 321
posław 318
posłowie 256
posły M., W. lmn. 207
pospieszał 322
pospolity 357
pospólstwo 198
postaci M., B., W. lmn. 213
postacie M., B., W. lmn. 213
postawion 321
postkomunistyczny 345
postmodernizm 345
postojowe 375
postrzygadlnia 359
postsolidarnościowy 345
poszedłszy 319
poszlichmy 308
pośpieszichą 277
poświstak 403
potomek 233
potomny 233, 261
potrzebnicki 374
Powała z Taczewa 384
powedz 69
powiadaję 293, 294
powiadāsz 294
powiedzą 237
powielać 359
powielarnia 359
powielator 368
powieścidło 373
powieściopisarz 380
powszedni 387
powtarzalny 350
poydi 67
pożomka 88
pożómek 103
pozłacany 374
poznaję 293
poznan 321
poznana 321
poznane 321
Poznania D. 242
poznany 321
Poznań 242
pożegnaję 293
pożegnaw 318
pożegszy 318
pożegwszy 318
pożoga 403
pożoga 88
pożółkły 260, 347, 374
pól D. lmn. 218
pōlk 111
półk 111
pół 186, 249, 337, 365
półachtelek 391
półaksamit 365
półanalfabeta 365
półanioł 365
półarkusz 365
półbiały 365
półcentymetrowy 337, 365
półćwiartek 391
półgębek 391
półgęsek 391
półgroszek 391
półkopek 391
półkożuszek 393
półkruchy 393
półksiężyc 393
półkula 365
półłanek 391
półmrok 338, 365
półpanek 365
półpasiec 373
półszwadron 371
półtora 249
półwłóczek 391
półwysep 365
półżywy 365
PPR 399
prababa 345
praca dyplomowa 340
pracować 372
pracownik 372
pradawny 344
pradziad 345
pralnia 359
prastary 344
prawda 357
prawdomówny 388
prawnuk 345
prawo cesarskie 384
prawo magdeburskie 384
prawo pisane 384
prawo polskie 384
prawo pospolite 384
prawomyślność 371
prawoskrzydłowy 379
Prezes Rady Ministrów 386
Prezydent Rzeczypospolitej Polskiej 386
prezydent Trybunału 385
prędkolotny 392
prędkopióry 392
pręgierz 370
priiazny 68
pród 89
proch 69
prochownia 360
prof. 396, 397
profesor 396
profesor szkoły średniej 386
promeń 189
proporzec 348
prorok 92, 94
prosić 325
prośić 395
prosići 325
prośići 395
prosię 362
prosimy 358
prosta 347
prostokąt 380
proszę 321
proś 311
prośba 374

prowadź 312
próć 299
prujesz 299
pruję 299
Prusowie 59
Prut 22
prużny 160
prymasi 234
przebierać 360
przebieraniec 360
przebogaty 344
przecz 237
přeć 93
przed 101, 209, 219
před 88
před sę 123
przedawnik 402
przede 101
przedmieści D. lmn. 218
przedmieść D. lmn. 218
przedobry 343
przedsięwzięcie 387
przedtem 309
przegorzki 344
przekaz 340
przekazać 340
przeklni 312
przeklnij 312
przekupień 357
przemądry 344
przemysł cukrowniczy 378
przemysł górniczy 386
przenos 371
przepierzyca 402
przepiękny 344
przepisać 344
przepisywać 344
przeprawiw 318
przerębla 141
przerzucinóżka 392
przespeie 68
przeszły 320
przewiedle jesta 307
przewijalnia 359
przewoźne 374
přez 88
přez ćę 123
przeżyć 343
przikazaal 127
přód 89
przy 231
przy nim 231
przyblady 344
przyboś 403
przyciemny 344
przycieńszy 403
przyć 326
przygłuchy 344
przygłup 344
przygłupi 344
przyjaciel 342
przyjacielski 402
przyjaciół D. lmn. 207
przyjazny
przyjaźny
przyjdzieta 302
przyjdź królestwo Twoje 312
przyjęli bychom 315
przyjść 326
przykrości M., B., W. lmn. 213
przykryjeta 302
przykryt 321
przyluźny 344
przymilać się 346
przypadek 370
przypadka D. lp. 203
przypadku D. lp. 203
przypisać 344
przypisywać 344
przypływ 340
przypływać 340
przysiągł jeś 307
przysiągłeś 307
przysięgaję 294
przysłowi D. lmn. 218
przysłowie 370
przysłów D. lmn. 218
przysłówek 370
przysporszy 403
przyszed 318
przyszedszy 319
przyszli 221
przyszli jesmy 307
przyszlismy 307
przyszliśmy 307
przyszła 221
przyszły 320
przytomny 233, 348
przywodzęcy 322
przywyeescz 127
přyvykać 158
pržyznawaję 293
PS 397
psa 225, 233, 336
psalmodziej 364
psek M. lp. 99
pseudologia 369
pseudoludowy 369
pseudomorfizm 369
pseudonaukowiec 369
pseudonaukowy 345
pseudopatriotyczny 345
pseudouczony 345
psi 306
pśasek 139
pśe 336
psóm 103
psu C. lp. 204
psubrat 379
pszeniczysko 403
ptak 362
ptakach 262
ptaki B. lmn. 208
ptaki śpiewające 347
ptaszę 362
pukać 122
puk-puk 348
pułk 111
purxavka 110
pusty 359
puszcza 359
pušča 141
pušča 141
puści 133
PW 399
pych 402
r.c. 397
rabacja 368
rachować 360
rachownik 360
Racibor 390
raczy 133
raczyła 315
rad 241, 247
rada 163
Radanta 119
radar 397, 399
radło 46
radna 362
radny 362, 374
Radogoszcz 242
Radogoszczy D. 242
Radom 242
Radomia D. 242
Radomsko 374
Radosław 390
radowała jeśm 307
radze 69
RAF 398
Rafał 153
rajca 163
rańę 46
Rapał 153
ratować 360
ratownik 360
ratunk 403
rǫbnǫć 160
rąk 257
rǫkǭ 125
rech 68
redaktor 405
redaktorka 405
regimentarz generalny 385
rejent grodzki 385
rekord świata 397
Rendissouo 84
reńka 121
Respublica 134
reż 185
rębaczka 371
rębajło 368
rębarka 371
ręce M., B., W. lpodw., lmn. 143, 181, 222, 225
ręc'e 143
ręćńica 122
ręka 120, 143, 198, 225, 342
rękama C., N. lpodw. 181
rękaw 357, 374
rękǫ 118
ręki 147, 225
rękodzieło 393
rękojeść 122, 391
rękojęść 122
rękojmia 388
rękoma C., N. lpodw. 181, 222
ręku D., Msc. lpodw. 181, 198
ręky 147
r'eka 146
ŕęd 118
rihlem 67
rob'e 121
robilibychmy 308
robiliśmy 134
robiłbych 308
roda 301
rodowód 393
rodu D., Msc. lpodw. 183
rodu 225
rodzaj 256, 370
rodzaj gramatyczny 378
rodzaj męski 385
rodzeństwa 257
rodziców 257
rodzić 345
rodzić się 345
roź'e 225
rodzimy 323
rodzon 321
rodzona 321
rodzone 321
rodzony 321
rogala 204
Rogalino 374
rogodziej 364
rok 103, 199, 336
roki 199
roku 232, 238
rolā 125
rolej D., C. lp. 211
romansidło 373
ropa 361
ropowica 361
rosnǫć 47
rosnę 299
rosniesz 299
rośpachaf 68
rostąc 322
rostę 299
rostnǫć 47
rościesz 299
rotmajster 365
rotmistrz 365
rower górski 386
rozdart 321
rozdroże 218
rozdroży D. lmn. 218
rozerwan 321
rozeznaję 294
rozgadać się 346
rozgrzeszyć 350
rozkaz 361
rozkazania 256
rozkazywać 361
rozkoszarium 368
rozłąkowe 374, 375
rozpisać 337, 344
rozpisywać 344
rozpłakać się 346
rozpostarw 318
rozpracować 371
rozrzeszyć 350
rozstąp się ziemia 312
roztrząśni 312
rozumian 321
rozwlekły 320
ród 225
różć 299
rów 94
równiuteńki 363
równouprawnienie 393
równoważnik 393
równy 47
różanecznik 360
różanoręki 392
różany 360
różnobarwny 393
różnorymny 392
RŚ 397
rśoda 162
rϕkϕϕ 119
ruchomy 323
rudowłosi 234
rudy 360
rudzielec 360
runo 191
Rusowie 59
rušńica 122
rwę 94
rybie M., B., W. lpodw. 181
rycerzach Msc. lmn. 253
rycerzami N. lmn. 253
rycerzem C. lmn. 208
rycerzom C. lmn. 253

rycerzów D. lmn. 253
ryć 94, 360
rylec 360
rymodziej 364
řazać 145
rzec 94, 312, 325
rzec' 325
rzecz 312
řeč 185
rzeczi 119
rzecze 269
rzeczesz 312, 269
rzeczoma C. lmn. 222
Rzeczpospolita 134, 387
rzek 318
rzeka 47
rzekí 119
rzekę 269, 312, 321
řekę 92
rzekł 319
rzeklszy 319
rzekom 323
rzekoma 323
řekomego 289, 290
řekomem 290
rzekomo 323
řekomemu 289
rzekomy 323, 374
řekomy 289, 290
řekomym 290
rzekszy 319
rzekw 318
řeměń 189
rzeszoto 350
rzewny 348
rzezać 358
rzezikamiennik 380, 381, 389
rzeźba 358, 374
rzeźbić 358
rzeźnia 357
řodkev 188
rzucza 69
rzwieć 337, 348
rźudło 162
sły 397
sadza 199
sadze 199
sam 399
samoczwart 390
samotrzeć 258, 390
samouwielbienie 393
samowara D. lp. 203
samowaru D. lp. 203
samowtór 390
sampierz 345
sand 119
Sandomierz 242
Sandoměř 123
Sandomierza D. 242
Sandziwoy 119
sankada 367
Santok 123, 345, 348
sapieżyna 374
sarn 362
sarna 84, 110, 362
sarnek 362
sarnka 362
satysfakcyja 370
są 281, 295, 296, 303, 306, 307
sǫ 294
sǫ 119
są drżeli 307
sąc 322
sądy 321
sądźca 402
sąmnienie 381
sąpierz 345, 348
sǫpeř 123
sąsiad M. lp., D. lmn. 207, 345, 348
sǫsad 123
sąsiadów D., B. lmn. 207
sąsiedzi M. lmn. 306
sąsęztvo 162
sǫsek 123
sąście 295
sąśmy 295
sątok 345, 348
sążniowe 375
sczesać się 344
sedzal 68, 69
sejm 224, 225
sejma D. lp. 99
sejmu C. lp. 99, 224, 225
sen 90, 98, 104, 105, 160, 163, 199, 225, 259
sěna 129
senatory M., W. lmn. 207
serce 110, 115, 140, 151, 160, 185
sěrce 110
set D. lmn. 254, 383, 387
Sędomiř 123
sędzia 220, 361
sęża 120
Sędzimir 389, 390
sędziowski 361
sękulec 368
siaki 238
śana 87
śano 87
sianożęć 391
śarna 110
siądę 326
siąść 326
sie B. lp. 229
śe 123
siebie D. lp. 229, 237
siedem 251, 253, 254
śedem 185
siedemset 255
Siedlewit 387
siedm 253
siedmi D., C., Msc. 253
siedmią N. 253
siedmioro 257
siedzą 295, 296
siedzęcy 322
siejba 374
śekę 145
śelski 91
śemę 189
śeńe 87
śerce 151
śěrce 110
sierociński 364
sierota 196
śerp 111
Siestrzemił 387
się B. lp. 229, 231, 317, 343, 345
śę 123
siędę 346
sin 129
śoło 91
siostra 361
śostra 90, 145, 189
Siostroch 89
siostrzenica 361
siódmoklasista 393
s'ířce 110
śirp 111
siwiuteńki 363
sjem M. lp. 99, 224, 225
skarżypyta 389
skaźitelny 151
skaż 311
skora 126
skotopaśca 391
skōra 126
skóra 126
Skóryhurt 398
skra 99
skřydło 46
skrzydłolotny 392
skrzydłonogi 392
skrzypiec 257
skubać 325
skubę 298, 325
skubiesz 298
skubię 298, 325
skura 126
skuść 325
skutce 225
skutek 225
skutku 225
skutkuov 127
slawa 68
sliping 370
słabeusz 368
sławiciel 402
Sławomir 390, 403
Sławosz 403
słodkobrzmiący 392
słoma 103
słoń 196
słońce 111
słońcy M., B., W. lpodw. 184
słow 218
słowa D. lp. M., B., W. lmn. 216, 218, 223
słowach Msc. lmn. 219
słowami N. lmn. 219, 261
słowem N. lp. 217
słowie 217
słowiech Msc. lmn. 219
słowo 140, 215, 218, 223, 370
słovo 191
słowom 219
słoworzeczna 391
słowu C. lp. 217
słowy N. lmn. 219, 261
słów D. lmn. 218
słuchācie 295
słuchaczów D. lmn. 207
słuchaczy D. lmn. 207
słuchasz 295
słuchāsz 296
sługa 142, 196, 201, 220
sługus 376
słuma 103
słuńce 111
słup 111, 115
służalec 376
służąca 362
służący 362, 374
służba 374
służyć 142
służić 142
słycham 299
słychasz 299
słysz 75, 133, 311
słyszan 321
słyszany 374
słyszeli bychą 315
słyszę 296, 299
słyšę 141
słyšę 141
słyszysz 299, 296
smagły 374
smarochłodziwo 393
smażalnia 359
smok 362
smokowa 362
snopk 100
snopy B. lmn. 224, 225
snu 225, 259
sny 199
sobą N. lp. 229
sobie C., Msc. lp. 229
Sobiesąd 387
Sochaczew 225
sole 199
sołtys 225
sołtysi B. lmn. 224, 234
sołtyśi 225
sól 185, 199
spać 160
spadw 318
spawać 361
spawalnica 361
spǫć 93
spisać 344
spisywać 344
spiża 359
spiżarnia 359
spoczǫtka 69
spodni 257
spodnie 198
spor 256
sport 360
sporta D. lp. 203
sportowiec 360
spuści 75, 133, 311
Spycigniew 384, 387
Spytko z Melsztyna 384, 403
srebra 199
srebro 199
sręčyć 160
Sroczyna 242
SROM 22
SS 398
sta D. lp., M. lmn. 254, 383
stach Msc. lmn. 254
Stach 403
Stachowicz 403
stāć 125, 395
staf 153
stajach 256
stal 69
Stalag 399
Stalowa Wola 378
stał 320
stała 320
stałe 320
stały 320
stami 254
Stanak 403
Staniewicz 403
Stanisław 362, 378, 389, 390, 403
Stanisława 362
Stanko 403
stanoų 121

stanowiczny 363
starodruk 337
starosta 196, 201, 220, 369
starosta bartny 385
starosta żmudzki 385
starościna 242, 248, 374
starościński 369
starowieczny 392
starszy cechowy 385
stary 98, 360
starzec 360
Stasz 403
Staszak 403
Staszewicz 403
Staszyc 403
Staś 403
staw (stać) 338
staw 338
stav 153
stem N. lp. 254
Sten 399
stłuczon 321
stłuczona 321
stłuczone 321
stłuczony 321
stłup 111
sto M., B. lp. 249, 253, 254, 257, 258
sto dwadzieścia osiem 383
sto dwadzieścia trzy 255
stobфф 119
Stoigniew 390
stojać 125, 126
stokłosa 391
stokorodny 392
stokroć 390
stokrotnie 390
stolarz 348
stolc'i Msc. lp. 205
stolcy 205
stolczu 68
stole 226
stoli 306
Stolp 113
Stolpia 113
stołowe 375
stołu 225
stom C. lmn. 254
stoma C., N. lpodw. 254
stronu D., Msc. lpodw. 181
stoper 370
stopień 225, 370
stopień najwyższy 370
stopień przewyższający 370
stopień wyższy 385
stopnia 225
storczyk 111
stół 225
strach 198, 373
straszyć 373
straszydło 373
straszyło sie jest 307
strawne 374
strażnik powiatowy 385
stręčyć 160
stronie 181
stróż 361
stróża 361
strugam 298
strugasz 298
struńeń 189
strut 321
strużesz 298
strużę 298
strzedz 312, 313
strzegę 312
strzelba 374
strzeż 313
strzeżesz 313
Strzeżymir 389
strzępić 360
strzęplica 360
stŕoda 161, 162
stu C. lp., D., Msc. lpodw. 254, 258
stu dwudziestu trzech 255
studentów 257
studni D. lmn. 214
studzien D. lmn. 214
sty N. lmn. 254
stycznia D. lp. 203
styrčeć 110
suchy 359
suć 299, 325
sugestywny 364
sujesz 299
suję 299
sukien D. lmn. 214
sukni D. lmn. 214
suknia domowa 385
sukno 357
supermężczyzna 369
supernowoczesny 369
superrewizja 369
supersoniczny 369
susza 359
suszarnia 359
suszony 260
suszyć 359
suwać 360
suwnica 360
suwnicowy 374
svaźba 161
swanthy 119
Swantohne 119
swawola 387
swego 236, 238
swej 236
sweter á la blezer 385
svec'a 141, 150
swojego 236, 238
swojej 236
swoy 68
swój 236, 238, 256
syć 150
syn M. lp. 97, 98, 186, 187, 202, 224, 342, 346, 362
Syn Boży 384
syna D., B. lp. 187, 202, 204, 224
synach Msc. lmn. 187, 209
synal 374
synami N. lmn. 187, 208
synem N. lp. 187, 204
syniech Msc. lmn. 187, 209
synmi N. lmn. 187, 208
synox Msc. lmn. 30
synom C. lmn. 187, 207
synoma C., N. lpodw. 187
synow D. lmn. 207
synuov 127
synowa 362
synowi C. lp. 187, 203
synowie M., W. lmn. 187, 206
synów D., B. lmn. 187, 207, 208
synu D., Msc., W. lp., D., Msc. lpodw. 187, 205, 206
syny M., B., W. lpodw. 187, 208
sypać 325
sypę 298, 325
sypialnia 359
sypiesz 298
sypię 298, 325
szachy 198
Szanowny Pan 386
szarpalnia 359
szast 336
szastać 336
szast-prast 336
šata 92
Szczecin 59
szczekacz 376
szczekus 376
szczeniak 371
szczenię 362, 371
ščęśl'ivy 160
szczuć 326
szczwać 326
szczypce 198
szczyta M., B., W. lmn. 222
szedszy 318
szedwszy 318
szefowa 373
szemr 225
šemra D. lp. 99
šemrać 99
šemru C. lp. 99
szept 260
szeptem 260
szeroce 403
szerokowładny 392
sześcią N. 253
sześci D., C. Msc. 253
sześciór 256
sześciu 258
sześć 251, 253, 254, 257
šešć 185
sześćset 254, 255
szewc 224, 225
szewca 224, 225
ševcu C. lp. 226
szewlucha 370
sziin 127
šija 98
šiti 150
szkło 27, 342
szkłodziej 364
szkoda 256
szkolski 403
Szkoła Podstawowa 386
szlachcic 357
szlachta 198
szlagon 376
szlagus 376
szła jesta 307
szłasta 307
szmelcerz 366
szmelcować 366
szmelcowy 366
szmelctygier 366
szmer M. lp. 225
šmer M. lp. 99
szmeru 225
Szuc 399
szufladyzacja 368
szufladyzować 369
szukan 321
szwiec 224, 225
szybko 229
szybkostrzelny 380
szybkowar 380
szyć 340
šyć 150
šyja 98
szydło 340, 372
szyj D. lmn. 214
szyrokee 127
ściągnąw 318
ście M., B., W. 222, 254, 383, 387
Ściebora 405
Ścieborzanka 405
ściech 254
ścięt 321
ścigant 368
śćwirdzaję 293
śfadek 161
śfat 153
śleź 184
Śledziopol 398
ślepy 260
Ślężanie 59
śliwka węgierska 340
ślizgać 361
ślizgawica 361
śmāć śę 125
śmiałek 357
śmiechu D. lp. 203
śmejać śę 125
śmiele 403
śmierć 94
śm'erć 185
śmerny 86
śmiertelny 151, 402
śmietnik 372
śńe 259
śpę 141
śpi 161
śpiew słodkobrzmiący 382
śpiewający 260, 347
średnia Azja 385
środa 162
śŕoda 161
świadom 323
świadomy 260, 323, 374
śvat 87, 91, 153, 225
światłoczuły 371
światły 348
światopogląd 371, 388
Śvętoš 84, 117
śveca 47, 141, 150
śveće 87, 91, 225
świecy M., B., W. 222
śv'ekra 187
śv'ekry 187
Świerad 390
świerzepica 362
świerzepiec 362
święcie 248
święć się imię Twoje 312
święto 241, 248
świętokradca 391
świętokupiec 391
Świętopełk 390
świętości 199
świętość 199
święty 22
śvęty 120
świniopas 388
ta M. lp. 195, 196, 221, 232, 233, 250, 259
taco 68
talerze M., W. lmn. 207

tamoch widział 308
tańi 98
targ 109, 113, 115
tārg 109
tàrg 109
Targossa 113
targowiszcze 402
Tarnowska Wola 383
tata 336, 347
tą N. lp. 232
tǫgy 147
tǫpnǫć 160
tąto 322
tchu 100
tczesz 298
tczę 298
te M., B. lmn. 232, 233
teatru D. lp. 203
Techebu 398
teć 233
tedy 160, 395
tegdy 160, 395
tego D. lp. 130, 232, 233, 259, 262
tej D., C. N. lp. 232, 259
temu C. lp. 232, 233
ten M. lp. 195, 196, 227, 232, 233, 259, 348
Teresin 374
teskny 122
teścia 361
teściowa 373
teść 361
tet 233
tę B. lp. 161, 232
tęgi 147
tęskny 122
t'ĭrń 110
tkalnia 359
tkam 298
tkasz 298
tlenowodorowy 393
tłukę 112
tłusty 112, 359
tłuszcza 359
tńǫ 149
tnę 149
tni 312
to M. lp. 195, 196, 232, 250
tobą N. lp. 228
tobie Msc. lp. 228
toczyć 229, 345
toczyć się 229, 345
toga 92
togo 233
tok 92
tołmač 112
Tomaszów Lubelski 378
tomu 233
TON 399
tonǫć 160
toń 196
topić 160
topora D. lp. 203
Topór 22
Torwar 399
Towarzystwo Kultury Języka 386
Towarzystwo Naukowe Warszawskie 386
Transouo 84
Tr'ǫsovo 84, 117
trochę 249
troj 256
troje 257, 261
troszczesz 298
troszczę 298
troszczysz 298
trój 256
Trójmiasto 380
trójniak 350
trójnóg 379
trójwartościowy 393
truć 326
truję 326
trupokupiec 388, 392
tŕǫść 116
trze M. 252
trzebież 374
trzech M., D., B., Msc. 251, 252, 258
trzej M. 251, 252, 258
trzem C. 252
trzema N. 251, 252
trzemi N. 252
trzimiesz 298
trzimię 298
tŕoda 47
trzy M., D., C. 252–254, 257, 261
trfy 68
tŕy 249
trzy pary 257
trzy sta 383
trzydzieści 387
trzydzieścioro 257
trzykąt 392
trzykroć 390
trzykrotnie 390
trzymam 298
trzymasz 298
trzynadzieście 381
trzynastoma 255
trzynastozgłoskowiec 393
trzynastu 255
trzynaście 255
trzynóg 392
trzysta 254, 255, 383, 387
tuczybrzuch 392
tułak 403
tuman 254, 361
tumanowaty 361
turbośmigłowiec 393
turkot 110
turkotać 110
twardogłowy 393
tvardy 111
tvař 98, 185
twarze M., B., W. lmn. 213
twarzy 210
twego 236, 238
twēgo 126
tvego 395
tvi(e)rʒa 111
tvi(e)rʑić 111
twojego 126, 236, 238
tvojego 395
tworzyciel 402
twój 236, 238, 256
ty M. lmn. 227, 228, 230, 231, 233, 237
tych D., B., Msc. lmn. 232
tym N., Msc. lp. 230, 232, 238
tymczasem 387
tymi N. lmn. 232
tyrkotać 110
tysiąc 254
tyśǫc 107
tysiąc dwieście trzydzieści cztery 255
tysiąc pięćset dwadzieścia cztery 383
ubogi 344, 346
Ubraniozmian 398
ucha 198
uxo 191
uchopiłby 315
uchu 222
ucieczmy się 322
uciekał 307
uciekała 307
uciekało 307
uciekało jest 307
uciekało jeś 307
ućekańi M., B., W. lp. 216
uciekinier 368
uciny 68
uczennic 257
uczesać się 344
uczestnik 122
uczęstnik 122
vczini 68
uczniów 257
uczynię 310
uczynili 308, 309
uczyniliście 309
uczyniliśmy 309
uczynił 308, 309
uczyniła 308, 309
uczyniłam 308
uczyniłaś 308
uczyniłech 308
uczyniłem 308
uczyniłeś 308
uczyniło 308, 309
uczyniłom 308
uczyniłoś 309
uczyniły 308, 309
uczyniłyście 309
uczyniłyśmy 309
uczynkoch Msc. lmn. 209
udo 191
uekom 68
ufać 153
Ujazd 163
ujć 326
ujejski 163
ujeźsk'i 163
ujřeć 162
ujźřeć 162
ujść 326
układniciel 340
ukradłszy 319
uległy 374
ulga 143
ultraakustyka 369
ultradźwięki 345, 369
ultrafioletowy 345, 369
ultranowoczesny 369
ultrasłoneczny 345
umarł 320
umarła 320
umarłe 320
umarły 320
umarzać 94
uměš 126
umęczeni Msc. lp. 217
umiě 296
umiēcie 296
umieć 300
umieją 296
umieję 294–296, 328, 395
umiem 296, 395
umiēm 296
umierać 94
umiēsz 296
um'ēsz 294
umizgacz 376
umizgant 368, 376
umizgus 376
umizguś 376
umknel'i 121
umrzy 312
umrzyj 312
umyć się 272, 344
umywalnia 359
Unia Pracy 386
Unia Wolności 386
unikalny 350
unikat 350
unikatowy 350
Uniwersytet Warszawski 386
uparciuch 376
upartus 376
upełnomocniony 371
upfać 153
uporczywy 363
upvać 153
urazonego 68
uroczystalia 368
uroczysty 402
urodziny 357
Urząd Rady Ministrów 386
urzędnik 372
usłuchany 374
usłysz 133, 311
usłyszan 316
usłyszaw 318
usłyszawszy 319
usłyszew 316, 318
usta 198
ustawiać 369
ustawiczny 363, 369
usynowić 346
uszko 357
uszlichmy 308
uszu 257
uszy 198, 222
uszyma 222
utok 402
utracjusz 368
UW 399
uwodziwołek 392
uzda 361
uzdrow 312
uznaie 67
uznaję 293
uznamonaw 68
vzrely 67
uździenica 361
uźrzaw 318
uźrzawszy 318
uźrzew 318
w 101, 205
w (czwartek) 101
w (dniu) 205
v (domu) 101
w (niebach) 223
w (niebiesiech) 223
w (niwecz) 237
w (nocy) 205
v (ogule) 396
w (ręce) 198, 261
w (rękach) 198, 261

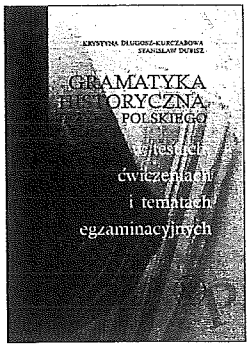
w (ręku) Msc. 198, 222, 261
w (trójkę) 101
W. Twoja 396
V. 396
v (vádře) 87
wa 228
wachmajster 365
wachmistrz 365
Vacław 122
Waćpan 396
Wadowita 367
vaγać śę 155
wagonownia 360
wagować się 367
vagować śę 155
wagus 367
waju 228
walca D. lp. 203
walcerz 368
walconóg 393
walczyć 339, 358
walecznik 402
walić 339, 358
walka 339, 358
wam 228
wama 228
wami 228
var 98
vara 91, 145, 167
warstwomierz 393
Warszawa Gocław 383
wart 241, 247
wartki 357
vařyć 93
was 230, 228
wasi 234
wasindziej 364
Wasza Miłość 396
Wasza Miłość Pan 396
waszą B. lp. 238
Waszeć 396
waszę B. lp. 238, 262
Waszmość 396
Waszmość Państwo 385
waszy 234
Waść 396
watosekunda 393
Wawel 198
wądół 345
wąs 199
wąsal 374
vośki 158
wąsy 199
wątek 345
wątor 345
vǫtroba 158
wąwóz 345
wązł 225
vdova 180
wcale 242, 260
wczera 260
wcześniej 309
wczoraj 260
we 101, 205, 209, 259
we (czwartek) 101
we (dnie) 205
ve (dńe) 101, 149
we (mnie) 101
we (śnie) 101
we (trójkę) 101
we (Wiedniu) 101
we (Włochach) Msc. lmn. 209
we (Włoszech) Msc. lmn. 209
we (wodzie) 101
we (wsi) 101
Wejherowo 241, 374
wełna 113
vełna 84, 112–114
vełnę B. lp. 113
vełńe C., Msc. lp. 113
vełno N. lp. 113
vełny D. lp. 113
weń 231
wereszczaka 370
veselá D. lp. 216
weselący się 322
vesele 151
weseliła się jesta 307
weseliły jeście 307
weseliłyście 307
wesoły 241, 247
vesoły 151
wesół 241, 247, 256
veš 185
veszeliim 127
weszły są 307
wezwaw 318
wędzidło 372
węgel 158
węgierka 340
Węgorzyno 241
węzeł 225
węzła 225
wężewi C. lp. 203
wężu W. lp. 206
wg 397
wiadomy 323, 374
vádra D. lp. 87
vádro 87
wialnia 359
wiara 342
vára 91, 105, 145, 163
v'ara 87, 167
wiarołomny 388
wiatr 350
vátr 104
wiatronogi 388, 392
wiatrówka 371
wicekról 369
wicewojewoda 369
widam 299
widasz 299
widelec 348
widły 198
widok 357
widomy 323, 347, 374
widzą 295, 296
widzę 296, 299
vížał 88
widzieć 270
vížeć 88
widziele jesta 307
víželi 88
widzisz 296, 299
wie 295, 296
wiecie 295, 296
wieczerzadlnia 359, 402
wieczne pióro 379
wiecznodługi 392
vedře 87
wiedz 313
wiedzą 295, 296
v'eʒ'ǫ 294
wiedzcie 314
wiedzieć 295, 313
v'eʒ'eć 294
v'eʒ'eći 294
wiedzmy 314
wiedzta 314
wiedzwa 314
wiedźicie 314
wiedźimy 313, 314
wiedźita 314
wiedźiwa 314
vejski 163
wieka D. lp. 303
wieku D. lp. 203
wielbłąd 27
Wielce Miłościwa Pani 385
wiele 249
wiele set 254
wielgas 375
wielgus 375, 376
vełiki 133
Wielisław 390
Wielkanoc 379, 387
Wielkanocy 379
vełki 133
Wielkiejnocy 379
wielki książę litewski 385
wielkoduszny 388
wielkomyślny 392
wielkusz 376
Wielmożna Pani 386
Wielmożny Pan 396
wieloboista 368
wielożądny 392
wielożywny 392
wiem 296, 297
wiem' 295
v'em' 294
wiemy 303
wiem[y] 295
v'em[y] 294
vepř 185
věřba 110
Wiercanie 59
wiercipięta 389
wierny 342
verny 86, 150
ver'ny 150
věřx 110
wierszokleta 379
wierszydło 373
věřba 110, 115
věřba 110
věřx 110, 186
věřx 110
wierzytelny 402
veřytelny 151
veśele 151
wiesielim N. lp. 217
veśoły 151
veska 88
wiesz 295–297
wieszcz 361
wieszcza 361
veš 88, 98, 106, 163, 185
v'eš 294
wieść 326
veść 93
v'eść 294
v'eśće 294
wieśnie 225
veśski 163
v'eta 295
vetxy 239
wietrzeć 350
vetřny 104
wietszeć 350
v'eva 295
wieź 311
veź 91, 93
wiezi 311
wieżesz 294
wieżoma C., N. lpodw. 182
Więcesław 362
Więcesława 362
V'ęcław 122
vęz 118
vęzy 158
viceregencja 369
viceregent 369
víćęžstvo 106
vić 145
vižę će 123
viję 98
wiklesz 298
wiklę 298
wikłam 298
wikłasz 298
wilce Msc. lp. 205
wilcech Msc. lmn. 209
wilcy M., W. lmn. 306, 206
wilcze W. lp. 205, 206
vilćex Msc. lmn. 30
Vilchanta 113
vilga 112
wilgociolubny 393
wilk 197, 202, 342
vilk 112, 113, 115, 202
wilka D., B. lp. 197, 202, 204
wilkach Msc. lmn. 209
wilkami N. lmn. 208
wilki M., W. lmn. 206, 208
wilkiem N. lp. 204
wilkierz 370
wilkom C. lmn. 207
wilkow D. lmn. 207
wilkowi D. lp. 203
wilków D. lmn. 207
wilku W. lp. 205, 206
wilky M., W. lmn. 206, 208
winiak 373
wino 342
winograd 392
winomiot 392
wiodę 326
vodę 90
vodła 46
vołna 113
vosek D. lm. 100
voska 88
wiosna 225
wiośnie 225
wiozę 294
vozę 91
víŕba 110
Wirzchosław 390
Vis 399
wisieć 360
wisielec 360, 376
Wisław 390
wisus 376
Wiślanie 59
wiśniak 350, 373
wiśniówka 373
Witosław 390
wizerunek 403
wkrótce 242, 260
vlekę 47
vlokę 47, 88
władam 298
władarz 402

władasz 298
władca 201
władczyni 357
Władysławowo 374
własności M., B., W. lmn. 213
Vlox 225
włodać 343
włodarz 343, 357
Włodek 362
Włodkowa 362
vłoʒa 150
vłoʒ'a 150
włodziesz 298
włodzię 298
Włodzisław 389
włos 199
Włosi 262
Vłośi 225
włosie 357
włoski 106
vłoski 162
włosy 199
Włoszczowa 373
vłošsky 106
Włoszy 262
Vłošy 225
włościanin 357
włóczykij 380
włókita 367
vmoch 68
wnęka 122
Wniebowzięcie 387
wniebowzięty 379
wnioskodawca 393
wnuk 122
wobiczaya 158
wodociąg 388
Wodogaz 398
wodogłowie 379
wodolejca 379, 392, 404
wodomca 391
wodopławny 392
vožić 93
Vognya 158
Wojciech 390
wojennik 403
wojewoda 388
wojewodzina 242
wojska 374
wojski M., B., W. lp. 216, 260
wojsko 374
wola 342
wolą B. lp. 211
wole Msc., W. lp. 205, 206
vol'i 146
voĺi 226
wolniusieńki 363
Wolski 260
vołk 112
wołu D. lp. 202, 203
wonczas 229
voń 158
woz B. lp. 204
woza D. lp., M., B., W. lpodw. 183, 301
wozach Msc. lmn. 183
wozami N. lmn. 183, 208
wozem N. lp. 183
wozi 311
wozicie 313
wozie Msc., W. lp. 183, 205
wozimy 313
wozita 313
woziwa 313
wozom C. lmn. 183
wozowi C. lmn. 183
wozownia 360
wozów D. lmn. 183
wozu C., D. lp. 183, 202
vozu 225
wozy M., B., N., W. lmn. 183, 206, 208
woź 311
woźcie 313
vožić 93
voże 259
woźisz 294
woźmy 313
woźna 362
woźny M., B., W. lp. 216, 260, 362, 374
woźny trybunalski 385
woźta 313
woźwa 313
wożę 294
vožę 141
vožę 141
Wójtowicz 405
Wójtowiczowa 405
vóĺ 186
wóz M. lp. 183, 202, 204
vóz 102, 103, 225
võz 102
WP 396
wpisać 344
wpisowe 374
wpisowe 375
wpisywać 344
WRN 399
Wrocisław 389, 390
Wrocław 59, 390
vrona 47
wróbel 362
wróblę 362
vróg 47
vrõg 47
wróżba 374
wróżbita 367
vřeć 93
vřemę 189
wrzosy B. lmn. 224
wsфdze 68
wsi M., B., W. lmn. 213
vśǫ 118
wsie M., B., W. lmn. 213
wspomnion 321
wspólnota praindoeuropejska 385
wstani 133
wstaṅ 133
wstawszy 319
wszechnaświętszy 392
wszedw 318
všego 237
všeliḱi 133
všelki 133
wszemogący 381
Wszerad 390
vši 46, 143
všystek 46, 143
wszystkoizm 368
wszystkokrążny 392
wszystkokrotny 392
wszystkorodny 392
wszystkorządny 392
wszystkoźry 392
wściekły 320
vtory 126
vtõry 126, 158
vtóry 126
vtury 126
wujec 373
vuz 259
wy 228, 230, 237
wybierać 336
wybierz 336
wybiorę 336
wybory 336
wybór 336
wybrać 336
wybrzeże 218
wybrzeży D. lmn. 218
wychudły 374
wychwaliwan 321
wycieruch 376
wycierus 376
wyczesać się 344
vydra 158
wydrzy 312
wygadany 374
wygibus 363
wygodnicki 374
wyjąw 318
wykidajło 368
wykładowca 220
wykonywam 371
wykupiciel 403
wylewaję 293
wyłudziński 364
wymaẋivać 148
wymachiwam 371
vymaxovać 148
vymaxyvać 148
wymokły 374
wymyć się 344
wynidzie 322
wynidziewa 302
wypędzeniec 402
wypędzony 402
wypędź 312
wypisać 344
wypisywać 344
wypłacalny 350
wypośrodkować 371
wypraw 311
wyrażans 368
wyrozumiały 320
wyrwancja 368
wysep 402
vysoke 147
vysoḱe 147
wysoko 242
wystawiać 360
wystawiennik 360
wystąp 311
Wyszebor 390
wyszedł jeśm 306
wyszedszy 319
wytargni 312
vyvołga 113
wyznaję 294
vyžǫć 107
vyžmę 107
wzacone 68
wzajemność 281
vzastфpy 119
wzgardny 403
vźǫć 120
wziął jeś 306
wziąwszy 319
vźęty 120
vźoų 121
wzniosły 260
X 396
ydehф 119
yфzik 119
yze 68
z 101, 260
z (nim) 230
z (rada) 161
z (rady) 161
z (ręki) 161
z (roju) 161
z (ruj) 161
za 231
za nim 231
za śę 123
zābăvă 128
zabiłbych 315
zaciekły 374
zacofany 374
zacone 69
zacz 237
zaczesać się 344
zaczęt 321
zadomowić się 336, 345, 346
zaimek 370
zajazd 347
zająć 326
zajeżdżać 347
zajść 326
zakochany 374
zakonoma C. lmn. 222
zal 150
Zalew Kurońśki 28
zālŏtỹ 128
załogant 368
Zambatino 119
zamek 103
zamkni 312
zamojski 163
zamordyzm 368
Zamość 163
zamośćsk'i 163
zamrażać 360
zamrażalnik 360
zapalczywy 363
zapamiętały 320
zapiekły 320
złotousty 388
zapisać 344
zapisać się 272
zapisobiorca 393
zapisywać 344
zapowiadaję 294
zapprawф 119
zaprzy 312
zaprzyj 312
Zarębina 242
zarno 111
zaftфpy 68
zatwardziały 320
zaufany 374
zawalidroga 389
zawiei D. lmn. 214
Zawisza Czarny z Garbowa 384
zawitając ją 322
zawołacz 403
zawoław 318
zavora 93
zavřeć 93
zażegł jest 306
zǫb 120, 225
zфby 119

zbaw 311
zbawiciel 335, 370
zbiega D. lp. 203
zbiegszy 319
zbiegu D. lp. 203
zb'erać 161
zb́ory 95
zbladnąć 404
zbory 95
zbože M., B., W. lp. 216, 395
zbožë M., B., W. lp. 216
zbožy M., B., W. lp. 216
zbroi D. lmn. 214
zbrojownia 360
Zbygniew 389, 390
Zbyszko z Bogdańca 403
zdrada 161
zdręki 161
zdrówy 241, 247, 261
zdrów 241, 247, 256, 261
zdruj 161
zdřudło 161, 162
zdzierca 376
zdzierus 376
Zdziesław 389
Zdzisław 362, 390
Zdzisława 362
ze 101
ze stu dwudziestoma pięcioma 255
ze stu dwudziestu pięcioma 255
zebraw 318
Zegarpol 398
zegarynka 373
zeme 68
zemrϕϕ 119
zeń 231
zepni 312
zešyće 226
zeszyt 234
zetrzy 312
zetrzycie 313
zetrzyj 312
zetrzyjcie 313
zetrzyjmy 313
zetrzyjta 313
zetrzyjwa 313
zetrzymy 313
zetrzyta 313
zetrzywa 313
zęba 225
zębisty 402
zgełk 111, 147
zgibaję 294
zǵełk 111, 147
zginąłbych 315
zgliszcze 357
zgnilec 376
zgnilus 376
żarno 109, 111
żelńik 91
zielsko 357
ziemi D. lmn. 200
źeńi 226
źeńa 141, 145
ziemiu D., Msc. lpodw. 182
Zięba 259
Zięby 259
zimorodek 379
źoło 84, 90, 91, 145
źirńe Msc. lp. 111
Zlechita 367
zliczy 311
zł 397
zło 241, 248, 259
złoczynny 392
złoczyńca 391, 403
złodziei D. lmn. 207
złodziej 364, 388, 391
złodziejów D. lmn. 207
złodziejskie 402
złotnik 360
złoto 47
złotodajny 388, 393
złotodziej 364
złotoki 392
złotokwiat 391
złotopromienny 392
złotoruchy 392
złotowierzby 392
zły 342
Złymysł 387
zmarły 113, 320
Zmarsk 113
zmarszczka 113
Zmartwychwstanie 387
zna 293
znā 126, 296
znācie 296
znać 140, 270, 300, 325
znaći 325
znaj 313
znają 296
znaję 294–296, 328
znajomy 260, 323, 374
znaleźne 374
znał 270, 395
znam 296
znām 296
znameniti 68
znamę 189
znany 260, 374
znāsz 294, 296
znāš 125
znata 302
znawa 302
znieważca 403
zniewieściały 374
zniewolić 404
znikczemniały 320
znikomy 323, 374
zniosw 318
zob. 397
zobaczył 134
zōłv 112
zōłć 112
zoo 397
zoologiczny ogród 397
zorza 199
zorze 199
zostać 316
zowę 298
zowiesz 298
zowię 298
ZPP 399
zrękowiny 160
zrobili 308, 309
zrobiliby 316
zrobilibyście 316
zrobilibyśmy 316
zrobiliście 309
zrobiliśmy 309
zrobił 308, 309
zrobił był jeś 309
zrobił był jeśm 309
zrobił jeś był 309
zrobiła 308, 309
zrobiłaby 316
zrobiłabym 316
zrobiłabyś 316
zrobiłam 308
zrobiłaś 308
zrobiłby 316
zrobiłbym 316
zrobiłbyś 316
zrobiłem 308
zrobiłem był 309
zrobiłeś 308
zrobiłeś był 309
zrobiło 308, 309
zrobiłoby 316
zrobiłom 308
zrobiłoś 309
zrobiły 308, 309
zrobiłyby 316
zrobiłybyście 316
zrobiłybyśmy 316
zrobiłyście 309
zrobiłyśmy 309
zrobiwszy 319
zrzeszotowiały 350
zsiadły 374
zsiwiały 374
Zuantos 84
zumek 103
zuwadlnia 359
zvon 160
zwal 312
zwartowybuchowy 379
ZWC 398
związaw 318
zwierz 362
zwierzę 362
zwierzo-człeko-upiór 380
zwierzostan 393
zwrotniczy 363
zwrotność 281
ZWZ 398
zyskam 298
zyskasz 298
zyszczesz 298
zyszczę 298
zyszczy 133, 311
źle 242, 248, 260
źrebię 362
źródło 162
źrudło 162
źřudło 161
żabciu W. lp. 213
żaden 370
żaden 106
żaʒen 106
żakinada 368
żal 150
ż́al 150
żałosny 160
żarće 111
żarł 111
żartkonogi 392
że
żech nosił 308
żech zrobił 308
žěda 129
żegocina 241
żeka 146
żelazobeton 388
żelbet 398
żelbet 399
żelistryj 390
żelva 188
żelvca 188
ż́eno 118
żenę 93
żenie 224, 225
ż́eńe 87
żeński 370
żeńśki 91
żerdka 111
żerʒ́ 111
żić 299
żit 129
żiwę 298, 299
żiwiesz 298, 299
żmij D. lmn. 214
żni 312
żołǫ́ 185
żołd 160
żołdńeř 395
żołńeř 160, 395
zomb 104
żołnierze M., W. lmn. 207
żołnierzy 207
żon D. lmn. 181, 214
żona M. lp. 103, 181, 210, 224, 225
ż́ona 94, 105
żona 84, 87, 91, 225
żonach Msc. lmn. 181, 215
żonam C. lmn. 181, 214
żonami N. lmn. 181, 214
żoną N. lp. 212
żonǫ 181
żonę B. lp. 181
żonie C., Msc. lp. 181, 211, 212, 224, 225
żońe 225
żono W. lp. 181, 213
żonom D. lmn. 214
żony D. lp., M., B. lmn. 181, 210, 213
żony D. lp. 87
żółć 112
żółć 185
żółta miedź 385
żółv 112
żuć 326
żułć 112
żułv 112
żuna 103
żupnik olkuski 385
żupnik ruski 385
żwać 326
żwirkonalia 368
życie 342
żyć 94
żyjesz 298, 299
żyję 298, 299
żytni 357
żywodawny 392
żywokost 391
żywopłot 380
żywot 256

opracowała *Ewa Dulna-Rak*

WYDAWCA POLECA

Krystyna Długosz-Kurczabowa, Stanisław Dubisz

Gramatyka historyczna języka polskiego
w testach, ćwiczeniach i tematach egzaminacyjnych

Warszawa 2006, cena 23,50 zł, ISBN 83-235-0201-3

Zbiór ćwiczeń, uzupełniający ceniony przez wykładowców i słuchaczy uniwersyteckich studiów polonistycznych podręcznik *Gramatyka historyczna języka polskiego* autorstwa Krystyny Długosz-Kurczabowej i Stanisława Dubisza. Stanowi jego doskonałe dopełnienie, może być swego rodzaju przewodnikiem dla studentów po trudnej problematyce historycznojęzykowej.

Zawiera testy wielokrotnego wyboru o różnym stopniu trudności, ćwiczenia (testy otwarte), a także przykładowe tematy egzaminacyjne, mające na celu wykształcenie u użytkownika umiejętności analizy historycznojęzykowej oraz dokonywania syntezy, określania problemów podstawowych, tj. wskazywania najważniejszych tendencji w rozwoju języka i procesów nimi uwarunkowanych.

Cenna pomoc dydaktyczna, która dzięki dołączonym kluczom daje studentom możliwość samodzielnego oceniania nabytej wiedzy.

Wydawnictwa Uniwersytetu Warszawskiego publikują zmienioną wersję pierwszego wydania ćwiczeń (Harmonia, Gdańsk 1999), które – podobnie jak podręcznik – zostały poszerzone o zagadnienia z zakresu składni.

Nasze publikacje można zamówić na stronie internetowej http://wuw.pl/ksiegarnia
Sprzedaż prowadzi Dział Handlowy WUW: tel. (0 22) 55-31-333,
e-mail: dz.handlowy@uw.edu.pl